ФЕДОР МИХАЙЛОВИЧ

ДОСТОЕВСКИЙ

Бесы

РУССКАЯ КЛАССИКА

Фјодор Достојевски

ЗЛИ ДУСИ

Назив оригинала:
Федор Михаилович Достоевский – БЕСЫ

Превела – КОСАРА ЦВЕТКОВИЋ

1975

И убиј ме, по путу ни трага, залутасмо, па шта ћемо сада?

Нечисти нас је у поља завео, ковитла нас и десно и лево.

Шта их је, и куд их терају, и што тако жалосно певају?

Домаћег ли духа сахрањују, или можда вештицу удају?

А. Пушкин

(Из песме)

БЂСЫ

»А ондје пасијаше по гори велика крд свиња, и мољаху га да им допусти да у њих уђу. И допусти им. Тада изиђоше ђаволи из човјека и уђоше у свиње; и навали крд с бријега у језеро и утопи се. А кад видјеше свињари што би, побјегоше и јавише у граду и по селима. И изиђоше људи да виде шта је било, и дођоше к Исусу; и нађоше човјека из кога ђаволи бијаху изишли, а он сједи обучен и паметан код ногу Исусовијех, и уплашише се. А они што су видјели казаше им како се исцјели бијесни.«

Еванђеље по Луки, гл. VIII, 32-37.

ПРВИ ДЕО

ПРВА ГЛАВА

МЕСТО УВОДА: НЕКОЛИКО ПОЈЕДИНОСТИ ИЗ ЖИВОТОПИСА МНОГОПОШТОВАНОГ СТЕПАНА ТРОФИМОВИЧА ВЕРХОВЕНСКОГ

I

Пре него што почнем описивати скорашње и врло необичне догађаје одигране у нашем граду, који се дотле ничим није од других разликовао, мораћу, како сам невешт, почети мало поиздаље, и то са неколико биографских појединости о даровитоме и многоуваженоме Степану Трофимовичу Верховенском. Нека те појединости послуже тек као увод у хронику коју износим, а сам догађај који сам намеран описати доћи ће доцније.

Рећи ћу одмах: Степан Трофимович стално је међу нама играо неку нарочиту, тако да речем, грађанску улогу, коју је до страсности волео, тако да, чини ми се, без ње није могао ни живети. Није да ја њега сад упоређујем с глумцем из позоришта, боже сачувај, тим пре што га и сам ценим. Све је то могло бити ствар навике или, боље рећи, непрекидне и племените љубави и наклоности од детињства за пријатно маштање о лепом свом грађанском ставу. Он је, на пример, необично волео свој положај човека »гоњена« и, тако рећи, »прогнаника«. Обе ове речце имају класични сјај своје врсте који га је засенуо једном засвагда и, доцније, уздижући га поступно у сопственим очима, најзад, у току много година, довео га је до постоља веома високог и његовом самољубљу веома пријатног. У једном сатиричном енглеском роману прошлога века неки Гуливер, вративши се из земље патуљака, где су људи били растом свега нека два палца, толико се навикао гледати себе као великана да је, на пример, идући лондонским улицама, и нехотице викао на пролазнике и кола да му се склањају с пута, да се чувају да их не погази, уображавајући још једнако да је он велики, а они мали. Исмевали су га за то и грдили, а сурови кочијаши би чак и ошинули великана бичем. А је ли то било право? Шта све навика не може учинити? Навика је готово на нешто истоветно навела и Степана Трофимовича – само у невинијем и безазлением облику, ако се тако може рећи – јер је он био најбољи човек.

Ја мислим да су га напослетку сви и свуда заборавили, али се никако не би могло рећи да га раније нису знали. Неоспорно је да је неко време и он припадао знаменитој плејади прослављених друштвених радника нашег прошлог нараштаја; и, једно време – уосталом, свега за један једини мали часак – многи тадашњи пренагљени људи изговарали су његово име готово упоредо са именом Чаадајева, Белинског, Грановског и Херцена, који је тек почео био да се јавља из Европе. Али активност Степана Трофимовича завршила се готово одмах чим је започела – под »олујом« стицаја

»околности«. Како то? Доцније се видело да није никако ни било не само »олује« него чак ни »околности«, бар не у случају Степана Трофимовича. Ја сам тек ових дана дознао и чудом се зачудио, а била је то сушна истина, да Степан Трофимович није међу нама, у нашој губернији, живео као »изгнаник«, како се то код нас обично мислило; и не само да није био »протериван« већ никад није био ни под полицијском присмотром. Видите ли, дакле, силно његово уображење! Он је целога свог века искрено веровао да га се у неким круговима стално прибојавају, да је сваки његов корак познат и записан, и да су сва три наша губернатора, у досадашњих двадесет година, полазећи у губернију, долазили с неким већ унапред о њему стеченим уверењем, које им је задавало бриге и које им је уливано »одозго«, и то »пре свих осталих ствари«. А нека би тада ко био узео да необоривим доказима уверава врло уваженог Степана Трофимовича како он нема никаквог разлога да преза – њега би то неминовно врло увредило. А иначе је то био човек најпаметнији и најдаровитији, човек, тако рећи, чак и од науке, мада у науци... но, рецимо, једном реци, у науци он није урадио богзна шта и, како изгледа, баш и ништа. Али, забога, код нас у Русији се то дешава свима људима од науке.

Вратио се Степан Трофимович из Европе већ крајем четрдесетих година и синуо као лектор на универзитетској катедри. Успео је да одржи свега неколико предавања, чини ми се о Арабљанима; успео је такође да одбрани сјајну дисертацију о некада, у XV столећу зачетом грађанском и ханзанском значају немачког градића Ханау и, уједно с тим, о оним посебним и нешто нејасним узроцима зашто до тога значаја ипак није дошло. Ова је дисертација фино и жестоко убола тадашње словенофиле и одједном навукла аутору многобројне и разјарене непријатеље међу њима. Доцније – уосталом, по губитку катедре – успео је аутор да штампа (може се рећи ради освете, и да би видели кога су изгубили) у напредном месечном часопису, који је преводио Дикенса и објављивао Жорж Сандову – почетак једног врло зрелог испитивања – рекао бих: о узроцима особите моралне племенитости неких витеза из не знам којег доба, или тако нешто. Свакако је он ту спроводио неку врло високу и необично племениту идеју. Причало се после да је даљи наставак тога истраживања био нагло забрањен и да је чак и онај напредни часопис пострадао због штампања прве половине рада. Сасвим је могућно да се тако што деси – јер чега све није тада бивало! Али у овом случају више је вероватно да стварно ничег није било него да је писац био полењ да доврши што је започео. А своја предавања о Арапима прекинуо је стога што је неко и некако (очевидно

неко од његових назадњачких непријатеља) ухватио био неко ауторово писмо, некоме, у коме су изложене биле некакве »околности«, због чега је, опет, неко тражио од аутора »изјашњење«. Не знам је ли истина, али тврдило се и то да се, управо у то време, у Петрограду ушло у траг неком врло великом противприродном и противдржавном удружењу, од тринаестину чланова, које умало што није зграду пољуљало. Говорило се као да су се ти чланови спремали да преведу баш самог *Фурјеа*.[1] У то исто време, као да је навлаш све тако удешено, дочепали су се у Москви и једнога спева Степана Трофимовича који је он још раније, пре шест година, написао био у Берлину, у својој првој младости, и који је у препису ишао од руке до руке између двојице љубитеља и једног студента. Тај спев имам ја данас на свом столу; а добио сам га биће тако пре годину дана у својеручном, сасвим свежем препису самога Степана Трофимовича, са посветом, и у дивном повезу од црвеног сафијана. Уосталом, спев није без поезије, штавише, ни без неког дара, и необичан је, али тада (тачније речено тридесетих година) често се тако писало. Тешко би ми било изложити његову садрижну, јер, право да кажем, ништа нисам разумео. Некаква алеогрија, у лирско-драмском облику, и подсећа на други део Фауста. Сцена почиње женским хором, затим долази мушки хор, затим хор некаквих сила и, на крају крајева, хор душа још нерођених али које би веома желеле да поживе. Сви ти хорови певају о нечем неодређеном, углавном о нечијем проклетству, али са нијансом вишег хумора. Сцена се тад нагло мења и настаје некакав »Празник живота«; ту певају чак и инсекти; појављује се корњача с неким латинским сакраменталним рецима; и, ако се добро сећам, пева и један минерал – дакле, предмет сасвим без душе, мртав. Уопште, сви певају, непрестано; а кад говоре, онда се некако грде, неодређено али с неким присенком вишег смисла. Напослетку се сцена опет мења и указује се дивљи предео, а међу стенама лута један цивилизовани младић, откида неке травке и сиса их, и кад га вила пита зашто сиса те травке, он одговара да осећа у себи сувишак живота, тражи заборава и налази га у соковима тих трава, али да му је, у ствари, главна жеља да што пре изгуби памет (жеља, можда, и сувишна). Затим, изненада долази на црном коњу младић неописане лепоте, а за њим силна множина свих народа. Младић тај представља смрт, а сви народи жуде за њом. И, најзад, у сасвим последњем призору, појављује се вавилонска кула; њу довршују некакви атлети уз песму нове наде; али таман стигну на врх врха куле, господар, рецимо Олимпа, смешно бежи, а човечанство, које најзад увиђа у чему је ствар, заузима његово место и започиње нов живот с потпуним сазнањем ствари. И ето, нађоше да је тај спев опасан! Ја сам лане

молио Степана Трофимовича да га штампа, јер у наше време спев сигурно више није нимало опасан, али он је тај пређлог одбио с очевидним незадовољством: није му се свидело моје мишљење да је ствар потпуно невина; томе ја приписујем и неку његову хладноћу према мени, која је потрајала пуна два месеца. Али, шта мислите? Изненада, и готово у исти мах кад сам ја предлагао да се спев штампа овде – спев је штампан тамо, у Европи, у једном револуционарном зборнику, и то тако да Степан Трофимович ништа о томе није ни знао. Испрва се био препао, скокнуо до губернатора, за Петроград написао писмо с најчаснијим оправдањем – двапут га је мени читао – али га најзад није послао, јер није знао коме да га упути. Речју, узбуђивао се пуних месец дана; али уверен сам да је у потајним кутовима своје душе био необично поласкан. Са њему послатим примерком зборника само што није спавао; а дању га је крио под душек и није дао да му послужитељка претреса постељу. И премда је сваког дана очекивао однекуд некакав телеграм, ипак је с висине гледао свет. Али никакав телеграм ниоткуд не дође. Тада се и са мном помирио, што доказује необичну доброту његовог кротког и незлопамтљивог срца.

II

Али ја не тврдим да он нимало није пропатио од гоњења; само сам се потпуно сада уверио да је могао наставити своја предавања о Арабљанима докле год му је воља да је дао нека потребна разјашњења. Но, он је подлегао амбицији и с особитом ревношћу похитао да себе једном засвагда увери да му је каријера »олујом околности« за цео живот упропашћена. Али ако ћемо већ да говоримо истину о томе, прави узрок промени каријере био је у врло деликатном, још и раније учињеном и опет обновљеном предлогу Варваре Петровне Ставрогине, жене једног генерал-лајтнанта и знатно богате госпође: да Степан Трофимович прими на себе васпитавање и свако умно развијање њеног јединца сина, као виши наставник и као пријатељ – а о сјајној награди, наравно, није било потребно питати ни говорити. Први пут му је то било предложено још у Берлину, и баш онда кад је први пут остао удовац. Прва његова жена била је нака ветрењаста девојка из наше губерније, којом се он оженио у својој најранијој и још лудој младости. Како изгледа, поднео је с том особом, привлачном, уосталом, много зла због оскудице у средствима за њено издржавање, а поврх тога и због других делимице деликатних узрока. Она је умрла у Паризу, живећи последње три године одвојено од њега, а оставила му је петогодишњег сина; »плод прве, радосне и још непомућене љубави« – како се једном преда мном отело из уста растуженог Степана Трофомовича. Дете су одмах по рођењу послали у Русију, где је за све време неговано на рукама неких далеких тетака, негде у неком забаченом месту.

Степан Трофимович је одбио био тадашњу понуду Варваре Петровне и убрзо се опет оженио, чак и пре годишњице смрти прве жене, једном Берлинком, ћутљивом женом и, што је главно, без икаквих особитих захтева и потреба. Али сем овога узрока било је и других због којих је Степан Трофимович одбио тада место васпитача: примамљива му се чинила слава једног незаборављеног професора који се у то време прочуо, те је и он, Степан Трофимович, полетео на катерду да би огледао свој орловски лет. Али сада, већ опаљених крила, сетио се, природно, предлога који је и раније већ колебао његову одлуку. Изненадна смрт и друге његове жене, која није ни годину дана с њим проживела, све је довела у ред. Да кажем просто: све се завршило пламеним саучешћем и драгоценим, управо класичним пријатељством Варваре Петровне према њему, ако се само о пријатељству може тако изразити. Он се бацио у наручја тога пријатељства

и оно се учврстило за више од двадесет година. Употребио сам израз: »бацио се у наручја«; али сачувај боже да когод помисли што рђаво: та наручја ваља разумети једино у најузвишенијем моралном смислу. Најнежнија и најделикатнија веза сјединила је занавек ова два створења достојна пажње.

Васпитачке дужности примио се Степан Трофимович стога што се имањце, које је остало после његове прве жене (врло мало имањце), потпуно сучељавало са Скворешњицима, дивним имањем Ставрогиних, близу једног града у нашој губернији. Поред свега, могао је он у тишини свог кабинета, неометан огромношћу универзитетског рада, посветити се науци и обогатити отачаствену књижевност прилозима врло доброг значаја. Он те прилоге није дао, али је могао сав свој остали живот, последњих двадесет година и више, провести у ставу »оваплоћеног прекора« пред отаџбином, као што каже народни песник:

»Као оваплоћени прекор
Стајао си пред отаџбином,
идеалиста либерал.[2]

Онај тип грађанина на кога је народни песник овде мислио можда је заиста имао право да целог века позира у томе смислу, ако би то желео, премда је то и досадно. Наш Степан Трофимович био је, ако ћемо по правди, само подржавалац сличних особина; стајање је њега замарало, те је почешће и прилегао. Али у лежећем ставу очувао је – треба бити правичан – утеловљење прекора; тим пре што је за губернију и толико било доста. Треба само да га видите у нашем клубу кад седа за карте. Сав савцит говори: »Карте! Играм, ето, с вама *јералаш*.[3] Зар је то умесно? Ко ће за то одговарати? Ко је убио моју активност и претворио је у јералаш? Хеј, Русијо, пропадни!« и великолепно би адутирао кецом.

Истину рећи, веома је волео да се огледа на мегдану у картама; и због тога, особито у последње време, имао је честе и немиле сукобе с Варваром Петровном, тим пре што је редовно губио битку. Али о томе после. Напомињем сад да је то био човек чак свестан (то јест покаткад), и отуда је често био тужан. У току двадесетогодишњег пријатељства с Варваром Петровном он је по три-четири пута годишње редовно падао у међу нама названу »грађанску жалост«, просто речено у чамотињу, али се она реч »грађанска туга« више свидела многопоштованој Варвари Петровној. Доцније је он, осим у грађанску жалост, почео падати и у шампањ; али нежно осетљива Варвара Петровна га је и у том смислу целог века чувала

од тривијалних склоности. Уосталом, њему је и потребна била дадиља, јер је често врло чудноват: усред најузвишеније туге наједанпут се почне смејати сасвим простонародно. Наилазили су тренуци кад је и о себи самом говорио у хумористичном смислу. А Варвара Петровна ничег се не боји тако као хумористичног смисла. То је била жена класик, жена мецена, жена која је радила под утицајем само вишег умовања. Капиталан је био двадесетогодишњи утицај ове више жене на њеног јадног пријатеља. О њој треба нарочито говорити, што, ево, и чиним.

III

Има чудних пријатељстава: готово да једно друго поједу, тако проживе цео живот, а не могу да се раставе. И чак никако не би могли: онај од двоје који би се узјогунио и раскинуо везу први би се разболео, можда и пресвиснуо. Ја сасвим поуздано знам да је Степан Трофимович неколико пута, понекад баш после најинтимнијих разговора у четири ока с Варваром Петровном и пошто она оде, скакао с канабета у ударао песницама о зид. То се дешавало баш како кажем, без најмање алегорије, и чак тако да је једном одвалио малтер са зида... Питаћете можда: како сам могао сазнати такве потанкости? А шта онда ако сам лично био сведок? ако је Степан Трофимович, и то не једанпут на моме рамену плакао и јадиковао, сликајући ми у живим бојама све своје тајне? (А шта све није уз то говорио!) Но да видите шта је бивало одмах сутрадан после онакве кукњаве: готов је био Степан Трофимович просто сам себе да распне што је тако незахвалан – или ме је хитно позивао к себи, или је он долазио к мени – једино зато да ми каже како је Варвара Петровна »анђео честитости и деликатности, а он баш сасвим супротно«. И не само да дође и каже то мени, него често све то њој самој с највећом красноречивошћу описује у писмима; и, под својим пуним потписом, признаје јој да је, рецимо, ништа мање него, на пример, колико јуче, туђем човеку причао како га она држи код себе само из таштине, како му завиди на учености и даровитости; мрзи га, али се боји да своју мржњу обелодани, из пукога страха да је он не остави и тиме нахуди њеном угледу у књижевности; како он због тога себе презире и хоће да умре насилном смрћу и од ње очекује последњу реч која ће све одлучити – и све тако, и тако даље до краја. После оваквих саопштења, може се замислити какви су нервни наступи покадшто наилазили на то најневиније од све педесетогодишње деце! Једном сам читао једно такво писмо, писано после једне од њихових међусобних препирки које би почеле од ситнице, али би имале исход отрован. Престрашен, молио сам пријатеља да писмо не шаље.

– Немогућно... часније је тако... дужност је то... умро бих ако јој не бих признао све, ама све! – одговорио ми је готово у врућици и одмах послао писмо.

У томе и јесте разлика између њих: Варвара Петровна никад не би послала такво писмо. Истина, он је до заноса волео да пише и њој је писао мада је становао с њоме у једној кући; у случају хистеричних наступа писао би јој и по два писма дневно. Поуздано знам да их је она свакад

најпажљивије читала, чак и кад су била два писма на дан, и, кад би их прочитала, слагала их је у нарочиту шкриљицу, пошто их је обележила и разврстала; поред тога, наравно, слагала их је и у своје срце.

Затим, остављајући свог пријатеља по цели дан без одговора, сусретала се с њиме као обично, просто као да јуче ништа нарочито није било. Мало-помало га је тако дотерала да ни он више није смео да јој помиње јучерашњицу, само би јој неко време врло загледао у очи. Али, док она ништа није заборављала, он је понекад заборављао све и сувише брзо; охрабрен њеном мирноћом, он би се још истог дана, ако би дошли пријатељи, смејао уз шампањ и био ђачки несташан. Она му је тад морала отровне погледе бацати, али он ништа није видео! Тек можда после недељу дана, после месец дана, или чак после пола године, у каквом особитом тренутку, ако би се нехотице сетио неког израза из писма, а затим и целог писма, са свима подробностима – горео је од стида и мучио се понекад толико да се разболевао, добијајући своје нападе напраситости. Ти његови напади, слични колерини, долазили су у неким случајевима као обична последица нервних потреса, што је само по себи значило занимљив, своје врсте куриозитет, његовог телесног састава.

Доиста, Варвара Петровна га је због врло често мрзела. А он једну ствар није код ње запазио све до-послетка: није запазио да је он најзад постао за њу син, њена творевина, чак, може се рећи, њен проналазак; постао је тело њеног тела и није знао да га она заиста не држи једино из пуке »зависти према његовој даровитости«. Таква подозрења су морала њу вређати, те још како! Усред непрестане мржње, љубоморе, презирања – скривала се у њој нека неподношљива љубав према њему, чувала га је као кап воде на длану; неговала га и бактала се око њега двадесет две године; ако би се што тицало његовог угледа као песника, научника и грађанског радника, по читаве ноћи не би спавала од бриге. Она је њега смислила и опевала, и у то прва поверовала. Он је био нешто као њена машта... Али она је зато од њега доиста много и тражила; каткад чак и ропство. А злопамтило је била до невероватности. Узгред ћу испричати два случаја.

IV

Једном, још кад се први пут почело говорити о ослобођењу сељака и сва Русија наједанпут закликтала и спремала се за препород, сврати Варвари Петровној у посету, узгред, са свога пута, неки петроградски барон, човек с великим везама и врло близак, по служби, ствари која се спремала. Сличне посете је Варвара Петровна веома много ценила, јер, по смрти њеног мужа, везе њене са високим друштвом све су више и више слабиле, па напослетку се и сасвим прекинуле. Барон је остао код ње један сат и попио чај. Другог никог није било за време посете, али Степана Трофимовича је Варвара Петровна позвала и представила га. Барон је већ и раније понешто чуо о њему, или се бар тако чинио као да је чуо; међутим, за време чаја мало му је пажње поклањао. Разуме се, Степан Трофимович, наравно, није падао у прашину, од своје стране, и понашање му је било сасвим отмено. Он, како изгледа, није био од високог рода, али се тако десило да је од малена васпитан у једној угледној московској кући, дакле, пристојно и лепо; француски је говорио као Парижанин. Према томе, барон је на први поглед морао видети каквим се људима Варвара Петровна окружава, макар што живи у губернијској усамљености. Ипак, није ствар тако испала. Тек што је барон потврдио да су први тада распрострањени гласови о великој реформи стварно и потпуно истинити – Степан Трофимович не истрпе, већ изненада викну ура! чак учини и неки покрет руком у знак одушевљења. Није викнуо јако, него баш одмерено, отмено; штавише, можда с намерним одушевљењем и са покретом руке нарочито проученим пред огледалом, на пола часа пре чаја. Ипак, мора бити да нешто није било у реду, јер барон је допустио себи да се једва малчице осмехне, па је одмах затим врло уљудно, убацио фразу о разумљивој свеопштој ганутости свих руских срдаца пред изгледима на велики догађај. После тога је брзо отпутовао и, полазећи, није заборавио да Степану Трофимовичу пружи два прста. Вративши се у салон, Варвара Петровна испрва пођута неколико тренутака као да нешто тражи на столу – па се нагло окрете Степану Трофимовичу и, бледа, усјактаних очију, процеди шапатом:

– Нећу вам то никад заборавити!

Сутрадан, била је опет с њиме као да се ништа није десило, а тај случај никад није спомињала. Али после тринаест година, у једном трагичном тренутку, сетила се и прекорила га, и исто онако је пребледела као и онда кад га је први пут прекорила. Свега двапут у животу рекла му је:

»Нећу вам то никад заборавити!« То с бароном био је други случај; а и први је исто тако карактеристичан и, како ми се чини, био је од великог значаја у судбини Степана Трофимовича, тако да сам намеран и тај случај да споменем.

То је било педесет пете године, с пролећа, у мају, управо пошто је у Скворешњике стигла вест да је генерал-лајтнант Ставрогин, лакомислени старац, умро од поремећаја у желуцу на путу за Крим, куда је похитао, одређен у борбене јединице. Варвара Петровна оста удовица и зави се у дубоку црнину. Истина, врло много није могла да жали, јер је за последње четири године живела потпуно одвојена од мужа; нису им се нарави слагале; она му је давала издржавање. (Сам он имао је свега сто педесет душа и своју плату; поред тога, углед и везе; а све богатство и Скворешњици припадали су Варвари Петровној, јединици ћерци врло богатог трговца.) Неочекивани случај ју је ипак потресао и она се повукла у самоћу. Наравно, Степан Трофимович се налазио с њом, стално.

Мај беше у јеку, вечери дивне. Процветала брекиња. Њих двоје се свако вече састају у врту и до поноћи седе у вењаку и једно другом отварају душу, исказују своје мисли. Поетски тренуци. Варвара Петровна, под утиском променé у својој судбини, говорила је више него обично. Као да је пријањала уз срце свог пријатеља. И тако прођоше неколико вечери. Наједанпут, једна необична мисао засени Степана Трофимовича: да нешто неутешна удовица не рачуна на њега и не очекује да ће је он, кад она скине црнину, запросити? Помисао цинична; али, баш узвишеност човечјег мисленог склопа појачава покадшто склоност ка циничним мислима; то до лажи већ и по многостраности човекова развића Степан Трофимович поче дубље улазити у ту ствар и нађе да све на то личи. Замисли се: »Имање је, додуше, велико али...« Доиста, Варвара Петровна није много личила нâ лепотицу: висока, жутињава, кошчата жена, необично дуга лица које је напомињало нешто коњско. Све више и више се колебао Степан Трофимович и мучио се сумњом; чак се једно двапут, у недоумици, заплакао (он је доста често плакао). А у вечерима, то јест у вењаку, његово лице би некако и нехотице почело изражавати нешто ћудљиво и подсмешљиво, нешто кокетно и у исти мах охоло. То је бивало као нехотице, случајно; али што је човек племенитији утолико се то више запажа.

Сам ће бог знати како је било, но биће највероватније да се у срцу Варваре Петровне није зачињало ништа што би подозривост Степана Трофимовича могло потпуно да оправда. Не би она ни своје име,

Ставрогина, заменила његовим, баш да је оно и било славно. Можда све беше само женско титрање с њене стране, очитовање несвесне женскости, толико природне у понеким женским случајевима. Уосталом, не јемчим; дубина женског срца се још ни дан-дањи не да испитати... Али да наставим причу.

Треба претпоставити да је она умела брзо да прочита онај чудновати израз на лицу свог пријатеља; имала је она осетљив њух и умела добро и да види; а он је каткад био и сувише наиван. Вечери су текле све као и пре и разговори били исто онако поетични и интересантни. Једном, кад паде ноћ, они се после најживљег и најлепшег разговора пријатељски растадоше, и пред уласком у његов стан, у крилу кућном, ватрено стиснуше једно драгом руку. Сваког лета се он пресељавао у то крило, које је било готово у врту, на крају огромне господске куће у Скворешњицима. чим је ушао у своју собу, он узе цигару, и још и не припаливши је, уморан стаде крај прозора, непомично, у брижној недоумици и марљиво премишљајући – кад, наједанпут, неко лако шушкање трже га и натера да се окрене. Пред њим стајаше опет Варвара Петровна, с којом се растао тек пре три-четири минута. Њено жуто лице беше готово поплавело, усне јој стиснуте и уздрхтавају у угловима. Пуних десет минута гледала га је у очи ћутке, погледом чврстим, неумољивим, и наједанпут брзајући, прошапта:

– Ја вам то никад нећу заборавити!

Кад ми је Степан Трофимович, већ после десет година, шапатом испричао ову тужну причу, пошто је прво закључао врата – клео ми се да се тада тако био скаменио у месту да није ни чуо ни видео кад је Варвара Петровна отишла. Али како она тај случај није доцније ниједанпут споменула и све је ишло као да ништа није ни било, то је Степан Трофимович целог живота био склон веровати да је све то била само халуцинација пред болешћу, утолико пре што се он те исте ноћи доиста и разболео и боловао после пуне две недеље, што је, дакако, прекратило и састанке у вењаку.

Али и мимо уображења о халуцинацији, он је сваки дан, целог живота, некако очекивао да се тај догађај настави и, тако рећи, размрси. Није веровао да је то свршено тек онако! А ако је тако веровао, он је морао каткад чудно да гледа на своју пријатељицу.

V

Она је сама смислила чак и одело за њега и тако се он после носио целог живота. Одело је било пробрано и карактеристично: црн капут с дугачким пешевима, закопчан готово до грла, али елегантан; шешир мек (лети сламни) са широким ободом; бели оковратник од батиста, с великим чвором и опуштеним крајевима; трсковак са сребрном дршком; коса до рамена. Његова је коса била мрка, и тек у последње време мало проседа. Браду и бркове бријао је. Кажу да је у младости био врло леп. По моме мишљењу, он је и у старости био необично заводљив. А зар је то и старост: педесет три године! Но он, из неке грађанске кокетерије, не само што се није правио млад него као да се баш кочоперио солидношћу својих година; и у оном своме оделу, висок, сувоњав, дуге косе до рамена, личио је на патријарха, или још боље: на портре песника *Кукољника*[4] литографисан тридесетих година у некаквом издању. Особито је личио на тог песника кад лети седи у врту, на клупи, под расцветаним јоргованом, обема рукама ослоњен на трсковак, с отвореном књигом поред себе и поетски замишљен пред заласком сунчевим.

Што се тиче књига, напомињем да се у последње време некако клонио читања. Новине и листове, које је Варвара Петровна поручивала у великој количини, читао је редовно. Стално се интересовао за напредак руске књижевности, наравно, ниуколико не заборављајући на своје литерарно достојанство. Заносио се некад и проучавањем наше савремене високе политике, унутрашње и спољашње; али је временом одмахнуо руком и над тим. Бивало је да понесе са собом у врт и *Токвил*,[5] а у џепчић сакрије и *Пол де Кок*[6]... Него, то су само ситнице.

Стављам у заграду још и ово о портрету Кукољника: та слика је први пут дошла Варвари Петровној до руке још док је као девојчица била у једном заводу у Москви. Она се одмах заљубила у слику, по обичају свих питомица по заводима које се заљубљују у шта било, уједно и у своје наставнике, претежено у наставнике лепог писања и цртања. Али занимљивост тог случаја није у особинама девојачким, већ у томе што Варвара Петровна и у педесетој години својој чува ту слику међу најинтимнијим својим драгоценостима; тако је, ваљда, и дошло да Степану Трофимовичу удеси одело унеколико слично оделу насликаном на слици... Али, дабогме, и то је ситница.

Првих година, или, тачније, у првој половини времена откако станује у кући Варваре Петровне, Степан Трофимович је још једнако размишљао о

некаквом делу, и сваки дан се озбиљно спремао да га започне писати. Али у другој половини мора бити да је заборавио све што је било и прошло. Све чешће и чешће нам је говорио: »чини ми се да сам спреман за рад; грађа је скупљена; а не ради се! Ништа се не ради!« и тужно је спуштао главу. Нема сумње, то је требало учинити да би он пред нама изгледао још већи мученик за науку; он сам, међутим, мислио је на нешто друго. »Заборавили су ме! Ником ја нисам потребан!« отимало му се са усана, и колико пута! Ова појачана хипохондрија обрвала га је нарочито крајем педесетих година. Варвара Петровна увиде најзад да је ствр озбиљна. А није могла ни да подносе помисао да је њен пријатељ заборављен и некористан. Да би га разгалила, а уједно и ради освежења његове славе, одвела га је у Москву, где је она међу књижевницима и научницима имала неколико одабраних познаника; али се брзо видело да ни Москва ништа не помаже.

То беше доба нарочито; настало је нешто ново, и нешто врло чудновато и необично, али што се свуда наслућивало, чак и у Скворешњицима. Допирали су разни гласови. Факта су била, уопште узевши, више или мање позната, али је било очевидно да су постојале и неке пропратне идеје и, што је главно, врло много идеја. И то је оно што је збуњивало: у тим се идејама никако није могло погодити, ни тачно знати шта управо оне значе. Варвара Петровна, по својој женској природи и својој нарави, хтела је пошто-пото да у њима види неку тајну. Почела је и сама да чита новине и листове, забрањене књиге штампане у иностранству, па чак и прогласе, који су се тада тек почели појављивати (све се то њој доносило), али све то: тек само да јој се у глави заврти. Она стаде писати писма; мало њих су јој одговарали и, што даље, писали су све збуњеније и непојмљивије. Свечано позва једаред Степана Трофимовича да јој »све те идеје« разјасни, једном заувек; али ни његова разјашњења је, и то одсудно, нису задовољила. Поглед Степана Трофимовича на свеопшти покрет био је у највећој мери надмен и охол; он је све сводио на то како је заборављен и никоме није потребан.

Напослетку, ипак, сетише се и њега; испрва га у издањима ван отаџбине споменуше као прогнаног мученика, а затим и у Петрограду као угашену звезду у једном познатом сазвежђу, чак су га, не знам по чему, упоредили са *Радишчевом*.[7] Затим је неко написао како је он већ умро и обећао донети његов некролог. Степан Трофимович ускрсну за трен ока и силно се испрси. Сва надменост његових погледа на савременике брзо спаде, у њему се распали машта: пристати уз покрет и показати своју снагу. Варвара Петровна све поверова и силну ревност разви. Одлучише да без

одлагања, не часећи часа, отпутују у Петроград, те да се на лицу места о свему оба вести, да лично дубље продру у ствар и, ако је могућно, да уђу у нов рад, потпуно и искључиво да уђу. Између осталог она изјави да је вољна основати свој лист и посветити му цео свој живот. Видећи да је дотле дошло, Степан Трофимович постаде још охолији; на путу почео је према Варвари Петровној да се понаша готово заштитнички – а она то одмах прими у срце своје. За то путовање имала је она, уосталом, још један разлог, врло важан, наиме да обнови своја висока познанства. Ваљало је, по могућству, подсетити свет на себе, или бар покушати с тим. Најзад, јавни разлог за путовање био је да се види са сином јединцем, који је тада завршио лицеј у Петрограду.

VI

Стигоше у Петроград, и остадоше тамо готово целу зиму. Али пред велики пост све прсну као шарени мехур од сапунице. Сањарије се распршташе, а шарена збрка речи не само што се није разјаснила него је постала одвратнија. Прво, с високим везама скоро да се није успело, сем у сасвим микроскопским размерама и с понижавајућим натезањем. Уврећена, Варвара Петровна се и срцем и душом предаде »новим идејама« и започе са вечерњим примањима у својој кући. Позва књижевнике, и одмах јој дође читава чета. После су долазили и без позива; доводили су један другога. Никад није видела такве књижевнике. Били су већ до будаластости таштi, и то сасвим отворено, као да тиме извршују дужност. Понеки (но никако не сви) долажаху и пијани, и опет тако некако као да тиме исповедује особиту, тек јуче пронађену лепоту. Сви су били чудновато поносни премда се није знало на шта. На свим тим лицима стајаше исписано као да су тог часа пронашли некакву изванредно важну тајну. Куде се и грде узајамно, и уписују то себи у част. Доста је тешко било дознати шта су управо написали, али ту су били и критичари и романсијери, и драмски писци, и сатиричари, и изобличитељи.

Степан Трофимович западе међу најкрупније, у највиши њихов круг, одакле се управљало покретом. До управљача није било лако успети се, али њега су дочекивали радо, мада, разуме се, нико од њих није ништа знао ни чуо о њему, сем то да »представља идеју«. Он је, пак, маневрисао око тих толико да их је, без обзира на њихову олимпијску висину, позвао једно двапут чак и у салон Варваре Петровне. Они су били врло озбиљни и врло пристојни: држали су се лепо; остали су их се очевидно бојали. Појавише се и две-три прећашње књижевне знаменитости, које су се тада случајно затекле у Петрограду, и с којима је Варвара Петровна одавно била позната и одржавала с њима одличне односе. Уосталом, она се сад задивила видећи како су те несумњиве знаменитости тише од воде, мање од макова зрна; а понеки од њих просто су прионули уз нову гомилу људи и скоро зазорно су им се удварали.

С почетка је Степан Трофимович био срећне руке: ухватили су се за њ и истицали га на јавним књижевним скуповима. Кад се он први пут попе на говорницу, приликом једног од јавних књижевних предавања, осу се бурно тапшање и потраја читавих пет минута. И после девет година, кад се тога сети, њему око засузи; уосталом, то је долазило више од његове уметничке природе него од захвалности. »Кунем вам се и кладим се да

нико од оних слушалаца није за мене ни чуо ни знао, ама баш ништа!« – говорио је мени (али само мени, и у поверењу). Значајно признање: мора да је оштроуман, кад је још тада, на говорници, и поред свог заноса, умео тако лепо да оцени свој положај; а мора, опет, бити да није оштроуман, кад ни после девет година не може то да помене а да се не осети увређен. Приморан је био тада и да се потпише на два-три заједничка протеста (и ако није знао против чега). И Варвара Петровна се морала потписати на протест против некаквог »простачког испада«. Уосталом, већина тих нових људи, иако су похађали Варвару Петровну, сматрали су однекуд за дужност да на њу гледају преко рамена и да јој се отворено подсмевају. Степан Трофимович ми је касније наговештавао о својим горким часовима тада, јер је она, тобоже, тада почела њему да завиди.

Она је, дабогме, увиђала да ти људи нису њено друштво, али их је ипак примала жељно, са свом женском нервном нестрпљивошћу, и, што је главно, све је нешто очекивала. На вечерима је говорила мало, иако је умела да говори; више је слушала. Говорило се ту о укидању цензуре, о дебелом јер, о замени руске ћирилице латиницом, о јучерашњем познанству тога и тога, о некаквом скандалу у Пасажу, о корисности поделе Русије по народностима са слободном федеративном везом, о укидању војске и ратне морнарице, о устављењу Пољске до преко Дњепра, о реформи сељачког сталежа, о прогласима, о укидању наследства, породице, својине, деце, свештенства, о женском праву, о дому *Крајевског*,[8] што нико и никада није могао опростити господину Крајевском, и тако даље, и тако даље.

Јасно је било да у тој гомили нових људи има много варалица, али несумњиво и много честитих, чак врло привлачних људи, без обзира на понеке необичне варијације, часни и поштени су били много више непојмљиви него нечасни и груби; али се није никад знало ко кога држи у рукама. Кад је Варвара Петровна објавила да жели основати часопис, нагрнуло је код ње још више света, премда су је одмах, и у очи, засуле оптужбе да је капиталист и да експлоатише рад и труд. Непоштедност у оптужбама једначила се само с њиховом неоочекиваношћу. Једне вечери, код Варваре Петровне, престарели генерал Иван Иванович Дроздов, раније пријатељ и по служби друг генерала Ставрогина, човек врло достојанствен (али на свој начин) и кога сви ми овде познајемо, до крајности упоран и раздражљив, страховито јешан, и који се ужасно бојао атеизма, заподену препирку с једним младим и знаменитим гостом Варваре Петровне. Младић му од прве рече:»Ви сте мора бити генерал, кад тако говорите«,

мислећи тиме рећи да горе погрде од »генерал« не може наћи. Иван Иванович силно плану: »Јест, господине, ја сам генерал и генерал-лајтнант и служио сам свога господара; а ти си, господине, једно дериште и безбожник!« Направи се нечувен скандал. Сутрадан се то обелодани у дневној штампи, стадоше прикупљати потписе против »ружног поступка« Варваре Петровне, која није хтела да генерала сместа отера. У илустрованом листу изиђе и карикатура, у којој су пакосно били нацртани варвара Петровна, генерал Дроздов и Степан Трофимович као три пријатеља назадњака, а уз слику ишла је песма коју је народни песник срочио нарочито за ову прилику.

Од своје стране напомињем да збиља много лица у генералском чину имају смешну навику да говоре: »Ја сам служио свога господара«, као да њихов господар није и наш, нас простих држављана, него као да је неки нарочити, само њихов.

Разуме се, није било могућно остати и даље у Петрограду; утолико пре што је Степан Трофимович претрпео и завршни фијаско. Он се не могаде уздржати да не говори о правима уметности; нашто га још више исмејаше. При свом последњем предавању мислио је да подејствује грађанском слаткоречивошћу, уображавајући да ће ганути срца и рачунајући на поштовање према себи, човеку »у прогонству«. И тако наговести да се он неоспорно слаже с тим да је већ »отаџбина« некорисна и смешна; да одобрава и мисао о штетности религије; али је гласно и чврсто изјавио да чизма стоји ниже Пушкина, и то много ниже... Био је бездушно извиждан, тако да се одмах ту, јавно, заплакао. Варвара Петровна одвезе га кући једва жива. »*On ma traité comme un vieux bonnet de coton!*«[9] мрмљао је несвесно. Она га је сву ноћ дворила, давала му капљице, и до зоре му по навијала: »Ви сте још корисни; ви ћете се још јавити ви ћете се чути, вас ће оценити... на другом месту« А сутрадан, рано до подне, дођоше Варвари Петровној пет књижевника, тројица од њих сасвим непо знати, никад их није ни видела. Они јој с достојанством изјавише да су проучили ствар о њеном листу, и по тој су ствари донели одлуку. Варвара Петровна, међутим, није никад и никоме налагала да ишта проучава и одлучује о њеном часопису. Одлука је била да она, чим оснује часопис, одмах и лист и капитал преда њима, с правом слободног удружења; она сама, пак да отпутује у Скворешњике и да не заборави да са собом поведе Степана Трофимовича, »који је застарео«. Из деликатности пристали би да јој признају право власништва и да јој сваке године шаљу шестину чисте добити. Најдирљивије било је то што ниједан од ове петорице није имао

никаквих лакомих смерова за личним добитком, већ су све чинили у име »опште ствари«.

– Отпутовали смо из Петрограда као ошамућени – причао је Степан Трофимович – ја ништа нисам могао да разумем и, сећам се, уз лупу точкова сам једнако мрмљао:

»Век[10] *и Век, и Лав Камбек,*

Лав Камбек, и Век и Век...«

и ђаво ће знати шта још, и тако све до Москве. Прибрао сам се тек у Москви – као да сам у њој могао нешто друго наћи!... О, пријатељи моји – покадшто узвикне он у надахнућу – ви не можете замислити какав бол и срџба вас обузимају кад велику идеју, коју одавно и високо поштујете, дохвате невешти људи и извуку је на улицу пред глупаке као што су и сами, и наједанпут је нађете на тржишту старежи, у прљавштини, наопако намештену, без пропорције, без хармоније – као играчка код неразумне деце – и не можете више да је познате! Не! У наше доба тако није било! Нисмо ми тим правцем хтели! Не, не, никако не! Ја не разазнајем више ништа... Наше ће време опет доћи и опет ће упутити на сигурну цесту све што се тетура и љуља, сву данашњицу. Иначе, шта ли би се све догодило?

VII

Чим се вратила из Петрограда, Варвара Петровна је свог пријатеља послала у Европу, »да се одмори«; а и требало је да се за неко време растану, она је то осећала. Степан Трофимович крену одушевљено: »Тамо ћу ускрснути! Тамо ћу се прихватити науке!« Али већ са првим писмима из Берлина он започе стару песму: »Срце је сломљено, не могу ништа да заборавим!« пише Варвари Петровној. »Овде у Берлину све ме подсећа на некадашње, на моју прошлост, на прва одушевљења и прве муке. Где је она? Где су сада обе оне? Где сте ви два анђела којих никад нисам био вредан? Где је син мој, љубљени син мој? Где сам, најзад, ја, лично ја, стари ја; снагом челичан, као стена непомичан док сада некакав Andrejeff, un православни дедак с брадом, *peut briser mon existence en deux*«![11] итд.

Што се тиче сина Степана Трофимовича, видео је он сина свега двапут у животу: први пут кад се син родио, а други пут – ту скоро у Петрограду, где се младић спремао да се упише на универзитет. Сав свој живот дечак је, као што је и било речено, провео на васпитању код тетака (са старањем Варваре Петровне) у Оској губернији, на седам стотина врста од Скворешњика. А што се тиче »Andrejeffa«, иначе Андрејева, то је просто-напросто наш овдашњи трговац ситничар, велики особењак, самоуки археолог, страстан сабирач руских старина, који покаткад једи Степана Трофимовича својим знањем и, што је главно, правцем мишљења. Овај честити трговац седе браде и с великим сребрним наочарима дуговао је Степану Трофимовичу четири стотине рубаља за од њега купљено имањце (таман поред Скворешњика) од неколико десетина шуме за сечу. Иако је Варвара Петровна издашно снабдела свога пријатеља шаљући га у Берлин, ипак је он пред полазак нарочито рачунао још на тих четири стотине рубаља, вероватно ради својих тајних издатака, и умало се не заплака кад га је Andrejeff замолио да попричека месец дана, имајући, уосталом, и права на то одлагање, јер је прва отплата дата сва унапред, готово за цело полугође, према особитој тадашњој потреби Степана Трофимовича.

То прво писмо Варвара Петровна прочита жудно, а узвик: »где сте ви обе?« подвуче писаљком, забележи број на писму и закључа га у кутију са осталима. Споменуо је, дабогме, обе своје покојне жене. У другом писму из Берлина песма је имала варијације: »Радим по дванаест часова дневно (бар да је по једанаест, прогунђа Варвара Петровна за себе), ријем по књижницама; упоређујем, исписујем, јурим, идем професорима. Обновио

сам познанство с одличном породицом Дундасових. Како је Надежда Николајевна лепа! Још и сада врло лепа! Поздравља вас. Њен млади муж и сва три сестрића у Берлину су. Увече разговарамо с омладином до зоре; и то су готово праве атинске вечери – али једино по њиховој финоћи и лепоти; све је отмено; много музике, шпански мотиви, снови о свечовечанском препороду, идеја вечне лепоте, Сикстинска мадона, светлост са прорезима тмине, али и на сунцу има пега!... О, пријатељице, племенита, верна пријатељице! Свим срцем сам уз вас, и ваш сам; свакад с вама једином, *en tous pays*,[12] ма то било чак и данс le pays de Makar *et de ses veaux*,[13] о коме смо, сећате ли се, врло често, дршћући, разговарали у Петрограду пред повратак кући. Смешно ми је кад се сетим. Прешавши границу, осетио сам се сигуран – осећање необично, ново, први пут после толиких дугих година«... итд., итд. – Ех, саме лудорије! – пресуди Варвара Петровна остављајући и ово писмо – кад су атинске вечери до зоре, онда се не седи по дванаест часова за књигом. Да није пијан писао? Како се Дундасова усуђује да ми шаље поздраве? Него, нека га, нека се мало проведе...

Фраза: »*dans le pays de Makar et de ses veaux*« значила је: »у земљи куда Макар не тера телад«[14] Степан Трофимович покаткад навлас и сасвим глупаво преводи руске пословице и узречице на француски; а несумњиво је да он уме и боље разумети и превести; но он ово чини из шика особите врсте и сматра да је духовито.

»Проводио се« он, међутим, само кратко време, није издржао ни четири месеца па се вратио у Скворешњике. У последњим писмима једино је исказивао силну љубав према својој одсутној пријатељици, и буквално их квасио сузама растанка. А састанак је био заносно радостан. Но после два дана све пође опет по старом, па и мучније од старог. »Пријатељу мој, пронашао сам једну за мене страшну... новост«, рекао је мени после две недеље, под највећом тајном: »Je suis un прост уљез et rien de plus! *Mais r-r-rien de plus!*«[15]

VIII

Затим је настало код нас затишје и продужило се на свих девет наредних година. Нервни наступи и јецања на моме рамену, што се редовно понављало, нису нимало сметали нашем добром животу, чудно ми је како Степан Трофимович није одебљао за то време. Само му је нос мало поцрвенео, и још порасла његова добродушност. Мало-помало, поред њега се утврдило пријатељско друштво, уосталом, и даље малобројно. Мада је Варвара Петровна мало марила за то друштванце, ипак смо је ми сви сматрали својом патронесом. После петроградске лекције она се сасвим преселила у наш град; зими је становала у својој кући у граду, а лето је проводила на пољском имању у близини. Никад она није у нашем губернијском друштву имала толико значаја и толико утицаја колико за последњих седам година, управо, тачно до доласка нашег садашњег губернатора. Прећашњи наш губернатор, незаборављени и добри Иван Осипович, био јој је близак сродник и некад га је она обасипала својим доброчинством. Његова жена стрепила је од саме помисли да и нехотице нечим »не угоди« Варвари Петровној, а поштовање губернијског друштва ишло је већ дотле да је подсећало чак и на нешто грешно. Било је, дакле, добро и Степану Трофимовичу. Био је члан клуба, на картама је губио достојанствено, господски, и стекао је поштовање; истина, многи су гледали на њега само као на »научника«. Напослетку, кад му је Варвара Петровна допустила да станује у другој кући, ми, друштво, постадосмо још слободнији. Скупљали смо се код њега једно двапут недељно; бивало је весело, особито кад он не штеди шампањ. Вино се узимало из радње онога Андре́јева, а рачуне је исплаћивала Варвара Петровна, сваког полугођа, и дан исплате скоро увек био је и дан колерине.

Настарији члан нашег друштва био је Липутин, губернијски чиновник, човек који је изишао из младих година, велики либерал, и у граду познат као атеист. По други пут оженио се лепом и младом женом, добио уз њу мираз, и поред тога имао је три одрасле кћери. Сву своју породицу држао је у страху божјем и под кључем, био је ретко тврде руке и од своје плате стекао је себи кућицу и капитал, човек брижан, мучан, уз то малог чина. У граду су га мало ценили, а у вишим круговима нису га примали. Поред тога, био је познат сплеткаш, више пута кажњаван и то оштро; једанпут га је казнио један официр, други пут честити отац породице, поседник. Али ми смо волели његово оштроумље, дух, радозналост, његову особену пакосну веселост. Варвара Петровна није га

волела, али је он увек некако умео да се подеси према њој.

Није она волела ни Шатова, који је тек последње године постао члан нашег друштва. Раније је Шатов био студент, и после једног студентског изгреда искључен је из школе; у детињству беше ученик Степана Трофимовича; рођен је на имању Варваре Петровне као њен припадник, син покојног Павла Фјодорова, њеног собара, и био је обасипан њеним доброчинствима. Није га волела због његове охолости и незахвалности, и никако му није могла опростити што није одмах, чим је искључен са универзитета, дошао к њој; чак јој на нарочито њено писмо у то доба ништа није одговорио и више је волео да се зароби код некаквог цивилизованог трговца, да поучава децу. Заједно с трговчевом породицом отишао је у иностранство, и то више у својству дечјега чувара него као васпитач; али он је у то време јако желео да оде у иностранство. Децà су имала сем њега и васпитачицу, неку живахну госпођицу, Рускињу, која је ушла у трговачку кућу такође пред сам одлазак на пут и примљена пре свега зато што није била скупа. Али после два месеца трговац је отера због »слободоумља«. За њом пође и Шатов, и на брзину привенча се с њоме у Женеви. Проживели су око три недеље заједно, па су се растали као људи слободни и ничим везани, а, разуме се, и због оскудице.

Дуго потом он је лутао по Европи сам, и животарио ко зна од чега; кажу, чистио је на улици обућу и на неком пристаништу био носач. Напослетку, пре годину дана, вратио се код нас у родно гнездо и настанио се код тетке, старице, која је после месец дана умрла. Са својом сестром, Дашом, такође питомицом Варваре Петровне, код које је Даша као љубимица живела у највећем господству, био је у врло ретким, најређим и најдаљим односима. У нашем друштву он је увек суморан и ћутљив, али покаткад, кад се дотакнемо његових убеђења, он пада у болесну раздраженост а језик свој нимало не уздржава, »Шатова треба најпре везати, па тек онда с њиме расправљати«, тако се понекад нашали Степан Трофимович; али га је он волео.

У иностранству је Шатов из основа променио нека своја ранија социјалистичка уверења и прескочио у супротне претераности. Било је то једно од оних руских идеалних створења које нека снажна идеја наједанпут запањи, и као да их одмах тог часа и притисне, понекад заувек. Они никад нису у стању да ту идеју савладају, да је подесе, него поверују у њу страсно и тако им затим цео живот пролази као у послеђњем грчењу под каменом који их је пригњечио и упола угушио. Шатов је и спољашњошћу потпуно одговарао својим уверењима: неспретан, космат, отвореноплав, мали

растом, широких плећа, дебелих усана; врло густих белих обрва наднесених изнад очију, натмурена чела, погледа нељубазна, упорно обореног, и као нешто застиђеног. На коси му је стално штрчао један чуперак и ничим се није дао загладити. Имао је двадесет седам до двадесет осам година. »Не чудим се више што га је жена оставила« – изјави једном Варвара Петровна посматрајући га нетремице. И мимо своје тешке сиротиние он се старао да на њему све буде чисто. Од Варваре́ Петровне ни сад није затражио никакве помоћи; пробијао се с оним што му је бог дао; радио је и код трговаца. Једном је био за тезгом у радњи; затим је као помоћник једног набављача већ отишао с товаром на брод, али се разболео пред сам полазак на пут. Тешко је замислити немаштину коју је он био у стању да подноси и не мислећи на њу нимало. После његове болести Варвара Петровна му је потајно и безимено послала сто рубаља. Он је некако ипак тајну открио, промислио се, примио новац и отишао да јој захвали. Она га је примила топло, али је он и овога пута постидно преварио њене наде: поседео је свега пет минута, ћутке, тупо упериви поглед у земљу, смешкајући се глупо, па наједанпут, прекинувши домаћицу на најзанимљивијој тачки разговора, устао, поклонио се некако косимице, с бока, као кривоног, у земљу при том да пропадне од стида, и тако запео и оборио на под њен скупоцен сточић за рад, разлупао га и изишао једва жив од стида и покора. После га је Липутин оштро прекорео што није с презрењем одбио тих сто рубаља, као новац од његове некадашње деспотске поседнице; а он, не само што је новац примио него се још одвукао и да јој захвали... живео је Шатов усамљено на крају града, и није волео нико да му долази, па ни ми. На вечеринке код Степана Трофимовича долазио је редовно и узимао од њега књиге и листове на читање.

На те вечери долазио је још један млад човек, неки Виргински, овдашњи чиновник, унеколико сличан Шатову, мада му је, како се чинило, био права супротност у сваком погледу. Он је био »породичан«, шака јада, необично миран млад човек, уосталом, већ тридесет година стар, знатно образован, али више самоук. Био је сиромашан, од службе своје издржавао је и женину сестру и тетку. Његова жена, па и те госпође, усвајале су најновија уверења, али све је то код њих испадало некако сирово; било само »идеја која је доспела на улицу«, како то једном, неким другим узроком, рече Степан Трофимович. Примале су оне све што би нашле у брошурама и књижицама; и већ на први глас из наших престоничких напредних кругова и кутова готове су биле да што год хоћете износе као

идеју на улицу, само ако се из оних кругова то посаветује. M-me Виргинска бавила се у нашем граду бабичким пословима; као девојка дуго је живела у Петрограду. Виргински сам, био је човек ретко чиста срца и ја нисам често наилазио на још чистију свету ватру људске душе. »Ја никада, никада нећу одустати од тих сјајних нада« – говорио ми је он озарених очију. О »сјајним надама« он је говорио увек тихо, са слашћу, полушапатом, као тајно. Био је доста висок, али необично танак, уских рамена, са изванредно ретком, мало црвенкастом косом. Сваки надмени подсмех Степана Трофимовича према некојим од његових мишљења примао је благо; али му је каткад и одговорио, врло озбиљно, и у много чему га узбунио те би онај занемео. Степан Трофимович понашао се према Виргинском самилосно, очински, онако како се уопште понашао према свима нама.

– Сви сте ви »недоношчад« – шаљиво је примећивао он Виргинском – и сви су такви као ви; премда код вас, Виргински, нисам опазио ону искључивост коју сам опазио у Петрограду, *chez ces séminairistes*,[16] али ипак сте – »недоношче«, Шатов би радо хтео да буде »донесен«, но и он је недоношче.

– А ја? – питао је Липутин.

– Е, ви сте просто златна средина, која се свуда на све навикава... на свој начин.

Липутин је био увређен.

Причало се о Виргинском и, на жалост, са врло много вероватноће, да му је жена, не поживевши с њим ни годину дана у законитом браку, једном изненада изјавила да га оставља и да више цени Лебјаткина. После се видело да је тај Лебјаткин, некаква придошлица, човек врло сумњив, и да никад није био капетан у пензији, како је сам себе називао. Умео је само да суче бркове, да пије и да брбља најнезгодније глупости – какве се игда могу замислити. Тај човек се одмах безочно преселио к њима, радујући се што ће јести туђ хлеб; јео је и спавао код њих, и најпосле почео с висине гледати на домаћине. Уверавали су да је Виргински, кад му је жена изјавила да га оставља, одговорио: »Пријатељу мој, досад сам те само волео, а сада те поштујем«; али мучно да је он доиста употребио такву староримску изреку; већ, како други кажу, напротив, јецајући заплакао се.

Једном, две недеље по прекиду са женом, све троје, »цела породица«, изишли су у шумицу ван града, да с познаницима пију чај. Виргински је био некако грозничаво весео и чак је играо; али је наједанпут, без претходне свађе, обема шакама докопао за косу дива Лебјаткина, који је

изводио канкансоло, повио му леђа и стао га вући, с циком, виком и сузама. Див се толико препао да се чак није ни бранио и докле год су га вукли, ћутао је готово непрестано; а после вуче се осећао увређен, са свом ватром племенита човека. Виргински је сву ноћ на коленима молио жену за опроштење, али га није измолио; јер, ипак, није хтео пристати да иде да се извини Лебјаткину, поред тога, доказано му је од женине стране да су његова мишљења скучена и да је глуп – ово последње стога што је, расправљајући се са женом, клечао пред њоме.

Капетан се убрзо изгубио и тек ту скоро опет се код нас појавио, и то са својом сестром и са новим смеровима. Али о томе доцније. Није чудо, дакле, што је јадни »породични човек« долазио да у нашем друштву своју душу разгали и што му је наше друштво било потребно. Уосталом, о својим домаћим стварима није код нас никад говорио. Једном само, кад смо се заједно враћали од Степана Трофимовића, он издалека поче говорити о своме стању, али брзо ме ухвати за руку и ватрено узвикну:

– То није ништа, то је само приватна ствар; то ни најмање неће сметати нашој општој ствари, ни најмање!

У наше друштво долазили су и узгредни гости; долазио је Јеврејин Љамшин, долазио је капетан Картузов. Неко време био је с нама и један радознали чичица, али он је умро. Липутин нам је довео и *gzenza*[17] Слоњцевског, изгнаника; ми смо га неко време примали, из принципа, али доцније прекидосмо с њим.

IX

Неко време у граду су се проносили гласови како је наше друштво расадник слободоумља, развратности и брезбрижности; па се то причање и утврђивало. Међутим, код нас су вођена само најневинија, пријатна, потпуно руски весела либерална ћеретања. »Виши либерализам« и »виши либерал«, дакле, либерал без икакве сврхе, могући су само у Русији. Степану Трофимовичу, као и сваком духовитом човеку, неминовно је био потребан слушалац; а исто тако неминовно му је потребно било знати да он врши узвишену дужност пропагатора идеје. Па, напослетку, ваљало је с ким год пити онај шампањ и уз пиће измењати особите сорте забавних мишљења о Русији и »руском духу«, о богу уопште и о »руском богу« напосе; и ваљало је и по стоти пут поновити свима познате и потврђене руске саблажњиве анегдотице. Наравно, нисмо ми били с раскида забавити се и нашим градским сплеткама, и ту смо покадшто ишли до строгих високоморалних осуда. Упадали смо и у општа питања о човечанству, озбиљно размишљали о будућој судбини Европе и човечанства; доктринарно смо предсказивали да ће Француска после свог империјализма нагло пасти на степен државе другог реда и били смо потпуно уверени да то може настати очајно брзо и лако. Папи смо већ давно и давно прорекли улогу обичног митрополита у уједињеној Италији и били смо потпуно уверени да је цело то хиљадугодишње питање, у нашем веку хуманости, индустрије и железница, само једно велико ништа. »Виши руски либерализам« се, наравно, друкчије и не може држати према ствари. Степан Трофимович говори каткад о уметности, и то врло добро, али унеколико апстрактно. Каткад се сећа својих другова и пријатеља из младости – а све су то истакнуте личности у историји нашег образовања – сећа их се гануто и с великим поштовањем, али некако и са нешто зависти.

Кад би нам било већ свега тога доста, онда Јеврејчић Љамшин (незнатан поштански чиновничић), вештак на пијану, заседне да свира; а за време одмора представља свињу, олују, пороћај с првим детињим плачем и друго којешта; он је само тога ради и позиван. А ако се већ добро загрејемо пићем – а то се дешавало, ако и не често – онда падамо у одушевљење, и једанпут смо у хору, уз Љамшинову пратњу, певали Марсељезу; не знам само је ли било добро. Велики дан, *деветнаести фебруар*,[18] дочекали смо одушевљено и у част тога дана дуго смо празнили чаше. Било је то, уосталом, врло давно; тада још нису били међу нама ни Шатов, ни Виргински; а Степан Трофимович још је становао у истој кући са Варваром

Петровном. Нешто мало раније, пре великог датума, Степан Трофимович се беше навадио да сам за се мрмља познате, мада нешто неприродне стихове, које мора да је направио неки некадашњи либерални спахија:

»Иду сељаци и секире носе,

нешто ће страшно да буде.«

Чини ми се, отприлике овако нешто, не сећам се тачно од речи до речи. Варвара Петровна чу то једном, па му викну: »Лудости, лудости!« и обузе је љутња. Липутин, који се ту задесио, рече Степану Трофимовичу заједљиво:

– Жао би ми било ако би господи поседницима њихови бивши припадници доиста нанели, у својој радоси, нешто непријатно.

И пређе кажипрстом око врата.

– *Cher ami*[19] – благо му напомену Степан Трофимович – верујте, ово (он понови Липутинов знак) неће нимало користи донети ни нашим поседницима, ни свима нама уопште. Нећемо ни без глава умети ништа да створимо, без обзира на то што нам баш главе највише и сметају да се разумемо.

Напомињем да су многи код нас мислили да ће се на дан манифеста догодити нешто необично, слично оном што је Липутин слутио, а мислили су то баш такозвани познаваоци народа и државе. Као да је и Степан Трофимович тако мислио и, штавише, уживео се био у ту мисао толико да је већ уочи самог великога дана неочекивано стао мољакати Варвару Петровну да га пусти да оде преко границе – речју, узнемирио се. Али прође и велики дан, и још доста дана, и охол осмех опет се појави на уснама Степана Трофимовича. Он изнесе пред нас неколико значајних мисли о карактеру Руса уопште и руског сељака напосе.

– Ми, као људи на све брзо готови, сувише смо похитали с нашим сељаком – довршава он низ својих значајних мисли. – Увели смо га у моду и, неколико година узастопце, ми смо га у читавој једној грани књижевној носили као какву новопронађену скупоцену ствар. На вашљиве главе метали смо ловорове венце. Руско село нам је за читаву хиљаду година дало једино *Камаринског*.[20] Чувени руски песник, још и доста духовит човек, видећи први пут велику *Рашел*[21] на позорници, узвикнуо је одушевљено: »Не дам ја Рашел за музика!« Ја сам вољан ићи даље: даћу све руске музике за једну Рашел. Време је да се трезвеније гледа и да се коломаст нешег простака не меша са *bouquet de l'impératrice*.[22]

У томе се Липутин одмах сложи с њиме, само рече да је тада, ипак, начела ради, било мудро бити против своје савести и хвалити сељаке; и рече да су, штавише, и даме из високог друштва плакале читајући *Антона Горемику*,[23] а неке од њих су из Париза писале управницима својих добара у Русији да убудуће поступају са сељацима што је могућно човечније.

Десило се, и то као поручено баш одмах после гласова о *Антону Петровичу*,[24] да је и у нашој губернији, и то свега за петнаестину врста од Скворешњика, избио неки неспоразум, тако да су, у првој жестим, сместа послали тамо војску. Овог пута Степан Трофимович се тако узрујао да је чак и нас поплашио. У клубу је викао како треба послати и више војске, позвати је из другог округа телеграмом; ишао је губернатору и уверавао га да он с тим нема ништа и никакве везе, молио га да га, по старом сећању на прошлост, не би некако умешали у ту ствар и тражио да се о овој његовој изјави одмах, без одлагања, пошаље извештај у Петроград, коме треба. Добро је што је све брзо прошло и свршило се ничим; али, ја сам се тада зачудио Степану Трофимовичу.

После три године, као што је познато, почело се говорити о народности и заче се »друштвено мишљење«. Степан Трофимовић се много смејао.

– Пријатељи моји – учио нас он – ако се наша народност доиста »зачиње«, како то сада тврде они тамо по листовима, онда она још седи у школи, у ма којој немачкој Петершуле, за немачком књигом, и туви свој вечити немачки задатак, а Немац учитељ, кад затреба, ставиће је на колена. Немцу учитељу свака хвала; али од свега је највероватније да се ништа не зачиње, него све иде као што је ишло и досад, дакле, под заштитом божјом! Како ја мислим, то је и доста за Русију, *pour notre sainte Russie*.[25] Уз то, сва та свесловенства и народности, све је то и сувише старо да би могло бити ново. Народност, ако хоћете, није се код нас никад ни показивала друкчије него као господска забава по клубовима, уз то још и московска. Разуме се, не говорим о времену Игореву. И, напослетку, све то долази од нерада. Код нас све долази од нерада, и добро и зло. Све од наше господске, слатке, образоване, ћудљиве беспослености! Тридесет хиљада година ја то тврдим. Ми не умемо да живимо од свог рада... И шта се они тамо сад заносе некаквим »зачетним« јавним мишљењем код нас, као да је ни отуд ни одовуд него одједанпут с неба пало? Зар они не знају да је за задобијање мишљења најпре, и пре свега, потребан рад, лични рад, лични почетак на послу, своја рођена пракса! Без муке никад се ништа не добија. Радимо ли, имаћемо и своје мишљење. А како ми никад нећемо радити, то ће и

мишљење за нас имати они који су и досад место нас радили – дакле, та Европа, ти Немци, учитељи наши од пре два века. Уз то, Русија је један сувише велики неспоразум да бисмо ми сами могли да га решимо, без Немаца и без рада. Ево има већ двадесет година како ја звоним и зовем на рад! Живот сам посветио томе позивању и, безумник, веровао сам! Сад не верујем, али звоним и звонићу до краја, до гроба; трзаћу за уже док не зазвони за моје подушје!

Авај! ми смо само повлађивали. Пљескали смо учитељу нашем, те још како одушевљено! А шта велите, господо: зар се не чује и сада још, доста често и свуд редом, исто таква »мила«, »паметна«, »либерална« стара руска бесмислица?

Наш учитељ је веровао у бога. Те понекад тек почне говорити:

– Не разумем што ме овде сви истичу као безбожника? Ја верујем у бога, *mais distinguons*[26] ја верујем у бога као у биће које себе тек у мени сазнаје. Тек не могу веровати као моја Настасја (служавка) или као тај и тај господин који верује тек »за сваки случај«, или као наш драги Шатов – али не, Шатов се не узима у обзир, Шатов силом верује, као московски словенофил. Што се тиче хришћанства, ја, и поред свег свог искреног поштовања према њему – нисам хришћанин. Пре сам идолопоклоник старог времена, као велики Гете или као стари Грк. Доста је већ само то што хришћанство није схватило жену – како је то сјајно развила жорж Санд у једном од својих генијалних романа. А што се тиче молитава, постова и свега осталог, ја не разумем шта би се кога тицало како ја према том стојим. Ма како се упињали овде наши достављачи, е, ја не желим да будем језуит. Године четрдесет седме Белински, како је био у иностранству, послао је Гогољу познато своје писмо и у њему га добро прекорео што он, Гогољ, верује »у некаквог бога«. *Entere nous soit dit*[27] и ја нé могу да замислим ништа смешније од тренутка кад је Гогољ (тадашњи Гогољ!) прочитао тај израз и... цело писмо! Али, на страну смешност, пошто се ја у суштини с њима слажем, рећи ћу и указати: то су били људи! Они су умели да воле свој народ, умели су и страдати за њега, умели су жртвовати за њега све и у исти мах умели су и не одобравати народу, кад је то требало, не гледати му кроз прсте и не повлађивати му у извесним појмовима. Један Белински, доиста, није тек могао тражити спасење у покладном уљу или посној роткви с грашком. Ту се сад умеша и Шатов.

– Ти ваши људи нису никад волели народ, нису никад за њега страдали нити што за њега жртвовали, ма колико да су то себи уображавали, на своје задовољство! – туробно промрмља он, упре поглед у

земљу и нестрпљиво се помаче на столици.

– Они нису волели народ?! – викну Степан Трофимович. – О, још како су они волели Русију!

– Ни Русију, ни народ! – викну Шатов севајући очима. – Не може се волети оно што се не познаје, а у руском народу они нису ништа разумели! Сви они, и ви с њима заједно, вирили сте на руски народ кроз прсте, особито Белински, и то се види баш из оног његовог писма Гогољу: Белински је, исто истоветно онако као Криловљев Радозналац у басни, који у музеју за реткости није видео слона – Белински је сву своју пажњу управио само на француске социјалне бубице, и на њима свршио. А он је, могу рећи, био паметнији од свију вас!... И то још није све што сте само вирили на народ – него сте се с мрзосним презирањем држали према њему – а то зато што сте под народом подђразумевали једино француски народ, па и то само Парижане, и стидели сте се што руски народ није такав. То је сушта истина! А ко нема народа, нема ни бога! Знајте, и будите у то сигурни, да они који свој народ више не разумеју, и губе везу с њим, у исти мах и у истој мери губе и очинску веру, постају или атеисти или равнодушни. Истину говорим! То је факат који се доказује једнако. Ето зашто смо и ми и ви или гадни атеисти или равнодушна и развраћена људска ништавила, и само то! И ви, и ви, Степане Трофимовичу, не изузимам ја ни вас, штавише – на ваш рачун сам и говорио, то треба да знате!

И пошто се овако изговори (а то се њему често дешавало), Шатов обично узме капу и похита вратима потпуно уверен да је сад свему крај и да је занавек прекинуо пријатељство са Степаном Трофимовичем. Али овај на време стигне да га задржи.

– Па зар се ми, Шатове, нећемо помирити после свих тих лепих речи, а? – рекне он благо, пружајући му с наслоњаче руку.

Неспретан и стидљив, Шатов не воли нежности. По изгледу, он је човек врло суров, али скривено у себи, канда, врло осетљив. Иако често сувише претерује, он сам први пати од тога што учини. Пошто промрмља нешто себи у недра – кад га Степан Трофимович овако позове – он потапка ногама у месту као медвед, исклиби се, остави капу и седне на своје место, стално упирући поглед у земљу. И дабоме, вино се донесе, Степан Трофимович одржи какву пригодну здравицу, макар, рецимо, у спомен кога од старих озбиљних радника.

ДРУГА ГЛАВА

ПРИНЦ ХАРИ. ВЕРИДБА

I

Постојало је на земљи још једно биће коме је Варвара Петровна била одана не мање него Степану Трофимовичу – њен син Николај Всеволодович Ставрогин. Њега ради је Степан Трофимович и био позван за васпитача. Дечаку је тада било осам година; његов отац, генерал Ставрогин, површан и лак човек, у то време је живео одвојено од његове маме те је дете расло само под њеним старањем. Степан Трофимович, треба му то признати, умео је да задобије свог питомца. А сва његова тајна беше у томе што је и сам био дете. Он имађаше сталну потребу за правим пријатељем од поверења (у оно доба мене још није имао) и није се премишљао да ово мало створење, једва за педаљ одрасло, учини својим пријатељем и повереником. Некако само по себи испаде тако да између њих не беше нимало растојања. Често је он ноћу будио свог друга од десет или једанаест година само зато да пред њим у сузама излије своја уцвељена осећања, или да му повери какву домаћу тајну; и није слутио да то никако није смело бити. Падали су један другом у загрљај и плакали обојица.

Дечак је знао да мати њега много воли, али тешко да је он њу много волео. С њим је она мало говорила, ретко кад му што много забрањивала, али њен вечити поглед је он увек болно осећао на себи. Уосталом, што се тиче науке и моралног развића, мати је имала пуно поверење у Степана Трофимовича. Тада је још потпуно веровала у њега.

По свој прилици, учитељ је унеколико разорио живце свог питомца. У шеснаестој години, кад је послат у лицеј, био је ускогруд и блед, чудновато миран и замишљен. (Доцније се одликовао ванредном физичком снагом.) Биће да се пријатељи нису плачући бацали ноћу један другоме у наручја једино због неких домаћих згодица. Умео је Степан Трофимович додирнути најскривеније струне, у најдубљој дубини душе свога друга, и у њему изазвати прво, још нејасно осећање оне вечне свете туге коју кад нека изабрана душа једном окуша и позна неће је доцније никад заменити јевтиним задовољством. (Има љубитеља којима је до такве туге много више стало него до најнесумњивијег задовољства, ако би такво баш и било могућно.) Свакако је добро било што су голуждравче и наставника, макар и касно, раздвојили на две разне стране.

Прве две године младић је долазио кући да проведе школски одмор. Кад су се оно Варвара Петровна и Степан Трофимович бавили у Петрограду, долазио је и он на књижевне вечери своје мамице и ту слушао и посматрао. Говорио је мало и био тих и стидљив, као и пре. Према

Степану Трофимовичу понашао се с нежном пажњом, али већ некако уздржљивије – он је очевидно избегавао да с њиме разговара о узвишеним стварима и успоменама из прошлости. Свршивши школу, он, по маминој жељи, уђе у војску и одмах доби место у једном од најугледнијих пукова коњичке гарде. Но није отишао мами у Скворешњике да јој се покаже у мундиру и ретко јој је писао из Петрограда. Варвара Петровна слала му је новаца не штедећи, иако су се приноси с њеног имања смањили после реформе, тако да у прво време није добијала ни половину пређашњих приноса. Али је дугом штедњом она прилично била стекла. За успехе свог сина у вишем петроградском друштву веома се интересовала. што није пошло за руком њој, поћи ће њему, младоме официру, богатоме и са надама. Он је обновио познанства о којима она већ није могла више ни да сања и свуда је врло радо приман.

Али врло брзо почеше Варвари Петровној стизати доста чудновати гласови како је младић наједанпут и некако лудо весело почео да живи. Није да се картао или много пио – причало се о некаквој дивљој разузданости, о људима коњем прегаженима, о нечовечном испаду према једној дами из доброг друштва с којом је био у вези, па је после јавно увредио. Нешто и сувише очевидно прљаво беше у тој ствари. Додавало се још да је он убојица, да насрће, вређа из задовољства да вређа. Варвара Петровна није узвикнула: »Лудости, лудости!« Степан Трофимович ју је уверавао да су то само прве бујне плиме сувише богатог личног састава: да ће се море стишати и да све то личи на младост принца Харија, који је водио весели живот са Фалстафом, Појнесом и мистрис Квикли, како је то *Шекспир описао*.[28] Овога пута Варвара Петровна није узвикнула »Лудости, лудости!« како је уобичајила била и како се од неко доба навадила врло често да довикује Степану Трофимовичу – него, напротив, слушала га је врло пажљиво наређивала му да јој то потанко разјасни, сама узела Шекспира и ванредно пажљиво прочитала ону бесмртну хронику. Али хроника је не умири; не нађе у њој много сличности. Грозничаво је ишчекивала одговоре на неколико својих писама. Одговори нису закаснили; убрзо је стигло кобно извешће да је принц Хари имао готово одједанпут два дуела, а био само он крив за оба, једнога противника да је убио на месту, другога осакатио, и да је због тих делà предат суду. Ствар се свршила његовим деградовањем и одузимањем свих права; послат је затим у један пешачки пук као прост редов, па и то по изузетној милости.

Године шездесет треће пошло му је некако за руком да се истакне; добио је Крст и произведен за наредника; ускоро затим и за официра. За то

време Варвара Петровна послала је у престоницу можда до стотину писама с молбама и преклињањем. Допустила је себи да се у тако необичном случају мало понизи. После новог производства за официра, младић одједном даде оставку; али у Скворешњике ни после тога не дође и сасвим преста писати матери. Најзад, околишно се дознало да је опет у Петрограду, али да га у његовом пређашњем друштву више никако не виђају, као да се негде сакрио. Пронађоше после да живи у неком чудном друштву, да се здружио с неким олошем петроградским, с пропалим чиновницима, пијаницама, војним службеницима у оставци који су на отмен начин просили милостињу – да похађа њихове у нечистоћи запуштене породице, дан и ноћ проводи по мрачним склоништима, а иде тамо сам бог ће знати каквим кривудавим и запетљаним уличицама; да се запустио, да је одрпан и да му се то, мора бити, свиђа. Од матере новаца није тражио; имао је он своје имањце, некадашње селанце генерала Ставрогина, које је како-тако и ипак нешто доносило и које је млади Ставрогм, како се чуло, дао под закуп некоме саксонском Немцу. Напослетку, мати га једва умоли да јој се врати – и принц Хари се појави у нашем граду. Тада сам га први пут угледао; дотада га никад нисам видео.

Био је то врло леп младић од двадесет пет година и признајем, изненадио ме. Мислио сам да ћу видети одрпанца, испијеног развратом, са задахом на вотку À то је био џентлмен елегантнији од свих које сам икада видео, изванредно добро одевен, са држањем господина навикнутог на префињеност. Но нисам се задивио само ја – задивио се и цео град, који је већ знао житије господина Ставрогина до тако најситнијих појединости да је право чудо откуда су то могли дознати. А што је још чудније, половина од тога била је истина. За новим гостом све наше госпође сишоше с памети. Поделише се у две оштро одвојене странке: једне су га обожавале, а друге мрзеле до крвне освете; али су и једне и друге изгубиле памет. Једне је особито привлачило то што на његовој души можда лежи нека кобна тајна; а другима се баш стварно свиђало што је убица. Увидело се постепено да је он и врло лепо образован, чак и учен човек. Додуше, није било потребно имати много знања па да се ми задивимо: али је он умео судити и о насушним, врло занимљивим темама и, што је драгоцено, са ретком разборитошћу. Споменућу као чудноватост да су сви наши готово од првога дана нашли да је он необично разборит човек. Доста ћутљив, неусиљено отмен, зачудо скроман, а у исти мах смео и уверен у себе као нико од нас. Наши помодари гледали су га завидљиво и сасвим ишчезавали пред њим. Зачудило ме је и његово лице; коса јако црна, сјајне очи некако

врло спокојне и ведре, боја лица врло бела и нежна, руменило сувише живахно и чисто, зуби као од бисера, усне као корал – рекло би се, лепота као уписана, а у исти мах све то и некако као да одбија. Кажу, лице његово подсећало је на маску; уосталом, много штошта су говорили и о његовој необичној телесној снази. Растом је готово био висок. Варвара Петровна гледала га је с поносом, али стално узнемирена. Остао је код нас близу пола године и живео учмало, мирно, доста суморно; појављивао се у друштву и са непопустљивом пажњом извршавао све захтеве наше губернијске етикете. Са губернатором је био у сродству по оцу и приман је у његовој кући као близак рођак. Али, пошто прођоше неколико месеци, зверка наједанпут показа нокте.

Овом приликом напомињем, под заградом, да је наш драги, кротки Иван Осипович, бивши наш губернатор, унеколико био сличан старој жени, али од добре породице и са везама – те се тиме и разјашњава што је код нас толике године остао, иако се стално бранио од сваког рада. Како је био гостољубив и друштвен, одавно је требало да буде представник и предводник племства старих добрих времена, а не губернатор у овако мучно доба као што је наше. У граду се стално говорило да губернијом не управља он, већ Варвара Петровна. То је говорено врло заједљиво, па ипак је то била чиста лаж. Уосталом, и сем тога је много духовитости страћено код нас на рачун тога. Варвара Петровна, напротив, последњих година се свесно склањала од сваког вишег задатка, без обзира на изванредно поштовање целог нашег друштва према њој и добровољно се повукла у границе које је сама себи поставила. Уместо узвишених задатака, Варвара Петровна се одједном поче бавити само економијом, и за две-три године знатно повећа приносе са свога имања, замало да не би опет онако како је раније било. Место пређашњих поетичких тежња (пут у Петроград, намеравано издавање часописа, и др.), она се предаде штедњи и тврдичењу. И Степана Трофимовича је уклонила даље од себе, одобрила му да најми стан у другој кући (што је он раније сам од ње једнако тражио, под разним изговорима). Мало-помало, Степан Трофимович стаде је називати прозаичном женом или, још шаљивије, својом »прозаичном пријатељицом«. Разуме се, он је те шале допуштао себи не друкчије него само у тону највећег поштовања и дуго вребајући згодну прилику за њих.

Сви ми, ближи, схватили смо – а Степан Трофимович још јасније од свих нас – да је син сад био нова нада Варваре Петровне, штавише, и као нов сан. Страст њена према сину започела је од његових успеха у петроградском друштву, а нарочито се појачала од тренутка кад је стигла

вест да му је одузет официрски чин и да је увршten у просте војнике. Међутим, очигледно је било да га се боји; пред њиме је просто била робиња. Видело се да ју је страх од нечега неодређено тајанственог, нечега што сама не би умела исказати; много пута би неприметно и пажљиво мотрила на Nicolas, нешто премишљала, нагађала и разрешавала... кад, гле – зверка изненада показа нокте.

II

Одједанпут, не зна се ни зашто ни крошто, наш принц изненада направи према различитим лицима два-три дрска врло ружна испада, а при том беше најглавније то што су те дрскости биле нечувене, сасвим неуљудне, ни налик онаквим какве су у обичној употреби, него сасвим тричаве и гаменске, и ђаво ће знати зашто учињене, сасвим без икаквих разлога. Један од најпоштованијих старешина нашег клуба, Петар Павлович Гаганов, човек у годинама, још и заслужан, стекао је некако навику да уз сваку реч додаје, са неком узбудљивошћу: »Не, не дам се ја вући за нос!« Па добро, нека га! Али, једном, у клубу, кад он у ватри опет изговори ову реченицу пред групицом клупских посетилаца око њега (и то људи од реда), Николај Всеволодович, који је стајао сам и на кога се нико није осврtао, наједанпут приђе Петру Павловичу па га изненадно и чврсто двама прстима ухвати за нос и још повуче два-три корака за собом преко дворане. Љут није могао бити баш ништа на господина Гаганова. Могло се оценити да је то чисто ђачки испад, сасвим неопростив, разуме се. Али се после причало како је он у самом тренутку чина био готово изгубљен у мислима, »баш као с ума сишао«; али тога су се тек много доцније људи сетили и узели то у обзир. А у првој жестини су сви најпре запамтили онај други тренутак, кад се он зацело већ био освестио и сам све схватио онако како и јесте – но, не само што се није збунио него се још и осмехнуо весело и пакосно, »без најмање кајања«. Диже се страшна бука, опколише га. Николај Всеволодовић се окретао, гледао око себе, никоме не одговарајући и радознало посматрајући та лица која узвикују. Напослетку, као да наједанпут опет утону у мисли – бар тако се говорило – намршти се и чврстим кораком приђе увређеном Петру Павловичу, па убрзано и с видном јеткошћу промрмља:

– Ви ћете, разуме се, опростити. Ја, заправо, не знам како ми се то наједанпут прохтело... глупост...

Ово нехатно оправдање било је што и нова увреда. Диже се још бешња вика. Николај Всеволодович слеже раменима и изиђе.

Све је то било неозбиљно, да не говоримо о проставштву, проставштву срачунатом и смишљеном, како је на први поглед изгледало, и које мора да је хтело бити смишљена и до крајности дрска увреда целом нашем друштву. Сви су тако разумели. Почели су тиме што господина Ставрогина одмах и једногласно искључише из клуба; затим још решише да у име свог клуба замоле губернатора да сместа (не очекујући да ствар формално дође

пред суд) укроти опасног кавгаџију, престоничког *bretteura*,[29] »и тиме, повереном му административном влашћу, заштити мир свега честитог друштва у нашем граду од штетних покушаја«. С пакосном невиношћу додато је још и то да ће се »може бити и за господина Ставрогина наћи какав закон«. Ову су фразу спремили за губернатора да би га боцнули због Варваре Петровне.

Китили су са уживањем. Но губернатор, као намерно, није се тада десио у граду; одвезао се био некуд близу, да крсти дете некој интересантној и скорашњој удовици, која је после мужа остала у другом стању. Но знало се да ће се губернатор скоро вратити. Очекујући га, приредише уваженоме и увређеноме Петру Павловичу читаве овације; грлили су га и љубили, цео град му је ишао у посету. чак су намеравали да у његову част приреде по списку учесника и један ручак, и само су на његову велику молбу одустали од те намере. Можда су, најзад, успели да правилно схвате да су тог човека за нос вукли и да ту нема за шта да се ликује.

Али, ипак, како се то десило? Како је могло да се деси? Значајна је околност што тај дивљачки испад нико у целом граду није приписивао умној поремећености. Значи, готови су били од Николаја Всеволодовича, и паметнога, очекивати такве поступке, што се мене тиче, ја ни дан-дањи не знам како то да разјасним; узевши у обзир чак и случај који се убрзо за овим десио и који, рекао би човек, све разјашњава и, како се чини, мири све нас. Додајем да ми је Николај Всеволодович, после четири године, на моје опрезно питање о том случају у клубу, одговорио намрштен: »Да, ја тада нисам био сасвим здрав«... Али нећу истрчавати унапред.

Занимљив ми је био и пролом свеопште љутње с којом су се код нас бацили били тада на кавгаџију и престоничког *bretteura*. Пошто-пото хтели су да ту виде дрзак смер и срачунату намеру да се одједном цело друштво увреди. Заиста, Ставрогин није никога за се придобио; него их је све још наоружао против себе – а како то? Све до оног слачаја он се никад ни с ким није споречкао, нити је кога увредио; а већ био је углађен као каваљер са помодне слике, кад би још само могао да проговори. Држим да су га намрзли због охолости, чак и наше госпође, које су га прво обожавале, викале су сад против њега и горе него људи.

Варвара Петровна била је погођена страшно. Доцније је признала Степану Трофимовичу да је она одавно све то унапред слутила; читаво пола године, свакога дана, и, штавише, предвиђала је управо »баш то тако«. Признање врло значајно од стране рођене матере. – »Почело је!«

мислила је она стресајући се. Сутрадан после кобне вечери у клубу она смотрено али одлучно приступи објашњењу са сином; међутим, иако је била одлучна, ипак је стрепила и дрхтала, јадница. Сву ноћ није спавала и рано ујутру ишла је и Степану Трофимовичу да се посаветује и ту се заплакала, шта јој се још никад није десило пред људима. Хтела је да јој *Nicolas* бар нешто каже, да је бар удостоји објашњења.

Nicolas, увек толико уљудан и пун поштовања према матери, слушао ју је донекле натмурено, али врло озбиљно; па одједном устаде и, не одговоривши јој ни једном речју, пољуби јој руку и изиђе. А још истог дана, увече, као навалице, стиже и други скандал; додуше, много мањи и обичнији од првог, али, ипак, само се још јаче распламтела повика у граду, зато што је опште расположење већ било за то.

Настрадао је, наиме, наш пријатељ Липутин. Таман после објашњења Николаја Всеволодовича с мамицом, Липутин дође код њега и врло разложито умоли га зà част да му тога вечера дође на посело – женин је рођендан. Одавно је Варвара Петровна с грозом гледала како њен син прави познанства с нижима од себе, али му није смела рећи ни реци. Он је и сем овога већ био направио неколико познанстава у том трећеразредном слоју нашег друштва, и још нижег – али, ето, имао је такву склоност. У Липутинову кућу иначе досад није одлазио, мада се с њим виђао. Јасно му беше да га Липутин зове због јучерашњег скандала у клубу и да је он, Липутин, као месни либерал, тим скандалом одушевљен, искрено мисли да са клупским старешинама тако и треба поступити и да је све то врло добро. Николај Всеволођович се насмејао и обећао доћи.

Гостију беше много; не људи виђених и угледних, али ведрих и веселих. Самољубиви и завидљиви Липутин свега двапут годишње је сазивао госте, али тада није тврдичио. Његов најугледнији гост, Степан Трофимович, није дошао због болести. Послужили су чај, било је обилно мезе и вотке у изобиљу; картали су се за три стола, а омладина, очекујући вечеру, играла је уз фортепијано. Николај Всеволођович подиже госпођу Липутинову – особито лепу женицу, пред њим много бојажљиву – одигра с њом два круга, седе поред ње, поразговара и засмеја је. Опазивши како је лепа кад се смеје, он је изненада пред свим гостима обухвати око струка и пољуби у уста трипут узастопце, врло слатко. Преплашена јадна женица паде у несвест. Николај Всеволођович узе шешир, приђе мужу, збуњеном у општој пометњи, погледа га и сам се збуни, па на брзу руку измрмља: »Не љутите се«, и изиђе. Липутин пође за њим у предсобље, лично му додаде бунду и клањајући се испрати га до степеница. Но већ сутрадан, таман на

време, стиже доста занимљив прилог овом, сразмерно узимајући, невином случају – прилог који је прибавио Липутину чак и поштовање, којим је он после умео да се користи онако како је за њега било најбоље.

Око десет часова пре подне у кућу госпође Ставрогине дође Агафја, Липутинова служавка, одрешита, жива и румена женица од тридесет година, коју је Липутин послао с поруком Николају Всеволодовичу и која је неизоставно желела да се »види и поразговара с њим насамо«. Ставрогина је много болела глава, али је ипак изашао. Варвари Петровној пође за руком да присуствује испоруци.

– Сергије Васиљевич (то јест Липутин) – заторока Агафја живахно – прво и прво, наредио ми је да вас много и много поздравим с његове стране, и пита за ваше здравље, како сте после синоћнице спавали, и како се изволите сада осећати, после синоћнице, молим лепо.

Николај Всеволодович се осмехну.

– Поздрави и захвали, Агафја, и реци своме господину од моје стране да је он најразумнији човек у целом граду.

– А он ми је наспрам тога наредио да вам одговорим, господине – прихвати Агафја још живље и смелије – да он за то зна и без вас, и вама то исто жели.

– Гле! А како је он могао знати шта ћу ја теби да кажем?

– Е, то не знам на који је начин то дознао, но кад сам изашла и већ стигла на крај улице, чујем да он за мном пристиже; гологлав је и вели ми: »Ти, Агафјушка, ако се он случајно досети па ти каже: 'Реци, вели, своме господину да је он у целом граду најпаметнији', а ти, вели, немој заборавити да му на то одговориш: 'Ми и сами знамо, те још како добро, господине, па и вама то исто желимо'...«

III

Напослетку је било и објашњење с губернатором, тек што се наш драги и благи Иван Осипович вратио с пута и тек што је стигао да саслуша горку жалбу нашега клуба.

Нема сумње, нешто се морало предузети, али он се збунио. Наш гостопримљиви чичица се канда такође некако прибојавао свога младог рођака. Ипак, он се одлучи да га приволи на извињење и пред клубом и пред увређеним господином, и то тако да њих то извињење задовољи, а ако затреба, онда и писмено да се оправда – а затим да га благо наговори да нас остави и да отпутује, на пример, у Италију, као из радозналости, или уопште куд било изван Русије. У соби, у коју је губернатор ушао да овога пута прими Николаја Всеволодовича (у другим приликама он је, по сродничком праву, слободно шетао по целој кући), у тој соби, васпитани Аљоша Тељатников, чиновник, уједно домаћи човек губернаторов, седео је за једним углом стола и отварао пошту; а у суседној соби, код прозора најближег вратима, сместио се један дебео и здрав човек, пуковник, који је уз пут свратио, пријатељ и прећашњи по служби друг Ивана Осиповича, сместио се и читао »Глас« и, дабогме, није се ни осврtао на оно што се у првој соби дешавало, чак је и леђима њој био окренут.

Иван Осипович поче издалека, готово шапатом, али све је нешто замрсивао. *Nicolas* га је гледао врло нељубазно, нимало рођачки; био је блед; седео је покуњен и слушао скупљених обрва као да силан бол савлађује.

– Ви, *Nicolas*, имате добро срце и племенито – уметну чичица између осталог – ви сте човек образован, кретали сте се у вишем друштву, а и овде сте се досад врло лепо држали, били сте за углед и тиме сте умирили срце своје, нама свима драге, матере... Кад сад, све се опет показа у загонетном и за сваког опасном колориту! Говорим вам као пријатељ ваше куће, као старији човек и као ваш сродник, који вас искрено воли и на кога ви не треба да се љутите... Реците, шта вас покреће на тако необуздано понашање, ван свих у свету усвојених правила и мера? шта ће моћи значити такви испади, слични бунилу?

Nicolas је слушао љутито и с нестрпљењем. Изненада, рекло би се да нешто лукаво и подсмешљиво севну у његовом погледу, па се опет угаси.

– Кад желите, казаћу вам шта ме покреће – туробно проговори он, па, обазревши се око себе, пригну се уву Ивана Осиповича. Васпитани Аљоша

Тељатников помаче се још два-три корака ка прозору, а пуковник кашљуцну иза »Гласа«. Иван Осипович, кукавац, сместа и поверљиво напери уво; био је крајње радознао. И ето, тад се деси нешто сасвим немогућно, а у неком погледу и сувише јасно, чичица наједанпут осети: *Nicolas*, место да му пришапне неку занимљиву тајну, изненадно га дохвати зубима за врх ува и стеже доста јако. Старац уздрха, дах му застаде.

– *Nicolas*, каква је то шала! – јекну он механично, као туђим гласом.

Ни Аљоша ни пуковник још ништа не беху опазили, а нису ни могли видети, и чинило им се све до краја да она двојица шапућу, Али забринуло их је очајно лице старчево. Гледали су се избуљених очију, не знајући да ли да оном притекну у помоћ, као што је било уговорено, или да још причекају. *Nicolas* можда опази то, па још јаче угризе уво.

– *Nicolas*, *Nicolas!* – Опет јаукну жртва. – Но... доста је шале...

Да је потрајало још један часак, он би, кукавац, зачело умро од страха; али смилова се изрод и пусти уво. Смртни страх држао је чичицу пун један минут, а затим доби као неки наступ. За пола часа *Nicolas* је већ био ухапшен и одведен, засад, у кварт, где је одвојен у засебну ћелују, са засебном стражом пред његовим вратима. Оштра казна, али се наш добри старешина био толико разљутио да је одлучно сам на себе узео сву одговорност, па чак и пред Варваром Петровном. Сви су се и одвећ зачудили следећем догађају: тој госпођи, кад је, у узбуђењу, одмах похитала губернатору ради прешних објашњења, био је пред самим степеницама ускраћен пријем, те се она, и не сишавши с кола, вратила кући, не верујући самој себи да се тако десило.

Напослетку, све се објаснило! После поноћи, у два часа, затвореник, дотле зачудо миран (чак је био и заспао) нејданпут диже хуку-буку, стаде помамно ударати песницама у врата, натприродном снагом ишчупа гвоздену решетку са њих, разби стакло и посече руке. Кад дежурни официр дотрча с одредом страже и кључевима и нареди да се казамат отвори и да се јурне на помамника и да се веже, тада се видело да је он у најјачем делиријуму. Превезоше га кући, матери. Све се одједанпут разјаснило. Сва три наша лекара рекоше мишљење да је такав болесник могао још и на три дана пре овога бити у бунилу; и премда се чинило да је он био при свести и пун лукавства, могао је већ не бити при здравој памети и вољи, што се, уосталом, потврдило и чињеницима. Јасно је било сад да се Липутин пре свих других досетио. Иван Осипович, човек деликатан и осећајан, веома се збунио; а занимљиво је што је он, мора бити, мислио да је Николај

Всеволодович при здравој и потпуној свести био у стању да свакојаке лудости почини. Постидели су се и у клубу; чудили се како то да нико од њих »није видео слона«, него су испустили из вида једино правилно разјашњење свих чудеса. Било је, дабогме, и скептика, али они нису могли да продру с мишљењем.

Nicolas одлежа више од два месеца. На конзилијум је позван чувени лекар из Москве. Сав град је потражио дом Варваре Петровне. Она је све опростила. Кад је *Nicolas*, с пролећа, већ сасвим оздравио, пристао је без опирања да, по маминој жељи, отпутује у Италију; она га је још умолила и да свима нама учини опроштајну посету и при том да се где треба и колико може оправда. И на то *Nicolas* пристаде врло, врло радо.

У клубу је било познато да је он с Петром Павловичем Гагановом, у његовом дому, имао врло обазриво објашњење и да је старог потпуно задовољио. Правећи разне посете, *Nicolas* је био врло озбиљан, нешто мало и смркнут. Свуда су га примали, како се чинило, врло срдачно, али сви су се осећали некако у неприлици, збуњени, а било им је мило што путује у Италију. Иван Осипович је чак очима замаглио; био је дирнут до суза, али однекуд се није усудио да га загрли, чак ни при последњем опроштају. Понеки, богме, остадоше у уверењу да се хуља наругао свима, а болест да је тек нешто онако. Отишао је Ставрогин и Липутину.

– Реците ми – запита га – како сте могли унапред погодити шта ћу ја рећи о вашој памети кад сте по Агафји спремили одговор?

– Па тако – насмеја се Липутин – и ја вас сматрам за човека паметна, те сам ваш одговор могао већ унапред знати.

– Ипак, чудна подударност. Али молим вас, шаљући Агафју, ви сте, је сте, сматрали да сам ја паметан човек а не луд?

– Најпаметнији и најразборитији, а само сам се правио као да верујем да нисте при памети... А и ви, одмах сте се досетили шта сам ја мислио, те сте ми по Агафји послали патент на оштроумност.

– Е, ту се мало варате; ја, доиста... нисам био здрав... – промрмља Николај Всеволодович набравши обрве. – До ђавола! – повика он – зар ви збиља мислите да сам ја у стању при чистој свести насртати на људе? И зашто бих то чинио?

Липутин се пресамити и не умеђе да одговори. *Nicolas* мало побледе, или се то Липутину учини.

– Свакако, ви имата врло занимљив склад мисли – настави *Nicolas* – а

што се тиче Агафје, ја, дабогме, знам да сте је послали били само зато да мене осрамотите.

– Да није требало изазвати вас на дуел?

– Ах, јест, дуел! Ја сам нешто начуо да ви дуеле не марите...

– Као и све француско што се уводи! – опет се Липутин пресамити.

– Држите се народског? Липутин се још дубље пресамити.

– Гле, гле! шта видим! – узвикну *Nicolas* спазивши на највиднијем месту на столу једну књигу Консидерана. – Да нисте већ и фурјерист? И то још може бити! Зар ово није превод са француског? – насмеја се он куцкајући прстима по књизи.

– Не, то није превод с француског? – прискочи Липутин чак с неком пакошћу. – То је превод са светско-човечанског језика, господине, а не тек само са француског! Са језика светско-човечанске социјалне републике и хармоније, ето, то је, господине! А не тек једино са француског!

– Па, до врага, такав језик и не постоји! – смејао се *Nicolas* и даље.

Понекад и ситница осваја сву пажњу, искључиво и задуго. Најглавније о господину Ставрогину доћи ће после, а сада, куриозума ради, напомињем: од свих његових утисака, примљених у времену које је провео у нашем граду, од свега што му је остало у сећању, најјаче се урезала ова непросвећена и замало не подла фигурица губернијског незнатног чиновничића, ситне душице, завидљивца и домаћег суровог деспота, тврдице и зеленаша, који под кључем држи остатке јела, догореле свеће и пикавце, а у исти мах је бесан секташ ко зна какве то будуће »социјалне хармоније«, и ноћу се опија заносом од фантастичних слика будућег фаланстера, и верује да ће се у најкраћем времену фаланстери и остварити у Русији и у нашој губернији, као што верује да он жив постоји на овом свету. И то верује ту, где је он сам стекао себи »кућицу«; где се по други пут оженио и уз жену узео лепу парицу; где, можда, на сто врста унаоколо нема ниједног човека, почевши од њега самог, који би ма по изгледу личио на будућег члана »светско-човечанске социјалне републике и хармоније«.

»Бог ће знати како ови људи постоје!« – мислио је *Nicolas* у недоумици, присећајући се покадшто неочекиваног фурјеристе.

IV

Наш принц је путовао више од три године, па су га у нашем граду готово и заборавили. Али ми смо од Степана Трофимовича сазнали да је пропутовао сву Европу, био чак и у Египту, а свраћао је и у Јерусалим; затим се придружио некаквој научној експедицији за Исланд и збиља био мало и на Исланду. Говорило се и то да је једне зиме слушао предавања на неком немачком универзитету. Мајци је ретко писао, једанпут у пола године, па и ређе; али Варвару Петровну то није љутило, нити јој је било криво. Једном утврђене односе са сином примила је покорно и без роптања; туговала је за својим *Nicolas* и снивала о њему непрестано. Ни сањарије ни жаљења своја није поверавала ником. Како је изгледало, удаљила се мало и од Степана Трофимовича. Правила је у себи некакве планове и, чини се, постала још тврђа него што је раније била, и још већма је штедела и љутила се због губитака Степана Трофимовича на картама.

Једва једном, у априлу те године, она доби писмо из Париза од генералице Прасковје Ивановне Дроздове, своје другарице из детињства. Прасковја Ивановна – с којом се Варвара Петровна већ осам година није видела ни дописивала – јављала јој је у своме писму да се Николај Всеволодович тесно зближио с њиховом кућом и спријатељио се с Лизом (њеном јединицом), и намерава да их на лето прати у швајцарску, у Vernex-Montreux, не гледајући на то што је у породици грофа К... (лица од врло великог утицаја у Петрограду), која се сад бави у Паризу, примљен као прави син, тако да готово и живи у грофовој кући. Писмо је било кратко и јасно је показивало свој смер, мада осим поменутих факата није садржавало никаквих закључака. Варвара Петровна није дуго мислила, зачас се одлучила и спремила да путује; повешће са собом своју васпитаницу Дашу (сестру Шатова); половином априла, збиља, отисну се до Париза, а затим оде у швајцарску. У јулу вратила се сама; Дашу је оставила код Дроздових; а Дроздови су, према вести коју је отуда донела, обећали да ће крајем августа доћи у наш крај.

И Дроздови су били поседници из наше губерније, само им је служба генерала Ивана Ивановича (некадашњег пријатеља Варваре Петровне и колеге њеног мужа) стално сметала да једном већ посете своје дивно, господско имање. А по генераловој смрти, у прошлој години, неутешна Прасковја Ивановна оде с ћерком у иностранство, поред осталога и с том намером да употреби лечење грожђем, које би издржала у Vernex-Montreux у другој половини лета; па после, кад се врати у отаџбину, да се, како је

мислила, засвагда настани у нашој губернији. У нашем граду имала је она велику кућу, већ годинама празну, са позатвараним капцима на прозорима. Били су то људи богати. И Прасковја Ивановна, по првоме мужу госпођа Тушина, била је као и њена другарица из завода Варвара Петровна, кћи имућног трговца из прошлих времена, и такође се с великим миразом удала. Њен први муж, Тушин, коњички капетан у оставци, био је и сам човек имућан и донекле даровит. На самрти завештао је својој седмогодишњој и јединој кћери Лизи добар капитал. Сада је Лиза имала око двадесет две године и слободно се могло рачунати да носи до двеста хиљада рубаља само својих сопствених новаца, не рачунајући имање које ће јој морати припасти временом, после матере, која у свом другом браку није имала деце.

Варвара Петровна била је, како се видело, врло задовољна својим путовањем. По њеном мишљењу, њој је пошло за руком да се врло добро споразуме с Прасковјом Ивановном и, чим је дошла, одмах је све испричала Степану Трофимовичу; чак беше према њему врло експанзивна, што јој се одавно није десило. Степан Трофимович на то узвикну »ура!« пуцнивши прстима и беше сасвим одушевљен; утолико више што је време растанка са својом пријатељицом провео врло невесело и покуњено. Полазећи на пут, она се чак није с њим честито ни поздравила, нити је ишта од својих смерова поверила »томе шмољи«, из бојазни да се он не избрбља. И љутила се тада на њега због великог губитка на картама, што је неочекивано избило на површину. Но још у швајцарској док је била, њено је срце осетило да остављеног пријатеља треба, по повратку, наградити, утолико пре што је према њему већ одавно била сурова. Нагли и загонетни растанак потресао је и запрепастио плашљивог Степана Трофимовича, а као навлаш тада баш настале су и друге недоумице, те није знао шта ће. Мучило га је једно врло важно и давнашње дуговање, које се без помоћи Варваре Петровне не би могло измирити. Поред тога, у мају те године свршило се и губернаторовање нашег добричине Ивана Осиповича; смењен је, и још с незгодама по њега. Затим, док се Варвара Петровна још бавила на путу, дошао је нови старешина, Андреј Антонович фон Лемпке, а уједно с тим је почела и знатна промена у односима готово свега нашег губернијског друштва према Варвари Петровној, дакле, и према Степану Трофимовичу. Свакако је имао прилике да учини неколико непријатних, премда и драгоцених запажења и, онако усамљен, без Варваре Петровне, он се, чини ми се, много препао. Узбуђено се мучио сумњама да ли нису већ новог губернатора о њему »обавестили« и приказали га као опасна

човека. Поуздано је дознао да неке наше госпође намеравају да прекину с посетама Варвари Петровној.

О новој губернаторовици (очекивало се да ће код нас доћи тек на јесен) тврдили су да је прилично охола, како се чује, но ипак права аристократкиња, а не као »она наша злосрећна Варвара Петровна«. Однекуд сви су поуздано знали, и то с појединостима, да су се њих две, нова губернаторовица и Варвара Петровна, некад познавале, па се разишле непријатељски, тако да ће већ само подсећање на госпођу фон Лемпке морати да изазове код Варваре Петровне болан утисак. Бодро и победоносно држање Варваре Петровне, презрива хладноћа с којом је слушала о мишљењима наших госпођа и о узрујаности нашег друштва, оживели су клонулог и уплашеног Степана Трофимовича и он се зачас разведрио. Са особитим, радосно-удворним хумором стаде јој он описивати долазак новог губернатора.

– Вама, excellente amie,[30] без сумње, познато је – почињао је кокетујући и елегантно развлачећи речи – шта значи руски администратор говорећи уопште, а шта значи руски администратор по новом, дакле, »новопечени« »новопостављени...« *Ces interminables mots russes!*[31]... Али тешко да сте могли знати практично шта значи администраторско усхићење и каква је управо та стварчица.

– Администраторско усхићење? Не знам шта је то.

– То ће рећи... Vous savez, chez nous[32]... En un mot[33] поставите какво му драго ништавно ништавило да продаје какве било тричаве карте на железничкој прузи, то ће ништавило одмах мислити да оно има права да гледа на вас као Јупитер, ако му прићете за карту, pour vous montrez son pouvoir.[34] »Дед, вели, да ти покажем своју власт на тобом...« И то код њих иде до административног усхићења... En un mot, прочитао сам негде како је некакав певчик, у једној од наших цркава на страни – *mais c'est très curieux*[35] – истерао, и то буквално речено истерао из цркве једну угледну енглеску породицу, *des dames charmantes*,[36] и то пред почетак службе у велики пост – *vous savez ces chants et le livre de Job*[37]... и то је учинио под изговором да је »шврљање странаца по руским црквама неред и да у цркву треба долазити у означено време«... И довео до несвестице... Тај певчик, ето, био је у наступу администраторског усхићења, et il a montré son pouvoir...

– Скратите, ако можете, Степане Трофимовичу.

– Господин фон Лемпке пошао је сад по губернији. En un mot, тај

Андреј Антонович, ако је и руски Немац православне вере, и још – то му уступам – зачудо леп мушкарац, један од четрдесетогодишњака...

– Откуд је леп? Има очи као ован.

– У највећем степену! Али, ето, ја уступам мишљењу наших дама и одобравам га...

– Пређимо на ствар, Степане Трофимовичу, молим вас! Узгред речено, ви носите црвене вратне мараме; откад? Је ли то одавно?

– То сам... само сам данас...

– А ваш *mocion*?[38] шетате ли по шест врста дневно, како вам је лекар наредио?

– Не... не увек.

– Знала сам ја то! Слутила сам ја то још у швајцарској! – повика она разљућена. – Али одсад ћете ходати не шест него десет врста! Ви сте страховито оронули, страховито, страх-ховито! Није да сте остарели, него сте онемоћали, оронули сте – кад сам вас малочас угледала, запрепастила сам се, и поред те ваше црвене мараме... *guette idée rouge!*[39]... Наставите о фон Лемпкеу, ако има шта да се каже, и свршите једном молим вас; уморна сам.

– En un mot, само сам хтео рећи да је он један од оних администратора који у четрдесетој почињу, који до четрдесет година зебу у сиротињи, а затим нагло постају људи, с помоћу неочекивано задобивене жене, или каквог било другог исто тако неочекиваног средства... Дакле, он је сад отпутовао, хоће рећи, за мене су му одмах дошапнули на оба ува да кварим омладину, да ширим атеизам у губернији... И он се одмах према томе почео управљати.

– Је ли то баш истина?

– Ја сам чак предузео извесне мере... Кад су за вас »до-ста-вили« да сте ви »губернијом управљали«, *vous savez*[40] – он се изволео изразити да »слично убудуће неће бити«.

– Тако је рекао?

– »Да слично убудуће неће бити« и, *avec cette morgue*[41]... Његову жену, Јулију Михаиловну, видећемо крајем августа; доћи ће право из Петрограда.

– ... из иностранства. Ми смо се тамо нашле.

– *Vraiment*?[42]

– У Паризу, и у швајцарској. Она је рођака Дроздовима.

– Рођака? Да чудне подударности! Кажу, славољубива је, и... као да има великих веза?

– Којешта, чудних ми веза! До четрдесет пете уседелица, без паре, а сад ускочила за свога фон Лемпкеа и, дабогме, сва је полегла да га извуче међу људе, то јој је сав смер. Обоје су сплеткаши.

– Кажу, старија је од њега две године?

– Пет. Њена мати је стално обијала моје прагове у Москви; док је био жив Всеволод Николајевич, мољакала је и наметала се да је као из милости позовемо на бал. А ова, ћерка, понекад је цео бал преседела у каквом куту, са својом тиркизном мувом на челу тако да сам јој ја, из сажаљења, у неко доба слала тек првог играча. Имала је тада већ двадесет пет година а још су је увек изводили у краткој сукњици, као девојчицу. Постало је управо неприлично позивати их у кућу.

– Ту њену муву просто као да гледам.

– Да, ево вам ја стигла тамо и одмах наишла право на сплетку. Прочитали сте малопре писмо од Дроздове, јасно и просто писано, је ли? Међутим, на шта онде наилазим? Та луда, Дроздова – она је увек била само луда – гледа у мене упитно и ко вели: а што си ти дошла овамо? Можете мислити како сам се зачудила! Погледам, кад та Лемпкеова се пред нама увија и пренемаже, а поред ње тај рођак, сестрић старог Дроздова – јасно! Разуме се, ја сам зачас све преокренула и тако је сад Прасковја опет на мојој страни али сплетка, сплетка!...

– Коју сте ви, наравно, савладали! О, ви сте Бизмарк!

– Иако нисам Бизмарк, опет умем да видим лаж и глупост где на њих наиђем. Лемпкеова – то је лаж, а Прасковја глупост. Ретко сам кад наилазила на жену бухавију од ње... уз то су јој ноге отечене, и уз то је добра. А шта може бити глупље од глупе добричине?

– Пакосна будала, *ma bonne amie*,[43] пакосна будала још је глупља – опонирао је Степан Трофимович племенито.

– Можда сте и у праву; а ви се сећате Лиже?

– *Charmante enfant!*[44]

– Но, сад већ није више енфант него жена, и то жена јаке нарави. Племенита и ватрена, и волим код ње то што не попушта матери, лаковерној, ћуркастој жени. Али због онога њеног рођака умало се чудо не направи.

– Тхе, у ствари, он и није ништа род Лизавети Николајевној... Има ваљда неких намера?

– То вам је млад официр, веома ћутљив, чак и скроман. Ја увек желим да сам правична. Мени се чини да је он сам против целе те сплетке и да ништа не жели; само је Лемпкеова ту изврдавала. Он веома поштује *Nicolas*. Ви разумете *цела* ствар зависи од Лиже, а оставила сам је у одличним односима са *Nicolas*, а он ми је обећао да ће нам неизоставно доћи у новембру. Биће да ту једино Лампкеова интригира, а Прасковја је само жена без очију. Наједанпут, почиње да ми говори како су све моје сумње – чиста фантазија, а ја јој у очи одговорили да је луда. Могу то и на страшном суду потврдити. И да ме *Nicolas* није мамио да то оставим за бољу прилику, не бих се ја отуд вратила пре него што обелоданим ту претворну и лажљиву жену. Она се преко *Nicolas* удварала грофу К., хтела је сина од матере да раздвоји. Али је Лиза на нашој страни, а са Прасковјом сам се договорила. Знате ли да јој је *Кармазинов*[45] сродник?

– Како? Сродник мадам фон Лемпке?

– Па да, њен. Издалека.

– Кармазинов, приповедач?

– Па да, писац, шта се ви чудите? Дабогме, он сам сматра да је велики. Напето створење! Она ће доћи заједно с њим, а засад лети с њиме. Намерава она да овде не знам шта заведе, некакве књижевне скупове, предавања, шта ли. А дођи ће кроз месец дана, хоће да овде прода последње своје имање. Ја умало што се не сретох с њим у Швајцарској, а нисам то никако желела. Уосталом, надам се, смиловаће се да ме позна. Некад ми је писао писма, долазио у кућу... желела бих да се ви мало боље одевате, Степане Трофимовичу! Сваког дана све неуреднији! О, што ви мучите мене!... шта сад чините?

– Ја... ја...

– Разумем. Пријатељи, као и досад, пијанке, као и досад, клуб и карте, и репутација атеисте. Мени се та репутација не свиђа, Степане Трофимовичу. Не бих желела да вас називају атеистом, особито не бих желела сад. Нисам то желела ни пре, јер је то само празно брбљање. Једаред вам то треба рећи!

– Mais, ma chère...

– Слушајте, Степане Трофимовичу, што се тиче учености, ја сам према вама незналица, разуме се – али ја сам путујући овамо много о вама

мислила. И дошла сам до једног уверења.

– А до којега?

– До тога да нисмо ја и ви најпаметнији на свету него да има и паметнијих од нас.

– И духовито и добро нађено! Има и паметнијих, дакле, који боље од нас знају шта је шта, и ми се можемо варати у стварима, је ли тако? *Mais ma bonne amie*, рецимо да се и варам, али, забога, зар ја немам своје право, општечовечанско, вечито, високо, највише право слободне савести? Имам ли ја права не бити лажан светац ни фанатик, ако тако хоћу, па ако ћу због тога и бити целог века мрзак разним људима? *Et puis, comme on trouve toujours plus moines que de raison,*[46] и како се ја с тим потпуно слажем...

– Како, како рекосте?

– Рекао сам: *on trouve toujours plus moines que de raison*, и како се ја с тим...

– То зачело није ваше; то сте сигурно однекуд узели?

– То је рекао Паскал...

– Тако сам и мислила... то није ваше. Зашто ви никад не говорите тако кратко и једро, него свакад тако дуго развлачите? То је много боље него оно малопре о администраторском одушевљењу.

– *Ma foi, chère*[47]... а зашто? Прво зато што ја, ипак, нисам Паскал, *et puis*[48]... друго, ми Руси ништа не умемо да искажемо својим матерњим језиком... Бар досад још ништа нисмо казали...

– Хм! То можда баш и није истина. Могли бисте бар записивати и памтити такве речи, из разговора, знате... Ах, Степане Трофимовичу, ја сам дошла да се врло озбиљно, врло озбиљно поразговарамо.

– Chère, chère, amie!

– Сада, кад сви ови Лемпкеови, сви ти Кармазинови... О, боже, како сте се само запустили, оронули! О, што ме ви мучите!... желела бих да ти људи осете поштовање према вама јер они не вреде ни за ваш мали прст, а ви, како се ви држите! Шта ће имати да виде? шта имам да им покажем? Уместо да стојите као племенито сведочанство, да дајете пример, ви се окружујете некаквим олошем, узели сте неке незгодне, непријатне навике, опали сте, старачки изнемоћали, не можете без пића и без карата, читате једино Пол де Кока и ништа не пишете; док сви они тамо пишу и пишу, ви све своје време трошите на ћаскање. Може ли се дружити, је ли за одобравање дружити се с таквим шљамом као што је ваш нераздвојни

Липутин?

– А по чему је он мој и нераздвојни? – бојажљиво се успротиви Степан Трофимович.

– Где је он сада? – строго и оштро настави Варвара Петровна.

– Он... он вас безгранично поштује и отпутовао је у С-к да прими наследство по мајци.

– Он, чини ми се, само то и ради да добија новац. А шта ради Шатов? Све исто?

– Irascible, mais bon.[49]

– Не могу да трпим тог вашег Шатова: и зао је, и о себи много мисли.

– Како је Дарја Павловна?

– Питате за Дашу? шта ли сте се то присетили? – погледа га Варвара Петровна радознало. – Здрава је, оставила сам је код Дроздових... Чула сам у швајцарској нешто о вашем сину... нешто лоше, није добро.

– Oh, c'est une histoire bien bête! Je vous attendais, ma bonne amie, pour vous raconter[50]...

– Доста, Степане Трофимовичу, дајте ми мира; намучила сам се. Имаћемо кад још да се наразговарамо, нарочито о рђавим стварима... Ви сте почели да прскате кад се смејете́, то је већ много старачки! И почели сте сад чудновато да се смејете Боже колико се рђавих навика код вас накупило! Кармазинов вам неће доћи у посету! А овде се свет и без тога већ... Сасвим сте се показали... Е сад доста, доста уморна сам! Може се најзад човек мало и поштедети. Степан Трофимович је »поштедео човека«, али је отишао у забуни.

V

Стварно је наш пријатељ стекао доста рђавих навика, особито у последње време. Он је опадао очигледно и брзо, и истина да је постао неуредан. Више пије, још је плачљивији, слабијих живаца, постао је већ сувише осетљив према лепоме. Лице му добило неку изванредну способност да се необично брзо мења, на пример, од израза најсвечанијег до најсмешнијег, и чак најбесмисленијег. Не подноси самоћу, непрестано жуди за каквом разонодом, да му је да га што пре позабаве чиме. Мора му се, и то је стално тако, испричати каква сплетка, каква градска причица, и уз то, сваког дана нешто ново. А ако му задуго нико не би дошао; тада тужно-невесело лута по собама, прилази прозору, замишљен жватка уснама, удише дубоко, и напослетку замало што не зајеца. Све нешто наслућује, зебе од нечег неочекиваног, неминовног; постао је плашљив, и велику бригу води о сновима.

Цео овај дан и вече прошли су му необично сетно и тужно; звао ме је, много се узбуђивао, дуго говорио, дуго причао, али све доста невезано. Варвара Петровна је одавно знала да он од мене ништа не крије. Мени се, пак, учинило да он има нешто што му задаје бриге, и то нешто нарочито, и такво што, може бити, ни сам себи не може јасно да представи. Пре, кад се нас двојица осамимо, па ми се почне жалити, обично, готово увек, после неког времена је доносио боцу и постајао много ведрији. Овога пута пића не беше, и он је очито савлађивао у себи почешћу жељу да пошаље по пиће.

– Зашто ли се она једнако љути! – тужи ми се непрестано као дете. – Tous les hommes de génie et de progrès en Russie étaient, sont et seront toujours de страсни карташи, ет де пијанице qui boivent en запои...[51] а ја још нисам ни карташ, ни таква пијаница... Кори ме што ништа не пишем! Ништа не пишем! чудновата мисао! Зашто лежим? Ваша је, вели, дужност да стојите, као »пример и прекор«.Mais entre nous soit dit,[52] шта може радити човек коме је суђено да стоји као »прекор«, кад не би – лежао... зна ли она то?

Најзад ми би јасна његова главна, особита туга, која га је овог пута тако наметљиво, тако неподношљиво мучила. Те је вечери он често прилазио огледалу и подуже се пред њим задржавао. Најзад се махнуо огледала, окренуо к мени, и с неким чудним очајањем рекао ми:

– Mon cher, je suis un[53] запуштен човек!

Јест, доиста, све до данашњег дана он је био уверен бар у једну ствар,

без обзира на све »нове погледе« и на све »промене́ идеја« код Варваре Петровне – а то је да он још једнако осваја њено женско срце, и то не само као »прогнаник«, ни као славни научник, већ и као леп мушкарац. Двадесет година усађивало се у њему то ласкаво уверење, које му је душу умиривало и, може бити, од свих његових уверења најтеже му је било растати се са овим. Да ли је тога вечера и слутио да му се убрзо спрема огромна патња – у најближој будућности?

VI

Прелазим сада на описивање делимице заборављеног случаја, од којега, уистину, и почиње моја приповетка.

Свршетком августа Дроздови се најзад вратише и тако претекоше мало долазак нове наше губернаторовице, њихове рођаке, коју је цео град већ одавно очекивао. Долазак Дроздових изазвао је ванредан утисак у друштву. Али, о свим тим занимљивим догађајима говорићу доцније; а сада ћу остати само на томе да је Прасковја Ивановна донела Варвари Петровној која ју је онако нестрпљиво очекивала, једну загонетку највећу бригу за њу: наиме, њен се *Nicolas* растао с њима још у јулу и, сусревши на Рајни грофа K., отишао с њиме и његовом породицом у Петроград. (Све су три грофове кћери удаваче.)

– Од Лизавете, због њене охолости и тврдоглавости, нисам могла ништа дознати – завршиПрасковја Ивановна – али својим сам очима видела да се између ње и Николаја Всеволодовича нешто десило. Не знам узрок, но чини ми се да ћете ви, драга моја, морати за то да питате вашу Дарју Павловну. Како ја мислим, Лиза је много увређена. Од свег срца се радујем што сам вам једва најзад могла довести вашу љубимицу и предајем је сад у ваше руке: скидам је са својих плећа.

Ове отровне речци изговори она зачудо раздражено. Видело се да их је »бухава жена« израније већ припремила и да је унапред уживала у њиховом утиску. Али Варвара Петровна није била жена коју би сентиментални утисци и загонетности могли збунити. Она строго затражи најтачнија и најпотпунија обавештења. Прасковја Ивановна одмах спусти тон, а на крају се чак и заплака и упусти се у сасвим пријатељске изјаве. Ова јетка и напрасита, но сентиментална госпођа, стално је осећала, као и Степан Трофимович, потребу за правим пријатељством, и најглавније у њеним жалбама на ћерку, Лизавету Николајевну, била су управо јадања што јој »кћи није пријатељ«.

Али од свих њених распричавања било је, како се показало, тачно једино то да је између Лиже и *Nicolas* био неки раздор, али какав, то Прасковја Ивановна очевидно није умела одређено и јасно да схвати. На Крају, она се сасвим одрече оптужбе против Дарје Павловне не само то, него још нарочито замоли да се њеним пређашњим речима не придаје никакво значење, јер их је изговорила »у једу«. Једном речју, све је изгледало нејасно, па и сумњиво. По њеном причању, раздор је настао због Лизине »јогунасте и подсмешљиве« нарави; а »поношљиви Николај

Всеволодович, иако је био силно заљубљен, ипак није могао да поднесе подсмевке, па је и сам постао подсмешљив«.

– Ускоро затим ми смо се упознали с једним младићем, чини ми се да је сродник вашег »професора«, и презиме породично исто је...

– То је његов син, а не сродник – поправи је Варвара Петровна.

Прасковја Ивановна ни раније није никад могла да се сети породичног имена Степана Трофимовича (Верховенски), и називала га увек »професором«.

– Лепо, син, утолико боље, а мени је свеједно. Обичан младић, врло жив и слободан, али ништа особито. Али Лиза није лепо урадила, и пустила је да јој се младић сасвим приближи, како би изазвала љубомору код Николаја Всеволодовича. Ја то не осуђујем баш тако много: девојачка посла, нешто обично, па и пријатно. Само, Николај Всеволодович, место да буде мало љубоморан на младића, он се с њиме баш спријатељио, као да ништа и не види и као да му је све сасвим свеједно. А то је узбунило Лизу. Младић у брзини отпутује (некуд је хитао), а Лиза поче од тада сваком згодном приликом да изазива Николаја Всеволодовича. Опазила је како он покадшто разговара са Дашом, па стаде беснети; од тада, драга моја, за мене не беше живота. Лекари су ми забранили да се једим, а и оно њихово хваљено језеро ми је много већ додијало, само ме зуби од њега заболеше, такав сам реуматизам добила. И пише се о том да од женевског језера боле зуби; такву има особину. Уто Николај Всеволодович доби писмо од грофице К., и за један дан спреми се и оде. Опростили су се пријатељски; Лиза је била при испраћају врло весела и лакомислена, и много се смејала. Само, све је то било намештено. Кад је он отишао, постала је врло замишљена, није га више никако помињала, и ни мени није давала да га помињем. А и вама бих саветовала, драга Варвара Петровна, да сада с Лизом о томе ниста не започињете; само бисте шкодили ствари. Ако будете ћутали, она ће прва проговорити па ћете тада више дознати. Ја мислим да ће се они опет измирити, само ако Николај Всеволодович не успори свој долазак; а обећао је да ће доћи.

– Одмах ћу му писати. Ако је све тако било то није ништа, празна свађа; све је то лудост! А Дарју ја познајем врло добро; глупости! Којешта!

– Што се тиче Дашењке, кајем се, погрешила сам. Водили су само најобичније разговоре, и то гласно. Али тада ме је, рођена моја, све то много пореметило. И Лиза се после опет с њоме спријатељила, као и пре видела сам.

Истог дана Варвара Петровна посла сину *Nicolas* писмо, молећи га да дође бар месец дана раније него што је заказао. Но ипак је у свему остало њој нешто нејасно и непознато. Мислила је цело вече и сву ноћ. Прасковјино мишљење чинило јој се врло безазлено и сентиментално.

»Прасковја је целог живота била сувише осећајна, још од времена завода«, мислила је она, »а *Nicolas* није човек који ће да бежи због простих девојачких подсмејкивања. Други је ту разлог, ако је између њих заиста била каква распра. А онај официр је, ево, овде, довеле су га и уселио се код њих у кућу као рођак. А Дарје што се тиче, Прасковја се одвећ брзо покајала и правдала, сигурно је, дакле, прећутала нешто што није хтела да каже...«

До ујутру је сазрео план Варваре Петровне бар у том смислу: да одједанпут рашчисти макар с једном сумњом, план занимљив по својој неочикиваности. Тешко је погодити шта је било у њеној души кад га је ковала, али ја се и не подухватам да унапред разјасним све противречности из којих се план састојао. Као хроничар, ја се ограничавам само на то да догађаје изнесем верно, тачно онако како су били, и нисам крив ако буду изгледали невероватни. Но, свакако, дужност ми је да још једанпут потврдим да су сумње Варваре Петровне на Дашу до зоре све отпале, и ниједна није остала; истину рећи, нису се оне, заправо, никад ни зачињале; била је одвећ уверена Варвара Петровна у њу.

Није хтела ни помислити да би се њен *Nicolas* могао занети њоме... »Дарјом«. Ујутру, док је Дарја Павловна за чајним столићем сипала чај, Варвара Петровна ју је дуго и пажљиво посматрала, и можда и двадесети пут од јуче уверено рекла за себе:

– Којешта, глупост!

Само је опазила да Даша изгледа некако уморна и да је још мирнија и тиша него пре, још апатичнија. После чаја, оне, по обичају заведеном једном засвагда, обе седоше за ручни рад. Варвара Петровна јој рече да јој положи потпун рачун о својим утисцима у иностранству, највише о природи, о људима, о градовима, обичајима, о уметности, индустрији – о свему што је могла запазити. Ни једно питање не постави о Дроздовима и животу са Дроздовима. Седећи поред ње за столићем и помажући јој да везе, Даша већ пола часа причаше својим једноликим али нешто слабим гласом.

– Дарја – прекиде је Варвара Петровна изненада – а немаш ли ништа нарочито што би желела да кажеш?

– Не, ништа – промисли трунчицу Даша и погледа у Варвару Петровну својим јасним очима.

– На души, на срцу, на савести?

– Ништа – тихо и с неком сетном чврстином понови Даша.

– Знала сам! Знај, Дарја, у тебе нећу никад посумњати. Сад седи и слушај. Пређи на ову столицу, сеђи према мени, хоћу лепо да те видим. Тако. Слушај – оћеш ли да се удаш?

Даша одговори дугим упитним погледом, али не сувише зачуђеним.

– Стани, ћути. Прво има разлике у годинама, врло велике: али ти најбоље од свију знаш да то није ништа, лудорија. Ти си разборита, и у твом животу не мора бити омашака. Уосталом, он је још леп мушкарац. Једном реци, Степан Трофимович, кога си ти увек ценила. Дакле?

Даша је погледа још упитније, и овога пута не само да је била зачуђена него је и видно поцрвенела.

– Стани, ћути; не хитај! Ти ћеш, истина, имати новаца, по моме завештању, али да ја умрем, шта би с тобом било, макар и с новцима? Превариће те ко, новац отети, па си онда пропала. А поред њега ти си жена угледног и познатог човека. Погледај сад с друге стране: да ја овог часа умрем – макар га баш и збринула новчано – шта би с њим било? Ја се, ето, баш у тебе и надам, чекај, нисам довршила: он је ветрењаст, туњавац; нагао, егоист, ниских навика, али ти га цени најпре тако што има и много горих. Нећу ја да те удам за каквог било одвратног човека, само да те се отресем; то ваљда тек ниси помислила? Главно је: ти ћеш га поштовати, јер ја то тражим – прекиде она одједанпут, љутите. – Чујеш ли? Што си се укочила? Даша једнако ћути и слуша.

– Стани, почекај још. Он је шмоља, но, па још боље за тебе! И јадан и жалостан шмоља, и не би требало ниједна жена да га воли; али њега треба волети због његове немоћи, па га и ти воли због незаштићености. Ти ме, ваљда, разумеш? Разумеш?

Даша махну главом у потврду.

– Знала сам то, од тебе нисам мање ни очекивала. Он ће те волети, јер ће то бити дужан, дужан; биће дужан да те обожава, мораће! – цикну Варвара Петровна некако особито раздражено; – уосталом, он ће се и без дужности у тебе заљубити, познајем ја њега. Уз то, и ја ћу бити ту. Буди спокојна, ја ћу свакад бити ту. Он ће се жалити на тебе, почеће да те опада, првом кога сретне шапутаће о теби, вечито ће се тужити, и само тужити;

писаће ти писма из једне собе у другу, по два писма дневно али при свем том неће моћи да живи без тебе, а то и јесте главно. Натерај га да те слуша; а ако то не умеднеш, бићеш будала. Хтедне ли да се обеси, прети ли, не веруј, све је то којешта, само глупости! Не веруј, али ипак добро уши наоштри; у зао час може се и обесити; такви људи хоће то: но не зато што су јаки, него што су слаби, зато се вешају: и никад га немој доводити до крајњих граница – то је једно од првих правила у браку. Запамти и то да је он песник. Слушај, Дарја – нема веће среће него себе прегорети. Сем тога, учинећеш мени велико задовољство, а то је главно. Немој мислити да сам сад слудовала и трабуњала из глупости; знам ја шта говорим. Ја сам егоист, буди и ти. Не приморавам те; нећу против твоје воље; нек буде по твојој, како кажеш онако ће бити. Де, шта је, што си се укипила, реци штогод!

– Па мени је свеједно, Варвара Петровна, кад већ морам да се удам – одговори Дарја решена.

– Мораш? На шта ти мислиш? – запита Варвара Петровна гледајући је строгим и пажљивим погледом. Даша ћути и копка прсте иглом.

– Ти си, истина, паметна, али ово сад говориш којешта. Додуше, пало ми је на памет да те сад удам, али не из преке потребе, него сам то тек онако смислила; и то једино за Степана Трофимовича. Да није њега, ја не бих ни помислила да те сад одмах уђајем, иако имаш већ двадесет година... Дакле?

– Ја, како је вама по вољи, Варвара Петровна.

– Дакле, пристајеш. Стани, ћути, куд се журиш, нисам још довршила: по завештању, уложено је петнаест хиљада рубаља на твоје име. Ја ћу ти их сад дати, после венчања. Од тога новца ти ћеш њему дати осам хиљада – управо не њему него мени. Он има дуга осам хиљада; ја ћу дуг платити, али он треба да зна да је то од твог новца. Осталих седам хиљада остаће у твојим рукама и нипошто му не дај никад ни једну пару. Његове дугове немој никад плаћати. Ако једанпут платиш, после се нећеш никад искобељати. Уосталом, ја сам увек ту. Од мене ћете добијати хиљаду и двеста рубаља годишње за издржавање, са разним непредвиђеностима до хиљаду пет стотина, поред стана и хране, што ћу такође ја давати, исто онако како он то и сада има од мене. Само ћете држати своју послугу. Новац за годишње издржавање даваћу ти одједанпут у готову, право теби у руке. Али буди добра, покадшто подај и њему штогод, пусти га нека доводи пријатеље, једно двапут недељно, чешће не дај. Но, и ја ћу бити ту. Умрем ли, пансион вам се неће ускраћивати, све до његове смрти; чујеш: само до његове смрти, јер је то његов пансион, а не твој. А теби, осим садашњих

седам хиљада, које ти остају у целости, ако само будеш паметна, оставићу још осам хиљада у завештању. Више ништа нећеш од мене добити, то треба да знаш. Дакле, пристајеш ли или не? Хоћеш ли већ једном штогод рећи?

– Ја сам већ рекла, Варвара Петровна

– Знај да је то потпуно твоја воља, како хтеднеш онако ће бити.

– Допустите, Варвара Петровна, молићу вас – да ли вам је Степан Трофимович нешто говорио?

– Није, није ми ништа говорио, нити што зна, али одмах ће он проговорити!

И она у тренутку скочи и баци на себе црни шал Даша опет мало поцрвене и пропрати је упитним погледом. Варвара Петровна се нагло окрете њој, лицем зажареним од гнева, и рече:

– Ти си луда! – суну на њу као јастреб. – Незахвална луда! шта си уврtела у главу? Не мислиш, ваљда, да хоћу да те компромитујем макар и за оволишно! Та он ће се на коленима вући, и молити, да умре од среће, тако ће то бити све лепо удешено! Ти знаш да ја теби нећу учинити криво! Или мислиш да ће те узети због осам хиљада, и ја сад трчим да те продајем! Луда си, луда, сви сте ви луде незахвалне! Дај ми сунцобран!

Она полете и пешке је јурила по влажним цигланим тротоарима и преко дрвених прелаза, право Степану Трофимовичу.

VII

Истина је, она је искрено мислила с уђадбом »Дарјином«; сад је тек себе и сматрала њеном добротворком. Најчистија и најплеменитија срџба запламтела је у њеној души у тренутку кад је, огрћући шал, ухватила на себи невесели и неповерљиви поглед своје васпитанице. Она је њу искрено волела све од њеног детињства. Право је рекла Прасковја Ивановна, Дарја је њена љубимица. А већ одавно је Варвара Петровна била начисто, и то заувек, да »Дарјина нарав не личи на братову« (на нарав Ивана Шатова, њеног брата); мирна је и кротка, способна за велико самопрегоревање, одликује се верношћу и оданошћу, необичном скромношћу, ретком разборитошћу и, што је главно, захвална је. Досад, по свему судећи све је тако и било од Дарјине стране. У твом животу неће бити »омашака« одавно је то казала Варвара Петровна, још кад је детету било дванаест година; па како је њена особина да се упорно и страсно предаје свакој машти која је заплени, свакој намери и свакој мисли својој која јој изгледа светла – Варвара Петровна се одмах и одлучила да то дете васпита као рођену кћер. Одмах је одвојила за њу капитал, набавила јој васпитачицу, мис Кригс, која је остала код њих све до шеснаесте године њене питомице; али јој је после одједном због нечег отказала. Узимала је наставнике из гимназије, међу њима и једног правог Француза за француски језик, који је Даша код њега и научила. И њему је такође изненада отказано, готово је био отеран. А једна сиромашна госпођа, племениташка удовица, придошла са стране, обучавала је Дашу да свира на фортепијану. Но главни је наставник био Степан Трофимович. Истину рећи, он је први и пронашао Дашу; наиме, он је тиху и кротку девојчицу поучавао још онда кад Варвара Петровна није на њу ни помишљала. Опет понављам: дивно је чудо како су њега сва децà волела! Поучавао је он и Лизавету Николајевну Тушину, од њене осме до једанаесте године (разуме се, учио је без награде, и не би нипошто ништа узео од Дроздових). Он сам се заљубио у дивно детенце и казивао јој некакве спевове о уређењу света, земље, причао јој историју човечанства. Предавања о првобитним народима и о првоме човеку била су занимљивија од арапских гатки. Лиза је све то гутала и умела је, после, код своје куће, необично смешно да подражава Степана Трофимовича. То је он дознао и једном ју је у томе изненадио. Збуњена Лиза паде учитељу у загрљај и заплака се, а и Степан Трофимович с њоме, од велике радости. Кад је Лиза ускоро отпутовала, остала је само Даша. Пошто су Даши почели долазити учитељи, Степан Трофимович преста с њом да ради и мало-помало, сасвим

је занемари. Тако то потраја дуго времена. Једном, кад је њој било већ седамнаест година, он би изненађен и задивљен њеном љупкошћу. То се десило за столом Варваре Петровне. Ушавши у разговор с младом девојком, био је врло задовољан њеним одговорима, те јој понуди да јој одржи низ озбиљних и опширних предавања из историје руске књижевности Варвара Петровна га је за то похвалила и захвалила му на дивној замисли. Даша је била одушављена. Степан Трофимович се даде на посао да се нарочито припреми за предавања и, напослетку, она и започеше. Почео је од најстаријег доба; прво предавање протекло је занимљиво – била је присутна и Варвара Петровна и кад га је свршио, Степан Трофимович, полазећи, обећа ученици да ће идући пут прећи на расправљање Слова о полку *Игореву*[54] – кад одједном, диже се Варвара и рече да предавања више неће бити. Степан Трофимович се згрчи, но ћута, Даша порумене. Тако се његова замисао угаси. То је било тачно три године пре ове садашње изненадне фантазије Варваре Петровне.

Сиромах Стјепан Трофимович седео је сам, ништа није слутио. С тужним премишљањем одавно већ погледа кроз прозор: неће ли наићи ко од познатих. Али нико да дође. Напољу сипи, захладнело је, треба подложити пећ. Он уздахну. Наједанпут страшно привиђење искрсну испред његових очију. Варвара Петровна, по оваквом времену, и овако у недоба, долази к њему! Па још пешице! Он се толико запањио да је заборавио да промени одело, него ју је примио онако како се затекао: у ружичастом фланелском прснику, који обично у кући носи.

– Ma bonne amie! – дочека је он тихим узвиком.

– Сами сте, то ми је мило; не могу да подносим ваше пријатеље!... Али што ви умете да задимите! Боже, какав је ваздух! Нисте још ни чај довршили, а већ је дванаест. Неред – то је ваше блаженство! Ђубре – ваше уживање! Каква је ово исцепана хартија на поду? Настасја, Настасја! шта ради та ваша Настасја? Отвори, жено, прозоре, ветреушке, врата, све широм! А ми, Степане Трофимовичу, хајдемо у салон, дошла сам послом. Почисти ово, жено, бар једном у животу!

– Господин то прави ђубре – пропишта Настасја срдито, жалосним гласом.

– А ти почисти, петнаест пута дневно почисти! Како вам је салон пропао! (Ушли су у салон.) Добро затворите врата, да нас она не прислушкује... тапети се свакако морају изменити. Ја сам вам већ слала тапетара да изаберете шаре; зашто нисте изабрали? Седите и слушајте. Та

седите једном, молим вас! Куда ћете? Куда ћете? Та куда ћете?

– Ја... одмах... – довикну он из друге собе.

– Ево ме одмах!

– А, променили сте одело! – рече, мерећи га подсмешљиво. (Навукао је капут преко прсника.) – Тако ће збиља и боље доликовати за наш разговор. Седите већ једном, молим вас.

И објасни му све надушак, одсечно и убедљиво. Подсети га и на осам хиљада, које су му биле од преке потребе. Потанко изреда све о миразу. Степан Трофимович бечи очи и дршће, чује све, али добро не разуме. Говорио би, али глас га издаје. Зна само да ће све бити како она каже и да не вреди одговарати и опирати се – он је, у ствари, ожењен човек, неповратно.

– Mais, ma bonne amie, по трећи пут, у мојим годинама... и с тим дететом! – проговори он најзад.

– *Mais, c'est une enfant*.[55]

– Дете од двадесет година, хвала богу! Не колутајте тим очима, молим вас, нисте на позорници. Ви сте врло разумни и бистри, али ништа не разумете од живота, уз вас мора стално да буде дадиља. Умрем ли ја, шта ће бити с вама? А она ће вам бити добра дадиља: девојка је скромна, поуздана, разумна; сем тога, и ја ћу бити уз вас, нећу баш одмах умрети. Она је чуваркућа, она је анђео благости. Ова срећна мисао долазила ми је на ум још у швајцарској. Разумете ли ви кад вам ја сама кажем да је она анђео благости! – повика одједаред бесно. – Код вас је само ђубре! Она ће завести ред, чистоћу, све ће бити као огледало... А-а, да ви не уображавате, можда, да вам на коленима треба да поднесем то благо, набројим сва добра, испросим вас! Ви би требало дâ сте на коленима!... О, да ништавне, ништавне несмелице!

– Али... ја сам већ стар човек!

– Педесет три године – шта је то! То није крај живота, то је половина живота. Ви сте леп човек, то знате и сами. Исто тако знате и да вас она поштује. Нек умрем ја, шта ће с њом бити? А поред вас, биће спокојна, па спокојна и ја. Ви имате глас, име, срце које уме да воли; ви добијате пансион, што ја сматрам за своју дужност. Ви ћете, може бити, спасти њу, спасти! Свакако, учинићете јој част. Ви ћете је оспособити за живот, развити њено срце, упутити њене мисли! Колико их данас пропада због рђаво упућених мисли! У том времену ви ћете и своје дело довршити, и једним махом подсетићете свет на себе.

– Ја, управо – промрмља он већ поласкан вештим заваравањем Варваре Петровне – ја се управо баш сад спремам да приседнем да радим своје Приповетке из шпанске историје...

– Ето видите, таман се подудара.

– Али... она? Ви сте њој говорили?

– Ње ради немојте се узнемиравати, а немате зашто ни да сте радознали. Разуме се, ви је морате сами умолити да вам укаже ту част, разумете? Али не бришите, ја ћу већ бити ту. Осим тога, ви њу волите...

Степану Трофимовичу окрете се соба око главе. Искрсну једна страшна идеја, с којом се он никако није могао измирити.

– Excellente amie! – рече уздрхталим гласом – ја... ја никако нисам могао замислити да ћете се ви одлучити да ме дате... другој... жени!

– Нисте ви девојка, Степане Трофимовичу; девојке се дају, а ви се сами жените – зашишта она жучно.

– Oui, j'ai pris un mot pour un autre. Mais... *c'est égal*[56] – изусти он и као изгубљен заустави поглед на њој.

– Видим да *c'est égal!* – процеди она презриво. – Господе! па он је у несвестици! Настасја, Настасја! Воде!

Али до воде не дође. Он се прибра. Варвара Петровна узе амрел.

– Видим да се с вама сад не може говорити.

– *Oui, oui, je suis incapable!*[57]

– Али до сутра, ви ћете се одморити и размислити. Останите код куће, а ако се што деси, јавите ми, макар било и ноћу. Писма не пишите, нећу их читати. А сутра у ово доба доћи ћу лично по коначан одговор, и, надам се, повољан. Постарајте се да не буде никог, и да не буде овог ђубрета, јер ово, овако, на шта личи? Настасја, Настасја!

Разуме се, сутрадан он је пристао; није ни могао друкчије. Постојала је зато једна особита околност...

VIII

Такозвано имање Степана Трофимовича (од педесет душа по старом рачунању, у додиру са Скворишњицима) није било сасвим његово, него је припадало његовој првој жени, па, дакле, сад њеном сину Петру Степановичу Верховенском. Отац се само старао о имању; а кад је младић одрастао, добио је од њега и формално одобрење за то. За сина је то било згодно: он је од оца примао по томе уговору до хиљаду рубаља годишње на име приноса од имања, док, по новој уредби,[58] оно није доносило више од пет стотина (а можда мање и од тога). Бог ће знати како су ти односи регулисавани. Уосталом, ону хиљаду слала је Варвара Петровна, целу, док Степан Трофимович није улагао ни једну једину рубљу. Напротив, сав принос од те земље он је узимао себи, у свој џеп; и, поред тога, потпуно је земљу упропастио давши је под закуп неком трговцу и продавши кришом од Варваре Петровне шуму за шечу, дакле, њену главну вредност.

Ту шуму је он већ одавно продавао, део по део *цела* је вредела бар осам хиљада, а он је узео за њу само пет. Али, како је он покаткад сувише много губио на картама, није могао Варвару Петровну увек да моли за новац, није смео. Она је шкрипала зубима кад је најзад све дознала. Кад сад – синак јавља да ће доћи да по сваку цену прода своје имање, а оцу поручује да се без одлагања побрине за купце. Јасна ствар да је Степана Трофимовича, по његовој племенитости и несебичности, било стид пред се cher enfant[59] (које је, уосталом, последњи пут видео још пре пуних девет година у Петрограду, кад је син био студент). С почетка, цело то имање могло је вредети до тридесет или четрдесет хиљада рубаља, а сада, мучно би ко дао за њега и пет. Несумњиво, Степан Трофимович је, према формалном уговору, имао право да шуму прода и, кад стави у рачун нестварни годишњи принос од хиљаду рубаља, који је годинама редовно и тачно слао сину, могао би се при обрачуну јако оградити. Али Степан Трофимович био је племенит човек са високим тежњама. И сину му кроз главу зачудо лепа, дивна мисао: чим Петруша дође, он ће племенито изнети преда њ maximum цène, дакле, петнаест хиљада рубаља, као да досад није уопште било никаквих исплата, и онда ће што чвршће, и са сузама, притиснути на груди *ce cher fils*,[60] чиме ће бити завршени сви обрачуни. Ту срећну мисао развијао је он пред Варваром Петровном издалека и опрезно. Наговештавао је како ће то додати и неку особиту, племениту нијансу њиховој пријатељској вези... њиховој »идеји«. То би врло лепо истакло несебичност и великодушност прећашњих очева и уопште прећашњих

људи према новој, лакомисленој социјалној омладини. Много још говорио је он о томе, али Варвара Петровна је на све само оћуткивала и најзад му суво изјавила да она пристаје да купи њихову земљу и да ће дати за њу махимум цѐне, то јест шест-седам хиљада (а могла се купити и за четири). За осталих осам хиљада, страћених, не рече ништа.

Све се то десило на месец дана пре женидбене понуде. Степан Трофимович био је као громом погођен и почео је размишљати. Раније је могло бити још наде да синак неће можда никако ни доћи; бар судећи по ономе што се начуло са стране, по мишљењу неког извесног лица. Премда би Степан Трофимович, као отац, са срџбом, ваљда, одбио и саму помисао о таквој нади. Било како било, до нас су допирали све неки чудни гласови о Петруши. С почетка, пошто је завршио универзитет, пре шест година, син је беспослен тумарао по Петрограду. Изненада дочусмо, затим, да је он суделовао у састављању неког изазивачког прогласа и да је умешан у ствар. Затим смо чули да се изненада нашао у туђини, у швајцарској, у женеви – побегао је, што је и разумљиво.

– Мене то чуди – беседио нам је том приликом Степан Трофимович, силно збуњен – Петруша, *c'est une si pauvre tête!*[61] Он је добар, племенит, врло осетљив и кад сам га онда (пре девет година) видео у Петрограду, ја сам се веома радовао поредећи њега и савремену омладину, али *c'est in pauvre sire tout de même*...[62] А све то, знате, потиче од оне недонесености, сентименталности! Њих не заноси реализам, не осваја их то у социјализму, него осећајна, идеална страна социјализма, тако ређи, религиозна нијанса његова, поезија његова... на туђ глас, добогме. Али тек мени, како је мени! Ја имам овде много непријатеља, а тамо још више, и приписаће се очеву утицају... Боже! Петруша, подстрекач! У каквом времену ми живимо!

А Петруша му је врло брзо послао из швајцарске своју тачну адресу, ради већ обичне новчане пошиљке; према томе, он, мора бити, и није био прави емигрант. А сада, после четири године, он се изненада враћа у своју отаџбину и јавља да ће скоро стићи: дакле, није уопште био оптужен. И не само то; него, изгледа, као да га је неко узео у заштиту, из саучешћа. Писао је сад из јужне Русије, где се бавио по нечијој приватној али важној поруци и тамо на нечем радио. Све је то, најзад, лепо и красно – али где да се нађу осталих сећам-осам хиљада за допуну до петнаест, те да се добије пристојан maximum цѐне за имање? И шта ће бити ако дође до свађе; те уместо величанствене сцене између племенита оца и сина, настане парница? Нешто је говорило оцу да Петруша неће одустати од својих интереса. – Питам се ја откуд то – шапну он једном тада – откуд то да су

сви ови жестоки социјалисти и комунисти у исто време и невероватно велике тврдице, теципаре, добитници и власници, и то још тако да што је ко већи социјалист, што је даље отишао, тим је и већи сопственик; како то? Да и то није такође из велике осећајности, из сентименталности?

Не знам има ли истине у овом запажању Степана Трофимовича, али знам да је Петруша нешто знао о продаји шуме и о свему осталом, а да је Степан Трофимович, опет, знао да Петруша та обавештења има. Десило се тако да сам читао Петрушина писма оцу; писао му је не може бити ређе, једанпут у години, па ни толико. Тек у последње време је послао два писма, готово једно за другим, да га извести о свом доласку. Писма та, сва, беху кратка, сувопарна, чисто пословна; а како је отац још од виђења њихова у Петрограду био са сином на ти, по тадашњој моди, то су Петрушина писма личила просто на оне старинске наредбе некадашњих власника добара управницима тих добара.

И гле, одједанпут сад оних осам хиљада, које спашавају целу ствар, излећу с предлогом Варваре Петровне, али тако да се несумњиво осети да те хиљаде само отуда, и ниоткуда иначе не могу долетети. Степан Трофимович је, дакле, дабогме, пристао на женидбу.

Чим је отишла Варвара Петровна, он посла по мене, а закључа се за сваког другог на цео дан. Разуме се, мало је проплакао, много и добро је говорио, много се и сплетао, случајно нашао један каламбур и био њиме задовољан, после се десила и мала колерина – једном речи, све је ишло у реду. Затим је извукао портре своје, од пре двадесет година покојне, Немице и тужно питао! »Прашташ ли ми?« Уопште, био је некако скренут с пута, и од муке смо мало и пијуцнули. Ипак, он је убрзо слатко заспао.

Ујутру ванредно веза вратну мараму, брижљиво се обуче, често прилазећи огледалу да се погледа. Носну мараму попрска мирисом, уосталом, једва осетно; али само што кроз прозор угледа Варвару Петровну, брже-боље узе другу мараму, а ону намирисану сакри под узглавник.

– Е, дивно! – похвали га она кад чу за његов пристанак. – Прво и прво, то је племенита одлучност, а друго, послушали сте глас разума о који се ви врло често оглушујете у својим приватним пословима. Али иначе нема разлога да хитамо – додаде она посматрајући чвор на његовој белој вратној марами. – Засад ћете ви ћутати, а ћутаћу и ја. Скоро ће ваш рођендан, па ћу ја с њом доћи. Спремите чај за увече, али, молим вас, без пића и без мезета; уосталом, све ћу ја лично удесити. Позовите своје пријатеље – уосталом, избор ћемо правити заједно. Уочи тог дана ви ћете

се с њоме поразговарати, ако устреба; на вашем вечеру нити ћемо што објављивати, нити ћемо правити некакву веридбу, него ћемо само наговестити, или ћемо пустити да се зна, без икакве свечаности. А после недељу-две биће, по могућству, свадба, без икакве хуке-буке, штавише, могли бисте одмах по венчању и отпутовати, у Москву бар, рецимо. Можда ћу и ја с вама поћи. Али, главно је да дотле – ћутите.

Степан Трофимович се зачудио. Он замуцну, хтеде рећи да не може тако, да се треба споразумети с вереницом, али га Варвара Петровна дочека срдито:

– Нашто? Прво и прво, можда још ништа неће ни бити.

– Како неће? – промрмља вереник, већ сасвим пометен.

– Тако. Још ћу ја то да видим. Уосталом, све ће бити као што сам казала, и не бојте се, ја ћу њу сама припремити. Ви ту немате никаква посла. Све што треба биће казано и учињено, и ви ту немате ништа да чините, шта бисте и чинили? И у каквој улози! Нећете јој ићи, нити јој писма писати. Ни гласа ни јава, молим вас! ћутаћу и ја.

Нипошто није хтела јаснија да буде Варвара Петровна и отишла је очевидно у пометњи. Изгледа да ју је прекомерна готовост Степана Трофимовича запрепастила. Он, пак, авај, свој положај никако да разуме и питање никако да узме и с неке друге стране. Напротив, узео је неки нов тон, видело се нешто победоносно и лакомислено на њему. Храбрио се.

– То ми се свиђа! – узвикнуо је ставши преда ме и ширећи руке. – Чули сте? Она хоће ствар дотле да доведе да ја, на крају крајева, не хтеднем. И ја могу изгубити стрпљење, па – не хтети! »Седите на миру, и немате зашто да тамо идете«... Али, напослетку, зашто ја морам пошто-пото да се оженим? Само зато што је њој дошла у главу смешна фантазија? Но ја сам зрео и озбиљан човек и не морам се подати празним фантазијама размажене жене! Ја имам дужности према своме сину и... и према самом себи! Ја подносим жртву – да ли она то схвата? Пристао сам, можда, само стога што ми је живот додијао и што сам према свему равнодушан. Али она ме може наљутити, а тада ми већ неће бити све равнодушно; бићу увређен и одрећи ћу. Et enfin le ridicule[63]... шта ће рећи у клубу? шта ће рећи... Липутин?... »Можда још неће ништа ни бити« – шта-а! Па то је већ сувише! То је већ... шта је то? – Je suis un forçat, un Badinquet un[64] човек притеран уза зид!

А у исти мах је и некакво ћудљиво самозадовољство, нешто весело и немирно провиривало кроз све те плачевне узвике. Увече смо опет пили.

ТРЕЋА ГЛАВА

ТУЂИ ГРЕСИ

I

Прође, отприлике, недељу дана и ствар се почела унеколико развлачити.

Летимице напомињем да сам целе те злосрећне недеље подносио много мука, јер сам био готово нераздвојно са кукавним, вереним својим пријатељем, као његов најискренији повереник. Њега је нарочито мучио стид, мада се целе те недеље нисмо ни с ким видели; увек смо били сами; али он се и од мене стидео, и то у тој мери да се утолико више на мене љутио уколико ми се више поверавао. А како је био сумњалица, мислио је да већ цео град све зна, па није смео да се појави не само у клубу него ни међу својим најближим пријатељима, чак је и своје шетње (ради нужног кретања) чинио само у потпуном сутону, кад се већ сасвим смркне.

Прође недеља дана, а он још није знао је ли вереник или није, и никако није могао поуздано сазнати, ма како да се мучио да сазна. С вереницом се још није видео; није знао да ли му је она невеста; чак није знао има ли ишта озбиљно у целој ствари! А Варвара Петровна, не знам зашто, неће никако да га прими. Неће да му одговара на писма (а слао их је силно много); свега је одговорила на једно од привих, и то једва, и са отвореном молбом да је за неко време поштеди сваког додира с њим, јер је у великом послу; иначе, и она има њему да каже много штошта врло важно, и нарочито чека који слободнији тренутак за то, а тада ће га на време известити кад јој може доћи. Уједно обећава да ће му сва писма вратити нераспечаћена, јер је то »просто само једно мажење«. Ја сам прочитао тај њен листић; он ми га је показао.

Но све те суровости и нејасности нису ништа према његовој највећој невољи и бризи. Та брига мучи га необично и непрекидно; због ње је мршавио и очајавао. Било је нешто чега се он највише стидео, нешто што ником није хтео поверити, па ни мени; напротив, још ме је обмањивао, шевртао као дечачић; а овамо сваког дана слао по мене; без мене није могао опстати, потребан сам му био као ваздух и вода.

Такво понашање је унеколико вређало моје самољубље. По себи се разуме да сам ја сам одавно већ погодио ту његову важну тајну, и све скроз провидео. По мом тадашњем најдубљем уверењу, та његова тајна, та његова највећа брига, не би му чинила част ако би се обелоданила; и зато ја, још млад човек, мало сам се љутио на грубост његових осећања и на неке његове сумње у вези с понудом Варваре Петровне. У жестини и, признајем, од муке што сам повереник – ја сам га, може бити, и претерано

осуђивао. И са том својом безђушношћу сам успео да ми он најзад све сам призна, премда знам да у многим стварима није баш лако признати истину. И он је мене разумео, то јест врло добро је опазио да ја њега скроз прозирем, па да се и љутим на њега, због чега се, опет, он љутио на мене. Можда је моја срдитост била сићушна и глупа; узајамна повученост може покадшто необично да нахуди истинском пријатељству. С једне нарочите тачке, Степан Трофимович је врло јасно видео неке стране свог положаја и умео је врло фино да га искаже у ономе што је мислио да не мора крити.

– О, зар је пре таква била она! Није била таква пре, кад смо о стварима разговарали! – рекне ми он покоји пут о Варвари Петровној. – шта је она све тада умела да каже! Можете ли веровати да је она тада имала мисли, својих мисли! А сад се све променило! Вели: све је то само старинско празно брбљање! Она не мари више за оно што је некад било. Постала је сад некакав трговачки посредник, економ, отврдла је и само се љути.

– А што сад да се љути кад сте испунили све њене захтеве? – запитам ја на то.

Он баци на мене један фини поглед.

– Cher ami, да нисам пристао, она би се страшно нањутила, страш-шно! Али ипак мање него сад кад сам пристао.

Био је задовољан тим што је рекао, и ми тога вечера исписмо једну боцу. Али то беше само тренутно; сутрадан био је он страснији и тужнији него икад.

Љутио сам се на њега много и стога што се колебао да Дроздовима, који су били допутовали, учини дужну посету; да је учини ради обнове познанства, што су, како смо чули, оне врло желеле, јер су се за њ распитивале; а и он је за тим сигурно чезнуо, јер ми је о Лизавети Николајевној говорио с неким за мене непојмљивим одушевљењем. Несумњиво, он још гледа у њој дете које је некад много волео; осим тога, он уображава, не знам зашто, да би поред ње нашао олакшање свим својим садашњим мукама и чак да би и своје најзамашније сумње разбистрио и двоумице разрешио. Замишља да би у Лизи нашао неко несвакидашње створење. И, ето, ипак неће да јој оде, мада се сваки дан за то спрема.

И ја сам силно сам желео да јој будем приказан и препоручен; а то би могао да ми учини једино Степан Трофимович. На мене су необичан утисак остављали моји чести сусрети с њом на улици у то доба – кад она у амазонском оделу и на дивном коњу одлази у шетњу, у пратњи лепог

официра, такозваног рођака њеног, сестрића покојног генерала Дроздова. Моја заслепљеност трајала је, додуше, само часак; брзо сам увидео сву немогућност да се мој занос оствари – али ако је то био и само часак, он је постојао стварно, и стога се може разумети колико сам понекад у то време био љут на свог јадног пријатеља што се тако упорно повлачио и усамљивао.

Сви наши су од самог почетка ствари били званично обавештени да Степан Трофимович за неко време неће примати и моли да му се осигура потпун мир. Он је наваљивао да се то правом окружницом објави, али ја сам га од тога одвратио. Замолио ме је те сам обишао све пријатеље и свима сам испричао како је Варвара Петровна поручила нашем »чикици« (тако смо га ми међу собом звали) да сврши неки изузетно хитан посао, да доведе у ред неку вишегодишњу преписку и да се он тога ради затворио, а ја му помажем – и још много штошта друго томе слично. Једино нисам стигао да одем до Липутина; све сам то одлагао; тачније рећи, стрепео сам да му одем. Унапред сам знао да ми он неће веровати ни једну реч и да ће уобразити да ту има нека тајна коју баш само од њега једнога хоће да сакрију; и чим ја из његове куће изиђем, он ће потрчати по целоме граду да распростре неку сплетку.

Док сам ја то замишљао, десило се једном да се неочекивано сукобим с њим на улици. Показа се да је он већ све дознао од наших, које сам недавно ја сам обавестио. Али, чудновато, Липутин није био радознао и није се распитивао о Степану Трофимовићу; и не само то, него ме још прекиде у речи кад сам му се правдао што к њему нисам раније дошао – и одмах пређе на други разговор. Истина, накупило му се доста ствари за причање, а био је необично жива духа и обрадовао се што се докопао слушаоца. Исприча ми ваздан градских новости, о доласку губернаторовице с »новим разговорима«; и о већ створеној опозицији у клубу; о томе како сад сви галаме о новим идејама и како је то прионуло за сваког; и још много штошта друго и друго. Говорио је једно четврт часа, и то врло занимљиво, тако да се нисам могао одвојити од њега. Мада тога човека не трпим, признајем, има дара да вас примора на слушање, а нарочито кад се на штогод много љути. Како ја мислим, тај је човек прави и рођени уходa. Он у сваком тренутку зна све најновије вести, најмању ситницу у нашем граду, у првом реду све што спада у гадости, и треба се чудити колико он прима срцу ствари које се каткад њега ни најмање не тичу. Мени се још одувек чини да је завист главна црта његова карактера. Кад сам исте вечери испричао Степану Трофимовићу свој јутрошњи сусрет

и разговор са Липутином, зачудио сам се како га је то јако узбудило и с каквом жестином ме је запитао: »Зна ли Липутин?« Доказивао сам му да није било могућно да Липутин тако брзо сазна о ствари; и од кога да сазна? Али Степан Трофимович је терао даље:

– Веровали ви или не – закључи он најзад – али ја сам уверен да су њему познате не само све појединости о нашем положају већ да он зна још и нешто више преко тога, нешто такво што ни ви ни ја још не знамо, а може бити нећемо никад ни сазнати, или ћемо сазнати кад већ буде касно, кад се већ више ништа не буде могло поправити.

Ућутао сам, али су ове речи много шта напомињале. После тога, ми пуних пет дана нисмо ни једном речју поменули Липутина. Јасно ми је било да је Степан Трофимович много жалио што се преда мном изговорио и одао своје сумње.

II

Једнога јутра – седмог или осмог дана од пристанка Степана Трофимовича на женидбу – око једанаест часова, кад сам, по обичају, хитао своме ојађеном пријатељу, десио ми се путем један случај.

Срео сам Кармазинова, »великога писца«, како га је Липутин узносио. Кармазинова сам ја почео читати још у детињству. Његове приповетке и романи познати су целом прошлом, па чак и нашем нараштају; ја сам се њима заносио, били су ми уживање у мом дечачком и младићком добу. После сам мало охладнео према његовом перу и његови позњији романи, с правцем којим је у последње време све писао, већ ми се нису свидели онако као његове прве творевине, са онолико искрене поезије; а његова најновија делà нису ми се уопште допадала.

Ако смем и ја своје мишљење исказати о овако тугаљивој ствари, сва господа наши писци осредње даровитости за живота су, како је то обичај, готово генији у очима савременика; а не само што из сећања људи ишчезавају замало па сасвим, без икаква трага и некако нагло, кад умру, него се то дешава понекад и за њихова живота, само пристигне ли на смену нов нараштај, на који су они још утицали. Непојмљиво брзо их сви занемаре и забораве. Код нас то бива некако наједанпут, као промена декорације на позорници. Наравно, није то оно што се дешавало творцима који су долазили да кажу своју нову реч, као Пушкин, Гоголь, Молијер, Волтер и други такви друштвени радници. Наша господа осредњаци, на заранку свог живота се обично већ и сами, и то на жалостан начин, сасвим »испишу«, и чак то и не запазе, често се дешава да писац коме су дуго и дуго приписивали изванредну дубину идеја и надали се његовом особитом и озбиљном утицају на друштвени покрет, да он пред крај свој обелодани такву плиткост и сићушност своје основне идејице да нико више и не жали што је умео тако брзо да се испише... Али седи старци то не увиђају и љуте се. Баш на измаку њиховог рада, њихово самољубље дигне се толико да се чудите и дивите. Бог ће знати шта они мисле о себи – држе да су бар богови. Прича се да Кармазинов веома цени своје везе са моћним људима и високим друштвом, готово више него своју душу. Причају, кад се с вама упозна, он вас обаспе похвалама, поласка вам занесе вас, очара вас својом простодушношћу, особито ако сте му што били потребни и, разуме се, ако сте му пре сусрета били препоручени. Али пред првим кнезом, првом грофицом, пред првим човеком од кога се боји', он ће сматрати као своју свету дужност да вас заборави, са најувредљивијом немарношћу, као

сламку, као муву, да вас заборави одмах ту на месту, док нисте још стигли ни да се удаљите од њега – и озбиљно држи да је то највиши и најлепши тон. Мада он има савршену навику и савршено познавање добрих манира, он је, кажу, толико самољубив, толико нервозан, да никако не може да сакрије своју ауторску осетљивост чак ни у друштвима у којима је мало интересовања за књижевност. Ако га неко случајно зачуди и збуни својом равнодушношћу, он је болесно увређен и гледа да се освети.

Лане сам читао у једном часопису његову ствар написану са страшном претензијом на наивну поезију и уз то психологију. Описивао је пропаст једнога брода негде у енглеским водама, што је сам својим очима гледао, видео како су дављенике спашавали и мртве извлачили. Цео тај напис, доста дуг и многоглагољив, дат је једино у намери да истакне себе. И непрестано се чита између редова: »Интересујте се за мене, гледајте какав сам ја био у тим тренуцима. Шта вас се тиче море, бура, стене, остаци брода? Ја сам вам све то довољно описао својим моћним пером, што гледате утопљеницу с мртвим дететом у укоченим рукама? Боље је да гледате мене, да видите како ја не могу да поднесем тај призор и окрећем главу да га не видим. Ево, окренуо сам леђа, ево ме страховито потресена, немам снаге да се осврнем, затварам очи – је л' те, то је врло интересантно?« Изнео сам Степану Трофимовичу своје мишљење о овом напису Кармазинова; и он је имао исто мишљење.

Ту скоро пронео се код нас глас да ће нам доћи Кармазинов; дабогме, ја сам силно желео да га видим, па, ако је могућно, да се с њим и упознам. Знам, то би могло бити преко Степана Трофимовича, јер они су били некад пријатељи. И, заиста, изненада га сусретох на једној раскрсници. Одмах сам га познао, јер су ми га показали ономад, док је пролазио у колима са губернаторовицом.

Омален, кочоперан чичица, али нема му више од педесет година, доста румена лица, густих проседих коврчица које испадају испод округлог цилиндричног шешира и увијају се око чистих, ружичастих, малих ушију. Лишће му је ситно, чисто, не врло лепо, са танким, продуженим, лукаво састављеним уснама, нешто меснатим носом и живахним паметним очима. Одевен је некако старински, у некакав огртач какав би се у ово доба носио, на пример, гдегод у Швајцарској или у северној Италији. Али су све ситне стварце његове одеће: мали запонци, јачице, дугмета, лорњет од корњачине коре о црној танкој везици, прстенчић – све су неминовно као у људи непогрешно доброг тона. Уверен сам да он лети носи неке Принелове ципеле у боји, са седефским дугметима са стране. Кад се сукобисмо, он

застаде на савијутку улице и пажљиво ме погледа. Опазивши да и ја њега радознало гледам, запита ме меденим, иако нешто пискавим гласом:

– Молим вас, куда ми је ближе за Бикову улицу?

– За Бикову улицу? Па ето је одмах овде – повичем ја у необичном узбуђењу. – Све право овом улицом, па друга лево.

– Много вам хвала.

Проклети час: ја сам, чини ми се, осетио страх, изгледао сам сувише понизан, пузав! Он у тренутку све то спази, и, дабогме, одмах је све знао, то јест знао је да ја знам ко је он, да сам га читао, обожавао га још од детињства, да сам се сад уплашио и да гледам понизно. Он се осмехну, још једном климну главом и пође право као што сам му показао. Не знам зашто се окретох и пођох за њим; не знам зашто потрчах неких десет корачаја. Он наједанпут опет стаде.

– А да ли бисте ми могли рећи где је овде најближа колска станица? – довикну ми он опет.

Ружан довик, ружан глас!

– Кола? Најближе је овуда, стоје код цркве, увек тамо стоје – и умало што се не окренух да отрчим по кола. Сумњам да није то управо и очекивао од мене. Разуме се, одмах сам се прибрао и застао, али он је врло добро опазио мој покрет и пошао за мном с истим ружним осмехом. И сад се деси нешто што нећу никад заборавити.

Он изненада испусти малу врећицу, коју је држао у левој руци. Уосталом, то није била врећица, него некаква кутијица, или котарчица, или понајпре мали новчаник, или, још боље, мала женска торбица, налик на старинске женске торбице, или већ не знам шта, знам само да сам, чини ми се, полетео да подигнем ту стварчицу.

Потпуно сам уверен да ствар нисам подигао, али мој први покрет био је неоспоран и ја га не могох сакрити, те поцрвенех као будала. Препредењак стари из те околности и тог часа извуче све што је могао извући.

– Не узнемирујте се, ја ћу – проговори он шармантно, то јест тада кад је већ сасвим лепо видео да ја стварцу нећу подићи, и подиже је као да хтеде да претекне мене; опет ми махну главом и оде својим путем, а мене остави у талону. Свеједно – као и да сам ја подигао! Неких пет минута сматрао сам себе осрамоћеним потпуно и во вјеки; али кад сам стигао до стана Степана Трофимовича, ја наједанпут прснух у смех. Сусрет тај био

ми је сад тако забаван, да сам се одмах одлучио да Степана Трофимовица мало разведрим: све да му испричам, и да му представим целу сцену глумачки, са лицима.

III

Затекао сам га необично промењеног и зачудио сам се. Истина, он ми жељно полете у сусрет чим сам ушао, и стаде ме и слушати, али тако расејано и збуњено да испрва очевидно није знао шта му говорим. А кад још споменух име Кармазинова, он сасвим изгуби главу.

– Не говорите ми, не причајте! – узвикну он помамно. – Ево, на, читајте! читајте!

Он извуче скрињицу и избаци на сто три листића, на брзу руку исписана оловком, сва три од Варваре Петровне. Први од ономад, други од јуче, а трећи послат данас, пре једног часа; најпразније садржине, све о Кармазинову, а сва три одају сујетно и частољубиво узбуђење Варваре Петровне, узбуђење из страха да ће Кармазинов заборавити да је потражи у њеној кући. Ево првог листића од пре три дана (вероватно и од пре четири дана, а може бити и пет).

> »Ако вас, најзад, он удостоји данас својом посетом, о мени, молим, ни речи! Ни најмањег знака. Не започињите и не помињите.
>
> В. С.«

Јучерашњи:

> »Ако он, најпосле, усхтедне да вам данас до подне дође, биће, ја мислим, најлепше да га никако не примите. Тако ја мислим, не знам какво је ваше мишљење.
>
> В. С.«

Данашњи и последњи:

> »Уверена сам да код вас има доста ђубрета, а дуванског дима као у димњаку. Послаћу вам Марју и Фомушку; за пола часа они ће све распремити. А ви им не сметајте, поседите у кухињи док спреме. Шаљем вам тепих из Бухаре и две кинеске вазе – одавно сам се спремала да вам их поклоним; а поврх тога и мог Тенијера (привремено). Вазе се могу метнути и на прозор, а Тенијера обéситé десно испод Гетеове слике, ту је видније, и до подне је увек светло... Ако он, напослетку, дође,

примите га с префињеном љубазношћу, али старајте се да говорите о неважним стварима, штогод научно, и с таквим држањем као да сте се јуче растали. О мени ни речи. Можда ћу доћи вечерас да вас видим.

В. С.«

П. С. »Ако ни данас не дође, неће никако ни доћи.«

Прочитао сам, и зачудио сам се што се Степан Трофимович толико узбуђује због овакве ситнице Погледам га упитно и одмах опазих да је, док сам ја читао стигао да своју сталну белу мараму око врата замени црвеном. Његов шешир и палица на столу су. Блед је, руке му дршћу.

– Нећу да знам за њена узбуђења! – развиче се он бесно, одговарајући на мој упитни поглед. – *Je m'en fiche!*[65] Она може да се узбуђује због Кармазинова, а на моја писма и не одговара! Ево, ево на, моје нераспечаћено писмо што ми је јуче вратила стоји ту на столу испод *L'homme qui rit*.[66] шта ме се тиче што се она уби због Николењке! *Je me'n fiche et je proclame ma liberté. Au diable le Karmazinoff! Au diable le Lembké!*[67] Вазе сам сакрио у предсобље, а Тенијера у орман, а од ње сам тражио да ме одмах прими, чујете ли: тражио сам! И ја сам њој послао овакав комадић хартије, писан оловком, незапечаћен, по Настасји, и сад чекам. Хоћу све да чујем из уста Дарје Павловне и пред лицем неба – или бар пред вама. *Vous me seconderez, n'est-ce pas, comme ami et témoin*.[68] Нећу да црвеним, нећу да варам, нећу тајне, не допуштам тајне у овој ствари! Нека ми се призна све, отворено, простодушно, племенито, а тада... тада ћу ја, може бити, цело поколење задивити својом великодушношћу! Јесам ли ја нитков или нисам, поштовани господине? – заврши он напречац, гледајући ме претећи, као да га ја баш држим за ниткова.

Замолих га да попије мало воде; нисам га још никад оваквог видео. Док је говорио, једнако је јурио горе-доле, па одједном стаде преда ме, у некако необичном ставу.

– Зар ви мислите – започе опет с болесном надутошћу, мерећи ме од пете до главе – зар ви можете да замислите да ја, Степан Верховенски, нећу наћи у себи толико моралне снаге да узмем своју торбу – своју сиротињску торбу – да је бацим на своја слаба плећа и да изиђем, да ме занавек нестане одавде, кад то захтева част и велико начело независности? Није ово први пут да Степан Верховенски великодушно одговара на деспотизам, макар и на деспотизам полуделе жене, то јест, најувредљивији и најсуровији

деспотизам што га на свету има – без осврта на то што сте ви малочас, чини ми се, допустили себи да се на моје речи осмехнете, поштовани господине мој! О, ви не верујете да ћу ја моћи наћи у себи толико великодушности, да ћу умети завршити свој живот као васпитач код трговца, или за туђим плотом умрети од глади! Одговорите, одговорите одмах: верујете ли ми или не верујете?

Ја сам намерно оћутао. Штавише, претварао сам се као да не смем да га вређам одречним одговором, а не могу да одговорим потврдно. У свем том раздражењу имало је нечега што ме је просто вређало, али не лично, о, не! Него... то ћу после разјаснити.

Он већ и пребледе.

– Можда вам је досадно са мном, Г-не? (то је моје породично презиме) и ви бисте желели... да ми никако и не долазите? – проговори он тоном мртвог мира, који обично настаје пред каквом необичном експлозијом. Скочих преплашено, а у исти мах уђе Настасја и ћутећи пружи Степану Трофимовичу листић са потезима оловке: Он га погледа, па га добаци мени. Варвара Петровна је својеручно написала само ове реци: »Останите код куће.«

Степан Трофимович узе ћутке шешир и штап, па брзо изиђе из собе, а ја, нехотице, за њим. Наједном, у ходнику се зачуше гласови и кораци. Он стаде као громом погођен.

– То је Липутин, пропао сам! – прошапута и ухвати ме за руку.

У истом тренутку у собу уђе Липутин.

IV

Зашто би он пропао од Липутина, то не знам, и нисам ни давао вредности тим његовим речима; све сам бележио на рачун живаца. Али ипак, тај његов страх није обичан, те реших да добро посматрам.

Већ сам изглед Липутинов говорио је да он с нарочитим правом и мимо сваку забрану може овамо да уђе. Водио је са собом једног непознатог господина, мора бити странца. У одговор на празан поглед запрепашћеног Степана Трофимовича, он одмах, и то јако узвикну:

– Доводим госта, и још особитог! Усуђујем се да пореметим вашу самоћу. Господин Кирилов, грађевински инжењер, врло познат, што је главно, он познаје вашег синчића, многопоштованог Петра Степановича, и то врло присно, господине; има и поруку од њега. Баш сад ју је добио.

– То сте додали – оштро напомену гост – нема никакве поруке, али Верховенског заиста познајем. Оставио сам га у х-ској губернији, десет дана пред нама.[69]

Степан Трофимович механички пружи руку и показа госту да седне; погледа у мене, погледа у Липутина и одједном, као да се освестио, брже-боље седе и сам, али још једнако држећи у руци штап и шешир, а не видећи да их држи.

– Ох, па ви сте хтели изићи! А мени рекоше да често побољевате – да сте већ сасвим пали од рада!

– Јесте, болестан сам, па сам баш хтео да мало прошетам... ја... – ту застаде, брзо баци на диван шешир и штап, и поцрвене.

Ја, међутим, набрзо размотрих госта. То је био још млад човек, око двадесет седам година, пристојно одевен, стасит и сувоњав, црномањаст, бледа лика са нешто мало мутним, прљавим преливом бледоће, очију црних без сјаја. Изгледао је нешто замишљен и расејан, говорио испрекидано и некако не баш правилно граматички, чудновато премештао речи, збуњивао се кад мора да употреби мало дужу реченицу.

Липутин је сасвим лепо опазио крајњу преплашеност Степана Трофимовича и био очевидно задовољан. Он седе на плетену столицу коју је извукао готово насред собе, да би био на подједнаком растојању и од госта и од домаћина, који се наместише један према другом, на два супротна канабета. Оштре и лукаве очи Липутинове радознало су обигравале све кутове.

– Ја... већ одавно нисам видео Петрушу... Ви сте се нашли у иностранству? – некако промрмља Степан Трофимович.

– И овде, и тамо, на страни.

– И Алексеј Нилич се тек сад, после четири године, вратио из иностранства – прихвати Липутин – ишао је да се усаврши у својој струци, и дошао овамо код нас, и нада се – има и разлога за то – да ће добити место при грађењу нашег железничког моста; сад чека одговор. С помоћу Петра Степановича он се упознао с породицом Дроздов, са Лизаветом Николајевном.

Инжењер је седео као накострешен и слушао с непријатним нестрпљењем. Мени се чинило као да је на нешто љут.

– Он се познаје и с Николајем Всеволодовичем.

– И њега познајете? – упита Степан Трофимович.

– Познајем и тога.

– Ја... ја већ давно и давно нисам видео Петрушу, и... осећам се врло мало у праву називати се оцем *c'est le mot,*[70] ја... а како је он?

– Па тако... и он ће доћи... – опет се господин Кирилов пожури да се што пре отараси.

Он се баш љутио, видело се.

– Доћи ће! Једва једном... ја... видите, ја већ одавно нисам видео мог Петрушу – надовеза се Степан Трофимович на ту фразу. – Очекујем сад мог сиротог дечака, пред којим... о, пред којим сам много крив. То јест, хоћу управо да кажем, кад сам га оно онда оставио у Петрограду, ја сам... једном речи, мислио сам да он стварно није ништа... *quelques chose dans ce genre*.[71] Дечак је, знате, нервозан, врло осетљив и... бојажљив. Кад легне да спава, он бије челом о земљу, крсти узглавље, све зато да не би преко-ноћ умро... je m'en souviens. *Enfin,*[72] без икаквог лепог осећања, то јест, да беше бар чега узвишеног основног, каквог било заметка будуће идеје, *c'était comme un petit idiot*[73] Али, ја сам се, чини ми се... као да сам се спетљао, опростите, ја... затекли сте ме...

– То ви озбиљно: крстио узглавље? – поче се распитивати инжењер изненада, с неком особитом радозналошћу.

– Јест, крстио је...

– Ништа, ништа; ја тек онако, наставите. Степан Трофимович упитно погледа у Липутина.

– Лепо вам хвала што сте дошли, али, признајем, ја сад... нисам у стању да... А, молим вас, где станујете?

– У Богојављенској улици, у кући Филипова.

– Ах, тамо где и Шатов – споменух ја и нехотице.

– Управо тако, у истој кући – узвикну Липутин – само што је Шатов горе, у мезанину, а господин доле, код капетана Летајаткина. Познаје он и Шатова, зна и његову жену. С њоме је врло познат, из иностранства.

– *Comment!*[74] Па да ли знате штогод о том несрећном браку, *de ce pauvre ami*,[75] и ту жену? – узвикну Степан Трофимович, изненада занесен осећањем. – Ви сте први кога видим као човека који њих лично познаје, и ако само...

– Којешта! – одсече инжењер и сав плану. – Ви, Липутине, шта додајете! Никако нисам видео жену Шатова; само издалека, једанпут, а никако изближе. Шатова знам. Зашто ви додајете разне ствари?

Он се круто окрете на канабету, дохвати свој шешир, па га опет остави, поново седе као што је седео и своје црне успламтеле очи с неким изазивањем заустави на Степану Трофимовичу. Ја никако нисам могао да разумем ту чудновату раздражљивост.

– Опростите – напомену Степан Трофимович озбиљно – ја разумем, ствар је можда врло деликатна најделикатнија...

– Нема ту никакве најделикатније ствари, то је већ и стидно; а нисам викнуо вама »којешта«, него Липутину; зашто он додаје? Опростите ми, ако сте на своје име примили. Ја Шатова знам, а жену његову никако не знам... никако не знам!

– Разумем, разумем; а што сам вас малопре салетео тражећи од вас обавештења, то је било само зато што ја врло волим нашег сиротог пријатеља, *notre irascible ami*,[76] и увек сам се интересовао... Тај човек је одједанпут изневерио своја прећашња, може бити сувише младићка, али правилна мишљења. А сад због разних неких ствари виче на notre sainte *Russie*,[77] виче толико да ја тај прелом у његовом организму – друкчије да назовем нећу – приписујем каквом било јаком потресу породичном, наиме, његовој злосрећној женидби. Ја, који своју сироту Русију познајем као своја два прста, а руском народу сам посветио сав свој живот, ја вас могу уверити да он руски народ не познаје, и уз то...

– Ни ја нимало не познајем руски народ, и... сасвим нема се ни времена да се проучи – опет одсече инжењер и опет се круто окрете на

канабету.

Степан Трофимович умуче на половини речи.

– Проучава, проучава – прихвати Липутин – господин је већ започео проучавање и спрема занимљиву расправу о узроцима који ширење самоубистава спречавају или их учествавају. Дошао је до чудних, неочекиваних закључака.

Инжењер се веома узнемири.

– Ви нимало немате право – срдито замумла он – а никако... ту расправу! Ја нећу глупости. Ја сам запитао вас поверљиво, сасвим случајно. Нема никакве расправе; ја не публикујем, и ви немате права да...

Липутин је очевидно уживао.

– Опростите, може бити да сам се и преварио што сам ваш књижевни рад назвао расправом. Господин само прикупља податке, а суштину питања, или, тако рећи, његову моралну страну, не додирује, чак моралност сасвим одбацује, па се држи најновијег начела о свеопштем рушењу ради добре завршне сврхе. Господин тражи више од сто милиона глава, па да у Европи завлада здрав разум; дакле, много и много више глава него што се тражило на последњем конгресу мира. У томе смислу Алексеј Нилич иде најдаље од свију.

Инжењер је слушао с презривим и бледим осмехом. Око пола минута поћутасмо сви.

– То је глупо све, Липутине – први проговори господин Кирилов, с неким достојанством. – Ако сам вам ја нехотице рекао неколико тачака, а ви то дохватили, онда нека, како хоћете. Али ви немате права, јер ја о томе никад не говорим, и никоме. Ја презирем говорити. Ако постоји моје уверење, значи, за мене је јасно... а ви сте ово глупо учинили. Ја не расправљам о оном што је сасвим довршено. Ја не могу трпети расправљање. Ја никад нећу расправљати...

– И можда врло добро чините – дометну Степан Трофимович, који се не могаде уздржати.

– Вас молим, опростите, али ја се не љутим овде, не љутим ни на кога – настави гост са ватреним брзањем – ја сам четири године видео мало људи, четири године мало сам разговарао и старао се не виђати, ради мојих сврха, оне се никога не тичу. Липутин је то нашао и смеје се. Ја то разумем, и не марим. Ја нисам увредљив, само сам љут на његову слободу. А што ја са вама не расправљам – заврши г. Кирилов сасвим неочекивано, и све нас

обухвати чврстим погледом – ако ја с вама не излажем мисли, то нипошто није стога што се ја бојим од вас да ме не пријавите властима, то не; молим вас, не мислите на неке глупости у том смислу...

На ово му нико ништа не одговори, само се згледаше. Липутин заборави да се цери.

– Господо, врло ми је жао – ту се Степан Трофимович одлучно диже с канабета – али не осећам се здрав и прибран. Опростите.

– Ах, то је да се иде – трже се господин Кирилов и дохвати качкет. – Добро што рекосте, јер ја се заборавим.

Он устаде и простодушно, с испруженом руком приђе Степану Трофимовичу. – жао ми је што нисте здрави, а ја дошао.

– Желим вам сваки успех код нас – одговори Степан Трофимович стежући му руке милостиво и лагано. – Разумем што сте се, живећи дуго на страни, како рекосте, туђили људи ради својих смерова, па мало и заборавили на Русију и, дабогме, сад ћете морати и мимо своју вољу с чуђењем гледати на нас праве, старе Русаке, а и ми на вас, исто тако. *Mais cela passerai.*[78] Само једно ми задаје тешкоће: ви хоћете да градите наш мост, а у исти мах изјављујете да сте за начело општег рушења! Неће вам се дати да градите наш мост!

– Како? Како то рекосте... их, до врага! – узвикну зачуђени Кирилов и наједанпут се насмеја врло веселим и звонким смехом.

Зачас његово лице доби сасвим детињаст израз и мени је изгледало да му то врло добро пристаје. Липутин, одушевљен срећно нађеним речима Степана Трофимовича, трљао је руке. А ја сам се једнако у себи чудио зашто се Степан Трофимович тако уплашио од Липутина и зашто је, чувши га да долази, довикнуо: »Пропао сам!«

V

Сви стојимо на прагу. То је тренутак кад домаћин и гости брзо измењују последње љубазности, па се лепо разилазе.

– Што је господин данас овако зловољан, то је све због оног – опет ће Липутин, тако рећи, изнебуха, и пошто је већ изишао из собе – због тога што је код њих било недавно граје с капетаном Лебјаткином, због његове сестре. Капетан Лебјаткин своју прекрасну сестрицу, умоболну, сваки дан бије нагајком, правом козачком *нагајком*,[79] господине, бије и јутром и вечером. Зато је Алексеј Нилич и узео сад други стан, у крилу исте куће, само да не буде ту. Е, па, до виђења!

– Сестру? Болесну? Нагајком? – узвикну Степан Трофимович као да је и сам изненадно ошинут нагајком. – Какву сестру? Какав Лебјаткин?

У тренутку врати му се малопређашњи страх.

– Лебјаткин! Па то је онај капетан у пензији; раније је себе називао само капетаном.

– Ама, шта ме се тиче чин! – Какву сестру? Боже мој... рекосте Лебјаткин? – Па код нас је био неки Лебјаткин.

– Па и јесте он, баш, наш Лебјаткин, сећате ли се, онај код Виргинског.

– То је онај са лажним исправама?

– Да! опет нам се вратио, има већ три недеље, и то под особитим приликама.

– Ма то је нитков!

– Као да код нас не може имати ниткова? – развуче усне Липутин, а својим шеретским очицама као да је пипкао Степана Трофимовича.

– Ех, боже мој, ја никако не мислим о томе... мада, уосталом, што се тиче ниткова, ја се потпуно слажем с вама, баш с вама. Али даље, даље? Шта сте тиме хтели рећи? Јер ви свакако тиме хоћете нешто да кажете.

– Ма то су све само ситнице!... Хоћу рећи да тај капетан, судећи по свим очевидностима, није онда због лажних исправа од нас отишао, него зато да пронађе своју сестру, а она, као да се негде на непознатом месту крила од њега; е па, ето, сад ју је довео, и то је *цела* прича. Ви као да сте се нешто уплашили, Степане Трофимовичу? Чега се бојите? Уосталом, ја казујем што чујем кад он пијан брбља, иначе, трезан, он то и сам прећуткује. Напрасит човек, раздражљив и, рекао бих, некако војник-

естетичар, песник, само рђавог укуса. А та његова сестра још је и хрома, не само луда. Њу као да је некад неко завео и обешчастио, а госпођин Лебјаткин као да већ много година узима од заводника редовну годишњу одштету за увређену капетанску част – бар тако излази по његовом брбљању – али ја мислим да је то само пијани разговор. Просто се хвалише. А тако је и много јевтиније. Али да он има новаца, сушта је истина: пре недељу и по босоног, он сада стотине преврће у рукама. Својим сам очима видео. Сестра му из дана у дан добија неке нападе, пишти, а он је нагајком »доводи у ред«. Вели, жени треба улити респект. И зато не разумем како Шатов још може с њима заједно да живи. Алексеј Нилич остао је само три дана, па због – а они се познају још из Пе́трограда – а сад, ради мира и споко ства, заузима кућно крило.

– Је ли све то истина? – окрете се Степан Трофимович инжењеру.

– Ви много брбљате, Липутине – промрмља Кирилов љутито.

– Тајне, поверљивости! Откуд код нас толико тајни одједном! – узвикну Степан Трофимович неуздржано.

Инжењер се намршти, поцрвене и пође из собе.

– Алексеј Нилич му је нагајку отео, изломио и бацио кроз прозор, и много су се завадили – додаје Липутин.

– Зашто брбљате, Липутине, глупо је, зашто? – поче опет инжењер.

– А зашто, из скромности, крити најплеменитије покрете своје душе, то јест, ваше душе, господине? Ја не говорим о себи.

– Како је то глупо... и сасвим непотребно. Лебјаткин је глуп, и сасвим пуст, и није за рад, некористан је, и... и сасвим штетан. Зашто ви свашта брбљате? Ја идем.

– Ах, жао ми је – узвикну Липутин с ведрим осмехом – а насмејао бих вас, Степане Трофимовичу, још једном причицом, чак сам у тој намери и дошао, премда сте зацело већ и ви чули. Ех, Алексеју Ниличу, ви већ по други пут тако журно наваљујете... До виђења, господине! А она причица тиче се Варваре Петровне... ономад ме је насмејала, нарочито је послала по мене, просто да се умре... До виђења!

Али домаћин се сад чврсто ухватио за њ дохватио га за рамена, окренуо га нагло натраг у собу и посадио на столицу. Липутин се скоро и препаде.

– Дакако, господине – поче он, пажљиво гледајући са своје столице на Степана Трофимовича – тек, наједанпут, позвала ме, и »поверљиво« ме

питала шта ја мислим, по свом личном нахођењу, је ли Николај Всеволодович при здравој памети или не? Зар то није чудновато?

– Ви сте полудели! – промрмља Степан Трофимович и наједанпут као да изгуби присебност. – Липутине, ви и сувише добро знате да сте дошли само зато да бисте казали какву мрскост, као ову, и... штогод још горе!

У тренутку ја се сетих како је он погодио да Липутин зна о нашој ствари не само више од нас него и још штогод преко тога, што ми нећемо никада дознати.

– Молим вас, Степане Трофимовичу! – мрмољи Липутин као да се страшно уплашио. – Ама, молим вас...

– Ћутите, и почните! Господине Кирилове, лепо вас молим, вратите се и ви, и будите овде, најлепше вас молим! Седите. А ви, Липутине, почните одмах, непосредно, право и отворено, без и најмањих околишења!

– Само да сам знао да ће вас то толико фрапирати, ја не бих ништа почињао. Ма ја сам мислио да ви већ све знате од Варваре Петровне!

– То тек нисте мислили! Почињите, та почињите, кад вам кажем!

– Само будите добри па и ви седите, јер како то изгледа да ја седим, а ви у таквом узбуђењу преда мном... да јурите по соби. Нема смисла, молим вас, незгодно је.

Степан Трофимович се савлада и послушно седе у наслоњачу. Инжењер, натмурен, оста стојећи. Липутин их је посматрао с махнитим уживањем.

– Како ћу само почети... збунили сте ме...

VI

– Ономад, изненада, посла она к мени свог човека: моли вас, вели, госпођа да дођете сутра у подне. Можете ли да замислите? Ја оставим посао и јуче тачно у подне зазвоним. Уведоше ме право у собу за примање; ту мало причеках – она уђе, показа ми да седнем, а она седе према мени. Седим и сам себи нећу да верујем; знате и сами како се она увек држи према мени! Почиње директно, по свом свагдашњем маниру, без околишавања. »Ви се сећате, каже, да се Николај Всеволодович пре четири године, за време болести, у неколико махова чудновато понашао, тако да је цео град био у недоумици док се није све разјаснило. Један од тих његових поступака тицао се вас лично. Тада, по свом оздрављању, и на моју молбу, Николај Всеволодович вас је потражио. Ја знам такође да је он и раније неколико пута с вама разговарао. Реците сад искрено и отворено како ви... (ту се госпођа мало помела) како вам се Николај Всеволодович тада чинио?... Како сте уопште гледали на њега?... Какво сте мишљење могли стећи и... какво сад имате?...« Ту се већ сасвим изгубила, тако да је пун минут почекала, па наједанпут поцрвенела. Ја се уплаших. Госпођа почиње опет, не тоном ганутљивим, то њој не иде, него тоном врло заповедним: »Ја желим, каже, да ме добро и тачно, каже, разумете. Послала сам сада по вас, јер држим да сте човек увиђаван, проницљив и досетљив, способан за тачно посматрање и мишљење. (Комплименти су то!) Ви ћете, каже, свакако разумети и то да с вама говори мати. Николај Всеволодович је неколико пута у животу претрпео несреће, и много промена. Све је то, каже, могло утицати на његов разум. Разуме се, не говорим, каже, о безумности, то никад не може бити! (То је казано одлучно и гордо.) Али могло би бити нешто необично, нешто особито, неки обрт мисли, наклоност неком засебном погледу на ствари. (Све су то доиста њене речи, и ја сам се дивио, Степане Трофимовичу, како Варвара Петровна уме да разјасни ствар. Дама великог разума!) Бар ја сам, каже, опазила неки сталан немир у њему и тежњу ка настраностима. Но, ја сам мати, а ви човек стран, дакле, умећете, како сте разумни, дати независније мишљење. И, напослетку, ја вас молим (тако је било речено: ја вас молим) да ми кажете истину, све, без икаквих извијања; и, ако ми уз то обећате да нећете никад заборавити да је ово поверљив разговор, можете очекивати моју потпуну готовост да вам сваком могућном приликом одам захвалност.« Дакле, господине, шта велите!

– Ви... ви сте ме тако фрапирали – промуца Степан Трофимович – да

вам не верујем...

– Пазите, пазите само – настави Липутин као да га и не чује – како је то узбуђење и узнемирење морало бити кад је тако висока госпођа овако питала за мишљење човека као што сам ја, и још се снисходила дотле да моли за чување тајне, шта на то велите? Да није почем добила каквих год вести о Николају Всеволодовичу?

– Не знам... нема никаквих вести... нисам се с њом видео већ неколико дана... али... али вам напомињем – протепа Степан Трофимович, а види се да једва сређује своје мисли – али напомињем вам, Липутине: ако је вама то поверљиво казано, а ви сад пред свима...

– Потпуно поверљиво! Убио ме бог ако ја... А што ја сад овде... па што, молим вас? Зар смо ми овде туђини, па баш и сам Алексеј Нилич?

– Ја нисам тог мишљења. Несумњиво, нас тројица овде сачуваћемо тајну, али четвртога, вас, ја се бојим, и ништа вам не верујем!

– Шта кажете? Па ја сам највише заинтересован, мени је обећана вечита захвалност! А ја сам управо хтео, баш тога ради, да указем на један необично чудноват случај, више, тако рећи, психички него чудноват. Синоћ, под утицајем разговора с Варваром Петровном (можете и сами замислити какав је утисак на мене учинио) запитам ја Алексеја Нилича, онако, издалека: ви сте, рекох, и раније у иностранству, и у Петрограду, познавали Николаја Всеволодовича; па, рекох, шта ви мислите о њему односно разума и способности? А господин, по свом обичају, одговори ми лаконски да је он, вели, човек финог разума и са здравим суђењем. А нисте ли, рекох, летос опазили, рекох, неко застрањење идеја, или неки, рекох, нарочити преокрет мисли, неку, тако рећи, душевну поремећеност? Речју, поновио сам му питање Варваре Петровне. И замислите, Алексеј Нилич се тек одједанпут замисли и намршти, ево тачно овако као ово сад. »Јест, каже, каткад ми се чинило нешто необично.« При том, пазите, ако је већ и Алексеју Ниличу могло нешто изгледати необично, шта ли се то онда могло видети, а?

– Је ли то истина? – окрете се Степан Трофимович инжењеру.

– Ја, желео бих не говорити о томе – одговори Алексеј Нилич, нагло подигавши главу и севајући очима

– Ја хоћу оспорити ваше право, Липутине. Ви немате у овоме случају никакво право о мени. Нисам ја никако казао цело своје мишљење. Ја, иако сам се познавао у Петрограду, то је одавно, а сада ако сам се и сусрео, ја врло мало познајем Николаја Ставрогина. Молим вас мене отклоните, и...

све то личи на сплетку.

Липутин, као мучена невиност, рашири руке.

– Сплеткаш! А да нисам и ухода? Лако је вама, Алексеју Ниличу, тако критиковати, кад се ви од свега уклањате. А ви, Степане Трофимовичу, нећете веровати шта све, чини ми се, капетан Лебјаткин... а већ глуп је, изгледа, глуп је као... оно, срамота је и рећи колико је глуп; има једно руско упоређење за степен глупости; па и он сматра да га је Николај Всеволодович увредио, мада се клања његовој оштроумности: »Зачудио ме је, вели, тај човек; он је мудра змија« (његове сопствене речи). А на то ћу ја њему (још једнако под утицајем јучерашњице и после разговора са Алексејем Ниличем): а ви, капетане, рекох, како ви мислите са своје стране: је ли ваша мудра змија умно болесна? И, верујете ли, он просто поскочи с места, као да сам га с леђа изненада корбачем ошинуо без његовог допуштења: »Јест, каже, јест, каже: само, каже, то не може утицати...« а на шта утицати? – не дореч̀е; па се после тешко замисли, тако тешко да се чисто истрезнио. Седели смо у крчми Филипова. И тек после, ваљда, пола часа, он одједном лупну песницом о сто: »Јест, каже, може бити, и јесте умно болестан, ал то не може утицати...« и опет не доврши на шта утицати. Разуме се, ја вам предајем само екстракт разговора, али је јасно шта се мисли; питајте кога хоћете, сваки ће доћи на једну исту мисао, па макар да му пре тога никад није ни на ум пала: врло мудар, али може бити и умно поремећен.

Степан Трофимовић је седео замишљен и напорно сређивао мисли.

– А откуд то Лебјаткин зна?

– Ако је по вољи, распитајте се о томе код Алексеја Нилича, који ме малочас назва уходом. Ја сам ухода и не знам, а Алексеј Нилич зна све до најмањих ситница и ћути.

– Ја ништа не знам, или мало – одговори инжењер са истом раздраженошћу. – Ви Лебјаткина опијате, да га искушате. Ви сте и мене овде довели да дознате и да ја кажем. Мора да сте ухода!

– Досад га нисам опијао, нити он вреди тога трошка, ни поред свих његових тајни – ето шта он значи за мене, а за вас, то не знам. Не ја, него он расипа новац! А пре двадесет дана долазио је да од мене измоли петнаест копејака; он је тај који части шампањцем, он мене, а не ја њега! Али ви сте ми дали идеју, и, ако затреба, ја ћу га опити, и то баш зато да дознам, па, можда ћу и дознати... све те ваше тајнице – пакосно заједаше Липутин.

Степан Трофимович је у недоумици посматрао оба противника. Обојица су сами себе одавали и, што је главно, без околишења. Мени се учини да је Липутин довео тог Алексеј а Нилича само с том намером да га преко трећег увуче у потребан разговор – што је његов омиљен начин.

– Алексеј Нилич и сувише добро познаје Николаја Всеволодовича – раздражљиво настави он – само се прикрива. А што питате за капетана Лебјаткина, с њим се он знао пре свију нас, пре пет-шест година, у Петрограду, у оно, ако се може тако рећи, мало познато доба у животу Николаја Всеволодовича, кад он још није ни помишљао да нас овде доласком својим усрећи. Наш принц, ваља закључити, направио је био доста чудан избор познанстава око себе. И тада се, чини ми се, упознао и с Алексејем Ниличем.

– Пазите се, Липутине! Скрећем вашу пажњу да је Николај Всеволодович више волео бити сам и он уме да постоји сам за себе.

– А шта се то мене тиче, молим вас? Ја сам први повикао да је он човек најфинијег и најплеменитијег разума, а у томе смислу сам јуче и Варвару Петровну сасвим умирио. »Али, за нарав његову не могу се заклети«, рекао сам јој. А то исто и Лебјаткин рече синоћ, у једној речи: »Због његове нарави, каже, пострадао сам.« Ех, Степане Трофимовичу, лако је вама повикати: сплетка, ухођење! И, пазите, викати то пошто сте од мене све извукли и још са колико претеране радозналости! Па и Варвара Петровна – и она јуче право у мету: »Ви сте, каже, лично били заинтересовани, зато и питам вас.« Е, није него још нешто! Какве намере могу имати кад сам ја лично, усред друштва, претрпео од његовог превасходства увреду! Мислим, дакле, да имам разлога да се интересујем, и то не само због сплетака! Данас вам стеже руку, а сутра, ни ово ни оно, него вас, још за ваш срдачан дочек, и то пред целим поштеним друштвом, изудара по лицу, чим се то њему свиди! Сито па бесно! Њима је главно – жена. Лептири и кочоперни петлићи. Племићи поседници са крилцима као у старинских амора, *Печорини*,[80] вадисрца! Лако је вама, Степане Трофимовичу, овејаном нежењи, да тако говорите, и да мене због његовог превасходства називате сплеткашем. А ожените се – а како још и сад младићки изгледате – ожените се лепом па младом девојком и онда, рецимо, због нашег принца, добро закључавајте врата, па и барикаде у својој кући направите! И шта ту: ето, ова m-lle Лебјаткина, коју корбачем бију, само да није сулуда и кривонога, богами, помислио бих да је она жртва страсти нашег принца и да је баш због тога наш капетан Лебјаткин и пропатио »у свом породичном достојанству«, како се он изражава. Мањ

само да она не одговара господиновом одабраном укусу – али за њега ни то није рђаво. Добра је свака птичица, само ако наиђе на господиново познато расположење. Ви спомињете сплетке; а зар сам ја тај који виче, кад већ цео град виче, а ја само слушам и повлађујем. Није, молим вас, забрањено повлађивати.

– Цео град? А шта виче?

– То јест, то виче капетан Лебјаткин, кад је пијан, али зар то није свеједно као и да цео трг виче? А шта сам ја крив? Ја се тек само интересујем, онако, међу пријатељима... јер ја држим да сам овде међу пријатељима – ту нас Липутин као невинашце све заокружи очима. – И сад, молим вас, имајте на уму, има још један случај: тај, да је његова преузвишеност, принц, још из швајцарске послао по једној од најплеменитијих девојака, и тако рећи скромној сироти, коју ја имам част познавати, три стотине рубаља да се предаду капетану Лебјаткину. А мало доцније Лебјаткин је добио најтачнији извештај, нећу да кажем од кога, али такође од најплеменитијег лица, па, дакле, и најпоузданијег, да није послато триста рубаља, него хиљаду!... »Мора да ми је та госпођица утајила седам стотина рубаља!« виче Лебјаткин на сва уста и хоће готово полицијским путем да тражи новац, бар тако он прети, и диже грају по целоме граду...

– То је ниско, ниско од вас! – скочи инжењер са столице.

– Па ви сте то најплеменитије лице које је у име Николаја Всеволодовича потврдило Лебјаткину да је послато хиљаду, а не три стотине рубаља. То ми је рекао сам капетан, пијан.

– То је... то је несрећан неспоразум. Неко се преварио, па тако... То је гадост, а од вас ниско!

– Ма и ја хоћу да верујем да је то гадост и са жаљењем слушам, јер је, ако хоћете, најплеменитија девојка уплетена, прво због седам стотина рубаља, а друго због очевидне интимности са Николајем Всеволодовичем. Јер шта стаје његову преузвишеност, принца, да најплеменитију девојку осрамоти, и туђу жену изнесе на рђав глас, као што је онда са мном створен казус? Наиђе ли пред њих човек пун великодушности, они га одмах приморају да својим поштеним именом заклања туђе грехове. Исто то поднео сам и ја; ја говорим о себи, господо...

– Чувајте се, Липутине! – придиже се с наслоњаче Степан Трофимович и побледе.

– Не верујте, не верујте! Неко се преварио, ко било, а Лебјаткин је

пијан – узвикну инжењер неисказано узбуђен. – Све ће се разјаснити, а ја више не могу... и сматрам за нискост... и доста је, доста!

Он излете из собе.

– Зар ви тако? Па и ја ћу с вама! – узнемири се Липутин одједанпут и одјури за Алексејем Ниличем.

VII

Степан Трофимович за тренутак постоја у размишљању, погледа ме, али некако као да ме не види, узе шешир и штап па лагано пође из собе. Ја, као и малопре, опет за њим. Излазећи, он опази да га пратим па рече:

– Ах, јест, ви можете бити сведок... *de l'accident. Vous m'accompagnerez, n'est-ce pas*?[81]

– Степане Трофимовичу, да нећете опет тамо? Помислите на шта све то може изићи.

Са жалосним и збуњеним осмехом стида и потпуног очајања, а у исти мах неког чудног одушевљења, застаде он за часак, и прошапута ми:

– Не могу се ја оженити »тућим гресима«!

Ја сам се све надао овој речи. Најзад дође на ред и та драга реч, толико скривана испред мене, казана тек после читаве недеље дана врдања, устезања и околишавања. Бејах просто ван себе.

– И тако нечиста... тако ниска мисао... код вас, код Степана Верховенског, у вашем светлом разуму, у вашем добром срцу! И... и то још због Липутина!

Он ме погледа, не одговори, и пође даље истим путем. Нисам хтео да се оканем. Хтео сам да будем сведок његов пред Варваром Петровном. Ја бих му опростио да је он, по својој женској слабости, поверовао само Липутину; али сад је већ било јасно дâ је он сам посумњао и све разабрао и разумео још много пре Липутина; а Липутин је само потврдио његово подозрење и долио уља на ватру. Још од првог дана је он био готов да посумња у девојку, и ако за то још није имао никаквих основа, па ни ових Липутинових. Деспотско понашање Варваре Петровне тумачио је само као очајну жељу да девојчином удајом за поштена човека забашури племићке ситне грешке њеног красног *Nicolas!*

Да за то неминовно буде кажњен, то сам му ја желео.

– О! О! *Dieu, qui est si grand et si bon!*[82] О, ко ће ме умирити! – узвикну он, пређе још стотину корака, и застаде.

– Хајдемо одмах кући, све ћу вам разјаснити! – довикнух му ја, враћајући га силом кући.

– То је он! Степане Трофимовичу, ви сте? Ви? – зачу се поред нас свеж, несташан, млад глас, као каква музика.

Ми нисмо ништа видели док пред нас не искрсну јахачица, Лизавета

Николајевна, са својим сталним пратиоцем. Она задржа коња.

– Ходите, та ходите брже! – позва га она гласно и весело. – Нисам га видела дванаест година и познала сам га, а он... Зар ме не познајете?

Степан Трофимович прихвати пружену руку и пољуби је смерно, с великим поштовањем. Гледао је у Лизу као у икону и није могао ни речи да изусти.

– Познао ме и радује се! Маврикије Николајевичу, он је усхићен што ме види! А што вас нема ове две недеље? Тетка ме уверавала да сте болесни, па вас не треба узнемиривати; али ја знам да ме тетка вара. Све сам лупала ногама и грдила вас, но хтела сам пошто-пото, пошто-пото да прво дођете сами, без позива, и зато нисам слала по вас... Боже, па он се није ништа променио! – посматрала га је она погнувши се у седлу. – Чисто смешно што се није нимало променио! Ах, ипак, има бора, много бора око очију и на образима, има и седих власи, али очи су исте! А ја, јесам ли се ја променила? Јесам? Ма зашто једнако ћутите?

Ту се ја сетих причања како се она, кад су је у њеној једанаестој години одвели у Петроград, готово разболела и да је, тако болесна, плакала и питала за Степана Трофимовича.

– Ви... ја... – промуца он гласом испрекиданим од радости. – Тек што сам малопре узвикнуо »ко ће ме умирити!« а уто је одјекнуо ваш глас... То сматрам као чудо, *et je commence à croire*.[83]

– *En Dieu? En Dieu qui est là haut et qui est si grand et si bon*?[84] Видите како ја сва ваша предавања знам наизуст. Маврикије Николајевичу, да знате само каквој ме је тада учио вери са Dieu, qui est si grand et si bon! А сећате ли се својих прича о Колумбу, како је пронашао Америку и како су сви на броду узвикнули: земља, земља! *Њања*,[85] Аљона Фроловна, каже да сам после целу ноћ бунцала и викала: земља, земља! А сећате ли се како сте ми причали о принцу Хамлету? Па они ваши описи како се сиромашни исељеници превозе из Европе у Америку? А све то није било истина; после сам дознала: не превозе се они онако; али, Маврикије Николајевичу, да знате само како ме је онда лепо варао, готово лепше него да је истину говорио! Зашто тако гледате Маврикија Николајевича? Он је најбољи и најодданији човек на земљи и ви ћете га свакако морати заволети као и мене! *Il fait ce que je veux!*[86] Али, драги Степане Трофимовичу, мора да сте несрећни кад насред улице позивате ко ће да вас утеши. Несрећни сте, је ли тако? Јесте?

– Сад сам срећан.

– Тетка вам чини криво? – настави она не слушајући га. – Увек та тетка, неправична и нама увек врло драга тетка! А сећате ли се кад сте ме загрлили у врту, а ја вас тешила и плакала – та не бојте се Маврикија Николајевича, он све, све зна о вама, све, одавно, можете на његовом рамену плакати колико хоћете, он ће стојати колико год вам је воља!... Подигните мало шешир, скините га сасвим само за часак, испружите врат, подигните се на прсте, хоћу да вас пољубим у чело, као онда кад смо се растајали. Погледајте, она госпођица на прозору ужива у нама... Дед, ближе, ближе! Боже, како је оседео!

И пригнувши се у седлу, она га пољуби у чело.

– А сад, вашој кући! Знам где станујете. Одмах, овог часа бићу код вас. Прво ћу ја да посетим вас, тврдоглавка, а после ћу вас одвући својој кући, на цео дан. Идите, спремите ми дочек!

Коњ је понесе касом и она одјури са својим кавалиром. Ми се вратисмо. Степан Трофимович седе на канабе и заплака.

– Dieu, Dieu! – узвикну он. – *Enfin une minute de bonheur!*[87]

Није прошло ни десет минута, а она заиста дође у пратњи свог Маврикија Николајевича.

– *Vous et le bonheur, vous arrivez en même temps!*[88] – устаде он да је дочека.

Ево вам и Маврикија Николајевича, молим вас упознајте се. Хтедох да вам пошаљем колача место цвећа, али Маврикије Николајевич уверава да то није у руском духу.

Тај Маврикије Николајевич био је артиљеријски капетан, од тридесет три године, висок, леп господин, беспрекорног држања, са озбиљном и на први поглед чак строгом физиономијом, иако то беше човек ванредне доброте и врло нежне, коју сваки осети готово одмах у првом тренутку познанства с њиме. Али је био ћутљив, изгледао врло хладнокрван, није наметао своје пријатељство. Многи су код нас после говорили како је он човек ограничен; али то није било сасвим истина.

Лепоту Лизавете Николајевне нећу описивати. Већ је цео град на сва уста причао о њеној лепоти, премда су неке наше госпође и госпођице са срцбом одбијале таква мишљења. Међу њима било их је које су Лизавету Николајевну већ и мрзеле; и то, прво, због поноситости; јер Дроздови готово нису још ни почели с посетама, а то је вређало, мада је томе одлагању стварно била крива болешљивост Прасковје Ивановне. Друго, мрзеле су је што је рођака губернаторовице; треће, што сваког дана прави

шетње на коњу. Ми још никад досад нисмо имали амазонке, па је природно што је појава Лизавете Николајевне, која је сваког дана правила шетње на коњу, а још није отпочела с посетама, вређала друштво. Уосталом, сви су већ знали да она јаше по лекаревој наредби, али уз то су заједљиво говорили о њеној болести.

Она је одиста била болесна. Оно што се на њој већ на први поглед истицало – то је била њена болесна, нервна, непрекидна узнемиреност. Авај! Сиротица, много је патила, но то се све тек на крају сазнало. Сада, кад се сећам прошлости, већ више не могу рећи да је она била лепотица, како ми се тада чинило. Може бити да чак није била нимало лепа. Висока, танка, али витка и снажна, она је скоро изненађивала неправилношћу својих црта. Очи некако косе, као у Калмика, лице бледо, коштуњаво и мршаво; али је на њему било нешто што побеђује и привлачи! У ватреном погледу њених мрких очију читала се нека моћ; она *цела* изгледала је »као победница и као да побеђује«. чинила се охола, а понекад и смела, дрска; не знам да ли је умела да буде добра, али знам да је то силно желела и да се мучила да себе примора на мало доброте. У тој нарави, свакако, било је лепих нагона, дивних тежњи и сасвим истинских подузетности; али све у њој као да је вечито тражило своју равнотежу и није је налазило, све је било у хаосу, у узбурканости, у неспокојству. Можда је она стављала себи сувише строге захтеве, а никада није налазила доста снаге да те захтеве задовољи.

Седе на диван и стаде разгледати собу.

– Зашто је мени у оваквим тренуцима увек тешко на души, разрешите то, ви, учени човече! Целог века сам мислила да само бог зна колико ћу се обрадовати кад вас видим и свега се сетим, а сад ми се чини као да се и не радујем, мада вас волим... О, боже, он држи моју слику на зиду! Дајте је овамо, сећам је се, сећам!

Још пре девет година Дроздови су му послали били из Петрограда једну изврсну акварелску минијатуру Лизину, којој је тада било дванаест година. И од тог доба та слика стално је висила код њега у соби на зиду.

– Зар сам ја била овако лепо дете? Зар је ово збиља мој лик?

Устаде и са сликом у руци погледа се у огледалу.

– Узмите је што пре! – узвикну она предајући му слику. Она опет седе на диван. – Један живот прође, други настане, затим прође и други, настане трећи и тако без краја. А сваки крај као да се маказама сече. Ето, причам вам те старе ствари, али колико је у њима истине!

Осмехнувши се, она погледа у мене, а погледала ме је већ неколико пута; Степан Трофимович, у свом узбуђењу, и заборавио је на обећање да ће ме њој представити.

– А зашто моја слика виси испод кинжала? И шта ће вам толико кинжала и сабаља?

Доиста, на зиду су висила, не знам зашто, два украшена јатагана, а више њих права черкеска *шашка*.[89] Питајући га, Лиза погледа право у мене, тако да ја хтедох нешто и да јој одговорим, али се тргох. Једва једном Степан Трофимович се сети и представи ме.

– Знам, знам – рече она – врло ми је мило. И мама је много о вама слушала. Упознајте се и с Маврикијем Николајевичем, он је изврстан човек. Ја имам о вама и смешан појам; ви сте повереник Степана Трофимовича?

Ја сам поцрвенео.

– Ах, опростите, молим вас, нисам употребила прави израз, не... не, нимало смешан појам, него... (она поцрвене и збуни се). Уосталом, зашто се стидети од тога што сте изврстан човек?... Него, ми морамо ићи, Маврикије Николајевичу! Степане Трофимовичу, за пола часа да сте код нас! Боже, колико ћемо се разговарати! Сад сам ја ваш повереник и говорићемо о свему – о свему, разумете?

Степан Трофимович се одмах уплаши.

– О, Маврикије Николајевич зна све, њега се не бојте!

– А шта зна?

– Та шта вам је! – повиче она у чуду. – Гле, они ту збиља нешто крију! Ја нисам хтела да поверујем у то! И Дашу крију. Малопре, тетка ме није хтела код ње пустити, каже боли је глава.

– Али... али како сте дознали?

– Па, боже мој, као и сви остали, чудна ми мудрост!

– Зар сви?

– Па него како? Додуше, мама је дознала прво од Аљоне Фроловне, моје дадиље, а њој дошла ваша Настасја да каже. Ви сте, ваљда, казали Настасји? Она каже да сте јој ви сами рекли.

– Ја... ја јесам рекао једанпут – промуца Степан Трофимович и сав поцрвене – но... ја сам тек само мало наговестио... *j'étais si nerveux et malade et puis*[90]...

Она прште у смех.

– А повереник се није десио при руци, него се нашла Настасја – па, добра је и она! Али Настасја има пун град кума и прија! Него, доста, и онако је свеједно; нека и знају, и боље је да сви знају. Дођите нам што пре, ми рано ручавамо... Јест, заборавила сам – она опет седе: – слушајте, ко је тај Шатов?

– Шатов? Брат Дарје Павловне...

– Знам то, гле, какви сте ви, богами, јест! – прекиде га она нестрпљиво. – желим да знам ко је он и какав је то човек.

– *C'est un pense-creux d'ici. C'est le meilleur et le plus irascible homme du monde*.[91]

– Ја сам чула да је он некако чудан. Уосталом, не мислим то. Чула сам да зна три језика, и енглески, и да може да ради књижевне послове. Ако је тако, ја имам за њега много рада; потребан ми је помоћник, и што пре то боље. Да ли би се он примио тога посла? Њега су ми препоручили.

– О, свакако, *et vous fères un bienfait*...?[92]

– Ја то никако не чиним ради биенфаит, него ми је потребан помагач.

– Ја доста добро познајем Шатова – рекох ја – и, ако заповедате да му то кажем, могу одмах к њему отићи.

– Реците му да дође сутра у подне. Дивно! Хвала вам. Маврикије Николајевичу, јесте готови?

Они одоше. А ја, разуме се, одмах потрчах Шатову.

– Mon ami! – достиже ме Степан Трофимович на степеништу – свакако дођите к мени у десет или једанаест, кад се вратим. Ох, ја сам се и сувише о вас огрешио, и сувише... и према свима, и према свима!...

VIII

Нисам нашао Шатова код куће; после два сата одем поново – опет га нема. Напослетку, већ у осам, опет се упутим к њему, па или да га нађем, или да му оставим забелешку. И опет га не нађем код куће. Стан му је био затворен, а он је становао сам, без икакве послуге. Помислим како би било да сиђем доле до капетана Лебјаткина, да распитам за Шатова; али и његов је стан био затворен; нити се што чује из стана, нити је осветљено, као да је све празно. Ја, под утицајем недавних разговора, радознало прођем поред капетанових врата. На крају крајева, наумио сам да сутра дођем раније; од забелешке се нисам много чему надао, Шатов је могао да је и не погледа, тако је он непокоран, снебивљив. Проклињући неуспех, излазећи већ напоље, наједанпут се сукобих са господином Кириловом; улазио је у кућу, познао ме одмах, пре него ја њега. Како ме он сам упита, ја му укратко све испричах и показах своју забелешку.

– Хајдемо – рече он – ја ћу све свршити. Сетих се Липутинова казивања да се Кирилов баш јутрос преселио из куће у споредну дрвену зграду у дворишту. У тој згради, за њега сувише великој, становала је с њим и нека стара глува жена и помало га услуживала. Власник куће, Филипов, са станом у другој, новој кући, у другој улици, држи крчму, а ова старица, по свој прилици његова рођака, надгледа му целу стару зграду. Собе у дрвеној згради доста су чисте, али зидни облози беху прљави. У соби у коју смо ми ушли био је намештај од разне руке и чинио је право складиште: два стола за картање, орман од јововине са шкриљицом, велики сто од тесаних дасака за сеоску избу или за кухињу, канабета и столице са оплетеним наслоном и тврдим кожним седиштем. У једном углу собе била је намештена стара икона пред којом је бака пре нашег доласка упалила жижак; а на зидовима су висиле две велике потамнеле уљане слике, једна покојног цара Николаја Павловича, сликаног, судећи по изгледу, још двадесетих година века; а друга представљаше некаквог владику.

Ушавши у собу, господин Кирилов упали свећу и из својег ручног кофера, из кога ствари још нису биле повађене и распремљене, извади коверат за писмо, восак и кристални печат.

– Запечатите ваше писамце и ставите адресу на коверат.

Ја сам се нећкао, али је он наваљивао. Напишем адресу и узмем капу.

– Мислио сам, ви ћете чај – рече он – купио сам чај. Хоћете ли?

Нисам одбио. Бака убрзо унесе чај, то ће рећи повећи чајник са

врелом водом, мали чајник пун попареног чаја, две велике замљане шоље, бêле, са грубим шарама, колача и дубок тањир пун туцана шећера

– Ја волим чај – рече он – ноћу; много ходам и пијем чај до зоре. У иностранству чај ноћу није згодно.

– Ви у зору лежете?

– Увек; одавно. Мало једем, све чај. Липутин је лукав, но нестрпљив.

Зачудило ме што хоће да разговара, те се одлучих да се користим приликом.

– Малопре су се десили непријатни неспоразуми – рекох ја.

Он се много натушти.

– То је глупост; саме будалиштине. Све су то будалиштине зато што је Лебјаткин пијан. Ја Липутину нисам говорио, него само сам разјаснио неке ситнице, зато што је он извртао. Липутин има много фантазије, и од комарца прави магарца. Ја сам јуче веровао Липутину.

– А данас мени? – насмејах се ја.

– Па ви сте већ пре све знали; Липутин је или слаб, или нестрпљив, или опак, или... завиди.

Ова последња реч веома ме зачуди.

– Ви изредасте толике категорије да није чудо ако се у некој од њих Липутин и нађе.

– Или у свима заједно.

– Јест, и то је истина. Липутин – то је хаос! Истина, је ли он лагао кад ту недавно рече да ви спремате неко дело?

– Зашто лагао? – натмури се Кирилов опет и упре поглед у земљу.

Замолих га да ми опрости и уверих га да ја не водим истрагу. Он поцрвене.

– Казао је истину, ја пишем. Само, то је свеједно. Мало пођутасмо, а он се одједном осмехну својим старим детињским осмехом.

– Оно о главама сам је измислио, по књигама; и испрва је мени о том говорио; он то рђаво схвата; а ја само тражим узрок; зашто људи не смеју да се убију – то је све. А и то је свеједно.

– Како не смеју? Зар је мало самоубистава.

– Врло мало.

– Зар ви тако мислите?

Он не одговори. Устаде и задубљен у мисли ходао је горе-доле.

– А шта људе уздржава од самоубиства, како ви о томе мислите? – запитах га.

Он погледа расејано као да се присећа о чему разговарамо.

– Ја... мало још знам... уздржавају их две предрасуде, две ствари; само две; једна врло незнатна и мала, друга врло крупна и велика. Али и мала је такође велика.

– А која је мала?

– Бол.

– Бол? Зар је то важно... у том случају?

– Прво првцато. Две су врсте: једни се убијају или из велике туге, или из огорчења, или луди, или већ свеједно... они, наједанпут. Они мало мисле на бол, убијају се сместа. А који по разуму чине то – они много мисле.

– А зар има и таквих – по разуму?

– Врло много. Да нема предрасуде, било би их више; врло много, сви.

– Дакле, сви? Он пођута.

– Зар нема начина да се умре без бола?

– Замислите – рече он, и застаде преда мном – замислите камен велик, као велика кућа; он виси, а ви сте испод њега; ако падне на вас, на главу, хоће ли вас болети?

– Камен као кућа? Па дабогме, страшно је то.

– Не говорим о страху; хоће да боли?

– Ах! да, камен као планина, од милион пудова... Разуме се, неће болети ништа.

– Али док тамо стојите и док камен виси, вас ће бити много страх да ће болети. Сваки први научник, први лекар, сви најбољи, сви ће се много бојати. Сваки ће знати да неће много болети и сваки ће се много плашити да хоће болети.

– А други узрок, онај врло велики?

– Онај свет.

– Мислите казна?

– Свеједно. Онај свет; само то, онај свет.

– Зар нема атеиста који нимало не верују у онај свет?

Опет он пођута.

– Ви, можда, судите по себи? – рекох.

– Нико не може друкчије судити него по себи – одговори он и поцрвене. – Сва слобода биће тада кад буде свеједно живети или не живети. Ето, то је свему сврха.

– Сврха? Па онда нико, може бити, неће хтети да живи.

– Нико – изусти он одлучно.

– Човек страхује од смрти стога што воли живот, ја тако разумем – напоменух – а тако је и природа наредила.

– То је ниско и у томе је сва обмана! – ту његове очи засијаше. – живот је бол, живот је страх и човек је несрећан. Данас је све бол и страх. Данас човек воли живот зато што воли бол и страх. И тако је учињено, живот се сад даје за бол и страх – у том је сва обмана. Данас човек још није онај човек. Биће нов човек, срећан и поносит. Коме буде свеједно: живео не живео, тај ће бити нов човек. Ко победи бол и страх, тај ће бити бог. А овај бог неће бити.

– Дакле, овај бог, по вашем мишљењу, постоји?

– Бог не постоји, али њега има. У камену нема бола; али у страху од камена има бола. Бог је бол, у страху и смрти. Ко победи бол и страх, тај ће сам постати бог. Тада ће бити нов живот и нов човек, све ново. Тада ће се историја делити у два делà: од гориле до уништења бога, и од уништења бога до...

– До гориле?

– ... до физичке променé земље и човека. Биће човек богом и промениће се физички. И свет ће се променити, и рад ће се променити, и мисли, и сва осећања. Како ви мислите – хоће ли се тада човек физички променити?

– Ако буде свеједно живети или не живети, онда ће се сви поубијати, и у томе ће, можда, бити промена.

– То је свеједно. Убиће обмане. Сваки ко хоће, што је прво и главно, слободу, тај мора смети да се убије. Ко сме себе убити тај сазнаје тајну обмане. Даље нема слободе; ту је све, а даље нема ништа. Ко сме себе убити, тај је бог. Сада сваки може учинити да и бога не буде, и ништа не буде. Али нико још ниједанпут није учинио.

– Било је самоубица на милионе.

– Но сви не због тога, него све са страхом, а не ради тога. Не ради тога да убију страх. Ко се убије само ради тога да страх убије, тај ће одмах

постати бог.

– Неће имати времена, можда – напоменем ја.

– То је свеједно – одговори он мирно, с мирним поносом, готово с презирањем. – Мени је жао што ви као да се смејете – дода̂де он мало после.

– А мени чудно што сте пре били онако раздражени, а сада сте мирни, иако ватрено говорите.

– Пре? Пре је било смешно – одговори он с осмехом. – Ја не волим грдити и никад се не смејем – дода̂де он сетно.

– Да, не проводите ви весело своје ноћи поред чаја!

Устанем и узмем капу.

– Мислите? – осмехну се он с неким чуђењем. – А зашто? Ја... ја не знам – збуни се он изненада – не знам како други, а ја осећам да не могу као сваки. Сваки мисли, и затим одмах мисли на друго. Ја не могу на друго, ја целога живота мислим само једно. Мене је бог целога живота мучио – заврши он изненадно с чудноватом експанзивношћу.

– Реците, ако допустите питање, зашто ви правилно руски не говорите? Да нисте заборавили за ових пет година, у туђини?

– Зар неправилно? Не знам. Не, није због туђине, ја тако говорим откако знам за себе... мени је свеједно.

– Још једно питање, деликатније: потпуно вам верујем да се ви с људима нерадо сретате и да мало с њима говорите. Зашто сте сад са мном ушли у разговор?

– С вама? Ви сте малочас тако згодно седели и... али свеједно... много личите на мога брата, много, необично – изговори он поцрвеневши. – Он је умро, пре седам година; старији, много, врло много, налик...

– Мора да је имао великог утицаја на правац ваших мисли.

– Н-није, он је мало говорио; он није ништа говорио. Ја ћу вашу забелешку да предам.

Са светиљком ме испрати до врата, да би их после за мном затворио... »Зацело је умно поремећен«, закључих ја у себи.

А на вратима деси ми се нов сусрет.

IX

Тек што сам закорачио преко високог прага на малим вратима, кад ме нечија снажна рука у маху дочепа за груди.

– Ко си? – загрми нечији глас. – Пријатељ или непријатељ? Покај се!

– Наш је, наш! – запишта Липутинов гласић поред мене. – Ово је господин Г-в, класично васпитан младић који општи с највишим друштвом.

– Волим кад је у друштву... клас-сич-чно... дакле, од нај-ај-образ-зо-ван-нијих... Игњат Лебјаткин, капетан у оставци, на услузи целом свету и пријатељима, ако су верни, ако су верни, хуље!

Капетан Лебјаткин, растом десетак педаља висок, крупан, дебео човек, коврчаве косе, црвен и претерано пијан, једва је стајао преда мном и с муком изговарао реци. Уосталом, ја сам га и раније виђао издалека.

– А, и овај! – опет заурла он кад угледа Кирилова са светиљком у руци; беше подигао и песницу, али очас је спусти.

– Опраштам ради учености! Игњат Лебјаткин, нај-образ-зо-ван-нији...

Љубави ватрена граната у груди лупну Игњата. И опет заплака од горке муке по Севастопољу без руке.

– Премда код Севастопоља нисам ни био, па чак нисам ни безрук; али какав је то само слик! – уноси ми се он у лице са својом пијаном њушком.

– Он нема времена, нема времена, он хоће кући – говори му Липутин да би ме одбранио од њега. – Он ће сутра казати Лизавети Николајевној.

– Лизавети! – јекну капетан. – Стој, не иди! Варијанта:

»И звезда на коњу лепрши
уз других амазонки јато,
и с коња се на мене смеши
ари-сто-кратско чедо умиљато.«
Посвећено Звезди амазонки.

– То је, разумеш ли, химна! То је химна, ако ти ниси магарац! Ништаци, не разумеју! Стој – ухвати се он за мој капут, мада сам се ја из све снаге отимао ка вратима. – Однеси поруку да сам ја витез части, а Дашка... Дашку ћу ја с два прста... крепосна робиња... не сме...

Ту он падне, а ја се силом отмем из његових руку и потрчим на улицу. Липутин се навеже за мном.

– Нека га, дијући ће га Алексеј Нилич. Знате ли шта сам сад од њега дознао? – брбља Липутин задуван. – Јесте ли чули оне стихове? Ту песму ето, »Звезди амазонки« сутра ће он послати Лизавети Николајевној, под печатом, са својим пуним потписом, шта велите на то!

– Кладим се да сте га ви на то наговорили.

– Изгубићете! – насмеја се Липутин из гласа. – Заљубљен је, заљубљен је као мачак, а знате ли, почео је од мржње! Испрва је он мрзео Лизавету Николајевну што јаше, мрзео је толико да је умало није насред улице гласно изгрдио; па и грдио је! Још ономад ју је изгрдио кад је пролазила, те срећом није добро чула – а данас, наједанпут, песме! Знате ли да он хоће смело да је запроси! Озбиљно, озбиљно!

– Чудим вам се, Липутине. Где год се заметне каква гадост, ви сте свагда ту да ствар водите! – рекох му ја врло љут.

– Збиља, ви далеко идете, господине Г-ве; да вам срдашце није јаукнуло бојећи се супарника, је л’ те?

– Како-о-о? – повичем ја и застанем.

– Е, то вам је за казну и више ништа нећу да кажем! А ви бисте те још како желели да још чујете! Тек ово једно: тај заврзан сад више није прост капетан, већ поседник у нашој губернији, и то још и доста знатан, јер му је Николај Всеволодович ових дана продао све своје имање, свих својих бивших двеста душа и, богами, не лажем! Сад сам то дознао из најпоузданијег извора. А сад, даље испипкајте и сами; више ништа нећу да кажем. До виђења, господине!

Степан Трофимович очекивао ме је у нервозном нестрпљењу. Има већ читав час како се вратио. Затекао сам га као да је био напит; бар у први мах мислио сам да је пијан. Авај, посета код Дроздових одузела му је и последњу мрву присебности.

– Mon ami, сасвим сам изгубио сад конац... Lise... волим и ценим тог анђела, као и пре, баш као и пре; али мени се чини да су ме обе, и мати и кћи, очекивале једино зато да се о којечем обавесте, или да кажем онако просто да из мене све извуку, па после хајд' због! Тако је то.

– Зар вас није стид! – повичем ја, изгубивши стрпљење.

– Пријатељу, мој, ја сам сад сасвим сам. *Enfin, c'est ridicule*.[93] Замислите, и тамо је све натучено тајнама. Навалише на мене! Све о носевима, па ушима, па после о некаквим петроградским тајнама. Оне су, то јест, тек овде чуле за све овдашње догађаје са *Nicolas*, оне од пре́ четири

године:»Ви сте тада били овде, па сте видели, је ли истина да је он луд?« Како је и откуда је та идеја поникла, не знам. И по чему се то Прасковји пошто-пото хоће да *Nicolas* изгледа луд? То би та жена хтела, то! *Ce Maurice*,[94] или како га зову; Маврикије Николајевич, *brave homme tout de même*[95] – је ли то у његову корист, и пошто је, како је сама писала из Париза својој pauvre amie... Enfin, та Прасковја, како је назива cette chère amie, то је тип, то је бесмртна *Гогољева Коробочка*,[96] али само зла Коробочка, пзница Коробочка и још бескрајно увеличана.

– Па то ће, онда, бити читав сандук, још и увеличан!

– Макар и умањен, свеједно, не прекидајте ме, све ми се то врти у глави. Оне тамо су већ сасвим зашле у свађу и грдњу; Лише, наравно, није, она још увек понавља: »Тетка, тетка«, но *Lise* је лукава, и ту још нешто има. Тајна! Али се са матером посвадила. Cette pauvre тетка тиранише, додуше, свакога... уз то још дошла је и губернаторовица, па непоштовање од стране друштва, па »непажња« Кармазинова, па уз све, одједанпут, и та идеја о умној поремећености, *ce Lipoutine, ce que je ne comprends pas*...[97] И-и, кажу, главу је сирћетом квасила... а овамо јој сад дошли још ви и ја с нашим жалбама и нашим писмима... О, како сам је ја мучио! и то још у какво време! *Je suis un ingrat!*[98] Замислите, кад сам се вратио кући, затекао сам њено писмо. Ево, па читајте, читајте! О, што је то неплеменито било с моје стране!

И пружи ми тек примљено писмо Варваре Петровне. Изгледаше као да се покајала због своје јутрошње поруке: »Останите код куће.« Писамце је учтиво, али ипак одлучно и с мало речи. Она моли Степана Трофимовича да дође прексутра, у недељу, тачно у дванаест часова, и саветује га да поведе кога од својих пријатеља (у загради стоји моје име). Од своје стране обећава да ће позвати Шатова, као брата Дарје Павловне. »Од ње можете тада добити коначан одговор: хоће ли вам то бити доста? Је ли то та формалност коју сте толико тражили?«

– Пазите само, та јетка фраза на крају. Јаднице, јаднице, пријатељице целог мог живота! Признајем, ова изненадна одлука судбине заиста ме је притисла, да ме удави. Ја сам се, признајем, још увек надао... а сад, *tout est dit*,[99] знам да је свршено, *c'est terrible*.[100] О, да ми је да та недеља никад не дође, него да остане све као што је било ви бисте долазили, а ја бих тада...

– Збуниле су вас те скорашње Липутинове гадости, сплетке.

– Пријатељу мој, ви сте овог тренутка својим пријатељским прстом дотакли друго болно место. Ти пријатељски прсти су уопште немилосрдни,

а покадшто и ћудљиви, пардон, али, верујте, ја сам готово већ све то и заборавио, све те гадости; то јест, нисам заборавио, него сам се, из глупости своје, једнако док сам био код Lise, бринуо да будем срећан и сам себе уверавао да и јесам срећан. Али сад... о, ја сад морам мислити на ту жену, племениту, хуману и трпљиву према мојим гадним недостацима и слабостима – хоћу рећи, не баш сасвим трпљиву, али, забога, какав сам и ја, са својом дивљом, рђавом нарави! Та ја сам распуштено, самовољно дете, са свом себичношћу детета – само без детиње невиности. *Cette pauvre*,[101] како је Lise грациозно назива, cette pauvre тетка се двадесет година старала о мени и чувала ме као дадиља. И сад наједанпут, после двадесет година, детету се жени, вољан је да узме жену, да, вољан је, па писмо за писмом, а код ње главобоља, сирћетни облози и... и – и, ето, постигао сам што сам желео – у недељу сам ожењен човек... шала, тако рећи. Да ми је знати само зашто сам и сам наваљивао – е па де! Зашто сам она писма писао? Него, заборавио сам: Lise обожава Дарју Павловну, бар тако каже; и вели (за њу): »*c'est un ange*,[102] и али само нешто мало тајанствен«. Саветовале су ми обе, па и Прасковја... не, Прасковја није. О, колико је отрова затворено у тој Коробочки! А Lise, она управо, не саветује: »Зашто, вели, да се жените – вама је доста и научног уживања.« И смеје се. Смех сам јој опростио, зато што и она сама има неку гризу у срцу. Свакако – кажу оне – не можете ви без жене. Примиче се слабост и немоћ, а жена би вас покривала, или већ како то иде... *Ma foi*,[103] и ја, седећи овако с вама, једнако сам мислио да ми њу Провиђење шаље пред затишјем мојих бурних дана; да ме покрива, да ми угађа, или већ како то иде... enfin, требаће за вођење куће... Ево, погледајте шта је ту ђубрета; све је у нереду, малопре сам наредио да се распреми, а ено, књига на поду! La pauvre amie увек се љути на тај неред код мене. О, сад већ неће више њен глас овде одјекивати! *Vingt ans!*[104]... А-а, чини ми се, и оне добијају анонимна писма, замислите, као да је Nicolas, тобоже, продао имање Лебјаткину. *C'est un monstre! et enfin*[105] ко је тај Лебјаткин; Lise све то слуша, ох, и те како слуша!... Ја сам јој опростио смејање, ја сам видео с каквим је лицем слушала; а *ce Maurice*...[106] не бих желео да сам у садашњој његовој улози... brave homme tout de même,[107] али нешто снебивљив, уосталом, бог би га знао...

Он ућута, уморио се и сплео, седео је погнуте главе укочено гледајући уморним очима у патос. Ја се користим кратким одмором па му испричам како сам био у кући Филипова и при том одсечно и опоро искажем своје мишљење да је Лебјаткинова сестра (коју нисам видео) заиста могла некад бити нека жртва Nicolas, у оно, како се Липутин изразио, загонетно доба

његова живота; и да врло лако може бити да Лебјаткин прима из некаквог разлога новац од Nicolas. Али то је све – што се тиче сплетака око Дарје Павловне – рекао сам – то је све само празан говор, све је то наместио онај гад Липутин, бар како Алексеј Нилич ватрено уверава, а нема разлога да се њему не верује.

Степан Трофимович ме расејано саслуша; тако као да се те ствари њега ништа не тичу. Узгред, ја сам му поменуо и свој разговор с Кириловом и додао да је Кирилов, можда, померио памећу.

– Није луд, него је од оних људи са скученим и плитким мислима – промрмља он клонуло и као од беде. – *Ces gens-là supposent la nature et la société humaine autres que Dieu ne les a faites et qu'elles ne sont téellement!*[108] Упуштају се неки с њима, али не и Степан Верховенски! Видео сам ја њих онда у Петрограду, avec cette shère amie (о, како сам је тад вређао!) па се нисам уплашио не само од њихових грдњи, него чак ни од њихових похвала. Нећу се ни сад уплашити – *mais parlons d'autre chose*;[109] ја сам, чини ми се, починио ужасних ствари; замислите, јуче сам послао писмо Дарји Павловној и... колико сад због тога себе проклињем!

– А шта сте јој писали?

– О, пријатељу мој, верујте, све је с племенитошћу писано. Известио сам је да сам пре пет дана писао и Nicolas, такође с племенитошћу.

– Сад разумем! – повичем ја ватрено. – Откуд вама то право да њих двоје ставите заједно?

– Али, mon cher, немојте баш сасвим да ме угушите – *mais parlons d'autre chose*, ја сам, чини ми се, као... као бубашваба; а, напослетку, ја мислим да је све то врло племенито. Помислите да је доиста нешто и било... *Suisse*[110]... Или се започело. И онда, моја је дужност да њихова срца унапред припремим, да не бих... enfin, да тим срцима не бих сметао и да се не бих испречио, као греда, на њихову путу... Ја сам то једино из племенитости учинио.

– О, боже, глупо сте учинили! – оте ми се из уста и нехотице.

– Глупо, глупо – прихвати и он, чак жељно.

– Никад ништа паметније нисте казали; *c'était bête, mais que faire, tout est dit*.[111] Свеједно, оженићу се, ма и »туђим гресима«... но онда, шта је требало писати! Зар није истина?

– Ви опет по своме!

– О, сад ме нећете том виком поплашити; пред вама сад већ није онај

Степан Верховенски; он је сахрањен; enfin tout est dit. А и зашто вичете? Једино зато што се не жените ви и што није вама у део пало да понесете познати украс на глави. Опет се ви снебивате? Кукавни мој пријатељу, ви не познајете жену, а ја сам само то и радио: проучавао сам жену. »Ако желиш цео свет да победиш, победи себе« – то је једино што је добро умео да каже други један романтичар, такав као што сте ви, Шатов, брат моје будуће супруге. Радо од њега позајмљујем његове изреке. Е, видите, и ја сам спреман себе да победим и женим се – међутим, шта ћу ја добити место »целог света«? О, пријатељу, за сваку поноситу душу, за сваку независност – брак је морална смрт. Брачни живот поквариће ме, отеће ми енергију, мушкост у служби делу, доћи ће и деçà, можда, вероватно не моја – то јест, дабогме да не моја! Мудар се не боји да истини у очи погледа... Липутин ми је малопре предлагао да се од Nicolas барикадама спашавам; он је глуп, Липутин. женско је у стању да и само свевидеће око божје обмане. *Le bon Dieu,*[112] стварајући жену, свакако је знао чему се подвргава, но ја сам уверен да га је она сама у послу ометала и сама га приморала да је створи у оваквом облику и... са оваквим атрибутима; иначе, ко би хтео да толике бриге тек онако навуче себи на врат. Настасја, то знам, расрдила би се на мене због овог слободоумља, али... *enfin tout est dit*.

Он не би био он ако би се лишио јевтиног каламбурског слободоумља, које је у његово доба веома цветало; сад се тешио бар са то мало каламбура, само не задуго.

– О, добро би било да то прексутра, та недеља, никако не буде! – узвикну он изненада у потпуном очајању. – Зашто бар та једна седмица да не прође без недеље – *si le miracle existe*?[113] шта би провиђењу сметало ако би из календара избрисало бар ту једну недељу, де, ако низашто друго а оно само зато, да атеисту докаже своју моћ *et que tout soit dit!*[114]... О, како сам је волео! Двадесет година, пуних двадесет година, и баш никад ме није разумела!

– Али о коме ви говорите? – запитам зачуђено – ја вас не разумем!

– *Vingt ans!* И ниједанпут ме није разумела! О, то је свирепо!... Ваљда не мисли да се женим из страха, од невоље? О, стида! Тетка, тетка! За тебе је то! О, нека та тетка види да је она једина жена коју сам двадесет година обожавао! Она то мора дознати, иначе неће бити ништа, иначе ће ме само силом одвући под тај *ce qu'on appelle le*[115] венац!

Ово признање, и још овако енергично исказано, чух тад први пут. Не кријем, силно ми се прохтело да се насмејем. Нисам био у праву.

– Сад ми једино остаје он, једино он, моја једина нада! – пљесну он рукама изненада, као да га је наједанпут нека нова мисао запањила. – Сад ме може спасти само он, мој сиромах дечак – о, што већ не долази! О, сине мој, о мој Петруша... мада нисам заслужио да се назовем оцем, пре тигром, ипак, *laisses moi, mon ami*,[116] хоћу мало да прилегнем, да прикупим мисли. Врло сам уморан, врло уморан, а вама је мислим, време да спавате, *voyez vous*,[117] дванаест је часова...

ЧЕТВРТА ГЛАВА

ХРОМКА[118]

I

Шатов се није узјогунио, него је по мојој забелешци отишао, у подне, Лизавети Николајевној. Ушли смо готово заједно, јер и ја сам дошао да учиним прву посету. Сви, дакле, Лиза, мама и Маврикије Николајевич, седели су у великој сали и препирали се. Мама је тражила да јој Лиза одсвира на клавиру неки валс, а кад је она почела да га свира, мама је уверавала да то није онај који је тражила. Маврикије Николајевич, како је простодушан, бранио је Лизу и тврдио да је то баш »онај валс«, с стара се од срџбе заплакала. Она је била болесна и тешко се кретала. Ноге су јој биле отечене и ево већ неколико дана само се предавала ћудима и на свакога се издирала, мада се увек прибојавала Лизе.

Оне се обрадоваше нашем доласку. Лиза поцрвене од задовољства, па рекавши мени mercі, разуме се, због Шатова, пође њему у сусрет посматрајући га радознало.

Шатов неспретно застаде код врата. Она му захвали што је дошао и приведе га мами.

– Ово је господин Шатов, о коме сам вам говорила, а ово је госпођин Г-в, велики пријатељ и мој и Степана Трофимовича. Маврикије Николајевич се упознао с њима јуче.

– А ко је професор?

– Професора овде и нема, мама!

– Није, има, сама си баш казала да ће доћи професор, то је зачело овај – она презриво показа на Шатова.

– Никад вам то нисам казала. Господин Г-в је у служби, а господин Шатов је прећашњи студент.

– Студент, професор то је исто, са универзитета. Теби само да је да се свађаш. Онај из Швајцарске имао је бркове и браду.

– Мама стално назива професором сина Степана Трофимовича – рече Лиза и одведе Шатова у други крај собе, до канабета. – Увек је таква кад јој ноге отекну... ви разумете, болесна је – шапну она Шатову и даље посматрајући га с истом необичном радозналошћу, особито његов чуперак на глави.

– Ви сте војно лице? – запита ме стара, којој ме је Лиза немилостиво предала.

– Не, госпођо, ја радим...

– Радите код Степана Трофимовича? Па и он је професор?

– Ах, мама, ви зачело и ноћу сањате професоре – викну Лиза срдито.

– Има их сувише и на јави! А теби вечито да је само мајци да се противиш. Јесте ли ви били овде пре четири године кад је Николај Всеволодович долазио.

Одговорих да јесам.

– И некакав Енглез је био заједно с вама?

– Не, није био. Лиза се насмеја.

– Ето видиш – рече стара Дроздова – није ни било никаквог Енглеза; дакле, лаж. И Варвара Петровна и Степан Трофимович, обоје варају... Сви варају!

– То је тетка пронашла, а јуче и Степан Трофимович, да Николај Всеволодович тобоже личи на принца Харија у шекспировом Хенрику IV – објасни нам Лиза – па зато мама каже да је Енглез био, или, сада, да није био.

– Ако није био Хари, онда није био ни Енглез. Сам је Николај Всеволодович правио комедију.

– Уверавам вас да мама намерно тако говори – опет ће Лиза, мислећи да то треба Шатову разјаснити; – она врло добро зна за Шекспира. Ја сама читала сам јој први чин Отела; али њу сад болови много муче. Мама, чујете ли, избија дванаест, треба да узмете лек.

– Дошао лекар – јави се собарица на вратима. Стара се придиже и позва псетанце:

– Земирка, Земирка, хајде бар ти са мном!

Земирка, ружно, старо, мало псетанце није је слушало, него се завлачило под канабе на коме је седела Лиза.

– Нећеш? Онда нећу ни ја тебе. Због ком... не знам ваше име – окрете се она мени.

– Антон Лаврентијевич...

– Свеједно, код мене све то на једно уво уђе, на друго изађе. Немојте ме пратити, Маврикије Николајевичу, ја сам само Земирку звала. Хвала богу, још могу и сама да идем... а сутра ћу у шетњу.

Она срдито изађе из собе.

– Антоне Лаврентијевичу, ви сад поразговарајте с Маврикијем Николајевичем; уверавам вас, обојица ћете добити ако се ближе упознате –

рече Лиза и пријатељски се осмехну на Маврикија Николајевича, који сав засија од њена погледа.

II

Посао који је Лиза имала да сврши са Шатовом био је доиста само књижевни, и то ме је зачудило. Не знам зашто, али све ми се чинило да га је она ради нечег другог позвала. Ми, то јест ја и Маврикије Николајевич, видећи да они од нас не крију ништа и да разговарају врло гласно, почесмо ослушкивати, те после и нас позваше на договарање. Ствар је била у томе што је Лизавета Николајевна већ одавно смислила да изда једну, како она мисли, корисну књигу; али како је сасвим неискусна, био јој је потребан радник. Озбиљност с којом је излагала Шатову свој план мене је зачудила. »Мора да је од нових« – помислио сам – »није узалуд била у штвајцарској.«

Шатов је слушао пажљиво, очију прикованих за под, и нимало се није чудио што једна светска расејана госпођица предузима посао који, рекло би се, не иде уз њу.

Њено књижевно предузеће било би следеће. У Русији излази врло много престоничких и покрајинских новина и других дневника и листова, и у њима се сваког дана саопштава мноштво ствари, Година пролази, листови се слажу у ормане, или се цепају и бацају, или иду на пакете, на кесе и капе. Многе од објављених чињеница изазову утисак и остану у сећању, али временом се забораве. Људи, доцније, желели би да се о нечем обавесте, али колики је посао тражити то у мору листова, често не знајући ни дан, ни место, па ни годину случаја! Но кад би се све те чињенице, за целу годину, скупиле у једну књигу, и то по неком систему, с планом, и по некој замисли, и средиле у поглавља, са упутствима, са распоредом по месецима и данима, такав би зборник могао скицирати читаву карактеристику руског живота за целу годину, и поред тога што би, према свему оном што се у години дешавало, само врло мали део чињеница био објављен.

– Место множине листова изићи ће неколико дебелих књига, и то је све – напомену Шатов.

Али је Лизавета Николајевна, иако се тешко и невешто изражавала, ипак ватрено бранила своју замисао. Мора бити само једна књига, не више – уверавала је она – чак ни много велика. Рецимо чак, нека је и велика, само нека је добра, јасна у оном што је главно у плану и у начину излагања. Разуме се, није потребно све збирати и прештампавати. Укази, рад владе, поједине наредбе, месне уредбе, све то, иако врло важно, може изостати из оваквог издања. Много штошта може се изоставити и дати само избор догађаја који више-мање изражавају морални лични живот народни, личност руског народа у датом моменту. Дабогме, може се унети разно: и

куриозности, и пожари, добротворни прилози, оснивање установа, свако добро и рђаво дело, каква реч и реченица, ако хоћете чак извештаји о изливу река, ако хоћете чак и по нека владина наредба, објава, али од свега ваљало би одабрати само оно што оцртава једно време; све унети са одређеним погледима, са упутством, с намером, са мишљу која расветљава целину, све укупно. И напослетку, књига би морала бити занимљива ради лакоће у читању; а већ, разуме се, да би таква књига била неизбежна због података. То би била, тако рећи, слика духовног, моралног унутрашњег живота руског за целу једну годину. »Потребно је да ту књигу свако купи, потребно је да буде приручна, да се налази на сваком столу« – разлагала је Лиза. – »Мени је јасно« – заврши она – »да све зависи од плана, зато се обраћам вама«.

Она се веома загрејала за своју мисао и, мада није умела да је искаже разговетно и потпуно, Шатов је поче схватати.

– Значи, то је ипак нешто са смерницом – одабирање и разврставање чињеница са одређеним смером – промрмља он, а још никако не диже главу.

– То никако; не ваља сводити на смерницу и не треба никаквих смерница. Чиста непристрасност, и ето смернице.

– Па и смерница није зло – покрете се Шатов; – а не може се она ни избегнути чим се врши какво било одабирање. У избору чињеница је већ упуство како их ваља разумети. Ваша идеја није рђава.

– Онда је таква књига, дакле, могућна?

– Ваља видети и размислити. То је огроман посао. Ништа се не може одједанпут измислити. Потребно је искуство. Већ ћемо, можда, и издавати књигу, а још нећемо знати како се ради. Тек после много огледа; али мисао ће се ишчаурити. Корисна мисао.

Напослетку он подиже трепавице; очи му засијаше од задовољства, тако је био заинтересован.

– Јесте ли ви то сами смислили? – запита он Лизу мило и некако стидљиво.

– Па није тешко смислити; мука је с планом – осмехну се Лиза. – Ја мало разумем и нисам много мудра и пратим само оно што је мени самој разумљиво.

– Пратите?

– Вероватно не иде та реч? – похита Лиза.

– Може и тако; ја, ништа, рекох тек онако.

– Још у иностранству мени се чинило да и ја могу бити од какве користи. Имам новаца, лежи неупотребљен, па зашто не бих порадила за општу ствар? Уз то, мисао је одједанпут дошла некако сама од себе; нисам је раније смишљала и много сам јој се обрадовала али сам одмах увидела да то неће ићи без сарадника, јер ја ништа не умем сама. Разуме се, сарадник ће бити и саиздавач књиге. Ми ћемо делити заједнички: ваш план и рад, моја замисао и новчана средства. И књига ће се исплатити!

– Ако пронађемо тачан, прави план, књига ће ићи.

– Пазите, молим вас: ја не мислим на добит, али бих много волела да књига имадне прођу и поносићу се тим добитком.

– Добро, али шта ћу онда ја при том?

– Па ја вас баш и позивам на сарадњу... делићемо попола. Ви ћете смислити план.

– А откуд ви знате да ја могу смислити план?

– Говорили су ми о вама, а и овде сам слушала... знам да сте ви врло паметни и... и да радите и... да много мислите; мени је у Швајцарској Петар Степанович Верховенски о вама говорио – дода де она ужурбано. – Он је врло разборит човек, је л’ те?

Шатов за часак баци на њу једва овлашан поглед, али одмах спусти трепавице.

– И Николај Всеволодович, такође много ми је о вама говорио.

Шатов нагло поцрвене.

– Него, ево новина – Лиза брже-боље узе са стола спремљен и увезан свежањ новина. – Ту сам ја пробала да обележим факта за избор, одабрала, обележила бројевима... ви ћете прегледати.

Шатов прихвати свежањ.

– Носите кући и прегледајте; а где станујете?

– У Богојављенској улици, у кући Филипова.

– Знам. Тамо, кажу, станује, чини ми се, и неки капетан, поред вас, господин Лебјаткин? – настави Лиза, све са истом ужурбаношћу.

Шатов је држао свежањ у рукама онако како га је прихватио и остао тако читав часак без одговора, гледајући у земљу.

– За те послове могли бисте другог изабрати, ја вам не бих био нимало погодан – рече он једва једном и некако врло чудновато спуштеним

гласом, готово шапатом.

Лиза плану.

– О каквим пословима ви говорите? Маврикије Николајевичу – повика она. Дајте ми, молим вас оно малопређашње писмо.

Са Маврикијем Николајевичем прићем и ја столу – Погледајте ово – окрете се она к мени отварајући писмо врло узбуђена. – Јесте ли икада видели овакво нешто? Молим вас, прочитајте гласно, потребно је да чује и господин Шатов.

Веома изненађен, ја гласно прочитам ову посланицу:

Савршенству, девици Тушиној.
Поштована госпођице
Јелизавета Николајевна!

О како је дивна она,
Јелизавета Тушинова,
кад, с рођаком, на женском седлу лети,
а с увојцима њеним играју се ветри;
или кад у цркви с мајком ничице пада,
и жар побожних лица угледа се тада!
Тада брачних и законских радости заželим,
за њом сузу, с мајком, шаљем јој и делим.
Саставио неук у стиху
»Поштована госпођице!

Више од свих жалим себе што у Севастопољу не изгубих руку славе ради, будући нисам никако ни био тамо, већ сам служио целе кампање издајући презрени профијант и сматрајући то за понижење. Ви сте богиња из старине, а ја ништа и дошло ми је тако на ум о бескрајности. Гледајте на ово као на стихове, не друкчије, јер су стихови ипак лудорија и оправдавају оно што се у прози сматра као дрскост. Може ли се сунце љутити на инфузорију ако му она песме пева из водене капи, у којој их је мноштво, као под микроскопом? чак ни клуб човекољубља према крупној стоци у Петрограду при високом друштву, по праву сажаљевајући коња и пса, не

зна и не види сићушну инфузорију, баш ништа и не спомињући је, јер није дорасла. Нисам дорастао ни ја. Помисао на брак била би смешна да се умре од смеха; али ускоро ћу имати бивших двеста душа посредством човекомрсца кога ви презирете. Могу много да саопштим и спреман сам изазвати се да искажем све по документима, чак и у Сибир. Не презирите понуду. Писмо од инфузорије разумети у стиховима.

Капетан Лебјаткин, најпокорније пријатељско лице имајући доколице.«

– Ово је писао човек пијан и неваљао! – повичем ја у срџби. – Ја њега познајем!

– То сам писмо јуче добила – објашњава нам Лиза црвенећи и ужурбано. – Одмах сам и сама видела да је од неког глупака, и још га нисам показала maman, да се не би још више кидала. Но ако он настави, не знам шта да радим. Маврикије Николајевич хоће да оде да му припрети. Али – окрете се она Шатову – како сам вас сматрала за свога сарадника, а станујете у истој кући с њим, хтела сам вас да припитам да видим шта се још од њега може очекивати.

– Пијан и неваљао – промрмља Шатов као нехотице.

– Је ли он увек глуп?

– Ех, не; није толико глуп кад није пијан.

– Познавао сам једног генерала који је исте овакве песме писао – поменем ја смејући се.

– И по овом писму се види да је он опрезан – умеша се изненада ћутљиви Маврикије Николајевич.

– Кажу, станује с неком сестром? – запита Лиза.

– Јесте, са сестром.

– Кажу, тиранише је, је ли то истина?

Шатов опет погледа у Лизу, натмури се, прогунђа: »шта ме се тиче!« и пође вратима.

– Ах, чекајте – повика Лиза уплашено – куда ћете? Имамо још много да разговарамо...

– А о чему? Сутра ћу вам јавити...

– Па о најважнијој ствари, о штампарији! Верујте, ја се не шалим, ја озбиљно хоћу да радим – вераваше га Лиза са све већом узнемиреношћу. – Ако се одлучимо на издавање, где ћемо штампати? Та то је најважније

питање, јер ми тога ради нећемо ићи у Москву, а овдашња штампарија такву књигу не може израдити. Ја сам се одавно ресила да оснујем своју штампарију, на ваше можда име, а знам да ће и мама допустити, ако буде на ваше име...

– А откуд ви знате да ја могу бити штампар? – суморно запита Шатов.

– Па мени је Петар Степанович у Швајцарској споменуо баш вас и рекао ми да ви можете водити штампарију, познајете посао, чак је хтео да вам по мени пошаље и писмо, само сам ја на то заборавила.

Шатов, како се сад сећам, сав се промени у лицу. Он постоја још неколико секунди, па нагло изиђе из собе.

Лиза се наљути.

– Да ли он увек овако одлази? – окрете се она мени.

Таман ја слегох раменима, а Шатов се изненада врати, приђе право столу и спусти свежањ новина.

– Не могу бити сарадник, немам времена...

– А како то? Како то? Ви сте се, чини ми се, наљутили? – пита га Лиза ражаљеним и молећивим гласом.

Звук тог гласа као да га је зачудио. Он се за неколико тренутака загледа у њу као да жели продрети у саму њену душу.

– Свеједно – промрмља он тихо – али ја нећу...

И оде коначно. Лиза се веома изненадила, чак некако и сасвим преко мере, како се мени учинило.

– Зачудо настран човек! – напомену Маврикије Николајевич врло гласно.

III

»Настран« свакако; али у свему овоме било је необично много нејасности, неке неразумљивости. Ту нешто друго има! У ово издавање књиге ја никако не верујем; а затим, и оно глупаво писмо, али писмо са сувише разумљивом понудом за некакву доставу »по документима« – што су сви прећутали и говорили нешто сасвим друго место тога; напослетку, та штампарија, па нагли одлазак Шатова, и то баш зато што се о штампарији говорило. Све то навело ме је на помисао да се овде још пре мога доласка десило нешто што ја не знам; да сам ја, дакле, сувишан и да све то није моја ствар. А и време је било да се иде; као за прву посету доста је. Прићем да се поздравим.

Она је, како изгледа, и заборавила да сам и ја у соби; стајала је још једнако на истом месту, поред стола, врло замишљена, погнуте главе, непомично гледајући у једну изабрану тачку на застирци.

Ах, и ви, до виђења! – протепа она навикнуто пријатељским тоном. – Поздравите Степана Трофимовича и приволите га да што пре дође к мени. Маврикије Николајевичу, Антон Лаврентијевич иде. Опростите, мама не може доћи да се с вама поздрави.

Изиђох и већ сам сишао низ степенице кад ме одједном собар стиже на самом излазу.

– Госпођа врло моли да се вратите.

– Госпођа или Лизавета Николајевна?

– Она, молим.

Лизу не нађох у великој соби у којој смо малопре били, већ у најближој соби за примање. Врата велике собе, у којој је Маврикије Николајевич остао сам, била су чврсто затворена.

Лиза се осмехну на мене, али беше бледа. Стајала је насред собе, очито неодлучна, у очитој борби; наједанпут, узе ме за руку и, ћутећи, брзо ме одведе прозору.

– Ја хоћу сад, одмах, без одлагања, њу да видим – прошапута она и управи на мене жарки поглед, силан, нестрпљив, који не допушта ни сенку опирања; – ја њу морам видети својим очима и молим вас да ми помогнете.

Била је сасвим ван себе од беса и – у очајању.

– Кога желите видети, Лизавета Николајевна? – запитах у страху.

– Ту Лебјаткину, ту хрому... Она је хрома, је л’ те?

Био сам запрепашћен,

– Никад је нисам видео, али чуо сам да је хрома, баш јуче сам чуо – муцао сам са журном готовошћу и такође шапатом.

– Морам је видети, без поговора. Можете ли ви то да удесите још данас? беше ми је одвећ жао.

– То је, мислим, немогуће... а уз то, ја, ја не бих знао како бих то удесио – почех као пристајати да одем Шатову.

– Ако до сутра то не изведете, ја ћу јој отићи сама, јер Маврикије Николајевич неће. Само се у вас уздам и немам више никог; а са Шатовом сам говорила глупо... уверена сам да сте ви потпуно частан човек, а може бити да сте ми и одани; само удесите.

Осетио сам страсну жељу да јој у свему помогнем.

– Ево шта ћу да радим – промислили се малчице – отићи ћу сам тамо и видећу је још данас; зацело, зачело ћу је видети. Удесићу да је видим, дајем вам часну реч; али одобрите ми да се поверим Шатову.

– Реците му да ми је то жеља и да више чекати не могу, и реците му да га малочас нисам обмањивала. Он је, можда, зато отишао што је врло честит, па му се није свидело што сам га обмањивала; а ја га нисам обмањивала, ја заиста желим да издам књигу и да оснујем штампарију...

– Он је заиста врло честит – потврђујем ја ватрено.

– Уосталом, ако се не удеси за сутра, ја ћу отићи сама, па после шта било да било, и макар сви дознали.

– Сутра пре три часа не могу код вас доћи – напоменем ја присетивши се.

– Дакле, у три? Тачно сам, дакле, и помислила, јуче, код Степана Трофимовича, да сте ви унеколико одани мени? – осмехну се она, набрзо се са мном рукова и похита остављеном Маврикију Николајевичу.

Изашао сам под притиском свог обећања и нисам управо знао шта је све било. Видео сам жену у истинитом очајању, која се није бојала да ће се овим поверењем, према човеку њој готово непознатом, изложити неприликама. Њен благ и нежан осмех у тренутку за њу тако тешком и пажљиви наговештај да је она већ јуче опазила моја осећања, чисто ме у срце дирнуше. Али, пре свега, ње ми је било жао, врло жао – и то је главно! Њене тајне су одједанпут постале нешто свето за мене; и ако би их неко почео износити баш и преда ме, ја бих, чини ми се, затворио уши и не бих желео ништа да чујем. Понешто сам наслућивао... Али, ипак, никако нисам

могао да видим како ћу ја ту ма штогод да удесим. Не само то, већ ја никако још нисам знао шта, управо, ваља припремити: виђење, али какво? Како да их саставим, њих две? Сва ми је нада била у Шатова, иако сам одмах могао знати да он ништа не може. Али, ипак, пожурим к њему.

IV

Тек увече, у осам, затекао сам га код куће. Веома сам се зачудио видећи код њега госте – Алексеја Нилича и још једног мени упола познатог господина, неког Шигаљева, рођеног брата жене Виргинског. Има зацело већ два месеца како овај Шигаљев гостује код нас, у нашем граду; не знам откуд је дошао; за њега сам чуо само толико да је у једном напредном Петроградском листу штампао некакав чланак. Виргински ме је упознао с њим случајно, на улици. Никад у своме животу нисам видео људско лице толико мрачно, натуштено и туробно. Изгледао је тако као да очекује пропаст света, и то не богзна када, по пророштвима која се и не морају обистинити, него у сасвим тачно одређено време, тако као прексутра пре подне, тачно у десет и двадесет пет минута. Уосталом, тада готово ни речи не рекосмо један другом, само пружисмо руке, као два завереника. Још сам се много зачудио његовим ушима, неприродно великим, дугим, широким и дебелим, које су некако особито штрчале, свако на своју страну. Покрети његови беху ћошкасти и троми. Ако је Липутин тек само сањао да ће се и у нашој губернији некад остварити фаланстери, овај Шигаљев је зацело знао и дан и час кад ће то бити. На мене је он учинио тада злокобан утисак; и кад сам га сад затекао код Шатова, зачудио сам се утолико више што Шатов уопште није био рад гостима.

Још са степеница, чуло се како врло гласно разговарају, сва тројица одједанпут, и, како изгледа, препиру се; али тек што сам се ја појавио, они сви ућуташе. Препирали су се стојећи, а сад одједанпут сви седоше, те сам и ја морао шести. Глупаво ћутање није прекидано читава три минута. Мада ме је познао, Шигаљев се правио као да ме не зна, но зачело не из непријатељства, него онако. Алексеј Нилич и ја измењасмо лаке поклоне, али ћутке и, однекуд, без руковања, Шигаљев ме напослетку стаде гледати, строго и мргодно, с најнаивнијим уверењем да ћу ја сместа устати и отићи. Напослетку, Шатов се мало придиже са столице, а скочише одједном и остали. Одоше без опроштаја, само Шигаљев, кад је већ био на вратима, рече Шатову, који их је дотле испратио: – Запамтите да дугујете обрачун.

– Пљујем ја на ваше обрачуне и не дугујем ја ником ништа – испрати га Шатов и кукицом затвори врата.

– Узми, што нећеш! – рече он и погледа ме и осмехну се некако накриво, једном страном уста.

Беше срдита лица и било ми је чудно што је сам проговорио. Иначе раније, кад му ја дођем (а то је било врло ретко), обично се мргодан посади

гдегод у крај, љутито одговара и тек после дугог времена сасвим оживи и са задовољством почне да говори. А при растанку сваки пут се опет смрачи и пушта вас управо тако као да тера од себе личног непријатеља.

– Јуче сам био на чају код тога Алексеја Нилича – поменем ја. – Он је, чини ми се, залуђен атеизмом.

– Руски атеизам није никад ишао даље од каламбура – прогунђа Шатов усађујући у свећњак нову свецу место догореле.

– Неће бити! Овај, мени се чини, није каламбурист, он, како изгледа, не уме да говори ни обично, а камоли да прави каламбуре.

– Књишки људи; све то долази од лакејства мисли – мирно напомену Шатов, седе на крај столице и одупре се длановима о колена.

– Има ту и мржње, има злобе – изусти он пошто је мало поћутао. – Они би први били страшно несрећни кад би се Русија некако одједанпут преуредила, баш да то буде и по њиховом начину, и кад би некако одједанпут постала неизмерно богата и срећна. Не би тада имали кога да мрзе, не би имали кога да презиру не би имали ничем да се ругају! Ту је само она животињска бескрајна мржња према Русији, већ органска... Нема ту никаквих за свет »невидљивих суза испод видљивог смеха«![119] У правој Русији, уосталом, нису још изговорене реци лажније од тих невидљивих суза! – повиче он готово бесно.

– Е, бог види да сте ви много љути – насмејем се ја.

– А ви сте »умерени либерал« – осмехну се и Шатов. – Знате – дометну он одмах – ја сам се можда мало и пребацио с оним о »лакејству мисли«; ви сте сигурно одмах у себи рекли: »То говориш, јер си ти рођен од лакеја, а ја нисам лакеј.«

– То никако нисам хтео рећи... шта говорите!

– Немојте се правдати, ја од вас не презам. Лакеј ме је некад само родио, а сад сам и сам постао лакеј, исти такав као и ви. Наш руски либерал пре свега је лакеј, и само то и гледа како би коме год обућу очистио.

– Какву обућу? То је нека алегорија!

– Каква сад опет алегорија? Смејете се, видим ја... Право каже Степан Трофимович да ја лежим под стеном, пригњечен, али још неугушен, и само се грчим; лепо је то упоредио.

– Степан Трофимович тврди да су вама Немци памет завртели – смејем се ја – а заиста и јесмо сви од Немаца здипили понешто у свој џеп.

– Узели двадесет копејака, а дали својих сто рубаља.

Ми мало пођутасмо.

– То је он у Америци зарадио.

– Ко? шта је зарадио?

– Па Кирилов. Ми смо тамо четири месеца заједно спавали на поду, у једној кошари.

– Зар сте ви били у Америци? – зачудих се ја. – Нисте то никад помињали.

– Што да помињем. Пре три године, нас тројица, са последњом паром у џепу, одосмо исељеничким бродом у Сједињене Америчке Државе да »сами на себи осетимо како живи амерички радник, те да се на тај начин личним искуством упознамо са стањем човека у најтежем друштвеном положају његовом«... Зато смо отишли тамо.

– Господе! – насмејах се ја – боље би било да сте отишли у коју нашу губернију у време најтежих пољских радова, те да то »личним искуством осетите«, а оно потерало вас чак у Америку!

– Погодили смо се тамо код једног експлоататора као радници; од Руса било нас је шесторица: студенти, и неки поседници са имањем, било је чак и официра – а сви су били дошли у истој величанственој намери. И тако, радили смо, кисли, мучили се, замарали; напослетку ја и Кирилов – одосмо, разболели смо се, нисмо могли да издржимо. Домаћин експлоататор превари нас при обрачуну и опљачка, те место тридесет долара, по уговору, мени исплати осам, а њему петнаест; а тукли су нас тамо често. Е, тада смо ја и Кирилов, незапослени, пробавили у предграђу четири месеца спавајући на поду у кошари – он, мислећи једно, а ја друго.

– Зар вас је газда тукао, зар тамо, у Америци? Па како то? Мора да сте га грдили?

– Ни најмање. Напротив, обојица, ја и Кирилов, закључили смо да смо »ми Руси мала деца према Американцима и да се треба родити у Америци, или бар уживети се с Американцима и навикавати на њих дуго година, па да се могне стати с њима напоредо«. Да... кад су нам за једну ситницу од копејке тражили по долар, ми смо то плаћали не само радо и задовољно него чак и одушављено. Све смо хвалили: спиритизам, право линчовања, револвере, скитнице... Једном, идемо ми путем, а неки човек увуче руку у мој џеп, извади четку за косу и очешља се; ја и Кирилов се само згледасмо и нађосмо да је то врло добро, веома нам се свидело.

– Чудновато је не само што то нама иде у главу него што се извршује

– напоменем ја.

– Књишки људи – понови Шатов.

– Али ипак, океан пребродити на исељеничком броду, отићи у непознату земљу макар само с намером да се »личним искуством упозна«, и тако даље – у томе има, богами, и као нека племенита чврстина... Па, како сте се отуда извукли?

– Ја сам писао у Европу једном човеку, те ми је он послао сто рубаља.

Разговарајући, Шатов је по свом обичају стално гледао у земљу, чак и кад се загревао. Али сад одједном диже главу.

– Хоћете ли да знате име тог човека?

– Ко је?

– Николај Ставрогин.

Он одједанпут устаде, окрете се свом писаћем липовом столу и стаде на њему нешто тражити пипајући. Код нас је кружио глас, нејасан али доста поуздан, да је његова жена неко време била у вези са Ставрогином, у Паризу, пре две године, дакле, док је Шатов био у Америци – истина, то је било већ много времена пошто је она оставила Шатова, у женеви. Помислио сам: ако је тако, што га је сад копкало да се на то име позива и да се распричава?

– То му још нисам вратио ни до данас – окрете се он опет мени и, погледавши ме пажљиво, опет седе на своје раније место у куту и запита ме одрешито, већ сасвим другим гласом: – Ви сте, свакако, дошли неким послом; шта хоћете?

Ја му испричам све, тачно по реду, и додам да сам сада, истина, успео да размислим после своје прве ватре, али да сам се утолико више збунио јер сам увидео да ту има нешто врло важно за Лизавету Николајевну, да бих желео помоћи јој, али је невоља што сад не знам како да одржим обећање које сам јој дао, и не само то, него не знам ни шта сам јој управо обећао. Затим му још једанпут озбиљно и уверљиво потврдим како Лиза није ни хтела ни помислила да њега обмањује, да се ту десио неки неспоразум и да се она много љути због његовог малопређашњег необичног одласка.

Он је слушао врло пажљиво.

– Може бити да сам, по свом обичају, малопре збиља учинио глупост... Али ако она није разумела зашто сам онако отишао, онда... утолико боље за њу.

Он устаде, приђе вратима, мало их одшкрину и ослушну како је на

степеницама.

– Ви желите лично да видите ту особу?

– То је оно што треба, али како да се то изведе? – скочих ја обрадован.

– Па просто, хајдемо к њој, док је сама. Кад дође, он ће је избити ако позна да смо долазили. Ја често идем кришом. Избио сам ја њега недавно, кад је опет почео да је злоставља.

– Шта кажете?

– Богами; за косе сам га ухватио и тако га од ње отргнуо; хтео ме је за то изударати, али сам га уплашио, и на томе се свршило. Бојим се, вратиће се, пијаница, досетиће се, па ће је за то жестоко истући.

Одмах затим сиђосмо низа степенице.

V

Врата од Лебјаткинова стана беху само затворена, не и закључана, те слободно уђосмо. Сместили су се у свега две собице, омање и ружне, чађавих зидова, са којих су поцепани и прљави тапети, буквално, висили као дроњци. Ту је некад, годинама, била прчварница, док је Филипов није преселио у своју нову кућу. Остале собе које су припадале прчварници сад су закључане, само ове две заузима Лебјаткин. Од намештаја, ту су просте клупе и столови, поред њих још и једна једина наслоњача без ручница. У другој соби, у куту, постеља са цицаним покривачем за m-lle Лебјаткинову; а капетан, кад леже, свакад се извали на под, често онако како се затекао. Свуд је намрвљено, нађубрено, исквашено; једна крпа, велика, дебела, скроз мокра, лежи насред прве собе, на поду, а ту, у истој барици, и стара изгажена ципела. Види се да овде нико ништа не ради, пећи се не ложе, јела се не готове; ни самовар они немају, како је мало подробније Шатов испричао. Капетан се са сестром доселио као убоги сиромах и, како каже Липутин, испрва је доиста ишао по неким кућама да штогод прикупи; а кад је изненада добио новац, одмах је почео пити, и у пићу се сасвим изгубио, тако да му више није стало до кућења.

M-lle Лебјаткина, коју сам толико желео да видим, седела је у другој соби мирно и нечујно, у углу, на клупи, за простим отесаним кухињским столом. Кад отворисмо врата, она нас и не поздрави, чак се и не помаче с места. Шатов је казивао да се код њих врата не затварају; једном су и сву ноћ остала широм отворена. При мутној светлости танке свећице у гвозденом свећњаку ја угледах жену од може бити тридесет година, болесно мршаву, у старој мркој цицаној хаљини, врата гола и дугачка, косе ретке и мрке, завијене на потиљку у чвор колико песница двогодишњег детета. Она погледа на нас доста весело. Осим свећњака, пред њом на столу беше мало огледалце у дрвеном оквиру, гомила старих карата, некаква раскупусана песмарица и немачка бела земичка, једно двапут загризена.

Лепо се видело да се m-lle Лебјаткина бели и румени, и нечим маже уснице. Маже и обрве, иначе дуге, танке и мрке. На уском и високом челу оцртавале су се, и мимо белила, три дуге боре, доста оштре. Знао сам да је хрома, али овог пута она пред нама није устајала ни ишла. Некад, у првој младости, ово измршавело лице могло је бити и лепушкасто; но мирне умиљате очи још и сад су биле доста лепе; нешто сањалачко и искрено светлело је у њеном мирном, готово радосном погледу. Та тиха радост огледала се и у њеном осмеху, чему сам се чудио после свега што сам чуо о

нагајци и о свим неделима њеног брата, чудновато, уместо тешке па и бојажљиве одвратности, која се обично осећа при погледу на слична створења, која је бог унаказио, мени, већ од првог тренутка, беше готово и пријатно гледати је и можда само сажаљење, а никако одвратност, овлада после мноме.

– Ето тако, по ваздуги дан, седи сама самцита и не миче се, гата у карте или се огледа – показује ми Шатов на њу, још с прага. – Он се не стара ни о њеној храни. Старица, из Кириловљева одељења у дворишту, донесе јој понекад штогод за јело, бога ради. Ето тако је остављају саму, са том свећом!

Чудио сам се што Шатов говори гласно као да ње и нема у соби.

– Добар дан, Шатушка! – рече m-lle Лебјаткина љубазно.

– Довео сам ти госта, Марија Тимофејевна – рече Шатов.

– Е па, добро дошао! Не знам кога си довео; некако се таквог не сећам – рече она гледајући ме иза свећице врло пажљиво, па се онда окрете Шатову (а на мене се никако више, док смо год разговарали, није ни осврнула као да и нисам био ту, пред њом).

– Досадило ти, ваљда, да сам ходаш тамо под кровом? – засмеја се она, те се указаше два реда изврсних, дивних зуба.

– И досадило ми и пожелео сам тебе да видим. Шатов примаче клупицу столу, седе на њу, па и мене позва да седнем поред њега.

– Увек волим разговор, али само ти си ми смешан, Шатушка, као да си калуђер! Кад си се очешљао? Дај де, да те очешљам – она извади чешаљ из џепа. – Ваљда ниси махнуо чешљем од онда кад сам те ја очешљала.

– Ма ја и немам чешља – насмеја се Шатов.

– Истина? Па да ти ја поклоним свој, не овај него други, само ме подсети.

Она се најозбиљније прихвати чешљања, чак направи и раздељак са стране, устури се мало да види је ли добро, па онда чешаљ опет остави у џеп.

– Знаш шта, Шатушка – одмахну она главом – ти си, молим те, паметан човек, а, овамо, тешко ти је и чамиш. Мени је чудновато кад на све вас тако гледам: не знам како то људи пате од чаме и мрзовоље. Туга није и досада. Ја сам весела.

– И поред брата?

– Ти то мислиш на Лебјаткина? Он је мој собар и сасвим ми је

свеједно био овде или не био. Ја му викнем: Лебјаткине, донеси воде. Лебјаткине, дај ципеле, а он одмах трчи; понекад се огрешим, буде ми смешно с њим.

– И то је од речи до речи тако – опет се Шатов окрете мени, сасвим гласно и без околишења. – Она га третира сасвим као лакеја; чуо сам и сам кад га зовне: »Лабјаткине, донеси ми воде« и уз то се гласно смеје; разлика је сад само у томе што он не трчи по воду него је за то туче; али се она од њега нимало не боји. Она пати од неких нервних наступа, има их готово свакодневно, и одузимају јој памћење, тако да после тих наступа заборавља све шта је било, а у времену се увек побрка. Ви мислите да она зна кад смо ми дошли? Можда и зна, али зацело је већ све на свој начин примила и прерадила, па сад мисли богзна ко смо, само не оно што смо, иако памти да сам ја Шатушка. Ништа не мари што ја говорим врло гласно, она одмах престане слушати онога ко говори, и одмах се сва предаје својој машти – да, сасвим тако! предаје се. Сањалица је изванредна; по осам часова, по цео дан седи у месту. Ено, она земичка онде, можда ју је још јутрос само једанпут загризла, а довршће је сутра. Пазите, сад почиње да гата.

– Гатам и гатам, Шатушка, али некако не излази – прихвати Марија Тимофејевна чим је чула последњу реч; и не гледајући, пружи леву руку за земичку (вероватно, такође, што је чула и ту реч). Земичку, напослетку, дохвати, али пошто је задржа мало у левој руци, она је, привучена поново поведеним разговором, опет спусти на сто, не знајући, и не загризавши је.

– Излази све на једно: пут, рђав човек, нека превара, самртна постеља, однекуд писмо, изненадна вест – све су то лагарије, мислим ја, Шатушка, а ти? Кад људи лажу, зашто да не лажу карте? – она одједном скупи карте. – Баш то исто казала сам једанпут мајци Прасковји, честита је то жена, често је код мене у ћелију свраћала, да јој гледам у карте, кришом од мајке игуманије. А није само она тамо свраћала. Све се оне чуде, машу главом, погађају-нагађају, а ја се само смејем: »А откуд ћете ви, мајка Прасковја, велим, добити писмо, кад вам дванаест година није долазило?« ћерку јој муж негде у Турску одвео, и већ дванаест година од ње ни трага ни јава. Кад, сутрадан увече, седим ја при чају код мајке игуманије (наша је игуманија кнежевског рода), а седи и још нека госпођа страна, велика сањалица, и седи један стран калуђерчић, Атонски, доста смешан човек, тако се мени чини. Па шта мислиш, Шатушка, тај исти калуђер, тога истог дана, донео мајци Прасковји писмо из Турске, од ћерке – ево ти, на, пуб каро, изненадна вест!... Пијемо ми тако чај, а атонски калуђер ће рећи мајци игуманији: »А највише је, благословена мајко игуманијо, Господ бог

благословио вашу обитељ тиме, каже, што тако драгоцено благо, каже, чувате у недрима обитељи!« »Какво то благо?« пита мати игуманија. »Па мајка Лизавета блажена.« А Лизавета та блажена умештена је у ограду нашу црквену, у зиду, у ћелијицу хват дугу и два аршина високу – седи тамо иза гвоздене преграде седамнаест година, и зими и лети само у конопљаној кошуљи, непрестано или сламчицом или прутићем неким побада у кошуљу своју конопљану, ништа не говори, и не чешља се, и не умива се, и тако седамнаест година. Зими, провуку јој кроз ограду кожух, а сваки дан котарчицу хлеба и крчажић воде. Богомољци гледају, чуде се, хучу, уздишу, мећу новац. »И нашли сте благо!« одговара мати игуманија (наљутила се; чудо како не воли Лизавету); »Лизавета само са зла свога тамо седи, једино из упорства свог, и све је то само притворство.« Мени се то што она рече није свидело; и ја сам тада желела да се тако затворим. »Ја мислим, рекох им, бог и природа једно је исто.« А они мени сви у један глас: »Ето ти сад!« Игуманија се насмеја, прошапта нешто с госпођом, дозва ме, помилова, госпођа ми поклони једну ружичасту траку – хоћеш ли да ти је покажем? Е, а калуђер ме стаде одмах поучавати, и још како је умиљато и смерно говорио, и мора бити врло памтено; ја само седим и слушам. »Јеси ли разумела?« пита. »Нисам, кажем, ништа нисам разумела, и оставите ме, кажем, потпуно на миру.« И од то доба, Шатушка, они ме и оставише саму у потпуном миру... А у том времену, једна наша старица – живела је код нас на покајању због предсказања – изиђе из цркве и шапну мени: »Шта је Богородица? Како ти судиш?« »Велика мајка, одговарам, надање рода човечанског.« »Да, вели, Богородица је велика мајка земљица црна, и велика се у томе за човека радост састоји. И свака туга земаљска, и свака суза земаљска – радост наша јест; а кад напојимо сузама својим земљу под ногама својим за по аршина у дубину, оног часа свему зарадоваћемо се. И неће бити више никакве туге твоје, такво је, каже, предсказање.« Утувила сам тада ту реч. Од то доба стадох се молити и челом дотицати земљу и сваки пут земљу целивати, целивам и плачем. И да ти кажем, Шатушка; у тим сузама нема ничег рђавог и кад никаквог бола у нама не би било, свеједно, од саме радости сузе би нам потекле. Одем ја тако понекад језеру на обалу: с једне стране наш манастир, а с друге наш оштри брег, тако га и зову, брег Оштрељ. Узиђем на тај брег, окренем се лицем истоку, паднем земљи, и плачем, плачем, и не знам колико времена, и не сећам се тада ничег, и не знам тада ништа. Затим устанем, окренем се натраг, а сунце залази, а тако је велико, па дивно, па красно – волиш ли ти да гледаш у сунце, Шатушка? Лепо је, ама тужно. Окренем се опет натраг истоку, а она сенка, она сенка од нашег брега лети као стрела, далеко преко

језера, уска, ду-у-угач-ка-дугачка, а за читаву врсту даље све до самог острва у језеру, па то каменито острво као да попола пререзе, и како га на пола пререзе, и сунце одмах сасвим зађе, и наједанпут све се угаси. Тада се ја растужим, тада ми наједном дође сећање, бојим се сутона, Шатушка. И све више плачем за својим детенцетом...

– А зар га је било? – до таче ме лактом Шатов, који је једнако особито предано слушао.

– Него шта: мајушно па ружичасто, са сићушним ноктићима, али опет, сва је моја туга једино зато што не памтим беше ли дечак или девојчица. Дође ми на памет час дечак, час девојчица. А чим сам га родила, ја сам га онај час у батист и у чипке увила и повезала ружичастим трачицама, цветићима покрила, наредила га и украсила, молитву очитала и некрштена понела, па га кроз шуму носим, и плашим се шуме, страшно ми је, а највише плачем зато што сам га родила, а мужа не знам.

– Па, можда га је и било? – смотрено запита Шатов.

– Смешан си ми, Шатушка, с тим твојим размишљањем. Можда је баш био, и био је, па шта ако је био, кад је свеједно као да га и није било? Ето, ти, на, загонетке, није тешка, решидер је! – осмехну се она.

– А где си однела дете?

– Однела у пруд – уздахну она. Шатов ме опет подгурну лактом.

– А шта ћемо ако ти ниси дете ни имала, ако је све то само бунцање, а?

– Тешко ми питање задајеш ти, Шатушка – одговори она нерешљиво и нимало зачуђена таквим питањем. – што се тога тиче, нећу да ти кажем; можда га и није било; а ја мислим да је то само твоја радозналост; али свеједно, ја ћу увек плакати за њим и никад нећу престати; зар га нисам у сну видела? – крупне сузе засветлеше јој у очима. – Шатушка, Шатушка, је ли истина да ти је жена побегла? – она одједанпут спусти обе руке на његова рамена и погледа га сажаљиво. – Немој се љутити, ето, мени је тешко. Знаш ли, Шатушка, шта сам сањала: опет он долази к мени, маше ми и дозива ме: »Мач̀е моје, каже, мач̀е, ходи-дер мени!« Е, то »мач̀е« лудо ме зарадовало: воли ме, помислила сам.

– Можда ће и на јави доћи – промрмља Шатов полугласно.

– Неће, Шатушка, то је само сан... неће он доћи на јави. Знаш ону песму:

Не треба ми кула нова и висока,

ја остајем овде у овој ћелијици,

и ту ћу да живим, да се спасти могу,

и за тебе молити се богу.

Ох, Шатушка, Шатушка, драги мој Шатушка, што ти нећеш никад ни о чему да ме питаш?

– Па нећеш ништа да кажеш, зато и не питам.

– И нећу, и нећу, закољи ме, нећу – брзо прихвати она – пеци ме, нећу да кажем. Трпела колико му драго, ништа нећу да кажем, неће људи дознати!

– Е, ето видиш, свако има своје – изусти Шатов још тише, обарајући главу све ниже и ниже.

– А да ме замолиш, можда бих и казала, можда бих и казала! – понови она занесено. – Зашто не замолиш? Замоли, замоли ме лепо, Шатушка, па ћу ти, можда, и казати; замоли ме, Шатушка, тако да ја сама пристанем... Шатушка, Шатушка!

Али Шатушка ћути; опште ћутање потраја неко време. Њој сузе лагано теку низ набељено лице; она седи и још се не сећа да скине руке с његових рамена, а већ више и не гледа у њега.

– Ех, шта ми је стало до тебе, а и грехота је – рече он и нагло се диже с клупе. – Устаните, де! – срдито трже клупу испод мене, узе је и остави где је и пре била. – Доћи ће, па не треба да се сети да смо били; а и ми треба већ да идемо.

– Ај, ти све о моме лакеју! – насмеја се Марија Тимофејевна изненада. – Бојиш се! Е па, због ом, добри гости! Него, послушај часком шта ћу да кажем. Малочас долазио је овамо онај Нилич, са Филиповом, газдом – рића брадетина – а у тај мах онај мој насрну на мене. Кад ли га газда дохвати, па повуци по соби, а мој се дери: »Нисам крив, због туће кривице трпим!« И, верујеш ли, сви ми који смо били да се поваљамо од смеха...

– Ех, Тимофејевна, па то сам био ја, а не рића брада; ја сам га за косу одвукао од тебе; а газда је колико ономад долазио да се с вама свађа; ти си то побркала.

– Чекај, да, ја сам збиља побркала, можда си био ти. Него, што да се препиремо око ситница; зар њему није свеједно ко га је одвукао – насмеја се она.

– Хајдемо – рече Шатов и повуче ме за собом; – врата су шкрипнула,

затећи ће нас, а њу ће избити.

Пожурисмо и још не бесмо устрчали уз степенице кад се код врата зачу пијана вика и осу се псовка, Шатов ме пропусти у свој стан и врата затвори кукицом.

– Мораћете који часак причекати ако хоћете да прођете на миру. Гле, како скичи, као прасе! Мора бити да се опет спотакао на прагу; тако сваки пут тек се пружи...

Ипак, није прошло без ичега.

VI

Шатов стоји код својих запртих врата и ослушкује шта бива на степеницама; наједанпут одскочи.

– Иде овамо, знао сам! – прошапута гневно; – ни до поноћи се, можда, неће откачити.

Одјекнуше неколико снажних удара песницом у врата.

– Шатове, Шатове, откључај! – викну капетан. – Шатове, пријатељу!

Дошао сам теби на поздрав мало
испр-р-ичати: сунце да је устало,
и да пламеним гор-р-ри зракама,
гор-р-ри, тр-р-репери свуд... по шум-мама.
Да кажем ти да сам пренуо, ђаво те однео,
бодар-р пр-р-ренуо ту под гр-р-ранама...

Боље рећи међу шибама место под гранама.

Птичица свака... тражи... жеђи.
Фричаћу да ћу пијан бити,
да пијем... не знам шта ћу пити...[120]

– Нека ђаво носи ту глупу радозналост! Шатове, хеј, знаш ли ти да је лепо живети на свету!

– Не одговарајте – опет ми шапну Шатов.

– Ама отвори! Разумеш ли ти да има и нешто узвишени је од туче... међу човечанством; има тренутака пле-е-менитог лица... Шатове, ја сам добар; ја ћу ти опростити... Шатове, до врага с прогласима, шта велиш, а? ћутање.

– Разумеш ли, магарче, да сам заљубљен, фрак сам купио; да видиш, фрак љубави, петнаест сребрних рубаља; љубав једног капетана захтева пристојност великог света... Отвори! – одједном заурла он дивље и опет почне бесно ударати песницама у врата.

– Чисти се до ђавола! – грану сад и Шатов.

– Р-р-робе! Р-р-робе поседнички! И сестра ти је роб, и робиња... кр-р-адљивица!

– А ти си своју сестру продао.

– Лажеш! Трпим клевету невин, а могао бих само да кажем и објасним... Знаш ли ти ко је она и каква је?

– Ко? – Шатов радознало и хитро приђе вратима.

– Па ти разумеш, је ли?

– Та разумем, само ти кажи ко?

– Ја смем да кажем! Ја свакад смем јавно да кажем!

– Хе, мучно да смеш! – изазива га Шатов и маше мени главом да слушам.

– Не смем?

– Ја мислим да не смеш.

– Не смем?

– Па онда кажи, ако се не бојиш господских розги... Ма ти си кукавица, а овамо још капетан!

– Ја... ја... она... она је... – замуца капетан дрхтавим, узбуђеним гласом.

– Дакле? – Шатов примаче уво. Настаде дуго ћутање, бар пола минута.

– Ху-у-уља! – одјекну, напослетку, с оне стране врата и капетан штукну низ степенице, брекћући као самовар и с лупњавом спотичући се о сваки степеник.

– Ах, лукав је он, ни пијан неће да се изда – рече Шатов и одмаче се од врата.

– А шта би то било?

Шатов одмахну руком, отвори врата и опет стаде ослушкивати како је доле; слушао је дуго, чак и сиђе полако низ неколико степеника. Најзад се врати.

– Ништа се не чује, не бије је, значи, одмах се стропоштао да чмава. Време је да ви идете.

– Слушајте, Шатове, шта ћу ја сад из свега овога да закључим?

– Ех, закључите што вам драго! – одговори он уморним и гадљивим гласом, и седе за свој писаћи сто.

Отишао сам. Једна невероватна мисао све се више и више утврђивала у мојој уобразиљи. С тугом сам помишљао на сутрашњи дан.

VII

То »сутрадан«, дакле недеља, кад се судбина Степана Трофимовича морала ресити заувек, беше један од најзначајнијих дана ове моје хронике. То је био дан изненађења, размршај старих и замршај нових ствари, дан жестоких разјашњења и још већих збрка. Пре подне, како то већ читалац зна, морао сам свог пријатеља отпратити до Варваре Петровне, по њеној личној наредби; а већ у три по подне морао сам бити код Лизавете Николајевне да јој испричам – ни сам не знам шта и да јој помогнем – ни сам не знам у чему. Међутим, све се завршило како нико не би претпоставио. Речју, то је био дан чудноватог стицаја околности.

Почело је са Степаном Трофимовичем и са мном, кад смо се пријавили код Варваре Петровне, тачно у дванаест, како је она одредила, па је нисмо застали код куће; још се није вратила из цркве. Кукавни мој пријатељ био је такве воље, или боље рећи у таквој невољи да га је то њено задржавање одмах оборило – у соби за примање се готово немоћан спустио у наслоњачу. Понудим му чашу воде, али он, иако блед и са дрхтавицом у рукама, одбије то достојанствено. Његово одело, узгред да поменем, издвајало се овом приликом својом изванредно подешеном одабраношћу: рубље безмало балско, од везена батиста, бела вратна марама, нов шешир у руци, нове рукавице боје сламе и, чак, једва осетан дах мириса.

Тек што седосмо, а уђе Шатов, допраћен собаром: јасно се видело да је и он дошао по свечаном позиву.

Степан Трофимович се придиже да му пружи руку, али Шатов, пошто нас обојицу пажљиво погледа, окрете се, отиде у крај и тамо седе, нас чак ни главом не поздрави. Степан Трофимович уплашено погледа у мене. Тако још мало поседесмо у потпуној тишини и ћутању. Степан Трофимович одједном беше започео да ми нешто врло брзо шапуће, али га нисам добро чуо, а и он, онако узбуђен, не довршивши шта је почео и махну се говора. Собар уђе још једном, да нешто на столу доведе у ред, или пре ће бити, да погледа – нас Шатов га одмах гласно запита: – Алексеју Јегоричу, да ли знате је ли Дарја Павловна отишла с њоме?

– Варвара Петровна изволела је сама да се одвезе у цркву, а Дарја Павловна изволела је остати горе у својој соби и није сасвим здрава – одговори му собар уљудно и у стилу, да би га поучио како се говори.

Кукавни мој пријатељ опет се згледа са мном, брзо и са зебњом, тако да сам ја напослетку почео да се не окрећем више к њему. Наједанпут, пред

главним улазом протутњаше каруце, а неко удаљено кретање по кући објави нам да се домаћица вратила. Ми сви поскочисмо са својих седишта, кад, ево опет нечег неочекиваног: чује се бат многих ногу, знак да се домаћица није вратила сама; а то је збиља мало чудно, јер је она баш ово време одредила за наш састанак. Напослетку се зачу како неко улази до чудноватости убрзано, просто као да трчи – а Варвара Петровна тако није могла улазити. Наједанпут, баш она готово улете у собу, задихана и необично узрујана. За њом, мало нешто заостајући, и много тише, уђе Лизавета Николајевна, а с њоме, руку под руку – Марија Тимофејевна Лебјаткина! Да сам то у сну сањао, ни тада не бих поверовао.

Да би се ово крајње изненађење разјаснило, неизбежно је потребно да се вратимо унатраг и да потање испричамо необичан догађај који је Варвара Петровна доживела у цркви.

Прво, на службу се слегао готово цео град, подразумевајући ту, дабогме, виши ред нашег друштва. Знало се да ће и губернаторовица изволети доћи, први пут откако је стигла код нас. Напомињем, код нас се већ прочуло да је она »слободоумна« и »новог правца«. Све госпође су знале и то да ће се обући сјајно и са изванредном елеганцијом, зато су се и наше госпође овог пута одвајале одабраношћу и ликсузношћу. Једина је Варвара Петровна била скромно обучена, као и свакад, сва у црно; тако се она од пре четири године стално облачила. Дошавши у цркву, она заузе своје обично место, лево, у првом реду, ливрејисани лакеј стави пред њу сомотско јастуче за клечање; речју, све као и обично. Али, опазило се да се она тог дана ћеле службе необично усрдно молила богу; тврдили су људи после, кад су се свега сетили, да су јој очи биле пуне суза. Сврши се, напослетку, служба, и наш прота, отац Павле, изиђе да одржи свечану проповеђ. Његове беседе су људи волели и високо их ценили: наговарали су га и да их штампа, али он се никако није одлучио. Овог пута беседа је била некако особито дуга. И гле, управо за време беседе, пред цркву се довезе једна госпођа у фијакеру старог облика, што ће рећи да је госпођа могла седети у њему само са стране, придржавајући се за извошчиков појас и њихајући се од труцкања као пољска травчица на ветру. На таквим *»вањкама«*[121] се још и данас људи возе у нашем граду. Кад се кола зауставише на углу цркве – јер су код врата стајали силни приватни екипажи, и још жандарми – госпођа скочи са фијакера и даде кочијашу четири сребрне копејке.

– Шта је, Вања? Мало је? – узвикну она видећи његову гримасу. – То је све што имам – дода де жалостиво.

– Нек је с милим богом! Кад сам те повезао, нисам се погађао – одмахну Вањка руком и погледа је као да мисли: »А и грехота је теби учинити штогод криво.«

Он гурну у недра кожну кесу, крете коње и оде испраћен ругањем најближих извошчика. Ругање и чуђење пратило је и госпођу, док се она између екипажа и лакеја – ови су ишчекивали скори излазак госпоштине – пробијала да допре до црквених врата. Збиља је, и то за сваког, било нечег необичног и неочекиваног у изненадној појави такве особе на улици, међу светом. Болесно мршава и мало хрома, јако набељена и нарумењена, са потпуно нагим дугачким вратом, без мараме и без огртача, само у некој изношеној загаситој хаљини, мада је био хладан и ветровит, ако и ведар септембарски дан; сасвим гологлава, са косом која је на потиљку била уврнута у мајушну пунђу, а с десне стране заденута у њу вештачка ружа, од оних којима се о Лазаревој суботи украшавају херувими. Таквог херувима од врбице, у венцу папирних ружа, видео сам јуче код Марије Тимофејевне, под иконом у куту. А да се све то употпуни, дама је ишла, иако смерно спуштених очију, у исти мах и весело и лукаво се осмејкујући. Да је још само за трунку закаснила, можда је не би ни пустили у цркву... Али успела је да се промигољи, а кад је већ ушла у храм, она се неосетно проби напред.

Мада је беседа дошла била на половину и цела густа гомила у препуном храму слушала с дубоком и немом пажњом – ипак се неколико пари очију косимице обртоше према дами, радознало и у недоумици. Она паде на црквени под, притисну на њ своје набељено лице, полежа дуго, и, како је изгледало, плакала је; али кад је подигла главу и придигла се на колена, врло се брзо прибрала и разведрила. Весело, са врло видним великим задовољством, пусти она поглед да клизи по лицима и црквеним зидовима; са особитом радозналошћу загледала се у по неку госпођу, подижући се ради тога чак и на прсте, и чак се једно двапут и засмејала, кикоћући се при том некако необично. Међутим, проповед се свршила и изнесе крст. Губернаторовица прва пође да га целива, али не учини ни два корака, па застаде – очевидно је желела да са своје стране уступи пут Варвари Петровној; а ова је прилазила усправљена и као и да не види никог пред собом. Нема сумње, губернаторовица је у ову своју претерану учтивост унела врло јасну и своје врсте оштроумну заједљивост; тако су сви разумели; па тако је, мора бити, разумела и Варвара Петровна; али она, као и пре тога, не видећи никога пред собом, са најспокојнијим достојанством приђе и пригну се крсту, и одмах се упути излазу. Ливрејисани лакеј правио јој је пут, премда су се и без тога сви и сами

размицали. Али, на излазу већ, у паперти, згомилана множина тренутно јој препречи пут. Варвара Петровна мало застаће, а уто, наједанпут, неко чудно, необично створење, жена с папирном ружом на глави, проби се између света и клекну пред њом. Варвара Петровна, коју није било лако ма чим збунити, погледа у њу отмено и строго.

Хитам да овде напоменем, што се може краће, да Варвара Петровна иако је последњих година, како кажу, била претерано штедљива, чак и тврдица, покадшто ипак није жалила новац, особито ако се тицало доброчинства. Била је она члан једног добротворног друштва у престоници и у скорашњој години неродице послала је главноме одбору у Петроград пет стотина рубаља за пострадале; о томе се код нас много причало. Напослетку, ту скоро, пре најкраћег времена, пред постављање новог губернатора, беше већ основала месни одбор госпођа за потпомагање најсиромашнијих породиља у граду и у губернији; силно су јој тад замерали због њене славољубивости, али позната наглост њене нарави и у исти мах њена истрајност умало јој не донесе победу над сметњама; друштво је било готово већ уређено, првобитна замисао све се шире и шире развијала у занетој глави оснивачице, већ је сањала како ће такав исти одбор установити и у Москви и како ће се његов утицај потпуно распрострети по свима губернијама. Кад, са изненадном променом губернатора, све застаде; а нова губернаторовица, тако се говорило, као да је већ стигла да у друштву каже неколико заједљивих и, што је главно, врло згодних и разложних напомена у погледу непрактичности основне замисли таквог одбора, што је, дабогме, с новим додацима, дошло до Варваре Петровне. Једино бог познаје дубину срдаца, али, мислим бар, Варвара Петровна је чак с неким задовољством застала сад код црквених врата – знала је да тог часа губернаторовица мора туда проћи, а за њом и сви остали, па »нека лично види да ми је свеједно ма шта она помислила и ма како још брусила језик на рачун таштине мога добротворства! Ево и сад нешто за све вас!«

– Шта тражите, душо, шта желите? – упита Варвара Петровна и пажљиво погледа молитељку на коленима. А ова је гледала у њу бојажљивим погледом, застиђеним, али готово са изразом страхопоштовања, па се одједанпут опет насмеја исто онако, с оним чудноватим кикотањем.

– Шта хоће? Ко је она?

Варвара Петровна пређе све присутне заповедним и упитним погледом. Сви ћуте.

– Ви сте несрећни? Треба вам помоћ?

– Треба ми... дошла сам... – муцала је »несрећна« девојка гласом испрекиданим од узбуђења.

– Дошла сам само да пољубим вашу ручицу... – и опет се зачу њено кикотање.

С најчистијим детињим погледом, с каквим се децà умиљавају хотећи штогод да измоле, она се истегли да дохвати ручицу Варваре Петровне, али брзо, као да се поплашила, трже натраг своје руке.

– И само сте зато дошли? – осмехну се Варвара Петровна болећивим осмехом, па брзо извади из џепа седефски новчаник, а из новчаника банку од десет рубаља и пружи је непознатој.

Ова прими. Варвара Петровна се веома заинтересовала и очевидно није незнанку сматрала за какву простонародну молитељку.

– Гле, дала десет рубаља – проговори неко из гомиле.

– Молим за вашу ручицу – тепала је »несрећна« девојка чврсто држећи прстима левé шаке крајичак банке која се као на ветру повијала.

Варвара Петровна се као мало намршти и озбиљна, готово строга лица, пружи руку, а незнанка је пољуби с великим поштовањем. Њен захвални поглед засија чисто одушевљено. И ето, управо у том тренутку, пристиже и губернаторовица и нагрну читава гомила наших госпођа и старијих чиновника. Губернаторовица, хтела-не хтела, мораде за часак застати у оној тескоби; многи застадоше.

– Ви дрхтите, хладно вам је? – одједном опази Варвара Петровна, па збаци са себе огртач, који лакеј прихвати, скиде с плећа свој црни шал (не баш јевтин) и својеручно уви голи врат молитељкин, која је још једнако клечала.

– Устаните, устаните, немојте клечати, молим вас! Она устаде.

– Где станујете? Зар нико овде не зна где она станује? – Варвара Петровна се нестрпљиво обазре око себе.

Али малопређашње гомилице већ више није било; стајале су ту само познате личности које су посматрале призор, једни са озбиљним чуђењем, други с претворном радозналошћу и, у исти мах, са невином жеђи љубитеља скандала, а трећи почињаху већ да се подсмевају.

– Чини ми се, госпођо, она је од Лебјаткиних – нађе се напослетку један добар човек да одговори на питање Варваре Петровне, наш часни и од многих уважавани трговац Андрејев, у наочарима, са седом брадом, у

рускоj блузи и са округлим цилиндричним шеширом коjи jе држао сад у рукама. – Стануjе у кући Филипова, у Богоjављенскоj улици.

– Лебjаткин? Кућа Филипова? Нешто сам већ слушала... Хвала, Никоне Семjоновичу; али ко jе тај Лебjаткин?

– Назива се капетаном; човек, требало би рећи тако, несмотрен – рече Никон Семjонович. – А ово jе зачело његова сестра. Сад jе, мора се претпоставити, ваљда кришом измакла испод надзора – дода̂де тишим гласом и значajно погледа у Варвару Петровну.

– Разумем вас; хвала, Никоне Семjоничу. Ви сте, душо, госпођа Лебjаткина?

– Не, нисам ja Летajаткина.

– Онда jе, можда, Лебjаткин ваш брат?

– Лебjаткин jе мој брат.

– Знате шта, ja ћу вас сад повести са собом, а после ћете се одвести својој кући; хоћете ли да пођете са мном?

– Ах, хоћу! – узвикну госпођа Лебjаткина и затапша длановима.

– Тетка, тетка! Поведите и мене! – зачу се глас Лизавете Николajевне.

Напомињем да jе Лизавета Николajевна ишла на службу заjедно с губернаторовицом, у њеним колима док jе Прасковjа Ивановна, по лекарскоj наредби, отишла да прожета, а ради разоноде повела са собом и Маврикиja Николajевича. Лиза jе наjеданпут оставила губернаторовицу и прискочила Варвари Петровноj.

– Мила моja, ти знаш да ja увек волим да ми дођеш, али шта ће рећи твоja мати? – поче Варвара Петровна важно, но кад опази Лизино необично узбуђење, она се наjедном збуни.

– Тетка, тетка, морам, морам и ja с вама – молила jе Лиза љубећи jе.

– *Mais qu' avez vous donc, Lise!*[122] – проговори губернаторовица са врло изразитим чуђењем.

– Ах, опростите, *chère cousine*,[123] идем код тетке – окрете се Лиза нагло својој не мало зачуђеној chère cousine и двапут jе пољуби. – Реците и maman да дође код тетке, одмах за мном, maman jе и хтела да сврати, сасвим сигурно jе хтела да сврати, она ми jе сама малопре рекла, заборавила сам да вам то раниje кажем – чаврљала jе Лиза; – опростите, не љутите се, Jулие, chère... cousine... Тетка, готова сам!

– И ако ме, тетка, не поведете, ja ћу за вашим колима трчати и викати

– прошапута она брзо и очајно, готово сасвим у уво Варвари Петровној.

Добро је што нико то није чуо. Варвара Петровна откоракну унатраг и продоран поглед њен упре се у полуделу девојку. Тај поглед реши све: она је одлучила да поведе и Лизу.

– Томе треба учинити крај! – оте јој се нехотице.

– Добро, Лизо, повешћу те и радујем се – додаде она гласно; – разуме се, ако Јулија Михаиловна пристане да је оставиш – окрете се она право губернаторовици, отворено и са простодушном честитошћу.

– О, не сумњајте! Ја нећу да јој одузмем то задовољство, утолико мање што ја... – одмах заћрета Јулија Михаиловна зачудо љубазно – ја сама добро... знам какву фантастичну, свевласну главицу носе ова њена рамена. (Јулија Михаиловна се дражесно осмехну.) – Необично сам вам захвална – захвали јој Варвара Петровна уз учтив и достојанствен поклон.

– Мени је утолико милије – настави Јулија Михаиловна своје брбљање готово већ са заносом и сва поцрвене од пријатног узбуђења – што се Лиза, сем задовољства што ће бити с вама, предаје с усхићењем и овако дивном, овако, могу рећи, високом осећању... сажаљењу... (она погледа на »несрећницу«) и... и-и још у препрати храма...

– Такво схватање чини вам част – дивотно се одазва Варвара Петровна.

Јулија Михаиловна живо пружи руку, а Варвара Петровна с пуном готовошћу дотаче се њених прстију. Утисак је код свих био прекрасан; лица неколицине присутних синуше од задовољства; видело се и неколико ледених и удворних осмејака.

Једном реч, цео је град одмах јасно разумео да није Јулија Михаиловна била она која је све досад занемаривала Варвару Петровну, него, напротив, да је Варвара Петровна Јулију Махаиловну »држала у границама«, док би ова и може бити пешице потрчала да јој направи визиту, само ако би била уверена да је Варвара Петровна не би отерала. Ауторитет Варваре Петровне изванредно порасте.

– Седите, душо – показа Варвара Петровна m–lle Лебјаткиној на каруце, већ притеране, а »несрећница« радосно похита колским вратима, где је прихвати лакеј.

– Како! Ви храмљете! – узвикну Варвара Петровна баш као уплашена и пребледе. (Сви су то опазили, али онда нису разумели.) Каруце полетеше. Кућа Враваре Петровне била је веома близу цркве. Лиза ми је доцније

причала како се за та два-три минута вожње Лебјаткина непрестано хистерично смејала, а Варвара Петровна седела »као у неком магнетичном сну« – то су њене рођене речи.

ПЕТА ГЛАВА

МУДРА ЗМИЈА

I

Варвара Петровна зазвони по слугу, па се одмах спусти у наслоњачу крај прозора.

– Седите овде, драга моја – показа она Марији Тимофејевној место за високим округлим столом насред собе. – Степане Трофимовичу, шта је то? Ето, ето, погледајте ову женску, шта је то?

– Ja... ja... – поче муцати Степан Трофимович. Али појави се лакеј.

– Шољицу кафе, одмах, врло брзо, што може брже! Кола нека стоје.

– Mais chère et excellente amie, dans quelle inquiétude!...[124] – узвикну Степан Трофимович премирућим гласом.

– Ао! Француски, француски! Одмах се види велики свет! – запљеска рукама Марија Тимофејевна и сва занета се спремаше да слуша разговор на француском. Варвара Петровна заустави се на њој готово у страху.

Ми сви ћутимо и очекујемо ма какво разрешење. Шатов не диже главу, Степан Трофимович био је збуњен као да је свему он крив, зној му је избио на челу. Погледам Лизу (она седи у куту, готово напоредо са Шатовом). Очи јој оштро мотре и прелетају са Варваре Петровне на хрому гошћу, а са гошће на Варвару Петровну, усне јој се развлаче у осмех, али зао. Варвара Петровна види тај осмех. А Марија Тимофејевна сасвим се занела: са уживањем и без и најмање забуне и снебивања она разгледа врло лепу собу за примање – намештај, простирке, засторе, слике на зидовима, таван старински израђен, велико бронзано распеће у углу, порцуланску лампу, ситнице на столу.

– Па и ти си овде, Шатушка! – узвикну она изненада. – Замисли, ја сам те одавно приметила, па се мислим: није он! Како ће он овамо доћи! – и засмеја се весело.

– Ви ову женску знате? – окрете се Варвара Петровна одмах Шатову.

– Знам, госпођо – промрмља Шатов и покрете се на столици, али ипак оста седећи.

– А шта знате? Молим вас, брже!

– А шта да кажем... – осмехну се он неумесним осмехом и запе. – Видите и сами.

– Шта видим? Но, де, реците штогод!

– Станује у истој кући у којој и ја... с братом... официр један.

– Па?

Шатов опет запе.

– Не вреди говорити... – промуца он, и онда сасвим заћута. Још и поцрвене због своје смелости.

– Дабогме, од вас се није могло више ни очекивати! – одсечно и срдито прекиде Шатова Варвара Петровна. Сад јој је било јасно да сви нешто знају, а, међутим, сви нешто стрепе и избегавају да јој одговарају, хоће нешто да сакрију од ње.

Уђе собар и на малом сребрном послужавнику принесе ону нарочито поручену кафу, али, на њен миг, он се упути Марији Тимофејевној.

– Ви сте, драга моја, јако озебли, попијте што пре, да се загрејете.

– Mercі – узе Марија Тимофејевна шољицу и одједном прште у смех на своје »Mercі« собару. Али сусревши се са строгим погледом Варваре Петровне, она се уплаши и спусти шољу на сто.

– Тетка, да се ви не љутите? – протепа она с неким лакомислено-враголастим тоном.

– Како-о-о? – трже се Варвара Петровна и исправи се у наслоњачи. – Како сам ја вама тетка? Шта сте тиме мислили?

Не надајући се оваквој љутњи, Марија Тимофејевна сва уздрхта од ситне грчевите трзавице, као у наступу, и завали се на наслон столице.

– Ја... ја сам мислила да тако треба – промуца она гледајући укоченим очима у Варвару Петровну. – Тако вас је лаза назвала.

– Која сад, опет, Лиза?

– Па ено она госпођица – показа прстом Марија Тимофејевна.

– Дакле, она је за вас Лиза?

– Тако сте је и ви малочас назвали – охрабри се мало Марија Тимофејевна. – А у сну сам сањала исту овакву лепотицу – осмехну се она као случајно.

Варвара Петровна је сад схватила и мало се умирила; а на последње речи гошћине чак се малчице и осмехнула. Марија Тимофејевна ухвати тај осмех, устаде са наслоњаче и, храмљући, приђе јој плашљиво.

– Узмите, заборавила сам вратити, не љутите се на неучтивост – и она скиде са својих плећа црни шал Варваре Петровне.

– Одмах да сте то опет огрнули и задржали га за себе. Идите седите, попијте кафу и, молим вас, не бојте се мене, душо, умирите се. Видим да ћу

вас разумети.

– Chère amie... – опет се усуди Степан Трофимович.

– Ох, Степане Трофимовичу, овде се и без вас може глава да изгуби, поштедите ме бар ви! Молим вас, зазвоните у то звонце пред вама, за собаричко одељење.

Наста ћутање. Њен поглед клизи по нама, пођозрив и срдит. Дође Агаша, њена омиљена собарица.

– Мој каририрани шал из Женеве. Шта ради Дарја Павловна?

– Госпођици није добро, госпођо.

– Иди и замоли је да дође. Кажи, много је молим, иако јој није добро.

У истом тренутку, из суседне собе опет се зачу неки необичан жагор гласова и бат корака, као и малопре, и, наједанпут, на прагу се појави задувана и »растројена« Прасковја Ивановна; Маврикије Николајевич придржавао ју је под руку.

– Ох, светитељи божји, једва сам се докотурала! Лизо, шта је теби, јеси ли луда: шта ово радиш с мајком? – зацвили она, уносећи у своју писку, по обичају свих слабих али врло раздражљивих и кидљивих људи, сав накупљени јед и љутњу. – Драга моја Варвара Петровна, дошла сам по своју кћер!

Варвара Петровна погледа је испод ока, придиже се мало у име дочека и једва скривајући мрзовољу проговори: – Добар дан, Парасковја Ивановна, учини љубав и седи. Знала сам да ћеш доћи.

II

Такав дочек није могао изненадити Прасковју Ивановну. Одувек се Варвара Петровна, још од њиховог детињства, деспотски понашала према својој некадашњој другарици из завода и, под привидним пријатељством, готово је с презиром третирала. Али у садашњој прилици стање ствари било је сасвим особито. Последњих дана настајао је већ потпун раскид између двеју кућа, што сам ја још раније летимице поменуо. Узроци овог започетог раскида били су Варвари Петровној, засад, још непознати и тајни, па, мора бити, зато још већма увредљиви; али, што је главно, Прасковја Ивановна је у међувремену успела да пред њом заузме некакав необично напет став. Варвару Петровну то је, разуме се, озлојеђивало и вређало; уто су до ње почели стизати и неки чудновати гласови, који су је такође прекомерно љутили, а нарочито својом неодређеношћу.

По нарави, Варвара Петровна је била непосредна и поносито отворена, прека, нападна, ако је слободно тако рећи. Највише је мрзела потајне и скривене оптужбе и увек више волела отворену, поштену борбу. Како било да било, већ је пет дана како се две госпође нису виделе. Последњу посету учинила је Варвара Петровна Дроздовима и вратила се »од Дроздовице« увређена и збуњена. Нећу се преварити ако кажем да је Прасковја Ивановна дошла сада код ње у наивном уверењу да Варвара Петровна мора из неког узрока пред њом задрхтати; то се већ и на њеном лицу видело. С друге стране, видело се да Варвару Петровну обузима бес прекомерне охолости чим је макар само малчице посумњала да се о њој мисли да је нешто понижена. А Прасковја Ивановна, као и многе личности слаба карактера, које задуго допуштају да, без протеста, буду вређане, познавала се сад по необично одважном налету у првом по себе повољном обрту ствари. Додуше, сад је она болесна, а у болести увек је више раздражљива.

Напослетку да додам: сви ми, присутни у то време у оној соби, не бисмо могли својом присутношћу нарочито сметати овим двема другарицима из детињства ако би дошло да се међу њима распири свађа; ми смо сматрани као људи своји и замало не потчињени. Ја сам то, и не без страха, одмах схватио. Степан Трофимович, који, откако је Варвара Петровна дошла из цркве, још није сео, чувши цику Прасковје Ивановне, спустио се на столицу изнемогао и очајно стао хватати мој поглед, Шатов се круто обрте на својој столици и промумла нешто за себе. Учини ми се: хоће да устане и да оде. Лиза се једва мало подиже с места, па одмах опет

седе; више не обраћаше пажње на материно цвиљење, али не стога што је непослушна и »јогунасте нарави«, него стога што је, очевидно, била потпуно под влашћу неког другог, јаког утиска. Гледала је некуд у празан ваздух, неприбрано, и више није скретала пажњу ни на Марију Тимофејевну.

III

– Ох, овде, овде! – показа Прасковја Ивановна на наслоњачу код стола и тешко се на њу спусти уз припомоћ Маврикија Николајевича. – Не бих ја у вашој кући села, матушка, да ми није ових ногу! – дода̀де промуклим гласом.

Варвара Петровна подиже мало главу и с болним изразом притиште прстима десне руке десну слепоочницу, очевидно осећајући на томе месту јак бол (tic douloureux).[125]

– Шта то значи, Прасковја Ивановна? Зашто ти у мојој кући не би села? Ја сам увек уживала искрено пријатељство твог покојног мужа, а ја и ти још као девојчице заједно смо се играле лутака у заводу. Прасковја Ивановна замаха рукама. – Знала сам да ћете то. Кад год се спремате да пребацујете, ви вечито почињете с пансионом – то је ваше околишавање. За мене, то је само слаткоречивост. Не могу да трпим тај ваш пансион.

– Ти си, чини ми се, дошла и сувише зловољна – како твоје ноге? Ево, носе ти кафу, изволи, пробај, и немој се љутити.

– Матушка, Варвара Петровна, ви са мном баш сасвим као са малим дететом! Нећу ја кафу, ето!

Она пркосно махну руком на слугу с послужавником. (Кафу су, уосталом, одбили и сви остали, осим мене и Маврикија Николајевича. Степан Трофимович је већ био узео, но је шољу спустио на сто. Марија Тимофејевна, иако би врло радо узела и другу шољу, и већ је и руку пружила, ипак се предомислила, и достојанствено захвалила, очито тиме сама собом задовољна.)

Варвара Петровна се осмехну једним углом усана.

– Знаш шта, драга моја Прасковја Ивановна: ти си зацело опет нешто увртѐла у главу, зато си и дошла овамо. Ето, наљутила си се због завода; а сећаш ли се како си дошла с пута па цео разред уверава̀ла да те је просио хусар Шабликин и како те је m-me Lefebure одмах ухватѝла у лажи и прекорила? А ти и ниси стварно слагала, већ си то просто измислила била, ради своје забаве. Дакле, реци, шта те је сад овамо довело? шта си још уобразила, чиме си незадовољна?

– А ви сте се заљубили у попа који је предава̀о у заводу хришћанску науку. Ето, да знате, кад сте већ такво злопамтило? Ха-ха-ха! – прште она у жучан смех и закашља се.

– А-а то за попа ниси заборавила... – погледа је Варвара Петровна мрско.

Лице јој позелене. Прасковја Ивановна одмах узе достојанствено држање.

– Није ми сада до смеха, матушка; зашто сте ви моју ћерку наочиглед целог света умешали у свој скандал?

– У мој скандал? – ту се Варвара Петровна исправи нагло, претећи.

– Мама, и ја вас много молим да будете умеренији – проговори изненада Лизавета Николајевна.

– Шта си казала? – започе мама, спремајући се да опет цикне, али под засјактаним погледом ћеркиним она се трже.

– Како сте могли рећи скандал, мама? – плану Лиза. – Ја сам се извинила Јулији Михаиловној и дошла сам овамо од своје воље, јер сам хтела да сазнам случај ове несрећнице па да јој помогнем.

– »Случај ове несрећнице!« – развуче Прасковја Ивановна с пакосним осмехом; – а личи ли теби да се мешаш у те »случајеве«? Он, матушка! – окрете се она бесно Варвари Петровној. – Доста нам је вашег деспотизма! Било истине или не било, тек сви кажу да ви сав овдашњи свет муштрате; него види се, дошао је ред и на вас!

Варвара Петровна седи право, као стрела, готово да се одапне из лука. Десетак секунди гледала је у Прасковју Ивановну строго и непомично.

– Моли бога, Прасковја, што смо сви овде своји – напослетку проговори она са злослутном мирноћом; – рекла си многу сувишну.

– Не бојим се ја, матушка, као понеки, шта ће свет рећи; него ви сте она која пред њим дршће, а овамо се правите горди. А што су овде сви своји, за вас боље него да чују туђи људи.

– Да се ниси пропаметила за ову недељу?

– Нисам се ја пропаметила за ову недељу, него се показала права истина за ову недељу.

– Каква права истина? Слушај, Прасковја Ивановна, немој ме љутити, него ми овог часа кажи, тако ти части, каква је то истина изишла на видело и на шта ту мислиш?

– Па ево те истине, целе, ево је овде! – рече Прасковја Ивановна и прстом нагло показа на Марију Тимофејевну, са оном смелом одлучношћу која се већ више не брине о последицама, него само хоће да тога часа изазове запрепашћење.

Марија Тимофејевна, која је са веселом радозналошћу непрестано у њу гледала, видећи сад на себе управљен прст љутите госпође, радосно се насмеја и весело се промешкољи у наслоњачи.

– Господе Исусе Христе, ваљда нису сви полудели! – узвикну Варвара Петровна и сва бледа паде на наслон своје столице.

Побледе тако да се сви ускомешаше. Степан Трофимович први јој прискочи у помоћ; прићем и ја, чак и Лиза устаде с места, мада оста поред своје наслоњаче; али највише се препала сама Прасковја Ивановна; она викну, подиже се како је могла и готово плачно поче лелекати:

– Сестро, Варвара Петровна, опростите ми моју пакосну лудост!... Та подајте јој когод бар воде, забога!

– Не јекћи ми ту, молим те. Прасковја Ивановна! А ви, господо, будите добри па се уклоните; воде не треба! – проговори Варвара Петровна побледелим уснама, гласом чврстим иако не врло чујним.

– Матушка! – настави Прасковја Ивановна, за трунчицу умирена; – мила моја, Варвара Петровна, ја јесам крива због својих несмотрених речи, али, ето, раздражила су ме горе од свега та писма без потписа којима ме бомбардује некакав ситан свет. А кад их пишу, нека их пишу вама, а не мени, јер ја, матушка, имам кћер!

Варвара Петровна с јако раширеним очима немо је гледала у њу и зачуђено слушала. У истом тренутку нечујно се отворише у углу побочна врата и појави се Дарја Павловна. Она застаде и осврте се свуд унаоколо; зачудила ју је наша узбуна. Мора да није одмах препознала Марију Тимофејевну, а нико је није раније о њој обавестио. Степан Трофимович први опази Дарју, учини брз покрет, поцрвене, и ко зна зашто, он лично врло гласно пријави њен долазак: »Дарја Павловна!« тако да се одједанпут све очи управише на њу.

– Како! Је ли то ваша Дарја Павловна! – узвикну Марија Тимофејевна. – чуј, Шатушка, па не личи на тебе! А онај мој овакву лепоту назива крепосном робињом Дашком!

Међутим, Дарја Павловна је већ пришла Варвари Петровној; али изненађена узвицима Марије Тимофејевне, она се брзо окрете, па тако и остаде, стојећи испред своје столице, гледајући на јуродиву девојку дугим прикованим погледом.

– Седи, Даша – рече Варвара Петровна са страховитом мирноћом; – ближе, тако: сада можеш и седећи видети ту женску. Познајеш ли је?

– Нисам је никад видела – тихо одговори Даша, ћута мало, па одмах дададе: – Мора да је то болесна сестра господина Лебјаткина.

– Душо моја, и ја вас први пут сад видим, иако сам одавно с љубопитством желела да се с вама упознам, јер у сваком гесту вашем видим васпитање – са заносом повиче Марија Тимофејевна. – А што мој лакеј грди... ма зар је могућно да бисте ви задржали његов новац, тако васпитана и слатка? Зато вам то и кажем, што сте мили, врло мили, врло мили, то вам, ето, ја кажем од своје стране! – заврши она одушевљено, машући испред себе ручицом.

– Разумеш ли ти штогод? – са поноситим достојанством запита Варвара Петровна Дарју.

– Све разумем...

– Оно о новцу чула си?

– То је новац који сам, на молбу Николаја Всеволодовича, у Швајцарској примила да га предам томе господу Лебјаткину, њеном брату.

Наступи ћутање.

– Тебе је Николај Всеволођович молио за то?

– Он је много полагао на то да се тај новац пошаље господину Лебјаткину; свега три стотине рубаља. Па како није знао његову адресу, него само толико да ће он доћи у наш град, поручио је мени да их предам господину Лебјаткину за случај да овамо дође.

– А какав је то новац... задржан? О чему је ова женска малочас говорила?

– То ја не знам; а и до мене је иначе допрло како господин Лебјацкин јавно говори да му нисам све предала: ту ствар ја не разумем. Било је три стотине рубаља, и послала сам три стотине рубаља.

Дарја Павловна се готово сасвим умири. И уопште, да напоменем, тешко је било ову девојку дуго држати у чуду и збунити је, па ма како се она у себи осећала. Тако и сад; она је на све одговарала без ужурбаности, на свако питање одговорила је тачно, мирно, течно, без икаквог трага од првашњег свог изненадног узбуђења, без и најмање забуне која би као могла сведочити о каквој год њеној кривици. Док је она говорила, Варвара Петровна не скидаше ока с ње; за тренутак је нешто промишљала.

– Што Николај Всеволодович – проговори она напослетку одсечно и очевидно говорећи свима нама, премда је само у Дашу гледала – што Николај Всеволодович није своју поруку предао мени, него теби, значи да

је имао својих разлога да тако поступи. Не мислим да имам права запиткивати о тим разлозима, ако треба да буду за мене тајна. Али, већ сама твоја сарадња у тој ствари умирује ме потпуно у смислу тих ствари, то треба да знаш, Дарја, пре свега. Но ипак, видиш ли, драга моја, ти си, не познајући свет, могла и с чистом савешћу учинити какву несмотреност; па си је и учинила чим си себе довела у везу с некаквим неваљалцем. Гласови које је тај нитков ширио потврђују твоју грешку. Али ја ћу се о њему распитати, па како сам ја твоја заштитница, умећу да те браним. А сад све ово треба завршити.

– Најбоље ће бити, кад вам дође, да га пошаљете у лакејску собу – прихвати Марија Тимофејевна неочекивано и истури се из своје наслоњаче. – Нека с њима на сандуку игра мало жандара, а ми ћемо овде седети да пијемо кафу. Оно, може се баш и њему послати једна шољица, али ја га из свег срца презирем.

Она изразито махну главом.

– Ово треба свршити – понови Варвара Петровна саслушавши гошћу пажљиво. – Молим вас, зазвоните, Степане Трофимовичу.

Степан Трофимович зазвони, па одједанпут, сав узбуђен, ступи напред.

– Како... сам... – протепа он у ватри црвенећи, застајкујући и муцајући – како сам и ја чуо ову ретко одвратну причу, боље рећи клевету, то... пун срџбе... enfin c'est un homme perdu et quelque chose comme un forçat évadé.[126]

Он прекиде и не доврши; Варвара Петровна зажмири и одгледа га од пете до главе.

Уђе достојанствени Алексеј Јегорович.

– Каруце! – нареди Варвара Петровна – а ти, Алексеју Јегоровичу, спреми се да госпођу Лебјаткири одведеш кући, куда ти она нареди.

– Господин Лебјаткин доле већ одранније очекује госпођу и лепо моли да га пријавим.

– То је немогућно, Варвара Петровна – јави се узнемирени Маврикије Николајевич изненадно; а све досад је мирно ћутао. – Ако допустите да кажем, то није човек који се може примити у друштво, то је... то је... немогућ човек, Варвара Петровна!

– Нек причека – окрете се она Алексеју Јегоровичу и њега нестаде.

– C'est un homme malhonnête, et je crois même, que c'est un forçat évadé, ou quelque chose dans ce genre[127] – опет промрмља Степан Трофимович,

опет поцрвене и опет прекиде.

– Лизо, време је да се иде – изјави Прасковја Ивановна с одвратношћу и устаде. Изгледаше као да јој је сад криво што је малопре, у страху, саму себе назвала лудом. Док је говорила Дарја Павловна, она је већ слушала с цртом надмености на уснама. Али мене је највише зачудило то како је изгледала Лиза откако је ушла Дарја Павловна; – у њеним очима севале су мржња и презир, сасвим отворено, неприкривено.

– Причекај часком, Прасковја Ивановна, молим те – задржава је Варвара Петровна; њена изванредна мирноћа траје још једнако. – Буди добра, поседи још мало, намерна сам да све искажем, а тебе боле ноге. Тако, хвала ти!... Малочас била сам ван себе и рекла сам ти неколико неуздржаних реци. Буди добра, опрости ми; глупо сам урадила и ја прва се кајем, зато што у свему волим истину и правду. Свакако, и ти си се заборавила кад си поменула некаква писма без потписа. Свако безимено потказивање заслужује презирање већ зато што је без потписа. Ако ти друкчије мислиш, ја ти не завидим. Свакојако, да сам на твом месту, ја са таквим гадостима не бих журила, нити бих се њима прљала. А ти си се упрљала. Но кад си већ сама започела, онда да ти кажем да сам пре шест дана и ја примила једно такво писмо. Некакав рђав човек уверава ме да је Николај Всеволодович сишао с памети и како треба да се чувам неке хроме жене која ће у мојој »судбини играти необичну улогу« – тај сам израз упамтила. Мислила сам, а и знала сам, да Николај Всеволодович има и сувише непријатеља, па сам одмах позвала једног човека одавде, једног од овдашњих потајних и највећма осветљивих и презираних непријатеља његових, и из разговора с њим сам се зачас осведоточила о жалосном пореклу оног безименог писма. Ако су и тебе, јадна моја Прасковја, због мене узнемиравали исто тако недостојним писмима и, како ти кажеш, »бомбардовали« те, онда, наравно, ја прва жалим што си невино послужила као повод. То је све што сам хтела да ти разјасним. Са жаљењем видим да си много уморна и као ван себе... Уз то, готова сам да овог часа пустим оног сумњивог човека; Маврикије Николајевич је употребио не баш сасвим подесан израз да је немогућно њега примити. Лиза нарочито нема овде шта да ради. Ходи, Лизо, драга моја, да те још једном пољубим.

Лиза пређе преко собе и ћутећи стаде пред Варвару Петровну. Она је пољуби, узе је за руке, одвоји је мало од себе, погледа је осећајно, па онда је прекрсти и опет пољуби.

– Па због, Лизо – (у гласу Варваре Петровне готово се осећаху сузе) – веруј, увек ћу те волети, па ма шта ти судбина одсад намењивала...

Бог нек је с тобом. Ја сам се свагда с благосиљањем поклањала деснici његовој...

Хтеде још нешто додати, али се узђржа и ућута. Лиза као пође на своје место, још једнако у немом ћутању и као да је утонула у мисли, па одједанпут стаде пред мајком.

– Ја, мама, још нећу да идем, још ћу мало остати овде код тетке – проговори она мирним гласом, али је у њеним мирним речима звонила гвоздена одлучност.

– О, боже мој, шта је ово! – јекну Прасковја Ивановна и немоћно размахну рукама.

Али јој Лиза не одговори, а као да је чак и не чу. Она опет седе у исти кут собе и опет поче гледати некуд у празно.

На лицу Варваре Петровне засветле се нешто победнички радосно и поносно.

– Маврикије Николајевичу, имам за вас особиту молбу: учините ми љубав и сиђите да видите оног човека доле, па ако иоле има могућности да се пусти, доведите га.

Маврикије Николајевич се поклони и изиђе. Мало затим он уведе господина Лебјаткина.

IV

Ја сам већ нешто казао о изгледу тога господина: висок је, коса му коврчаста, јак човек око четрдесет година, зајапурена, нешто подбула и млитава лица, са образима који се при сваком покрету главе трескају, са ситним, закрвављеним, каткад прилично лукавим очицама, са брковима и »бакенбардима« и са заметком месната подваљка доста непријатног облика. Али што нас је на њему највише зачудило: дошао је у фраку и чистом рубљу. »Има људи којима чисто рубље чак и не личи«, тако је Липутин једном одговорио Степану Трофимовичу кад га је овај у шали прекорео због његове неуредности. Капетан је имао и црне рукавице, десну, уопште још ненавлачену, држао је у руци, а лева, мучно разапета на шаци и незакопчана, тек упола је скривала ту меснату шапу, којом је капетан држао сасвим нов, сјактав, округао шешир и зацело први пут употребљен. Дакле, види се, јучерашњи »фрак љубави«, о којем је кроз врата довикивао Шатову, доиста је постојао. Али све то, то јест и фрак и рубље, набављени су (како сам после дознао) по Липутинову савету, ради некаквих тајних смерова. Несумњиво да је он и сад дошао (на најмљеним колима) подбоден са стране и с нечијом помоћу; сам он не би умео да се досети; нити би се обукао, спремио и одлучио за некаква три четврт часа, баш да претпоставимо да је за призор у црквеној препрати био дознао оног тренутка. Пијан није био, али био је у оном тешком, тромом и маглавитом стању човека који се пробудио после многобројних дана пијења. Чинило се као да је било доста само дотаћи га једно двапут руком за рамена, па да се опет опије.

Он се залетео да уђе у собу, али се на вратима спотаче о простирку. Марија Тимофејевна да умре од смеха. Брат је свирепо погледа; па одједанпут учини неколико брзих корака према Варвари Петровној.

– Дошао сам, госпођо... – затрешта као из трубе.

– Будите добри, господине – исправи се Варвара Петровна – и заузмите место, ено тамо, на оној столици. Ја ћу вас и отуда чути, а одовуд моћи ћу да вас боље видим.

Капетан застаде и тупо гледаше испред себе; али ипак, окрете се и седе на одређено место, крај самих врата. У изразу његове физиономије читала се силна непоузданост у самога себе, а уједно с тим и дрскост и нека стална раздражљивост. Страшно се уплашио, то се видело; али трпело је и његово самољубље и могло се погодити да би он, у раздраженом самољубљу, био спреман на сваку дрскост ако би се десила прилика за то.

Видело се да стрепи за сваки покрет свог незграпног тела. Познато је да људи њему слични, кад се каквим чудним случајем нађу у друштву, највеће муке имају од својих рођених руку и стално осећају немогућност да их на пристојан начин некуд дену. Са шеширом и рукавицама у рукама, капетан је премро на својој столици, а свој празан поглед не скидаше са строгог лица Варваре Петровне. Може бити да је хтео да мало боље разгледа свуд унаоколо, али засад се још није усуђивао. Марија Тимофејевна, вероватно, налазећи да је његова појава одвећ смешна, опет се гласно засмеја; али он и не мрдну. У таквом положају држала га је Варвара Петровна бездушно дуго, читав минут, посматрајући га немилосрдно.

– Прво допустите да лично од вас дознам ваше име – изусти она одмерено и изразито.

– Капетан Лебјаткин – затутња његов глас. – Ја сам дошао, госпођо... – усуди се он опет.

– Допустите! – задржа га она поново. – Да ли је ова јадна особа, која ме је веома заинтересовала, заиста ваша сестра.

– Сестра, госпођо, утекла испод надзора, јер је она у таквом стању...

Он одједном запе и поцрвене.

– Немојте то криво разумети, госпођо – збуни се он страшно – рођени брат неће је оцрнити... у таквом је стању, то значи да није у таквом стању... у смислу који прља репутацију...

Он одједном прекиде.

– Господине! – ту Варвара Петровна подиже главу.

– Ево у каквом је стању! – заврши он изненада и куцну се прстом посред чела.

Настаде кратко ћутање.

– А пати ли од тога одавно? – мало развучено запита Варвара Петровна.

– Госпођо, дошао сам да захвалим на великодушности, указаној у препрати, руски, братски...

– Братски?

– То јест, не братски, као једнаки, него братски једино у томе смислу што сам ја брат мојој сестри, госпођо, и, верујте, госпођо – учеста он и опет се зајапури – да ја нисам тако необразован како могу изгледати на први поглед у вашем салону. Ја и сестра, госпођо, нисмо ништа наспрам богатства и раскоши коју овде примећујемо. Имамо уз то још и клеветнике.

Али на своју репутацију поносит је Лебјаткин, госпођо, и... и-и... дошао сам да захвалим... Ево новац, госпођо!

Он извади из џепа новчаник, ишчупа из њега хрпу новчаница и у бурном нападу нестрпљења стаде их дрхтавим рукама пребирати. Види се да би хтео нешто што пре да разјасни, што је и било већ врло потребно; али, вероватно, и сам је осећао да му ово петљање с новцем да је још глупљи изглед, те изгуби и последњу трунку владања над собом; новац никако да изброји, прсти се заплићу и, да би његов стид превршио све мере деси се да му из новчаника исклизну једна зелена новчаница и кривудајући слете на простирку.

– Двадесет рубаља, госпођо – рече и нагло скочи, и са хрпом у руци, лица знојавог од мука; па кад опази на поду испуштену новчаницу, он се саже да је подигне, али нешто се застиде и само одмахну руком.

– За вашу послугу, госпођо, за лакеја који је нађе; да се сети Лебјаткина!

– То ја нипошто не могу допустити – брже рече Варвара Петровна још и с неким страхом.

– У том случају...

Он се саже, диже новчаницу, јако поцрвене те одједанпут приђе Варвари Петровној и пружи јој одбројени новац.

– Шта је то? – изусти Варвара Петровна, сад већ сасвим уплашена; чак устукну натраг.

Маврикије Николајевич и Степан Трофимович, сваки за се, коракнуше унапред.

– Не бојте се, не бојте се, нисам ја луд, хвала богу, нисам луд! – узбуђено умирује капетан присутне, на све стране.

– Да, господине, ви сте с ума сишли!

– Госпођо, све то није оно што ви мислите. Ја сам, разуме се, један ништаван пршљен... О, госпођо, богате су и сјајне собе ваше, а сиромашне су и убоге у Марије Непознате, сестре моје, рођене Лебјаткине, само засад, јер сам бог неће да тако вечито остане! Госпођо, ви сте јој дали десет рубаља и она је примила, али зато што сте јој ви дали, госпођо! Чујте, госпођо! Ни од кога на свету неће узети ова Непозната Марија, иначе би се у гробу превртуо дед њен, штаб-официр, погинуо на Кавказу, пред очима самог Јермолова; али од вас, госпођо, све ће примити. Само, ако ће руком узети десет рубаља, другом ће вам пружити двадесет рубаља, као прилог за

један од престоничких одбора у коме сте ви, госпођо, члан... како сте ви сами, госпођо, објавили у »Московским вједомостима« да је код вас овдашња, дакле, наша, градска књига добротворног друштва, у коју сваки може уписати...

Капетан наједанпут ућута; дисао је тешко као после каквог тешког напора. Све ово о одбору за доброчинства било је, вероватно, раније припремљено, можда и под Липутиновом редакцијом. Капетан се још већма ознојн и дословно му капље зноја избише по слепоочницама. Варвара Петровна посматрала га је понируħи погледом у њега.

– Та књига – проговори она оштро – увек стоји доле код вратара моје куће, можете тамо уписати свој прилог, ако хоћете. А сад молим вас да склоните свој новац и да ми не машете њиме испред очију. Тако. И још молим да узмете своје пређашње место. Тако. Врло ми је жао, господине, што сам се преварила у погледу ваше сестре и подарила јој милостињу, кад је тако имућна. Једино не разумем зашто само од мене хоће да прими, а од других ни по коју цену неће. Ви сте то тако истицали да ја желим да ми се то сасвим тачно разјасни.

– Госпођо, то је тајна која може бити само у гробу сахрањена! – одговори капетан.

– А зашто? – запита Варвара Петровна некако не баш поуздано.

– Госпођо, госпођо!...

Он суморно ућута, гледајући у земљу, с десном руком на срцу. Варвара Петровна чекаше не скидајући очију с њега.

– Госпођо! – загрме он изненада – допуштате ли да вам ставим једно питање, само једно, али отворено, искрено, руски, из душе?

– Молим вас.

– Јесте ли ви, госпођо, патили у животу?

– Ви хоћете просто да кажете да сте због некога патили, или патите.

– Госпођо, госпођо! – поскочи он опет, по својој прилици и не видећи шта чини и ударајући се у прса – овде, у овом срцу, накупило се толико, толико, да ће се сам бог зачудити кад се то на страшном суду обелодани!

– Хм! јако речено.

– Госпођо, ја можда говорим напраситим језиком љутње...

– Не брините се, ја већ знам кад вас треба задржати.

– Могу ли вам поставити још једно питање, госпођо!

– Можете.

– Може ли се умрети једино из племенитости сопствене душе?

– Не знам, нисам себи задавала такво питање.

– Не знате! Нисте себи задавали такво питање!

– повика он с патетичном иронијом. – А ако је тако, ако је тако...

Умукни срце без наде...

и он се помамно удари у прса.

И опет поче ходати по соби. Потпуна немоћ уздржати у себи своје жеље, то је обележје оваквих људи; напротив, неодољива је њихова тежња да их одмах, готово чим су се зачеле, покажу, и то онакве какве су, потпуно неопремљене. Ако се такав човек нађе у друштву за које није створен, он обично почиње бојажљиво; али попустите ли му само за длачицу, он тога часа скоком прелази у смелост. Капетан се већ загрејао, он хода, маше рукама, не слуша шта га питају, говори о себи брзо, пребрзо, тако да га покадшто и језик издаје, не довршава што је започео већ прелази на другу фразу. Додуше, мучно да је био сасвим трезан; а ту је била још и Лизавета Николајевна, на коју још није ниједанпут погледао, али му је, како изгледа, њено присуство страховито завртело главу. Него, то је тек само претпоставка.

Мора да је био неки узрок што се Варвара Петровна, савлађујући одвратност, решила да саслуша таквог човека. Прасковја Ивановна просто се тресла од страха; додуше, она, како изгледаше, и није потпуно схватала у чему је ствар. И Степан Трофимович дрхти, али он не због несхватања, него стога, напротив, што је свакад наклоњен претеривању у схватању. Маврикије Николајевич стоји у ставу заштитника свих у соби. Лиза је бледа и јако отвореним очима нетремице посматра дивљачког капетана, Шатов седи као и пре; али што је најчудније, Марија Тимофејевна не само што се не смеје него се веома растужила. Десном се руком налактила на сто па дугим сетним погледом прати брата и његово декламовање. Једино ми Дарја Павловна изгледа спокојна.

– Све су то којекакве алегорије – расрди се најзад Варвара Петровна; – ви не одговарате на моје питање: зашто? Ја једнако чекам одговор.

– Нисам одговорио на ваше »зашто«? Очекујете одговор на своје »зашто«? – понови капетан трепћући. – Та мајушна речца »зашто« испунила је сву васиону од првог дана постања света, госпођо, и цела природа сваког тренутка довикује своме творцу: »зашто«? И ево већ седам

хиљада година не добија одговора. Па може ли један капетан Лебјаткин одговорити, и хоће ли то бити прави одговор, госпођо?

– То су све бесмислице, и не пита се то! – љути се Варвара Петровна и губи стрпљење. – То су алегорије, а осим тога, ви, господине, говорите сувише гиздаво и бујно, што ја сматрам за смелост.

– Госпођо – говори капетан не слушајући је – ја бих, можда, волео да се зовем Ернест, а приморан сам носити просто име Игњат; а зашто, шта мислите? желео бих да се зовем кнез де Монбар, а ја сам само Лебјаткин, од лабуда,[128] зашто то? Ја сам песник, госпођо, песник по души, и могао бих добити хиљаду рубаља од издавача, а ја сам приморан да живим у лавору;[129] зашто то? Госпођо, ја мислим, Русија је игра природе, ништа више!

– Зар ви баш никако не можете ништа одређено да кажете?

– Могу вам, госпођо, изговорити песму Бубашваба.

– Шта-а-а?

– Госпођо, ја још нисам луд! Полудећу, зачело ћу полудети, али још нисам луд! Госпођо, један мој пријатељ, личност најплеменитија, написао је једну басну Крилова, под називом Бубашваба – могу ли вам је изговорити?

– Ви хоћете да прочитате једну басну од Крилова?

– Не, нећу од Крилова, него своју басну, своју сопствену, свој састав! Верујте, госпођо, без увреде, нисам ја толико необразован и пропао те да не знам да Русија има великог баснописца Крилова, коме је министер просвете подигао споменик у Летњој градини за игру у дечјем узрасту. Ви, дакле, питате, госпођо: »зашто«? Одговор је на дну те басне, у огњеним речима!

– Реците ту своју басну!

Била једна бубашваба,[130]

бубашваба с малољетства.

И у чашу, затим, паде,

на дну пуну мувождерства...

– Господе, шта је то? – узвикну Варвара Петровна.

– Па то – ужурба се капетан јако машући рукама и са срдитом нестрпљивошћу аутора коме сметају да своју ствар прикаже – па то, кад муве лети улазе у чашу, онда настаје мувождерство, то сваки глупак може да разуме, немојте ме прекидати, немојте, немојте, видећете, видећете... (он

је једнако махао рукама).

Заузе им Шваба место,
муве на то загунђаше,
препуна је наша чаша,
к Јупитеру завапише.
А док оне дижу вику,
приступи им Никифор,
старац честит, свим на дику...

Даље, знате, још нисам довршио, али свеједно, испричаћу! – трештао је капетан. – Никифор узима чашу, и не осврћући се на вику, сву ту комедију испљусне у кофу, и муве и бубашвабе, што је и много раније требало учинити! Али, пазите само, госпођо, пазите! Бубашваба не ропће! Ето вам одговора на ваше питање: »зашто«? – узвикну он победнички. – »Бу-ба-шва-ба не ропће!« А што се тиче Никифора, он представља природу – додаје капетан убрзано и задовољан собом пође опет по соби.

Варвара Петровна се много наљути.

– А какав је то новац, ако смем питати, који сте ви добили, тобоже, од Николаја Всеволодовича и који вам, тобоже, није предат, те сте се усудили да због тога оптужујете једну личност која припада моме дому?

– Клевета! – грмну Лебјаткин и трагично диже десницу.

– Не, није клевета.

– Госпођо, постоје околности које приморавају да се пре подноси и породична срамота него да се истина јавно прогласи. Неће се Лебјаткин изговорити, госпођо!

Он као да беше ослепео; био је надахнут; осећао је своју важност овде. И већ му се хтело и да увреди, да некако упрља, да покаже своју моћ.

– Звоните, молим вас, Степане Трофимовичу – замоли Варвара Петровна.

– Лукав је Лебјаткин, госпођо! – намигну он уз ружан осмех – лукав је, али и он има сметњи, и он има предворје страсти! А то је предворје стара ратничка хусарска боца, коју је Денис Давидов опевао. И ето, госпођо, кад је он у том предворју, тада се дешава да отпреме писмо у стиховима, дивно писмо, али које би он затим хтео натраг да врати сузама целог свог живота, јер се ремети осећање највеће лепоте. Само, птичица је одлетела, не ухвати је за реп! Ето, госпођо, ето у том предворју Лебјаткин

се могао изрећи и односно племените девојке као у племенитој срцби и огорчењу душе ускипеле од увреда, чиме су се и користили његови клеветници. Али лукав је Лебјаткин, госпођо, и узалуд над њим чечи злокобни вук,[131] и сваки час пиће досипа, и чека свршетак: нек чека, неће се Лебјаткин одати, неће, а на дну боце, место оног што се очекује, сваки пут се покаже – препреденост Лебјаткинова! Али доста, о, доста! Госпођо, ваше раскошне дворане могле би припадати лицу најплеменитијем, али бубашваба не ропће! Разумејте, видите, напослетку, да он не ропће и упознајте велики дух!

У том тренутку зацангрче звонце, оздо из вратареве собе, а готово у исти мах уђе Алексеј Јегорич, који је на малопређашњи позив Степана Трофимовича нешто закаснио. Стари честити слуга био је необично узбуђен.

– Николај Всеволодович изволели су овог часа приспети и долазе овамо – рече он у одговор на упитни поглед Варваре Петровне.

Ја се нарочито сећам како је Варвар а Петровна у том тренутку изгледала: испрва пребледе, али одједанпут очи јој синуше. Исправи се у наслоњачи са изразом необичне одлучности. Сви остали били су запрепашћени. Сасвим изненадан повратак Николај а Всеволодовича, коме смо се надали ваљда тек после месец дана, био је необична ствар не само стога што је био изненадан него по судбоносном стицају тог повратка баш са овим садашњим тренутком, чак и капетан оста насред собе као прикован, отворених уста; са врло глупавим изразом гледао јеу врата.

Из суседне собе, дугачке и велике, одјекивали су већ брзи и све ближи кораци, ситни, необично чести, као да се неко клиза, и наједанпут у нашу собу упаде – не Николај Всеволодович, него неки сасвим непознат младић.

V

Допуштам себи да се мало задржим на овој личности и да је бар са неколико летимичних потеза оцртам.

То је био младић од двадесет седам или осам година, мало виши од средњег раста, са ретком, плавом, доста дугом косом и са праменасто овде-онде израслина и једва обележеним наушницама и брадицом. Одевен чисто, чак и помодно, али не гиздаво; на први поглед као погрбљен и неспретан, али, опет, зато нимало погурен, чак окретан. Као да је неки чудноват човек; доцније су, пак, сви налазили да су му манири врло пристојни, а разговор увек прикладан.

Нико не би рекао да је ружан, али се његово лице ником не допада. Глава издужена на затиљку, а са страна некако спљоштена, те му лице долази оштро, чело високо и уско, а црте на лицу ситне; око оштро, нос мален, оштрљаст, усне дуге и танке. У лицу изгледа болешљив, али то се само тако чини. Има неке опоре бразде на образима близу јагодица, те изгледа као човек који се опоравља после тешке болести. Међутим, он је потпуно здрав и снажан, и никад није ни био болестан.

Хода и креће се врло ружно, али никуд се не жури. Рекло би се, никад га ништа не може довести у неприлику; и он у свакој прилици и у сваком друштву, доиста, остаје исти. Пун је самозадовољства, али га сам у себи не запажа.

Говори убрзано, ужурбано, али у исти мах самоуверено, и не натеже с речима, сипа их као из рукава. Његове мисли, без обзира на ужурбану реч, мирне су, одмерене, јасне и дефинитивне – и то се особито истиче. Изговор његов је зачудо јасан, речи се круне као подједнака крупна зрна, свакад пробране и свакад спремне да послуже. Испрва, то вам се и свиди, а после вам је чисто одвратно баш од тог јасног изговора, од тог бисера вечито спремних речи. Вама се причињава да језик у његовим устима мора бити неког сасвим особитог облика, некако необично дугачак и танак језик, страхота црвен, са изванредно оштрим врхом, који се непрестано сам од себе врти.

Ето, тај младић улете сад у собу за примање и, богами, мени се и данас тако чини да је проговорио још из суседне собе, и да је тако и ушао говорећи. Он се зачас нађе пред Варваром Петровном.

– ... И замислите, Варвара Петровна – осу свој бисер – ја улазим и мислим затећи ћу га овде, где је он већ од пре четврт часа – јер има сат и по

како је стигао – нашли смо се код Кирилова – пре пола часа пошао је право овамо и наредио мени да кроз четврт часа и ја дођем...

– Али ко? Ко вам је то наредио? – пита Варвара Петровна.

– Па Николај Всеволодович! Па зар ви то збиља тек сад, овог часа дознајете? Али бар његов пртљаг мора да је одавно донет; како вам то нису јавили? Дакле, ја сам први гласник. Могло би се, ваљда, некуд и послати по њега, него, он ће зацело и сам доћи и, изгледа ми, таман у тренутку који како треба одговара неким његовим очекивањима и, уколико бар ја могу да судим, и неким његовим обрачунима. – Ту он очима пређе целу собу и особито пажљиво их заустави на капетану. – О, Лизавета Николајевна, како ми је мило што вас видим већ на првом кораку; врло ми је мило што вам могу стиснути руку – он хитро потрча Лизи да прихвати њену руку коју му је она пружила осмехујући се весело; – а како видим, ни многопоштована Прасковја Ивановна није заборавила свог »професора«, па се чак и не љути на њега, иако се у Швајцарској увек љутила. Збиља, како сад ваше ноге, Прасковја Ивановна, и је ли Швајцарски конзилијум имао право кад вам је препоручио завичајну климу?... Како молим?... Од лековитог биља?... То мора да је врло добро... Али како ми је било жао, Варвара Петровна (он се опет хитро окрете), што нисам могао да вас видим док сте били у Швајцарској, и да вам лично посведочим своје поштовање, а имао сам много штошта и да вам кажем... Тражио сам овде мога старца, али он је, по свом обичају, чини ми се...

– Петруша! – повика Степан Трофимович, очас пренувши се, пљесну рукама и полете сину. – Pierre, mon enfant,[132] та нисам те ни познао! – па га стиште у наручја и сузе му потекоше.

– Ех, не лудуј, не лудуј, без гестова! Лепо, сад доста, доста, молим те – мрмља Петруша журно и гледа како да се ослободи загрљаја.

– Увек, увек сам се о тебе грешио!

– Лепо, доста, о томе ћемо после. Знао сам ја да ћеш ти мало да се препустиш слабостима. Доста, буди мало присебнији, молим те!

– Забога, десет година те нисам видео!

– Утолико мање разлога за изливе...

– Mon enfant.

– О, верујем, верујем да ме волиш, уклони већ једном руке. Сметаш другима... А, ево и Николаја Всеволодовича!... Али, не лудирај се, молим те, најзад!

Доиста, Николај Всеволодович беше већ у соби. Ушао је врло тихо и тренутно застао на вратима, лаганим погледом прелећући цео скуп.

Као и пре четири године, кад сам га први пут видео, исто тако сам и данас већ на први поглед био запањен. Нисам га нимало заборавио; али, како се чини, има таквих физиономија које, када год се појаве, некако доносе са собом нешто ново, што још нисте на њима запазили, па макар да сте их до тада и сто пута видели. По изгледу, Ставрогин је исти као и пре четири године, онако исто углађен, онако исто одмерен и онако исто отмено улази као и онда, па, готово да је исто онако и млад. Његов лак осмех исто је тако званично пријатан и исто тако самозадовољан; и поглед му је исто онако озбиљан, замишљен и некако расејан. Речју, као да смо се тек јуче растали. Али једно ме је задивило: и раније смо га сматрали за човека врло лепа, али му је лице увек »личило на маску«, како је тада казала једна од злорених госпођа из нашег друштва; а данас, данас, не знам зашто, тек мени се на први поглед учинио леп човек у неоспорном смислу, врло леп, тако да се већ више није могло рећи да му је лице налик на маску. Да није то отуда долазило што је сад мало, мало блеђи него пре и, како се чини, нешто мршавији? Или, може бити, нека нова мисао светли сад из његовог погледа?

– Николају Всеволодовичу! – повика Варвара Петровна и сасвим се исправи; и не устајући са наслоњаче, задржа га заповедничким покретом – причекај мало!

Али да бих разјаснио оно страшно питање које је дошло одмах после овог покрета и узвика – питање које ја као могућно нисам могао чак ни од Варваре Петровне да замислим – ја ћу замолити читаоца да се сети какав је био карактер Варваре Петровне кроз цео њен живот и на необичну плаховитост његову у неким изузетним тренуцима. Молим, такође, да се има на уму следеће: и поред необичне њене душевне чврстине, и поред прилично јаке памети и практичног такта, чак донекле и такта домаћице, у њеном животу ипак нису недостајали и такви тренуци кад би се она нечем предавала одједанпут, сва и потпуно, ако је допуштено тако се изразити: без имало уздржавања. Напослетку, молим да се узме на ум и да је овај данашњи тренутак за њу уистину један од оних у којима се, као у жаришту, одједном усредсређује сва суштина живота – све што је било, и што бива, и што ће, можда, бити. Узгред још да поменем и оно безимено писмо, њој упућено, о којем се малопре онако љутито изрекла пред Прасковјом Ивановном, али чију је ближу садржину, како се чини, ипак прећутала, премда је, може бити, баш у том писму и била одгонетка за могућност овог

страшног питања које је она сад напречац упутила сину.

– Николају Всеволодовичу – поновила је она одсецајући речи чврстим гласом у коме се чуло страшно позивање – молим вас, реците одмах, с тога места на коме сте, је ли истина да је ова несрећна хрома женска, ено она, она тамо, погледајте је! Је ли истина да је она... ваша законита жена?

Тај тренутак ја и сувише добро памтим: Ставрогин није ни трепнуо, чврсто је задржао поглед на мајци; није се десила ни најмања промена на његовом лицу. Напослетку, лагано се осмехнуо неким снисходљивим осмехом и, не одговарајући на питање, тихо приђе мамици, узе јој руку, принесе је уснама с пуно поштовања и пољуби је. Његов ваздашњи, неодољив утицај на мајку био је одувек јак, толико да она ни сад није смела отргнути своју руку. Само га је гледала, сва претворена у питање: и цело њено лице говорило је, ако он само још један тренутак почека, она ту неизвесност више не може издржати.

А он настави ћутање. Пољубивши јој руку, још једном погледа по целој соби, па као и малочас, не хитајући, упути се право Марији Тимофејевној. Веома је тешко описивати физиономију у неким тренуцима. Ја сам, на пример, запамтио како је Марија Тимофејевна премрла од страха, подигла се њему у сусрет и склопила руке као да га моли; а уједно се сећам и усхићења у њеном погледу, неког безумног усхићења које је њене црте готово нагрдило – усхићење какво људи тешко подносе. Можда је било и једно и друго – и страх и усхићеност, али, сећам се, ја сам јој се брзо примакао, јер ми се учинило (стајао сам готово поред ње) да ће се тога часа онесвестити.

– Ви не треба да будете овде – рече јој он умиљатим, мелодичним гласом, а у очима његовим засветли се необична нежност.

Стајао је пред њом у ставу највећег поштовања и у сваком његовом покрету исказивало се најискреније поштовање. Јадница, сва задихана, протепа плаховитим полушапатом:

– А могу ли... одмах... пасти пред вас на колена?

– Не, то никако не – осмехну се он на њу дивно, тако да се она одмах радосно осмехну.

Истим мелодичним гласом, наговарајући је нежно, као што се наговара дете, он значајно додаде:

– Сетите се да сте ви девојка, а ја, иако ваш најоданији пријатељ, ипак сам вам туђ човек, ни отац, ни муж, ни вереник. Него, дајте ми своју руку,

па хајдемо, ја ћу вас отпратити до кола и, ако допустите, лично ћу вас одвести вашој кући.

Она саслуша то и као у размишљању погну главу.

– Хајдемо – рече му са уздахом и пружи му руку.

Али тада јој се деси мала незгода. Мора да се некако несмотрено окренула и опрла се на своју болесну, крађу ногу – речју, она паде наузнак у наслоњачу а да не беше те наслоњаче, пала би на патос. Он је зачас прихвати и придржа, узе је чврсто под руку и са саучешћем и пажљиво поведе је вратима. Видело се да је њу тај пад сневеселио; била је збуњена, црвена и много застиђена. Гледајући у земљу, немо, јако храмљући, она пође за њим готово висећи о његовој руци. И тако изиђоше. Лиза, видео сам то, не знам само зашто, док су они излазили, поскочи са наслоњаче и непомичним погледом их отрпати до самих врата. Затим опет седе и ћуташе, али јој се лице грчевито трзало, као да се дотакла неке гадости.

Док се та сцена дешавала између Николаја Всеволодовича и Марије Тимофејевне, сви су ћутали запрепашћено, могла се мува чути; али тек што су они изишли, сви одједанпут почеше да говоре.

VI

Говорили су, уосталом, мало, више су узвикивали. Сад сам мало и заборавио како се тада то све догађало редом, јер је настала пометња. Степан Трофимович узвикнуо је нешто француски и лупнуо длановима, али Варвара Петровна није се освртала на њега, чак је и Маврикије Николајевич промрмљао нешто, оштрим гласом и брзо. Највише се загрејао Петар Степанович; он је Варвару Петровну очајно уверавао у нешто, уз широке покрете; али ја дуго нисам могао разазнати у шта. Говорио је и Прасковји Ивановној и Лизавети Николајевној, па летимице, у жестини, добаци нешто и оцу – речју, много се устумарао по соби. Варвара Петровна, сва црвена, скочи са свог места и викну Прасковји Ивановној:

– Јеси ли чула, јеси ли чула шта је сад рекао?

Али Прасковја Ивановна није била у стању ни да јој одговори, већ је само промрмљала нешто и одмахнула руком. Имала је она, сирота, своју бригу: сваки час је окретала главу према Лизи и са страхом је погледала, а није смела ни да помисли да устане и оде кући пре него што се кћи дигне. Међутим, капетан је зачело хтео да утекне. Ја сам то опазио. Од тренутка кад се појавио Николај Всеволодович он је био у истинском и силном страху; али Петар Степанович га беше дохватио за руку и не даде му отићи.

– То је неминовно, просто неминовно – просипа он свој бисер пред Варвару Петровну и непрестано је уверава.

Он је стајао пред њом, а она сад опет седела у наслоњачи и, сећам се, жудно га слушала, а он се одмах тиме користио и освојио сасвим њену пажњу.

– То је преко потребно. Ви, Варвара Петровна, и сами видите да је овде неспоразум; и, по изгледу, има много чудноватости, а, међутим, ствар је јасна као дан и проста као прст. Ја врло добро знам да ме нико није овластио да причам и да сам, можда, смешан што се сам намећем. Али, прво, сам Николај Всеволодович не придаје тој ствари никакав значај, а, напослетку, увек има случајева у којима се човек тешко одлучује да лично он сам даје разјашњења, те је, дакле, нужно да се тог прими треће лице, коме ће лакше бити да каже и деликатније ствари. Верујте, Варвара Петровна, Николај Всеволодович није нимало крив што на ваше малопређашње питање није оног часа одговорио и дао најнесумњивије разјашњење, премда је та ствар сасвим ништавна. Ја познајем Ставрогина још из Петрограда и знам да цео тај случај чини само част Николају

Всеволодовичу, кад се већ мора те мора употребити та неодређена реч »част«...

– Хоћете да кажете да сте били сведок неког случаја из кога је потекао... овај неспоразум? – запита Варвара Петровна.

– Сведок и суделовач – брзо потврди Петар Степанович.

– Ако ми дате реч да то неће повредити осетљивост Николаја Всеволодовича у неким његовим, мени познатим осећањима према мени, од које он ништа не крије... и ако сте још уверени да ћете му тиме учинити чак и задовољство...

– Несумњиво задовољство, а ја и сам себи убележавам то у особито задовољство. Уверен сам да би ме и он сам замолио...

Та наметљива жеља овог човека, изнебуха палог као с неба, жеља да прича туђе случајеве, била је доста чудна и ван свих уобичајених правила. Али он је Варвару Петровну на удицу уловио, дирнувши место и сувише болно. Тада још нисам добро познавао карактер овог човека, а још мање намере његове.

– Слушамо вас – даде му на знање Варвара Петровна уздржано и смотрено, осећајући доста бола због овог свог снисхођења.

– Мала ствар; чак, ако хоћете, то, истину рећи, и није причица – осипа се бисер. – Уосталом, писац романа би из доколице могао испећи и роман. Доста занимљива стварчица, Прасковја Ивановна, и уверен сам да ће је и Лизавета Николајевна радознало саслушати; јер ту има много чудних, ако не и чудњачких ствари. Пре пет година у Петрограду Николај Всеволодович је упознао овог господина – ево баш овог господина Лебјаткина, што је ту зинуо, и, чини ми се, спрема се да утекне. Ја вам, иначе, не саветујем да се правите мањи од макова зрна, господине пензионисани чиновнице бивше провијантске управе (видите, ја се вас одлично сећам). И мени и Николају Всеволодовичу и сувише су познате ваше овдашње вештинице, о којима ћете, не заборавите то, морати дати рачуна. Још једанпут молим за опроштај, Варвара Петровна. Тада је Николај Всеволодович овог господина назвао својим Фалстафом; то је вероватно (одмах разјасни он) некакав бивши карактер burlesgue,[133] коме се сви смеју и који сваком допушта да му се смеје, само ако му се плати у готову. Николај Всеволодович водио је тада, у Петрограду, живот, тако да кажем, ругања – другом речју не умем да га одредим, не могу стога што тај човек није подлегао никаквом разочарању и блазираности, а није марио да се бави никаквим послом. Ја говорим само о једном тадашњем добу,

Варвара Петровна. Тај Лебјатким имао је сестру, она што је малопре била овде.

Братац и сестрица нису имали свог склоништа и скитали су се по туђима. Он је тумарао под сводовима Гостиног двора,[134] редовно и неминовно у свом некадашњем мундиру, и заустављао пролазнике, на изглед угледније, па што би тако прикупио, то би попио. А сестра се хранила као птица небеска. Тамо, по чатрљама у забаченим кутовима, она је помагала у послу и помало услуживала, из невоље. Содом је то био страшан, најстрашнији; прећи ћу ту слику тога јазбинског живота – живота коме се у то доба и Николај Всеволодович, из чудаштва или особењаштва, предавао, »чудаштво«, узгред да кажем, то је сопствени израз Николај а Всеволодовича. Много шта он од мене није крио. M-lle Лебјаткина, која је неко време и сувише често могла да сретне Николаја Всеволодовича, била је запањена његовом појавом. Он је био, тако рећи, бриљант на прљавој основи њеног живота. Ја нисам добар описивао осећања, зато остављам то по страни – али знам да су којекакви људи одмах узели девојку у подсмех, и она се ражалила. Њој су се тамо уопште смејали и ругали, али она дотад није то опажала. Већ ни тада у њеној глави није било све у реду, али ипак не као сад. Има основа за претпоставку да она, у детињству, замало што није, с помоћу неке добротворке, добила друго васпитање. Николај Всеволодович није се никад и нимало осврtао на њу и више је играо с чиновницима преферанса у четврт копејке, са старим масним картама. Али једанпут, кад су њу вређали, он (не питајући за узрок) шчепа једног чиновника за врат и спусти га кроз прозор са другог спрата. Ту није било ничег од неке витешке срџбе због увређене невиности: цела операција изведена је уз општи смех, а највише се смејао сам Николај Всеволодович; а кад се све срећно свршило, помирили су се и попили пунч. Само гоњена невиност није на то заборавила. Разуме се, свршило се то крајњим растројством њених умних способности. Понављам, ја рђаво сликам осећања; али ту је главна ствар била њен занос, снови без сна, машта. А Николај Всеволодович је ту машту као намерно још више потпиривао; уместо да се добро исмеје, он одједанпут поче да се према M-lle Лебјаткиној понаша са неочекиваном пажњом и поштовањем. Кирилов, који се ту нашао (необичан оригинал, Варвара Петровна, и необично нагао човек; можда ћете га једном и видети, он је сад овде), дакле, тај Кирилов, који обично само ћути, одједаред се једном распалио и, сећам се, рече Николају Всеволодовичу да он третира ту госпођу као маркизу и тиме ће је коначно дотући. Додајем, Николај Всеволодович је тог Кирилова доста

ценио и, шта мислите, он му одговори следеће: »Ви мислите, госпођине Кирилове, да ја њу исмевам – промените мишљење, ја њу заиста поштујем, јер је боља од нас свију.« И, знате, то је рекао врло озбиљно. Иначе, у та два-три месеца он осим добар дан и збогом, у ствари, није с њом ни речи проговорио. Ја, који сам ту био, тачно се сећам како је она, напослетку, већ дотле дошла да је њега сматрала некако као свог вереника, који не сме да је »отме« само зато што има много непријатеља и породичних препрека или нешто томе слично. Било је тада много смеха! Свршило се на тај начин што се Николај Всеволодович, кад је требало да дође овамо, пре него што ће отпутовати, побринуо о њеном издржавању и, чини ми се, доста великом годишњом сумом, по свој прилици триста рутааља, ако не више. Једном речи, највише ако је све то од његове стране било мажење, фантазија човека прерано замореног, напослетку, нека је чак то била, како каже Кирилов, нова етида пресићена човека, с намером да види до чега се може довести луда богаљка. »Ви сте«, рекао му је Кирилов, »нарочито изабрали последње створење, богаља, под вечитом поругом и батинама, и још сте знали да то створење из своје комичне љубави умире за вама – и одједном почињете намерно да је вучете за нос, само да бисте видели шта ће отуда изићи!« Напослетку, зашто би човек био нарочито крив за фантазију једне луде жене, с којом је – пазите само – једва две-три реченице проговорио? То су ствари, Варвара Петровна, о којима не само што се не може паметно говорити него није паметно ни отпочињати говор Најзад, нека је то и чудновато – али и то је и највише што се о том може рећи. Међутим, из тог се сада испрела читава прича... Мени је унеколико познато Варвара Петровна, шта се овде догађа.

Приповедач одједанпут заћута и хтеде да се окрене Лебјаткину, али га задржа Варвара Петровна; она је била у највећој егзалтацији.

– Свршили сте? – запита га.

– Још не. Ради потпуности, требало би ми, ако допустите, да још понешто припитам овог господина овде... Одмах ћете видети, Варвара Петровна, у чему је ствар.

– Доста је, после, причекајте часком, молим вас. О, како сам добро учинила што сам вас пустила да говорите!

– И обратите сад пажњу, Варвара Петровна, на то... – прену се Петар Степанович – на то да ли је Николај Всеволодович могао малопре све ово да вам разјасни у одговор на ваше питање... можда и сувише категорично питање?

– О, да, сувише!

– И зар нисам био у праву кад сам рекао да је у неким случајевима трећем много лакше да разјасни ствар него ономе кога се та ствар тиче?

– Да... да... Али само сте се у једном преварили и, на жалост, видим да се и даље варате.

– Збиља? А у чему?

– Видите. Него, како би било да седнете, Петре Степановичу.

– О, како је вама по вољи, и иначе сам уморан, хвала.

Он очас примаче наслоњачу и окрете је тако да се нађе између Варваре Петровне, с једне, и Прасковје Ивановне, с друге стране стола, а лицем према господину Лебјаткину, с кога ни за тренутак није ока скидао.

– Варате се што то називате »чудаштвом«.

– Ох, ако је само то...

– Не, не, не, чекајте – задржавала га је Варвара Петровна, очевидно спремајући се да говори много и са заносом. Петар Степанович, само што то опази, одмах се сав претвори у пажњу.

– Да, да, то је било нешто изнад чудаштва, нешто више и, уверавам вас, чак и нешто свето! човек поносит и рано увређен и који је достигао до тога »ругања« животу, које сте ви врло згодно поменули, речју, принц Хари, како је онда Степан Трофимович дао сјајно упоређење, и што би било и савршено тачно да он не личи још више на Хамлета, бар како ја мислим.

– Et vous avez raison[135] – одазва се Степан Трофимович осећајно и важно.

– Хвала, Степане Трофимовичу, вама сам особито захвална, наиме на нашој ваздашњој вери у Nicolas, у узвишеност његове душе и његовог позива. Ту веру сте ви у мени поткрепљивали кад сам ја губила поуздање.

– Chère, chère...

Степан Трофимович већ коракну напред, али застаде, просудивши да је опасно прекидати је.

– И, да се поред Nicolas (Варвара Петровна поче већ помало певати) увек налазио тихи Хорацио, велики у својој смирености – други ваш диван израз, Степане Трофимовичу – он би можда већ одавно био спашен од тужног и »наглог демона ироније«, који га је целог живота растрзао. (Демон ироније, опет ваш изврстан израз, Степане Трофимовичу.) Али Nicolas никад није имао ни Хорација ни Офелију. Имао је једино своју

мајку, но шта може мати сама, у оваквим приликама? Знате ли, Петре Степановичу, мени постаје сад изванредно јасно што се Nicolas, такав какав је створен, могао вићати по тим нечистим јазбинама о којима сте причали. Ја сад могу врло јасно да замислим то »ругање« животу (зачудо згодан ваш израз!), ту ненаситу жеђ за контрастима, ту тамну позадину слике на којој се он појављује као бриљант – опет по вашем упоређењу, Петре Степановичу. Одједном, он сусреће створење коме свако задаје бол, богаља у полуразуму, душевно поремећено женско, али у исти мах и женско, може бити, са најплеменитијим осећањима!...

– Хм... Да, узмимо тако.

– Али, после свега тога, ви не можете да разумете да се и он, мој син, таквој девојци не подсмева, као што чине сви остали! О, људи! И вама је непојмљиво што он њу још брани од увредљиваца, обасипа је поштовањем »као маркизу« (мора бити да тај Кирилов дубоко разуме људе, премда ни он Nicolasa није разумео). Ако хоћете, зло је управо и дошло од тога контраста; да је несрећница била у другим приликама, можда не би пала у тако луде снове, жена, само жена може то да схвати. Петре Степановичу, и врло ми је жао што ви... то јест, не што нисте жена, него што бар за овај мах то не разумете.

– Дакле, треба разумети, што горе то боље, разумем, разумем, Варвара Петровна. То је нешто као у религији: што човек горе живи, или што је народ више утучен, или што је сиромашнији, то упорније маштари о накнади у рају; а ако на томе раде још и хиљаде свештеника, распаљујући му машту и шпекулишући њоме, то... разумем вас, Варвара Петровна, немајте бриге!

– Рецимо да то и није сасвим тако, али, кажимо, зар Nicolas, да би угасио ту претерану машту у том несрећном организму (зашто је Варвара Петровна овде употребила ту реч »организам« ја нисам могао да схватим), зар је и он требало да јој се подсмева, као што су радили они чиновници? Зар ви не узимате у обзир оно узвишено сажаљење, онај племенити трепет целог организма с којим Nicolas одмах озбиљно одговори Кирилову: »Ја се њој не подсмевам!« Узвишен, освештан одговор!

– Sublime[136] – промрмља Степан Трофимович.

– И, скрећем вам пажњу, он није баш тако богат како ви мислите; ја сам богата, а не он; а тада он није готово ништа ни узимао од мене.

– Разумем ја, Варвара Петровна, све ја то разумем – и Петар Степанович се мало настрпљиво помаче на свом месту.

– Да, то је мој карактер! Ја у Nicolas познајем себе! Познајем ту младост, ту могућност бурних и опасних одушевљења... И, ако се ви и ја ма кад зближимо, Петре Степановичу, што ја, са своје стране, од срца желим, и утолико више што вам већ много дугујем, ви ћете тада можда разумети...

– О, верујте, са своје стране и ја желим – промрмља Петар Степанович одсечно.

– Тада ћете разумети ону плахост с којом у заслепљености благородства прима неко човека у сваком погледу, чак и недостојна њега, који га нимало не разуме, који је готов да га намучи сваком згодном приликом; и, ето, таквог човека, упркос свему, онај који га је примио оваплоћава у неки идеал, у свој сан на јави, спаја у њему све своје наде, сагиба главу пред њим, воли га целог живота, воли га премда ниуколико не зна зашто, може бити управо зато што онај то и не заслужује... О, што сам ја патила целога живота, Петре Степановичу!

Степан Трофимович болна лица поче хватати мој поглед; али ја се на време још окренух у страну.

– ... И још ту скоро... о, како сам се огрешила о Nicolas!... Нећете веровати колико су ме намучили са свих страна, сви, просто сви, и непријатељи, и којекакви ситни људи, и пријатељи – пријатељи можда више него непријатељи. Кад су ми послали прво презирно анонимно писмо, ви ми нећете веровати, Петре Степановичу, ја нисам била кадра наћи у себи доста презира у одговор на ту пакост... Никад, ама никад нећу опростити себи своју малодушност!

– Ја сам већ понешто и чуо о овдашњим анонимним писмима – оживе Петар Степанович нагло – ја ћу вам те писце пронаћи, будите спокојни.

– Али не можете замислити какве су сплетке овде настале! – намучиле су и нашу јадну Прасковју Ивановну, и што баш њу? Драга моја Прасковја Ивановна, ја сам се може бити и сувише данас о тебе огрешила – додаде она у навали великодушне нежности, али не и без нешто победоносне ироније.

– Остави то, драга моја – промрмља ова нехотице; – ја мислим да би већ требало окончати све; сувише се говорило... – и она опет бојажљиво погледа у Лизу, али је Лиза гледала Петра Степановича.

– А оно јадно, оно несрећно створење, ону безумницу што је све изгубила, све, а сачувала само своје срце, намераварн да усвојим – одједном узвикну Варвара Петровна; – то ми је дужност коју мислим свето испунити. Већ од данас узимам је под своју заштиту!

– То ће бити врло добро, у неком смислу! – оживе Петар Степанович потпуно. – Опростите, малочас нисам све довршио. Баш то, о заштити. Можете ли замислити, кад је Николај Всеволодович отпутовао (настављам управо оданде, Варвара Петровна, где сам стао), овај господин, ето тај господин Лебјаткин, одмах је уобразио да он има сва права на целу потпору одређену његовој сестри – и узео је и трошио новац он. Не знам тачно шта је Николај Всеволодович наредио, али после годину дана, кад је већ био у иностранству, сазнао је шта се догађа и зато је био приморан да свој распоред промени. Опет не знам појединости, казаће их он сам, али знам толико да је лице о коме је реч сместио у неки удаљен манастир, и то врло удобно, и под пријатељским надзором – већ, ви разумете? Па шта мислите, шта је онда извео господин Лебјаткин? Испрва је сву снагу употребио да пронађе где то од њега крију његов редован приход, то јест његову драгу сестру, и ту скоро је постигао своју намеру – одвео је сестру из манастира, пошто је прво доказао неко своје право на њу, и довео је сад овамо. Овде, пак, он се не бирне о њеној храни, бије је, тиранише и, напослетку, добивши на неки начин од Николај а Всеволодовича позамашну суму новаца, одмах се упушта у пијанчење и, место да је захвалан, још изазива Николаја Всеволодовича, износи некакве глупе захтеве и прети му судом ако се потпора не буде исплаћивала унапред, право у његове руке. На тај начин он добровољни дар Николаја Всеволодовича узима као одштету, можете ли то замислити? Госпођине Лебјаткине, је ли све ово истина, што сам сад рекао? Капетан, који је дотле стајао нем, оборених очију, брзо коракну напред, сав зајапурен.

– Петре Степановичу, ви сте били сурови према мени – проговори он, као да је пресекао.

– Како то суров, и по чему, господине? Но, допустите, о суровости и благости ћемо говорити после, а сад вас молим да само одговорите на прво питање: је ли све ово што сам казао истина или не? Ако мислите да није, можете дати своју изјаву.

– Ја... ви и сами знате, Петре Степановичу... промрмља капетан, трже се и заћута.

Треба споменути да Петар Степанович седи у наслоњачи, метнуо је ногу преко ноге, а капетан стоји пред њим у ставу највећег поштовања.

Изгледа да се капетаново колебање није нимало свидело Петру Степановичу: лице му се скупило од неког пакосног грчења.

– Но, хоћете ли да нам штогод кажете? – упита он капетана и

суптилно га погледа. – У том случају, будите добри: на ваш се одговор чека.

– Ви и сами знате, Петре Степановичу, да ја не могу ништа казати.

– Не, то ја не знам, и то први пут чујем; а зашто не можете?

Капетан ћути и поглед упире у земљу.

– Допустите ми да одем, Петре Степановичу – рече он одлучно.

– Али не пре него што дате ма какав одговор на моје питање, је ли све истина што сам казао.

– Истина је – мукло изусти Лебјаткин и баци поглед на мучитеља. Чак и зној му изби на челу.

– Све?

– Све.

– Немате штогод да додате, да приметите? Ако осећате да нисмо правични, изјавите то, протестујте, гласно изјавите своје незадовољство.

– Не, немам ништа.

– Зар нисте ту скоро претили Николају Всеволодовичу?

– То... то... то је више говорило пиће, Петре Степановичу. – (Он одједном подиже главу.) – Петре Степановичу! Ако породична част и поруга незаслужена срцем завапе у људима, онда... је ли човек и тада крив? – загрми он изненада, заборављајући се као и малопре.

– Сад сте трезни, господине Лебјаткине? – запита Петар Степанович капетана понирући погледом у њега.

– Ја... сам трезан.

– А шта значи то породична част и поруга срцем незаслужена?

– Нисам хтео тим никога... нисам хтео ни на кога... Ја сам то само за себе... – груну опет капетан.

– Вас је, како изгледа, много увредило оно што сам рекао о вама и вешем владању? Ви сте врло осетљиви, госпођине Лебјаткине; али допустите, ја још нисам ништа рекао о вашем владању као таквом и у његовом садашњем облику. Али ја ћу проговорити о вашем садашњем владању. Ја ћу проговорити, то се лако може десити! Но још нисам започео да говорим о том владању у његовом садашњем, правом смислу.

Лебјаткин уздрхта и управи празан поглед на њега.

– Петре Степановичу, ја тек сад почињем да се будим.

– Хм! То сам вас ја разбудио?

– Јест, ви сте ме разбудили, Петре Степановичу, а ја сам четири године спавао под наднетим бурним облаком. Могу ли се сад уклонити, Петре Степановичу?

– Сад можете, само ако Варвари Петровној не буде неопходно...

Она одмахну рукама.

Капетан се поклони, коракну двапут према вратима, па застаде, стави руку на срце, хтеде нешто да каже, али не рече ништа и убрза да изиђе. Но у вратима се сукоби баш са Николајем Всеволодовичем, који се помаче у страну, а капетан се одједанпут сав згрчи пред њим и остаде на месту, укочен, не скидајући с њега очију као зечић са змије. Николај Всеволодович почека мало, отклони га лаким покретом руке и у собу.

VII

Било је весео и миран. Можда му се тог часа десило нешто врло лепо, нешто што ми још не знамо; али био је, како се чинило, нечим баш особито задовољан.

– Хоћеш ли ми опростити, Nicolas? – нестрпљиво га упита Варвара Петровна и брже устаде да га дочека.

Али Nicolas се просто насмеја.

– Таман! – узвикну он доброћудно и у шали. – Видим да већ све знате. А ја, чим сам изишао и сео у кола, одмах сам помислио: требало је бар неку шалу испричати, јер тако нико не одлази! Али кад се сетих да вам остаје Петар Степанович, одмах сам био без бриге.

Говорећи, он се летимице обзирао око себе.

– Петар Степанович нам је испричао један стари петроградски догађај из живота једног сањалице – прихвати Варвара Петровна усхићено – једног ћудљивог и луцкастог младића, али увек узвишеног у својим осећањима, увек витешки племенитог...

– Витешки? Зар сте већ дотле дошли? – насмеја се Nicolas. – Уосталом, овог пута био сам врло захвалан Петру Степановичу на његовој хитрини. (Овде он измењa с оним један брз поглед). Треба да знате, маман, да је Петар Степанович општи помиритељ; то је његова улога, болест, слаба страна, он то највише воли и у том погледу особито вам њега препоручујем. Погађам шта вани је све наиспредао. Он управо испреда, уме да искити кад прича; у глави му је канцеларија. Скрећем вам пажњу да он, реалист као што је, не може лагати и да му је истина дража од успеха... разуме се, осим у оним посебним случајевима кад је успех дражи од истине. (Говорећи то, он се непрестано освртао.) И тако, маман, јасно видите да немате мене да молите за опроштен је и да, ако игде ту има неке лудости, онда свакако понајвише на мојој страни; то јест, на крају крајева, ја ипак нисам у глави сасвим срећен – ваља се, дакле, држати своје овдашње репутације.

При том нежно загрли мајку.

– Свакако, сад је та ствар свршена, испричана и протумачена, па се ваљда може и прекинути разговор о њој – додаде он и неки сув, тврд звук осети се у његовом гласу. Варвара Петровна разумеде тај звук; али њена егзалтација још није престајала, још се и појачавала.

– Нисам ти се надала сад, Nicolas, него тек после месец дана.

– Све ћу вам разјаснити, maman, разуме се, а сад...

Он се упути Прасковји Ивановној.

Али она једва окрете главу према њему, мада се час пре тога, кад се он први пут појавио у вратима, сва пренеразила. Сад је имала нове бриге: у тренутку кад је капетан пошао и сусрео се у вратима с Николајем Всеволодовичем, Лиза се изненада засмејала, испрва тихо, испрекидано, али смех је затим растао све више, бивао све звучнији и све се боље чуо. Поцрвенела је. Контраст с њеним дотадашњим суморним и невеселим изгледом био је необичан. Док је Николај Всеволодович разговарао с мајком, она једанпут, двапут, знаком позва Маврикија Николајевича, као да жели нешто да му пришапне; али само што се он пригну к њој, њу опет, тренутно, обузе смех, тако да се могло помислити да се смеје њему сиромаху. Она се очевидно напрезала да се савлада и притискивала је марамицу на уста. Николај Всеволодович, са изразом највеће невиности и простодушности, приђе Лизи да је поздрави.

– Молим вас, опростите – одговори она убрзавајући – ви... ви сте свакако видели Маврикија Николајевича... Боже, што сте ви недопуштено високи, Маврикије Николајевичу!

И опет смех. Маврикије Николајевич јесте висок, али не баш тако недопуштено.

– Ви сте... јесте ли одавно допутовали? – промрмља она, опет се савлађујући и чак збуњујући се, али очи су јој севале као муње.

– Пре два часа и нешто више – одговори Nicolas гледајући је нетремице. Бележим овде да је он био необично одмерен, а љубазан више него обично; али и мимо тога, ипак је изгледао потпуно равнодушан, чак и млитав.

– А где ћете становати?

– Овде.

Варвара Петровна посматраше Лизу такође, па одједанпут, на једну своју помисао, веома се зачуди.

– А где, си ти, Nicolas, био досад, за та два часа и више? – приђе она њему. – Воз је стигао у десет.

– Прво сам одвезао Петра Степановича Кирилову; а са Петром Степановичем срео сам се у Матвејеву (три станице пре наше) и у једном смо вагону допутовали.

– Ја сам од зоре чекао у Матвејеву – прихвати Петар Степанович; –

последњи вагони нашег воза ноћас су искочили са пруге, умало нисмо ноге поломили.

– Ноге поломили! – повика Лиза. – Мама, мама, ето видите да смо ја и ви прошле недеље ишле у Матвејево, као што смо хтеле, и ми бисмо поломиле ноге!

– Сачувај боже! – прекрсти се Прасковја Ивановна.

– Мама, мама слатка мама, немојте се плашити баш да ја и обе ноге сломим; то се мени може десити; па ви сами говорите да ћу главу сломити што сваки дан правим трку. Маврикије Николајевичу, да ли бисте ме водили хрому? – започе она опет да се смеје. – Ако се то деси, не дам нико други да ме води осим ви, на то слободно рачунајте... Дакле, рецимо, сломићу само једну ногу. Забога, будите љубазни и реците да ћете то сматрати за срећу.

– Каква је то срећа с једном ногом? – уозбиљи се тмурно Маврикије Николајевич.

– Зато ћете ме ви водити, једино ви, нико више!

– И тада ћете ви водити мене, Лизавета Николајевна – још озбиљније прогунђа Маврикије Никола јевич.

– Боже, он је хтео да направи каламбур! – узвикну Лиза готово у страху. – Маврикије Николајевичу, немојте се никад усудити на тај пут! Али иначе, како сте ви велики себичњак! На вашу част, ја сам уверена да данас сами себе клеветате; а напротив, ви бисте мене тада од јутра до мрака уверавали да сам без ноге интересантнија! Једно само не би се могло поправити – ви сте претерано високи, а ја без ноге постала бих премалена; и како ћете ме водити под руку? Нећемо бити пар!

И насмеја се болесним смехом. Њене духовитости и алузије биле су припросте, али њој очевидно и није било стало до славе.

– Хистерија! – шапну ми Петар Степанович – треба што пре донети чашу воде.

Погодио је: зачас се сви устумараше; донесе заиста воду. Лиза је грлила своју мама, љубила је жарко, плакала на њеном рамену, па онда, отевши се и загледајући јој се у лице, стаде опет из гласа да се смеје. Закењка, напослетку, и мама. Варвара Петровна их брзо обе одведе у своју собу, кроз она врата на која је малопре ушла Дар ја Павловна. Али оне се тамо нису дуго задржале, не више од четири минута.

Ја се старам да се сетим просто сваког потеза из последњих тренутака

тога знаменитог дана. Сећам се, кад остасмо сами, без дама (осим једине Дарје Павловне, која се није мицала са свог места), Николај Всеволодович је пришао сваком од нас и са сваким се поздравио, осим са Шатовом, који је и даље седео у свом куту и још више него пре погнуо се земљи. Степан Трофимович поче већ да нешто врло духовито разговара с Николајем Всеволодовичем, али овај се брзо упути Дарји Павловној. Уз пут, готово силом га преоте Петар Степанович и одвуче прозору, па му стаде брзо шапутати нешто, како се чинило, врло значајно, судећи бар по изразу и покретима који су пратили шуштање. А Николај Всеволодович га је слушао врло лењиво и расејано, уз свој обичан, обавезан осмех, при крају већ и нестрпљиво, и све се некако отимао да оде.

Одмакао се, најзад, таман у моменту кад су се наше госпође опет вратиле. Варвара Петровна посади Лижу на њено старо место, уверавајући је да свакако, бар десет минута, треба да се одмори, јер свеж ваздух мучно да би сад пријао слабим живцима. Она се много старала око Лиже, чак је и села поред ње. Петар Степанович, слободан, одмах прискочи њима, и започе брз и весео разговор. У истом тренутку је Николај Всеволодович пришао, једва једном, и Дарји Павловној, лаганим својим ходом; а Даша, кад се он примакао, покрете се на свом месту и брзо скочи, очевидно узрујана, сва румена у лицу.

– Мислим да вам могу честитати... или још не? – проговори он с неким особитим складом црта на лицу.

Даша му нешто одговори, али једва да се чуло.

– Опростите несмотреност – повиси он глас – али ви знате, ја сам био нарочито извештен. Знате ли зато?

– Да, знам да сте били нарочито извештени.

– Надам се, ипак, да вас својом честитком нисам ништа узнемирио – насмеја се он – и, ако Степан Трофимович...

– Шта, шта то има да вам се честита? – одједанпут поскочи Петар Степанович – шта да вам се честита, Дарја Павловна? Врага! Да није баш то? Ваше руменило доказује да сам погодио. Збиља, шта би се друго могло и честитати нашим прекрасним и лепо васпитаним девојкама и од којих честитака оне највише црвене? Е, онда примите и моје честитке, ако сам погодио, и платите опкладу – сећате ли се, у Швај царској сте се са мном кладили да се никад нећете удати? Ах, јест, што се тиче Швајцарске – шта ли ми је само? Замислите, готово сам само тога ради и допутовао и сад умало нисам заборавио: кажи ти мени – ту се окрете Степану Трофимовичу

– кад ћеш ти у Швајцарску?

– Ја... у Швајцарску? – зачуди се и збуни Степан Трофимович.

– Како? Зар нећеш? Па ти... ти се жениш, писао си ми...

– Pierre! – узвикну он.

– Шта, и зашто Pierre!... Видиш, ако ти је пријатно да то знаш, ето, ја сам похитао овамо да ти кажем како се томе ни најмање не противим, а ти си свакојако и желео да што пре дознаш моје мишљење; а ако те треба »спашавати« (сипао је он), као што си писао и молио у истом писму, ја ти опет стојим на услузи. Варвара Петровна – он се брзо окрете њој – је ли истина да се он жени? Надам се да нисам индискретан; он сâм је писао како већ цео свет зна и честита му, тако да он, да би то избегао излази само увече. Писмо имам у џепу. Али хоћете ли веровати, Варвара Петровна, ја њега при том ништа не разумем! Реци ми, Степане Трофимовичу, једно – треба ли ти честитати, или те треба »спашавати«? Нећете веровати, поред редака о највећој срећи, он пише и о највећем очајању. А пре свега моли ме за опроштај; но то му је, рецимо, у природи. Али не може се прећутати ово: видео ме човек свега двапут у животу, па и то неочекивано, и сад одједанпут, ступајући у трећи брак, он уображава да тиме гази некакве родитељске обавезе према мени и моли ме, на хиљаду врста даљине, да се не љутим и да му одобрим!... Ти, Степане Трофимовичу, молим те, немој да се печалиш, то је појава времена, ја широко гледам и не осуђујем и, узмимо, теби то чини и част, и тако даље, и тако даље, али, опет, опет, главно је то што ја главно не разумем. Ту вам је, у писму, нешто о некаквим »гресима у Швајцарској«. Женим се, вели, гресима, или туђим гресима, или како већ он то тамо каже, једном речи, »греси«. »Девојка је, каже, бисер и дијамант«, и, дабогме, он је »није достојан«; то је његов стил: али због некаквих грехова или околности он је »приморан стати пред олтар и путовати у Швајцарску«; а затим, даље: »све на страну, па брже да спашаваш«... Разумете ли ви бар штогод? Него, уосталом... него, уосталом, ја по изразу на лицима видим (окреће се он с писмом у руци и с невиним осмехом загледа у лица) да сам, по свом обичају, рекао бих, у нечем претерао... са своје глупе искрености, или, како рече Николај Всеволодович, плахости. Па ја сам мислио да смо ми овде своји људи, то јест, твоји своји, Степане Трофимовичу, твоји своји, а ја сам, у ствари, туђ, и видим;.. и видим да сви нешто знају, а ја, ето, ја баш то нешто не знам.

Он је непрестано и даље посматрао.

– Дакле, Степан Трофимович вам је писао да се жени »туђим

гресима«, учињеним у Швајцарској, те би требало да похитате да га »спасете«, баш тим речима је ли? – приђе му Варвара Петровна, сва пожутела, лица искривљена, дрхтавих усана.

– Хтео сам рећи, видите, ако ту има нешто што ја нисам разумео – још више пожури Петар Степанович, као да се уплашио – за то је, дабогме, крив он, што тако пише. Писмо је ту. Знате, Варвара Петровна, писма његова су бескрајна и стижу непрестано, а за последња два-три месеца просто писмо за писмом, и, искрено да кажем, напослетку их понекад нисам ни дочитавао. Ти ми, Степане Трофимовичу, опрости ову моју глупу искреност, али признај, молим те, иако си их мени упућивао, увек си их писао више ради потомства, тако да ти је, у ствари, све свеједно... Де, де, немој се жалостити, ја и ти смо ипак своји!... Али ово писмо, Варвара Петровна, ово писмо прочитао сам цело. Ти »греси«, молим, ти »туђи греси«, то су зачело ипак неке његове рођене погрешке и, кладим се, најневиније погрешке, али због којих је он одмах смислио да направи страшну причу са племенитом нијансом, а баш ради те нијансе је прича и направљена. Видите ли, има ту нешто што као у смислу неког обрачуна помало храмље – ваља, најзад, признати. Много се, знате, неко навадио на карте... али, уосталом, то је споредно, излишно је, то је сасвим излишно, и опростите, ја сам и сувише брбљив; али, вере ми, Варвара Петровна, он ме је уплашио, па сам се заиста донекле припремао да га »спашавам«. И стид ме је најзад! шта то, хоћу ли му се ја, можда, прикрадати с ножем под грло? Јесам ли ја неки неумољиви поверилац? Пише и нешто о миразу... Него, на крају свега, жениш ли се ти заиста, Степане Трофимовичу? Уосталом, и то ће се збити, и ми ћемо се сити наговорити, и то више ради лепоречивости... Ах, Варвара Петровна, готово сам уверен да ви мене сада осуђујете, и то пре свега због лепоречивости...

– Напротив, напротив, ја видим да сте изишли из стрпљења и, дабогме, имали сте за то оправданог узрока – прихвати Варвара Петровна пакосно.

С пакосним уживањем слушала је она ову »поштену« и отворену бујицу реци Петра Степановича, који је очевидно играо улогу (какву, то онда нисам знао, али улога је била очевидна и одиграна чак сувише грубо). – Напротив – настави она – ја сам вам одвећ захвална што сте говорили; да није било вас, не бих ни ово знала. За двадесет година сад сам први пут отворила очи. Николаје Всеволодовичу, ви рекосте да сте и ви били нарочито извештени о женидби: да Степан Трофимович није и вама овако нешто писао?

– Ја сам добио од њега врло невино... и... и... врло племенито писмо.

– Ви се напрежете, тражите реци, то је доста! Степане Трофимовичу, ја од вас очекујем особиту доброту – одједном се она окрете њему, севајући очима; – молим вас, оставите нас одмах и убудуће не прекорачујте праг моје куће.

Молим вас да се сетите малопређашње »егзалтације«, која стварно још није прошла. Додуше, и био је крив Степан Трофимович! Али да чујете шта је мене тада много зачудило: Степан Трофимович је са ванредним достојанством издржао и Петрушина »изобличења«, и не мислећи да их прекида, и »проклетство« Варваре Петровне. Откуд му толико снаге? Ја сам после дознао само толико да га је први сусрет с Петрушом, наиме, грљење, увредило, истинито и дубоко увредило. То је била дубока и права туга, бар у његовим очима, за његово срце. У том тренутку имао је још и други јад: наиме, отровно осећање да је учинио једну нискост, што ми је доцније и сам признао сасвим искрено. А права, истинита туга, у стању је понекад да и феноменално лакомисленог човека учини озбиљним и јаким, па макар и за кратко време; и не само то, него бива да се од истините туге и глупачи понекад опамете, разуме се, такође за неко време; таква је особина туге. А ако је тако, шта се све онда није могло десити са човеком као што је Степан Трофимович! Читав преврат – разуме се, такође привремено.

Он се с достојанством поклони при поласку пред Варваром Петровном и не проговори ни речи (истина, ништа му друго није ни остајало). Већ је хтео и сасвим да изиђе, али се није могао уздржати да не приђе Дарји Павловној. Она је то, како изгледа, слутила, јер је истог тренутка, пуна стрепње, сама почела да говори, као да хита да га претекне:

– Молим вас, Степане Трофимовичу, не говорите ништа, за име божје – поче она у ватреној брзини говорити с болним изразом лица и журно му пружи руку.

– Будите уверени да вас ја још исто онако поштујем... и исто онако ценим... и... молим вас, да и ви о мени мислите лепо, Степане Трофимовичу, а ја ћу то много, много ценити...

Степан Трофимович јој се поклони врло, врло дубоко.

– Твоја воља, Дарја Павловна, ти знаш да је у целој тој ствари све само твоја потпуна слободна воља! Била и биће, и сад и одсад – заврши Варвара Петровна с пуном важношћу.

– Аха! Сад и ја све разумем! – рече Петар Степанович лупнувши се по челу. – Али... онда у каквом ли сам пложају ја? Дарја Павловна, молим

вас, опростите! шта си то онда са мном чинио, је ли? – окрете се он оцу.

– Пиерре, кад са мном говориш, могао би се мало друкчије изражавати, је ли тако, драги мој! – проговори Степан Трофимович, баш сасвим тихо.

– Не вичи, молим те – замаха Pierre рукама; – веруј, све су то стари болесни живци, вика неће ништа помоћи. Боље ће бити да ми кажеш: зар ниси могао мислити да ћу ја проговорити, одмах од првог корака, и питати како то да ја не будем обавештен?

Степан Трофимович погледа га проницљиво.

– Пиерре, ти који тако много знаш о свему што се овде догађа, да ли ти о тој ствари одиста ниси баш ништа ни знао ни чуо?

– Шта-а-а! Људи! Зар је мало што смо матора децà, него смо још и зла децà? Варвара Петровна, чули сте шта је рекао?

Диже се галама, али се тада одједанпут догоди нешто што нико није могао очекивати, и паде међу њих као гром.

VIII

Пре свега да кажем да је за последња два-три минута Лизавету Николајевну обрвало неко ново узбуђење: она је брзо шапутала нешто с мамом и с Маврикијем Николајевичем, к њој погнутим. На лицу јој се видео страх, али уједно и одлучност. Напослетку се она диже с места, очевидно у хитању да оде, па пожуриваше и своју мама, којој Маврикије Николајевич поможе да устане са наслоњаче. Али видело се да им није било суђено да оду пре него што виде све до краја.

Шатов, на кога су сви били сасвим заборавили, седео је у свом куту (близу Лизавете Николајевне) и, како изгледа, ни сам није знао зашто седи и што не иде. Кад, изненада, он се диже са столице, па се преко целе собе, спорим али чврстим кораком, упути према Николају Всеволодовичу, гледајући га право у очи. Овај већ поиздаље опази његово примицање и једва да се мало осмехивао, али кад му Шатов сасвим приђе, преста сасвим да се осмехује.

Шатов ћутећи стаде пред њим, не скидајући очију с њега; сви су то одмах опазили, па се стишаше, Петар Степанович најдоцније од свих Лиза и мама застадоше насред собе. Тако и прође једно пет секунди; израз смеле недоумице на лицу Николаја Всеволодовича промени се у љутњу, он се намршти, кад одједанпут...

Одједанпут Шатов замахну својом дугачком тешком руком и из све снаге удари Ставрогина по образу. Николај Всеволодович јако посрну.

А и јесте га ударио на особит начин, не онако како се приушка (ако се само можемо тако изразити) обично даје, не дланом, него целом песницом, а песница његова је велика, тешка, коштуњава, са рићим мађама и с пегицама. Да је ударац дохватио по носу, разбио би га. Дохватио је леву страну уста и горњих зуба и крв је почела да капље.

Чини ми се да у том тренутку неко врисну, можда, Варвара Петровна – тога се не сећам, јер истог часа као да је опет све изумрло. Уосталом, цео призор није трајао дуже од неких десет секунди.

Али за тих десет секунди десило се врло много ствари.

Ја опет напомињем читаоцу да је Николај Всеволодович био од оних људи који не знају шта је страх. На дуелу је умео хладно да одстоји испред противникова метка, а сам је гађао и убијао скоро дивље спокојно. Да га неко удари по образу, он, како се мени чини, не би увредитеља ни позивао на дуел, него би га сместа, одмах убио:наиме, такав какав је био, убио би га

с потпуном присебношћу, а никако не тако као да је изгубио главу. Мени се чак чини да он никада није знао за слепе наступе гнева у којима се не дâ ништа мислити. У бескрајној омрази, која га каткад обузима, он је увек умео потпуно собом да влада; могао је, дакле, знати да би због убиства, не убиства на дуелу, неминовно био послат на робију; али он би ипак убио противника, не би се нимало колебао.

У последње време ја сам помно проучавао Николаја Всеволодовича и, благодареħи нарочитим околностима, знам о њему сада, кад ово пишем, врло много чињеница. Можда бих га могао упоредити с неким људима из прошлости, о којима су у нашем друштву и до данас још сачуване неке легендарне успомене. Причало се, на пример, о декабристи[137] Л-ну да је целог живота намерно тражио опасности, опијало га осећање опасности, створио од ње праву потребу своје природе; док је био млад, ишао је на дуеле просто низашто; у Сибиру, само с једним ножем је ишао на медведе; волео је да се у сибирским шумама сретне с одбеглим робијашима, а они су, да узгред кажем, бивали страснији од медведа. Нема сумње, и ти легендарни људи могли су осетити страх, можда чак и у највећој мери; да је друкчије, они би били много и много мирнији и не би осећање опасности претварали у потребу своје природе. Али да се победи своје слаботињство – то је баш оно што је примамљиво, разуме се. Непрестано одушевљење и занос од победе, и свест да не постоји већи победник – ето, то је њих привлачило. Овај Л-н се и раније, пре свог изгнанства у Сибир, неко време борио с глађу и тешким је мукама долазио до хлеба, једино стога што се никако није хтео покорити захтевима свог богатог оца – чинило му се да ти захтеви нису правични. Значи, борбу је схватао свестраније; јачину свог карактера и унутрашњу, душевну чврстину није одмеравао само на дуелима, ни само на медведима.

Али је од тог доба ипак прошло много година; и нервозна, измучена, растрзана, некако надвоје подељена природа људи нашег доба, као да не допушта потребу тих непосредних и потпуних осећаја, какве су неки људи из старог доброг времена, немирни у својој активности, тада онако тражили. Николај Всеволодович би можда с висине гледао на Л-на, још би га назвао и плашљивцем који сам себе вечито храбри, петлићем – истина, не би то казао гласно. И он би на дуелу убио противника, како је и учинио; и он би пошао на медведа, ако би то затребало; и он би се ослободио разбојника у шуми – све исто онако успешно и храбро као и Л-н, али без икаквог осећања насладе! него једино из немиле неизбежности, тромо, лењиво, чак и зловољно. У омрази и у демонству је учињен прогрес у

поређењу са Л-ном, чак и са Љермонтовом. У Николају Всеволођовичу било је, може бити, више омразе него у оној обојици заједно, али је та омраза била хладна, мирна и, ако се тако може рећи, разумна, дакле најодвратнија и најстрашнија омраза што може бити. Још једном понављам: ја сам Ставрогина и тада сматрао, а и сад (кад је већ све свршено) сматрам га тачно за човека који, ако би добио ударац у лице или поднео неку другу сличну, исто тако тешку увреду – он би свог противника убио оног часа, на месту, без одлагања и без позива на дуел.

Па ипак, у овом случају десило се нешто друго и чудно.

Тек што се само исправио, пошто се, од добијене приушке тако срамно превалио у страну, умало не са половином раста, и док се у соби, како се чинило, још није изгубио онај гадан, некако влажан звук од удара песнице по лицу – он обема рукама дохвати Шатова за рамена, али их готово у истом тренутку и брзо трже натраг и скрсти на леђима, ћутећи је гледао у Шатова, а у лицу постајао блед као платно на кошуљи. Али чудновато, поглед му се некако као гасио. За десетак секунди његове су очи гледале хладно и – уверен сам да се не варам – мирно. Само је био страховито блед. Разуме се, ја не знам шта се догађало у њему унутра у души; видео сам само спољасњост. Мени се чини следеће: кад би се нашао човек који би, у намери да огледа своју чврстину, стегао, на пример, у руке гвоздену шипку у црвеном усијању, и за десет секунди одолевао неиздржљивом болу и свршио тиме што би бол и победио – тај човек, чини ми се, поднео би нешто налик на ово што је сада, у ових десет секунди, искусио Николај Всеволодович.

Од њих двојице Шатов први обори очи и то, очевидно зато што их је морао оборити. Затим се лагано окрену и пође из собе, али не оним ходом којим је недавно дошао. Одлазио је тихо, некако особито неспретно подигнувши позади рамена, погнуте главе и као да је сам са собом нешто расправљао, чинило се да нешто шапуће. До врата дође полако, није се нигде спотакао и није ништа оборио, а врата је одшкринуо тако мало да се морао боком провући кроз отвор. Док се провлачио, онај чуперак што штрчи на његову затиљку био је особито видан.

Затим, пре свих узвика, разлеже се један страшан узвик. Видео сам како је Лиза ухватила своју мама за раме, а Маврикија Николајевича за руку и једно двапут их повукла за собом да изиђу из собе, али одједанпут крикну и свом дужином паде на патос, онесвешћена. И данас, рекао бих, још чујем како је затиљком ударила о застрт под.

ДРУГИ ДЕО

ПРВА ГЛАВА

НОЋ

I

Прође осам дана. Сад, кад је већ све прошло и ја пишем ову хронику, ми знамо у чему је све била ствар; али онда још нисмо знали, па је природно што нам је много штошта изгледало чудно и необично. Ја и Степан Трофимович у прво време се затворисмо и издалека смо са страхом пратили шта се збива. Ја сам понекад и каткад одлазио и, као и раније, доносио Степану Трофимовичу разне вести, без чега он није могао да живи.

По граду су се проносили најразноврснији гласови: о шамару, о несвестици Лизавете Николајевне и свему осталом што се оне недеље догодило, чудило нас је ко је све то могао тако брзо и тачно изнети на видело? Ниједна од личности које су тамо биле не би сигурно имала ни потребе ни користи да повреди тајну тих догађаја. Од послуге није био нико присутан; једино је Лебјаткин могао нешто избрбљати, не толико из мржње, јер је оданде отишао у највећем страху (а страх од непријатеља убија мржњу према њему), него једино из необузданости. Али сутрадан је нестало без гласа и јава и Лебјаткина и његове сестре: није га било у кући Филипова, одселио се и отишао незнано куд, просто као да је у земљу пропао, Шатов, кога сам мислио да упитам о Марији Тимофејевној, затворио се и, како изгледа, осам дана је преседео код куће, у стану, чак је прекинуо и посао у граду. Није хтео да ме прими. Отишао сам код њега у уторак и куцнуо на врата. Нисам добио одговора, али, према несумњивим доказима уверен да је ту, закуцах још једанпут. Тада је он, скочивши како ми се чинило с постеље, крупним корацима пришао вратима и из свега гласа довикнуо ми: »Шатов није код куће.« На то сам ја отишао.

Степан Трофимовић и ја, са доста страха због смелости у тој претпоставци, али узајамно се храбрећи, задржасмо се напослетку на једној мисли: наиме, нађосмо да је за све те пуштене гласове могао бити крив једино Петар Степанович, мада је он, мало доцније, у разговору с оцем уверавао како је он већ дан пре тога чуо догађај из уста целог града, како се о стварима највише говори у клубу, а губернаторовици и њеноме мужу познато је све до најситнијих појединости. Значајно је још и ово: сутрадан по догађају, у понедељак предвече, срео сам Липутина; и он је знао већ све до ижице.

Многе госпође (и то од оних највише светских) занимала је и »загонетна ћопа«, како су оне назвале Марију Тимофејевну. Нашло се између њих и таквих које су желеле да је пошто-пото и лично виде и

упознају, тако да су они који су похитали да Лебјаткинове склоне учинили то очевидно још у згодан час. Можда се ипак свет највише интересовао за насвестицу Лизавете Николајевне, већ и зато што се та ствар тицала и Јулије Михаиловне, њене рођаке и заштитнице. И шта се све није торокало! Томе торокању доприносила је и тајанственост неких околности: обе куће затворене су на мртво; Лизавета Николајевна, како се причало, лежи у бунилу нервне грознице; исто се то тврдило и за Николаја Всеволодовича, уз ружне појединости о избијеном зубу и отеченом образу. По градским ћошковима говорило се чак да ће се, можда, и неко убиство догодити, да Ставрогин није човек који ће онакву увреду мирно отрпети, да ће он убити Шатова, али потајно, као у корзиканској крвној освети. То се мишљење врло свидело; премда је наша омладина из доброг друштва слушала то углавном са презиром и са изгледом хладноће која потцењује, разуме се, извештаченом. Уопште, старо непријатељство нешег друштва према Николају Всеволодовичу јако се истицало. Чак су и озбиљни људи настојали да га окриве, мада сами нису управо знали за шта. Шапатом се причало да је он, тобоже, одузео част Лизавети Николајевној; да је у Швајцарској између њих била потајна љубав. Дабогме, обазривији људи уздржавали су се, али су ипак сви слушали с апетитом. Било је и других разговора, но не општих, већ појединачних, готово скривених, ванредно чудноватих; а да је и њих било, то помињем само ради читалаца, да би били довољно пажљиви пред даљим догађајима у мојој приповеци. Неки, бог ће знати на каквој основи, говорили су, набраних обрва, да Николај Всеволодович има сасвим нарочити задатак у нашој губернији; да је он помоћу грофа К. дошао до високих веза у Петрограду, да је чак можда у државној служби и да је, можда, ту, ради нечег, са особитим налозима. Тек кад се већ и врло озбиљни и уздржани људи на тај глас почеше осмехивати и паметно говорити да човек који живи од скандала и у друштво улази са отоком на образу не личи на чиновника – онда су стали шапутати да он овде не врши неку званичну службу, него, тако рећи, поверљиву, и да у таквом случају баш служба налаже да повереник што мање личи на чиновника. Ова опаска учинила је утисак; јер нама је већ било познато да се у престоници с неком особитом пажњом гледа на Земство[138] наше губерније. Понављам, такви гласови само су минули градом и нестало их је без трага кад се опет појавио Николај Всеволодович међу нама. Напомињем, уосталом, да је много штошта од тога што се говорило делимице пошло по граду због неколико кратких али јетких фраза које је, нејасно и испрекидано, изговорио у клубу Артемије Павлович Гаганов, гардијски капетан у оставци, који се пре кратког времена вратио из

Петрограда, један од врло јаких поседника из нашег округа и наше губерније, престонички светски човек, син покојног Павла Павловича Гаганова, оног уваженог старешине клуба с којим је Николај Всеволодович пре четири године имао сукоб, онако необичан по својој грубости и наглости и који сам раније, у почетку своје приповетке, поменуо.

Наравно, сви су одмах дознали и то да је Јулија Михаиловна пошла у изузетну посету Варвари Петровној, али да јој је пред уласком у кућу речено да је »због слабости Варвара Петровна не може примити«. Тако исто знало се да је после два дана Јулија Михаиловна послала човека да пита како је Варвари Петровној. Напослетку је предузела да »брани« Варвару Петровну, разуме се, само у најузвишенијем смислу, што ће рећи по могућности што неодређеније. Све прве брзе наговештаје о догађају од недеље слушала је она озбиљно и хладно, тако да се идућих дана нису више ни помињали у њеном присуству. Тако се свуда учврстило мишљење да је Јулији Михаиловној познат не само цео тај тајанствени догађај него и сав његов потајни смисао, до најситнијих појединости, и то не као личности непознатој, него као саучесници. Узгред бележим да је она код нас мало-помало задебљала онај виши утицај који је тако жудно желела и већ је видела себе као личност »окружену«. Један део друштва ценио је њену практичну памет и такт... Али о том после. Свакако су њеном заштитом унеколико разјашњени врло брзи успеси Петра Степановича у нашем друштву – успеси којима се Степан Трофимович тако особито зачудио.

Можда смо ја и Степан Трофимович ту и претеривали. Петар Степанович се већ у прва четири дана по свом доласку упознао са готово целим градом. Дошао је у недељу, а у уторак ја сам га већ видео у колима с Артемијем Павловичем Гагановом, човеком поноситим, јетким и надменим; а већ да не помињем да је то био човек светски и да је због његовог карактера доста тешко било с њим се сложити. И код губернатора је Петар Степанович примљен особито лепо; и брзо се ту нашао у положају младића блиског, тако рећи, поласканог; ручавао је код Јулије Михаиловне готово сваки дан. С њом се он био упознао још у Швајцарској, но у брзом његовом успеху у кући његове преузвишености било је ипак доста чудноватог. Међутим, он је некад био познат као револуционар емигрант, било или не било то истина, тек се чуло да је у иностранству сарађивао на некаквим публикацијама и учествовао на конгресима, »што се може и из новина доказати«, како ми, при сусрету, пакосно рече Аљоша Тељатников, сада, авај! бивши чиновничић, а некад такође младић поласкан у кући

прећашњег губернатора. Једно је било факат: бивши револуционар дошао је у љубазну своју отаџбину не само без икаквих узнемирења него готово још и са одобравањем; све оно, дакле, можда уопште није ни било.

Једанпут ми је Липутин шапнуо као да је Петар Степанович, говори се, негде дао изјаву да се каје и зато добио опроштај; навео је неколико других имена, те и на тај начин можда заслужио опроштај, обећавајући да ће и убудуће бити користан отаџбини. Ову заједљиву фразу ја сам саопштио Степану Трофимовичу, а он, иако није био у стању да је схвати, ипак се много замислио. Доцније се показало да је Петар Степанович дошао међу нас са неким изванредно важним препорукама кроз писма – бар је једно сигурно донео за губернаторовицу од неке изванредно важне баке петроградске, чији је муж био један од најзначајнијих петроградских стараца. Ова бака, кума Јулије Михаиловне, поменула је у свом писму да и гроф К. добро познаје Петра Степановича, посредством Николаја Всеволодовича; да му је указао пажњу и добио уверење да је он »младић достојан и поред прећашњих заблуда његових«. Јулија Михаиловна је и сувише ценила своје оскудне и тешком муком одржаване »везе« са »великим светом«, па јој је, дабогме, било мило што је добила писмо од старе. Али је, сем свега тога, било ту и нешто нарочито. И свог мужа је довела готово у поверљиве односе са Петром Степановичем, тако да се г. фон Лемпке и жалио... али и о томе после.

Напомињем узгред да се и Кармазинов, велики писац, милостиво држао према Петру Степановичу и да га је одмах позвао да му дође. Ова хитленост охолог писца заболела је Степана Трофимовича више него ишта друго. А ја сам то себи друкчије објаснио: позивајући себи нихилисту, господин Кармазинов је имао на уму своје односе са напредном омладином обеју престоница. Велики писац је уистину слабачки трептао пред најновијом револуционарном омладином, но како није ствари познавао, он је уображавао да су кључеви руске будућности у рукама те омладине, те јој се понизно удварао, и тим више што омладинци нису обраћали нимало пажње на њега.

II

Петар Степанович тркну једно двапут и до родитеља; за моју несрећу, ја се нисам тада ниједанпут тамо десио. Први пут га је потражио у среду, дакле, тек четвртог дана после оног општег сусрета, и то је дошао послом. Узгред речено, они су своје рачуне око имања свршили некако незнано и невиђено. Варвара Петровна је све примила на себе и све исплатила, добила за »максималну суму« земљу, а Степана Трофимовича само обавестила да је све свршено; њен овлашћеник, собар Алексеј Јегорович, поднео му је свега нешто да потпише, што је он и учинио, ћутећи и са изванредним достојанством, што се тиче достојанства, напомињем да тих дана готово нисам могао да познам нашег досадашњег чикицу. Држао се као никад досад, постао је чудновато ћутљив и од недеље није ни једно писмо послао Варвари Петровној, што би пре важило као право чудо; што је главно, он се умирио. Утврдио се на некој коначној и необичној идеји, која му је дала мир, то се видело. Нашао ту идеју, сео мирно и чекао. Додуше, пре тога био је болестан, нарочито у понедељак; имао је колерину. Али није могао ни за то време издржати без новости; но чим бих ја оставио саме чињенице и прелазио на језгро ствари, износио какве год сумње, он би одмах замахао рукама на мене да више не говорим. Оба његова виђења са сином болно су утицала на њега, али га нису поколебала. И једног и другог дана, пошто је син отишао, он је одлежао на дивану, са главом умотаном у мараму наквашену сирћетом, али у вишем смислу и даље је остао миран.

Уосталом, покаткад није ни махао рукама на мене. А покаткад ми се чинило као да га његова тајанствена одлучност изневерава и да започиње борбу с неком новом заводљивом навалом идеја. То је бивало само тренутно, али ја то бележим. Слутио сам да га вуче жеља да опет изиђе из собе, покаже се пред светом, да прекине са усамљеношћу, да понуди борбу, да заподене последњу битку.

– Cher,[139] како бих хтео да их срушим – оте му се са уста кад је, после другог састанка са Петром Степановичем, у четвртак увече опет лежао испружен на дивану, са убрусом око главе.

До тог тренутка он цео дан речи није са мном проговорио.

– »Fils, fils chéri«[140] и тако даље, да, добро знам да су све те речи бесмислица, куварички речник, да, куварички речник, видим и сам. Ја њега нисам ни хранио ни појио, из Берлина сам га послао у с-ску губернију, одојче, поштом... и та-тако даље, да, признајем и то... Ти ме ниси хранио,

каже; поштом си ме отпослао теткама; а сад си ме још »опљачкао«. Али, несрећниче, вичем ја, несрећниче, целог живота ме је срце болело за тобом, иако сам те поштом отпослао! II rit.[141] Али, слажем се, слажем... да, поштом – заврши он као да бунца.

– Passons[142] – настави он после неколико тренутака. – Не разумем Тургењева. Његов Базаров,[143] то је неко фиктивно лице, оно не постоји; баш они,[144] први, нису признавали Базарова као могућног. Тај Базаров, то је некаква нејасна мешавина Ноздрева[145] и Бајрона, c'est le mot![146] Погледајте на њих пажљиво: преврћу се и циче од радости као штенци на сунцу; они су срећници, победиоци су! Какав Бајрон!... Да пуке ли обичности! Да чудног ли, куварички осетљивог самољубља, гадне страсти faire du bruit autour de son nom,[147] не видећи да son nom... О, какве карикатуре!... Молим те, викнух на њега, да не желиш можда да се такав какав си понудиш људима у замену за Исуса? Il rit. Il rit beaucoup il rit trop.[148] Он има неки чудан осмех. Његова мати није имала такав осмех. Il rit toujours.[149] Опет настаде ћутање.

– Лукави су они; у недељу су се договорили... – залете се он наједном.

– О, нема сумње – по вичем ја и добро наоштрим уши; – све је то био одговор, све је то белим концима прошивено и врло рђаво је одиграно.

– Не мислим то. Него знате ли ви да је све то намерно белим концима прошивено, да би запазили они... који треба да опазе. Разумете ли то?

– Не, не разумем.

– Tant mieux. Passons.[150] Данас сам веома љут.

– А што сте се с њим препирали, Степане Трофимовичу? – рекох прекорно.

– Je voulais convertir.[151] Смејете се дабогме Cette pauvre тетка, elle entendra de bettes choses![152] О, пријатељу, хоћете ли веровати да сам се малопре осећао баш прави родољуб! Уосталом, ја сам свагда осећао да сам Рус, а прави Рус и не може бити друкчији него онакав као ја и ви. Il y a là dedans quelque chose d'aveugle et de louche.[153]

– Зацело – одговорих ја.

– Пријатељу, права истина никад не личи на истину, знате ли ви то? Да би истина више личила на истину, мора јој се додати лаж. Људи су увек тако и чинили. Можда и овде има нешто што ми не схватамо. шта ви мислите: да ли у овом победоносном скичању има нечег што ми не

разумемо? Волео бих да има. Волео бих.

Ја сам оћутао. И он је врло дуго ћутао.

– Кажу, »француски разум« – одједном замрмољи он као у ватри; – то је лаж, то је увек била лаж. Зашто опадати француску памет? То је просто руска лењост, наша срамна немоћ створити идеју, наше одвратно паразитство међу народима. Ils sont tout simplement des paresseux,[154] а не француски ум. О, Русе је требало, ради добра човечанства, просто истребити, као штетне паразите! Ми, у нашој младости, нисмо томе тежили, него нечем другом... ја ништа не разумем... ја више ништа не схватам... Ама, разумеш ли ти, довикујем му ја, разумеш ли ти да гиљотина код вас на првом месту стоји једино зато што је најлакше шећи главе, а најтеже имати идеју! Vous êtes des paresseux! Votre drapeau est une guenille, une impuisance.[155] Оне таљиге, или већ како они то кажу, »клопарање таљига које човечанству хлеб доносе«, корисније је то од Сикстинске мадоне, како ли то беше... une bêtise dans se genre.[156] Али разумеш ли ти, викнух му, разумеш ли ти да је човеку, осим среће, исто тако, сасвим тако, и потпуно толико неминовно потребна и несрећа! II rit[157]... Каже, ти овде само избацујеш вицеве, »мазећи своје удове (он се још гадније изразио) на кадифеном дивану«... И скрените само пажњу на ту нашу навику *тикања* од сина оцу! Добро још, ако се слажу, али кад се грде! Мало поћутасмо.

– Cher – заврши он изненадно и брзо се придиже – знате ли ви да се ово неминовно мора нечим свршити!

– Мора, дабогме – рекох ја.

– Vous ne comprenez pas. Passons.[158] Јер... у свету се обично не свршава ничим; али овде ће бити краја, биће, зацело, никако друкчије!

Он устаде; у силном узбуђењу прошета по соби, па дошавши опет до дивана, немоћно се извали на њ.

У петак ујутру Петар Степанович је отпутовао некуд у округ и остао тамо до понедељника. Ја сам за његов пут дознао од Липутина; уз разговор дознао сам од њега и то да су Лебјаткини, брат и сестра, негде преко реке у Горшечном подграђу. »Ја сам их и одвео«, дода Липутин, па прекину реч о Лебјаткиновима и одједном се окрете мени да ми каже како се Лизавета Николајевна удаје за Маврикија Николајевича и, премда се то не објављује, веридба је већ била и ствар је свршена. Сутрадан, срео сам Лизавету Николајевну на коњу, у пратњи Маврикија Николајевича; тада је први пут изјахала после своје болести. Очи јој издалека засијаше према мени; она се насмеја и врло пријатељски махну ми главом. Све сам ово казао Степану

Трофимовичу; али он обрати нешто пажње само на вести о Лебјаткинима.

А сад, пошто сам описао загонетни наш положај у ових осам дана, кад још ништа нисмо знали, прелазим на описивање наредних догађаја своје хронике, када сам, тако да кажем, и сам већ познавао целу ствар; описаћу како се све обелоданило и разјаснило. Почећу тачно од осмог дана после оне недеље, дакле, од понедељника увече – а то стога што се од тога вечера уистину и започела »нова приповетка«.

III

Било је седам увече. Николај Всеволодович је седео у својој соби, која му је и раније била омиљена; соба је висока, застрта застиркама, са намештајем нешто тешким и старинске израде. Он је седео у куту на канабету, обучен као за излазак, а опет је изгледао као да не мисли никуд ићи. Пред њим на столу била је лампа са абажуром. Зидови и углови велике собе у сенци су. Његов поглед је замишљен и усредсређен, не сасвим спокојан; лице уморно и нешто мало омршало. Доиста, није био здрав, од оног ударца; али причања о избивеном зубу била су претерано увеличана; зуб је само био пољуљан, но опет се учврстио; горња усна била је расечена изнутра, али и то је већ зарасло. Оток, међутим, ћеле недеље није спадао; али зато што болесник није хтео лекара да оток на време просече, него је чекао да се сам провали. Не само лекара што није хтео него је и мајку једва примао; само за тренутак, једанпут дневно, и никако друкчије него у сутон, кад се већ смркне, а светлост се још не уноси. Није примао ни Петра Степановича; но он је и поред тога, док је био у граду, по двапут и по трипут дневно дотрчавао до Варваре Петровне. И ево, једва, у понедељак, кад се вратио са свог тродневног путовања и пошто је до подне обишао цео град и ручао код Јулије Михаиловне – он се пред вече пријави и код Варваре Петровне, која га је нестрпљиво ишчекивала. Забрана је била скинута, Николај Всеволодович је опет примао.

Варвара Петровна лично је довела госта до његових врата; она је одавно желела да се они састану, а Петар Степанович јој је дао реч да ће од Nicolas свратити код ње и препричати јој шта је тамо било. Бојажљиво је закуцала на врата, па кад није добила одговора, она се усуди да их за једно два палца одшкрине.

– Nicolas, могу ли увести Петра Степановича код тебе? – тихо и уздржано је запитала старајући се да сина види иза лампе.

– Може, може, дабогме да може! – гласно и весело викну сам Петар Степанович, па својом руком отвори врата и уђе.

Николај Всеволодович није чуо куцање, него само бојажљиво мамино питање, али није стигао да јој одговори. Пред њим је у том тренутку лежало једно писмо које тек што беше прочитао; био се јако замислио, чувши изненадни одзив Петра Степановича, он уздрхта и брже покри писмо притискивачем, који му је већ био ту под руком; али му то не успе сасвим, видео се један крај писма и готово цео коверат.

– Ја сам намерно викнуо из све снаге да бисте стигли да се припремите – прошапута Петар Степанович убрзано и са дивном наивношћу, па, притрчав столу, задржа мало поглед на притискивачу и на окрајку писма.

– И, разуме се, стигли сте да видите како сам под притискивао прикрио од вас писмо, тек примљено – мирно одговори Николај Всеволодович не мичући се с места.

– Писмо? Идите с богом и ви и ваше писмо! шта се то мене тиче! – узвикну гост. – Али... ствар је... – зашапута он опет, осврћући се на врата, већ затворена, и одмахну главом на ту страну.

– Она никад не прислушкује – хладно рече Николај Всеволодович.

– Па баш нека и прислушкује! – очас прихвати гост, весело повишавајући глас и седајући у наслоњачу.

– Немам ништа против тога, ја сам дошао тек да мало насамо поразговарамо. И једва једном да вас уграбим! Пре свега, како сте? Видим, изврсно, а сутра ћете се можда и појавити, а?

– Може бити.

– Ослободите их, ослободите, напослетку, мене! – стаде он бурно гестикулисати, лица весела и пријатна.

– Да само знате шта сам све морао да им натабрбљам. Него, уосталом, знате ви то. – Он се насмеја.

– Не знам све. Чуо сам само од матере да сте се много... кретали.

– То јест, нисам ништа одређено... – узвикну Петар Степанович нагло као да се брани од неког великог напада. – Знате, ја сам жену Шатова мало »пустио у ток«, то јест, пустио сам гласове о вашим везама у Паризу, чиме се, дабогме, разјашњује случај од недеље... ви се не љутите?

– Уверен сам да сте се много заузимали.

– Хе, тога сам се баш и бојао! шта значи то »много заузимали«? То је већ прекор. Уосталом, изнесите то отворено; ја, идући овамо, највише сам стрепео да нећете хтети непосредно да изнесете...

– И нећу ништа непосредно да износим – одговори Николај Всеволодович мало наљућен, али се одмах и осмехну.

– Не мислим на оно, не, не варајте се, не на оно! – убрза Петар Степанович машући рукама и сипајући реци као грашак; а у исти мах радостан што се домаћин љути. – Нећу да вас љутим нашом ствари, особито у вашем садашњем стању. Дошао сам само због случаја од недеље,

и то с ограничењем на најпречу потребу у тој ствари, јер, је л’ те, то се не да обићи. Дошао сам са најотворенијим објашњењима, и која су потребна поглавито мени, а не вама – толико због вашег самољубља, али у исти мах је то и истина. Дошао сам да одсад свакад будем искрен.

– Дакле, раније нисте били искрени?

– Знате ви и сами. Много пута сам се вешто претварао... Ви сте се осмехнули, то ми је врло мило, јер ми тај осмех даје повода за разјашњење; ја сам баш нарочито изазвао осмејак својом хвалисавом речју »претварао« да бисте се одмах опет и наљутили: како смем и помислити да се умем »вешто претварати«... и, затим, да бих ја могао дати разјашњење. Но, је ли по вољи да ме саслушате?

На лицу Николаја Всеволодовича, презриво мирном, чак и подругљивом, упркос очевидној жељи посетиочевој да безочношћу својих раније спремљених и хотимице грубих наивности разљути домаћина – појави се ипак и израз нешто забринуте радозналости.

– Слушајте, дакле – захукта се Петар Степанович још више него досад. – Полазећи овамо, хоћу рећи уопште овамо, у овај град, пре десет дана, ја сам, разуме се, наумио био да узмем неку улогу. Оно, било би најбоље, без икакве улоге, имати своју сопствену личност, није ли тако? Наравно, ништа лукавије од своје сопствене личности – зато што мени то нико неће веровати. Право да кажем, хтео сам прво да се направим мало луд, јер је лакше правити се будала него остати при својој правој личности; али како је лудак ипак крајност, нешто преко реда, а крајност побуђује радозналост, то сам коначно и остао при својој сопственој личности. А каква је та моја сопствена личност? Златна средина: ни глуп ни паметан, прилично неспособан и неумешан, пао с месеца, како то овде веле паметни људи, није ли тако?

– Па можда је и тако – осмехну се Николај Всеволодович једва осетно.

– А, слажете се, врло ми је мило; унапред сам знао да ће то бити и ваше мишљење... Не узнемирујте се, не бришите, не љутим се ја, нити сам себе тако насликао зато да изазовем ваше, томе супротне, похвале:»Ма не, нисте ви, вели, неспособни; даровити сте ви; не не, вели, паметни сте ви«... А опет се осмехујете!... Опет сам промашио? Ви не бисте казали: »ви сте паметни«, па лепо, рецимо да је и тако; ја све допуштам. Passons, што каже мој татица, и, под заградом речено, не љутите се на моју говорљивост. Уосталом, имате сад и пример: ја увек говорим много, то јест са много

реци, и журим се, брзам, те и не погодим свакад како треба. А зашто говорим много речи и не погађам како треба? Зато што говорити не умем. Они који умеју добро да говоре, говоре кратко. Ето, дакле, примера да ја немам дара, зар не? А како је тај дар недаровитости код мене природан, зашто онда да се не користим њиме вештачки? И користим се. Истина, спремајући се овамо, прво сам помислио да ћутим; али ћутање је велики дар, дакле, мени не личи; а друго, и опасно је ћутати; и тако сам коначно закључио да је најбоље од свега – говорити, и то говорити без дара, дакле, много, много, врло живо и брзо доказивати и на крају увек се заплести у своје сопствене доказе, тако да се слушалац уклони не дочекавши свршетка, рашири руке, а најбоље би било да отпљуне. Три су ту преимућства: пре свега, уверили сте слушаоца у своју простодушност; били сте врло досадни; и, треће, остали сте непојмљиви – три добитка одједном! Ко би ме, забога, после тога сумњичио још за потајне намере? Свако би осетио личну увреду ако би му се казало да ја имам потајне намере! А уз то могу каткад и осмех да изазовем – то је већ драгоцено. Људи ће ми сад све опростити већ и само зато што се мудра глава, која је тамо негде издавала прогласе, показала овде глупља од њих – је ли тако? По вашем осмеху видим да се слажете.

Али Николај Всеволодович није се осмехнуо, баш нимало; напротив, слушао је натмурено и унеколико нестрпљиво.

– А? шта? Ви, чини ми се, рекосте, »свеједно« – забрза Петар Степанович. (Николај Всеволодович није рекао баш ништа.) – Дабогме, дабогме... али уверавам вас, све то... не пада ми на ум... да вас дружбеношћу компромитујем... Него, знате, ви сте данас много напрашити; ја пожурио до вас весело и искрено, а ви сваку моју речцу хватате за реп; уверавам вас да данас нећу ни о каквој тугаљивој ствари ни проговорити, дајем вам реч, и на све ваше услове унапред пристајем!

Николај Всеволодович непрестано је ћутао.

– А? шта? Нешто рекосте? Видим, видим, опет сам, чини ми се, рекао глупост; нисте ставили никакве услове? Па и немојте; верујем, верујем, умирите се, забога, ја и сам знам да их и не вреди мени стављати... је ли тако? Ја унапред одговарам уместо вас и... да, разуме се, из недостатка дара; шта ћете, недаровитост, недаровитост! Смејете се? А? шта?

– Ништа – осмехну се најзад Николај Всеволодович – сам сам се сетио да сам вас раније доиста тако некако називао: човеком без способности; али тада, том приликом, вас није било да чујете; значи, после вам је то казано... Молио бих вас да пређете на ствар што пре.

– Па ја и јесам на ствари! Наиме, говорим због недеље! – забрза Петар Степанович опет. – Но, какав сам био у недељу, какав сам био, шта мислите? Тачно једна осредња брзоплета недаровитост и на најнедаровитији начин сам на силу овладао разговором. Али све ми је било опроштено, стога што сам, пре свега, »пао с месеца« (овде су, чини ми се, сви начисто с тим); а друго, што сам ону лепу причицу испричао и тиме све вас избавио, је ли тако, је ли тако?

– То јест, причали сте управо тако како ћете све оставити у сумњи и издати наш договор и планове, премда договора није ни било, а ја вас нисам баш низашто ни молио.

– Управо је тако, управо тако? – прихвати Петар Степанович као да је усхићен. – Ја сам баш тако радио да бисте ви сву механику спазили; због вас сам све оно изводио, да бих вас ухватио и довео вас у незгодан положај. Хтео сам да видим докле иде ваша бојазан.

– Занимљиво би било знати зашто сте сад тако искрени?

– Немојте се толико љутити, не севајте очима!... Па да, и не севате. Хм, занимљиво: зашто сам овако искрен? Баш зато што се сад све променило, свршило се, прошло и застарело. Наједанпут сам променио своје мишљење о вама. Стари пут је остављен; никад вас више нећу тим старим путем доводити у незгодан положај, него, одсад, новим путем.

– Променили сте тактику?

– Тактике нема. Сад је у свему потпуно ваша воља; ако хоћете, реците да, ако хоћете, реците не. Ето вам моје нове тактике. А о нашем делу нећу ни зуцнути све док сами ви не наредите. Смејете се? Наздравље, и ја ћу да се смејем. Али сад говорим озбиљно, озбиљно, озбиљно, премда је онај који овако брза свакако недаровит – је ли тако? Свеједно, нека сам и недаровит, али говорим озбиљно, врло озбиљно.

Доиста, говорио је озбиљно, сасвим другим тоном и с неким особитим узбуђењем, тако да га Николај Всеволодович погледа радознало.

– Рекосте да сте променили мишљење о мени? – запита он.

– Променио сам га у тренутку кад сте оно, после Шатова, скрстили руке за леђа; а сад доста, доста, молим вас, и свршено с питањима; сад више ништа нећу казати.

Он већ скочи, машући рукама као да се брани од питања; али како питања није било, а није било ни разлога да се оде, он, унеколико умирен, опет седе у наслоњачу.

– Узгред да кажем, у загради – заторока он – свет наш прича као да ћете ви њега да убијете; кладе се око тога; Лемпке је већ помишљао да чак и полицију покрене; али Јулија Михаиловна је забранила... Доста, доста сад о томе; хтео сам само да вас обавестим... Опет узгред и ово: ја сам Лебјаткине пребацио још истог дана на другу страну, ви знате; јесте ли добили моју забелешку с њиховом адресом?

– Јесам, још тада.

– То већ нисам учинио из »недаровитости«, него искрено и с правом вољом. Ако је испало недаровито, бар је било искрено.

– Добро, лепо; може бити да је тако и требало... – изусти Николај Всеволодович неодлучно. – Само, више ми не шаљите забелешке, молим вас.

– Није се могло друкчије; свега једну.

– Онда, Липутин зна?

– Није се могло друкчије; али, и сами знате, Липутин неће смети... Да, збиља, требало би се састати с нашима, то јест са њима, не с нашима, иначе ћете ви опет хватати реч за реп. Али не бојте се, не мора то бити сад одмах, може други пут. Сад пада киша. Ја ћу им јавити да знају кад ће то бити, они ће се скупити, а ми ћемо увече доћи. Наћи ћемо их како су сви зинули, као сврачићи у гнезду и чекају да виде какву смо им посластицу донели. Ватрени људи! Потегли, можда, и књиге, спремни да се препиру. Виргински је свечовек, Липутин, фурјерист, поред велике страсти за полицијске послове – човек, чујте што вам кажем, драгоцен у једном погледу, премда за све остало заслужује да се строго с њим поступи; и, напослетку, онај с великим ушима – он ће нам одржати предавање о свом сопственом систему. А иначе, знате, уврећени су што сам према њима немаран и што их поливам хладном водом, хе-хе! Али мора се к њима отићи, свакако.

– Ви сте ме тамо приказали као неког вођа? – изусти Николај Всеволодович, што је могао немарније. Петар Степанович га хитро погледа.

– Да, збиља – настави он као да није чуо питање и похита да преко њега пређе што пре – ја сам се већ двапут и трипут пријављивао многопоштованој Варвари Петровној и био сам приморан да говорим и тамо.

– Замишљам.

– Не, не замишљајте то! Ја сам јој просто говорио да ви нећете убијати и, и већ ваздан тамо других финих ствари. А замислите, она је већ

другог дана знала да сам Марију Тимофејевну послао с друге стране реке, то сте јој ви казали?

– Ни помислио.

– Знао сам да нисте. Али ко би други могао, сем вас? Занимљиво.

– Липутин, разуме се.

– Не-е, не Липутин – промрмља Петар Степанович мрштећи се. – Дознаћу ја ко је. То личи на Шатова... Али то су ситнице, оставимо то! Уосталом, то је веома значајно... Да, збиља, ја сам све очекивао да ми ваша мамица тек тресне о главу најважније питање... Ах, јест, она је ових дана стално била врло суморна, а кад данас изненада дођох, сва сија, шта то значи?

– То је зато што сам јој данас дао реч да ћу за пет дана запросити Лизавету Николајевну – одговори Николај Всеволодович без оклевања и са неочекиваном искреношћу.

– Ах, тако... да, дабоме – протепа Петар Степанович као да се збунио. – Говори се већ о веридби, ви то и знате? Ипак је, дакле, истина. Али имате право, она би и испред олтара пребегла вама, требало би само да је зовнете. Ви се не љутите на мене што ја то тако...

– Не, не љутим се.

– Видим да је данас врло тешко наљутити вас и већ ме је страх од вас... Веома сам радознао како ћете се сутра тамо појавити. Зацело сте припремили много »стварчица«... Љутите ли се на мене што ја, ето?...

Николај Всеволодович не одговори ништа; то већ сасвим наједи Петра Степановича.

– Да, збиља, да ли сте ви то у вези са Лизаветом Николајевном озбиљно рекли мамици? – упита он.

Николај Всеволодович га погледа дугим и хладним погледом.

– А, разумем: тек само да је умирите; па дабогме!

– А ако би било озбиљно? – упита Николај Всеволодович чврстим гласом.

– Па што... нек је са срећом, како се то каже у таквим приликама; неће то шкодити делу (видите, ја не кажем »нашем делу«, јер ви не волите реч наше) а ја... ја, шта ћу, стојим вам на услузи, знате и сами.

– Ви мислите?

– Ја ништа не мислим, ништа – пожури Петар Степанович у смеху –

зато што знам да сте ви о својим стварима и сами унапред све добро размислили и да је код вас све смишљено. Рекао сам само то да вам озбиљно стојим на услузи, свакад и свуда, и у свакој прилици, у свакој, ви то разумете?

Николај Всеволодович зевну.

– Досадио сам вам! – скочи одмах Петар Степанович и узе свој округли, сасвим нов шешир, као да ће да иде; а, међутим, није полазио и прођужавао је да говори непрекидно, стојећи; поче и да хода по соби; а кад му у говору наиђе надахнуће, он се лупкао шеширом по колену. – Мислио сам да вас позабавим Лемпкеовима! – повика он весело.

– Сад не, могло би доцније. Него, како је Јулија Михаиловна?

– Ма што ви сви овде имате светско понашање! Баш ништа вам није стало до њеног здравља, или толико колико до здравља једне мачке, а овамо распитујете. Ја то ценим. Здрава је и поштује вас до празноверства; до празноверства иду многе њене наде у вас. О догађају од недеље ћути и уверена је да ћете ви победити већ самом својом појавом. Богами, она уображава да ви сам бог зна шта све не можете! Уосталом, ви и јесте сад загонетна и романтична личност, више него икад – а то је изванредно угодан положај. Управо је невероватно колико вас сви очекују. Још кад сам пошао на пут било је све врућe, а сад је још више. Да, збиља, још једном: хвала на писму. Они се сви боје грофа К. Знате, они, како изгледа, држе да сте ви ухода. Ја им то повлађујем – не љутите се?

– Ништа.

– То и није ништа, то је врло потребно за будуће. Имају људи овде свој ред. Ја, пак, дабогме, одобравам. Јулија Михаиловна је на челу, Гаганов такође... Смејете се? То је моја тактика: лажем, лажем, па тек одједанпут кажем и неку паметну, и то кажем је таман онда кад је сви траже. Одмах се скупе око мене, а ја опет почнем лагати. Већ сви показују на мене: »Има способности, али пао је с месеца«, кажу. Лампке ме позива у службу, да бих се поправио. Знате, ја њега страшно третирам, то јест доводим га у неприлику, па само буљи очи. Јулија Михаиловна ободрава. Јест, збиља, узгред да кажем, Гаганов је страховито љут на вас. Јуче у Духову говорио ми је о вама сувише рђаво. Ја сам му одмах казао све, целу истину, хоћу рећи, разуме се, не сву истину. Остао сам цео дан код њега у Духову. Дивно имање, добра кућа.

– Дакле, он је и сад у Духову? – суну Николај Всеволодович и готово учини жив покрет унапред.

– Није, баш јутрос ме је довезао овамо, заједно смо се отуд вратили – рече Петар Степанович као да и није опазио тренутно узбуђење Николаја Всеволодовича. – шта је то, књигу сам оборио? – саже се он да подигне испуштену књигу. – Балзакове жене, са сликама – он очас отвори књигу – нисам читао. И Лемпке пише романе.

– Пише? – запита Николај Всеволодович као да је заинтересован.

– На руском језику, кришом, разуме се. Јули ја Михаиловна зна то и не брани му. Он вам је права спаваћа капа, али у форми; међу њима је то израђено. Каква тачност у свему, каква дисциплина! Да је и нама тако што!

– Ви хвалите администрацију?

– Како да не! Једино то и имамо у Русији некако природно и успешно... Нећу, нећу! – трже се он брзо – нећу. Не мислим оно, о деликатним стварима ни речи! А сад, збогом, ви сте скоро позеленели.

– Имам грозницу.

– Може вам се поверовати; лезите. Да, збиља, узгред да кажем; овде у срезу има секташа ушкопљеника – занимљиви људи... Него, то ћемо после. А, иначе, ево још једне причице: овде у кругу има и један пешачки пук. У петак увече, у Б-цима, пио сам с официрима. Тамо имамо три пријатеља, vous comprenez?[159] Говорили смо о атеизму и већ, разуме се, с богом смо ликвидирали. Мило им, све циче. Узгред речено, Шатов тврди ако устанак у Русији започне, започети га треба на сваки начин атеизмом. Можда је и тако. Један стари фронташ, капетан, седи, седи, и само ћути, ни речи не проговара, па тек одједанпут стаде насред собе, и, знате, гласно рече као да сам себи говори: »Ако нема бога, какав сам, онда, ја капетан?« Узе капу, рашири руке и оде.

– Казао је доста добру мисао – рече Николај Всеволодович и зевну по трећи пут.

– Је л’ те? Ја нисам разумео; хтео сам вас да питам. Е, шта бих вам још казао: интересантна је фабрика браће Шпигуљин: ту је, као што знате, запослено пет стотина радника, ту је расадник колере, петнаест година власници нису чистили, фабричким људима закидају од зараде трговци милионари. Уверавам вас, понеки од радника имају већ појма о Internationale, шта, ви сте се осмехнули? Уверићете се и сами, дајте ми само нај-најмањи рок! Ја сам од вас већ тражио времена, тражим га још и сада, и тада... него, уосталом, опростите, доста је, нећу више, не мислим ја на оно, не мрштите се. А сад, збогом. Шта ли ми је? – он се нагло заустави у ходу и врати се. – Оно што је најважније, сасвим сам заборавио: малочас су ми

казали да је наш сандук стигао из Пе́тропрада.

– То ће рећи? – погледа га Николај Всеволодович погледом неразумевања.

– То ће рећи, стигао је ваш сандук; ваше ствари, с фраковима, панталонама и рубљем? Је л' истина?

– Јест, малопре ми тако нешто рекоше.

– Ах, кад би се могло то одмах видети!

– Питајте Алексеја.

– Нека, сутра, сутра. Унутра је и мој капут, фрак, троје панталона, од шармера, поручено по вашој препоруци, сећате се?

– Чуо сам да ви овде, кажу, џентлменишете? – осмехну се Николај Всеволодович. – Је ли истина да хоћете код учитеља да учите јахање?

Петар Степанович искриви уста у осмех.

– Знате – ужурба се он и сувише и одговараше неким гласом дрхтавим и испрекиданим. – Знате, Николају Всеволодовичу, што се тиче личности, оставићемо све на страну, једном заувек, није ли тако? Разуме се, ви мене можете презирати колико вам је воља, ако вам је личност тако смешна, али свакако би боље било ако се за неко време не дира у личност, је ли тако?

– Лепо, нећу више – рече Николај Всеволодович, а Петар Степанович се осмехну, куцну се шеширом по колену, премести се с једне ноге на другу и узе пређашњи изглед.

– Овде неки држе да сам ја као ваш супарник код Лизавете Николајевне, па како да се онда не старам о свом изгледу? – насмеја се он. – Уосталом, ко све то вама доставља? Хм! Тачно осам часова; е, идем, обећао сам Варвари Петровној да ћу и код ње свратити, али одустајем; а ви лезите, па ћете сутра бити свежији. Напољу је киша и помрчина; ја, наравно, имам кола, јер овде ноћу на улицама није поуздано. Ах, баш кад рекох, и по граду и по околини лута сад неки Фећка робијаш, побегао из Сибира и, замислите, мој бивши слуга, кога је мој татица пре петнаест година гурнуо у војску и узео новаца за њ. Лице које заслужује пажњу.

– Ви сте... говорили с њиме? – ту Николај Всеволодович баци поглед на њега.

– Јесам. Он се од мене не крије. Личност готова на све, за новац, разуме се; али има и он и неког убеђења, на свој начин, разуме се. Ох, јест, збиља, опет узгред, уз реч, и ово: ако сте оно малопре озбиљно рекли, оно о

оној намери, сећате се, што се тиче Лизавете Николајевне, ја вам још једанпут понављам, да сам и ја личност спремна на све, на шта год желите, и стојим вам потпуно на услузи... шта је то, ви се машате за штап? Ах, није, не за штап... Замислите, учинило ми се да тражите штап.

Николај Всеволодович није ништа тражио ни говорио, али, доиста, придигао се некако нагло и с неким необичним узбуђењем на лицу.

– Такође, ако вам штогод затреба у вези с господином Гагановом – лупну Петар Степанович изненада и већ сасвим отворено, без околишења, учини знак главом према притискивачу и писму – ту, разуме се, могу све удесити и уверен сам да ме нећете обићи!

Не чекајући одговора, он брзо изиђе, али још једанпут промоли главу кроз врата:

– Ја тако чиним – повика са журбом – стога што ни тај Шатов, на пример, није имао права да ризикује живот, онда, у недељу, кад је вама пришао... је ли тако? желео бих да на то скренете пажњу.

И опет га нестаде; опет није сачекао одговор.

IV

Уклањајући се, он је, може бити, мислио да ће Николај Всеволодович, кад остане сам, ударати песницама о зид и, дабогме, волео би да то види, ако би се могло. Али много би се преварио. Николај Всеволодович је остао спокојан. Тренут-два он постоја крај стола у истом положају, по изгледу врло замишљен; убрзо се затим на његовим уснама појави немаран, хладан осмех. Он лагано седе на канабе, на своје пређашње место у куту, и затвори очи, као од умора. Крајичак писма још је вирио испод притискивача, али он се не покрете да то поправи.

Зачас се сасвим заборавио.

Варвара Петровна, измучена тих дана бригама, не могаде се устрпети, него чим је Петар Степанович отишао, не свративши, по обећању, до ње, усуди се да сама уђе код Nicolas, иако то није било у заказано време. Све је очекивала неће ли он, напослетку, рећи бар штогод одлучно. Тихо, као и малопре, закуца на врата и опет не доби одговора; отвори их сама. Видећи да Nicolas некако сувише непомично седи, она се опрезно примаче канабету, а срце јој је лупало. Као да је зачуди што је он тако брзо заспао и што може тако да спава, седећи право и непомично; готово се ни дисање не може да опази. Лице му је бледо и суморно, али сасвим хладно и непомично; обрве мало скупљене и натуштене – просто је личио на мртву воштану фигуру. Неколико тренутака она постоја више њега, једва дишући, и одједанпут је обузе страх; изиђе на прстима, застаде у вратима и тако издалека га прекрсти, па брзо оде неопажена, с новим тешким осећањем и с новом тугом.

Спавао је Ставрогин дуго, више од једног часа, и непрестано тако, у тој укочености; не покрену му се ни један мишић на лицу; на целом његовом телу не показа се ни најмањи покрет; обрве су му све једнако остајале онако немило набране. Да је Варвара Петровна још који минут остала крај њега, зацело не би могла поднети тежак осећај од те летаргичне непомичности пробудила би га. Наједаред он и сам отвори очи; не мичући се, као и дотле, одседе још десетак минута; баш као да се упорно и радознало загледао у некакав предмет у куту собе, иако тамо не беше ништа ни ново ни нарочито.

Напослетку зачу се лаган, дубок звук великог зидног часовника; изби једаред. С неком узнемиреношћу окрете Ставрогин главу да погледа на бројчаник, али готово у исти мах се отворише врата у позадини, за излаз у ходник, и уђе собар Алексеј Јегорович. У једној руци носио је топал капут,

узан шал и шешир, а у другој сребрни тањир и на њему једно писамце.

– Девет и по – рече он тихо и спусти капут у један крај на столици; принесе затим на тањиру оно писамце, листић хартије, незапечаћен, с два реда написана оловком. Николај Всеволодович прелете очима те две врсте, узе са стола оловку, написа две речи на дну листића и врати га на тањир.

– Да се преда одмах чим ја изиђем... и да се обучем – додаде устајући с канабета. Опазивши да на себи има лак сомотски капут, он мало промисли, па нареди да му донесе други, штофани капут који се употребљава за мало свечаније вечерње посете. И кад се сасвим обукао и метнуо шешир на главу, закључа она врата на која му долази Варвара Петровна, извади писмо скривено испод притискивача и ћутећи изиђе у ходник у пратњи Алексеја Јегоровича. Из ходника прећоше на задње, уске камене степенице и спустише се у трем којим се излази право у врт. У једном углу трема стојала је спремљена мала светиљка и велики кишобран.

– Због ове силне кише блато по овдашњим улицама неиздржљиво је – рече Алексеј Јегорович као издалека, да покуша још једанпут да школи господара да не иде. Али господар отвори кишобран и ћутке уђе у стари врт, мрачан као подрум, влажан и мокар. Ветар је хујао и љуљао врхове полуоголелог дрвета; уске пешчане стазе биле су мокре и клизаве. Алексеј Јегорович је ишао како се затекао, у фраку и без капе, и светиљком осветљавао пут два-три корака испред себе.

– Да нас не опазе? – изненада упита Николај Всеволодович.

– С прозора се неће видети; сем тога, на време је све предвиђено – одговори слуга тихо и одмерено.

– Мати спава?

– Госпођа, по обичају ових последњих дана, затворила се тачно у девет, те се сад не може о њој ништа знати. У колико сати заповедате да вас чекам? – додаде он, усуђујући се да постави питање сам.

– У један, један и по, не даље од два.

– Разумем.

Извијуганим стазама прећоше цео врт, који су обојица знали напамет, и дођоше до ограде каменом озидане; у самом углу зида беху вратанца која су водила на тесну и пусту уличицу, готово увек затворена вратанца, али од којих се кључ сад нађе у рукама Алексеја Јегоровича.

– Да неће врата зашкрипати? – опет се Николај Всеволодович распитивао.

Алексеј Јегорович одговори да су шарке још синоћ подмазане маслом, па »исто и данас«. Он је већ сав био покиснуо. Откључа вратанца и кључ предаде Николају Всеволодовичу.

– Ако сте изволели предузети далек пут, онда треба да вам кажем како нисам сигуран у овдашње људе, особито по забитним уличицама, а највише тамо преко реке – не могаде се он опет уздржати да не рекне. То је био стари слуга, некадашњи чувар малога Николаја Всеволодовича, кога је он некад носио на рукама; беше човек озбиљан и строг, а волео је да чује и чита о божанственоме.

– Не брини, Алексеју Јегоричу.

– Бог вас благословои, господару, али само ако добро дело започињете.

– Како? – застаде Николај Всеволодович, а већ је био закорачио на уличицу.

Алексеј Јегорович са чврстином понови своју жељу; а раније се он никад не би усудио да пред својим господином, оваквим речима жељу гласно искаже.

Николај Всеволодович закључа врата, кључ метну у џеп и пође уличицом, на сваком кораку упадајући за три палца у блато. Напослетку стиже у другу и пусту улицу, на плочник. Познавао је град као својих пет прстију; али Богојављенска улица још беше далеко. Прошло је већ десет сати кад напослетку стиже пред затворена врата замрачене старе куће Филипова. Доњи спрат, сада, откако су се Лебјаткини иселили, стајао је празан, са затвореним капцима, али у мезанину, код Шатова, видело се светио. Како на кући није било звонцета, Ставрогин стаде руком лупати у врата. Отвори се прозор и Шатов погледа на улицу; помрчина беше велика и тешко је било кроз њу што видети. Шатов гледаше дуго, читав минут.

– Ви сте? – запита он.

– Ја – одговори незвани гост.

Шатов залупи прозорче, сиђе и отвори врата. Николај Всеволодовић прекорачи високи праг, па без и једне реци прође даље, право у крило куће, Кирилову.

V

Ту ништа није било закључано, чак није било ни притворено. Трем и прве две собе биле су у мраку, а у последњој, у којој је Кирилов становао, и пио чај, светлело се и чуо се отуд смех и неко необично узвикивање. Николај Всеволодович се упути светлости, али не уђе унутра, него застаде на прагу, чај беше на столу. Насред собе стајала је стара жена, газдина рођака, без мараме на глави, у доњој сукњи, с ципелама на босим ногама и у куцевејки[160] од зечје коже. На рукама јој беше дете од две и по године, само у кошуљици, голих ножица, зарумењених обрашчића, белих замршених власи – тек дигнуто из колевке. Мора да је малопре плакало, сузице су му биле испод очију; али у овом тренутку дете је пружало ручице, ташунало и смејало се као што се смеју мала децà, са зацењивањем. Кирилов, пред њим, ударао је о под велику црвену лопту од гуме; лопта је одскакала до таванице, падала опет доле, а дете викало: »Лота, лота!« Кирилов је дохватао »лоту« и давао му, оно је бацало својим невештим ручицама, а Кирилов опет трчао и хватао је. Напослетку »лота« се сакри под орман. Кирилов прилегну на под и опрузи се како би рукама дохватио »лоту« испод ормана. Николај Всеволодович уђе у собу; дете, кад га угледа, припи се уз старицу и зацени се дугим детињим плачем, а она га одмах изнесе из собе.

– Ставрогин? – запита Кирилов дижући се с патоса с лоптом у руци нимало се не чудећи неочекивану госту. – Хоћете ли чаја?

Кирилов устаде сасвим.

– Врло радо, нећу одређи ако је топал – рече Николај Всеволодович. – Сав сам мокар.

– Топал, чак врућ – потврди Кирилов задовољно. – Седите; ви сте каљави, ништа; патос ћу ја после мокром крпом пребрисати.

Николај Всеволодович седе и готово надушак испи чај.

– Још? – запита Кирилов.

– Хвала.

Кирилов, који је све једнако стајао, седе сад према њему и упита:

– Зашто сте дошли?

– Послом. Ево, прочитајте ово писмо од Гаганова; сећате се, говорио сам вам у Петрограду.

Кирилов узе писмо, прочита, спусти га на сто и гледаше очекујући.

– Тога Гаганова – поче Николај Всеволодович да објашњава – као што знате, ја сам први пут у животу срео пре месец дана у Петрограду. Два-трипут смо се видели међу светом. Није се са мном ни упознао, нити је разговарао, а нашао је могућности да буде врло дрзак. То сам вам и онда казао; али ви не знате ово: пред свој одлазак из Петрограда – отишао је он пре мене – изненадно ми је послао писмо, истина не овакво као ово, али ипак веома недостојно и утолико чудније што није саопштавало разлог зашто је написано. Ја сам му одмах одговорио, такође писмом, и сасвим отворено рекао му да се он љути на мене вероватно због случаја од пре четири године, у овдашњем клубу, између мене и његовог оца и да сам спреман да му дам свако извињење, зато што је моје понашање онда било доиста непромишљено, премда је дошло у болести. Молио сам га да моје оправдање узме у обзир. Он није одговорио и отпутовао је; а овде, сад, затичем га у потпуном беснилу. Чуо сам, казали су ми, за неколико његових јавних оцена о мени, које су чиста поруга и невероватна оптужба. Напослетку, данас добијем и ово писмо, какво зацело нико никад није добио, са погрдама, са изразима као »ваша изударана њушка«. Дошао сам до вас у нади да се нећете одреци секундантске дужности.

– Ви рекосте такво писмо нико није добио – рече Кирилов. – У беснилу, могућно је, пишу их често. Пушкин је тако писао Хекерну. Добро, пристајем. Кажите како?

Николај Всеволодович му објасни да би желео да се још сутра, и неминовно, почне с поновним оправдавањем; па и са обећањем још једног писменог оправдања; разуме се, с тим да и Гаганов, са своје стране, обећа да више неће писати слична писма. А ово примљено писмо сматрало би се онда као да није ни постојало.

– Сувише много уступака, неће пристати – рече Кирилов.

– Ја сам, пре свега, дошао да чујем пристајете ли ви да тамо поднесете овакве услове?

– Поднећу. Ваша ствар. Али он неће пристати.

– Знам да неће.

– Он хоће да се туче. Реците, дакле, како?

– У томе је ствар што бих ја хтео да се све на сваки начин сврши сутра. Сутра у девет ујутру ви ћете њему отићи. Он ће вас саслушати и неће се сложити, него ће вас послати свом секунданту – то ће, рецимо, бити око једанаест. Договорите се са секундантом и, затим, кроз један или два сата сви да будемо на месту. Молим вас, постарајте се да то извршите.

Оружје, разуме се, пиштољи, а нарочито вас молим да удесите овако: баријере одредите на десет корака, затим, ви разведите сваког од нас још за десет корака од његове баријере; на дати знак ћемо поћи; сваки мора доћи до своје баријере, а пуцати може и пре тога, још у ходу. И то је све, мислим.

– Десет корака између баријере, близу је – напомену Кирилов.

– Па, добро, онда дванаест, али не више; ви разумете да је он озбиљно узео ствар и заправо хоће да се бије. Умете ли да напуните пиштоље?

– Умем. И имам пиштоље; и даћу реч да ви из мојих нисте пуцали. И његов секундант ће дати реч за своје; то су онда два пара, а коцком ћемо решити који пар.

– Одлично.

– Хоћете да видите пиштоље?

– Молим.

Кирилов чучну крај свог кофера у углу; кофер је још био неиспражњен и он је из њега вадио ствари кад му која затреба. Са дна кофера извуче једну кутију од палмина дрвета, постављену црвеном кадифом и извади из ње два елегантна скупоцена пиштоља.

– Ту је све: барут, меци, патрони. Имам и револвер, чекајте.

Па опет завуче руку у кофер и извади другу кутију са шестоцевним америчким револвером.

– Имате доста оружја, и врло скупоценог.

– Да, ванредно.

Сиромашан, готово убог, уосталом, никад заправо не осећајући своју сиромаштину, Кирилов је сад очевидно са хвалисавошћу показао своје оружно благо, набављено, без сумње, по цену његових претераних одрицања и самопрегоревања.

– А ви непрестано имате исту мисао? – упита Ставрогин после тренутног ћутања и с неком опрезношћу.

– Исту – кратко одговори Кирилов, који је одмах већ по гласу погодио о чему је реч; стао је склањати са стола оружје.

– А кад? – још опрезније упита Николај Всеволодович опет после кратког ћутања.

Кирилов је, међутим, сместио обе кутије у кофер и сео на своје место.

– То није до мене, као што знате; кад буду казали – промрмља он, као да му је то питање унеколико досадно, али у исти мах очевидно спреман да

и на друга питања одговара. У Ставрогина гледаше без прекида својим црним очима без сјаја, с неким спокојним али добрим и пријатељским осећањем.

– Ја, наравно, разумем: убити се – опет поче Николај Всеволодович, нешто мало намрштен, после дугог, три минута дугог ћутања у замишљености; – понекад и сам то замишљам, али тад увек дође нека нова помисао; кад би се учинило недело, у ствари, нешто стидно, то јест нечасно, врло подло и... смешно, тако да ће то људи и после хиљаду година још памтити, и после хиљаду година још гадити се тог, одједаред, помисао:»Један метак у чело и ничег нема.« шта му је онда стало до људи и што ће га они хиљаду година презирати – није ли тако?

– Ви називате то новом мишљу? – упита Кирилов промисливши мало.

– Ја... не називам... него кад сам то једном помислио, онда сам осетио као сасвим нову мисао.

– »Осећали сте мисао?« – понови Кирилов – То је добро. Има много мисли које су увек ту и које одједном постају нове. То је тако. Ја сад много шта видим као први пут.

– Рецимо, живели сте на Месецу – прекиде Ставрогин не слушајући га и идући даље за својом мишљу; – ви сте, рецимо, починили тамо горе све те смешне гадости. И, одовуд, поуздано знате да ће се вашем имену тамо смејати и презирати га хиљаду година, вечно, док је Месеца. Али ви сте сад овде и одавде гледате на Месец: шта се вас сад овде тиче оно што сте тамо починили и што ће тамошњи становници хиљаду година пљувати на вас – је ли тако?

– Не знам – одговори Кирилов; – ја нисам био на Месецу – дода без икакве ироније, једино да означи факт.

– Чије је било оно дете малочас?

– Бабина свекрва допутовала... не, снаха... свеједно. Ономад. Лежи болесна, с дететом; ноћу много виче; трбух. Мати заспи, а стара га донесе овамо; ја га лоптом забављам. Лопта је из Хамбурга. Ја сам је у Хамбургу купио да је бацам и хватам; то ојачава леђа. Девојчица.

– Волите децу?

– Волим – рече Кирилов, уосталом доста равнодушно.

– Мора бити да волите и живот? – Да, волим и живот; а што?

– Па, ако сте се одлучили на самоубиство...

– Па шта? Откуд то заједно? Живот засебно, а то засебно. Живот

постоји, а смрти нема.

– Почели сте веровати у будући вечни живот?

– Не, не у вечан будући, него у вечан овде. Има тренутака, ви долазите до таквих тренутака кад се време одједанпут зауставља и бива вечно.

– Ви се надате да дођете до таквог тренутка?

– Да.

– Тешко да је то могућно у наше време – рече Николај Всеволодович, такође без икакве ироније, полако, као замишљено. – У Апокалипси анђео се куне да времена више неће бити.

– Знам. То је тамо верно, јасно и тачно речено. Кад сваки човек достигне срећу, онда неће више бити времена, зато што није потребно. Мисао врло тачна.

– А где ће сакрити време?

– Нигде га неће сакрити. Време није предмет, него идеја. Угасиће се у разуму.

– Стара филозофска општа места, једна и иста од почетка векова – промрмља Ставрогин с неким гадљивим сажаљењем.

– Једна и иста! Једна и иста од почетка векова и никаквих других, никада! – прихвати Кирилов блиставих очију, као да се у тој идеји готово победа састоји.

– Ви сте, Кирилове, како изгледа, врло срећни?

– Да, врло срећан – одговори он као да даје најобичнији одговор.

– Али, ту скоро, ви сте се још огорчавали, љутили сте се на Липутина.

– Хм... али сад не више. Тада још нисам знао да сам срећан. Ви сте видели лист, лист са дрвета?

– Јесам.

– Ја сам ту скоро видео један, жут, помало зелен, по окрајцима увео. Носио га ветар. Кад ми је било десет година, ја сам зими намерно затварао очи и замишљао лист: зелен, сјајан, са жилицама, а сунце сија. Отварао сам после очи и нисам веровао, зато што је било веома лепо, и опет затварао.

– Шта је то, алегорија?

– Не-е... зашто? Ја не мислим на алегорију, ја... просто лист, један лист. Лист је леп. Све је лепо'.

– Све?

– Све. Човек је несрећан јер не зна да је срећан; само зато. То је све, све! Ко то увиди, одмах постане срећан, одмах. Она свекрва умреће, а девојчица остаће... све је добро. Одједном сам пронашао.

– И ко умре од глади, и ко девојку увреди и обешчасти, је ли и то добро?

– Добро. И ко размрска главу за дете, и то је добро, и ко не размрска, и то је добро. Све је добро, све. Свима је добро који знају да је све добро. Кад би они знали да им је добро, онда би им и било добро; али док не знају да им је добро, биће им рђаво. То је цела мисао, сва, сем те, друге нема!

– А кад сте ви сазнали да сте тако срећни?

– Прошле недеље, уторак, не, у среду, јер је већ била среда, била је ноћ.

– А којим поводом?

– Не сећам се; онако; ходао сам по соби... свеједно. Зауставио сам часовник; било је два сата и тридесет седам минута.

– Као амблем за оно да се време мора зауставити?

Кирилов не рече ништа.

– Они нису добри – поче затим опет – зато што не знају да су добри. Кад сазнају, неће више девојчицу напаствовати. Треба им да увиде да су добри и сви ће одмах бити добри, сви до једног.

– Ви сте, дакле, увиђели да сте добри?

– Добар сам.

– Уосталом, с тим се слажем – промрмља Ставрогин тмурно.

– Ко буде људе научио да су сви добри, тај ће довршити свет.

– Ко их је учио, тога су распели.

– Он ће доћи и његово ће име бити човекобог.

– Богочовек?

– Човекобог; ту има разлике.

– Да ли ви то овде кандило припаљујете?

– Јест, ја сам га упалио.

– Веру јете́?

– Стара воли кандило... а данас није стигла. – промрмља Кирилов.

– Али се још богу не молите?

– Ја се свему молим. Видите, паук мили по зиђу, а ја га гледам и

захвалан сам му што мили.

Очи му се опет засветлеше. Гледао је непрестано право у Ставрогина, погледом чврстим и упорним. Ставрогин га је пратио натмурено и с грозом, али му у погледу не беше подсмеха.

– Кладим се, ви ћете кад вам будем опет дошао, ви ћете дотле већ и у бога веровати – рече он устајући и узимајући шешир.

– По чему? – устаде и Кирилов.

– Кад бисте знали да у бога верујете, ви бисте веровали; али како још свесно не знате да верујете у бога, онда и не верујете – осмехну се Николај Всеволодович.

– То није то – размишљао је Кирилов; – преокренули сте мисао. Шала светског човека. Сетите се шта сте ви значили у моме животу, Ставрогине.

– Због ом, Кирилове.

– Дођите ноћу; када?

– Да нисте већ заборавили на сутра?

– А, јесте, заборавио сам; но будите спокојни, нећу се успавати; у девет. Ја умем да се пробудим кад хоћу. Лежем и кажем: у седам, и пробудим се у седам; у десет, и будим се у десет.

– Чудне су ваше особине – погледа Николај Всеволодович у његово бледо лице.

– Идем да вам отворим врата.

– Немојте се узнемиравати; Шатов ће отворити.

– А, Шатов. Добро, због ом.

VI

Улаз у празну кућу у којој је становао Шатов не беше затворен; али Ставрогин, дошавши у трем, нађе се у потпуном мраку, те стаде руком пипати да нађе мезанин. Наједанпут, горе се отворише врата и указа се светлост; Шатов није изишао, него је само отворио врата. Кад Николај Всеволодович стаде на праг његове собе, угледа Шатова у куту, поред стола. Чекао га је стојећи.

– Ви ћете ме примити, послом? – упита Ставрогин с прага.

– Уђите и седите – одговори Шатов. – Закључајте врата... чекајте, ја ћу.

Он закључа врата, врати се столу и сеђе према Николају Всеволодовичу. Омршавио је за ту недељу, а сад је, како изгледа, био и у ватри.

– Ви сте ме намучили – проговори он оборених очију, тихим полушапатом. – Зашто нисте дошли?

– Били сте, дакле, толико уверени да ћу доћи?

– Да... чекајте, био сам у бунилу... можда сам и сад у бунилу. Чекајте.

Он устаде и са горње полице с књигама, с краја, дохвати неку ствар. То је био пиштољ.

– Једне ноћи приснило ми се да ћете ме убити, па сам рано ујутру од оног лупежа Љамшина купио пиштољ за последње паре што сам имао. Нисам хтео да вам се предам. После сам се освестио... немам ни барута, ни метака... од оног времена лежи на полици. Чекајте...

Он устаде и отвори окно за ветрење.

– Не бацајте, шта то чините? – задржа га Николај Всеволодович – то стаје новаца, а и свет би сутра причао како се код Шатова под прозором ваљају пиштољи. Вратите га; тако, сад седите. Реците, зашто ми чисто с кајањем рекосте своју мисао да ћу доћи да вас убијем? Ја ни сад нисам дошао да се с вама мирим, него да разговарам о неопходној ствари. Али, прво, разјасните ми! нисте ме, ваљда, ударили због моје везе са вашом женом?

– И сами знате да нисам за то! – покуњи се Шатов опет.

– Ни због тога што сте веровали глупој сплетки о ДарјиПавловној?

– Не, не, забога, не! Глупост. Мени је сестра одмах казала, још у почетку... – одговори Шатов нестрпљиво и оштро, и мало чак и ногом

лупну.

– Дакле, погодио сам ја, а и ви сте погодили – настави Ставрогин мирним тоном. – Имате право:Марија Лебјаткина је моја законита жена, венчана у Петрограду, пре четири и по године. Због ње сте ме ударили?

Шатов, сасвим запрепашћен, слушао је и ћутао.

– Ја сам погодио, али нисам веровао – напослетку промуца он, гледајући Ставрогина необично.

– И онда сте ме ударили?

Шатов плану у лицу и промрмља готово без везе:

– Ја сам то... због вашег пада... због лажи. Нисам пришао да вас казним; кад сам прилазио, нисам знао да ћу вас ударити... Учинио сам то зато што сте ви у мом животу много значили... Ја...

– Разумем, разумем, штедите, дакле, реци. жалим што сте у грозници; имам с вама једну неопходну ствар.

– Ја сам вас и сувише дуго очекивао – Шатов умало што сав не зацепта и већ се и подигао са места. – Реците шта имате, а ја ћу ћути... после...

Он седе.

– Ова ствар није од те категорије – поче Николај Всеволодович гледајући Шатова радознало. – Неке околности приморале су ме да изаберем данашњи позни час и да дођем код вас да вас за времена опоменем на обазривост: вас ће можда убити.

Шатов га запрепашћено погледа.

– Ја знам да би ми могла опасност претити – проговори он одмерено – али откуд је то вама познато?

– Отуда што и ја припадам њима као и ви; што сам исто тако члан њиховог друштва као и ви.

– Ви... ви сте члан тог друштва?

– Ја из ваших очију видим да сте од мене све очекивали, само не то – осмехну се Николај Всеволодович једва приметно. – Но, допустите: ви сте, дакле, већ знали да ће вас напасти?

– Није ми то ни на ум падало! И ни сад не мислим да ће они покушати убиство, иако ви кажете. Премда... премда с тим сметењацима нико није сигуран. – повика он изненада бесно и удари песницом о сто.

– Ја се њих не бојим! Ја сам с њима прекинуо. Онај ми је четири пута

долазио и казивао да могу прекинути... али – погледа он у Ставрогина – али, шта је управо вама познато?

– Не бојте се, ја вас не обмањујем – настави Ставрогин доста хладно, као човек који само своју дужност извршава. – Хоћете да ме испитате шта о томе знам? Знам да сте у то друштво ушли док сте били у иностранству, пре две године, док је друштво било још у својој ранијој организацији, баш пред ваш полазак у Америку и, чини ми се, одмах после нашег последњег разговора, о коме сте ми и писали у писму из Америке. Овом приликом, молим, опростите што и ја нисам писмом одговорио, него сам се ограничио.

– На пошиљку новца; чекајте – задржа га Шатов, журно извуче фиоку од стола и испод хартија извуче шарену новчаницу; – ево вам сто рубаља које сте ми послали; да није било вас, ја бих тамо пропао. Да није било ваше матере, ја вам ово задуго не бих могао вратити. Ових сто рубаља ми је она дала пре девет месеци, у мојој оскудици после болести... Али, наставите, молим вас.

Шатов се гушио од узбуђења.

– Ви сте у Америци променили мишљење и кад сте се вратили у Швајцарску, хтели сте да се одрекнете друштва. Они вам нису ништа одговорили, него су вам поручили да овде, у Русији, примите од неког некакву штампарију и да је чувате док вам се од њихове стране не јави лице коме ћете је предати. Не знам све сасвим тачно, али углавном је, чини ми се, овако. А ви, у нади, или под условом да ће то бити њихов последњи захтев и да ће вас после тог сасвим ослободити, примили сте налог. Је ли, није ли све то тако, ја то нисам од њих дознао, него сасвим случајно. Али ево шта ви, како изгледа, ни данас не знате: ти људи никако не намеравају да с вама раскину.

– То је глупост! – викну Шатов; – ја сам им поштено рекао да хоћу с њима сасвим да раскрстим! То је моје право, право савести и мишљења. Нећу то да трпим. Нема те силе која би ме могла...

– Слушајте, немојте викати – заустављао га је Николај Всеволодович врло озбиљно; – овај Верховенски је тако ситан човек да, може бити, овде прислушкује, својим или туђим ушима, баш овде, у вашем ходнику, можда. Тешко да није и пијаница Лебјаткин обавезан да вас прати; а ви, можда, њега, је ли тако? Боље реците: је ли Верховенски примио ваше аргументе или није?

– Примио је, рекао је да ја могу... да сам у праву...

– Е, он вас обмањује. Ја знам да је чак и Кирилов, који готово и не припада њима, дао неке извештаје о вама; и имају они много агената, чак и таквих који не знају да служе том друштву. На вас су увек мотрили. Петар Верховенски допутовао је овамо, између осталог, и зато да вашу ствар сасвим реши и тога ради он има потпуно овлашћење, и то изрично да вас у згодном тренутку утамани као човека који и сувише много зна и који може то да изда. Понављам вам, то је тачно; и допустите да додам: они су однекуд потпуно уверени да сте ви ухода и, ако још нисте потказали, да ћете потказати. Је ли то тачно?

На такво питање, казано тако обичним тоном, Шатов искриви једну страну уста.

– Кад бих и био ухода, коме бих потказивао? – рече он јетко, не одговарајући директно. – И оставите се ви мене! До ђавола са мном – повика он нагло, хватајући се за прву мисао која га је, судећи по свим знацима, уздрмала много јаче него вест о опасности која њега лично чека. – Ви, ви, Ставрогине, како сте ви могли забасати у тако безочну, глупаву, лакејску бесмислицу! Ви, члан њиховог друштва! То ми је подвиг Николаја Ставрогина! – повика он готово у очајању, чак и рукама пљесну, као да за њега нема ништа очајније од тог сазнања.

– Опростите – зачуди се Николај Всеволодович истински – али ви, чини ми се, гледате мене као неко сунце, а себе као неку бубицу према мени. То сам запазио чак и по вашем писму из Америке.

– Ви... ви знате... Ах, боље је да оставимо мене сасвим по страни, сасвим! – пресече Шатов.

– Ако можете дати какво год објашњење о себи, дајте га... На моје питање! – понови он у ватри.

– Са задовољством. Питате како сам могао запасти у ту јазбину? После обавештења које сам вам малочас дао, ја вам чак и дугујем неку искреност у тој ствари. Видите, озбиљно узевши, ја не припадам том друштву, нити сам раније припадао, и много више него ви имам права да га оставим, јер у то друштво нисам ни улазио. Напротив, још у самом почетку изјавио сам им да ја нисам њихов друг, а ако сам их случајно помагао, то сам чинио тек онако, као човек беспослен. Ја сам делимице сарађивао на преуређењу друштва на новој основици, и ништа више. Али они су се сад забринули и закључили да је опасно и мене отпуштати; и, чини ми се, и ја сам осуђен.

– О, код њих је све одмах смртна казна, и све у наредбама; на хартији,

с печатом, и с три и по потписа. А ви верујете да су они у стању да то изврше!

– Ту унеколико имате право, унеколико не настави Ставрогин са истом равнодушношћу, чак млитаво и тромо. – Нема сумње, има у свему томе много фантазије, као и увек у тим случајевима: гомила претерује у оцени своје величине и значаја. Ако баш хоћете да знате како ја мислим, цело друштво, то је само један човек, Петар Верховенски; а он је и сувише добар кад себе сматра само као агента свог друштва... Уосталом, основна идеја у тој ствари није глупља него што су остале те врсте. Они имају везе са Internationale, били су вешти да стекну агенте у Русији, чак су нашли и доста оригиналан поступак... али, дабогме, само теоријски. А што се тиче њихових намера овде, с нама двојицом, хја, покрет наше руске организације збиља је ствар тако мрачна и тако сва у неочекиваности да се све може – пробити. Скрећем вам пажњу да је Верховенски човек истрајан.

– Он је стеница, незналица, сметењак, он Русију не разуме! – викну Шатов мрзосно.

– Ви њега мало познајете. Истина је, сви они врло мало разумеју Русију, али, можда једва мање него ја и ви; уз то, Верховенски је ентузијаст.

– Верховенски, ентузијаст?

– О, да. Има једна тачка на којој он више није комедијаш и претвара се у... полулудака. Замолићу вас да се сетите једног сопственог израза: »Знате ли колико један човек може да буде јак?« Молим вас, не смејте се, он је сасвим способан да окине обарач на оружју... Они су уверени да сам и ја ухода. Сви они, зато што су невешти да ствар воде, силно воле да оптужују за шпијунство.

– Али ви се не бојите.

– Па-а, не... Ја се много не бојим. Но, ваша је ствар сасвим друга. Ја сам вас за времена опоменуо да бисте ипак припазили. По моме мишљењу, ту човеку нема шта да је криво што опасност по њега долази од лудака; но можда они не мисле ипак на дело; њихова се рука није дизала на људе као што смо ја и ви... Него, сад је једанаест и четврт – погледа он у часовник и устаде са столице. – Ја сам хтео да вас питам нешто сасвим друго.

– За име божје! – узвикну Шатов и бучно скочи с места.

– То ће рећи? – погледа га Ставрогин упитно.

– Питајте, питајте, за име божје! – понови Шатов у неисказаном узбуђењу; – али с тим да и ја вама могу поставити једно питање. Молим

вас, да допустите... не, ја не могу... ставите ви своје питање! Ставрогин причека мало, па поче:

– Слушао сам да сте имали неки утицај на Марију Тимофејевну и да је она волела да вас види и слуша. Је ли тако?

– Да... слушала је... – Шатов се мало збуни.

– Имам намеру да ових дана објавим овде у граду да сам ожењен њоме.

– Зар је то могућно? – прошапута Шатов готово у страху.

– У ком смислу питате тако? Ту нема никаквих тешкоћа; сведоци на венчању овде су. Све је то онда, у Петрограду, учињено потпуно законито и мирно, а досад није објављивано само зато што су једина два сведока тога брака, Кирилов и Петар Верховенски, и најзад и Лебјаткин (имам задовољство да га сматрам као свог сродника), дали реч да ће ћутати.

– Не мислим то... Ви говорите тако мирно наставите. Слушајте, нисте, ваљда, били приморани на тај брак, нисте?

– Нисам, нико ме није силом натерао – осмехну се Николај Всеволодович на беспредметну ревност Шатова.

– А шта то она прича нешто о свом детету? – пожури Шатов грозничаво и без везе.

– О свом детету прича? Гле! То нисам знао, чујем први пут. Она није имала дете, нити га је могла имати. Марија Тимофејевна је девојка.

– А! Тако сам и мислио! Слушајте!

– Шта вам је, Шатове?

Шатов покри лице рукама, окрену се и одједанпут санжно дохвати Ставрогина за раме.

– Знате ли, знате ли бар – повика он – зашто сте све то починили и зашто сте се сад одлучили на овакву покору?

– Ваше је питање умно и заједљиво; али и ја сам намеран да вас задивим: јест, ја готово знам зашто сам се сад одлучио на ту »покору«, како ви кажете.

– Оставимо то... о томе после, причекајте с тим: говорићемо о оном што је главно, што је главно: ја сам вас две године очекивао.

– Тако?

– Ја сам вас сувише дуго очекивао, непрестано сам на вас мислио. Ви сте једини човек који би могао... Ја сам вам још из Америке о томе писао.

– Врло добро памтим ваше дугачко писмо.

– Дугачко за читање? Слажем се; шест листова. Ћутите, ћутите! Реците, можете ли одмах... Ја сам вас и сувише дуго чекао!

– Ако је по вољи, поклањам вам још пола часа, али не више, ако је то за вас доста.

– Али тако да промените свој тон – прихвати Шатов гневно. – чујете ли, ја захтевам, док би требало да молим. Разумете ли ви шта значи захтевати онда кад би ваљало молити?

– Разумем, ви се на тај начин, ради својих смерова, уздижете изнад свега обичног – осмехну се Николај Всеволодович једва осетно; – а са жаљењем видим да сте и у грозници.

– Молим за поштовање према мени, захтевам то! – викну Шатов. – Не према мојој личности, до врага с њом, него нешто друго... само за тренутак, ради неколико речи... Ми смо два бића и састали смо се овде, у бескрајности... последњи пут у свету. Оставите свој тон и узмите тон човечји! Бар једанпут у животу проговорите гласом човечјим! Не говорим себе ради, него вас ради. Разумете ли, онај ударац у лице морате ми опростити већ и само зато што сам вам тада ја дао прилике да при том познате своју неограничену снагу... Опет се осмехујете својим презривим осмехом светског човека. О, кад ли ћете ме разумети! Престаните за часак да будете господски син! И разумејете да ја то тражим, иначе нећу да говорим, нећу нипошто!

Његова махнитост ишла је до заноса; Николај Всеволодович се намршти и као да поста смотренији.

– Кад сам већ остао за пола часа – изусти он уверљиво и озбиљно – и то сад кад ми је време врло скупо, верујте да сам вољан слушати вас бар са интересовањем, а... уверен сам да ћу од вас чути много шта ново.

Он седе на столицу.

– Седите! – викну Шатов и некако одмах седе и сам.

– Допустите, ипак, да напоменом – сети се Ставрогин још једанпут – да сам већ почео своју велику молбу коју имам да упутим вама у погледу Марије Тимофејевне, молбу врло важну, бар по њу...

– Па? – напући се Шатов, с лицем човека кога су на најважнијем месту прекинули у речи и који, ако вас и гледа, још не може да схвати ваше питање.

– Ни ви мени нисте дали да довршим – заврши Николај Всеволодович

с осмехом.

– Ех, шта, ситница, после! – гадљиво одмахну Шатов руком, схвативши једва једном Ставрогинов захтев и пређе онда на своју главну тему.

VII

– Знате ли ви – започе он готово с претњом, погнувши се унапред, севајући очима и дигнуо увис испред себе прст десне руке (он то, очевидно, сам нити види нити зна) – знате ли ви који је народ на целој земљи, данас, једини народ »богоносац«, народ који долази да спасе свет у име новог бога, и коме су једином дати кључеви живота и нове реци?... Знате ли ви који је то народ, и како се зове?

– По начину како сте почели, морам неопходно закључити, и то, чини ми се, што се може брже, да је то руски народ...

– И ви се још смејете! О да чудног племена руског! – трже се Шатов.

– Умирите се, молим вас; јер ја сам тако нешто управо и очекивао.

– Очекивали сте тако нешто? А вама лично те речи нису познате?

– Врло су ми познате; ја и сувише добро погађам чему ви нагињете. Цела ваша фраза, па чак и тај израз »богоносац«, само је закључак из нашег разговора од пре две године и више, у иностранству, пред ваш полазак у Америку... Бар уколико се сад могу да сетим.

– То је у целини ваша фраза, не моја! Ваша сопствена, а не тек само закључак нашег разговора. »Нашег« разговора никако није ни било; био је само учитељ, који је беседио велике речи, и био је ученик, који је ускрснуо из мртвих. Тај ученик сам ја, а ви сте учитељ.

– Али, како се сећам, ви сте баш после мојих речи и ушли у оно друштво, а тек затим сте отишли у Америку.

– Јесте, и о томе сам вам отуда и писао, о свему сам вам писао. Јесте, ја се нисам могао одмах крваво да ишчупам од оног с чиме сам од детињства био срастао, на шта су отишла сва одушевљења мојих нада и све сузе моје мржње... Тешко је богове мењати. Онда вам нисам веровао, јер нисам хтео веровати; и још последњи пут сам се бацио у ону клоаку помија... Али семе́ је остало и изникло. Озбиљно ми реците, озбиљно, да ли сте моје писмо из Америке цело прочитали? Можда га нисте никако ни читали?

– Прочитао сам три странице, прве две, и последњу, а осим тога, летимице сам прегледао средину. Уосталом, непрестано сам се спремао...

– Ех, свеједно, оставите то, до ђавола! – одмахну Шатов руком. – Али, ако сте сад одустали од својих тадашњих исказа о народу, како сте их тада могли изрицати? То је оно што мене сад дави!

– Нисам се ја ни тада шалио с вама; док сам вас уверавао, можда сам се више старао о себи него о вама – изусти Ставрогин загонетно.

– Нисте се шалили! У Америци сам три месеца спавао на слами поред једног... несрећника, и од њега сам дознао да сте ви, у оно време кад сте у мене усађивали веру у бога и отаџбину, у то исто време, можда у исте дане, тровали срце тог несрећника, тог манијака, Кирилова... Ви сте утврђивали у њему лаж и клевету, а његов разум довели сте до махнитости, до лудила. Идите, погледајте га сад, то је ваше дело... Него, видели сте га...

– Прво, да вам напоменем, сам Кирилов ми је сад баш рекао да је срећан и да је прекрасан. А што држите да се оно све дешавало у једно и исто време, готово је тачно; и онда, шта из тога излази? Понављам, нисам обмањивао ни вас, ни њега.

– Јесте ли ви атеист? Сада сте атеист?

– Да.

– А онда?

– Исто тако, као и сад.

– Кад сам започињао разговор, замолио сам вас за поштовање, али не према мени, то сте са својом памећу могли разумети – промрмља Шатов љутито.

– Ја нисам од прве ваше речи устао, нисам разговор прекинуо, нисам од вас отишао, него и сад седим овде и мирно одговарам на ваша питања и... викања, дакле, још нисам повредио поштовање према вама.

Шатов га прекиде махнувши руком.

– Ви се сећате својих речи да »Рус не може бити атеист«; »атеист одмах престаје бити Рус«, сећате ли се?

– Тако? – изусти Николај Всеволодович као да понавља питање.

– Питате? Заборавили сте? Међутим, то је једно од ваших најтачнијих указивања на једну од најглавнијих особина руског духа, коју сте ви погодили. Нисте то могли заборавити! Подсетићу вас још и више, казали сте тад још: »неправославан верник не може бити Рус«.

– Држим да је то словенофилско мишљење.

– Не, данашњи словенофили одрекли би га се. Народ је данас паметнији. Али ви, ви сте ишли тада још и даље: ви сте веровали да римски католицизам више није хришћанство; ви сте тврдили да је Рим прогласио Христа који се покорио на трећем ђаволовом искушењу; и да је католичанство, објавивши целом свету да Христос без царства земаљскога

не може на земљи остати, већ самим тим прогласило антихриста, и тако упропастило цео западни свет. Ви сте изричито говорили: што се Француска мучи, то је једино кривицом католичанства, јер одрекла се искваренога римског бога, а новог није нашла. Ето, све то сте ви онда могли да тврдите! Ја памтим наше разговоре!

– Да имам веру, ја бих, несумњиво, и сад то поновио; нисам лагао кад сам говорио као онај који верује – рече Николај Всеволођович врло озбиљно. – Али уверавам вас, то понављање мојих некадашњих мисли чини врло непријатан утисак на мене. Бисте ли могли престати?

– Да имате веру? – повика Шатов нимало се не обзирући на његову молбу. – А зар нисте опет баш ви говорили: кад би вам се математички доказало да је истина ван Христа, онда бисте радије пристали да останете са Христом него са истином? Јесте ли?

– Али допустите, најзад, и мени да ја вас упитам – повиси глас Ставрогин – чему води тај несносан и... пакостан испит?

– Овај ће испит проћи и никад више вам се неће поменути.

– Ви једнако остајете при томе да смо ми ван простора и времена.

– Ћутите! – викну Шатов. – Ја сам глуп и невешт и нек моје име и пропадне у смешноме, није то важно. Него, допуштате ли ви мени да вам поновим целу тадашњу вашу главну мисао... О, свега је то десетина реченица, само закључак.

– Поновите, ако је само закључак.

Ставрогин већ учини покрет као да ће погледати у часовник, али се уздржа и не погледа.

Шатов се опет погну на столици и тренутно као да опет подиже и прст увис.

– Ниједан народ – започе он као да чита редове, а у исти мах је још једнако претећи гледао у Ставрогина – још се ниједан народ није уздигао по начелима разума и науке, још ниједном није било за то примера, осим можда тренутно, и тада из глупости. Социјализам већ по суштини својој мора да буде атеизам, јер је од прве своје речи јасно обзнанио да је он склопа атеистичког и да свој свет намерава уредити искључиво по начелима науке и разума. Разум и наука су у животу народа, свакад, сада и од почетка векова, вршили само дужност другог реда, и службену, па ће је тако вршити и до свршетка векова. Постоји друга сила која народе ствара и креће, која заповеда и која господари, али којој је порекло непознато и

неразјашњиво. Та сила је сила неутољиве жеље да се дође до свршетка, до краја, а у исти мах она свршетак одриче. То је сила непрекидног и неуморног потврђивања свога живота, свог постојања и сила порицања смрти. То је дух живота, као што је писано, дух »реке живе воде«, чијим усахнућем Апокалипса онолико прети. То је начело естетичко, како веле филозофи, начело морално, како потврђују опет они. »Тражење бога« је то, како ја велим, најпростије. Смер свакога народног кретања, у свакоме народу и у свако доба његовог живота, јест само и искључиво тражење бога, свог бога, неминовно свог сопственог бога, и онда вера у њега као у једног истинитог бога. Бог је синтетичка личност целог народа, узета од почетка његовог и до свршетка, до краја. Још никада није било да сви, или многи народи имају једног заједничког бога; него је одувек народ имао свог посебног бога. Знак је пропасти народности кад богови постају општи. Кад богови постану општи, онда умиру и богови и вера у њих заједно с народима, што је народ моћнији, тим је његов бог посебнији. Још никада није било народа без религије, то јест без појмова о добру и злу. Сваки народ има своје сопствене појмове о добру и злу и своје сопствено добро и зло. Када у многих народа појмови о добру и злу постану општи, тада народи изумиру, тада се и разлика између добра и зла потире и ишчезава. Разум није никада био у стању да одреди добро и зло, чак ни да одвоји зло од добра, бар приближно; него их је увек, постидно и жалосно, још мешао; а наука је увек давала одговоре песницом. Тиме се нарочито одликовала полунаука, најстрашнији бич човечанства, горе од море, глади и рата, непознат до данашњег века. Полузнање је деспот каквог још никад до данас није било. Деспот који има жреце и робове, деспот пред којим све погиње главу с љубављу и с празноверицом, деспот до данас незамислив, пред којим дршће и сама наука и срамно му повлађује... Све су то ваше сопствене речи, Ставрогине, све, осим ово неколико речи о полузнању, које су моје, јер сам и ја сам полузнање, па га, дакле, нарочито мрзим. А у вашим мислима, чак ни у вашим рачима, нисам изменио ништа, ни једно словце.

– Не мислим да сте хтели изменити – рече Ставрогин опрезно. – Ви сте то примили с ватром и с ватром сте и преиначили, не опажајући шта чините. Већ само то што ви бога спуштате до простог атрибута народности...

Он је наједанпут, с појачаном и посебном пажњом почео да прати Шатова, и то не толико његове речи колико њега самог.

– Спуштам бога до атрибута народности! – повика Шатов – напротив,

узносим народ до бога. А је ли икада и било друкчије? Народ је тело божје. Сваки народ само је дотле народ док има свога засебног бога, а све остале богове на свету изузима без икакве помиријивости, и докле верује да ће својим богом победити, а све остале богове прогнати са света. Тако су сви веровали, од почетка векова, сви велики народи, бар сви колико-толико одабрани, који су стајали на челу човечанства. Против чињеница ићи се не може. Јевреји су само зато живели да дочекају истинитог бога и свету су оставили у наслеђе бога истинога. Грци су обожавали природу и свету су завештали своју религију, то јест филозофију и уметност. Рим је народ обоготворио у држави и завештао је народима државу. Француска је током целе своје дуге историје била само утеловљење и развијање идеје католицизма, идеје римског бога, и кад је напослетку свог римског бога бацила у понор, ударила је у атеизам, који се тамо засад назива социјализмом; а учинила је то једино стога што је атеизам здравији од римског католицизма. Ако велики народ не верује да је истина једино у њему (сасвим тако: у њему, и искључиво у њему), ако не верује да је он сам способан и да је позван да својом истином све ускрсне и спасе, онда се он брзо претвара у етнографско градиво, а не у велики народ. Истински велики народ никад се не може помирити с улогом другог реда у човечанству; чак ни с улогом првог реда; него неминовно и искључиво с првом, то јест бити међу народима први. Народ који ту веру губи, већ није народ. Истина је, међутим, само једна, па, дакле, и само један народ може имати бога истинога, ако би остали народи баш и имали својих посебних и великих богова. Једини народ »богоносац« – то је руски народ... и... и, је ли могућно да ме ви, Ставрогине, сматрате за лудака – одједанпут повика Шатов бесомучно – за лудака који не уме више ни да распознаје јесу ли ове његове речи сада старо немоћно наклапање премељано у свима московским словенофилским воденицама, или су то потпуно нове речи, последња реч, једина реч обнове и ускрса... и... и... шта ми је стало до вашег смеха, Ставрогине! Шта ме се тиче што ме ви нимало не разумете, нимало, ама нимало, ни речи, ни словца!... О, колико у овом часу презирем ваш охоли осмех и поглед!

Он скочи с места, на његовим уснама се чак и пена појави.

– Напротив, Шатове, напротив – проговори Ставрогин озбиљно и уздржано, не дижући се с места – својим ватреним речима ускрсли сте у мени много ванредно моћних успомена. У вашим речима видим своје лично расположење од пре две године; и сада вам више нећу рећи, као малочас, да сте моје тадашње мисли узели преувеличано. Сада ми се чини

да су биле чак још искључивије, још самовласније, и уверавам вас, по трећи пут, јако бих желео да потврдим све што сте сад говорили, све, од речи до речи, али...

– Али, потребан вам је зец.

– Шта-а?

– Па то је ваш, ваш ниски израз – насмеја се Шатов јетко и опет седе. – »Да се направи умокац од зачевине, потребан је зец; да се верује у бога, потребан је бог«, то сте, кажу, ви у Петрограду говорили, на форму Гогољевог Ноздрева, који је хтео да ухвати зеца за задње ноге.

– Није тако: него се он похвалио да га је већ ухватио. Збиља, допустите, узгред, да и ја вас једним питањем узнемирим, утолико пре што, чини ми се, сад имам потпуно право на то. Реците ми, је ли тај ваш зец ухваћен, или још бежи?

– Како смете да ме тим речима питате? Питајте другим, другим речима! – одговори Шатов и одједанпут сав задрхта.

– Како је по вољи; дакле, другима – погледа га грубо Николај Всеволођович. – Хтео сам да знам: верујете ли ви сами у бога или не?

– Ја верујем у Русију, верујем у њено православље... Ја верујем у тело Христово... Верујем да ће се други долазак извршити у Русији... Ја верујем... – муцао је Шатов у заносу.

– А у бога? У бога?

– Ја... ја ћу веровати у бога.

На Ставрогинову лицу не покрете се ниједан мишић. Шатов га гледа ватрено, изазивачки, као да хоће да га сагори својим погледом.

– Ја вам нисам рекао да никако не верујем! – викну Шатов најзад. – Ја само хоћу да се зна да сам ја једна несрећна и досадна књига и ништа више, засад... Али нека мене вода носи! Реч је о вама, а не о мени... Ја сам човек без дара и могу само дати крв своју, и ништа више, као сваки човек без дара. Али нек носи пропаст и крв моју! Ја о вама говорим; две године сам вас овде чекао... Вас ради ево већ пола часа играм наг пред вама. Ви, једино ви бисте могли подићи ту заставу!...

Не довршн; налакћен на сто, обема рукама подупре главу као у очајању.

– Ја вам у вези с тим једно напомињем, као чудновату ствар – прекиде га Ставрогин – то јест, питам зашто се мени једнако намеће некаква застава? И Петар Верховенски такође је уверен да бих ја могао »подићи

њихову заставу«, бар тако су ми предаване његове речи. Он је увртео у главу да бих ја могао одиграти улогу Стењке Разина, »по необичној способности својој за злочине«... опет његове речи.

– Како? – запита Шатов – »по необичној способности за злочине« ?

– Управо тако.

– Хм!... А је ли истина да сте ви – јетко се осмехну Шатов – је ли истина да сте ви у Петрограду припадали тајном друштву шкотске сластвености? Је ли истина да би се маркиз де Сад од вас могао поучити? Је ли истина да сте децу мамили и развраћали? Говорите, не смете лагати! – дрекну он сасвим помамно. – Николај Всеволодович не може лагати пред Шатовом, који га је ударио по лицу! Кажите све! И ако је истина, ја ћу вас убити одмах, овог часа, на месту.

– Те речи сам говорио, али децу нисам дирао – изусти Ставрогин, али тек после дугог ћутања.

И побледе а очи му севнуше.

– Али говорили сте! – моћно настави Шатов не скидајући с њега усјактале очи. – Је ли истина да сте тврдили како не знате за разлику у лепоти између какве сладострасне зверске подлости и неког којег било великог подвига, чак и давања живота за човечанство? Је ли истина да сте ви у обе крајности нашли подударност лепоте, подједнакост насладе?

– Тако одговорити немогућно је... нећу да одговорим – промрмља Ставрогин, који би сад сасвим лепо могао устати и отићи, али није устао ни отишао.

– Ни ја не знам зашто је зло рђаво, а добро лепо, али знам како се осећање те разлике брише и губи код људи као што су Ставрогин и другови – не попушташе Шатов, а сав је дрхтао. – Знате ли зашто сте се онда онако срамно и ниско оженили? Баш зато што су тај срам и бесмисао долазили до генијалности ! О, не бродите ви крајем него смело стрмоглавце летите доле. Ви сте се оженили из страсти за мучењем, из страши за гризом савести, из моралног сладострашћа. То је било нервно разорење!... Изазивање здравог смисла било је и сувише заводљиво! Ставрогин, и ружна, слабоумна, убога хромка! Кад сте губернатора ујели за уво, јесте ли осећали слаственост? Осећали сте? Ви, беспослени, проскитани госпођичићу, осећали сте?

– Ви сте психолог – рече Ставрогин бледећи јаче и јаче; – премда сте се у узроцима мог брака донекле преварили... Уосталом, ко је то могао дати вама сва та обавештења? – осмехну се он силом. – Да није Кирилов? Али он није био присутан...

– Ви бледите?

– А ви, шта хоћете од мене? – напослетку повиси глас Николај Всеволодович. – Остао сам пола часа под вашим бичем, и могли бисте сад да ме учтиво испратите... ако доиста немате неку разумну сврху за овакво понашање према мени.

– Разумну сврху?

– Без сумње. Дужни бисте били да ми напослетку кажете бар шта намеравате. Непрестано сам очекивао да то учините. А искусио сам само вашу фанатичну свирепост. Молим вас, отворите ми врата.

Он устаде са столице, Шатов помамно јурну за њим.

– Целујте земљу, залијте је сузама, молите опроштај! – викну он хватајући га за раме.

– Ја вас, међутим, нисам убио... оног дана... него сам руке скрстио за леђима... – проговори Ставрогин готово с болом и обори очи.

– Довршите, довршите! Дошли сте да ме опоменете да се чувам опасности; допустили сте ми да вам говорим; хоћете сутра јавно да признате свој брак!... Зар ја не видим по вашем лицу да вас нека нова страшна мисао подузима... Ставрогине, зашто сам ја осуђен да вечито верујем у вас? Да ли бих могао с другим овако говорити? Ја имам чедности, али се своје наготе нисам побојао, јер сам Ставрогину говорио. Нисам се побојао да велику мисао својим додиром искарикирам, јер ме је Ставрогин слушао... И, кад ви одете, зар нећу љубити трагове ногу ваших? Ја вас не могу из свог срца истргнути, Николају Ставрогине!

– Жао ми је што не могу да вас волим, Шатове – хладно рече Николај Всеволодович.

– Знам да не можете и знам да не лажете. Слушајте, ја могу све поправити; ја ћу вам добавити зеца!

Ставрогин ћути.

– Ви сте атеист зато што сте господски син, последњи господичић. Изгубили сте моћ да разликујете зло и добро зато што више не познајете свој народ... Долази ново поколење, право из срца народног, али ви га нећете никад познавати, ни ви, ни Верховенски, син и отац, ни ја, јер сам и сам господичић, ја, син вашег припадника, лакеја Пашке. Чујте, радом нађите бога – у томе је сва суштина, или ишчезните као гадна плесан; радом га нађите!

– Бога радом? Каквим радом?

– Сељачким. Идите, оставите своје богатство... А! Смејте се, бојите се испашће то неки »кунст«?

Ставрогин се није смејао.

– Ви мислите да се бог може наћи радом, и то радом сељачким? – рече Ставрогин пошто је промислио и као доиста видео нешто ново и озбиљно, о чему вреди размислити. – Збиља – пређе он одједном на другу мисао – баш сте ме подсетили: знате ли ви да ја нисам богат? Имам толико да се не бих имао чега одрећи. Нисам чак у стању ни Марију Тимофејевну да збринем... И још нешто: дошао сам да вас молим да ни одсад, ако вам је могућно, не остављате Марију Тимофејевну, јер сте ви једини могли имати неког утицаја њ њен сироти разум. Кажем вам то за сваки случај.

– Добро, добро, то о Марији Тимофејевној – одмахну Шатов једном руком, држећи свећу у другој;

– Добро, то ће и само по себи бити... Него, слушајте, отиђите Тихону.

– Коме?

– Тихону. Тихон, бивши епископ, који због болести живи у миру, овде у граду, у нашем Јефимјевском богородском манастиру.

– Шта је то?

– Ништа. Њему одлазе људи, колима и пешке. Отиђите, шта вам смета? Да, шта вам смета?

– То први пут чујем и... још никад нисам видео ту врсту људи. Хвала, отићи ћу.

– Овуда – осветљавао је Шатов степенице. – Хајдете – отвори он врата према улици.

– Више вам нећу доћи, Шатове – тихо рече Ставрогин излазећи кроз врата.

Помрчина и киша беху напољу, као и пре.

ДРУГА ГЛАВА

НОЋ (наставак)

I

Он прође целу Богојављенску улицу; напослетку поче низбрдица, ноге упадаху у блато и, одједном, отвори се широк, магловит, рекло би се празан простор – река. Куће су ту биле бедне чатрље, улица се губила у множини тесних затворених уличица, без реда разбацаних. Николај Всеволодович се дуго држао ограда, поред речне обале, али је, иако не мислећи на њ, пристојно налазио свој пут. Био је обузет сасвим другим мислима тек кад се нашао насред нашег дугачког и мокрог моста, нагло се прену из дубоке замишљености и зачуђено се осврну око себе. Наоколо ни душе, тако да га чудновато изненади кад се одједном, готово под самим његовим лактом, са оним сладуњаво скандираним акцентом којим се кочопере наши сувише цивилизовани малограђани или млади накудрављени помоћници из радњи у Гостином двору.

– Хоћете ли ми допустити, господине, да се уз пут користим вашим кишобранима?

Доиста, некаква прилика се подвлачила, или се правила као да хоће да се подвуче под његов амрел. Скитница је ишао упоредо с њиме, Ставрогин га је готово »осећао лактом«, како то кажу војници. Умеривши ход, Николај Всеволодович се пригну да га види, уколико се то могло у помрчини: човек омален растом и као налик на неког пуког беспосленог малограђанина, одевен рђаво и не баш топло, на неуредној мокрој коси чучи му мокар сукнени качкет са упола одваљеним штитићем. Изгледа снажан, црнпураст, мрка лица човек, сувоњав, крупних очију, зачело црних, врло сјајних са жућкастим преливањем, као код Цигана, које се и у мраку виде. Имаће, мора бити, четрдесет година, и није пијан.

– Ти мене знаш? – запита Николај Всеволодович.

– Господин Ставрогин, Николај Всеволодович; показали су ми вас прошле недеље на станици, тек што је машина стала. Окрем тога што смо и раније много о вама слушали.

– Од Петра Степановича? Ти... ти си Фећка Робијаш?

– Крштен сам Фјодор Фјодорович; ми у овдашњим крајевима све доселе имамо рођену мајку нашу, бакицу божју, стару душу, земља је себи вуче, данонoћно се за нас богу моли, тек да своје старачке дане крај пећи залуду не туче.

– Ти си бегунац с робије?

– Променио судбину своју. Радио[161] с књигама и звонима и црквеним

стварима, и за то био скоро доживотно осуђен да теглим тамницу, те тако би веома дуго морао чекати да досуђени рок доживим.

– Шта радиш овде?

– Па ето, омркни-освани. Наш чика свршио прошле недеље у овдашњем заводу,[162] због лажног новца је био, те ти њему за душу двадесет каменица псима разбацах – и, ето, то нам је засад посао био. Окрем тога, Петар Степанович нам пасош за целу Русију, на прилику трговачки, осигурава, те и то: чекам његову милост. То је за то, вели, што те мој татица, некад, у инглиском клубу на картама изиграо, и ја, вели он, налазим да је овако нечовештво било неправедно. Хоћете ли имати милости, господару, дати ми три рубље у сребру, за мало чаја, да се загрејем?

– Дакле, ти си мене овде стражарио? Ја то не волим. По чијој наредби?

– Да је по наредби, није, господине, него ја ово чиним једино зато што знам ваше човекољубље, познато целом свету. Наши су дохоци ситни, и сами знате: или навиљак сена, или виле у ребра. Ето, у петак сам се прошли набокао пирога као Мартин сапуна, а одонда, један дан не јео, други почекао, а трећи опет не јео. Воде у реци колико хоћу пио, у трбуху рибе запатио... Па сад, ето, надам се: неће ли бити ваше дарежљивости, а ево, овде близу, кума ме очекује, прижељкује, велим, без рубље да јој и не долазим.

– А шта ти је Петар Степанович од мене обећао?

– Оно, није баш обећано, него се онако рекло да вам, рецимо, могу устребати, ако се, на прилику, таква нека околност покаже, али шта би то могло бити, није ми, да кажем, тачно објашњено, зато што ме Петар Степанович, да кажем, у козачком стрпљењу куша и наспрам мене никаквог поверења не гаји.

– А зашто?

– Петар Степанович је астролом, и све божје планине познаје, али и он је испод критике. Ја сам, господине, пред вама као пред истинитим, зато што су ми о вама много лепо казивали. Петар Степанович је једно, а ви, господару, друго нешто, рецимо. Код њега је тако: ако су му за некога човека казали: хуља, он онда од њега ништа друго не види него хуљу. А ако су му казали: будала, онда код њега нема за тог човека другог назива. А ја сам, може бити, будала само у уторак и среду, а у четвртак сам паметнији и од њега. Он сад зна о мени да ми је много стало до пасоша – зато што се у Русији не може никако опстати без исправа – зато он мисли да ми је и душу

већ заробио. Петру Степановичу, ја да вам то кажем, господару, веома је лако живети на свету; јер он замисли себи човека како хоће, па с таквим онда и живи. Окрем тога је жесток тврдица. Он мисли да ја мимо њега нећу смети да вама досађујем; а ја сам пред вама, господару, као пред истинитим; ево већ четврта ноћ како вас чекам на овом мосту, с том наумицом да и мимо њега могу полагано наћи свој сопствени пут. Боље је, мислим се ја, поклонити се чизми него опути.

– А ко ти је рекао да ћу ја ноћас проћи мостом?

– К, ваља признати, то је дошло околишно, више са глупости капетана Лебјаткина, јер он никако не уме себе зауздати... Те тако мени иду три сребрне рубље од ваше милости, на прилику, за три дана и три ноћи дреждања. А што је одело покиснуло, то ћемо, због те штете, да ћутимо.

– Ја сад лево, ти десно; мост смо прешли. Слушај, Фјодоре, ја волим да се моја реч једном засвагда добро разуме: не дам ти ни кршене паре, и одсад да те више не сретнем на мосту, нити игде; ниси ми потребан, нити ћеш ми бити потребан, а ако ме не послушаш, везаћу те, па у полицију. Марш!

– Ех, бар зато што сам вам друштво правио, бацните коју, ићи ће се веселије.

– Одлази!

– А да ли ви баш познајете овдашње путеве? Знате, овде сад настају врашке попречне уличице и закуци... је бих вас могао спроводити, зато, знате... град овде крај обале... баш као да је ђаво све што је у торби носио овде просуо.

– Чујеш ли, везаћу те! – окрете му се Николај Всеволодович претећи.

– Судите ми, може вам бити, господару! Много ли треба па да се сиротињи учини неправда?

– Сигуран си ти и сам у себе!

– Ја сам, господару, сигуран у вас, а нисам, да кажете, баш веома сигуран у себе.

– Ниси ми нимало потребан, рекох ти!

– Ама, ви сте мени потребни, господару, то је оно! Причекаћу вас док се вратите, па шта буде, буде.

– Дајем ти поштену реч: ако те нађем, везаћу те.

– Онда ћу ја одмах појас да спремим. Срећан пут, господару! Па, опет, сиромашка сте амрелом заштитили, и на оном свету ћемо вам бити

захвални.

Он заостаде. Николај Всеволодович стиже на место, веома брижан. Тај човек, с неба пали човек, и он је био сасвим сигуран, сасвим уверен да му је неопходан и одвише смело је хитао да му то и покаже. Уопште, нико се више пред њим не снебива. Али, могло је бити да та скитница баш и није све лагао и да је своје услуге нудио доиста само из сопствене побуде, и то испотиха, кришом од Петра Степановича; а то је већ врло занимљиво.

II

Кућа до које је стигао Николај Всеволодович била је у пустој затвореној уличици, између ограда, иза којих су се пружали повртњаци, дословно ређи на самом крају града. То беше омања дрвена кућица, сасвим усамљена, тек направљена, још даскама необложена. На једном прозору капци сигурно намерно стајаху отворени, јер је на прозорској дасци била свећа – очевидно да послужи као путоказ позном госту на кога се чекало. Још неких тридесет и више корака, и Николај Всеволодович распозна на степеништу људску прилику, растом високу, вероватно домаћина који је, нестрпљив, изишао да погледа на пут. Зачу се и његов глас, такође нестрпљив и некако бојажљив.

– То сте ви? Ви сте?

– Ја – одазва се Николај Всеволодович тек пошто сасвим приђе степеништу, затворио је кишобран.

– Једва једном! – устумара се и уситни око њега Лебјаткин – то је он био. – Молим ваш лепи кишобран, много је мокар; отвориђу га и спустити овде на патос, украј, изволите, изволите...

Врата из ходника за собу, осветљена двема свећама, беху широм отворена.

– Да није било ваше дате речи да ћете зацело доћи, не бих више ни веровао.

– Дванаест и три четврти – погледа Николај Всеволодович у часовник и уђе у собу.

– А уз то киша, и овако интересантна удаљеност... Ја немам часовника, а с прозора се виде само повртњаци, тако да... да је човек одвојен од оног што бива... Али, заправо ређи, ово није пребацивање, како бих ја... ја и не смем да се буним, него тек само кажем, у нестрпљењу, које ме је целе недеље гризло, да се већ једном... реши.

– Шта?

– Да чујем своју судбину, Николају Всеволодовичу. Изволите, молим – он се склони, указа на место поред столића испред канабета.

Николај Всеволодович се осврте по соби: била је малена, ниска; намештај само најпотребнији; столице и канабе дрвени, сасвим нови, столице без пресвлаке, канабе без узглавља; два липова стола, један пред канабетом, други у куту, застрт, пун неких предмета покривених чистим

убрусом. И цела соба, како се видело, одржавана је у великој чистоћи. Већ је осам дана како капетан Лебјаткин није био пијан; лице му се некако поднадуло и пожутело, поглед немиран, радознао и очевидно у недоумици: врло се јасно види да он сам не зна којим тоном да говори и у који би најповољније било ударити одмах, без биркања.

– Видите, молим – показа руком унаоколо – ето, живим као Зосим. Трезвеност, усамљеност и сиромаштво – завет старих витезова.

– Ви мислите да су стари витезови полагали такве завете?

– Да се нисам помео? Авај, немам образованости! Све сам изгубио! Верујете ли, Николају Всеволодовичу, овде сам се први пут тргао од стидних страсти, ни чашице, ни капи! Имам свој кутак и већ шест дана осећам благодет савести чак и зидови миришу на смолу, подсећају на природу. А шта сам био, и какав?

»Ноћу се бијем без преноћишта, и плазим језик дању без даништа«, како је то песник генијално исказао! Али... ви сте много покисли. Је ли по вољи чаја? – Не трудите се.

– Самовар је врио још од осам... али... угасио се... као и све на свету што се гаси. И сунце ће, кажу, доћи на ред да се угаси... Уосталом, ако треба, спремићу чаја. Агафја не спава.

– Реците, Марија Тимофејевна...

– Овде је, овде – прихвати одмах Лебјаткин шапатом; – ако је по вољи да гледнете? – показа он на затворена врата друге собе.

– Не спава?

– О, не, не, зар би могла? Напротив, чека још од синоћ, и чим је малопре сазнала... одмах је направила тоалету – исклиби он уста као у шаљив осмех, али се одмах трже.

– Како је она сад, уопште? – упита Николај Всеволодович мрштећи се.

– Уопште? И сами сте раније изволели знати (он сажаљиво слегну раменима); а сада... сад седи, и гледа у карте...

– Добро, то ћемо после; прво треба с вама свршити.

Николај Всеволодович седе на столицу.

Капетан се не усуди да седне на канабе, него брзо привуче себи другу столицу и са устрепталом надом пригну се да слуша.

– А шта вам је оно тамо у куту, под салветом?

– Оно? – окрете се и Лебјаткин. – То је, то је од ваше издашности, за знак, тако рећи, новонасеља, понуде, узевши у обзир и врло далек пут и природан умор – ганутљиво поче да муца, затим се диже с места, на прстима приђе столу и чисто понизно и врло опрезно скиде салвет. Под њим је била припремљена закуска: шунка, телетина, сардина, сир, мала зеленкаста боца и високо стакло бордо вина, све спремљено чисто, с познавањем посла, готово елегантно.

– То сте се ви побринули?

– Ја, молим. Још од синоћ, и све што сам могао, да бих учинио част... Марија Тимофејевна, као што и сами знате, према томе је сасвим равнодушна. А што је главно, све је то од ваше дарежљивости, ваше сопствено, пошто сте ви овде домаћин а не ја, а ја сам само као неки ваш, тако рећи, набављао, иако сам још, још сам, и ту последњу вредност моју! – довршио он некако ганут.

– Хм!... могли бисте опет сести.

– За-а-хвалан сам, захвалан и независан! (Он седе.) Ах, Николају Всеволодовичу, у овом срцу врило је толико да нисам знао како ћу вас и дочекати! Ви ћете сад одлучити судбину и моју и... ове злосрећнице, а после... после, као што је бивало и некад, у старо време, пре четири године, ја ћу да олакшам срцу, сву ћу душу излити. Ви сте ми чинили част тада и слушали сте, читали стихове. Ако сте ме тада и називали својим Фалстафом из Шекспира, нека, ви сте ипак у судбини мојој значили много! А сад имам силно бриге и страха, и једино од вас чекам и савета и светлости. Петар Степанович се ужасно понаша према мени!

Николај Всеволодович слушао је радознало, посматрао нетремице. Очевидно је, додуше, било да капетан Лебјаткин више не пије, али ипак се још није налазио у хармоничном стању. Код њему сличних дугогодишњих пијаница на крају се заувек учврсти нешто сметено, буновно, нешто као оштећено и ћакнуто, мада се они надимају и пуће, прикривају се и лисице, не горе од других људи, само ако затреба.

– Видим, капетане, да се за ове четири године и више нисте нимало променили – проговори Николај Всеволодович као нешто мало нежније. – Види се, и опет доказ да другу половину људског живота чине обично само навике стечене у првој половини.

– Велика реч! Ви решавате загонетку живота! – повика капетан упола претворно а упола у истинском правом одушевљењу, јер је био велики љубитељ лепе речи. – Од свих ваших изрека, Николају Всеволодовичу,

нарочито сам запазио једну, казану још у Петрограду: »Треба заиста бити велики човек па да се могне одупрети здравом разуму.« Видите!

– Свеједно, и лудак то може.

– Тако је, нека је и лудак, али ви сте се ипак вечито пресипали од оштроумности; а они други? Нека штогод бар слично изрекне Липутин, или Петар Степанович!... О, што се Петар Степанович сурово понашао према мени!

– Али, и ви, капетане, и ви, како сте се понашали?

– Пијаност, а уз то још и бездан мојих непријатеља! Али сад је све протутњило, све, а ја се сад обнављам као змај. Николају Всеволодовичу, знате ли да пишем свој тестамент и да сам га већ и написао?

– Занимљиво. А шта остављате и коме?

– Отаџбини, човечанству и студентима. Николају Всеволодовичу, прочитао сам у новинама животопис једног Американца. Он је све своје огромно имање оставио за фабрике и за позитивне науке; свој костур студентима, у тамошњу високу школу; а своју кожу за добош, да се дању и ноћу добује америчка народна химна. Авај, ми смо пигмеји у поређењу са полетом мисли северноамеричких држава! Русија је игра природе, не разума. Деде ја да покушам оставити своју кожу за добош, на пример, Акмолинском пешачком пуку, у коме сам имао част службу започети – да се на њој сваки дан пред пуком издобује руска народна химна – то би се узело као либерализам и моју би кожу забранили... стога сам се ограничио само на студенте. Хоћу свој костур да завештам високој школи, али тако, ипак, тако да се на челу костура залепи за вечита времена натпис: »Покојани слободан мислилац.« Да, тако!

Капетан је говорио ватрено и, дабогме, веровао је у лепоту Американчева завештања; али био је он и шерет, па му се много прохтело да и насмеје Николаја Всеволодовича, коме је он раније дуго служио као дворска будала. Но Николај Всеволодович се не осмехну; напротив, запита га некако подозриво:

– Ви мора бити намеравате да још за живота објавите своје завештање и да за њега добијете награду?

– Бар да је тако, Николају Всеволодовичу, бар да је тако? – Лебјаткин се опрезно загледа у Ставрогина. – Видите ли ви моју судбину! чак не пишем више ни стихове! а некад сте се и ви забављали мојим песмицама, сећате ли се, при чашици? Али с пером је свршено. Написао сам свега једну песму, као Гоголь Последњу приповетку. Сећате ли се, он је објавио

Русији да му се она из груди »испевала«. Тако и ја: испевао сам се и доста.

– А каква је то песма?

– »У случају да она сломи ногу«.

– Шта-а?

Капетан је само на то и чекао. Он је своје стихове неизмерно ценио и поштовао, али исто тако, из неке шеретске душевне двојности, њему се свиђало и то што се Николај Всеволодович његовим стиховима увек забављао и понекад им се из гласа смејао држећи се за бедра. Тако је Лебјаткин постизао две сврхе – и песничку и удворну; а сад је имао и трећу, нарочиту и врло тугаљиву сврху: износећи песму на сцену, капетан је мислио да у једној тачки себе оправда, у тачки од које се однекуд највише бојао и у којој се, тако је осећао, највише огрешио.

– »У случају да она сломи ногу«, то јест у случају јахања на коњу. Фантазија је то, Николају Всеволодовичу, сновиђење, али сновиђење једног песника. Једном, у пролазу, при сусрету са јахачицом, задивио се и задао себи материјално питање: »шта би тада било?« то јест, у оном случају. Јасна ствар: сви би просиоци тргли реч, све младожење би потегле даље од ње: ако ти не треба, убриши нос! – остао би једино песник, са здробљеним срцем у грудима. Николају Всеволодовичу, чак и уш, и она би се могла заљубити, ни њој то закони не бране. И при свем том, дотична је особа била увређена и писмом и песмом. Кажу да сте се чак и ви расрдили; је ли тако? То је прежалосно, нисам хтео у то поверовати! Јер, коме бих самим уображењем могао нашкодити? При том, кунем се чашћу, Липутин ме је салетао:»Пошаљи, пошаљи, сваки човек има право да пише песме«... и ја сам послао.

– Ви сте се, чини ми се, нудили за младожењу?

– Непријатељи, непријатељи и непријатељи!

– Реците те стихове! – немилосрдно га прекиде Николај Всеволодович.

– Сновиђење, сновиђење пре́ свега! – Али се он ипак исправи, пружи руку, и започе:

Ногу сломи најлепша мед свима,
и двојином примамљива поста;
двојином више он заљубљен оста,
заљубљен већ до више перчина.

– Е, доста! – махну руком Николај Всеволодович.

– Сањам о Питеру[163] – прескочи Лебјаткин што брже на друго, као да никад није ни било стихова – сањам о препорођају... Добротворе! Могу ли рачунати да нећете ускратити средства за пут? Ја сам вас читаву недељу дана чекао као сунце!...

– Е, нема их! Опростите, мени готово није више ништа ни преостало од средстава; а и зашто бих ја вама давао новаца?

Николај Всеволодович као да се одједанпут наљутио. Суво и кратко побројa он све капетанове грехове: пијанство, лаж, расипање новца намењеног Марији Тимофејевној, њено одвођење из манастира, дрска писма с претњама да ће се тајна изнети на јавност, поступак с Дарјом Павловном и остало, и остало. Капетан се клатио, гестикулисао, хтео порицати, али га Николај Всеволодович сваки пут заповеднички заустављаше.

– И, допустите – рече он напослетку – ви једнако пишете о »породичној порузи«. Каква је то поруга за вас што је ваша сестра у законитом браку са Ставрогином?

– Али брак је скривен, Николају Всеволодовичу! Брак је скривен, судбоносна тајна. Ја добијам од вас новаца и, одједанпут, мене питају нашто теби тај новац? Ја сам везан, не могу да одговорим, а не могу на штету сестрину, на штету породичног достојанства!

Капетан је повисио тон, јер он воли ову тему и на њу тврдо рачуна. Авај! није слутио како ће се пренеразити. Мирно и као да се тиче најобичнијег домаћег распореда, Николај Всеволодович му саопшти: ових дана, можда још сутра или прекосутра, намерава да о свом браку обавести јавност, »како полицију тако и друштво«, те ће се, дакле, тиме само по себи свршити и питање о породичној части, а уједно и питање о новчаној потпори. Капетан избуљи очи: он није схватио речено; требало му је разјаснити ствар.

– Али, забога, она је... полудела.

– Моје је како ћу с тим.

– Али... како ће ваша мати?

– Како хоће.

– Па ви ћете своју жену увести у своју кућу.

– Можда и хоћу. Уосталом, то није ваше, то се вас не тиче ни најмање.

– Како не тиче? – повика капетан; – а ја, шта ћу ја?

– Ви, разуме се, нећете ми ући у кућу.

– Па ја сам рођак.

– Од таквих се рођака бежи. Зашто бих ја вама и после давао новаца, промислите и сами!

– Николају Всеволодовичу, Николају Всеволодовичу, то не може бити! Ви ћете се, можда, још поразмислити, ви нећете тек дићи руку против себе... шта ће помислити, шта ће рећи свет?

– Много се ја бојим вашег света. Оженио сам се вашом сестром кад ми се тако хтело, после ситог и напитог ручка с опкладом у пиће; а данас, ако ме то данас забавља, хоћу то гласно да објавим свуда!...

Рече те речи некако особито раздражљиво, тако да је Лебјаткин, са стравом, већ и поверовао у њих.

– Али, забога, ја, како ћу ја? Јер ту сам главно ја! Ви се, може бити, шалите, Николају Всеволодовичу!

– Не, не шалим се.

– Ваша воља, Николају Всеволодовичу, али ја вам не верујем... онда, ја ћу предати молбу.

– Ви сте врло глупи, капетане.

– Нека, али то је све што ми остаје! – збуни се капетан сасвим. – Пре, тамо у оним закуцима, давали су ми, за њен рад, бар стан; а шта ће бити сада? Сада кад ме и ви сасвим одбаците?

– Па ето, желите да идете у Петроград, да промените каријеру. Узгред речено, чуо сам да намеравате отићи тамо као потказивач у нади да ћете добити опроштај ако друге издате, је л’ те?

Капетан зину, избуљи очи, не одговори.

– Слушајте, капетане – рече Ставрогин одједном веома озбиљно и мало се пригну преко стола.

Досад је говорио некако двосмислено, тако да Лебјаткин, који се вежбао у улози будале, ни до последњег тренутка није био сасвим начисто љути ли се његов господар истински, или се само пошалује; да ли заиста има чудну намеру да свој брак објави, или се само шали? Али овог тренутка озбиљан изглед Николаја Всеволодовича био је толико убедљив да су Лебјаткина и жмарци подишли низ леђа.

– Слушајте, Лебјаткине, и кажите истину: јесте ли већ потказали, или још нисте? Јесте ли заиста, стварно, нешто учинили? Да нисте из глупости

послали неко писмо?

– Не, ништа нисам учинио, нити... нити помислио да учиним – гледао га је капетан непомично.

– Е, лажете да нисте ни помислили. Зато ви и тражите Петроград. Ако нисте писали, да нисте неком нешто овде избрбљали? Реците истину, ја сам нешто чуо.

– У пићу, Липутину. Липутин је издајица. Ја сам му срце отворио – прошапута кукавни капетан.

– Од срца срцу, да, али не ваља бити будала. Ако сте имали какву мисао, требало је за себе да је задржите: данас паметни људи ћуте, не причају.

– Николају Всеволодовичу – задрхта капетан. – Па ви лично нисте ни у чему учествовали, нисам ја на вас...

– Своју краву музару, наравно, нисте смели показати.

– Николају Всеволодовичу, размислите, размислите сами!

И очајно, са сузама, стаде капетан усплахирено да излаже како је живео за ове четири године. То је била најлуђа приповетка о лудаку који се, из пијанства и левентовања, пачао у туђе послове, а до последњег тренутка није схватао важност тих ствари. Причао је како се још у Петрограду »одмах од прве занео, уз друштво, као верни студент, иако нисам ни био студент«; па је, ништа не знајући, »сасвим невино« бацао по степеницама разне хартије, остављао их у читавим свежњевима крај врата и звонаца, протурао их место новина улетао у позоришта и гурао их у шешире, у џепове А доцније, од »њих« је новац добијао, »јер средства моја средства каква ли су«! У двема губернијама је по округима растурао »свакојако ђубре«.

– Ох, Николају Всеволодовичу – узвикну он. – Мене је највише узбуђивало то што је све то било опречно са грађанским законима, а на првом месту с отаџбином! Наштампали, просто, да се народ дигне, с вилама и моткама, и да запамти: ко ујутру пође сиромашан, може се увече вратити кући богат... замислите, молим вас! Подузима ме језа и страва, али разносим то по народу! Или тек одједанпут пет-шест редака упућених целој Русији, ни ово ни оно, него позив: »цркве што пре затварајте, бога уништите, рушите бракове, укините право наслеђа, узмите ножеве«, то, а ђаво ће знати шта још даље. И баш због те хартијице, те од пет реди, умало што нисам насео; у пуку ме избише официри, али, бог им дао здравља, пустише ме после. А лане, што ме нису ухватили кад сам Коровајеву

предао педесетрубљевке француске израде; но, хвала богу. Коровајев се баш у то време пијан удавио у рибњаку, те не успеше да против мене прикупе доказе. Овде, код Виргинског, проглашавали смо слободу социјалне жене. У јуну месецу сам опет, уском округу, растурао прогласе. Кажу још ћу и даље морати. Петар Степанович ми је дао на знање да морам слушати, прети ми већ одавно. Како је онда, у недељу, са мном поступао! Николају Всеволодовичу, ја сам роб, ја сам црв, а не бог, и само се тиме и разликујем од Державина. Али средства моја, средства, каква су она, ви то знате...

Николај Всеволодович је саслушао пажљиво.

– Много штошта од тога нисам ни знао рече он.

– Разуме се, с вама се све могло десити. Слушајте – рече, промисливши – ако хоћете, реците, реците њима, већ коме знате, да је Липутин лагао и да сте ви хтели само да ме мало заплашите потказивањем, рачунајући да сам и ја компромитован, те да тако што више новаца од мене извучете... Разумете?

– Николају Всеволодовичу, брате, зар ме таква опасност чека? Ја сам само вас чекао, да вас замолим...

Николај Всеволодович се осмехну.

– У Петроград вас, дабогме, они неће пустити, баш ако бих вам ја и дао новаца за пут... него, уосталом, време је да идем Марији Тимофејевној. – Он устаде са столице.

– Николају Всеволодовичу, а како ће се с Маријом Тимофејевном?

– Па онако како сам казао.

– Није, ваљда, то озбиљно?

– Ви ништа не верујете?

– Зар ћете ме бацити као стару изношену чизму?

– Видећу – насмеја се Николај Всеволодович. – Дед, пустите ме тамо.

– Заповедате ли да мало постојим на степеништу, да можда штогод мало ослушнем... јер, собице су мале.

– То је добро, постојте. Узмите кишобран.

– Кишобран, ваш... а вреди ли... мене ради? – сладио је капетан.

– Кишобран је за сваког.

– Једним махом одређујете минимум човекових права... – рече Лебјаткин, али сад је већ говорио механички, био је сувише утучен

обавештењима и изгубио је последњу трунку присебности. Ипак, готово одмах чим је изишао на степениште и отворио амрел, поче у његовој лакомисленој и шеретској памети нешто да кључца, његова свагдашња утешна помисао; можда се с њим само лукаво поступа и лажу га; а ако је тако, не треба да се боји он, него да се њега боје.

»Ако ме лажу и варају, има нешто, и шта је онда управо тај чвор« – то је њега грепкало у мозгу. Објављивање брака изгледало му је ружна ствар. »Истина, овај чудотворац може све; живим људима на зло. А ако је њега самог страх, после догађаја од прошле недеље? И то, можда, страх као никад досад? Зато је, ваљда, и дошао овамо да каже како ће тајну сам да објави – јер га страх да је не објавим ја. Хм! Лебјаткине, пази да не погрешиш! Зашто долази он ноћу крадом, зашто то, кад овамо жели објављивање? А ако се боји, значи да се боји сада, управо сад, управо у ово неколико дана... Држи се Лебјаткине, хеј! Немој забасати!...«

»Плаши ме Петром Степановичем. Ај, страшно је то врло тешко! Врло је сад тешко! И шта ме је вукло зâ језик да се пред Липутином избрбљам! Ђаво ће знати шта ти ђаволи спремају, никад нисам могао разабрати! Опет су се подигли као оно пре пет година. А коме бих потказао? ‚Да нисте из глупости писали?' Хм! Дакле, може се писати и, тобоже, као из глупости? Да ме он то није саветовао? ‚Зато ви хоћете у Петроград.' Обешењак, мени се само приснило, а он брже сан погодио! Управо као да ме баш он гура да отпутујем. Ту су две ствари, и стоји једна или друга: или се он боји зато што је опет направио неку глупост, или... или се он не боји, него само мене подбада, како бих ја све њих потказао! Ајао, Лебјаткине, тешко је! Ох, пази да како не промашиш!«

Он се толико замислио да је заборавио ослушкивати. Уосталом, тешко је и било ослушкивати; врата су била дебела и од једног комада, а унутра се није говорило врло гласно, те што је до њега допирало било је неразговетно. Капетан отпљуну, изиђе опет са трема на степениште, замишљен, да на степеништу позвиждуће.

III

Соба Марије Тимофејевне двапут је већа од капетанове, а намештена је исто онако простом издељаном дрвенаријом као и код њега; само је сто поред дивана застрт шареним парадним застирачем, а на столу светли лампа; цео патос покривен је врло лепом простирком, постеља је одвојена зеленом завесом преко целе собе и, осим свега, поред стола је и једна велика мека наслоњача. Али Марија Тимофејевна, зачудо, није у њу седала. У углу стоји, као и у ранијем стану, икона са прислуженим кандилом, а на столу порастурани исти предмети: карте, огледалце, песмарица, чак и начета земичка. Поред тога, дошле су сад још и две књижице са сликама у боји; једна, извод из популарног путописа удешеног за децу, а друга, збирка лакших, морално поучних и већином витешких прича, књига за божићње јелке и за институтке. Још је ту и један мали албум са разним фотографијама.

Марија Тимофејевна је свакако очекивала госта, како ју је капетан и припремио; али кад је Николај Всеволодович ушао к њој у собу, затекао ју је заспалу на дивану, упола у лежећем ставу, наслоњену на узглавник од камиље длаке. Гост нечујно притвори врата за собом и, не мичући се с места, посматраше спавачицу.

Капетан је мало слагао кад му је рекао да је она »направила тоалету«. Она је била у истој загаситој хаљини у којој је била и у недељу код Варваре Петровне. И коса јој је исто онако била завезана у мајушан чвор на потиљку; и врат јој је исто онако наг, дугачак и сув. Црн шал, поклон Варваре Петровне, лежао је на дивану брижљиво савијен. Као и пре, била је невешто набељена и нарумењена. Николај Всеволодович је мало постојао, а уто се она и пробудила; као да је осетила његов поглед на себи, отвори очи и брзо се исправи.

Али мора да се и госту десило нешто необично: он оста стојећи где се затекао, код врата; непомично и с проницавим погледом, немо и укочено, гледао ју је у лице. Можда је тај поглед био сувише суров и немио, можда се у њему исказала одвратност, чак и злурадо уживање у њеном страху – сем ако се то није само причинило Марији Тимофејевној, онако иза сна; тек одједанпут, после готово читавог минута очекивања, на лицу јадне жене показа се прави ужас, лицем јој прелете трзавица, јадница подиже руке тресући их и одједанпут брижну у плач баш као преплашено дете; још само тренутак и она би завриштала. Гост се освести, лице му се зачас промени и с најпријатнијим и најнежнијим осмехом он приђе столу.

– Опростите, Марија Тимофејевна, ја сам вас изненадним доласком поплашио иза сна – проговори он пружајући јој руку.

Нежне речи утицале су: страха нестаде, мада је она још гледала страшљиво, очевидно напрежући се да нешто разуме. Страшљиво му је и руку пружила. Напослетку осмех јој бојажљиво затитра на уснама.

– Добар дан, кнеже – прошапута она и некако чудно се загледа у њега.

– Мора да сте ружно сањали? – настави он осмехујући се све пријатније и нежније.

– А откуд ви знате да сам ја оно сањала?

И она одједанпут задрхта и откоракну уназад, подижући испред себе руку као ради заштите и спремајући се да заплаче.

– Приберите се, оставите молим вас! Што се плашите? Зар ме нисте познали? – умиривао ју је Николај Всеволодович, али овог пута дуго није могао да је умири.

Она је ћутећи гледала у њега, још једнако с оном мучном неверицом, с тешком мишљу у својој јадној глави и с оним истим напрезањем да нешто домисли, час је обарала очи, час бацала на њега брз, обухватан поглед. Напослетку, не да се умирила, већ као да се некако на нешто решила.

– Седите, молим вас, поред мене, да вас после могу добро видети – рече она доста поуздано, са очевидном и некако новом намером. – А сад се не бојте, сад вас нећу гледати, гледаћу преда се. Ни ви мене не гледајте дотле док вас ја не замолим. Па седите! – додаде она нестрпљиво. Види се да ју је ново осећање обузимало све више и више.

Николај Всеволодович седе и почека. Наста доста дуго ћу тање.

– Хм! Све ми је ово чудновато – промрмља она изненада, готово гадљиво. – Дабогме, ружни снови су ме савладали; али да ми је само знати зашто сам вас уснила управо тако?

– Ех, оставимо снове! – нестрпљиво рече он окренувши се њој, без освртања на њену забрану; а малопређашњи израз можда је опет севнуо у његовим очима. Видео је како се њој већ неколико пута хтело, те још како, да га погледа, али се чврсто опирала и гледала је доле, преда се.

– Слушајте, кнеже – одједном повиси она глас. – Слушајте, кнеже...

– Зашто сте се окренули, зашто ме не гледате, нашто та комедија? – повика он изгубивши стрпљење.

Али она као да га и не чу.

– Слушајте, кнеже – понови по трећи пут, гласом чврстим, с изразом непријатности и важности на лицу. – Како ми оно онда у каруцама рекосте да ће брак бити објављен, ја сам отада уплашена што ће се тајна свршити. Сад већ и не знам... све сам мислила, и лепо видим да ја никако нисам за вас. Умела бих лепо да се опремим, умела бих можда и да примам – али чудна ми чуда послужити шољу чаја, особито кад има лакеја. Опет, опет, кад се гледа са стране... Онда, у недељу, ја сам у оној кући много посматрала. Она лепа госпођица једнако је гледала у мене, цело време, особито кад сте ви ушли. Ви сте тада били ушли, је л’ те? Њена мати, просто смешна старка из великог света. И мој се Лебјаткин одликовао; а ја, све сам у таваницу гледала, само да се не насмејем; лепо је насликана она таваница. Али његова мати морала би бити игуманија! Ње се бојим, иако ми је поклонила црни шал. Мора бити да су ме све оне тада гледале како се нису надале да ће ме гледати; ја се не љутим, само сам мислила онда какав ли сам ја род њима? Разуме се, од грофице се траже само душевне врлине јер, за домаћинске, ту су многе слуге, а тражи се још и нека светска кокетност, да уме примити стране путнике. Али опет, опет, онда, у недељу, оне су мене гледале с очајањем. Једина је Даша анђео. Много се бојим да се каквим неопрезним мишљењем о мени њему не учини нажао.

– Не бојте се и не узнемирујте се – рече Николај Всеволодович и накриви уста.

– Ништа то за мене и не значи ако би се због мене мало постидео; јер би ту увек имало више жаљења него стида, судећи по човеку, дабогме. А он зна да пре ја могу жалити њих него оне мене.

– Вама су оне, Марија Тимофејевна, много нажао учиниле, како изгледа?

– Коме? Мени? Нису – насмехну се она простодушно. – Баш нимало! Ја сам тада све вас посматрала; сви сте се љутили, сви сте се препирали; не умеју људи да се састану и да се од срца насмеју. Онолико богатство, а онако мало веселости... све ми је дошло гнусно. А сад, није ми никог жао, сем себе саме.

– Чуо сам да вам је тешко било без мене живети с братом.

– Ко вам је то казао? Којешта! Сад је много горе; сад снови нису лепи; а рђави су зато што сте ви допутовали. Зашто се се појавили, то се питам, кажите, молим вас.

– Да ли бисте опет хтели у манастир?

– Да, тако сам баш и слутила... опет ће ми они понудити манастир!

Као да је ваш манастир неко чудо невиђено! И зашто тамо да идем и са чим сад да уђем? Сад сам сама самцита! Касно ми је и трећи живот отпочињати.

– Ви се нешто много љутите; да се не бојите да вас више не волим?

– О вама ја ништа не бринем; страх ме је само да ја неког не заволим више.

Она се презриво осмехну.

– Мора да сам њему нешто много скривила – дода̂де она одједном, као самој себи – само не знам шта сам му крива, и то је мој вечити јад. Увек то па то, за свих ових пет година, дан и ноћ сам дрхтала да ли сам му штогод скривила? Молим се богу, молим, а непрестано мислим на своју велику кривицу пред њиме. И ето, сад се и показало да је то истина.

– А шта је изишло?

– Бојим се једнако да нема нешто и с његове стране – настави она не одговарајући на питање, а није га добро ни чула. – Не, не, није се он могао састајати с таквим ситним друштвом! Графица би ме радо појела, иако ме је са собом у каруцама повела. Сви су они у завери – је ли могућно да је и он! Зар је и он издајица? (Задрхташе јој подбрадак и усне.) Слушајте, јесте ли читали о Гришки Отрепјеву, што је у седам цркава био проклет?

Николај Всеволодович је ћутао.

– А сад да се окренем вама и да вас гледам – рече она као да се одједанпут решила. – Окрените се и ви мени и погледајте ме, само подуже. Хоћу последњи пут да се уверим.

– Ја вас већ одавно гледам.

– Хм! – учини Марија Тимофејевна и добро се загледа у њега; – много сте се угојили...

Хтеде рећи још нешто, али одједанпут, и по трећи пут, је очас обузе малопређашњи страх и нагрди јој лице; она опет откоракну натрашке, подигнувши испред себе руку.

– Та шта вам је? – повика Николај Всеволодович готово бесомучно.

Али њен страх потраја само за тренут, лице јој се искриви у неки чудан осмех, неповерљив, непријатан.

– Молим вас, кнеже, устаните и уђите – рече она одједном гласом чврстим и непопустљивим.

– Како, уђите? Где да уђем?

– За свих ових пет година ја сам свеједнако то замишљала? како ће он

уђи. Устаните и изиђете тамо, у ону собу. Ја ћу седети као да ништа не очекујем, узећу у руку књигу, а ви изненада уђите, после пет година, са путовања. Хоћу да видим како ће то да буде.

Николај Всеволодович шкрипну зубима за себе и прогунђа нешто неразговетно.

– Доста – рече он и удари дланом по столу. – Молим вас, Марија Тимофејевна, да ме чујете. Учините љубав, прикупите сву своју пажњу, ако можете. Та нисте баш сасвим сишли с памети! – букну он у нестрпљењу. – Сутра ћу објавити наш брак. Никад ви нећете живети у палатама, избите то себи из главе. Хоћете ли да живите целог живота са мном, али далеко одавде? Тамо, у брдима, у Швајцарској, има једно место... Не бојте се, нећу вас ја никад оставити, ни дати у завод за умоболне. Имаћу новаца толико да могу живети не просјачећи. Имаћете служавку; нећете радити никакве послове. Све што пожелите, а може се испунити, имаћете. Молићете се богу, ићи ћете куд вам је воља и чинићете што вам је воља. Ја вас нећу додирнути. А и ја, док сам жив, нећу своје место остављати. Хтеднете ли, ја целог живота нећу с вама проговорити; ако, пак, хоћете, ви ми, као онда у петроградским закуцима, сваке вечери причајте своје приче, читаћу вам књиге, ако зажелите. Али зато тако има да остане целог живота! Увек на једном истом месту, а место је суморно. Хоћете ли? Можете се решити? Нећете се кајати, нећете ме кињити сузама, проклињањем?

Она га је слушала с највећом радозналошћу и дуго је ћутала и мислила.

– Све ми је то невероватно – проговори она најзад подсмешљиво и презриво. – Тако бих ја, дакле, у тим брдима проживела може бити и четрдесет година.

Она се насмеја.

– Зашто не, и четрдесет година – одговори Николај Всеволодович врло мргодан.

– Хм!... Нећу ићи ни по коју цену.

– Ни са мном?

– А шта сте ви па да идем с вама? четрдесет година живети поред њега, у брдима! Гле, шта је спремио! И како су трпељиви постали данас људи, јест', богами! Аја, не може бити да соко постане сова. Мој кнез није такав! – подиже она главу поносито и величанствено.

Њему тада као да нешто би јасно.

– Зашто ме зовете кнезом? И... за кога ме држите? – упита он.

– Како? Зар ви нисте кнез?

– Никад нисам био.

– И то кажете ви, ви сами? И тако, право у лице, признајете да нисте кнез.

– Кажем вам, никад нисам био.

– Боже! – пљесну она рукама. – Од његових непријатеља све сам очекивала, али овакве смелости никад! Је ли жив? – повика она ван себе и наднесе се над њим. – Јеси ли га убио, признај?!

– За кога ме ти држиш? – скочи он с места, нагрђен у лицу.

Али њу је сад тешко било уплашити, она је тријумфовала.

– Ко те зна ко си ти и откуд си бануо! Али срце моје, срце, кроз свих пет година је осећало сплетку! Седим ту и дивим се каква ли се ово слепа сова мени улагује? Не, голубе, слаб си ти глумац, гори си чак и од Лебјаткина! Поздрави графицу с моје стране и дубље јој се поклони и реци јој да пошаље неког бољег од тебе. Је ли те она најмила, говори? Хранила те у кухињи из доброте своје и сажаљења! Скроз ја видим целу вашу превару, разумем вас све до једног!

Он је чврсто ухвати за руку више лакта, а она му се смејала у лице.

– Много, много на њега личиш? Можда си му и рођак, препредени људи! Само, мој муж је сјајни соко и кнез, а ти си совуљага и ћивтица! Мој, мој ако усхтедне, богу ће се поклонити; а ако не хтедне, неће! А Шатушка (мили Шатушка, рођени, драги мој!), Шатушка је тебе ишибао по образу! Мој Лебјаткин ми је испричао. И што си се онда препао и ушао? Ко те је тада наплашио? Како сам угледала твоје подло лице, ја падох, а ти ме прихвати, а мени као да се црв у срце увукао: није он, помислих, није он! Никад се соко мој не би пред светском госпођицом од мене застидео, никад! О боже! Па ја сам читавих пет година била срећна баш зато што соко мој негде тамо за горама живи, и лети, и у сунце гледа... Говори, самозванче, јеси ли много узео? За велике ли си паре пристао? Не бих ја теби ни гроша дала! Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

– Ух, идиотка! – шкрипну он зубима, још једнако је чврсто држећи за руку.

– Одлази, самозванче! – повика она заповеднички. – Ја сам жена свог кнеза, не бојим се ја твог ножа!

– Ножа!

– Јест, ножа! Ти имаш нож у џепу! Мислио си да сам спавала, а ја сам видела кад си малочас ушао, извадио си нож!

– Шта си казала, несрећнице, шта си у сну видела! – јекну он и из све снаге је одгурну од себе; она се главом и плећима добро удари о диван. Он јурну да бежи, али она брзо скочи за њим, храмљући и поскакујући, па му са врата, иако ју је преплашени Лебјаткин свом снагом задржавао, још довикну кроз мрак, уз цику и гласно смејање:

– Гришка О-треп-јев, а-на-те-ма!

IV

»Нож, нож!« понављаше он у неутољивој срџби, крупним кораком газећи по блату и барама, не тражећи пута. Истина, покадшто, у тренутку, силно му се хтело да се из свег гласа насмеје, звонко, бесно, али се некако савлађивао и уздржавао смех. Освестио се тек кад је био на мосту, готово баш онде где се мало раније сусрео са Фећком; и, ево, тај исти Фећка чекао га је ту и сад. Чим га угледа, он скиде качкет, весело се нацери и стаде нешто весело и живо да тртља. Николај Всеволодович прво прође и не застајући, чак, неко време, и не слушајући за собом скитницу. Одједанпут, помисао да је на њега сасвим заборавио, и то заборавио га управо онда кад је сваки час у себи понављао »нож, нож«, веома га зачуди. Он шчепа скитницу за врат, па га с пуно у себи накупљене злоће свом снагом тресну о мост. Скитница беше за часак помислио и на борбу, али се готово у исти мах сетио да је он пред својим противником, који га је уз то још и изненадно напао, као сламка, те се убрзо смири и ућута и није се баш нимало противио. Клечећи, оборен на земљу, са лактовима истуреним према леђима, лукави скитница мирно је чекао расплет и, како се чинило, у опасност није веровао. И није се преварио. Николај Всеволодович, који је левом руком већ скидао са себе топал узани шал да своме заробљенику веже руке, наједанпут, по нечем, скитницу пусти и одгурну од себе. Овај у трен ока скочи на ноге, обрну се и кратак, широк обућарски нож, који је за тили час однекуд извукао, севну у његовој руци.

– Доле нож, склони га, склони одмах! – нареди Николај Всеволодович с покретом нестрпљења, и ножа неста исто онако у трен ока као што се и указао.

Николај Всеволодович пође својим путем, ћутећи и не осврћући се; али тврдоглави нитков још га није остављао; истина, сад више није торокао и готово је с пуно поштовања пазио да одржи растојање на читав корак иза њега. Обојица тако прећоше мост и нађоше се на обали; ту Ставрогин скрену на лево, у ону исту дугачку и пусту споредну улицу којом је пут до средине града краћи него Богојављенском улицом, којом је био дошао.

– Је ли истина што се говори да си ових дана овде негде у срезу покрао неку цркву? – упита Николај Всеволодович изненадно.

– Ја, то јест, право рећи, из почетка сам ушао да се богу помолим – одговори скитница озбиљно и учтиво, као да ништа није ни било, и не само озбиљно већ готово и достојанствено. Ни помена од малопређашње »другарске« интимности. Сад је то био човек употребљив и озбиљан и,

премда на правди бога увређен, али ипак који увреду уме и да заборави.

– А како ме Господ тамо упутио – настави он – ех, помислим у себи, благодат с неба! Та се ствар десила мени због сиромаштва мога, пошто је нама суђено да нам се без потпоре никако не да живети. И тако, господару, верујте, на своју штету ме покарао Господ за моје грехе: за махалицу,[164] па за старатељицу,[165] па за ђаконове упрте[166] – добио сам свега дванаест рубаља. Подбрадник Николаја Угодника, чисто сребро, оде низашто: кажу, семилерски[167] је.

– Стражара си заклао?

– То јест, нас двојица, ја и стражар, заједно смо све и очистили, па после, пред зору, на потоку, између нас се изродила свађа ко ће вреће да носи. Загрешио сам, малчице сам му... олакшао.

– Још убијај, још кради.

– То исто, од речи до речи исто као и ви, саветује ме и Петар Степанович, јер је он човек особито тврдичан и бездушан, што се тиче потпомагања. Окором што он у Створитеља Небескога, који је нас из прашине створио, нема вере ни колико за пребијену пару, него, вели, све је само природа створила, чак до последње као, тобоже, зверке, њему, поврх тога, ни у главу не иде да се ми, по нашој судбини, без те добротворне потпоре никако не бисмо могли одржати. Стане ли му се тумачити, он гледа као говече у бару, само човек да му се чуди. Ено, тамо, код капетана Лебјаткина, кога сте сад баш изволели посетити, е, код њих, хоћете ли веровати, господару, још док су они, пре него што сте их ви овдé сместили, становали код Филипова, код њих, бива понекад, врата по сву ноћ стоје широм отворена, а он спава мртав пијан, а новац му се из сваког џепа просипа по патосу. Својим очима имао сам прилике то да видим зато што, према нашем промету, опстати без потпоре, господине, то никако не може...

– Како својим очима? Долазио си, ваљда, ноћу?

– Можда сам и долазио, само то нико не зна.

– Зашто га ниси убио?

– Кад сам прерачунао, уразумио сам се. Зато што кад сам једном изистински увидео да једну и по стотину рубаља могу свакад извући, онда што ћу се ја у оно упуштати, кад могу целу једну и по хиљаду извући, само ако мало попричекнем. Капетан Летајаткин (својим сам ушима слушао) свакад се у вас много надао кад је пијан и нема овде такве кафанске радње па ни најгорег бурдеља, где он то није говорио, баш овако како вам је сад

казујем. Те кад сам се из разних уста о томе наслушао, онда сам и ја почео сву наду полагати у вашу светлост. Ја све ово, господару, наспрам вас, као наспрам оца или рођеног брата, што Петар Степанович никад ово не би од мене дознао, и ниједна друга жива душа. И тако, ваша светлости, смиловаћете се да ми дате оне три рубље... је л' нећете? Одрешите ви мене, господару, то јест, даклем, да ја сазнам праву истину, зато што се нама никако не да живети без потпоре.

Николај Всеволодович прште у смех, извади из џепа новчаник са неких педесет рубаља у ситним новчаницама, из те хрпе баци му једну, затим другу, па трећу, четврту. Фећка их дохваташе у лету – јурећи тамо-амо, новчанице су се расипале по блату, и Фећка их хватао и подвикивао: »их, их!« Напослетку, Николај Всеволодович баци на њега целу хрпу и смејући се непрестано оде уличицом, али сад већ сам. Скитница је вукући се на коленима по блату остао да тражи новчанице које су се по ветру разлетеле и попадале у баре; још читав час могла су се кроз мрак чути његова одсечна узвикивања: »их, их!«

ТРЕЋА ГЛАВА

ДВОБОЈ

I

Сутрадан, у два после подне, намеравани двобој је одржан. Неутољива жеља Артемија Павловича Гаганова да се по сваку цену туче припомогла је да се дуел изврши. Понашање свог противника он није разумео и био је бесан. Већ читав месец дана вређа он Ставрогина, несметано вређа, и никако да га изведе из стрпљења. Њему је било потребно да Николај Всеволодович њега изазове, јер он сам није имао непосредног разлога за изазивање. А стидео се, опет, да призна своје потајне побуде, што ће рећи, просто болесну мржњу према Ставрогину због увреде коју је још пре четири године нанео породици Гаганова. Сматрао је тај разлог немогућим, особито с обзиром на она смерна извињења која му је Николај Всеволодович већ двапут нудио. У себи је мислио да је његов противник срамни страшљивац; појмити није могао како је поднео шамар од Шатова; тако се најзад одлучио да му пошаље оно по грубости својој необично писмо, које је, напослетку побудило Николаја Всеволодовича да тражи сукоб.

Пошто је дан раније оно писмо отправио и с грозничавим нестрпљењем очекивао позив на дуел, болесно срачунавајући изгледе на успех, час у нади, час у очајању – он се, за сваки случај, још с вечери постарао за сведока; то је био Маврикије Николајевич Дроздов, пријатељ његов и школски друг, и човек кога је веома поштовао.

И тако је Кирилов, који се сутрадан у девет ујутру јавио са добивеним налогом, наишао на сасвим спремљено земљиште. Сва објашњења и сви нечувени уступци Николаја Всеволодовича одбијени су били одмах, од прве реци, и с необичном љутњом. Маврикије Николајевич, који се тек уочи двобоја упознао с током ствари, зинуо је од чуда на тако нечувене предлоге; и хтео је да поради на измирењу; али кад опази да Артемије Павлович, наслутивши његову намеру, готово зацепта на својој столици, ућута и не рече ништа. Да није другу дао реч, сместа би отишао; остала му је још једина нада да ће при завршетку можда моћи нешто учинити. Кирилов пренесе изазов; сви услови за сукоб које је Ставрогин означио примљени су одмах, дословно; без најмањег приговора. Учињен је само један додатак, уосталом, врло суров; наиме, ако од првих метака сукоб не буде решен, пуцаће се други пут; а ако се ни тада ничим не сврши пуцаче се и трећи пут. Кирилов се намршти, погађао се мало око трећег пута, али кад се није погодио, он пристаде и на то, али тако да се може трипут, но четврти пут никако не. На то су пристали. И тако, у два по подне, састали су се у

Брикову; то је мала шума под брдом, између Скворешњика с једне стране и фабрике Шпигуљиних с друге. Јучерашња киша сасвим је престала, али било је мокро, влажно, ветровито. Ниски, мутни, искидани облаци брзо прелетаху хладним небом; дрвеће је у врховима хујало дубоко и потмуло, стабла су шкрипала; беше јутро врло суморно. Гаганов и Маврикије Николајевич дођоше на одређено место у лепом шарабану[168] са два коња, којима је управљао Артемије Павлович; с њима је био и слуга. Готово у исти мах стиже и Николај Всеволодович са Кириловом, али не у колима, него на коњима; и они са слугом, који је такође јахао. Кирилов, који никад није седео на коњу, држао се у седлу смело и право, десном руком придржавао тешку кутију с пиштољима (није хтео поверити је слузи), а левом, због невештине, непрестано затезао и трзао водице, те је коњ једнако махао главом и показивао жељу да се исправи на задње ноге, што, уосталом, јахача нимало не плаши. Гаганов, неповерљив човек, који сваку увреду осети нагло и дубоко, сматрао је да је такав долазак, на коњима, нова увреда, јер то значи да се непријатељи и сувише уздају у свој успех кад нису мислили да ће им кола можда требати за рањеника. Он сиђе са свог шарабана, сав жут од јеткости, и осети да му руке дрхте, што одмах рече и Маврикију Николајевичу. На поздравни поклон Николаја Всеволодовича није никако одговорио, него је окренуо леђа.

Сведоци бацише коцку: испаде да се пуца пиштољима Кирилова. Одмерише растојање, упутише противнике сваког на своју страну; а кола и коње с лакејима отпослаше на триста корака позади. Напунише оружје и дадоше га противницима.

Жао ми је што причање морам да убрзам и што немани кад да описујем; ипак, није могућно проћи без икаквих напомена. Маврикије Николајевич био је сетан и брижан. Кирилов сасвим миран и равнодушан, у дужности које се примио, врло тачан, до ситница, но без и најмање ужурбаности, и готово без сваке радозналости за судбоносан и близак исход догађаја. Николај Всеволодович био је блеђи него обично што је, доста лако одевен, у огртачу и с белим шеширом од кастора. Изгледао је врло уморан, покаткад се мрштио, ниуколико не мислећи да треба прикривати своје непријатно расположење. Артемије Павлович је у овом тренутку више од осталих скретао пажњу на себе, тако да не могу да о њему не проговорим неколико речи посебно.

II

Досад нисмо имали прилике да поменемо како он изгледа. Био је то човек високог раста и, како каже прост народ, бео и сит, готово угојен, ретке беличасте косе, тридесет три године стар, можда чак лепих црта у лицу. Као пуковник дао је оставку, а да је дослужио до генералског чина, као генерал био би још импозантнији; и лако може бити да би био и врло добар ратни генерал.

Ради карактеристике његове личности ваља забележити да је главни узрок његовој оставци била његова помисао (која га је дуго и мучила и гонила) на породичну срамоту после увреде нанесене његовоме оцу, пре четири године, у клубу, од стране Николаја Ставрогина. По својој савести, држао је да није часно да и даље служи и био уверен да собом прља и пук и другове, мада нико од ових није ни знао за оно што је било с његовим оцем. Истина, он је и раније једном хтео да остави службу, одавно, много пре увреде и из сасвим других разлога; али се дотле колебао, чудно ће звучати, али тај првобитни узрок, или боље рећи повод за мисао на оставку, био је манифест од 19. фебруара о ослобођењу сељака. Артемије Павлович, најбогатији спахија у нашој губернији, није баш много ни изгубио после манифеста; сем тога, он је и сам увиђао хуманост те мере и скоро разумео економске користи од ње; али кад је манифест објављен, он се одједанпут осетио некако лично уврђен њиме. То је било нешто несвесно, неко осећање нарочите врсте, али утолико јаче уколико нехотичније. Пре очеве смрти није се, уосталом, усуђивао нешто одлучно да предузме; али у Петрограду, код многих угледних личности, с којима је марљиво одржавао везе, постао је познат са свог »племенитог« мишљења. Иначе је то био човек који се у себе повлачио, затварао. Још једна његова црта: био је од оних чудних племића (који су се још одржали у Русији) који необично много полажу на старину и чистоту свог племићког порекла и то их и сувише озбиљно интересује. Но упоредо с тим, он није могао да трпи руску историју, а руске обичаје сматрао је делимице као гадост. Још у детињству, док је био у оној нарочитој војној школи за угледније и богатије питомце у којој је и он имао част почети и довршити своје образовање, још тада су се укоренили у њему неки песнички погледи и укуси: свиђали су му се замци, средњовековни живот и сав његов оперски део, витештво; још тада умало што није плакао од стида што је руског бојара из доба Московског царства цар могао осудити на телесну казну; и црвенео је упоређујући то с правима код других народа. Тај крути, необично строги човек, који је своју службу

зачудо добро познавао и своју дужност извршавао, био је у души сањалица. Тврдило се да је умео говорити на зборовима, да има говорничког дара; ипак, он је своје тридесет три пуне године у себи проћутао. Чак и у високом петроградском друштву, у којем се у последње време кретао, држао се необично надмено.

Сусрет у Петрограду с Николајем Всеволодовичем, који се вратио из иностранства, умало што му није памет одузео. И сада, у овом тренутку, стојећи на брани, био је силно узнемирен. Све му се чинило да се ствар некако још неће свршити; најмање оклевање и пропуштање натеривало му је дрхтавицу. На његову лицу оцртавао се болестан утисак кад је Кирилов, уместо да дâ знак за пуцање, одједанпут, истина само реда ради, рекао да сви чују:

– Тек форме ради, следеће: сада, кад су пиштољи већ у рукама и треба командовати, је ли по вољи, последњи пут, да се измирите? Дужност сведока.

Као нарочито, Маврикије Николајевич, који је дотле ћутао, али је од јуче у себи патио због своје попустљивости и одобравања у овом догађају – сад одједанпут прихвати мишљење Кирилова и проговори:

– Потпуно усвајам предлог господина Кирилова... мисао да је немогућно мирити се на баријери добра је за Французе... А ја и не разумем ту увреду... ваша воља, ја сам одавно хтео да... јер је, знамо, нуђено свако извињење, није ли тако?

Он сав поцрвене. Ретко се дешавало да он овако много говори и са оволико узбуђења.

– Ја поново потврђујем своју изјаву да ћу дати свако могућно извињење – с необичном плаховитошћу прихвати Николај Всеволодович.

– Зар је то могућно? – повика Гаганов помамно говорећи Маврикију Николајевичу и од беса лупну ногом. – Ако сте сведок, а не мој непријатељ, Маврикије Николајевичу, ви објасните том човеку (он пиштољем показа у правцу Николаја Всеволодовича) да такви уступци само појачавају увреду! Он мисли да је немогућно да ја њега увредим! Он мисли није срамота ако се с баријере уклони испред мене! Али онда питам: за кога он мене држи, ко сам ја за њега, у вашим очима... а ви сте још мој сведок! Ви мене само љутите да не бих добро гађао!

Он опет лупну ногом; пена му је прскала са усана.

– Преговори завршени. Молим, слушајте команду! – повика Кирилов свом снагом. – Један! Два! Трии...

На три, противници се упутише један ка другом. Гаганов одмах подиже пиштољ и на петом-шестом кораку га испали. Застаде за часак, па уверивши се да је промашио, опет пође и брзо приђе баријери. Приђе и Николај Всеволодович, подиже пиштољ, али некако одвећ високо, и испали готово нимало и не одмеравајући мету. Затим извади мараму и уви њоме мали прст десне руке. Сад се тек видело да Артемије Павлович није сасвим промашио, али метак је тек по месу прст окрзнуо, кост није додирнуо, направио, дакле, ништавну огреботину. Кирилов одмах објави да се двобој наставља ако противници нису задовољни.

– Ја изјављујем – рече Гаганов промукло (грло му се осушило) и опет се окрете Маврикију Николајевићу – да је овај човек (он опет пружи пиштољ према Ставрогину) хотимице пуцао у ваздух... намерно... То је опет увреда. Он хоће да двобој онемогући!

– Имам права да пуцам како хоћу, само ако то чиним по правилима – изјави Николај Всеволодович одлучно.

– Не, нема! Објасните му, објасните! – викао је Гаганов.

– Ја се потпуно слажем с мишљењем Николаја Всеволодовича – изјави Кирилов.

– Зашто ме он штеди? – јаросно дрекну Гаганов не слушајући оног. – Ја презирем његову поштеду... Ја пљујем... Ја...

– Дајем вам реч, господине, да нисам хтео да вас вређам – рече Николај Всеволодович – пуцао сам увис, јер нећу више никог да убијем; а да ли вас, или другог кога, то се вас ништа не тиче. Истина је, и не сматрам да сам увређен и жао ми је што вас то љути. Али ником не допуштам да се меса у моје право.

– Кад се толико боји крви, онда га питајте зашто ме је изазвао? – викао је Гаганов упућујући питање опет преко Маврикија Николајевича.

– А како да вас не изазове? – предузе Кирилов.

– Ви ни за шта нисте хтели чути, па како онда да вас се отараси!

– Напомињем само једно – изусти Маврикије Николајевич, који је с напором и с патњом ствар у себи претресао – ако противник за времена изјави да ће пуцати увис, двобој се, доиста, не може наставити... из узрока деликатних и... јасних.

– Ја нисам изјавио да ћу сваки пут пуцати увис! – повика Ставрогин сасвим губећи стрпљење. – Ви ниуколико не знате шта ја мислим и како ћу сада поново пуцати... Ја двобој ничим не ометам.

– Кад је тако, сукоб се може наставити – рече Маврикије Николајевич Гаганову.

– Господо, заузмите своја места! – командује Кирилов.

Опет напред, опет промашај Гаганова и опет Ставрогинов метак увис. О томе пуцању увис могло се, уосталом, мало и спорити: Николај Всеволодович је могао тврдити да он пуца како треба, у противника, да није сам признао да намерно промашује. Он пиштољ није управљао право у небо, или у дрво, него тако као да смера право у противника, иако је одмеравао за читав аршин изнад његовог шешира.

У другом гађању мета је била ипак нешто нижа, дакле, још вероватнија; али уверење Гаганова није се више могло разбити.

– Опет! – шкрипну он зубима. – Свеједно! Ја сам изазван и користим се својим правом. Хоћу да пуцам и трећи пут... по сваку цену...

– Имате потпуно право – одсече Кирилов. Маврикије Николајевич не рече ништа. Раставише их и по трећи пут командоваше; Гаганов сад прође до саме баријере и ту, на дванаест корака, поче одмеравати мету. Руке су му и сувише дрхтале за тачно и правилно пуцање. Ставрогин је стајао с пиштољем наниже спуштеним и непомично чекао пуцањ.

– Сувише дуго одмеравање, сувише! – повика Кирилов бурно. – Пуцајте! Пуцајте!

Пуцањ одјекну и овога пута бели шешир од даброве длаке слете с главе Николаја Всеволодовича. Погодак је био тачан; теме на шеширу пробијено је доста ниско; четврт палца ниже, и све би било свршено. Кирилов дохвати шешир и предаде га Николају Всеволођовичу.

– Пуцајте, не дражите противника! – повика Маврикије Николајевич необично узбуђен видећи да је Ставрогин као заборавио да пуца и с Кириловом је разгледао свој шешир.

Ставрогин уздрхта, погледа у Гаганова, окрете се и сад већ без икаквих обзира испали у шуму, у ветар. Двобој је био свршен. Гаганов је стајао као пригњечен. Маврикије Николајевич му прође и стаде му нешто говорити, али он као да није разумео шта. Кирилов, одлазећи, скиде шешир и махну главом Маврикију Николајевичу; а Ставрогин је заборавио на своју прећашњу уљудност и пошто је испалио у ветар, више се није ни осврнуо на баријеру, него је гурнуо свој пиштољ у руке Кирилову и брзо се упутио коњима. На лицу му се видела јеткост, ћутао је. Ћутао је и Кирилов. Уседоше на коње и нестаде их у трку.

III

– Што ћутите? – зовну он Кирилова нестрпљиво кад су били већ близу куће.

– Шта хоћете? – одговори овај питањем и умало што не паде с коња који се пропео.

Ставрогин се савлада.

– Ја нисам желео да вређам тога... лудака, па ипак сам га увредио – рече он лагано.

– Да, опет сте га увредили – одсече Кирилов – а, уз то, није он лудак.

– Ипак, учинио сам све што сам могао.

– Нисте.

– А шта је требало чинити?

– Не изазивати.

– Него, поднети још један ударац по лицу?

– Да, поднети и ударац.

– Почињем да ништа не разумевам! – кивно рече Ставрогин. – Откуд то да сви од мене очекују нешто што од осталих не траже? Зашто да ја подносим оно што нико други не може да поднесе, а намеће ми се бреме које нико не може да понесе?

– Мислио сам да ви сами тражите бреме.

– Ја тражим бреме?

– Јесте.

– Ви сте... видели то?

– Јест.

– Зар се то тако види?

– Јест.

Пођуташе. Ставрогин је изгледао забринут, готово преплашен.

– Нисам гађао јер нисам хтео да убијем, и ништа више, уверавам вас – рече он плаховито, узнемирено, као да се правда.

– Није требало вређати.

– Него шта је требало чинити?

– Убити.

– Жао вам је што га нисам убио?

– Ништа ја не жалим. Мислио сам, хтели сте заиста да га убијете. Не знате шта хоћете.

– Тражим бреме – насмеја се Ставрогин.

– Ви нисте хтели крв, а зашто сте пустили њега да вас убије?

– Да га нисам изазвао, он би ме убио и онако, без двобоја.

– Није ваша ствар. Можда вас и не би убио.

– Него би само притерао до краја?

– Није ваша ствар. Носите бреме. Иначе нема заслуге.

– Презирем ја ту вашу заслугу; не тражим је ни од кога!

– Мислио сам да тражите – заврши Кирилов страшно хладнокрвно.

Ујахаше у двориште.

– Хоћете ли код мене? – понуди Николај Ставрогин.

– Не, идем кући; збогом.

Он сјаха и узе своју кутију под пазухо.

– Бар ви се не срдите на мене? – пружи му руку Ставрогин.

– Нимало! – врати се Кирилов да му стисне пружену руку. – Што је мени бреме лако, то је по природи; а вама је, може бити, теже бреме зато што вам је таква природа. Много се због тога стидети не треба, само мало тек.

– Ја знам да сам безначајан карактер, али ја се и не гурам међу јаке.

– И не гурајте се, ви нисте јак човек. Дођите на чај.

Николај Всеволодович уђе у кућу силно скрушен.

IV

Одмах је дознао од Алексеја Јегоровича да је Варвара Петровна врло задовољна што је изишао – први излазак после осмодневног боловања – што је изјахао у шетњу и наредила је да се спреме кола, па је и она изишла »по примеру прећашњих дана, да се мало надише чиста ваздуха, јер је већ осам дана откако је и заборавила шта значи удисати чист ваздух«.

– Је ли отишла сама или с Дарјом Павловном? – прекиде га Николај Всеволодович брзим питањем и јако се намргоди чувши да је »Дарја Павловна због слабости одрекла да је прати, и сад је у својим собама«.

– Слушај, стари – рече Ставрогин као изненада решен – пази на њу ваздан данас и, ако опазиш да иде к мени, одмах је задржи и кажи јој да је не могу примити бар за неколико дана... да њу је ја, кад буде време, сам замолити... кад буде време, позваћу је ја лично... јеси ли чуо?

– Казаћу, молим – одговори Алексеј Јегорович с тугом у гласу и обори очи.

– Али не пре него што видиш да је пошла к мени.

– Молим, не треба да се бринете, неће бити омашке. Посете су и досад ишле преко мене; увек је моје посредовање тражено.

– Знам. Ипак, не пре́ него што она сама пође Донеси ми чаја и, ако можеш, што пре.

Тек што старац изиђе, готово у истом тренутку отворише се иста врата и на прагу се појави Дарја Павловна Поглед јој је био миран, али лице бледо.

– Откуд ви? – узвикну Ставрогин.

– Стајала сам, ето, ту и чекала док он изиђе, па да уђем. Чула сам шта сте му наредили, па док је он излазио, сакрила сам се за овај угао десно, те ме није опазио.

– Одавно сам хтео да с вама раскинем, Даша... док... је још време. Ноћас, иако сте ми послали писамце, нисам вас могао примити. Хтео сам вам писати, али ја не умем да пишем – додаде он љутито, чак и као с гађењем.

– И ја сам мислила да треба прекинути. Варвара Петровна јако сумња у наше односе.

– Па нека је.

– Не би требало да се она баца у бригу... И остаје ли сад тако до

краја?

– Ви једнако и неминовно чекате крај?

– Да, уверена сам да ће крај доћи.

– Ништа се на свету не свршава.

– Овде ће бити свршетка. А тада ме позовите, и ја ћу доћи. Сад због.

– А какав ће бити свршетак? – осмехну се Николај Всеволодович.

– Нисте рањени? И... нисте крв пролили? – упита она не одговарајући на његово питање.

– Било је глупо: никог нисам убио, не бојте се. Уосталом, ви ћете о свему још данас чути од свију. Мени нешто није добро.

– Идем, идем. Данас, дакле, неће бити објаве вашег брака? – дода де она неодлучно.

– Данас, не; сутра, не; прексутра, не знам, можда ћемо сви помрети, и тим боље. Оставите ме, молим вас, оставите ме, најзад.

– Нећете, ваљда, упропастити ону другу... полулуду?

– Полулуде нећу, ни ону, ни другу коју; али разумну, како изгледа, упропастићу; ја сам низак и гадан, паша, тако да ћу вас, чини ми се, заиста позвати »на крају крајева«, како ви кажете, а ви ћете без обзира на свој разум, доћи. Зашто ви сами себе убијате?

– Ја знам да ћу, на крају крајева, једина ја с вама остати и... ја на то чекам.

– А ако вас ја, на крају крајева, на позовем него побегнем од вас?

– То не може бити, зовнућете ме ви.

– Ту има много презирања према мени.

– А не само презирања, ви знате.

– Дакле, ипак, презирања?

– Ја нисам тако казала. Бог је сведок, силно бих желела да вам никад не будем потребна.

– Једна фраза туче другу. И ја, такође, не бих желео да вас упропастим.

– Никад, ничим ви мене не можете упропастити, ви то сами знате боље неко ико – одговори Дарја усплахирено и с одлучношћу. – Ако не будем код вас, биће милосрдна сестра, биће чуварка, неговаћу болесника,

или ћу бити књигоноша,[169] продавати Јеванђеље. Тако сам одлучила. Ја не могу бити ничија жена, нити могу живети у кућама као што је ова. То нећу... Ви знате све.

– Не, ја никад нисам могао дознати шта ви хоћете; мени се чини да се ви мноме интересујете као што се остареле чуварке, по чему било, интересују једним болесником више но другим или, још боље, као што неке богомољке старице, клецкајући с погреба на погреб, претпостављају неке покојнике као лепше од других.[170] Што ме тако чудно гледате?

– Јесте ли ви много болесни? – упита она болећиво и некако особито се загледа у њега. – Боже! И овај човек хоће да постоји без мене!

– Слушајте, Даша, ја сад непрестано видим привиђења. Синоћ, на мосту, један мали сотона нудио ми се да убије Лебјаткина и Марију Тимофејевну, да бих се ослободио свог законитог брака, и то тако да се свему изгуби траг. Као јамство тражио је три рубље у сребру, али јасно је наговестио да ће цела операција стати не мање него једну и по хиљаду рубаља. Богме, тај нечастиви добро рачуна! Књиговођа! Ха-ха!

– А ви сте тврдо уверени да је то било привиђење?

– О, не, никакво привиђење! То је просто био Фећка робијаш, разбојник, бегунац с робије. Али није ствар у томе; него, шта мислите ви да сам урадио? Дао сам му сав свој новац из новчаника, и он је сад потпуно уверен да сам му дао капару!

– Ви сте га срели ноћас, и он вам је такву понуду учинио? А зар не видите да су они свуд око вас разапели мреже!

– Па нека их. Него, да ја вама кажем: вас је окупило једно питање, то видим по вашим очима – додаде он уз зао и љутит осмех.

Даша се уплаши.

– Нити има каквог питања, нити има какве сумње, боље ће бити да ћутите! – повика она у страху, као да се брани од питања.

– Дакле, ви сте уверени да ја нећу отићи Фећки у биртију?

– О, боже! – пљесну она рукама – зашто ме тако мучите!

– Онда, опростите ми глупу шалу; мора бити да од њих примам рђаве манире. Знате, од ноћас имам страшну вољу да се смејем, једнако да се смејем, непрестано, дуго, много. Начисто сам заражен смехом... Пст! Дошла је мати; познајем по томе како су кола стала пред кућом.

Даша га ухвати за руку.

– Нека вас бог сачува од вашег демона и... позовите ме, позовите што пре!

– О, какав мој демон! То је просто мало, гадно скрофулозно ђаволче с кијавицом, од оних који нису успели. А ви, Даша, ви опет не смете нешто да кажете?

Она га погледа болно и прекорно, па се упути вратима.

– Чујте! – повика он за њом с пакосним осмехом. – Ако... ако, е па, једном реци, ако... разумете ли, дакле, ако бих у ону биртију. и ако бих затим вас позвао... да ли бисте дошли, и после биртије?

Она покри лице рукама и изиђе, а не осврте се нити ину одговори.

– Доћи ће и после биртије! – прошапута он размисливши мало и гадљиво презирање оцрта му се на лицу: – Чуварка! Хм... Уосталом, мени, може бити, баш то и треба!

ЧЕТВРТА ГЛАВА

СВИ У ОЧЕКИВАЊУ

I

Утисак који је двобој учинио на наше друштво (а о двобоју се брзо рашчуло) био је врло значајан по једнодушности с којом су сви похитали да се без икаквих ограда изјасне за Николаја Всеволодовича. Многи од његових тадашњих непријатеља рекоше одлучно да су његови пријатељи. Главни узрок за овако изненадан обрт у друштвеном мишљењу лежао је у неколико речи једне личности која дотле није ништа исказивала, речи гласних и врло згодних, које су једним махом целом догађају дале значење које је необично заинтересовало велику већину код нас. То се десило овако:

Одмах сутрадан после догађаја жена предводника племства наше губерније славила је свој имендан, те се код ње скупио цео град. Ту је била или, тачније, ту је имала првенство Јулија Михаиловна; а дошла је била са Лизаветом Николајевном, која је блистала у пуном сјају своје лепоте и особите веселости, што се многим нашим госпођама, тога пута, учинило одмах нарочито сумњиво. Овде треба да кажем да о њеној веридби с Маврикијем Николајевичем више није могло бити никакве сумње. На шаљиво питање једног пензионисаног но важног генерала, о коме ће још бити речи, сама Лизавета Николајевна је те вечери отворено одговорила да јесте вереница. Али – шта мислите – апсолутно ни једна од наших госпођа није хтела у то да верује. Све су оне и даље тврдоглаво веровале у неки роман, неку судбоносну породичну тајну која се одиграла у Швајцарској, али однекуд, неминовно уз учешће Јулије Михаиловне.

Тешко је рећи откуд су се тако упорно одржавали ти гласови или, боље рећи, та уображења, и зашто су баш Јулију Михаиловну у то уплитали. Али тек што она уђе у салу, сви су је погледали необичним погледима, препуним очекивања. Треба такође рећи: због скорашњег дуела и неких околности које су га пратиле, о њему се вечерас није говорило гласно, само са обазривошћу. Уз то, још ништа се није знало о држању власти. Дуеланти, колико је познато, нису били узнемиравани. Сви су знали, на пример, да је Артемије Павлович рано ујутру отишао на своје имање, у Духово, без икакве сметње.

Разуме се, сви су жељно чекали да неко први гласно узме реч, па да тиме отвори врата пред нестрпљивошћу друштва; надали су се нарочито у поменутог генерала и нису се преварили.

Овај генерал, један од најугледнијих чланова нашег клуба, не врло имућан поседник, али са особитим и јединственим начином мишљења, старомодни удварач госпођица – особито је волео, између осталога, да у

великом друштву почиње разговор гласно, с генералском важношћу, и управо о ономе о чему сви још разговарају с опрезним шапутањем. То је, рекло би се, чинило као његову посебну улогу у нашем друштву. При том, он је нарочито развлачио речи, и слатко их изговарао; а ту је навику, вероватно, позајмио од Руса који су путовали по туђини, или од оних некад богатих поседника руских које је ослобођење сељака најјаче разорило. Степан Трофимович је једном рекао: што је поседник горе пропао, тим је речи слађе врскао и развлачио. Уосталом, и он је речи слатко развлачио и врскао, али то није запажао.

Генерал отпоче као човек зналац. Осим што је с Артемијем Павловичем био неки далеки род (премда у свађи и парници), он је, поред тога, некад и сам имао два двобоја; штавише, због једног од њих био је отеран на Кавказ као прост редов.

Неко помену Варвару Петровну, да, ево, већ други дан излази »после болести!« Управо није поменуо баш њу, него изврсну опрему њене четворне запреге из сопствене коњушнице Ставрогиних. Генерал одмах дода де да је данас срео »младог Ставрогина« на коњу. Зачас су сви ућутали. Генерал цокну устима и вртећи међу прстима поклоњену лепу златну табакеру, објави:

– Жао ми је што нисам овде био пре неколико година... Хоћу рећи, био сам у Карлсбаду... Хм. Врло ме интересује тај младић, о коме сам тада затекао много свакојаких разговора. Хм. А, овај, је ли истина да је он умно поремећен? Неко је нешто био рекао, онда. Сад опет чујем да га је овде некакав студент увредио пред његовом рођаком, а он се завукао од њега испод стола. А јуче чујем, од Степана Трофимовича, да се Ставрогин тукао с тим... Гагановом. И то једино са галантном намером да своје чело подметне под махнитчеву цев, само да би га се отресао. Хм. То је по стилу гарде из двадесетих година... Залази ли он код кога год овде?

Генерал заћута, као да чека одговор. Врата пред друштвеним нестрпљењем отворила су се.

– А шта је простије од тога? – одједанпут се мало јаче издвоји глас Јулије Михаиловне, узрујане због тога што су сви одједном, као по команди, окренули погледе на њу. – Зар је чудновато што се Ставрогин тукао с Гагановом, а што није платио студенту! Није тек могао свог некадашњег роба позвати на двобој!

Значајне речи! Просто и здраво објашњење, па ипак, још ником досад није пало на ум. Због тога су те речи и биле од необичних последица. Све

ситно и анегдотично, све скандалозности и сплеткашења, све то одједанпут оде у позадину; истаче се нешто друго. Објавио се одједаред нов човек, личност о коју су се сви огрешили, личност са готово идеалном озбиљношћу схватања. Он, кога је смртно увредио студент, дакле, човек образован и који већ више није роб – он прелази преко те увреде стога што је увредитељ некадашњи његов припадник, роб. У друштву стоји граја, иду сплетке; друштво, површно и брзоплето, презриво гледа на човека који је ударен у лице, али он не мари за мишљење друштва, друштва које правим појмовима није дорасло да о тим појмовима суди.

– А, међутим, нас двојица, ја и ви, Иване Александровичу, ево разговарамо и судимо о правим појмовима – рече један старина из клуба другоме, с племенитом храброшћу да сам себе изобличи.

– Јест, Петре Михаиловичу, јест – одобравао је други. – И још онда устају против омладине.

– Није реч о омладини, Иване Александровичу – умеша се трећи. – Није реч о омладини: ово је звезда, а не неки од омладине; тако то треба разумети.

– Па нама је то и потребно; осиромашили смо у људима.

Овде је главно било што је »нови човек«, осим што се показао као »несумњиви племић«, био уз то и један од најбогатијих спахија губернијских, дакле, није ни могао да се не покаже и као бранилац и утицајни јавни радник. (Ја сам и раније већ узгредно помињао о расположењу наших поседника земље.)

Чак падоше и у узбуђење:

– Он не само што студента није позвао на двобој него је нарочито скрстио руке позади... добро скрените пажњу на то, ваша преузвишености! – уметну један.

– Нити су га у нови суд потезали – дода други.

– Иако би му нови суд досудио петнаест рубаља казне због племићке личне увреде; хе-хе-хе!

– Ма ја вама да кажем тајну новог правосуђа – упаде у реч трећи са жестином: – кад ко превари, или украде, па га на месту ухвате, или се докаже, трчи што пре кући и убија своју мајку! За трен ока биће ослобођен! Госпође са естраде махаће му батистеним марамицама. Несумњива истина!

– Истина! Истина!

Наравно, ни сад се није прошло без анегдота Споменуте су опет везе

Николаја Всеволодовича с грофом К. Била су позната озбиљна и усамљена мишљења грофа К. о најновијим реформама. Позната је била и његова знатна активност, у последње време унеколико застала. И одједном сви беху уверени да је Николај Всеволодович верен с једном од кћери грофа К., мада за такву новост није било поузданог основа. А што се тиче тобожњих чудноватих догађаја у Швајцарској са Лизаветом Николајевном, госпође то више и не помињу. Да узгред кажем: даме Дроздове су баш у то време посвршавале све посете дотле још необављене, и сви су сад знали да је Лизавета Николајевна једна сасвим обична девојка, која се са својим болесеним живцима »пренемаже«. Њену несвестицу на дан доласка Николаја Всеволодовича сад су објашњавали као прост ужас после студентовог ружног поступка. Појачавали су прозаичност баш свега оног чему су пре сами желели дати некакав фантастичан колорит. И на некакву »хромку« су сасвим заборавили, стидели су се и да је помену. »Па нека је баш и стотина хромки – ко није био млад!« Истицали су поштовање Николаја Всеволодовича према матери, пронашли његова разна доброчинства, пријатељски говорили о његовој учености коју је за четири године стекао на немачким универзитетима. Понашање Артемија Павловича обележили су као нетактичност: »Своја својих не познаша«; Јулији Михаиловној су признали највећу оштроумност.

И тако, кад напослетку дође у друштво и сам Николај Всеволодович, сви га дочекаше са најнаивнијом озбиљношћу; у свима очима, упртим у њега, читало се нестрпљиво очекивање. А Николај Всеволодович се одмах затвори у најстроже ћутање; тим је, наравно, свакога задовољио много више него да је напричао пуне три торбе. Речју, успео је у свему, ушао је у моду. Отпоче, као и пре, да извршује све губернијске обичаје и правила, до префињености. Јер, у губернијском друштву, кад се ко једном појави, више се не може одвојити и живети за себе. Нађоше да није весео; али, веле, »човек тај је много претрпео, човек је то не као остали: има тај о чему да мисли«, штавише, и његова поноситост и она презрива неприступачност због које су га пре четири године код нас онолико мрзели сад се поштовала и свиђала.

Највише од свих тријумфовала је Варвара Петровна. Не могу рећи да ли је много жалила разорене снове у погледу Лизавете Николајевне. Ту је, свакако, помогао породични понос. Једно беше чудно: Варвара Петровна је одједанпут у највећој мери веровала да је Nicolas одиста »изабрао« једну од кћери грофа К.; а што је најчудније, веровала је и гласовима који су њој, као и свима, долазили по ветру, а сама није смела да пита Николаја

Всеволодовича. Једно двапут-трипут, ипак, није се могла уздржати; весело, испотиха га је прекорела што према њој није искрен. Николај Всеволодович се на то осмејкивао и даље ћутао. Ћутање се примало као знак одобравања. При свем том она никако још није заборављала хрому девојку. Помисао на њу лежала јој је на срцу као камен, као мора, мучила је чудноватим привидима и нагађањима и све то уједно и у исти мах са сновима о кћерима грофа К. Али о томе ће још бити говора доцније. Разуме се, друштво се према Варвари Петровној понашало опет са изванредним и предусретљивим поштовањем; додуше, она се тиме мало користила и излазила је врло ретко.

Ипак, губернаторовица је учинила свечану посету. Разуме се, никог јаче него њу нису заробиле и очарале оне наговештајне речи Јулије Михаиловне приликом вечери код предводитељеве жене, које смо навели. Те речи су Варвари Петровној много туге са срца скинуле и једним махом решиле много штошта од оног што је њу од оне несрећне недеље јако мучило. »Ја ту женску нисам разумела!« – рекла је она са наглошћу њој својственом и Јулији Михаиловној је отворено изјавила да је дошла да јој захвали. Јулији Михаиловној је то поласкало, али је сачувала своје достојанство. У то време она је већ увелико осећала своју вредност, можда чак мало и претерано. На пример, усред разговора је рекла Варвари Петровној да она о раду и учености Степана Трофимовича није никад ништа чула.

– Наравно, примам младог Верховенског и указујем му пажњу. Он јесте нерасудан, али још је млад; уосталом, има озбиљну спрему. То ипак није неки бивши критичар у оставци.

Варвара Петровна одмах похита да каже како Степан Трофимович никад није био критичар; напротив цео је живот провео у њеној кући. А чувен је са извêсних околности под којима је започео своју каријеру и које су »целом свету и сувише познате«; у последње време, пак, по својим радовима на шпанској историји; а спрема се такође да пише и о стању садашњих немачких универзитета и, како јој се чини, и нешто о Дрезденској мадони. Једном речи, Варвара Петровна не хтеде Јулији Михаиловној предати Степана Трофимовича на милост и немилост.

– О Дрезденској мадони? О Сикстинској? Chere Варвара Петровна, ја сам пред том сликом седела два сата и отишла разочарана. Нисам ништа разумела и много сам се чудила. И Кармазинов каже да је ту слику тешко разумети. Данас нико ништа више у њој не налази, ни Руси ни Енглези. Целу ту славу извикали су старци.

– Нова мода, дакле.

– Ја мислим да нашу омладину не треба занемаривати. Вичу да су комунисти; а по моме мишљењу, њих, младе, треба штедети и ценити. Ја сад читам све, све новине, природне науке, све добијам јер, напослетку, треба знати с ким се живи и с ким се ради. Не иде то: читав век проживети на висинама своје фантазије. Ја сам извела закључак и узела за правило да према омладини треба бити пажљив и љубазан и баш тиме је држати на ивици. Верујте, Варвара Петровна, да њу, омладину, само ми, друштво, благотворним утицајем, а поименце пажњом, можемо задржати испред понора у који је гура нетрпељивост свих тих некаквих стараца. Уосталом, мени је врло мило што сам сазнала то о Степану Трофимовичу. Ви сте ми дали мисао: он нам може бити од користи на нашем књижевном предавању. Ја, знате, спремам цео један дан забаве, са прилозима у корист сиромашних гувернаната у нашој губернији. Оне су расејане по Русији; рачуна се да их само у нашем срезу има до шест; поред њих, две телеграфисткиње, две, опет, уче академију, а и остале би желеле, али немају средстава. Судбина руске жене ужасна је, Варвара Петровна! Од тога се данас прави универзитетско питање, о томе је и министарски савет држао седницу. У нашој чудној Русији може се радити све што се хоће. И зато, опет, једино само нежношћу и искреним топлим учешћем целог друштва ми ту велику општу ствар можемо управити на прави пут. О, боже, зар има у нас много светлих личности! Свакако има, али оне су растурене. Прибљимо ближе једно другом и бићемо јачи. Речју, код мене ће прво бити књижевни mâtiné, затим лак доручак, па онда, после одмора, истог дана увече бал. Хтели смо већ да отворимо живим сликама, али, изгледа, треба много издатака, па ће се стога за публику приредити један или два кадрила с маскама и карактеристичним костимима, који ће представљати неке познате књижевне правце. Овај шаљиви предлог потиче од Кармазинова; он ми много помаже. Знате, он ће нам прочитати своју последњу ствар, за коју још нико не зна. Он оставља перо и више неће писати; та последња ствар, то је његов опроштај са јавношћу. Дивна стварчица под насловом »Merci«.[171] Назив је француски, али он налази да је тако забавније, чак и финије. А и ја, ја сам га, штавише, и наговорила. Ја мислим да би Степан Трофимович могао такође нешто да нам прочита, ако је краће и... не баш тако много учено, чини ми се, и Петар Степанович, и још неко ће још нешто прочитати. Петар Степанович доћи ће до вас да вам покаже програм, или, још боље, допустите мени да свратим.

– А и ви, госпођо, допустите мени да се на вашој листи упишем за

прилог. Казаћу све Степану Трофимовичу и лично ћу га замолити.

Варвара Петровна врати се кући потпуно придобивена. Свим силама била је за Јулију Михаиловну. А нешто се много наљутила на Степана Трофимовича; а он, сиромашак, седећи код куће, ништа није ни знао.

– Заљубљена сам у њу, не знам како сам се могла тако преварити о тој жени – рече она Николају Всеволодовичу и Петру Степановичу, који је предвече свратио.

– Е, са старим се свакако морате помирити – јави се Петар Степанович; – он је у очајању. Ви сте га сасвим у кухињу прогнали. Јуче, срео вас је у вашим колима, поздравио вас, а ви сте се окренули. Знате, ми ћемо да га издигнемо; ја имам неке намере с њиме, он још може бити од користи.

– О, он ће држати предавање.

– Не мислим само на то. Него, хтео сам баш данас да одем до њега. И тако, да му ја кажем?

– Ако хоћете. Не знам, уосталом, како ћете то удесити – рече она неодлучно. – Ја сам и сама намеравала да с њим поразговарам и хтела сам му за то одредити дан и место.

Она се јако намршти.

– Ех, одређивати још и дан, не вреди. Казаћу му просто ја.

– Молим, кажите му. Уосталом, додајте да ћу му ја на сваки начин одредити дан. Додајте то свакако.

Петар Степанович оде клибећи се.

Уопште, уколико се сећам, он је у то време био некако особито зао и упуштао се у претерано нестрпљиве испаде, готово према сваком. Чудновато је како су му сви то праштали. Уопште, утврдило се мишљење да на њега треба гледати некако нарочито. Напомињем, двобој Николаја Всеволодовича примио је он са нарочитом пакошћу. То га је врло изненадило; сав је позеленео кад су му испричали. Можда је патило његово самољубље што је то дознао тек сутрадан, пошто су већ сви чули.

– Па ви нисте имали права туђи се – шапну он Ставрогину петог дана, кад се с њим случајно нашао у клубу.

Значајно је што се за тих пет дана никако нису видели, премда је Петар Степанович готово сваког дана дотрчкавао Варвари Петровној.

Николај Всеволодович погледа га ћутке, неприбрано, као да не схвата о чему је реч, и прође не стајући. Кроз велику клупску дворану оде у

трпезарију.

– Били сте и код Шатова... и желите да се чује оно о Марији Тимофејевној – потрча он за њим и као у расејаности ухвати га за раме.

Николај Всеволодович стресе са себе његову руку, нагло му се окрете и намршти се претећи. Петар Степанович га погледа и осмехну се чудноватим, дугим осмехом. Све то потраја један трен. Николај Всеволодович оде даље.

II

Од Варваре Петровне Петар Степанович се одмах упутио старом; а што је тако хитао, беше једино из пакости, да се освети за једну ранију увреду, за коју ја досад ништа нисам знао. Ево шта је било: о њиховом последњем виђењу, а то је било прошле недеље, у четвртак, Степан Трофимович, који је, уосталом, сам почео препирку, истерао је Петра Степановича штапом из куће. Он је то тада сакрио од мене; али данас, тек што је Петар Степанович дошао, са својим ваздашњим осмејком толико наивно надменим и са немило радозналим погледом који продире у сваки кутак – Степан Трофимович даде ми потајан знак да не излазим из собе. Те тако су њихови прави односи изишли на видело и преда мном, јер сам овог пута чуо цео разговор.

Степан Трофимович се опружио на софи. Од онога четвртка опао је и пожутео. Петар Степанович се наместио поред њега најфамилијарније, без устезања подавио ноге пода се и на софи заузео много више места него што је налагало поштовање према оцу. Степан Трофимович је ћутке и достојанствено заузео место по страни.

На столу је лежала отворена књига. Роман шта да се ради.[172] Авај, морам признати једну необичну слабост нашег пријатеља: сан да он треба да изиђе из самоће и да поведе последњу битку све више и више узимаше маха у његовој саблажњеној уобразиљи. Ја се досетих да је он тај роман добавио, и проучавао, једино у намери да би се, за случај сукоба са »дрекавцима«, за времена упознао с њиховим методама и аргументима баш из њиховог »катихизиса«, па кад се на тај начин спреми, онда да их свечано, пред њеним очима побије. Ох, што га је та књига мучила! Каткад, у очајању, бацио би је, скочио с места и готово ван себе ходао по соби:

– Признајем да је пишчева основна идеја тачна – говорио је у грозници – али то је тим страсније! То је и наша идеја, баш наша; ми, ми смо је први усадили, однеговали, припремили; шта би ново они могли рећи после нас! Али, боже мој, како је све унакажено, искварено! – узвикивао је куцкајући прстима по књизи. – Јесмо ли ми оваквим закључцима тежили? Ко може овде да позна првобитну мисао?

– Просвећујеш се? – рече Петар Степанович и развуче уста, узевши књигу са стола и прочитавши натпис. – И време је, већ одавно. Донећу ти нешто још боље, ако хоћеш.

Степан Трофимович поново и с достојанством ћута и на то. Ја сам

сео украј, на дивану.

Петар Степанович брзо објасни зашто је дошао. Разуме се, Степан Трофимович се преко мере изненадио и слушао га у страху помешаном са срџбом.

– И та Јулија Михаиловна рачуна да ћу ја доћи к њој да читам!

– Оно, нема она баш тако прешну потребу за тобом! Хтела је само да ти поласка, те да се тиме додвори и умили Варвари Петровној; али само по себи се разуме, ти нећеш смети одрећи. А и теби се то хоће, мислим! – он се опет исклиби. – Сви ви старци имате паклену амбицију. Али, чуј ме, пази да не буде баш тако досадно! Ти спремаш, не знам тамо, некакву шпанску историју, како ли? Дај ти то мени на два-три дана раније; да разгледам, иначе, бојим се, успаваћеш свет.

Плаха и сувише оголићена грубост ових заједања била је очевидно намерна. Као да се са Степаном Трофимовичем и не може говорити другим, пробранијим језиком и с финијим појмовима. Степан Трофимович се упорно причињавао као да и не запажа увреде. Али синовљи испади све јаче и јаче га потресаху.

– И баш она, она лично наредила је да ми се то каже преко... вас? – запита он бледећи.

– То јест, она хоће да ти одреди дан и место за узајаман споразум... остаци вашег сентименталисања. Ти си двадесет година с њом кокетовао и привикао си је на најсмешније манире. Али буди спокојан. Данас већ тога више нема; она сама рекне почешће да те сад »прегледава«. Ја сам јој, пак, без околишења разјаснио да је цело то ваше пријатељство само узајамно просипање помија. Много ми је, брате, причала! пхи, ала си ти лакејске дужности вршио цело то време. Ја сам црвенео за тебе.

– Ја вршио лакејску дужност? – не уздржа се Степан Трофимович.

– Још горе, био си паразит, дакле, добровољан лакеј. Лењ за рад, а на новац, опет, имао си апетит. Сад и она све то разуме и страшно је што је причала о теби. О, брате, што сам се смејао твојим писмима њој; стидно и гадно! А ви, ви сте, богме, врло искварени, врло искварени! У милостињи увек има нешто што квари; ти си зато очевидан пример!

– Она ти је показивала моја писма!

– Сва. То јест, наравно, кад би се могла прочитати сва! Пхи, колико си хартије исписао! Мислим да има више од две хиљаде писама!... Али, знаш ли ти, стари, ја мислим да је био један тренутак када је она била готова

поћи за тебе! Испустио си то на најглупљи начин! Ја наравно, говорим са твоје тачке гледишта. Боље би било свакојако него сад, када те умало нису оженили »туђим гресима«, као луду зарад шале и за новац.

– За новац! Она, она то каже, за новац! – узвикну Степан Трофимович болно.

– Него како? И шта хоћеш, ја сам те баш у том смислу и бранио. То је једини твој пут оправдања. Она је и сама разумела да ти је новац био потребан, као и сваком, и да с те тачке, може се рећи, имаш право. Ја сам јој доказао, као два пута два, да сте вас двоје живели под узајамним условима: она, капиталисткиња, а ти поред ње сентименталан ћалов. Она се, уосталом, не љути због новца, премда си је музао као козу. Њу само обузима мрзосна љутња што ти је двадесет година веровала, што си је за нос вукао некаквом племенитошћу и тако дуго приморавао је на лаж. Да је и она лагала, то неће никад признати; но зато ћеш ти двапут више извући своје. Не разумем како се ниси досетио да ћеш кад-тад морати да положиш рачуне. Па имао си бар мало памети! Јуче сам је посаветовао да те пошаље у дом стараца; буди миран, у пристојан дом, неће ти бити криво; она ће, изгледа, тако и учинити. Сећаш ли се свог последњег писма које си мени послао док сам се бавио у х-ској губернији, пре три недеље?

– Да јој га ниси показао? – скочи Степан Трофимович у страху.

– А како да не! То ми је био први посао. Писмо у коме извештаваш како те она експлоатише, завиди твом таленту и, већ, дабогме, све о »туђим гресима«. О, брате, што ти имаш много самољубивости! Много сам се смејао. Уопште, твоја су писма преко мере досадна; имаш ужасан стил. често их нисам ни читао; једно се и сад нераспечаћено вуче тамо код мене; сутра ћу ти га послати. Али ово, ово последње твоје писмо, врхунац је савршенства! што сам се смејао, што сам се смејао!

– Изроде, изроде! – јаукну Степан Трофимович.

– Иди до ђавола, с тобом се не може разговарати! Опет си увређен, као и прошлог четвртка.

Степан Трофимович се исправи претећи:

– Како се усуђујеш да говориш са мном таквим језиком?

– Каквим језиком? Простим и јасним.

– Реци ти мени, најзад, изроде: јеси ли ти мој син или ниси?

– То ћеш ти најбоље знати. Наравно, сваки отац у том случају је наклоњен заслепљености.

– Умукни, умукни! – сав је цептао Степан Трофимович.

– Ето видиш, вичеш и грдиш као прошлог четвртка, кад си хтео штап да подигнеш на мене; а ја сам, међутим, баш онда нашао онај документат. Из радозналости цело сам вече претурао по коферу. Истина, нема ништа поуздано; можеш се радовати. То је само писамце моје матере оном Пољаку. Али судећи по њеном карактеру...

– Још само једну реч, па ћу те ударити по образу.

– Гледајте, људи! – окрете се он одједном мени. – Видите, то је тако међу нама још од прошлог четвртка. Мило ми је што сте сад бар и ви овде, па оцените. Прво, факат: он ме прекорева што ја овако говорим о матери; али зар ме није баш он сам подстакао на то? Зар у Петрограду, док сам још био гимназист, није он био тај који ме је и по двапут ноћу будио, грлио ме и плакао као жена; и, шта мислите, шта ми је причао, тако, ноћу? Оне масне анегдоте о мојој матери. Од њега сам прво чуо за њих.

– О, ја сам онда говорио у најузвишенијем смислу! Он, ти ме ниси разумео! Ништа, ништа ме ниси разумео!

– Па ипак, ти си то изводио гадни је него ја, гадније, ипак, признај. Јер, видиш, ако хоћеш, мени је свеједно. Ја на ово гледам с твоје тачке. С моје тачке, буди миран: ја мајку не осуђујем; јеси ли ти – добро, ти; је ли Пољак – добро, Пољак, свеједно ми је! Ја нисам крив што је вама то тамо у Берлину испало тако глупо. А и је ли могло код вас бити штогод паметније? И зар после свега овог ви нисте смешни људи! И зар теби није свеједно: јесам ли ја твој син или нисам? Слушајте само – повика према мани: – он целог века ни рубљу није на мене утрошио, до моје шеснаесте године није ме ни знао ни видео, затим ме је овде опљачкао, а сад узвикује да га је целог века срце болело за мном и превија се преда мном као глумац. Та нисам ја Варвара Петровна, молим те!

Он устаде и узе шешир.

– Проклињем те од сада! – подиже Степан Трофимович руку изнад њега, блед као смрт.

– У какве све глупости човек не пада! – зачуди се Петар Степанович. – Дакле, збогом старино, никад ти више нећу доћи. Твој напис пошаљи ми раније, то не заборави, и постарај се, ако можеш, да буде без глупости; факта, факта, и опет факта, а, што је главно, што краће. Збогом!

III

На ово су имали утицаја и неки сасвим други узроци Петар Степанович је одиста имао неких намера према родитељу. Како ја мислим, син је рачунао да га доведе до очајања и тако да га наведе на јаван скандал једне одређене врсте. То му је било потребно ради даљих смерова, других, о којима ће доцније још бити речи. Сличних рачуна и планова прикупило се у њега необично много у то доба – разуме се, готово све фантастичних. Сем Степана Трофимовича, имао је он на уму још једног мученика. Уопште, имао је на уму много мученика, како се то напослетку и видело, али је нарочито рачунао на овог другог, а то је био господин фон Лемпке.

Андрej Антонович фон Лемпке био је из оног (природом) фаворизованог племена од којег се у Русији, по календару, броји на неколико стотина хиљада и које, можда, ни само не зна да у њој, својом масом, чини један озбиљно организован савез. Разуме се, тај савез није унапред смишљен и уговорен, него тако, постоји сам по себи, у самом племену, без разговора и договора, као нека морална обавеза, и одржава се узајамном потпором свих чланова тога племена, свакад, свуда, и уз свакојаке околности.

Андрej Антонович имао је част васпитавати се у једном од оних виших руских школских установа које пуни омладина јаче обдарена везама или имућношћу породице. Питомце таквих завода упућују, готово одмах чим сврше школу, да заузму доста значајне дужности у некој врсти државне службе. Андрej Антонович имао је једног стрица инжењерског потпуковника, а другог пекара; али он се ипак пробио до више школе и у њој нашао доста саплеменика њему сличних. Био је весео друг, а доста туп у учењу; сви су га, међутим, заволели. Када доцније, у старијим разредима, многи од младића, на првом месту Руси, научише да расправљају о високим савременим питањима, и то тако као да ће, чим сврше школу, све ствари довести у ред – Андрej Антонович остаде и даље да води најневинији ђачки живот. Он је сваког засмејавао испадима, додуше не баш врло духовитим, осим ако не циничним, али он је то хтео и то ставио себи у задатак. Или чудновато смиче кад га наставник што пита, само да би насмејао и другове и наставнике; или у спаваћој соби представља циничну живу слику, уз опште пљескање; или једино носем одсвира (и то доста весто) увертиру из Фра-Дијавола. Одликовао се, такође, и намерном неуредношћу одела, налазећи некако да је то духовито; а последње године почео је пискарати песмице, и то на руском језику. Свој рођени народни

језик знао је граматички врло рђаво, као и многи његови сународници у Русији. Та љубав за стихове здружила га је с једним мргодним и као нечим занетим другом, сином неког сиромашног генерала Руса, кога су у заводу сматрали као будућег књижевника. Друг се заштитнички понашао према Андреју Антоновичу. Десило се, три године по изласку из завода, да онај мргодни друг, који је напустио свој позив за љубав руске књижевности и због тога се већ кочоперио у подераној обући и у летњем капуту и у дубоку јесен и цвокотао од хладноће, изненада се десило, на Аничкову мосту, да тај бивши друг сретне свог некадашњег protege, »Лемпку«, како су га у заводу звали и сви остали. На први поглед, он га чак није ни познао и застаде зачуђен. Пред њим је био младић одевен без замерке, са дивно изведеним »бакенбардима« рибаста одсјаја, са цвикером, у лакованим ципелама, у новим рукавицама, у широком капуту од шармера и са портфељем под руком. Лемпке упути другу неколико љубазности, каза му своју адресу и позва га да му понекад увече дође. Показало се и то да он више није »Лемпка«, него »фон Лемпке«. Друг му је отишао само једном, па и то можда не из чиста срца. На степеницама, доста ружним и нимало парадним али застртим црвеном чохом, дочека га вратар и ослови. Горе зазвони звонце. Али место богатства коме се гост надао, он нађе само свог »Лемпку«, у побочној соби, врло малој, мрачној и старој, која је великом тамно-зеленом завесом била подељена на двоје и имала, истина, мек, али врло овештао тамнозелен намештај и тамнозелене завесе на уским и високим прозорима. Фон Лемпке се сместио код неког сасвим далеког сродника, свог заштитника. Озбиљан, отмено љубазан дочека он госта пријатно. Поразговарали су о књижевности, али, у скромним границама. Лакеј у белом прснику донесе танак чај и мајушне округле суве колаче. Друг, из пакости, потражи селтерске воде. Донесе му, али после нешто чекања; Лемпке се уз то мало збунио и по други пут без потребе позвао лакеја да му нареди. Понудио је госта, ако жели, да што мезети; и, видело се, био је задовољан кад је онај одбио и напослетку отишао. Просто-напросто, Лемпке је започињао каријеру и живео је код генерала, угледног свог рођака.

У то доба он је уздисао за генераловом петом ћерком и чинило му се да има наде. Али при свем том, Амалију су, кад је томе дошло време, удали за неког старог фабриканта Немца, старог друга старог генерала. Андрej Антонович није много туговао, него је направио – позориште од хартије. Завеса се диже, излазе глумци, машу рукама, публика по ложама, оркестар неким начином превлаци гудалима преко виолина, капелник маше палицом,

а у партеру каваљери и официри пљескају длановима. Све то направљено од хартије, све то измислио и израдио фон Лемпке; пола године се занимао тим послом. Генерал је приредио нарочито интимно вече; изнели су позориште на приказ и свих пет генералових кћери, са новом младом, онај фабрикант и многе госпође и госпођице са својим Немцима, пажљиво су разгледали позориште и хвалили га; после су играли. Лемпке је био врло задовољан и брзо се утешио.

Прођоше године и он направи каријеру. Увек је служио на истакнутим местима и увек под управом једноплеменика и, напослетку, дослужио до чина врло – важног према његовим годинама. Већ одавно је желео да се ожени и већ одавно меркао врло пажљиво. Кришом од старешине послао је у један часопис приповетку, али је нису штампали. Зато је направио цео железнички воз и опет изиђе врло успела стварчица; путници са ручним торбама, децом и псима излазе из чекаонице и улазе у вагоне. Возовођа и служитељи ходају, звонце звони, даје се знак и воз полази пругом. На овој вештиници радио је читаву годину. При свем том ваљало се оженити. Имао је доста широк круг познанства, већином у немачком свету; али се кретао и у руским сферама, разуме се због старешина. Напослетку, кад му је тридесет осма година куцнула на врата, добио је и наслеђе. Умро му стриц пекар и по завештању оставио му тринаест хиљада. Требало је сад добити самостално место. Господин фон Лемпке, и поред доста угледне висине свог положаја, био је врло скроман. Био је врло задовољан да добије какво стално местанце на коме би од њега зависило како ће распоредити државна дрва, или што му драго у том смислу, лепо и слатко, па целога века тако да остане. Уто, место какве очекиване Мине или Ернестине, одједном се појави Јулија Михаиловна. Његова каријера једним махом подиже се за један степен више. Смеран и исправан, фон Лемпке осети да и он може да буде самољубив.

Јулија Михаиловна имала је, по староме бројању, двеста душа, а осим тога поред ње се помаљала велика протекција. С друге стране, фон Лемпке беше леп, а њој већ око четрдесет. Значајно је да се он, мало-помало и озбиљно у њу заљубљивао, према томе како се све више и више осећао младожењом. Ујутру на дан свадбе послао јој је стихове. Њој се све веома свидело, па и стихови: није шала, четрдесет година. Ускоро је он добио известан чин и известан орден, а затим је постављен за губернатора наше губерније.

Спремајући се да нам дође, Јулија Михаиловна се брижљиво старала за мужа. По њеном мишљењу, он није био без способности; умео је ући и

појавити се, умео је дубокомислено саслушати и пођутати, примио је и неколико врло лепих, отмених поза, па је могао да одржи говор, па је имао још и који одломак и кончић мисли и схватио је сјај најновијег неизбежног либерализма. При свему томе њу је узнемиравало то што је он некако и сувише мало пријемљив; после дугог и вечитог тражења каријере, почео је осећати неодољиву потребу за миром, желела је да у њега прелије своје славољубље, а он – ево га, отпочео да лепи протестантску цркву: пастор излази да држи проповед, побожни слушаоци слушају побожно скрштених руку, једна госпођа брише сузе марамом, један старац шмркће, напослетку зазвучи мала оргуља, која је била нарочито поручена и из швајцарске послата, без обзира на издатке за њу. Јулија Михаиловна, додуше са страхом, покупила му је сав тај рад чим је сазнала за њ и затворила га у свој орман; а у замену за то допустила му да пише роман, криомице. И отад је почео рачунати једино на себе. Али невоља је што је код ње било доста површности и мало мере. Судбина је њу сувише дуго пустила да девује. Сад у њеној славољубивој и унеколико раздраженој глави пролећу идеје за идејом. Правила је планове и просто хтела да управља губернијом; маштала је како ће брзо бити »окружена најбољим друштвом и почастима«; изабрала правац. Фон Лемпке се прво мало и уплашио, али је својим чиновничким тактом брзо погодио да се губернаторовања не мора нимало плашити. Прва два-три месеца су протекла баш врло угодно. Али тада испаде Петар Степанович и поче се дешавати нешто чудновато. Млади Верховенски на првом кораку поче показивати непоштовање према Андреју Антоновичу и присвоји нека чудна права над њим; а Јулија Михаиловна, увек врло осетљива на углед свог мужа, не хтеде то никако ни да опази; бар није ништа на то полагала. Младић поста њен љубимац, у њеној кући је јео и пио, готово и спавао. Фон Лемпке се стао бранити, пред светом га је називао »младићем«, лупкао га по раменима заштитнички, али тиме ништа није постигао. Петар Степанович му се увек некако у очи смејао, разговарао с њим само на изглед озбиљно, а пред светом би му рекао тек нешто сасвим неочекивано. Једном, кад се фон Лемпке вратио кући, затекао је младића у својој соби за рад где је, премда незван, седео на дивану. Петар Степанович му објасни да је свратио код њега, па како га није нашао код куће, он се »узгред испавао«. Фон Лемпке беше увређен и пожали се жени; она исмеја његову љутњу и само рече да он не уме да се држи како треба; пред њом »овај дечак« никад себи не допушта такве слободе; а, уосталом, »он је наиван и свеж, премда му је понашање ван друштвеног оквира«. Фон Лемпке се напући. Овог пута она их је помирила. Ипак, Петар Степанович није молио за опроштај, него се извукао с неком грубом пошалицом која би

се у другој прилици могла узети као нова увреда, али овог пута примише је као кајање. Слаба тачка била је у томе што је Андреј Антонович младићу некако од почетка дао маха, наиме поверио му је да пише роман, јер је уображавао да пред собом види ватреног поетичног младића, а како је већ одавно сањао о слушаоцу, он му још за првих дана познанства, једне вечери, прочита две главе свог романа. Овај је слушао не скривајући досаду, неуљудно зевао, није похвалио ништа, него при поласку замоли за рукопис, да га у доколици прочита и донесе своје мишљење. Андреј Антонович му даде. Од тог доба он рукопис није вратио, мада је сваког дана код њих свраћао; а на питања одговараше само смехом; најзад изјави да га је још онда изгубио на улици. Кад то дознаде, Јулија Михаиловна страшно се наљути на мужа.

– Да ли му већ ниси казао и за своју Кирку?[173] – узнемири се она готово са страхом.

Фон Лампке је почео да се предаје мислима; а лекари су му забранили да мисли, јер му је то шкодило. Осим тога, настале су и због губерније многе бриге и муке, о чему ћемо доцније говорити. И још, била је ту једна посебна околност због које је патило и његово супружанско срце, а не само старешинско самољубље. Кад се женио, Андреј Антонович није ни слутио да у будућности може имати породичних сукоба и свађа. Мирно је замишљао живот сањајући о Мини или Ернестини. Сад је осетио да није у стању поднети породичну грмљавину. Јулија Михаиловна се најзад отворено с њим објаснила.

– Не можеш се ти на то љутити – рече она – већ ни зато што си трипут од њега промишљенији и што и на друштвеним лествицама стојиш неизмерно више од њега. У тог дечака има још много остатака од његових некадашњих слободоумних узмаха и ја држим да су ово просто шале; али немогућно је поправити га одједанпут, него мало-помало. Нашу омладину треба ценити и чувати; ја љубављу и пријатељством утичем на њу и уздржавам је да не залута.

– Али сам ђаво зна шта он све говори – одговори јој фон Лемпке. – Ја не могу да будем толерантан кад пред људима и на моје очи тврди да влада намерно опија народ вотком како би га заглупила и тако уздржала од устанка. Замисли моју улогу кад сам приморан да то слушам пред свима.

Говорећи то, фон Лемпке се сети свог скорашњег разговора с Петром Степановичем. У простодушној намери да га разоружа својим либерализмом, он му је показао своју приватну збирку свих могућих

прогласа, како из Русије тако и из иностранства, коју од педесет девете године брижљиво прикупља, и то не као љубитељ, него просто из корисне радозналости. Петар Степанович погодио је његову намеру, а грубо рече да у једном ретку неког прогласа има више смисла него у читавој некој канцеларији, »не изузимајући, рецимо, ни вашу«.

Лемпке се постиде.

– Али то је за нас рано, сувише рано – изусти он готово молећиво и показа на прогласе.

– Не, није рано; чим ви презате, мора да није рано.

– Па ипак, ево овде, на пример: позив да се руше цркве.

– А зашто да не? Ви сте паметан човек и свакако не верујете; и сувише добро разумете да је вера потребна ради заглупљивања народа... Истина је часнија од лажи.

– Слажем се, слажем се, потпуно се с вама слажем, али то је за нас рано, врло рано... – мргодио се фон Лемпке.

– А какав сте ви, господине, онда државни чиновник кад се слажете да цркву треба рушити и с моткама поћи на Петроград и сву разлику чините само у року времена?

Ухваћен овако грубо, фон Лемпке се осети дирнут у живац.

– То није то, није! – заносио се он све више и више и љутио у свом самољубљу; – ви, као човек млад, и што је главно, који не познаје наше смерове, ви се варате. Видите, драги Петре Степановичу, нас ви називате владиним чиновницима. Добро. Самосталним чиновницима. Добро. Али сад допустите: шта ми радимо и какав је наш утицај? На вама је одговорност, а на крају, ми тако исто служимо општим интересима као и ви. Ми само придржавамо оно што ви пољуљавате, јер би се, да није нас, на све стране све рушило. Ми нисмо ваши непријатељи, нисмо ниуколико! ми вам кажемо: идите напред, унапређујте, па и уздрмавајте, хоћу рећи, преправљајте све старо што подлеже преправци; али ми ћемо вас, кад затреба, и задржати у потребним границама, а тиме ћемо вас и спасти, од вас самих спасти, јер без нас бисте ви само пољуљали Русију, одузели јој достојанствен изглед, престиж, а наш задатак и јест у томе да се старамо о њеном достојанственом изгледу. Добро уђите у суштини ствари и увидећете да смо ми једни другима потребни. И у Енглеској су торијевци и виговци потребни једни другима, узајамно. Ето, дакле: ми смо торијевци а ви виговци, ја бар тако разумем.

Андреј Антонович чак и у пâтос паде. Још од времена у Петрограду волео је он да поразговара паметно и либерално; а овде је добро било и то што нико не прислушкује. Петар Степанович је само ћутао и некако преко обичаја држао се озбиљно. То још јаче подстаче говорника.

– Знате ли ви да сам ја »домаћин губерније« – настави он ходајући по кабинету; – знате ли да због множине дужности стварно ниједну не могу да свршим, а с друге стране, могу вам такође поуздано казати да ја овде и немам шта да радим. Тајна је у томе што све зависи од владе. Лепо, нека влада створи ако хоће и републику, де, политике ради, или ради стишавања страсти, но, с друге стране, упоредо с тим, нека појача губернаторову власт и ми, губернатори, прогутаћемо републику! И зар само републику? Прогутаћемо све што хоћете; бар ја осећам да сам за то готов... Речју, нека ми влада телеграфски обзнани activité dévorante,[174] и ја ћу дати activité dévorante. Ја сам овде очи у очи рекао: »Поштована господо, ради равнотеже и цветања свих губернаторских установа једно је потребно – појачати губернаторову власт.« Видите, све те установе – било земске, било судске – ваља да живе, тако рећи, двојним животом, то јест, с једне стране, морале би дâ постоје (и ја се слажем да је то преко потребно), али, с друге стране, би опет ваљало да их не буде. Све то према погледима владе. Дакле, покаже ли се да су те установе преко потребне, ја ћу их истог часа имати као на длану; кад престане прека потреба, нико их од мене неће тражити и неће их ни бити. Тако ја разумем activité dévorante; али ње неће бити без појачања губернаторове власти. Ми, ја и ви, говоримо овде у четири ока. Знате ли да сам већ јавио у Петроград да је на вратима губернаторова дома потребан нарочити стражар, чекам одговор.

– Вама су потребна два – рече Петар Степанович.

– Зашто два? – Ту фон Лемпке застаде пред њим.

– Можда је мало један само да вас уважава. Вама треба дати два, без поговора.

Анђреј Антонович стисну лице.

– Ви... ви... Бог ће знати шта ви себи све допуштате, Петре Степановичу. Користите се мојом добротом па боцкате, одигравате некаквог bourru bienfaisant[175]...

– То, како хоћете – промрмља Петар Степанович – али ипак, ви нама крчите пут, припремате успех.

– Шта ће то рећи? Коме, какав успех? – упита фон Лемпке зачуђено, али не доби одговора.

Јулија Михаиловна, кад је чула реферат о овом разговору, била је врло незадовољна.

– Па, забога, не могу се ја старешински понашати према твом љубимцу – бранио се фон Лемпке; – особито још кад се разговор води у четири ока... Ја сам се могао изрећи из доброте срца.

– Из сувишне доброте срца! А нисам знала да ти имаш збирку прогласа. Учини ми љубав, покажи ми је.

– Да... али он ме је замолио да му их дам на један дан.

– И дали сте! Опет! – нађути се Јулија Михаиловна. – Каква је то несмотреност!

– Одмах ћу послати да ми их врати.

– Он их неће дати.

– Захтеваћу! – ускипе фон Лемпке, па чак и с места поскочи. – Ко је он да га се треба чувати! И ко сам ја да не смем ништа учинити!

– Седите и стишајте се – задржа га Јулија Михаиловна; – ја ћу, ево, одговорити на ваше прво питање; он је мени изврсно препоручен, он има способност и каткад говори ванредно паметне ствари; Кармазинов ме уверава да он готово свуда има везе и изванредан утицај на престоничку омладину. А кад бих ја, с помоћу њега, ту омладину придобила и око себе груписала, ја бих је тако сачувала од пропасти, пошто бих јој показала нов пут за њене амбиције. Он ми је из свег срца одан и слуша ме у свему.

– Али, забога, пазите! Док се тим младима ласка, они могу... ђаво ће знати шта све могу учинити! Свакако, оно је добра мисао... – бранио се фон Лемпке сметено – али... али ја сам чуо да су се уском округу појавили неки прогласи.

– Па то се још летос чуло! Прокламације, лажне новчанице, и шта све не, па ипак до данас ништа није ухваћено. Ко вам је то казао?

– Чуо сам од фон Блумера.

– Ах, ослободите ме тог вашег Блумера и никад се не усудите да ми га споменете.

Јулија Михаиловна ускипе и готово читав минут не могаде да говори. Фон Блумер је чиновник у губернаторовој канцеларији и она га је особито мрзела. О томе доцније.

– Молим те, не брини се о Верховенском – заврши она разговор; – да он суделује у неким будалаштинама, онда не би ни с тобом, ни са свима другима овде разговарао онако како разговара. Фразери нису опасни!

штавише, ја кажем и ово: нека се ма шта деси, ја ћу то прва баш од њега дознати. Он ми је одан фанатички, просто фанатички!

Напомињем, идући испред догађаја, да Јулија Михаиловна није имала надмености и славољубља, ови рђави ситни људи не би, ја мислим, успели да почине оно што су починили. Умногоме је она за то одговорна!

ПЕТА ГЛАВА

УОЧИ ПРАЗНИКА

I

Свечани дан који је Јулија Михаиловна смислила у корист гувернаната наше губерније објављиван је већ неколико пута раније и одлаган. Петар Степанович вртео се око ње непрестано, без смене, а за трчкарање служио је Љамшин, мали чиновник, који је неко време похађао Степана Трофимовича, а сад је изненадно допао милости у губернаторовој кући, да свира на фортепијану; овда-онда налазио се ту и Липутин, кога је Јулија Михаиловна гледала као уредника будућег независног губернијског листа, неколико госпођа и госпођица, па најзад и сам Кармазинов, који се, наравно, није туда вртео, само је гласно и задовољна изгледа изјавио да ће пријатно изненадити све својим »кадрилом књижевности«. Пријавило се мноштво уписника и приложника, цело наше одабрано друштво; али допуштао се упис и најнеоћабранијем, само ако се пријави с новцем. Јулија Михаиловна напомену да се каткад мора пустити мешовито друштво из разних слојева, »јер иначе, ко ће их просветити«? Створен је, пређутно, домаћи одбор и одлучено да свечаност буде демократска. Врло велики број уписника наводио је одбор на издатке; желели су да приреде нешто дивно – свечаност је стога ради и одлагана. Још никако да се одлучи где ће бити велики бал: да ли у великој пространој кући предводниковице, која им је уступа за тај дан, или код Варваре Петровне, у Скворешњицима. Тамо би било далеко, али многи из одбора тврдили су да би тамо било »слободније«. А сама Варвара Петровна и сувише је желела да бал буде у њеној куци. Тешко је решити зашто је ова поносита жена готово мољакала за то Јулију Михаиловну. Можда јој се свиђало што је, обратно, Јулија Михаиловна готово до понижавања љубазна према Николају Всеволодовичу, љубазна према њему као ни према коме. Понављам још једанпут: Петар Степанович је за све то време, стално шапатом, укорењивао у губернаторовој кући једну идеју, раније пуштену: да је Николај Всеволодович личност и да се овде бави, зачело, по неким налозима.

Владало је у то доба чудновато душевно расположење. Особито се у женском друштву појавила некаква лакомисленост и не би се чак могло рећи ни то да се развијала мало-помало. Као по ветру, пуштено је било неколико претерано слободних, разузданих идеја. Настала је нека велика развесељеност, неко лако стање, не кажем увек и пријатно. Неки неред у мозговима постаде обична ствар. Доцније, кад се све свршило, кривили су за то Јулију Михаиловну, њен круг и њен утицај. Али једва да је све то произишло једино од Јулије Михаиловне. Многи су, као за опкладу, баш

хвалили нову губернаторовицу што је умела да сложи друштво и што је све наједанпут постало забавније. За неколико скандала који су се десили Јулија Михаиловна није била нимало крива. Уосталом, тим су се скандалима сви само смејали из гласа и забављали се: није, на жалост, никог било да их спречава. Постојала је, истина, једна доста знатна гомилица лица по страни, са својим посебним погледима на ток тадашњих ствари; али ни они још нису гунђали, и они су се засад осмејкивали.

Сећам се, створило се некако само собом једно ипак обимно друштванце, чије је средиште, могу рећи, а и збиља јесте, губернаторовичина соба за примање. У том интимном друштву које се око ње тискало, разуме се омладинском, допуштало се, а постало је и правило, да се праве разне шале – каткад одиста доста разуздане. Било је ту и неколико врло симпатичних госпођа. Омладина је приређивала пикнике, вечерња посела, понекад у читавој кавалкади пролазила градом колима и на коњима. Тражиле су се авантуре, нарочито су припремане једино ради веселих анегдота. Наш град третиран је отприлике као некакав град Глупов. Те младе људе прозваше подсмевала или руге, и мало је било ствари од којих су се они устручавали. Десило се, на пример, да је жена једног овдашњег поручника, још врло млада бринета, иако измучена немаштином због мужеве мале плате, ипак, из лакомислености, села да на велике новце игра виста, у нади да заради за мантил; али је место добитка имала губитак од петнаест рубаља. Стрепећи од мужа и немајући чиме да исплати губитак, она, сетивши се да је раније имала смелости, усуди се да кришом замоли позајмицу одмах ту, у друштву, од сина нашег председника општине, једног одвише искваренога беспосличара, према својим годинама рано истрошеног. А он, не само што није одрекао него је, гласно смејући се, отишао да каже њеном мужу. Поручник, који је доиста живео оскудно само од своје плате, одвезе жену кући и на њој искали жуч колико му је душа желела, не марећи што је викала, јаукала и на коленима молила за опроштење. Овај немили случај изазва у граду само смех; и мада једна поручниковица није припадала друштву које окружава Јулију Михаиловну, ипак једна госпођа из оне »кавалкаде«, личност ексцентрична, смела и подузетна, која је однекуд познавала поручниковицу – упути се к њој у кући и сасвим просто одведе је са собом као своју гошћу. А тамо је наши ватрењаци одмах прихватише, поласкаше јој, богато је обдарише и задржаше је четири дана, толико је нису вратили мужу. Она је, дакле, остала код смеле госпође и по цели дан, с њоме и са распуштеним друштвом, јахала кроз град, ишла на весеља, на игранке. Они су је једнако

наговарали да мужа позове на суд, да направи лом. Уверавали су је да ће јој сви помоћи, да ће сведочити. Муж је ћутао, не усуђујући се на борбу. Јадница најзад увиде да ја запала у зло и четвртог дана у сумрак, једва жива од страха, побеже од својих заштитника, па се опет врати свом поручнику. Не зна се тачно шта је било међу супрузима, али два капка на прозорима мале дрвене куће у којој је поручник становао две недеље дана нису отварана. Јулија Михаиловна, кад све сазнаде, љутну се мало на ветропире и беше врло незадовољна понашањем подузетне госпође, мада је баш та госпођа поручниковицу представила Јулији Михаиловној одмах првог дана по отмици. Уосталом, све се то брзо заборавило.

Други пут, од једног малог чиновника, по изгледу честитог породичног човека, један младић, који је дошао из другог округа, такође незнатан чиновник, испроси ћерку, младу девојку од седамнаест година, лепотицу познату свакоме у граду. Но сви брзо дознадосмо да је млади супруг прве брачне ноћи поступао врло простачки, светио се жени за своју исмејану част. Љамшин, који је готово био сведок његовог поступка, јер се на свадби опио па остао код њих да ноћи – тек што је свануло, цео је град обишао са својом веселом причом. Одмах се склопило друштво од десетак људи, сви до једног на коњима, понеки на позајмљеним козачким коњима, као, на пример, Петар Степанович и Липутин, који је, без обзира на своју седу косу, суделовао готово у свим скандалозним авантурама наше ветрењасте омладине. Кад се младенци појавише на улици, у колима, да чине посете које су по нашем обичају узакоњене и морају се чинити одмах сутрадан по венчању, без обзира на икакву случајност, цела та кавалкада, уз весели смех, опколи њихова кола и пратила их је тако по граду цело доподне. Додуше, у куће нису улазили; на коњима су чекали испред врата и уздржавали се од нарочитих врећања младе и младожење, али при свем том су направили скандал. Цео свет је о томе говорио. Разуме се, сви су се из гласа смејали. Тада се наљутио фон Лемпке и имао је са Јулијом Михаиловном живу сцену. И она се наљутила, и сувише, и намеравала да весељаке не прима више у кућу. Али већ сутрадан је свима опростила, на опомену Петра Степановича и на неколико реци Кармазинова. Кармазинов је нашао да је »шала« доста духовита.

– То спада у овдашње обичаје – рекао је он; – карактеристично је и смело, уосталом; видите ли, сви се смеју, једино се ви љутите.

Али било је и одвратних шала, са неком нарочитом нијансом.

У граду се појавила књигоноша да продаје Јеванђеље; једна честита жена, истина, из мешчанског реда. О њој се говорило стога што се о

књигоношама тек почело писати; престоничка штампа је доносила занимљиве приказе и оцене о њима. Опет онај обешењак Љамшин, с помоћу једнога семинариста[176] који је беспосличио чекајући учитељско место, кришом подметне књигоноши у торбу, кад је тобоже од ње хтео нешто да купи, читаву гомилу гнусних фотографија, набављених из иностранства, и које је нарочито за овај случај поклонио – како се после дознало – један уважени старина (чије ћу име да прећутим) са једним великим орденом о врату, који је, како сам каже, волео »здрав смех и веселу неозбиљност«. Кад сирота жена стаде на нашем тржишту вадити свете књиге, просуше се и те фотографије; наста смех, граја, гунђање; нагрну гомила, почеше грдње, дошло би до туче да не стиже полиција. Књигоношу затворише у бувару и тек на заузимање Маврикија Николајевича, који је са срџбом дознао за интимне појединости овог гадног случаја, ослободише је и спроведоше из града. Тада је Јулија Михаиловна одлучно отерала Љамшина. Али дружина, исте вечери још, опет га доведе њој, са новошћу да је он за фортепијано спремио једну нову и особиту стварчицу, те је приволеше да је чује.

Стварчица одиста беше занимљива, под смешним називом »Француско-пруски рат«. Песма је почињала звуцима Марсељезе, пуним претње:

Qu' un snag impur abreuve nos sillons![177]

Јасно је звучало охоло изазивање, опијеност будућим победама. Али изненада, уз мајсторски вариране текстове химне, однекуд са стране, доле, на крајичку, али врло близу, зачуше се отужни звучи Mein lieber Auqustin? [178] Марсељеза, међутим, ништа не запажа. Марсељеза је на највишој тачки заноса, опијена својим величином, али и Аугустин се учвршћује. Аугустин је све безочнији. И гле, тактови Аугустина се некако неочекивано подударише са звуцима Марсељезе. Марсељеза као почиње да се љути; најзад запажа Аугустина, хоће да га се отресе, да га отера као насртљиву ништавну муву, али Меин лиебер Аугустин је чрвсто прионуо уз њу; весео је и у себе поуздан; радостан и безочан, док Марсељеза одједанпут некако и одвећ оглупави; више не крије да јој је криво и да је увређена; ту су узвици љутње, то су сузе и клетве, руке испружене према Провиђењу:

Pas un pouce de notre terrain, pas une peirre de nos fortereses.[179]

Али приморана је Марсељеза да пева у истом такту са Меин лиебер Аугустин. Њени звуци некако врло јадним начином прелазе у Аугустина, она се уклања, гаси. Каткад, у полету, зачује се опет qu'un sang impur... али у

исти мах то гута отужна полка. Она, Марсељеза, најзад се стишала; то је жил Фавр, који на Бизмарковим грудима плаче и предаје му све, све... Аугустин сад већ и бесни: чују се храпави звучи, осећа се претерана количина попивеног пива, помамност, самохвалисање, захтевање милијарди, најбољих цигара, шампањца и талаца. Аугустин прелази у помамну рику... Француско-пруски рат се свршава... Наши пљескају, Јулија Михаиловна се смеши и каже:»Како сад да га отерам!« Мир је утврђен. Тај одвратни човек збиља има талента. Степан Трофимович ме је уверавао да највећи генији могу бити најодвратнији људи, да једно друго не искључује, чуло се, међутим, после да је Љамшин ту стварчицу украо од једног даровитог и скромног младића, кога је он знао а који је само пролазио кроз наш град, те тако остао непознат. Али то сад на страну. Тај неваљалац, који се неколико година вртео око Степана Трофимовича и на његовим вечерима, на захтев, представљао разне Јевреје, глуве бабе при исповедима, или рађање деце, тај човек је, понекад, код Јулије Михаиловне претерано смешно карикирао баш и самог Степана Трофимовича под именом »Либерал из четрдесетих година«. Сви су се ваљали од смеха. Ето, како је дошло да га на крају просто нису ни могли отерати; постао је и сувише потребан. Уз то, необично се удварао Петру Степановићу, који је од своје стране, опет, у то време задобио чудновато јак утицај на Јулију Михаиловну.

Не бих нарочито говорио о овом неваљалцу, нити он заслужује да се човек њиме бави; али десио се један узбудљив случај, у коме је, како се тврди, и он суделовао, а тај случај у својој хроници никако не могу да изоставим.

Једно јутро се по целом граду пронесе вест о ружном и узбудљивом примеру ругања светињама. На прелазу за наш пространи трг налази се оронула црква Богородичиног рођења, знаменита старина нашег старог града. На портиним вратима одавно стоји икона Мајке Божје, уметнута у зид, иза решетке. Ту икону, ето, једне ноћи опљачкаше; стакло на улубљеном оквиру беше разбијено, решетка изломљена, а из венца и са одела повађено неколико драгих каменова и бисер. Не знам да ли је то било од велике вредности, али, главно је при том то што је мимо крађе био још и сасвим глупо скврнављење: иза разбијеног стакла од иконе нашли су, веле, ујутру једног живог миша. Данас, после четири месеца, поуздано се зна да је злочин извршио робијаш Фећка; али однекуд људи додају и Љамшинову сарадњу. Љамшина онда нико није спомињао, нити се на њега сумњало; данас, пак, тврде сви да је он оног миша пустио. Сећам се, цела се наша

власт чисто изгубила. Народ се од самог јутра тискао око места злочина. Гомила је стално била ту; и ако не богзна колика, али ипак око стотину људи. Једни су долазили, други одлазили. Они што су долазили крстили су се љубећи икону; стадоше давати и прилоге; појави се црквени тас, а поред таса и монах. Тек у три после подне сетила се управна власт – да би се народу могла издати наредба да се не скупља у гомиле; свако нека се помоли богу, пољуби икону, приложи и иде даље.

Овај злосрећни случај учини на фон Лемпкеа најмучнији утисак. Јулија Михаиловна, како су ми казали, говорила је, доцније, да је тог злокобног јутра први пут на своме мужу запазила ону необичну суморност, која га после није остављала до самог његовог одласка из нашег града, два месеца доцније, због болести, а, чини ми се, прати га сада и у Швајцарској, где се одмара после кратког дејствовања у нашој губернији.

Сећам се, у један час по подне отишао сам и ја на трг; гомила беше ћутљива; лица значајно уозбиљена и туробна. Стиже на колима трговац, дебео и жут, изиђе из кола, поклони се до земље, дарова икону, даде рубљу, уздишући седе опет у кола и оде. Прибоше и кола са двема нашим госпођицама, у пратњи двојице наших шаљивчина. И младићи (један од њих и не беше млад) сиђоше с кола и прогураше се до иконе, доста намерно склањајући свет. Ни један од њих не скиде шешир, а један натаче на нос наочаре. У народу се зачу мрмљање, додуше, потмуло, али не пријатељско. Младић са цвикером извади из новчаника, добро набијеног новчаницама, једну бакарну копејку и баци је на тас; па се обојица, смејући се и гласно говорећи, вратише колима. У том тренутку дојаха Лизавета Николајевна у пратњи Маврикија Николајевича. Она се скиде с коња, баци вођице своме пратиоцу, који по њеној наредби оста на коњу, и приђе икони управо онда кад је онај младић бацио копејку. Лице јој се обли руменилом љутње; скиде округли шешир и рукавице, клекну пред икону, право на каљав тротоар, и трипут се челом побожно дотаче земље. Затим извади новчаник, али како у њему нађе тек три гривењика, скиде са себе тариљантске минђуше и стави их на тас.

– Може, је л’ те да може? За украс ризе? – запита монаха, сва узбуђена.

– Слободно – одговори он – всјакоје дајаније благо.

Народ је ћутао, не показујући ни одобравање ни неодобравање. Лизавета Николајевна са својом упрљаном хаљином узјаха коња и изгуби се.

II

Два дана после описаног случаја, сретох Лизавету Николајевну у великом друштву, које је некуд пошло на тројим колима и окружено јахачима. Она ме позва руком, заустави кола и упорно затражи да им се и ја придружим, у њеним колима. Нађе се и за мене места и она, смејући се, представи ме својим сапутницама, сјајним госпођама, а после ми разјасни да иду у једну необичну експедицију. Смејала се из гласа и изгледала некако већ и преко мере срећна. Последњих дана била је весела некако до несташности.

Због тога је то предузеће било ексцентрично: сви ће, преко реке, ка дому трговца Севастијанова, код кога, у крилу куће, већ десет година живи у миру и задовољству и на нези, познат не само код нас него и у суседним губернијама, па и у обема престоницама – Семјон Јаковљевич, наш блажени и наш пророк. Њега су сви похађали, особито путници пролазници: да чују реч јуродива, да га побожно поздраве и да приложе. Прилози, каткад знатни, ако сам Семјон Јаковљевич не учини одмах са њима распоред, слати су побожно у божји храм, и то понајпре у наш Богородски манастир; тога ради се из манастира стално код Семјона Јаковљевича налазио по један монах.

Друштво се надало да ће се врло лепо забавити. Нико из тог друштва још није видео Семјона Јаковљевича. Једини Љамшин био је код њега једном раније, па је сад уверавао друштво да је пророк наредио био да га отерају метлом, а сам је, својом руком, потегао за њим два велика обарена кромпира. Међу јахачима видео сам и Петра Степановича, опет на позајмљеном козачком коњу, на коме се држао врло рђаво; и Николаја Всеволодовича, такође на коњу. Он није бежао баш увек од заједничких забава, и у таквој прилици је увек имао весео израз, као што се и пристоји; премда је, по обичају, говорио мало и ретко.

Кад се експедиција, силазећи од градске гостионице ка мосту, сврстала, неко изненадно рече да су у гостионичкој соби сад баш нашли самоубицу, путника, и очекују полицију. Некима паде на ум да би могли отићи да виде самоубицу. Прихватише сви мисао: наше госпође још нису виделе самоубицу. Сећам се, једна од њих рече одмах, гласно: »Све је већ ионако досадно, дакле, ако је до забаве, немају се шта устезати, то ће бити занимљиво.« Само мало њих оста напољу да чека; остали, у тишини, уђоше у прљав ходник, а међу њима ја, зачуђен, опазих и Лизавету Николајевну. Самоубичина соба беше отворена и, разуме се, већ, нас нису смели да

одбију. Самоубица је још био млад дечко, није могао никако имати више од деветнаест година и мора да је био веома добар по души. Имао је густу беличастожуту косу, правилно овално лице, чисто дивно чело. Био је већ укочен; његово белушно лице личило је на мермер. На столу је лежао листић, његовом руком исписан: за своју смрт никог не криви, убија се што је »пропијо« четири стотине рубаља. Тако је написао: »пропијо«; у четири реда направио је три граматичке грешке. Крај леша је уздисао неки дебео поседник, како изгледа собни сусед, који се ту бавио неким својим послом. Из његових речи се разабрало да је дечака послала породица, мати удовица, сестре и тетке, из њихова села у град, да под упутством једне сроднице одавде из града покупује неке ствари за опрему старије сестре која се удавала и да тај мираз донесе кући. Тога ради повериле су му четири стотине рубаља, уштеђених дугим низом година: уздисале су од бојазни, накричавале му бескрајне савете, упутства, очитале бескрајне молитве, благословиле га и крстиле га. Дечак је дотле био скроман и давао лепих нада. Овамо је допутовао пре три дана, али се сродницима није јављао, него је одсео у гостионици, отишао право у клуб, у нади да негде у некој забаченој соби наиђе на путника, узгредног »окретача банке«, или, ако не то, а оно бар на конген. Али тога вечера не беше ни окретача банке ни конгена. У своју гостионицу вратио се тек око поноћи, затражио шампањац, хавана цигаре и наручио вечеру од шест или седам јела. Али од шампањца се опио, од цигаре му се смучило, тако да се принетих јела није ни дотакао, него је легао да спава, говото сасвим несвестан. Ујутру се пробудио свеж као јабука и одмах се упутио циганском табору, који се био сместио у предграђе иза реке и за који је синоћ у клубу чуо. Два дана га не видеше у гостионици. Напослетку, јуче у пет по подне, дође бунован од пића, одмах леже да спава и спавао је до десет увече. Кад се пробудио, замолио је да му се донесе печено месо, боца шато d'ikema и грожђе, хартија, мастило и рачун. Нико ништа нарочито није на њему опазио; био је миран, тих и љубазан. Мора да се још око поноћи убио; премда је чудновато што нико није чуо пуцањ. Тек данас у један по подне су га се сетили, куцали и, куцајући дуго узалуд, извалили врата Сато d'ikem беше до половине испражњен; и грожђа је остало за пола тањира. Метак је из малог револвера са три цеви избачен право у срце. Истекло је врло мало крви, револвер је испао из руке на простирку. Младић је упола лежао у куту дивана. Смрт је мора бити дошла тренутно на лицу се није видео ни траг од самртних мука, израз је био миран, готово срећан, само још да је живота.

Сви наши су посматрали убицу са великом радозналошћу. У свакој

несрећи ближњег увек има нешто што весели туђе очи – па ма ко да је тај. Наше госпође су гледале ћутке, а њихови пратиоци истицали се духовитошћу и највећом присебношћу. Један рече да је ово најбољи излаз и да дечак ништа паметније није могао ни изабрати; други закључи да је ма и за тренутак, али бар лепо проживео. Трећи тек изненада лупну да су то код нас отпочела нека честа вешања и убијања – баш као да се из корена ишчупавају, као да им се тло испод ногу измиче! Сви немило погледаше у резонера. Зато Љамшин, који је улогу лудова сматрао као почаст за себе, узе мало грожђа из тањира; за њим, смејући се, узе и други, а трећи хтеде већ пружити руку и за шато d'ikem. Али задржао га је управник полиције, који беше дошао и замолио да се »соба очисти«. Пошто су се сви довољно нагледали, без поговора одмах изиђоше. Љамшин, додуше, нешто заокупи управника... Остала половина пута прође у општој веселости; смех и шала готово се удвојише у живахности.

Тачно у два по подне друштво стиже код Семјона Јаковљевича. Врата доста велике трговачке куће била су широм отворена, а отворен је био и прилаз кућном крилу. Одмах чуше да Семјон Јаковљевич изволева ручати, али прима. Наша дружина уђе цела одједном. Соба у којој је блажени примао и ручао беше доста пространа, са три прозора, а попречно од зида до зида подељена на две једнаке половине дрвеном оградом високом до појаса. Обични посетиоци остајали су испред ограде, а сређницима се допуштало, по наредби блаженог, да кроз вратанца на огради уђу у другу половину, где их је он, ако хоће, посађивао на старе кожне наслоњаче и на диване, док је сам редовно седао у старинску похабану волтерску наслоњачу.

Семјон Јаковљевич био је човек доста висок, подбуо, жута лица, педесет пет година стар, плав и ћелав, са ретком косом, обријане браде, десни му образ надувен, уста некако као искривљена, близу левé ноздрве велика брадавица, очи узане и мале, израз лица миран, озбиљан, поносан. Одевен у одело немачког кроја; црн капут, али без прсника и вратне мараме. Испод капута вири доста дебела али бела кошуља. Ноге су му, изгледа, болесне, држи их у мекој собној обући. Слушао сам да је некад био чиновник и да има звање. Тек што је довршио чорбу од лаке рибе и прихватио се сад другог јела, неољуштеног кромпира са сољу. Никад ништа друго није ни јео; само, пио је много чаја, и много је чај волео. Служила су га тројица; трчкарала око њега; један од њих у фраку, други је личио на артелца,[180] трећи на црквењака, а сву тројицу издржавао је трговац, беше ту и један дечак од шеснаест година, веома живахан и чио. Осим послуге, ту је

био и честити седи монах са кутијом за милостињу, нешто мало и сувише пун. На једном столу шуштао је један од највећих самовара и стајао послужавник са готово два туцета чаша. На другом столу поредани разни дарови: неколико глава и неколико фунти шећера, чај, једно две фунте, везене меке ципеле, свилена марама, комад чохе, ланено платно, и друго. Новчани прилози готово сви иду у монохову кутију. Соба је пуна – десетина походилаца, од којих су двоје седели иза ограде, код Семјона Јаковљевича, и то један сед старац, богомољац, од »простих«, и један мали сув монах-путник, који се држао како му пристоји оборених очију. Сви остали посетиоци стајали су с ове стране ограде и већином били прости људи, из нижих сталежа, сем једног дебелог трговца, из окружног града – брадоње, одевеног руски, али који је био познат као богаташ стохиљадар – и једне постарије сиромашне племићке, и једног поседника. Сви су чекали своју срећу не усуђујући се да проговоре, четворица су клечала. Али највећу пажњу привлачио је поседник, човек дебео, од четрдесет пет година, који је клечао уз саму ограду, најближи очима Семјона Јаковљевича, и побожно чекао на његов милоств поглед или реч. Клечао је већ готово читав час, а онај га још никако није видео. Наше се госпође прикупише крај саме ограде, шушкајући међу собом весело и насмејано. Притесниле су или заклониле и ону четворицу што клече, и све остале, сем поседника који је упорно остао пророку на погледу, па се чак и рукама ухватио за ограду. На Семјона Јаковљевича управише се весели и жудно радознали погледи; и лорњети, и цвикери, па и бинокли – Љамшин је гледао кроз бинокл. Семјон Јаковљевич спокојно и лењиво баци на све њих један поглед својих ситних очију. – Милогледи! Милогледи! – допусти он себи да проговори, гласом покрупним и храпавим, и као лако узвикујући.

Сви се наши насмејаше: »Шта значи то милогледи?« Али Семјон потону у ћутање и довршивши свој кромпир. Напослетку, убриса се убрусцем и послужише га чајем. Обично није пио чај сам, него су га служили и посетиоцима; али не свакоме, он сам је наређивао кога ће од њих усрећити. То одабирање свакад је изненађивало својом неочекиваношћу. Обилазећи богаташе и људе од звања, он нареди да се понекад послужи мужик, или нека оронула старица; други пут, обилазећи ништа, ћавао га је каквом шишкавом богаташу трговцу. А на разне начине се и сипао чај: некима пресладак, другима једва заслађен, а трећима и незаслађен. Овога пута био је срећан путник-монах да добије чашу преслађену, и старац богомољац да добије незаслађен чај. А дебеломе монаху из манастира са кутијом однекуд и не понудише; премда је он досад сваког дана добивао своју чашу.

– Семјоне Јаковљевичу, кажите ми штогод, ја сам одавно желела да вас упознам – с осмехом и жмирећи очима испевуши елегантна дама из наших кола, она која малопре напомену да се у погледу забава не треба ништа снебивати. Семјон Јаковљевич је и не погледа; поседник на коленима уздахну дубоко и чујно, као да се велики мех надима и сплашњава.

– Са шећером! – очас показа Семјон Јаковљевич на трговца стохиљадара; а овај се примаче ближе напред и стаде напоредо са поседником.

– Њему још шећера! – нареди Семјон Јаковљевич кад су већ насули чаја; спустише још једну количину шећера. »Још, још њему! Метнуше и трећи пут, па најзад и четврти. Трговац без речи узе пити свој сируп.

– Господе! – зашапута свет и прекрсти се. Поседник опет гласно и дубоко уздахну.

– Бањушка! Семјоне Јаковљевичу! – одјекну изненада неки жалостан глас, али толико оштар да се тешко могао очекивати од убоге госпође коју су наши дотерали већ до зида. – Цели час, рођени, чекам благослов. Изусти своју изреку, саветуј мене сироту.

– Питај! – нареди Семјон Јаковљевич служи црквењаку. Он приђе огради:

– Јесте ли испунили оно што је Семјон Јаковљевич прошли пут наредио? – запита он.

– Како да испуним, бањушка Семјоне Јаковљевичу, ко ће с њима накрај изићи! – тужила је удовица; – људождери, против мене у окружноме суду тужбу подижу, сенатом прêте; против рођене матере!...

– Подај јој!... – нареди Семјон Јаковљевич и показа на главу шећера. Дечак прискочи, дохвати главу шећера и понесе је удовици.

– Ох, бањушка, велика је твоја милост. А што мени оволико? – протужи удовица.

– Још, још! – награди је Семјон Јаковљевич. Донесе још једну главу. »Још, још« – наређивао је блажени; примакоше и трећу, па, напослетку и четврту главу. Удовицу са свих страна оградише шећером; монах из манастира уздахну, јер све би то данас могло припасти манастиру, према ранијим примерима.

– А шта ће мени толико? – јекну удовица понизно; – смучиће ми се!... Да ово није неко предсказање, бањушка?

– Тако ће и бити, предсказање – проговори неко из гомиле.

– Њојзи још фунту, још! – настављаше Семјон Јаковљевич непопустљиво.

На столу је остала још једна цела глава, али Семион Јаковљевич је наредио да се даде фунта, те удовици дадоше фунту.

– Господе! Господе! – уздисао је народ и крстио се. – Очигледно пророштво!

– Најпре срце своје засладите добротом и милошћу, па после дођите да се жалите на рођену децу, кост од кости своје, тако ваља разумети значење емблѐме ове – проговори дебели монах тихо али задовољан собом и у наступу раздраженог самољубља што су га мимоишли чајем, узе на себе улогу тумача.

– А шта ти хоћеш, бањушка? – рече удовица, озлојеђена – они су мене на омчи вукли у ватру кад је био пожар код Верхишиних. Они су ми у остави мртву мачку затворили; они су, видиш, готови на свакојака недела...

– Терај, терај! – одједном замаха рукама Семјон Јаковљевич.

Црквењак и дечак прогураше се пред ограду. Црквењак узе удовицу под руку, а она, мало стишана, потегли вратима, осврћући се на подарене главе шећера, које је дечак пртио за њом.

– Једна да се одузме! одузми! – нареди Семјон Јаковљевич артелцу који остаде код њега. Овај похита и мало после се сва тројица слугу вратише, носећи једну од поклоњених глава. При свем том удовица ипак однесе три.

– Семјоне Јаковљевичу – одјекну нечији глас отуд позади, од самих врата – сањао сам птицу-чавку, излетела из воде и полетела у огањ, шта значи тај сан?

– Мраз – изусти Семјон Јаковљевич.

– Смјоне Јаковљевичу, ви ми ништа не одговористе; ја се давно и давно за вас интересујем – опет поче наша госпођа.

– Питај! – заусти одмах и не слушајући даму. Семјон Јаковљевич показа на поседника што клечи.

Монах из манастира, коме је то наређено, важно приђе поседнику.

– Шта сте згрешили? И је ли вам што заповеђено да извршите?

– Да се не бијем; да рукама на вољу не дајем – одговори поседник храпаво.

– Извршили сте?

– Не могу да извршим: сопствена снага ми не да.

– Терај, терај! Метлом га, метлом! – замаха рукама Семјон Јаковљевич. Поседник и не сачека да се казна изврши, него скочи и побеже из собе.

– Оставио златник овде – рече монах дижући с пода пола империјала.

– Ено ономе! – Семјон Јаковљевич пружи прст на трговца стохиљадара. Стохиљадар не смеде одбити и прими златник.

– Злато на злато – опет ће монах, не могући се уздржати.

– А овоме преслађено – изненадно показа Семјон Јаковљевич на Маврикија Николајевича. Слуга насу чај, но погреши и принесе га помодару у цвикеру.

– Дугачком, дугачком – понови Семјон Јаковљевич.

Маврикије Николајевич узе чашу, направи војнички поклон и стаде пити. Не знамо зашто, сви наши просто да се поваљају од смеха.

– Маврикије Николајевичу – одједном му рече Лиза – онај господин на коленима отишао је, клекните на његово место.

Маврикије Николајевич погледа је у неверици.

– Молим вас, учинићете ми велико задовољство. Слушајте, Маврикије Николајевичу – поче она одједном убрзано, упорно, ватрено – морате клекнути онде, никако друкчије; хоћу да видим како ћете клечати. Ако нећете, немојте ми прилазити! Хоћу, по сваку цену хоћу, по сваку цену!

Не знам шта је тиме хтела, али тражила је то постојано, неумољиво, као да је добила наступ. Маврикије Николајевич, како ћемо мало после видети, овакве њене ћудљиве навале, у последње време особито учестане, тумачио је као наступе слепе мржње, и то не из неке злости – она је њега поштовала, волела, ценила, и он је то знао – него из неке нарочите несвесне мржње, коју засад никако није умела да савлада. Он ћутећи предаде чашу некој старици која је иза њега стајала, отвори врата на огради и без позива коракну у интимну половину собе Семјона Јаковљевича, па клече насред среде, свима на погледу. Мислим да је он у својој деликатној и простој души био и сувише дирнут Лизиним грубим и подругљивим испадом наочиглед целог друштва. Можда је помислио: она ће се сама себе застидети кад га види овако понижена, што је толико упорно тражила. Свакако, сем њега нико се други не би одлучио да на овакав наиван и опасан начин исправља погрешку једне жене. Он је клечао, са својом

непоколебљивом озбиљношћу на лицу, дугачак, нескладан, смешан. Али наши се сад нису смејали; неочекиваност оваквог поступка начинила је болан утисак. Сви посматраху Лизу.

– Јелеј, јелеј! – промрмља Семјон Јаковљевич. Лиза нагло пребледе, узвикну, јекну и јурну иза ограде. Ту се разви брза, хистерична сцена: она свом снагом стаде Маврикија Николајевича вући за мишицу, да се дигне.

– Устаните, устаните! – викаше као без свести – устаните, одмах, одмах! Како сте смели клекнути!

Маврикије Николајевич се подиже. Она својим рукама стиште његове мишице и укочено га погледа у лице. Страх беше у њеном погледу.

– Милогледи, милогледи! – понови Семјон Јаковљевич још једном.

Најзад, она извуче Маврикија Николајевича иза ограде; у нашој групи наста силно узбуђење. Госпођа из наших кола, вероватно желећи да утисак пресече, и по трећи пут звучно и пискаво запита Семјона Јаковљевича, као малопре, са изафектираним осмехом:

– Па како, Семјоне Јаковљевичу, зар нећете и мени казати какву »изреку«? Ја сам тако много полагала на вас.

– Теби... теби... теби...! – одједном заусти Семјон Јаковљевич и упути јој изреку ван сваке цензуре. Он те ређи изговори свирепо и са страшном јасношћу. Наше госпође вриснуше и стрмоглавце побегоше напоље; а кавалјери прснуше у смех.

Тиме се свршио наш излет до Семјона Јаковљевича.

Па ипак, тада се, кажу, десио још један необично загонетан случај; и ја сам, признајем, због тога случаја баш боље запамтио појединости ове посете.

Кажу, кад су сви онако у гужви излетели, Лиза, коју је Маврикије Николајевич придржавао, одједном се сударила на вратима са Николајем Всеволодовичем. Треба казати да од оне недеље, и оне њене несвестице, они се и јесу виђали, неколико пута, али једно другом нису прилазили, нити што говорили. Сад, кад се на вратима сударише, мени се учинило да су обоје тренутно застали и некако необично погледали једно у друго. Али ја сам могао и не видети добро у оној гомили. Уверавали су други, напротив, сасвим озбиљно, да је Лиза погледала Николаја Всеволодовича, па брзо подигла руку према његовом лицу и поуздано би га и ударила била да он није успео да се склони. Можда јој се није свидео израз његова лица, или неки његов осмех, особито сад, после онакве епизоде са Маврикијем

Николајевичем. Признајем, ја лично нисам то видео; али сви су уверавали да је тако, премда у оној гужви баш ни сви други нису могли све добро видети, осим неколицине. И зато ја у то онда нисам поверовао. Сећам се, међутим, да је Николај Всеволодович, кад смо се враћали, био нешто блед.

III

Готово у исто време, управо тог истог дана, видео се најзад и Степан Трофимович са Варваром Петровном, која је то виђење одавно имала на уму и већ одавно свог прећашњег пријатеља известила о састанку, али је све досад из неког разлога тај састанак одлагала. Виђење је било у Скворешњицима. Варвара Петровна је дошла у своју пољску кућу, на имању, пуна посла: уочи тог дана било је потпуно утврђено да се намераване свечаности одрже у кући предводниковице. Али Варвара Петровна је оног часа својом брзом памећу правилно схватила да јој нико неће сметати да после те свечаности и она прireди своју, и то у Скворешњицима, и да тако ипак позове сав свет к себи. Том приликом сваки би се очигледно уверио чија је кућа боља, у којој умеју боље примати и са већим укусом бал приредити. Уопште, Варвару Петровну је тешко било познати. Као да се препородила и од некадашње неприступачне »високе даме« (израз Степана Трофимовича) претворила се у најобичнију размажену светску жену. Уосталом, то је могло тако само да изгледа.

Дошавши у празну кућу, она обиђе собе у пратњи верног и давнашњег слуге Алексеја Јегорича и Фомушке, човека који је у свом животу свашта видео на свету и који је био стручњак у пословима за декорисање. Настадоше саветовања и размишљања шта ће се из куће у граду пренети овамо, који предмети, слике; куда и како их понамештати; какав ће се распоред учинити са стакленом баштом и са цвећем; где ће се наместити нове драперије, где бифе, и да ли један или два? и све остало. И, одједном усред најважнијег рада, њој дође у главу да пошаље каруце по Степана Трофимовича.

Он је већ одавно био извештен и спреман и сваког дана очекивао баш овако изненадан позив. Седајући у кола, он се прекрсти:одлучивала се његова судбина. Своју пријатељицу затече у великој дворани; седела је на малом дивану у ниши за малим мраморним сточићем, са оловком и хартијом у руци. Фомушка је аршином премеравао висину галерије и прозора, а Варвара Петровна лично записивала бројеве и са стране стављала напомене. Не прекидајући посао, она махну главом према Степану Трофимовичу, а кад он протепа неки поздрав, она му брзо пружи руку и, не гледајући, показа му место поред себе.

– Седео сам и чекао пет минута, »угушујући срце своје« – причао ми је он доцније. – Нисам више видео пред собом ону жену коју сам двадесет година познавао. Потпуно уверење да је свему крај дало ми је снаге; и

толико, да се она баш зачудила. Кунем се, она је у том последњем тренутку била задивљена мојом одлучношћу.

Варвара Петровна одједном спусти оловку на сточић и хитро се окрете Степану Трофимовичу:

– Степане Трофимовичу, ми треба да разговарамо о ствари. Уверена сам да сте припремили све своје сјајне и китњасте речи и разне изреке, али боље би било да се пређе право на ствар, је ли тако?

Он се трже. Она је и сувише хитала да покаже свој тон; шта ли ће даље бити?

– Почекајте, ћути те, дајте да ја говорим, па после ви; премда, одиста, не знам шта бисте ви и могли мени казати? – настави она у великој журби. – Хиљаду двеста рубаља, као ваша пенизија, до краја вашег живота, то сматрам као своју свету дужност; то јест, зашто света дужност, кад је то прост споразум; тако је много реалније, зар не? Ако желите, ми ћемо то и написати. За случај моје смрти, учињен је посебан распоред. Али ви данас поврх тога добијате још и стан и послугу, цело издржавање. Ако то претворимо у новац, биће хиљаду пет стотина рубаља, зар не? Додајмо још посебних триста рубаља, свега три хиљаде. Толико вам је доста годишње? чини ми се, није мало? У најизванреднијим случајевима, рецимо, ја ћу још додавати. И тако, узмите новац, вратите моју послугу и живите сами за себе, где хоћете, у Петрограду, у Москви, у иностранству или овде, само не код мене, чујете?

– Недавно, та иста уста, тако исто доследно и тако исто брзо, изредала су ми друге захтеве – проговори Степан Трофимович лагано и са сетном јасношћу... – Ја сам их примао... играо сам казачок по вашој вољи. Oui, la comparaison peut être permise. C'était un petit Cosaque du Don, gui sautait sur sa tombe.[181] Данас...

– Станите, Степане Трофимовичу. Ви страшно много говорите. Нисте ви играли, него сте дошли са новом краватом, у новом рубљу, у рукавицама, напомађени и намирисани. Уверавам вас да сте баш и сами много пожелели да се ожените; то је било на вашем лицу записано и, верујте, био је то најотменији израз. А што вам то нисам још онда приметила, било је једино из деликатности. Али ви сте желели, желели сте да се ожените без обзира на мрскости које сте интимно писали о мени и о својој вереници. Данас више није о томе реч. И шта ће ту онда неки *Cosaque du Don* над некаквим вашим гробом? Не разумем то поређење. Напротив, не треба да умрете, него да живите, да живите што можете више; мени ће то бити врло мило.

– У дому за старце?

– У дому? Са три хиљаде прихода не иде се у дом. Аха, сећам се! – осмехну се она; – доиста, Петар Степанович се једном нашалио на рачун тог дома. Али да, онај дом о коме је тада било речи, то је дом о којем вреди поразмислити. То је дом за најугледније особе; има тамо и пуковника, а сад хоће да иде тамо и један генерал. Ако бисте ви отишли, са свим својим новцем, нашли бисте мира, изобиље, услугу. Тамо ћете се бавити и наукама и увек ћете моћи саставити партију преферанса...

– Passons.[182]

– Passons? – Варвара Петровна се укрути. – У таквом случају је онда све речено; саопштено вам је да ћемо ми одсад живети свако за себе.

– Дакле, то је све? Све што је остало од двадесет година? Ваш последњи опроштај?

– Ви, Степане Трофимовичу, страшно волите да узвикујете. То данас није нимало у моди. Они говоре грубо, али просто. Не силазе вам с памети наших двадест година! Двадесет година самољубља са обе стране, и ништа више. Свако ваше писмо мени упућено није писано за мене, него за потомство. Ви сте стилист, а не пријатељ; пријатељство – то је само прослављена реч, а у суштини: узајамно просипање помија...

– Боже мој, шта је ту туђих речи! Запамћена предавања! Већ су и на вас навукли свој мундир *они*, И ви сте радосни, и ви се такође сунчате! chere, chere, за коју зделу сочива продадосте слободу!

– Ја нисам папагај да понављам туђе речи – плану Варвара Петровна. – Будите уверени да се код мене накупило доста мојих речи, шта сте ви у тих двадесет година за мене учинили? чак ми нисте хтели давати ни књиге које сам ја за вас поручивала и које би, да није било књиговежнице, остајале нерасечене. Шта сте ми давали за читање, кад сам вас, у оне прве године, молила да ме упућујете? Сам Капфиг, па Капфиг, роман и роман. Ви сте завидели чак и моме развијању и одмеравали сте га. Међутим, сви су вам се смејали. Признајем, ја сам свакад гледала у вама само критичара; књижевни критичар и ништа друго. Кад сам вам на путу за Петроград казала да намеравам покренути лист и да њему хоћу да посветим сав свој живот, ви сте ме одмах иронично погледали и били сте и одвише надмени.

– Није било тако, није... ми смо се онда бојали гоњења...

– Било је баш тако; а у Петрограду се ви нисте имали плашити баш никаквих гоњења! Сећате ли се после, у фебруару, кад се оно прочуло, одмах сте у страху дотрчали к мени и тражили да вам ја дам уверење у

облику писма да се лист о коме је реч вас нимало не тиче, да младићи долазе к мени а не вама, и да сте ви само домаћи учитељ који станује у истој кући зато што још не примисте плату – зар није тако било? Памтите ли то? Ви сте се, Степане Трофимовичу, заиста целог свог века одликовали!

– То је био само један тренутак слабости, тренутак у четири ока! – узвикну он болно. – И зар ће, зар ће се збиља сад све раскинути због таквих незнатних ствари? Зар се између нас за толики низ година ништа није сачувало?

– Ви страшно много рачунате! Ви желите све тако да урадите да ја останем још и дужна. Кад сте се вратили из иностранства, гледали сте ме са висине, нисте ми дали ни речи да проговорим; а кад сам и ја отпутовала, па после разговарала с вама о Мадони, нисте ме ни слушали и почели сте се надмено осмејкивати у прсник, као да ја нисам могла имати иста осећања која и ви.

– То сигурно није било зато, вероватно, није зато... *J'ai oublié*[183]

– Не, не, баш управо зато, а нисте се стварно имали ничим преда мном да гордите, јер је све то била глупост и једино ваша измишљотина. Данас се нико, нико више не одушевљава Мадоном, нити на то губи време, нико осим затуцаних стараца! То је доказано.

– Већ и доказано?

– Мадона савршено ничем не користи. Ова је чаша кориснија, јер се у њу може насути вода; ова оловка је корисна, јер се њоме може све написати. А онамо је женско лице, горе од сваког природног лица. Покушајте да насликате јабуку и поред ње да ставите праву јабуку – коју ћете узети? Нећете се преварити, мислим. Ето на шта се своде све наше теорије, чим их осветли први зрак слободног испитивања.

– Тако је, тако!

– Ви се иронично осмејкујете. А шта сте ми оно говорили, на пример, о милостињи? Међутим, задовољство од милостиње охоло је и неморално задовољство, задовољство, имућног од свога богатства, од своје моћи и од поређења своје вредности са вредношћу сиромаха. Милостиња квари и оног ко је даје и оног коме се даје, а поврх тога не постиже смер, јер само повећава сиромаштво. Нерадници, они који не воле рад, купе се око оних који дају, као играчи око стола, надајући се да на игри добију. Међутим, онај жалосни грош који им се баца не достиже ни за стоти део потреба. Јесте ли ви у свом животу много раздали? Осам гривена, можда, и не више; присетите се! Постарајте се да се сетите кад сте потоњи пут уделили – биће

две године, а може се рећи и четири. Ви говорите крупне речи, а само сметате стварима. Милостиња се већ и у данашњем друштву мора законом забранити. У новом друштву неће ни бити сиротиње.

– О, какво просипање туђих речи! Тако, дакле, дошли смо већ и до новог уређења друштва? Несрећнице, бог нек вам је на помоћи!

– Да, дошло је, Степане Трофимовичу, ви сте брижљиво крили од мене све нове идеје, данас већ свима познате, и чинили сте то једино из љубоморе, да бисте имали моћи нада мном. Сад је чак и она Јулија на сто врста испред мене. Али сам ипак и ја прогледала. Ипак сам вас ја бранила, Степане Трофимовичу, колико сам могла; јер вас просто сви осуђују.

– *Accez!*[184] – он се хтеде подићи с места. – Доста! И шта бих вам ја сад имао још да пожелим осим покајања?

– Седите за часак, Степане Трофимовичу. Имам још да вас питам. Ви знате да сте позвани да држите предавање на књижевном митингу; то сам ја удесила. Кажите ми шта ћете читати?

– Па ето, баш о тој краљици над краљицама, о том идеалу човечанства, о Сикстинској мадони, која, по вашем мишљењу, не вреди ни колико чаша или оловка.

– Дакле, нећете из историје? – изненади се Варвара Петровна тужно. – Али они неће хтети да вас чују. Вама та Мадона не излази из главе! Какво вам је то задовољство да успавате људе? Будите уверени, Степане Трофимовичу, ја говорим једино у вашу корист. Зар је тешко узети какву крађу али занимљиву причицу из средњовековног дворског живота, из шпанске историје, боље рећи, једну анегдоту и то још допунити другим анегдотама и својим духовитим узречицама. Тада је било сјајних дворова, и каквих госпођа, па тровања! Кармазинов каже да би било чудновато кад се ни из шпанске историје не би нашло ништа занимљиво.

– Кармазинов, тај празноглави глупак, тражи тему за мене!

– Кармазинов, тај готово царски ум! Ви сте сувише смели на језику, Степане Трофимовичу.

– Ваш Кармазинов је стара, истрошена озлојеђена баба! Chere, chere, је ли већ одавно да вас је он тако освојио, о боже!

– Ја га ни данас не трпим, јер се хвалише; али одајем правду његовом уму! Понављам, ја сам вас бранила свим силама, колико год сам могла. И зашто баш хоћете да се прикажете смешним и досадним? Напротив, изиђите на говорницу са честитим осмехом, као представник прошлог века,

и испричајте три анегдоте са свом својом духовитошћу, онако како само ви понекад умете да причате. Нека сте и старац, нека сте и из прошлог века, нека сте, најзад, заостали иза њих, али ви ћете то са осмехом сами признати у уводу и сви ће осетити да сте ви један мио, добар, духовит заостатак... Речју, човек старог кова, али толико напредан да је у стању оценити на шта излази бесмисленост неких схватања за којима је до данас ишао. Дакле, учините ми задовољство, ја вас молим.

– Chere, доста је! Не тражите, не могу. Говорићу о Мадони, али подићи ћу буру која ће или све њих смрвити, или мене једног упропастити!

– Поуздано ће једног вас, Степане Трофимовичу.

– Таква је, онда, моја судбина! Говорићу о оном бедном и смрдљивом робу и покваренom лакеју који ће се први попети на лествице с маказама у руци да раздере божанствени лик великог идеала... у име једнакости, зависти и... у име варења. Нека загрми моје проклетство, а после, после...

– У луду кућу?

– Можете бити. У сваком случају, побеђен или победилац, ја ћу још истог вечера узети торбу, оставићу своју имовину, све ваше дарове, све потпоре и обећана будућа добра и отићи ћу, пешице, да живот завршим као васпитач код неког трговца, или да од глади умрем за каквим плотом. Рекао сам. *Aléa jacta est!*[185]

Он се опет подиже.

– Ја сам била уверена – подиже се и Варвара Петровна и севну очима – уверена већ годинама да ви само зато живите да на крају и мене и моју кућу клеветом осрамотите! Шта ће рећи то ваше васпитач код трговца, или смрт за плотом? Пакост, оговарање и ништа више!

– Ви сте ме увек презирали, али ја ћу свршити као витез веран својој дами, јер ми је ваше мишљење о мени било свакад од свега драже. Од овог часа не примам више ништа од вас, а читаћу без награде.

– Ала је то глупо!

– Ви ме никад нисте ценили! Знам, имао сам безброј слабости. Да, јео сам од вашег, речено језиком нихилизма. Али јести из туђих тањира, то никад није било принцип мојих поступака. То се десило онако, само собом, не знам ни ја како... Ја сам увек мислио да међу нама има и остаје и нешто више од јела и... ја нисам никад и никад био нитков... И тако, крећем на пут, да ствар поправим! На позни пут! Напољу је позна јесен, магла притисла поља; мрзло, седо иње покрива моју будућу стазу, а ветар јауче песму о

скором гробу... Али на пут, на пут, на нови пут:

»Љубави чисте пун,

веран сладосну сну...«

– О, због снови моји! Двадесет година! *Alea jacta est!*

Сузе му одједном потекоше низ лице; он узе шешир.

– Ја не разумем латински – проговори Варвара Петровна савлађујући се свом снагом.

Ко зна, можда би и она заплакала; али љутња и самовоља још једном узеше маха.

– Знам само једно, а то је да је све то шала. Никад ви нећете бити у стању да остварите своје претње, пуне себичности. Нећете никуд отићи никојем трговцу; него ћете врло спокојно свршити на мојим рукама, примајући потпору и скупљајући уторником неприличне пријатеље. Због, Степане Трофимовичу.

– *Alea jacta est!* – дубоко се поклони он и врати се кући једва жив од узбуђења.

ШЕСТА ГЛАВА

ПЕТАР СТЕПАНОВИЧ НА ПОСЛУ

I

Дан свечаности беше дефинитивно утврђен, а фон Лемпке је постајао све невеселији и замишљенији. Био је пун кобних и чудних слутњи, а то је Јулију Михаиловну веома узнемиравало. Истина, и није било све у свом реду. Прећашњи наш губернатор, човек благ и мек, није надлештво оставио сасвим у реду; на помолу нам беше и колера, у неким местима је цркавала стока; по градовима и по селима цело лето су беснели пожари, а у народу се све дубље и дубље усађивало неосновано и глупо незадовољство, све се више гунђало о намерној паљевини. Крађе, према досадашњим размерама, удвостручиле се. Али све би то, разуме се, било не више него обична ствар да уз то није било и других, претежнијих узрока који су реметили мир досад срећног Андреја Антоновича.

Јулију Михаиловну све је више изненађивало што је он сваким даном ћутљивији, чудновато, све затвореније. Ста би имао да скрива? При том, он јој је ретко чинио примедбе, махом ју је у свему слушао. На њено наваљивање, на пример, спроведене су две-три ванредно опасне, замало не и незаконите мере, како би се ојачала губернаторова власт. У истој намери учињено је и неколико злокобних попуштања; људима, на пример, који су заслужили суд и Сибир, стављена је била у изглед награда, опет на њено наваљивање. На неке жалбе и молбе наређено је да се и не одговара. (Напослетку је све то избило на видело.) Лемпке, не само што је све потписивао него чак није ни размишљао о питању у којој мери његова жена сарађује у вршењу његове личне дужности. Покаткад би одједном ипак узимао упоран став због »највише ситнице« и зачуђавао Јулију Михаиловну. Разумљиво је било да је после читавих дана послушности осећао потребу да себе за то награди незнатним тренуцима неке побуне. На жалост, Јулија Михаиловна, поред све своје проницавости, није могла да схвати ту племениту црту племенитог карактера. Није ни марила за њу, авај, те је тако дошло до многих неспоразума.

Мени није потребно, а не бих ни умео да причам о тим разним административним погрешкама; сасвим отклањам цео административни рад. Кад сам ову хронику започињао, ставио сам себи сасвим други задатак. Осим тога, много што-шта ће се обелоданити приликом ислеђења које је одређено у нашој губернији; треба само мало почекати. При свем том ће ипак бити потребна нека разјашњења.

Али да наставим о Јулији Михаиловној. Једна госпођа (ја је много жалим) могла је постићи све што ју је тако привлачило и примамљивало

(славу и остало) без свих оних јаких и ексцентричних покрета којима се предала од првог корака међу нама. Али, да ли од неког изобиља поезије, да ли због дугих и тужних неуспеха прве младости, тек она се одједном, са променом судбине, осетила некако нарочито позвана, замало не и миропомазана, »над којом је запламтео језик овај«; а у том језику је баш и било зло: језик тај свакако није шињон па да тек онако покрије ма коју женску главу. Но најтеже је жену уверити баш о тој истини. Напротив, онај ко јој само одобрава, тај ће успети; а одобравали су Јулији Михаиловној као за опкладу. Убрзо је тако постала играчка најразличитијих утицаја; а у исти мах је, и то за кратко време њена губернаторовања, уобразила да је врло индивидуална. Много је вештих мајстора грејало руке код ње и користило се њеном простодушношћу. И каква се све каша ту варила под формом њене независности! Њој су се свидели крупни земљопоседи, и аристократски елемент, и појачање губернаторске власти, и демократски елемент, и ново уређење, и ред, и слободоумност, и неке социјалне идејице, и строги тон аристократског салона, и разузданост омладине око ње једва ли не кафанска разузданост. Она је маштала дâ дели срећу, да мири оно што је непомирљиво; тачније да све и сва сједини око себе у обожавању њене сопствене личности.

Имала је она нарочитих љубимаца; Петар Степанович, који је утицао на њу најбаналнијим ласкањем, веома јој се свиђао. Али он јој се свиђао и из другог узрока, једног од ретких узрока који је карактеристичан за ту госпођу: она се једнако надала да ће јој он открити једног дана заверу против државе! Тешко је то замислити, али било је тако. Њој се однекуд чинило да се у губернији сигурно крије нека завера против државе. Петар Степанович, својим ћутањем у једној а наговештавањем у другој прилици, постигао је да се та њена чудновата идеја сасвим укорени. Она је замишљала да је он у вези са свим што у Русији постоји револуционарно, а у исти мах да је њој одан до обожавања. Откривање завере, захвалност из Петрограда, напредак у каријери, утицај на омладину како би се на ивици пропасти још задржала – све је то нашло места у њеној фантастичној глави. Она је Петра Степановича стварно већ и избавила, покорила га (у то је, ко зна по чему, била непоколебљиво уверена), па ће избавити и остале. Нико, нико од њих неће пропасти, све ће их она спасти! Она ће их поделити на категорије, тако ће о њима и пријаву поднети; радиће с највећом правичношћу – те ће цео руски либерализам, а можда и историја, благосиљати њено име. Али завера ће, наравно, бити обелодањена. Све користи одједном!

Међутим је, пак, било потребно да Андреј Антонович бар приликом свечаности буде мало ведрији. Ваљало га је пошто-пото развеселити и умирити. У тој намери она посла к њему Петра Степановича; надала се да он којим му драго начином отклони његову невеселост. Можда каквим саопштењима, тако рећи из прве руке. Потпуно је веровала у његову умешност.

Петар Степанович одавно већ није био у кабинету г. фон Лемпкеа. Он пожури к њему таман у онај час кад је болесник био у особито тугаљивом душевном стању.

II

Искрсла је једна комбинација коју фон Лемпке никако није могао да објасни. У срезу (оном баш у коме се Петар Степанович донедавно с официрима веселио) један потпоручник је добио усмени укор од свог непосредног старешине. То је извршено пред целом четом. Потпоручник беше још млад; скоро дошао из Петрограда; увек ћутљив и суморан, на изглед достојанствен, премда раста маленог, дебео, црвених образа. Он не могаде поднети укор, него одједном, уз необичан и неочекиван врисак, који је целу чету изненадио, пови главу некако дивље, полете на командира и удари га из све снаге и уједе га за раме. Силом су га од њега одвојили. Без сумње, сишао је с памети; показало се да је у последње време заиста чинио немогуће ствари. На пример, из свог стана је избацио две домаћинове иконе; једну је секиром исекао; а у својој соби је, тобоже као на три налоја, положио делà Фагтова, Молешотова и Бихнерова,[186] и пред сваким налојем запалио по црквену воштаницу. По количини књига нађених код њега могло се закључити да је много читао. Да је имао педесет хиљада франака, можда би отпловио на Маркиска острва, као онај »кадет« кога г. Херцен помиње у једном од својих радова, са врло много хумора... Кад су поручника после оног догађаја ухватили, нашли су у његовим џеповима и у његовом стану читаву хрпу најжешћих прогласа.

Прогласи ти сами по себи били су неважни. Зар смо мало сличних видели у последње време! Нису били ни нови, него тачно онакви какви су, како се после говорило, растурани по х-ској губернији; Липутин, који је пре месец и по дана путовао по срезу и ишао у суседну губернију, увераваше да је он већ тада видео исте такве листиће. Али се Андреј Антонович ипак запрепастио, утолико пре што је управник фабрике Шпигуљиних у исто време донео у полицију два или три свежња листака потпуно истоветних с онима што су се нашли код потпоручника; преко ноћи су били убачени у фабрику. Свежњи нису још били отворени, те тако ниједан радник није стигао да проглас прочита. Факт је био прилично безначајан, али Андреј Антонович се замислио. Ствар му се учинила немило замршена.

Тада је у тој фабрици Шпигуљиних тек био започео »случај Шпигуљиних«, о коме је после било онако много вике код нас и који је са много варијаната прешао и у престоничке листове. Пре три недеље, наиме, разболео се од азијске колере и умро један радник, а после се разболело још неколико њих. У граду се људи уплашили, јер је колера долазила из најближе суседне губерније. Напомињем да су код нас одмах предузете

санитарне мере да се незвани гост одбије. Међутим, није била затворена фабрика шпигуљиних, људи милионара и са везама. Одједном сви повикаше да се баш у фабрици крије легло и расадник болештине: да и у фабрици и радничким становима влада таква нечистоћа да би се колера, кад је не би већ било, морала тамо излећи. Андреј Антонович је енергично захтевао да се мере одмах примене и у фабрици. За три недеље фабрику очистише; али Шпигуљини, не зна се зашто, затворише је. Један брат Шпигуљин стално је живео у Петрограду, а други, кад је власт наредила чишћење, отпутова у Москву. Управник тада предузе обрачунавање са радницима и, како се видело, дрско их је при том варао. Радници су гунђали, тражили правичан обрачун, па, у незнању свом, одоше и у полицију. Уосталом, нису се ни близу толико бунили колико се о томе писало. У тај мах, ето, донео је управник оне прогласе Андре́ју Антоновичу.

Петар Степанович без пријаве улете у кабинет фон Лемпкеа, као добар пријатељ и свој човек, уз то и са порукама од Јулије Михаиловне. Кад га фон Лемпке угледа, суморно се смрачи и нељубазно застаће код стола; дотле је био ходао по соби и о нечем у четири ока расправљао са Блумером, чиновником своје канцеларије, необично неспретним и суморним Немцем, кога је он, без обзира на најјачу опозицију Јулије Михаиловне, повео са собом из Петрограда. Кад Петар Степанович уђе, чиновник узмаче до врата, али не изиђе. Петру Степановичу се чак учини да се он са својим старешином некако значајно погледа.

– Аха, сад сам вас ухватио, прикривеног начелника града! – узвикну Петар Степанович смејући се и стави руку на проглас који беше на столу; – ово ће да умножи вашу збирку, је л те?

Андреј Антонович плану. Нешто као да одједном искриви све његове црте.

– Оставите то, одмах оставите! – повика уздрхтао од гнева – не усуђујте се... господине...

– Шта вам је? Ви се, канда, љутите?

– Допустите да вам напоменем, господине, да одсад ни најмање нисам намеран трпети ваш *sans façon*,[187] и молим вас да се сетите...

– Пхи, врага! па ви то баш одистински!

– Ћутите, ћутите! – стаде фон Лемпке ногом лупати по простирци; – и не усуђује се...

Богзна до чега би дошло. Мимо све друго, беше још једна околност

узрок гневу губернаторову, околност непозната Петру Степановичу, па и Јулији Михаиловној. Несрећни Андреј Антонович, у свом растројству, дошао је већ и дотле да је последњих дана био љубоморан на Петра Степановича због жене, не показујући то. У самоћи, особито ноћу, имао је врло немиле тренутке.

– А ја сам мислио: кад вам неко два дана узастопце до после поноћи и насамо чита свој роман и тражи ваше мишљење, да је тај већ изишао из формалних званичности... Јулија Михаиловна прима ме, међутим, просто и пријатељски; како сад да човек зна на чему је! – рече Петар Степанович чак са неким достојанством. – Ево вам, узгред, и ваш роман – он спусти на сто велику и тешку свеску савијену у трубу, чврсто увијену у плаву хартију.

Фон Лемпке поцрвене и збуни се.

– Где сте је нашли? – опрезно запита он, с плимом радости, коју није могао савладати иако ју је савлађивао свим силама.

– Замислите, тако како је била савијена у трубу, тако се скотрљала иза ормана. Мора да сам је онда, кад сам кући дошао, незгодно бацио на орман. Нашла се свеска тек ономад кад су прали патос. Ала сте ви мени задали посла!

Лемпке са оправданом осетљивошћу обори очи.

– Нисам спавао, две ноћи узастопце, по вашој доброти. Нашли смо свеску још ономад, али сам је задржао, једнако сам је читао; и, како дању немам кад, читао сам ноћу. И, и... нисам задовољан! Није моја мисао ни укус! Али то није важно, критичар никад нисам био! Но, драги мој, ипак се нисам могао одвојити од текста макар и незадовољан! четврта и пета глава то је... то је... враг ће знати шта је! Па ви сте просто натучени хумором, грохотом сам се смејао. Збиља, што умете изазвати смех... *sans que cela paraisse!*[188] А оно у деветој, десетој глави, оно о љубави, то ме се, уосталом, не тиче; ипак, ефектно је. А над писмом оног Игрињева умало што нисам заплакао, иако сте га врло фино карикирали... знате, осећајно је то писмо, а у исти мах ви као да хоћете да га са лажне стране истакнете; је ли тако? Погодио сам? Или нисам? Е, а што се тиче завршетка, просто бих вас избио. Какву тамо идеју спроводите? Оно старинско обожавање породичне среће, намножавање деце, капитала, живети да се ужива и да се благо тече!... читаоце ће сигурно очарати јер, ето, ни ја од књиге нисам могао да се одвојим, али утолико је непријатнији онда онај свршетак, читалац остане исто онолико глуп колико и пре тога; а требало би да паметни људи у књизи говоре... а код вас... Али хајде, доста о том, због

Други пут се немојте љутити; дошао сам да вам кажем само две речи, прешне; а ви сте данас некако...

– Андреј Антонович, међутим, узе свој роман, затвори га у храстов орман за књиге, под кључ; узгред успе да Блумеру да знак да се изгуби. Блумер, лица отегнута и тужна, ишчезну.

– Ја нисам овакав и онакав, него просто... све саме непријатности; – промрмља он мрштећи се, али већ без гнева и седе за сто; – седите и кажите ми те две речи. Одавно вас нисам видео, Петре Степановићу. Само немојте други пут тако да упадате, на ваш начин... у пословима то каткад...

– Ја увек имам један начин...

– Знам, и верујем да нисте то намерно, али, каткад, кад је човек тако у пословним бригама... но... седите!

Петар Степанович се пружи по дивану и подави ноге пода се.

III

– А у каквим сте то пословним бригама? Да нису ове глупости? – он махну главом на проглас. – Ја ћу вам таквих листића довући колико год хоћете, видео сам их још у х-ској губернији.

– У време кад сте тамо живели?

– Па, наравно; не ваљда у време одсуства. Још је онај који сам ја видео имао и вињету: горе у врху нацртану секиру. Допустите (он узе проглас); па да, и овде је секира, иста онаква, истоветна.

– Јест, секира. Видите секиру.

– А ви се поплашили од секире?

– Не од секире... нисам се ни уплашио; али је та ствар... то је ствар... има ту и неких нарочитих околности.

– Каквих? Што су прогласи донети из фабрике? Хе-хе. А знате ли да ће радници из те фабрике код вас убрзо и сами почети да пишу прогласе.

– Како то? – озбиљно се зачуди фон Лемпке.

– Па тако. Припазите на њих! Ви сте и сувише меки, Андрејy Антоновичу; пишете романе. Овде се ваља држати старих мера.

– Како старих мера, какви су то савети? Фабрика је очишћена; заповедио сам и очишћена је.

– А међу радницима побуна. Истући би их требало све редом, па крај.

– Побуна? Којешта! Заповедио сам и очишћено је све.

– Ех, Андрејy Антоновичу, мек сте ви човек.

– Ја, прво, нисам баш тако мек човек; а друго... – Фон Лемпке се опет осети жацнут. Разговарао је са Петром Степановичем на силу, из радозналости, неће ли од »младића« што ново дознати.

– А-а! опет стара познаница! – упаде у реч Петар Степанович, показујући сад на другу хартију под притискивачем; – опет нешто као проглас, штампан очевидно негде ван границе, али у стиховима. Гле, па ја ово знам напамет: Светла личност! Дећ да видимо мало... тако је: Светла личност. Позната ми је та личност, још из иностранства. Где сте је ископали?

– Рекосте да сте то у иностранству видели? – трже се фон Лемпке.

– Него шта! Пре четири месеца, или и пет.

– Ви сте, одиста, много видели на страни – рече фон Лемпке с

префињеним погледом.

Петар Степанович, не слушајући га, разви хартију и гласно прочита ову песму:

Он не бесе знатног рода,
он је дете из народа.
Но осветом гоњен царском,
кивном завишћу бојарском,

прими на се крст страдања;
казна, мука, злостављања,
и објави свем народу братство,
једнакост, слободу.

Угњетену дижућ рају
одбегао туђем крају
због царева казамата,
кнуте, клешта и џелата.

А народ је с душом чистом
спреман да устане листом;
од Смоленска до Ташкента
жудно чека свог студента.

Чека да без поговора
пође с њиме на злотвора,
с бојарима да рашчисти,
мрак и царство да уништи,

да својину општу спреми,
цркву, брак и породицу,
старог света злотворицу.

– Мора да је и то узето од оног официра, је л' те? – запита Петар Степанович.

– А ви сте изволели познавати и тог официра?

– Још како. С њиме сам два дана лумповао. Морао је, најзад, сићи с памети.

– А може бити да и није силазио с памети?

– Није, ваљда, зато почео да уједа?

– Али, допустите; ако сте ви ту песму видели још у иностранству, а затим се она нашла код тог официра...

– Како? Духовито, заиста! Ви, Андрејy Антоновичу, како видим, мене испитујете? Видите – поче он одједном с необичном важношћу – ја сам о свему што сам видео у иностранству, чим сам се вратио, дао на извесном месту разјашњење и моја су разјашњења примљена са задовољством. Иначе не бих овај град могао усрећити својим присуством. Рачунам да су моје ствари у том смислу обављене и нисам дужан ником давати рачуна. А обављене су не зато што сам ја потказивач, него зато што се друкчије није могло чинити. Они који су, знајући за ствар, писали Јулији Михаиловној о мени, писали су као о човеку исправном... Него, све то до ђавола, а ја сам дошао да вам кажем једну озбиљну ствар, и добро је што сте отпослали оног вашег оцачара. Ствар је важна за мене, Андрејy Антоновичу; имао бих једну особиту молбу на вас.

– Молбу? Хм... имајте доброту... ја чекам, и то, признајем, са радозналошћу. Уопште, морам додати, ви мене прилично изненађујете, Петре Степановичу.

Фон Лемпке је био узбуђен. Петар Степанович пребаци ногу преко ноге.

– У Петрограду – поче он – био сам у погледу многих ствари отворен; али у погледу неких ево, на пример, ове (он куцну прстом по Светлој личности) ја сам ћутао. Прво зато што није вредело говорити; а друго зато што сам казивао само оно о чему сам питан. Не волим да се у том смислу истрчавам; у томе видим разлику између ниткова и поштеног човека кога су однекуд околности приклопиле... Али то засад на страну... Добро; али сад... сад кад су те будале... То јест, кад је то изишло на видело, и већ је и у вашим рукама, а од вас, видим, не да се сакрити... јер ви сте човек који има очи и коме се не може лако подвалити... а те будале продужују своје: ја... ја... па да, ја, једном речи, ја сам дошао да вас замолим да ме избавите од једног човека, опет једне будале, можда и лудог човека, с обзиром на

његову младост, несрећу... с обзиром на вашу хуманост... Нисте тек, ваљда, хумани само у романима сопствене израде! – прекиде он говор грубим сарказмом и нестрпљиво. Једном речи, ту стајаше човек искрен, али, са изобиљем својих хуманих осећања и, можда, шкакљивости, невешт и неполитичан, и што је главно, човек ограничен, како је то фон Лемпке одмах са ретком проницљивошћу оценио и како је већ одавно о њему и мислио, нарочито у току прошле недеље кад га је, сам, у кабинету, особито ноћу, грдио у себи што је могао горе због његових необичних успеха код Јулије Михаиловне.

– За кога молите и шта значи све то? – распитивао је он с достојанством, старајући се да прикрије своју радозналост.

– То... то и јесте... до врага... нисам ја крив што у вас верујем! Шта сам ја крив што вас сматрам за најплеменитијег човека и, што је главно, за човека бистра... дакле, способна да разуме... до врага...

Кукавац, очевидно, није умео да се снађе.

– Ви ћете, најзад, разумети – настави он – ви ћете разумети да ја, ако бих казао ту његово име, ја бих вам га, у ствари, предао у руке; предао, зар не? Је ли тако?

– А како, опет, ја да погодим кад се ви не одлучујете да га кажете?

– То и јест оно, ви увек том својом логиком подсечете човеку ноге... до врага!... Нека носи ђаво! »светла личност«, тај »студент« – то је Шатов... Ето вам, сад знате све!

– Шатов? То јест, како то, Шатов?

– Шатов, то је »студент« који се ево овде помиње. Он сад овде живи; бивши роб: онај, знате, што је ударио шамар.

– Знам, знам! – фон Лемпке зажмири. – Али, ипак, допустите, у чему је његова кривица и, што је најглавније, за шта се ви ту заузимате?

– Па да се он спасе, то молим; ето, разумејте! Ја њега, има већ осам година, познајем и можда сам му баш и пријатељ био – узбуђивао се Петар Степанович. – Али да, ја немам да вам дајем рачуна о свом ранијем животу – он махну руком – то овде није важно. Свега су то три и по човека, а са онима из иностранства биће их ни десеторица; него, што је главно, ја сам се понадао у вашу хуманост, у ваш ум. Ви ме разумете: ви ћете приказати ствар у правој боји, а не као богзна шта, просто као глупу машту сулуда човека... због несреће, разумејте, због дуготрајне несреће... а не као некакву тамо, ђаво ће га знати, противдржавну заверу...

Петар Степанович се готово гушио од ревности.

– Хм. Видим већ да је он крив за прогласе са секирама – закључи фон Лемпке, готово важно; – али, допустите, ако је он ту сам, како је могао растурати прогласе и овде и у унутрашњости, па у х-ској губернији и... напослетку, што је најглавније, како је дошао до њих?

– Па кажем ли вам да их је свега петорица, и сувише десеторица, откуд, дакле, да знам!

– Ви не знате?

– А зашто, до ђавола, да знам!

– Али, при свем том, знали сте да је Шатов један од чланова?

– Ех! – махну руком Петар Степанович као да се отима испод притиска испитивачеве проницавости; – па добро, казаћу вам целу истину: о прогласима не знам ништа, то јест толико колико и ништа... до ђавола, ваљда разумете шта значи ништа?... Наравно, има ту тај потпоручник, и још неки... па можда и Шатов, да, и још когод, да... и то је онда све. Не вреди разговора... Мизерија... Али ја сам дошао за Шатова да молим; њега ваља спасти, јер је ово његова песма, његов сопствени састав и преко њега је и штампана у иностранству; то је што знам поуздано, а о прогласима не знам баш ништа.

– Ако је песма његова, онда су поуздано и прогласи његови. Него, какви су докази који вас гоне да сумњате у господина Шатова?

– Петар Степанович, са изгледом човека кога су потпуно извели из стрпљења, извуче из џепа бележник, а из њега једно писамце.

– Ево доказа! – викну он и баци писмо на сто. Фон Лемпке разви хартију; виде да је писамце писано пре пола године одавде некуд у иностранство, кратко, у две реци:

»Светлу личност овде штампати не могу и ништа не могу; штампајте тамо у иностранству.

Ив. Шатов«

Лемпке упре дуг поглед у Петра Степановича. Право је казала Варвара Петровна да он има донекле воловски изглед, нарочито понекад.

– Дакле, ево шта је – трже се Петар Степанович; – то значи да је он стихове написао овде, пре пола године, али их није могао штампати овде, па да, у некој, рецимо, тајној штампарији, и зато је молио да се штампа у иностранству. Мислим да је јасно?

– Да, јасно је, али кога је молио? То још није јасно, видите – опазиће

Лемпке с најлукавијом иронијом.

– Кирилова, ето најзад! Писамце је било упућено Кирилову у иностранство... Нисте то знали, ваљда? Криво ми је што се ви, можда, само претварате преда мном, а овамо давно и давно сами знате и за ту песму, и за све! Откуд то да се нађе на вашем столу? Како је нашло пута довде? Зашто ме онда мучите?

Он грчевитим покретом обриса зној са лица.

– Можда ми је доиста нешто и познато... – вешто избеже одговор Лемпке; – а ко је тај Кирилов?

– Па онај инжењер, дошљак, онај што је био при дуелу сведок Ставрогинов; манијак, луд човек; ваш потпоручник је одиста можда само у пијаначком бунилу, али овај је сасвим луд, сасвим, за то јамчим. Ех, Андре́ју Антоновичу, кад би влада знала какви су управо ти људи, сви одреда, на њих се не би једна рука подигла. Сви редом су луди; ја сам их се сит нагледао у швајцарској, и на конгресима.

– Тамо, одакле се и управља тим покретом овде?

– А ко управља? Три и по човека. Та само кад их гледате, мука вас спопадне. И какав је то »покрет овде«? Прогласи, мислите? А кога су врбовали? Потпоручника у пијаначком бунилу, и два-три студента! Ви сте паметан човек, па вас зато питам зашто уз тај покрет не пристају људи значајнији, него све сами студенти и незрели дечаци од двадесет две године? И, зар их је много? Пустили су милион паса да их траже, а јесу ли их много нашли? Седморицу. Кажем вам, мука да вас ухвати.

Лемпке га пажљиво саслуша, али са изразом који каже »Славуја нећеш баснама нахранити«.

– Но, ипак, допустите, ви сте имали доброту да тврдите да је писамце адресовано за иностранство; но овде нема адресе, откуд онда ви знате да је било упућено господину Кирилову, и баш у иностранство? И... и да га је заиста написао господин Шатов?

– Е, онда добавите рукопис Шатова, па упоре́дите. Код вас у канцеларији ће се несумњиво наћи какав његов потпис. А што се тиче адресе Кирилова, Кирилов је писмо још онда мени показао.

– Дакле, ви сами...

– Па дабогме, разуме се, ја сам... Зар су мало шта мени тамо показивали? А што се тиче ове песме, њу кажу да је Шатову написао покојни Херцен, док се још по туђини скитао, као за успомену на виђење, у

похвалу, за препоруку, итд. до ђавола... а Шатов је сад шири међу омладином. Као вели: Херценово лично мишљење о мени.

– Тја-тја-тја – досети се Лемпке, најзад; – ја зато и мислим: добро, прогласи, то се може разумети, али нашто ова песма?

– Ма како да не разумете!... А враг ће ме знати што сам се ту пред вама и распричао! Слушајте, дајте ви мени Шатова, а све остале нек носи ђаво, па и Кирилова, који се сад затворио у кућу Филипова, где и Шатов станује, па ћути... Они мене не воле зато што сам се вратио... али обећајте ви мени Шатова, па ћу вам их све редом на једном тањиру послужити. Биће користан, Андрејy Антоновичу! Ја мислим да сву ту жалосну гомилицу чине свега девет, десет људи. Ја их све посматрам. Тројицу већ знамо: Шатова, Кирилова и оног потпоручника. Остале још посматрам... уосталом, нисам сасвим кратковид. То је као у х-ској губернији; тамо су ухватили два студента са прогласима: један гимназист, два двадесетогодишња племића, један наставник и један мајор у оставци од шездесет година, полудео од пића, и то је било све, верујте ми, све! Људи се просто зачудили да је то све... Мени ће бити потребно шест дана. Већ сам прорачунао; шест дана, пре не иде. Ако желите ма какав резултат, не дирајте их за шест дана, а ја ћу вам их онда повезати све у један завежљај. Но, ако их дирнете пре, гнездо ће се растурити. Али Шатова ми дајте! Зато сам и дошао... Најбоље би било да се позове потајно, и пријатељски, макар овде у ваш кабинет, и да се стави мало на испит: да се завеса подигне мало пред њим... Он ће вам се извесно сам бацити пред ноге и заплакати! То је човек нервозан, несрећан, жена му се проводи са Ставрогином. Поласкајте му малко, и он ће вам све сам одати. Али треба шест дана. А што је главно, што је главно Јулији Михаиловној ни беле! Тајна. Можете ли чувати тајну?

– Како? – Лемпке избечи очи – па зар ви нисте ништа... поверили... Јулији Михаиловној?

– Њој? Сачувај ме и помилуј боже! Е-хе, Андрејy Антоновичу! Видите, ја њено пријатељство особито ценим и њу високо поштујем... и, већ онако, све... али нећу погрешити. Ја њој не противречим, јер као што и сами знате: опасно је њој противречити. Можда сам јој баш и зуцнуо коју, јер она то воли, али да јој одам имена, као ово сад вама, или већ што било, е-хе, брате! Зашто се ја сад и обраћам вама? Зато што сте мушко, човек озбиљан, са старим темељним службеним искуством. Ви сте много видели. Ја мислим да ви, још по примерима из Петрограда, сваки корак у тим пословима напамет знате... А да поверим њој, на пример, само та два имена, одмах би у добош ударила... Јер она жели да Петроград одовуд

задиви. Аја! Сувише је ватрена! То је оно што не ваља.

– Да, има у њој нешто темперамента – промрмља Андреј Антонович не без задовољства, а у исти мах јако жалећи што се овај грубијан усуђује већ и сувише слободно да казује своје мишљење о Јулији Михаиловној. Петру Степановичу, пак, чинило се можда да је то још мало; да ваља још додати ватре, да би »Лемпки« поласкао и сасвим га покрио.

– Управо тако, темпераментна много – повлађивао је Петар Степанович – нека је баш и генијална жена, литерарна, али плаши врапце. Не би се она уздржала да ћути ни шест сати а камоли шест дана. Е-хе, Андрејy Антоновичу, немојте на женско товарити шест дана рока! Признајте и мени неко искуство, бар у таквим стварима, штошта ја знам, а ви знате да ја могу штошта знати. За тих шест дана вас не молим што се мазим, него ствари ради.

– Чуо сам – устезаше се Лемпке да каже своју мисао – чуо сам да сте ви, на повратку из иностранства, дали, тамо негде где је требало, неку изјаву... нешто налик на покајање?

– Ех, како да није... баш тако...

– Ја не желим у то да улазим, разуме се... али ми се досад чинило да сте овде увек говорили у сасвим другом стилу о хришћанској вери, на пример, о друштвеном уређењу, напослетку и о влади...

– Зар сам мало шта говорио! Уосталом, и сад говорим, само што такве мисли не треба спроводити онако као оне будале, у томе је ствар. Иначе, шта мари оно уједање за раме? И ви сте се са мном сложили у тим стварима, само сте казали да је рано.

– Нисам се ја баш у томе сложио; нити сам у том смислу казао да је рано.

– Е то, онда, код вас свака реч има замку. Хе-хе! Ви сте смотрен човек! – весело рече Петар Степанович. – Слушајте, брате рођени; требало је да вас мало упознам, зато сам и говорио у свом стилу. Нисам се ја само с вама тим начином упознао, него с многима. Требало ми је да ваш карактер упознам.

– Наш то вам мој карактер?

– А откуд ја знам нашто! – (Он се опет насмеја.) – Видите, драги и многопоштовани Андрејy Антоновичу, ви јесте лукави, али до оног још није дошло, а сигурно неће ни доћи, разумете ли? Можда и разумете? Ако сам, по повратку из иностранства, и дао изјаву негде где треба, а одиста не

знам зашто човек одређених уверења не би могао радити у корист искрених својих уверења... али ми нико онда није за ваш карактер рекао, нити сам отуда икакве поруке примао. Размислите сами: зар нисам могао да та два имена не кажем прво вама, него да ударим право тамо, то јест тамо где сам дао и прва своја отаавештења. А ако би нешто и бринуо о финансијама, или просто речено, о некој добити, не би се могло рећи да рачунам за себе, јер они сад вама имају да буду захвални, а не мени. Ја – дода̀де Петар Степанович племенито – ја се једино за Шатова заузимам, само за Шатова, због старог пријатељства... А већ после, кад рецимо, узмете перо да тамо јавите, онда, похвалите ме, ако хоћете... нећу те реци ваше побијати, хе-хе! Адиеу! Збиља, заседео сам се; и није требало толико брбљати! – дода̀де он са неком љубазности и устаде да иде.

– Напротив, мени је врло мило што се та ствар, тако рећи, одређује – устаде и фон Лемпке, тако љубазан очевидно под утицајем последњих реци. – Ваше услуге примам са захвалношћу и будите уверени да ћу све што је с моје стране могућно у погледу мишљења о вашој усрдности...

– Шест дана, то је главно, шест дана рока и да за то време и не мрднете, толико.

– Нек буде.

– Разуме се, ја вам не везујем руке! Не бих ни смео. Ви не можете да их пажљиво не пратите, тек, немојте пре времена расплашити гнездо, то је оно чему се ја надам од ваше памети и искуства. А, наравно, спремили сте доста ловаца и, тамо, свакојаких њушкала, хе-хе! – лупну тек Петар Степанович, весело и лакомислено (као сваки младић).

– Није баш сасвим тако – огради се Лемпке љубазно. – Што мислите да је спремност од наше стране велика, то је само младићка предрасуда. Него, узгред, допустите једну реч: ако је тај Кирилов био Ставрогинов сведок при двобоју, онда, у том случају, и господин Ставрогин...

– Шта, Ставрогин?

– О, не, не, не! Ту сте промашили, иако сте иначе лукави. И зачуђавате ме. Јер ја сам мислио да ви, што се тога тиче, нисте необавештени... Хм... Ставрогин, то је нешто потпуно супротно... то јест, потпуно... *Avis au lecteur*.[189]

– Збиља! Је ли могућно? – рече Лемпке с неповерењем. – Мени је опет Јулија Михаиловна, према својим вестима из Петрограда, казала да је то човек... са неким, неким упутствима...

– Ја не знам ништа, не знам ништа, баш ништа! *Adieu*. *Avis au lecteur!*

– повуче се Петар Степанович изненадно, отворено изтаегавајући даља питања и похита вратима.

– Допустите, Петре Степановичу, допустите! – викну Лемпке; – само још једна мала стварчица; нећу вас задржавати. – Он извуче из фиоке један коверат.

– Ево још један примерак из исте категорије. И тиме вам доказујем да вам много верујем. Ево, па ми реците своје мишљење.

У коверту беше писмо, писмо необично, без потписа, упућено Лемпкеу, а добио га је он јуче. Петар Степанович с највећим једом прочита ово:

»Ваша преузвишености!

Јер сте ви то по свом чину. Овим јављам за убиствене намере против живота генералских особа и отаџбине; право се на то иде. Лично сам много растурао, кроз множину година. И безбожности. Припрема се буна, прогласа има на хиљаде и за сваким потрчаће стотину људи, језик да исплазе, ако управа за времена то не покупи, јер је много у награду обећано, а прост народ је глуп, а и вотка. Народ, тражећи виновника, руши, и једно и друго; а бојећи се обеју страна, покајао се и за оно у чем није учествовао, јер су околности такве. Ако желите да достава буде на спас отаџбине, а такође и цркве и икона, то само ја једини могу. Али с тим да се мени из трећега одељења[190] опрости, по телеграфу, једноме од свију, а други нека одговарају. На прозор код вратара као знак у седам часова метните сваког вечера свећу. Видевши, повероваћу и доћи да целујем милостиву шаку из престонице, но с тим да буде издржавања, јербо од чега ћу ја да живим? А ви се нећете покајати, зато што ће вам изићи звезда. Треба опрезно, иначе ће отићи глава.

Ваше узвишености очајник пада пред ноге кајући се слободан мислилац

Инцогнито.«

Фон Лемпке рече да се писмо нашло јуче код вратара, кад у његовој

собици није никог било.

– Па, шта мислите? – запита Петар Степанович готово грубо.

– Ја бих рекао да је то анонимна пасквила, за смех.

– Највероватније да тако и јесте. Вас нико не може лако преварити.

– Ја углавном тако мислим, јер је глупо написано.

– А јесте ли овде још какву пасквилу добили?

– Двапут, безимене.

– Већ, наравно, безимене. Базног стила? Разних рукописа?

– Разног стила и рукописа.

– И дедачких, као што је ово?

– Јест, дедачких, и знате... врло ружних...

– Е, кад их је било и пре, онда је зачело исти писац и сад.

– Пре свега зато што су сва писма глупа... Јер, они су људи образовани и извесно неће писати овакве глупости.

– Дабогме, дабогме.

– А шта велите ако неко тим збиља хоће да поткаже?

– Није вероватно – одсече Петар Степановић суво. – Јер шта би значио тај телеграм из трећег одељења, и то издржавање? Очевидно, пасквила.

– Да, да – застиде се Лемпке.

– Знате шта. Дајте ви то мени. Ја ћу вам тога пристојно пронаћи. Пронаћи ћу њега пре него њих.

– Узмите – пристаде фон Лемпке, уосталом, са нешто колебања.

– Јесте ли коме показивали?

– Нисам, баш ником нисам показивао.

– Мислим, Јулији Михаиловној ?

– Ах, боже сачувај! И молим вас, ако бога знате, немојте њој ни ви показивати! – повика Лемпке у страху, – Њу ће то веома потрести... а на мене ће се јако наљутити.

– Да, наравно. Рекла би вам да сте добили што сте заслужили, кад вам тако пишу. Знамо ми женску логику. Е, због ом. Ја ћу вам, можда, већ за три дана казати тог писца. Главно је наш договор!

IV

Петар Степанович сигурно није глуп, али је робијаш Фећка казао истину кад је рекао да он »сам себи човека замисли како му треба и тако с њим живи«. Од фон Лемпкеа је Петар Степанович отишао потпуно уверен да га је бар за шест дана умирио; а тај му је рок био преко потребан. Но тај је рачун био погрешан и само зато што је он, од самог почетка, Андреја Антоновича замишљао као човека сасвим припросте памети.

Андреј Антонович, као и сваки други који пати од сумње и бојазни за себе, у првом тренутку, пошто изиђе из неке неизвесности, био би необично радосно поверљив. Нов обрт ствари учинио му се доста угодан, без обзира на неке нове сложености које су му поново задавале пословних брига. Али су сад бар сумње отпале. Међутим, последњих дана био је веома уморан, осећао се много намучен и немоћан, тако да му је душа и нехотице чезнула за миром. На жалост, ето опет је дошло узнемирење. Дуго живљење у Петрограду оставило је неизглађиве трагове у његовој души. Службена, па и потајна историја »новог нараштаја« била му је доста позната – био је он радознао и правио збирку прогласа – но никад није ни прву реч свега тога схватио. И сад се осећао као у шуми: свима својим инстинктима слутио је да у речима Петра Степановича има нешто врло нескладно, ван сваких форми и услова, »али сам ће ђаво знати шта се све у том ‚новом нараштају' може догодити и шта се све код њих збива!« – размишљао је он губећи се у комбинацијама.

Тада, као нарочито, Блумер опет промоли главу. Док се Петар Степанович ту бавио, он је чекао у близини. Тај Блумер био је и неки далеки сродник Андреја Антоновича, али се то целога века брижљиво и бојажљиво прикривало. Молим читаоце да ми опросте што ћу неколико речи поклонити тој незнатној личности. Блумер је био човек од чудне врсте »несрећних« Немаца, али никако због умне скучености, него што се не зна зашто. »Несрећни« Немци, то није мит, они стварно постоје, чак и у Русији, имају свој тип. Андреј Антонович је целог века осећао према Блумеру дирљиву симпатију и свуда, где год је могао, у сразмери са личним напредовањем у служби, и њега је дизао на које местанце у свом надлештву. Али Блумер никако није имао среће. Или његово место остане без буџета, или се промени управа; а једном умало што га нису место неког другог ставили и под суд. Био је тачан; али некако претерано, без потребе и на своју штету, смркнут; риђ, висок, погрбљен, туробан, па и осетљив, и поред све понизности тврд и непопустљив и упоран као во; или је бар такав

био увек онда кад не треба. Заједно са својом женом и многобројном децом осећао је према Андрејy Антоновичу смерну оданост. Осим Андреја Антоновича, није га никад нико волео. Јулија Михаиловна га је од прве одгурнула, али упорности свог мужа није могла да одоли. То је била њихова прва брачна свађа и десила се одмах после свадбе, баш првих медених дана, кад се Блумер, дотле брижљиво од ње сакривен, изненадно представио казавши увредљиву тајну свог сродства с њом. Тада је Андрej Антонович склопљених руку молио за њега и осећајно испричао жени цео Блумеров живот, њихово пријатељство још из детињства; али Јулија Михаиловна је мислила да је заувек остала посрамљена, чак се послужила и несвестицом. Фон Лемпке, међутим, није одступио од свога и изјавио је да Блумера не да ни за шта на свету и неће га одвајати од себе. Тако да се Јулија Михаиловна напослетку много зачудила и била приморана да пристане на Блумера. Одлучише само да се сродство прикрива, још пажљивије него дотле, ако је могућно, и да се Блумерово крштено име и презиме по оцу измени, пошто се и он однекуд звао Андрej Антонович. Блумер се код нас није ни с ким упознавао, осим с једним Немцем апотекарем; није никоме ишао, живео је усамљено и био велики штедиша. Њему су одавно биле познате књижевне слабости Андреја Антоновича. Лемпке је прво њега позивао да слуша његов роман, у четири ока; и тако је Блумер по шест часова узастопце имао да седи, круто као пањ, да се зноји, напреже све своје моћи да не заспи и да се осмехује. А кад би се кући вратио, он је заједно са својом женом, дугоногом и мршавом, нукао и уздисао због несрећне слабости њиховог добротвора према руској књижевности.

Кад Блумер уђе у кабинет, Андрej Антонович га са жаљењем погледа.

– Молим те, Блумере, остави ме на миру – поче он са немирним брзањем, очевидно у жељи да избегне наставак малопређашњег разговора који је Петар Степанович својим доласком био прекинуо.

– Па ипак, то би се дало удесити сасвим деликатно, без и најмањег јава и гласа, јер ви имате потпуно овлашћење – упорно је наваљивао Блумер, пун поштовања и погнутих леђа, а све се више и више ситним корацима примицао Андре́ју Антоновичу.

– Блумере, ти си ми толико одан и толико си услужан да ме је сваки пут страх кад те видим.

– Ви увек кажете оштроумне ствари, па онда, задовољни оним што сте казали, мирно заспите, али тиме само себи шкодите.

– Блумере, ја сам се баш сад уверио да оно не постоји, не постоји.

– Тек ваљда не из речи оног дволичног и поквареног младића, у кога и сами сумњате? Он вас је задобио ласкавим похвалама вашем дару за књижевност.

– Блумере, ниси ништа смислио; твој је пројект бесмислица, кажем ти. Нећемо ништа наћи, а подићи ће се страшна граја, затим смех, затим... Јулија Михаиловна...

– Ми ћемо несумњиво наћи све што тражимо – Блумер чврстим кораком приђе ближе господару и десну руку стави на срце – ми ћемо претрес извршити изненадно, рано ујутру, чувајући сваки обзир према личности и сву прописну озбиљност законске форме. Младићи, Љамшин и Тељатников, већ и претерано уверавају да ћемо наћи све што желимо. Они су тамо одлазили много пута. Према господину Верховенском нико није лепо расположен. Генералица Ставрогина отворено му је одрекла своја доброчинства и сваки поштен човек, ако само такав човек постоји у овом грубоме свету овде, уверен је да је у њему увек био извор неверовања у бога и социјалистичког учења. Он има све забрањене књиге, *Мисли од Риљејева*,[191] сва делà Херценова... Ја, за сваки случај, имам доста потпун каталог његових књига.

– О, боже! па те књиге има свако; ти си наиван, кукавни мој Блумере!

– И много прогласа – настави Блумер не осврћући се на ону напомену. – Ми ћемо, најзад, неминовно наићи на траг садашњих прогласа овде. А млади Верховенски ми је и сувише сумњив.

– Ти мешаш оца са сином. Они се не слажу, син се јавно подсмева оцу.

– То је само маска.

– Блумере, ти си се заклео да ме мучиш! Помисли да је стари ипак овде виђена личност. Био је професор, познат је човек, и ако се развиче, свет ће нам се одмах почети подсмевати, и тако ћемо све промашити... и помисли на Јулију Михаиловну.

Блумер се помицао напред, не слушајући га.

– Он је био само доцент, само доцент, а по чину је само колешки асесор у оставци – тврдио је он ударајући се руком у груди; – нема одликовања, отпуштен је из службе због сумње да је нешто смишљао против државе. Био је под присмотром и несумњиво се још налази. А с обзиром на неред који је сад откривен, ви бисте неизоставно морали

чинити своју дужност, док ви, напротив, повлађујући правоме кривцу, испуштате своје одликовање.

– Јулија Михаиловна! И-ди, Блумере! – повика фон Лемпке изненадно, кад из суседне собе зачу глас своје жене.

Блумер уздрхта, али се не предаде. – Но допустите, допустите ми – настављаше он прилазећи и све јаче притискујући обе руке на груди.

– И-ди! – шкргутну зубима Андреј Антонович; – ради шта хоћеш... после... О, боже мој !

Завеса се на вратима размаче и појави се Јулија Михаиловна. Кад угледа Блумера, она величанствено застаде, охоло и увредљиво баци поглед на њега, као да је само његово присуство понижење за њу. Блумер јој се ћутке и смерно дубоко поклони и, погрбљен од поштовања, на прстима се упути вратима, раширивши мало руке.

Да ли зато што је нервозан повик Андреја Антоновича разумео доиста као непосредно одобрење да уради онако како га је молио, али се у овој прилици огрешио о савест ради непосредне користи свог добротвора, крајње уверен да »конац дело краси« – ко ће то знати, тек из овог разговора између старешине и његовог потчињеног изишла је, као што ћемо видети, једна сасвим неочекивана ствар, која је многе насмејала кад се за њу прочуло, Јулију Михаиловну јако наљутила, а Андреја Антоновича потпуно помела, бацивши га у најгоре време у бедну неодлучност.

V

За Петра Степановича беше то дан пун посла. Од фон Лемпкеа он се брзо упути у Богојављенску улицу, али, идући Биковом улицом и пролазећи мимо куће у којој становаше Кармазинов, одједном застаде, осмехну се и уђе у кућу. Одговорише му »очекују вас«, а то га је врло занимало, јер он није никако ни помишљао да ће доћи.

Велики писац га је одиста очекивао, и то још од јуче и ономад. Пре четири дана предао му је свој рукопис »Mercі« (што је мислио читати на матинеу Јулије Михаиловне) и учинио је то из љубазности, потпуно уверен да је поласкао самољубљу младог човека кад му је допустио да ту велику ствар већ раније упозна. Петар Степанович је већ одавно опазио да му се овај сујетни, размажени, према неизабраницима увредљиво неприступачни господин, тај »готово царски ум«, просто-напросто удвара, и то чак жудно. Мени се чини да се »младић« напослетку досетио да Кармазинов, иако не држи да је он вођа свега што је у Русији потајно револуционарно, али мисли да је бар један од највише посвећених у тајне руске револуције и да на омладину има неоспоран утицај. Петра Степановича занимало је да зна шта и како мисли »најумнији човек у Русији«, али је онај, из неких узрока, досад избегавао да те своје мисли искаже.

Велики писац је становао у кући своје сестре поседнице, удате за дворанина; обоје, и муж и жена, показивали су читаво страхопоштовање према знаменитом члану своје породице; али су се сада, кад им је он дошао, обоје налазили у Москви, што им је било много жао; и тако је имала част да га дочека нека дворанинова врло далека, стара и сиромашна сродница, која је код њих живела и већ одавно управљала целим домаћинством. Откако је господин Кармазинов дошао, сви укућани су ишли на прстима. Старица, замало што сваког дана није слала у Москву извештаје о томе како је спавао, шта је изволео јести; једном, заиста, посла телеграм како је он, после ручка код префекта, где је био позван, морао узети кашичицу неког лека. Она се ретко усуђивала да уђе у његову собу, мада је он према њој био врло учтив, уосталом, и сув, јер је говорио с њом само по потреби.

Кад Петар Степанович уђе, затече га где једе јутарњи котлет, уз пола стакла црног вина; Петар Степанович је и раније долазио и увек га затицао са тим јутарњим котлетом, који би он у његовом присуству појео не позвавши га ниједном да га угости. После котлета доносили су му још и шољицу кафе. Лакеј који је доносио јело имао је фрак, меку, нечујну обућу

и рукавице.

– А-а! – подиже се Кармазинов са дивана, бришући се убрусом и са изразом најчистије радости пође да се с гостом пољуби, карактеристична навика у Руса кад су већ много знатни. Али се Петар Степанович сети, из искуства, да се Кармазинов, додуше, примакне за пољубац, но да увек подметне свој образ, па овог пута реши да он учини то исто; и тако се сусретоше два образа. Кармазинов се учини да није ништа опазио, седе на диван, љубазно понуди Петра Степановича да седне на наслоњачу према њему, а овај се одмах и ували у њу.

– Ви нисте... желите ли доручковати? – упита домаћин изневеривши овог пута своју навику, али, разуме се, тако како ће јасно упутити госта на учтив одречан одговор. Петар Степанович, међутим, зажеле да доручкује. Сенка увређеног чуђења замрачи домаћиново лице, али само за трен ока:он нервозно зазвони по слугу и, без обзира на своје лепо васпитање, повиси глас наређујући да се донесе још један котлет.

– Шта желите, котлет или кафу? – питао је још једанпут.

– И котлет и кафу; и вино наредите да се дода, огладнео сам – одговори Петар Степанович, са мирном пажњом посматрајући домаћиново одело. Господин Кармазинов беше у домаћем капуту с ватом, налик на жакет, са седеф ским дугметима, али сувише кратком, што никако није пристајало уз пуначак трбушчић и уз једро заобљене делове при почетку његових ногу; али укуси су разни. Преко колена је пребацио и до патоса спустио вунен плед на коцке, иако је у соби било топло.

– Болесни сте, можда? – опазиће Петар Степанович.

– Не, нисам болестан, али се бојим да се не разболим при овој клими – одговори писац својим пискавим гласом, уосталом, нежно скандирајући сваку реч и врскајући пријатно, господски. – Ја сам вас још јуче очекивао. ,

– Зашто? Ја нисам обећао доћи.

– Да, али код вас је мој рукопис. Ви сте... прочитали?

– Рукопис? Какав? Кармазинов се јако зачуди.

– Свакако сте га донели? – трже се он толико да престаде јести и преплашено гледаше у Петра Степановича.

– А, то је оно »*Bonjour*«, тако нешто...

– »*Merci!*«

– Да биће, тако. Сасвим сам заборавио и нисам ништа читао; немам кад. Право да кажем, не знам где је; у џеповима, ево, није... мора да је код

куће, на столу. Будите без бриге, наћи ће се.

– Немојте тако; боље да ја одмах пошаљем по рукопис. Може се изгубити а, најзад, и украсти га могу.

– А шта би то коме требало? И што сте се тако уплашили кад увек имате, каже Јулија Михаиловна, по неколико преписа, један у иностранству код бележника, други у Петрограду, трећи у Москви; а један шаљете и у банку, канда.

– Али Москва може изгорети, па с њом и мој рукопис. Не, боље одмах да пошаљемо по њега.

– Стојте, ево га! – Ту Петар Степанович из задњег џепа извади гомилу листова. – Мало је угужван; замислите, како сам рукопис онда од вас примио, тако је и остао у задњем џепу, с марамом; заборавио сам на њ.

– Кармазинов жељно дохвати рукопис, пажљиво га разгледа и преброја листове, па га онда с поштовањем стави пред себе на засебну столицу, но тако да га стално има пред очима.

– Ви, како изгледа, много не читате? – букну он, не могавши се уздржати.

– Не, не врло много.

– А већ што се тиче руске књижевности, ништа?

– Што се тиче руске књижевности? Допустите, читао сам нешто... »Путем...« или... »У путу...« или »На распућу«, тако нешто, не знам, не сећам се. Читао сам одавно, има пет година. Немам времена.

Наста мало ћутање.

– Ја, чим сам допутовао, одмах сам цео свет уверио да сте ви ретко паметан човек; и сад су, чини ми се, сви памет изгубили због вас.

Донесе доручак. Петар Степанович приону на посао са ванредном вољом за јело и зачас поједе котлет, попи вино и испи кафу.

»Овај простак«, размишљао је Кармазинов погледајући га искоса и довршујући последњи залогај и последњи гутљај, »овај простак је вероватно разумео сву заједљивост моје фразе... а и рукопис, нема сумње, прочитао је надушак, само лаже, онако тек. Али, можда и не лаже, него је сасвим простодушно глуп. Ја волим кад је генијалан човек нешто мало глуп. Да овај није одиста нешто као њихов гениje?... Уосталом, нека га ђаво носи!«

Он устаде с дивана и поче ходати по соби горе-доле, кретања ради, што је чинио увек после доручка.

– Хоћете ли скоро на пут? – запита Петар Степанович са наслоњаче, палећи цигарету.

– Ја сам управо зато дошао да продам своје имање и сад зависи од мог управника.

– Но стварно сте, чини ми се, дошли зато што сте мислили да ће тамо настати поратне епидемије?

– Не-е, није баш само зато – настави господин Кармазинов, доброћудно скандирајући своје фразе и при сваком обрту из једног угла ка другом живо избацујући десну ногу. – Ја одиста намеравам да живим што се може дуже – осмехну се он с мало отрова. – У руском племству има нешто што се ванредно брзо истроши у сваком погледу. Али ја желим да се истрошим што се може касније, и сад се из отаџбине сасвим селим. Тамо је клима боља, зида се циглом и каменом, и све је уопште јаче и чвршће. Док сам ја жив, биће још Европе, мислим. А како ви мислите?

– Откуд ја знам.

– Хм. Ако се Вавилон тамо одиста сруши, а његов пад ће бити огроман (у чему се с вама потпуно слажем, премда мислим да ће истрајати док сам ја жив), код нас у Русији, говорећи релативно, нема управо шта да се сруши. Код нас се неће рушити камење, него ће се све у блату расплинути. Света Русија мање него ишта на свету може дати неки отпор. Прост народ се још некако држи руским богом; али је, према последњим подацима, и руски бог постао веома непоуздан; једва је издржао музичку реформу, бар се јако пољуљао. А ту су и железнице, па и ви... не, ја у руског бога више нимало не верујем.

– А у европскога?

– Не верујем ни у каквог. Мене су пред руском омладином оклеветали. А ја сам свакад сваком њеном покрету симпатисао. Показали су ми овде те прогласе. Са недоумицом гледају на њих, њихова форма их плаши; али ипак сви верују у њихову моћ, иако не признају. Одавно већ све пада и одавно све зна да се нема за шта придржати. У успех те тајне пропаганде ја сам већ и стога уверен што је данас на целом свету првенствено Русија она земља у којој се без најмањег отпора може догодити све што хоће. Добро разумем зашто су сви имућни Руси нагрнули у иностранство и зашто је та навала сваке године све већа и већа. Просто нагон говори. Кад брод тоне, први се разбегну пацови. Света Русија је земља брвана, сиромашна, и... опасна, земља таштих и охолих сиромаха у вишим друштвеним редовима, а огромна њена већина живи у колибама на

кокошјим ногама.[192] Она ће се обрадовати свакој промени; треба само све објаснити. Само влада још хоће да се противи, али она мотком по мраку замахује и удара баш своје људе. Све је овде жртвовано и осуђено. Русија, оваква каква је, нема будућности. Ја сам постао Немац и бележим то себи у част.

– Започели сте о прогласима; реците све, како ви на њих гледате?

– Сви се прогласа боје, дакле, они су силни. Прогласи отворено износе на видик све обмане и доказују да се код нас нема за шта ухватити и нема на шта ослонити. Они гласно вичу, док сви остали ћуте. Ту је (без обзира на форму) победоносна и досад нечувена смелост да се истини право у лице погледа. Та способност да се истини право у лице погледа припада само руском нараштају. Не, у Европи нису тако смели: тамо је камено царство, тамо се још има на шта ослонити. Колико ја видим и колико ја могу да судим, суштина руске револуционарне идеје састоји се у негирању части. Мени се свиђа што се то изјављује смело и без страха. Да, у Европи то још не могу да схвате, а код нас се баш на то удара. За Руса је част само сувишно бреме. И увек је било бреме, увек кроз целу његову историју. Отвореним »правом на немање части« можеш Руса најбрже привући. Ја сам од старог нараштаја и, признајем, још полажем на част, али разуме се само из навике. Мени се старе форме свиђају – рецимо само из слабости – али треба некако свој век до краја проживети.

Он одеданпут застаде.

»Ја ту говорим и говорим«, помисли он у себи, »а онај само ћути и посматра. Дошао је овамо да бих му непосредно ставио питање. И ставићу га.«

– Јулија Михаиловна ме је замолила да околишно сазнам какво изненађење спремате за прексутрашњи бал? – запита неочекивано Петар Степанович.

– Да то ће заиста бити изненађење и ја ћу заиста зачудити свет... – испрси се Кармазинов – али нећу вам рећи у чему је тајна.

Петар Степанович не наваљиваше. – Овде је неки Шатов – стаде се распитивати велики писац – и, замислите, ја га још нисам видео.

– Врло красан човек. А шта сте хтели?

– Ништа, тако; он као да тамо нешто говори. Он је тај што је Ставрогина ударио по образу?

– Он.

– А шта мислите о Ставрогину?

– Не знам; неки женољубац.

Кармазинов је омрзнуо Ставрогина зато што је онај уобичајио да га никако не запажа.

– Ако се икад оствари оно што се у тим прогласима проповеда – рече Кармазинов церекајући се – вероватно ће прво тога жутокљунца обесити о грану.

– Може бити и пре – брзо рече Петар Степанович.

– Тако и треба – одобри Кармазинов, али не насмејано, него некако и сувише озбиљно.

– Ви сте то једном већ казали и, знате, ја сам му то саопштио.

– Како, зар сте му рекли? – опет се насмеја Кармазинов.

– А он је одговорио: ако њега окаче о грану, за вас ће бити доста да вас само ишибају, али не части ради, него жестоко, као што музике шибају.

Петар Степанович узе шешир и устаде. Кармазинов му пружи обе руке.

– А шта ћемо – одједном запијука он меденим гласом и са неком нарочитом интонацијом, још једнако држећи руке свог госта у својима – шта ћемо ако је суђено да се и оствари све то... што се замишља?... Кад би се то могло догодити?

– Откуд ја знам – одговори Петар Степанович мало грубо.

Обојица се пажљиво гледаху очи у очи.

– На пример? Приближно? – пијукао је Кармазинов још слађе.

– Успећете да продате имање и да се уклоните – прогунђа Петар Степанович још грубље.

Обојица се сад још пажљивије гледаху. Наста тренутак ћутања.

– Почетком идућег маја почеће, а о Покрову ће се све свршити – рече Петар Степанович изненадно.

– Хвала вам од срца – изусти Кармазинов гласом потпуног разумевања и стиште му руке.

»Успећеш, пацове, да напустиш брод!« помисли Петар Степанович излазећи на улицу. »Али кад се тај ‚царски ум' тако уверено обавештава о дану и часу устанка и тако понизно захваљује на датим обавештењима, онда, према томе, ми не треба у себе да сумњамо.

(Он се осмехну.) Хм. А он заиста није глуп... али је ипак само пацов

који се сели; такав неће потказати!« Петар Степанович похита у Богојављенску улицу кући Филипова.

VI

Оде прво Кирилову. Кирилов, као и обично, беше сам, баш је насред собе радио гимнастику, односно раскорачио се на неки особит начин и вртео рукама изнад главе. На патосу је лежала лопта. На столу јутарњи чај, нераспремљен, хладан већ. Петар Степанович постаја часак на прагу.

– Ви се много бринете о свом здрављу – рече му гласно и весело, улазећи у собу; – богами, дивна лопта; их, како одскаче! И она је за гимнастику?

Кирилов обуче капут.

– Да, и она за здравље – промрмља он суво – седите.

– Свратих на часак. Уосталом, да седнем. Здравље за здравље, али ја сам дошао да вас подсетим на уговор. Наш рок, »у неком смислу«, примиче се – заврши он са невештим извртањем.

– Какав уговор?

– Како, какав уговор? – већ се збунио Петар Степанович, чак се и уплашио.

– То није уговор, и није обавеза, ја се ни за шта нисам везао; погрешка с ваше стране.

– Чујте, шта ви то чините? – упита Петар Степанович и на ноге скочи.

– Своју вољу.

– Какву?

– Стару.

– Како то треба разумети? Значи ли то да сте још при својим старим мислима?

– Значи. Само уговора нема, није ни било, и ја нисам ништа везао. Била је само моја воља и сад је само моја воља.

Кирилов се изјашњавао оштро и са одвратношћу.

– Слажем се, слажем се, нек буде ваша воља, само нек се та воља не промени! – смири се Петар Степанович и беше по изгледу задовољан. – ви се љутите на моје речи. Ви сте одскора почели нешто много да се љутите; ја сам почео избегавати да вам долазим. Уосталом, био сам потпуно уверен да нећете изневерити.

– Ја вас нимало не волим, али уверени можете бити потпуно! Премда не признајем веру и неверу.

– Ипак, знате – опет се узбуни Петар Степанович – ваљало би паметно поразговарати, да не буде пометње. Ствар тражи тачност, а ви ме збуњујете, и те како страшно! Допуштате ли да говорим?

– Говорите – кратко рече Кирилов гледајући у кут.

– Ви сте одавно већ наумили да себи одузмете живот... хоћу рећи, имали сте такву идеју. Јесам ли добро рекао? Да нема какве омашке?

– И сад имам ту исту идеју.

– Изврсно. Уз то, скрећем вам пажњу, нико вас није на то приморао.

– Није, наравно; баш глупо говорите.

– Добро, нека, изразио сам се врло глупаво. Нема сумње, било би врло глупо приморавати на то. Да наставим: ви сте били члан друштва док је оно било у својој прећашњој организацији и поверили сте се тада једном од чланова.

– Ја се нисам поверио, ја сам просто казао.

– Добро. Смешно би и било »поверавати се«; зар је то каква исповест? Ви сте просто казали. Изврсно.

– Није тако, није изврсно; ви много преклапате. Ја вам не дугујем никакво разјашњење, нити ви можете моје мисли разумети. Ја хоћу да одузмем себи живот зато што имам такву мисао, зато што нећу страх од смрти, зато... зато што ви немате ту шта да знате... шта желите? Хоћете чаја? Хладан је. Да вам донесем другу чашу.

Петар Степанович одиста беше дохватио чајник и тражио је празну чашу. Кирилов прође орману и донесе чисту.

– Сад сам баш доручковао код Кармазинова – рече он – затим сам слушао шта је говорио и ознојио сам се, а журио сам овамо, и опет сам се ознојио, па зато хоћу да умрем од жеђи.

– Пијте. Хладан чај је добар.

Кирилов опет седе на столицу и опет упре очи у кут.

– У друштву се створило мишљење – настави он истим гласом – да бих ја могао бити од користи ако бих се убио; кад ви почините разне глупости и кад стану тражити кривце, ја се убијем и оставим писмо да сам све ја починио, тако да на вас неће моћи да сумњају целу годину дана.

– Макар само један дан; и један дан је скуп.

– Добро. У том смислу су ми казали да почекам, ако хоћу. Ја сам рекао да ћу почекати да ми се каже рок од стране друштва... јер мени је

свеједно.

– Да, али сетите се: обавезали сте се, кад пред смрт будете писали писмо, нећете га писати друкчије него са мном заједно; а кад се у Русију вратите, да ћете ми... да... једном речју, да ћете се мени ставити на располагање, то јест, разуме се, слободни сте – додаде Петар Степанович готово љубазно.

– Нисам се обавезао, него сам пристао; јер ми је свеједно.

– Изврсно, изврсно! Ја ни најмање немам намере да спутавам ваше самољубље, али...

– То није самољубље.

– Али, сетите се, за ваш пут је прикупљено сто двадесет талира; ви сте, мора бити, новац узели.

– Није тако! – плану Кирилов. – Новац није био за то! За то се не узима новац.

– Понекад се узима.

– Лажете! Ја сам из Петрограда писмом све објаснио, а вама сам у Петрограду исплатио сто двадесет талира, вама у руке... и новац су тамо послали, сем ако га ви нисте задржали.

– Добро, добро, нећу оспоравати, послат је. Главно је да сте ви при истим мислима као и пре.

– При истим. Кад дођете и кажете »време је«, ја ћу све извршити. Шта, близу је већ?

– Нема још много дана... Али, упамтите, писмо ћемо заједно саставити, те ноћи.

– Можда и дању. Ви сте казали да треба прогласе ја на себе да узмем?

– И још штошта.

– Нећу све да примим.

– А шта нећете? – узбуни се Петар Степанович.

– Оно што нећу; доста! Не желим о томе више да говорим.

Петар Степанович се савлада и промени разговор.

– Имам и другу ствар – наговести он. – Хоћете ли да дођете вечерас код наших? Виргинском је рођендан и под тим ће се изговором окупити друштво.

– Нећу.

– Учините љубав, дођите. Треба. Треба веру уливати и бројем и лицем... Ваше је лице... да, једном речи, ваше је лице фатално.

– Мислите? – осмехну се Кирилов. – Добро, доћи ћу; али не због лица. Кад?

– О, раније, у шест и по. И, знате, можете ући, сести, и ни с ким не говорити, ма колико их тамо било. Само, знате, не заборавите понети хартију и писаљку.

– Шта ће то?

– Па вама је свеједно; а то је, видите, моја нарочита молба. Ви ћете само седети, просто ни с ким нећете разговарати, слушаћете, и каткад ћете тобож што забележити; макар и цртајте нешто, ако хоћете.

– Глупост; зашто?

– Па вама је свеједно! Ви увек кажете да вам је равнодушно.

– Ама зашто?

– Па ево зашто: један члан друштва, ревизор, засео у Москви, а ја сам овде овом-оном казао да ће ревизор можда посетити наш скуп; они ће помислити да сте ви тај ревизор; а како сте ви већ три недеље овде, чудиће се још више.

– Којешта! Немате ви никаквог ревизора у Москви.

– Па лепо, нека га баш и нема, ђаво да га носи! Али шта се то вас тиче и шта ће вам то сметати? И ви сте члан друштва.

– Кажите им, најзад, да сам ревизор; ја ћу седети и ћутати; али хартију и писаљку нећу.

– А зашто?

– Нећу.

Петар Степанович се наљути и позелене, али се опет савлада, устаде и узе шешир.

– А онај је код вас? – одједном изусти он полугласно.

– Код мене је.

– То је добро. Ја ћу га убрзо одвести од вас, не бријте.

– Не бринем. Он само ноћива овде. Баба у болници, снаха умрла; сам сам, два дана. Показао сам му место у огради где се даска вади; провлачи се, нико не види.

– Ја ћу га убрзо одвести.

– Он каже, има много места где би могао ноћивати.

– Он лаже; њега траже; а овде је засад скривен. Да ли се ви с њим упуштате у разговоре?

– Да, по целу ноћ. Вас много грди. Ја му ноћу читам Апокалипсу. Врло је пажљиво слушао; врло, целу ноћ.

– Е, врага! Па ви ћете га окренути у хришћанску веру!

– Он је и тако хришћанске вере. Будите без бриге, заклаће он. Кога хоћете да закоље?

– Ах, не, не држим га ја овде за то; он је ту ради друге ствари... а зна ли Шатов за Фећку?

– Ја са Шатовом ништа не говорим и не видим га.

– Љутите се, ваљда?

– Не, не љутимо се, само се избегавамо. Сувише смо дуго у Америци заједно лежали.

– Одмах сад идем к њему.

– Како хоћете.

– Ја, Ставрогин такође, ми ћемо отуд, од њега, може бити код вас доћи, тако око десет.

– Дођите.

– Имам с њим нешто важно да поразговарам... Знате ли шта: поклоните ми ту вашу лопту; шта ће вам она сад? И ја ћу је употребити за гимнастику. Ако хоћете, и платићу вам је.

– Узмите је онако.

Петар Степанович спусти лопту у џеп позади.

– Али вам против Ставрогина не дам ништа – промрмља Кирилов за њим, испраћајући га. Гост га погледа зачуђено, но не одговори.

Ове речи Кирилова необично збунише Петра Степановића, али их још није схватио. Свакако се, идући Шатову, већ на степеницама постара да промени израз лица: незадовољство у љубазност.

Шатов је седео код куће и био нешто болестан. Лежао је у постељи, али обучен.

– Ето сад незгоде! – повика Петар Степанович с прага. – Јесте ли озбиљно болесни? – Љубазни израз његова лица ишчезну нагло; у очима му засветлуца нешто непријатељско.

– Нимало! – скочи Шатов нервозно. – Нисам уопште болестан, мало ме боли глава...

Он се смете; изненадна појава овог госта просто га је уплашила.

– Дошао сам вам ради таквог посла који не трпи болест – поче Петар Степанович брзо и некако заповеднички; – допустите да ја седнем (он седе), а ви се опет наместите у постељи. Тако. Данас ће се наши окупити код Виргинског, под именом његовог рођендана, и само тако, без неких других нијанса, мѐре су предузете. Ја ћу доћи с Николајем Ставрогином. Пошто знам садашње ваше мишљење, ја вас и не бих тамо потезао... хоћу рећи, не бих желео да вас тамо муче, а не зато што можда мислимо да ћете нас одати. Али испало је тако да морате доћи. Тамо ћете наћи оне људе с којима ћемо донети последњу и завршну одлуку о томе на који начин ћете ви изићи из друштва и коме ћете предати оно што се наше код вас налази. Извешћемо то неприметно; ја ћу вас сместити гдегод украј, јер ће тамо бити много и таквих који не морају знати. Морам рећи, вас ради сам доста морао језик да замарам; али сад су се, како изгледа, и они сложили; наравно, тако, да предате штампарију и све хартије. После можете ићи куда хоћете на четири стране света.

Шатов га је слушао мргодно и с мржњом. Малопређашњег нервозног страха нестало је сасвим.

– Не признајем да имам икаквих обавеза да дајем рачуне ђаво ће знати коме све – рече он кратко; – нико не може мени »давати слободу«.

– Није сасвим тако. Вама је много штошта било поверено. Ви нисте имали право да напречац раскидате с друштвом и, најзад, нисте то никада изјавили јасно и разговетно, тако да сте њих тиме доводили у двосмислен положај.

– Ја сам то, чим сам овамо дошао, одмах јасно и разговетно писмено изјавио.

– Не, нисте јасно – мирно оспори Петар Степанович; – ја сам вам, на пример, послао Светлу личност да се штампа овде и да се примерци оставе ту негде, код вас, док не затребају; такође и два прогласа. Ви сте то вратили с једним двосмисленим писмом које ништа не каже.

– Ја сам отворено одбио да то штампам.

– Не, нисте отворено. Написали сте »не могу«, али нисте разложили зашто. »Не могу« не значи »нећу«. Могло се мислити да не можете просто из материјалних разлога. Они су тако и разумели, и нашли да сте ви сагласни да и даље одржите своје везе с друштвом; дакле, могли су вам

опет нешто поверити и тако довести себе у незгодан положај према вама. Сад кажу да сте просто хтели да обманете, да бисте, ако добијете какво важно саопштење, могли потказати. Ја сам вас бранио што сам боље могао, а као доказ, у вашу корист, показао сам им ваш писмени одговор од два реда. Али морао сам сам себи признати, кад сам га после прочитао, да те две врсте нису јасне, да воде у заблуду.

– А ви сте то писмо брижљиво чували?

– Ништа то није што сам га чувао; и сад га имам.

– Па ако, до ђавола!... – повика Шатов, ван себе од љутње. – Нека их, ти ваши сметењаци, нека мисле да ћу потказати, шта ме се тиче! Волео бих да видим шта ми можете!

– Записали би вас и при првом успеху револуције би вас обесили.

– То онда, је л' те, кад се ви дочепате врховне власти и покорите Русију?

– Немојте се подсмевати. Понављам вам, ја сам се за вас залагао. Било како било, ја вам саветујем да данас ипак дођете. Нашто узалудне речи из некаквог ту лажног поноса? Зар није боље растати се пријатељски? Јер, видите, свакако ћете морати предати машину и стара слова и хартије... и, ето, о том баш и треба да поразговарамо.

– Доћи ћу – прогунђа Шатов и погну главу у размишљању.

Петар Степанович га искоса посматраше са свог места.

– Биће и Ставрогин? – одједном запита Шатов подижући главу.

– Биће, поуздано.

– Хе-хе!

Опет мало пођуташе. Шатов се смешкао презирно и раздражљиво.

– А та ваша бедна Светла личност, коју ја нисам хтео овде да штампам, штампана је?

– Штампана.

– Гимназистов уверава да вам је Херцен то лично у албум записао?

– Херцен лично.

Опет мало подуже ћутање. Напослетку Шатов устаде са постеље.

– Одлазите, нећу да сам с вама заједно.

– Идем – рече Петар Степанович чак некако и весело, и полако се диже; – још само једну реч: чини ми се да је Кирилов сам самцит у кући, без служавке?

– Сам самцит. Одлазите, не могу с вама у једној соби да дишем.

– А, добар ли си ми сад!« весело мишљаше Петар Степанович излазећи на улицу; »бићеш добар вечерас; а управо такав си ми и потребан сад; боље се не може пожелети, боље се не може пожелети! Руски бог сам, канда, још помаже!«

VII

Вероватно је Петар Степанович имао тог дана много посла; трчкарао тамо-овамо, и то мора бити с успехом – што се и огледало на његовој физиономији у изразу задовољства самим собом у тренутку кад се, тачно у шест часова, пријавио код Николаја Всеволодовича. Али га нису пустили да одмах уђе к њему, јер се Николај Всеволодович затворио баш у тај мах у свом кабинету са Маврикијем Николајевичем. Та је вест Петра Степановича тренутно забринула. Сместио се поред самих врата од кабинета, како би видео госта кад изиђе. Разговор се могао чути, али се речи нису могле разумети. Посета не потраја дуго; убрзо се зачу шум, одекну необично звонак и оштар глас; затим се врата отворише и изиђе Маврикије Николајевич, лица врло бледа. Он не спази Петра Степановича и прође брзо мимо њега. А Петар Степанович одмах улете у кабинет.

Не могу да потанко не изнесем овај ванредно кратки састанак двају »супарника« који, рекло би се, уз овакве заплетене околности не би се ни могао десити, па ипак се десио.

А десио се овако: Николај Всеволодович је лешкарио после ручка на дивану у свом кабинету; уто дође Алексеј Јегорович и јави му за долазак неочекиваног госта. Кад је чуо име Маврикија Николајевича, Николај Всеволодович је баш скочио с места; није могао веровати. Али на његовим уснама убрзо заигра осмех охоле победе и у исти мах неког тупог запрепашћења. Маврикије Николајевич, улазећи, као да беше запрепашћен изразом тог осмеха: застаде насред собе и као да премишљаше да ли да се врати или да остане. Домаћин успе да промени израз и сада са изгледом озбиљне неверице коракну госту у сусрет. Али гост не прихвати пружену руку; невешто помаче столицу и, не говорећи ни реци, седе пре домаћина не сачекав да га он понуди. Николај Всеволодович косимице седе на диван; гледао је у Маврикија Николајевича, ћутао и чекао.

– Ако можете, ожените се Лизаветом Николајевном – изненадно рече Маврикије Николајевич; а што је најзанимљивије, по интонацији његовог гласа никако се није могло распознати шта је то: молба, препорука, уступак, или заповест.

Николај Всеволодович је даље ћутао; гост је, очевидно, рекао све због чега је дошао и, чекајући одговор, гледаше га упорно.

– Ако се не варам (уосталом, то је и сувише поуздано), Лизавета Николајевна већ је ваша вереница – напослетку проговори Ставрогин.

– Вереница и испрошеница – потврди Маврикије Николајевич чврстим и јасним гласом.

– Ви сте се... посвадили?... Опростите, Маврикије Николајевичу.

– Не, она ме »воли и цени«, то су њене речи. Њене су, пак, речи драгоценије за мене од свега другога.

– У то нема сумње.

– Али знајте, да већ и пред олтар стане са мном а ви је зовнете, она ће и мене и све остале оставити и поћи ће вама.

– Испред олтара?

– И после олтара.

– Да се не варате?

– Не. Испод њене сталне мржње према вама искрсне и у потпуности сваки час сине њена љубав, и безумље... најскривенија и бескрајна љубав и... безумље! Напротив, из љубави коју она према мени осећа, такође искрено, сваки час њена мржња... највећа! Пре, ја не бих био у стању да замислим све те... метаморфозе.

– Али ја се чудим како сте ви могли доћи до тога да располажете руком Лизавете Николајевне? Имате ли права на то? Или вас је она овластила?

Маврикије Николајевич скупи обрве и тренутно обори поглед.

– То су тек само речи с ваше стране – одговори он сместа – осветничке и победничке речи; ја сам уверен да ви разумете оно што није казано; а зар овде има места сићушној таштини? Зар вам је мало задовољења? Треба ли нашироко причати и стављати тачке на сваку јоту? Је ли вам по вољи, ставићу их, ако вам је моје понижење толико потребно: ја права немам, а овлашћење је искључено. Лизавета Николајевна ништа о томе не зна, а њен је вереник изгубио и последњу искру памети и сазрео је за лудницу; а да буде врхунац, дошао је да вам то лично рапортује. На целом свету једино је ви можете усрећити. А једино ја – унесрећити. Ви је никоме не уступате, ви је прогоните, али, не знам зашто, не жените се њоме. Ако је то љубавна заљевица која се у иностранству десила и, да би се пресекла, ваља мене принети на жртву – па принесите ме.

Она је сувише несрећна, и ја то не могу да поднесем. Ове моје речи нису никакво допуштење, ни пропис, те по томе за ваше самољубље нема увреде. Ако сте желели да заузмете моје место испред олтара, могли сте то учинити без икаква одобрења с моје стране, и ја онда не бих имао разлога

да вам са својом махнитошћу долазим. Тим пре што је наша свадба, после овог мог данашњег корака, потпуно искључена. Могу ли је ја, као подлац, водити сада пред олтар? Ово што сад чиним, што њу сад предајем вама, своме можда најнепомирљивијем непријатељу, то је у мојим очима нискост коју ја, разуме се, нећу моћи никад поднети.

– Убићете се кад се ми венчамо?

– Не тада, много, много доцније. Зашто мојом крвљу прљати њену брачну одећу? А можда се и нећу убити, ни сада, ни доцније.

– То кажете вероватно у жељи да мене умирите?

– Вас? шта за вас може да значи један излишан млаз крви?

Он побледе, очи му севнуше. Наста тренутно ћутање.

– Опростите ми на питањима која сам вам упутио – настави Ставрогин – на нека од њих нисам имао никаквих права, али на једно мислим да имам потпуно право; реците ми који су вас докази довели до закључка о мојим осећањима према Лизавети Николајевној? Мислим на степен тих осећања, у који сте ви толико уверени, што вас је и довело к мени и учинило да се... одважите на овакав предлог?

– Како? – мало чак и уздрхта Маврикије Николајевич – зар ви нисте тежили томе? Не тежите и нећете тежити?

– О својим осећањима према овој или оној жени ја не могу да говорим неком трећем лицу, ма ко то био, ником, осим самој тој жени. Опростите, то је чудно, али је у мени. У замену за то, ја ћу вам у свему осталом рећи истину: ја сам ожењен, дакле, сасвим ми је немогућно поново се женити, или »тежити«.

Маврикије Николајевич се толико запрепасти да откоракну до наслона столице и неко време задржа укочен поглед на Ставрогиновом лицу.

– Можете мислити да то нисам ни слутио – промрмља он – ви рекосте онда, оног јутра, да нисте ожењени, па сам ја и веровао да нисте.

Он страшно побледе и одједном из све снаге удари песницом по столу.

– Ако и после таквог признања не оставите Лизавету Николајевну на миру и ако је унесрећите, ја ћу вас батином убити као пса за плотом!

Скочи и брзо изиђе из собе. Кад Петар Степанович улете, нађе домаћина у расположењу најмање очекиваном.

– Ах, то сте ви – прште у смех Ставрогин; а смејао се, како изгледа,

појави Петра Степановича, који је са толико жељне радозналости утрчао.

– Ви сте код врата прислушкивали? Станите, станите, зашто сте управо ви дошли? Ја сам вам нешто обећао... ах, јест, гле! Сећам се: к »нашима!« Хајдемо, врло се радујем и ништа боље нисте могли смислити баш у овај час.

Он узе шешир и обојица полагано изиђоше из куће.

– Ви се унапред смејете́ што ћете видети »наше«? – умиљавао се Петар Степанович весело и старао се да час напоредо са својим сапутником корача уским тротоаром од цигала, а час је стрчавао у блато на улици, јер сапутник као да и није видео да средином тротоара иде сам и мора бити занимао се само својом личношћу.

– Не смејем се, ни најмање – звонко и весело одговори Ставрогин – напротив, уверен сам да су код вас тамо врло озбиљни људи.

– »Уозбиљени тупоглавци« – како сте се једном изволели изразити.

– Нема ништа забавније од понеког уозбиљеног тупоглавца.

– А, ви ту мислите на Маврикија Николајевича! Уверен сам да вам је он малочас уступао своју вереницу, је л' те? То сам га ја околишно подстакао, ако хоћете да знате. А ако неће да је уступи, узећемо му је сами – шта велите?

Упуштајући се у овакве разговоре, Петар Степанович је свакако знао да много ставља на коцку; али кад је и сам узбуђен, он више воли да игра тако, макар на све, него да остане у неизвесности. Николај Всеволодович се само насмеја.

– А ви једнако рачунате да ми помогнете? – запита он.

– Ако ме позовете. Зар не знате да има један од најбољих путева?

– Знам ли ја тај пут?

– Ама не, то је засад тајна. Само, не заборавите да тајна стаје новаца.

– Знам и колико стаје – прогунђа Ставрогин за себе, али се уздржа и уђута.

– Колико? шта рекосте? – прену се Петар Степанович.

– Рекох: идите до врага и ви и ваша тајна! Боље да ми кажете ко вам је тамо. Знам да идемо на рођендан, али ко ће управо бити тамо?

– Ох, у највећој мери биће свега и свачега! Још и Кирилов.

– Све чланови дружине?

– Ала ви журите, ђаво да вас носи! Нема овде још никакве дружине.

– Како сте, онда, растурили онолико прогласа?

– Тамо куда ми идемо има свега четири члана дружине. Остали, у очекивању, један другог уходе, ко ће боље, а мени све потказују. Поуздан свет. Све је то материјал који ваља организовати, па онда беж'! Уосталом, ви сте сами писали основна правила, вама се нема шта разјашњавати.

– Ваљда тешко иде, је л' те? Врти се у зачараном кругу?

– Иде, не може бити лакше. Насмејаћу вас: прво, оно што врло много утиче – то је мундир. Нема ништа моћније од мундира. Ја нарочито измишљам чинове и дужности: имам секретаре, тајне извештаче и уходе, па благајнике, председнике, регистраторе и њихове помоћнике – то се свима веома свиђа и одлично се прима. Затим долази друга снага, разуме се, сентименталност. Знате, социјализам се код нас шири првенствено из сентименталности. Али ту је једно зло, ето, ти поручници што уједају; мало-мало, па не знаш с ким имаш посла. Затим долазе чисти неваљалци; а то је, додуше, добар свет, покаткад и врло згодан, али на те људе иде врло много времена, тражи се неуморан надзор. И, најзад, најглавнија снага – цемент који све спаја – то је стид да се има своје мишљење. Те каква снага! Ко ли је то спремио, ко је тај »љубазни« који се постарао да ником баш ни једна своја идеја у глави не остане! Сматра се то за срамоту!

– Ако је тако, зашто се ви онда трудите?

– Па кад тако просто лежи ствар, уста сама зинула, како да не прогутамо! Ви као да озбиљно не верујете у успех? Ех, верујте, треба хтети! Јест, с таквима само може да буде успеха! Кажем вам, он ће за мном поћи и у ватру и у воду, само треба подвикнути да нема доста либералиста. Будале ме коре да сам их све лагао са централним комитетом и небројеним одборима! Једном сте ме и ви сами за то прекорели. А како би то било заваравање? Централни комитет – то смо ја и ви, а одбора биће колико се хоће.

– И све сам шљам!

– Материјал. Ваљаће и то.

– А ви још једнако на мене рачунате?

– Ви сте старешина, ви сте снага; ја ћу бити само са стране уз вас, ваш секретар. Ми ћемо, знате, сести у шајку – лепа кленова весла – свилена једра – на крмилу дивна ђевојка, сјајна Лизавета Николајевна... како ли се, до ђавола, оно пева у оној песми...

– Спотаче се – прште у смех Ставрогин. – Немојте! Боље да ја вама

кажем додатак уз причу. Ви на прсте набрајате из каквих се снага кружоци састављају. Све је то чиновништво и сентименталност – уосталом, не рђав лепак, али има једна још боља ствар: наговорите четири члана кружока да петог претуку, под изговором да је хтео издати, и тако ћете их проливеном крвљу све сјединити као у један чвор. Постаће ваши робови, неће се смети бранити, нити од вас тражити рачуна. Ха-ха-ха!

– Чекај само!... чекај, ти... платићеш ти мени за те речи!« помисли Петар Степанович, »и то још вечерас. Већ и сувише много себи допушташ.« Тако, или готово тако је Петар Степанович морао мислити кад су се приближавали кући Виргинскога.

– Ви сте мене́ ту свакако истакли као неког члана из иностранства, у вези са Интернационале, као ревизора?

– Одједном запита Ставрогин.

– Не, не као ревизора; нећете ви бити ревизор; ви сте члан оснивач, из иностранства, члан који зна најважније тајне – то је ваша улога. Разуме се, говорићете?

– Откуд вам то?

– Данас морате говорити.

Ставрогин, зачуђен, застаде насред улице, близу светиљке. Петар Степанович дрско и мирно издржа његов поглед. Ставрогин пљуну и пође даље.

– А хоћете ли ви говорити? – упита га изненадно.

– Нећу, ја ћу вас слушати.

– Нек вас ђаво носи! Али ми, збиља, дадосте идеју!

– Какву? – истрча се Петар Степанович.

– То ћу можда тамо казати. Али за то ћу вас после изударати и то, знате, добро изударати!

– Да, збиља; баш сам малопре казао Кармазинову како сте ви рекли да њега треба избити, и то не просто, части ради, него онако као што мужике бију, жестоко.

– А ја то никад нисам казао, ха-ха!

– Не мари. *Se non è vero*[193]...

– Е, па лепо! Хвала, искрено хвала.

– Знате шта још каже Кармазинов: да је наше учење у суштини непризнавање части и да је Руса најлакше придобити отвореним правом на

бешчашће.

– Изврсне реци! Златне реци! – повика Ставрогин.

– Погодак право у мету! Право на бешчашће, па то ће сви прибећи нама, ниједан неће тамо остати! Слушајте, Верховенски, нисте ли ви из врховне полиције, је л' те?

– Ко таква питања има на уму тај их бар не изговара.

– Разумем; а ево нас и код куће.

– Нисам, засад нисам из врховне полиције. Доста сад с тим. Стигосмо. Удесите своју физиономију, Ставрогине; ја своју свакад замислим и удесим када год к њима долазим. Повише натуштености; то, и ништа више; ствар врло проста.

СЕДМА ГЛАВА

КОД НАШИХ

I

Виргински је становао у својој кући, то јест у кући своје жене, у Муравјиној улици. Кућа је била дрвена, једноспратна, и осим домаћина, других укућана није било. Под видом домаћинова рођендана сакупило се до петнаест гостију; али посело нимало није личило на обично провинцијско рођенданско посело. Муж и жена Виргински још су у почетку свог заједничког живота узајамно утврдили да је глупо сазивати госте о рођендану, а и »нема се ту баш ничем радовати«. За неколико година они су некако постигли да се сасвим одвоје од друштва. Иако је Виргински био човек способан за живот и умешан и ни најмање »неки јадник«, свима се чинио, бог би знао зашто, као особењак који воли самоћу, уз то говори »надуто«. Госпођа Виргинска, која се бавила бабичким послом, самим тим је стајала друштвено на ниским степеницама, ниже од свих, па ниже и од попадије, иако јој је муж имао официрски чин. А смерност која би одговарала њеном позиву на њој се нимало није запажала. И још, њена врло глупа и неопростиво јавна веза, из начела, с пропалицом капетаном Лебјаткином, учинила је да су од ње са видним презирањем окретале главу чак и оне наше госпође које су најблаже судиле о другима. Али m-me Виргинска је све то примила тако као да је то њој баш и требало. Значајно је, на пример, да су баш оне најстроже госпође, кад у њиховом стању дође до преке потребе, тражиле по могућству увек Арину Прохоровну (то јест Виргинску) а заобилазиле остале три бабице из нашег града, шта-више, по њу су слале и спахинице из округа – толико су све веровале у њено знање, срећу и вештину у таквим судбоносним случајевима. Изишло је, најзад, на то да је она своју праксу свела само на најбогатије куће; новац је, уосталом, лакомо волела. На крају, кад је већ потпуно осетила снагу своју, она се више није нимало снебивала да покаже каква је. Ако се нашла на послу у угледној кући, код породиље слабих живаца, она је можда чак и намерно волела да преплаши такву породиљу каквим испадом: каквим год својим нихилистичким заборављањем реда и пристојности: исмевала би, рецимо, »све што је свештено«, и то баш у тренуцима кад би »свештено« могло бити најпотребније.

Розанов, наш виши војни лекар, а и он је акушер, озбиљно је доказивао како је једном приликом, док је породиља у мукама јаукала и дозивала свемоћно име божје, једна од таквих слободоумности Арине Прохоровне, изненадно, »као пуцањ из пушке«, дејствовала тако да је изазвала страх код породиље и на тај начин јој помогла да се врло брзо

ослободи бремена. Али, иако нихилисткиња, Арина Прохоровна у потребним приликама не само да није презирала светске него ни прастаре обичаје, најпразноверније – само ако јој је то могло донети користи. На пример, ни за шта на свету не би она пропустила крштење детета које је она примила; и долазила је тада у зеленој свили с тракама и са шињоном очешљаним у коврџице и увојке, док је иначе, у свакој другој прилици, уживала у својој неуредности и прљавштини, осећала од тога неку радост и освежење. И мада је за време тајне крштења увек одржавала свој »најдрскији изглед«, што је свештенство збуњивало, ипак, кад се сврши обред, она је редовно лично послуживала шампањ (због тога је и долазила на крштење и облачила се лепо), а ви, ако сте од ње примили чашу, покушајте да јој не дате прилог »за кашу« детињу!

Гости овом приликом сакупљени код Виргинскога (готово само мушкарци), изгледаху некако као случајни и изузетни гости. Ни закуске, ни карата. Насред велике собе за примање, обложене нарочито старим плавим тапетима, намештена су два стола застрта великим столњаком, не сасвим чистим, и на њима брује два самовара. Огроман послужавник са двадесет пет чаша и котарчица обичног белог, »француског« хлеба, изрезаног на многе кришке, отприлике као у отменим мушким и женским пансионима за васпитанике – заузимају један крај стола. Чај сипа домаћичина сестра, девојка од тридесет година, без обрва, белих трепавица, створење ћутљиво и злобно, али са »новим погледима« на ствари од које се и сам Виргински страшно бојао у свом домаћем животу. Од госпођа било је у соби свега три: домаћица, њена сестра без обрва и рођена сестра Виргинског, девојка тек стигла из Петрограда. Арина Прохоровна, наочита жена од двадесет седам година, доста лепа, нешто мало разбарушена, у вечитој свиленој хаљини која се прелива на зелено, седи и своје смеле очи води по гостима, а погледом као да хита да каже: »Видите ли како се ја баш ништа не бојим!« Гошћа, госпођица Виргинска, која такође није ружна, студенткиња и нихилисткиња, једра и округласта као лопта, црвених образа и малог раста, готово још у путничком оделу, села је поред Арине Прохоровне, држачи у руци неки савијутак хартије, и нестрпљивим немирним очима разгледала госте. Виргински, који вечерас нешто није здрав, ипак је дошао да посећи међу гостима, у наслоњачи за чајним столом. Седели су и остали гости и у томе седењу са пуно важности око стола осећало се да је седница. Видело се да сви нешто чекају и чекајући воде разговоре, премда и гласне, али некако ипак сасвим споредне. Кад уђоше Ставрогин и Верховенски, све се утиша.

Али бићу слободан да одређености ради дам мало разјашњења.

Мислим да су се сви ови људи сакупили у пријатној нади да чују нешто особито занимљиво и ново и да им је то унапред и било наговештено. Они су чинили цвет најцрвенијег либерализма у нашем граду. За ову »седницу« Виргински их је пробао врло брижљиво. Бележим још да неколицина (уосталом, њих врло мало) нису досад никад улазили у ову кућу. Разуме се, већина гостију није имала јасног појма чега ради су их управо звали на ову седницу. Додуше, сви су они у Петру Степановичу гледали тајног изасланика из иностранства, са неким овлашћењем; та се идеја некако одједанпут учврстила у њима и, сасвим природно, ласкала, им. У тој гомили грађана, сакупљених у име домаћинова рођендана, било је, међутим, неколико њих којима су дати били одређени налози. Петар Степанович је успео да код нас састави »петицу«, сличну оној коју је већ саставио у Москви, и затим још једну, како се сада видело, у нашем округу, међу официрима. Кажу, саставио је и још једну у х-ској губернији. Та петорица изабраних седе сад ево за општим столом и врло се весто претварају да су сасвим обични људи, тако да нико не би могао знати ко су и шта су.

Ту су били – пошто сад то више није тајна – прво, Липутин, затим сам Виргински, дугоухи Шигаљев, брат госпође Виргински, Љамшин и, најзад, неки Толкаченко, страна личност, човек од четрдесет година, већ чувен са »огромног« проучавања народа, на првом месту лупежа и разбојника, човек који је нарочито залазио у крчме (што, уосталом, није било једино ради проучавања народа) и који је међу нама афектирао ружним оделом, углачаним ципелама, жмиркаво-лукавим очима и двосмисленим народним изразима. Још двапут раније Љамшин га је доводио Степану Трофимовичу на седељке, али тамо он није направио богзна какав утисак. У граду се појављивао с времена на време, понајпре кад остане без службе, а служио је на железницама. Ова петорица сачињавају једну дружину с топлом вером да су они само једна међу стотинама и хиљадама таквих петица као што је и њихова, разбацаних по Русији, и да све зависи од неког централног, врло важног али тајног места, које је опет органски везано са европском светском револуцијом. На жалост, морам признати, већ у ово доба се међу њима појављивала неслога. Ствар је у томе што они, иако су још с пролећа очекивали Петра Верховенског, о коме им је прво Толкаченко јавио, а после, чим је приспео, и Шигаљев, иако су од њега очекивали ретка чуда и на први његов позив ушли у кружок без и најмање критике – они, тек што су саставили петицу, осетише сви да им је то и некако криво, и то, ја мислим,

само стога што су и сувише брзо пристали, ушли некако из великодушног стида, да се после не би могло рећи како нису смели да уђу. Требало је, дакле, мислили су они, да Петар Верховенски одмах оцени њихово племенито јунаштво и да им, као за награду, исприча бар неку од главнијих тајни. Али Петар Степанович никако није хтео да задовољи њихово право на радозналост и није казивао ништа сувишно: уопште, третирао их је са приметном строгошћу, а и немарношћу. То је њих љутило и члан Шигаљев одавно је већ побуњивао остале да »траже рачуна«; разуме се, не сад, код Виргинског, где се скупило и толико туђих људи.

А у погледу тих туђих људи имам ову мисао: поменути чланови прве петице нагињали су сумњи да међу гостима Виргинског, те вечери, има још чланова неких њима непознатих група, које је у град намамила иста тајна организација и овај исти Верховенски. И тако, на крају крајева, сви у целом скупу стадоше сумњати један у другог и један према другом заузимати разне »ставове«, што је у целини давало изглед велике пометености; унеколико и романтичности. Уосталом, било је ту и људи који нису сумњичили. Тако, на пример, један активни мајор, близак рођак Виргинског, човек сасвим невин, кога нису ни звали, који је сам дошао на рођендан, то није било могућно не примити га. Што се тиче мајора, домаћин је био миран, пошто мајор »никако не би могао потказати«; упркос својој великој глупости, он је целог века волео да цуња свуда где има крајњих либерала; лично им није симпатисао, али је веома волео да их чује. Сем тога, био је и мало компромитован; десило се, за његове младости, да су кроз његове руке прошли читави товари Звона и прогласа; он, мада га је било страх и да их развије, ипак је држао да би било сасвим ниско ако их не би распростирао; таквих Руса има и данас. Остали гости представљали су или типове чије је самољубље до жучности пригушено, или типове првог, врло племенитог полета младости. То су била два или три наставника, од којих један хром и већ четрдесет пет година стар, запослен у гимназији, врло једак и приметно сујетан човек, жељан славе. Затим два или три официра. Један од њих, артиљерац, врло млад, који је само на неколико дана дошао овамо из једног војног школског завода, ћутљив дечак, који још није успео да направи познанства по граду, а сад се изненадно нашао код Виргинског; с писаљком у руци, он је, не мешајући се у разговоре, сваки час понешто бележио у своју бележницу. Сви су то видели, али сви су се однекуд старали да изгледа као да не виде. Био је ту још и један беспосличар семинарист, који је са Љамшином подметнуо оној књигоноши оне гадне фотографије; крупан момак, са манирима одрешитим, али у исти

мах неповерљивим, са непрекидним осмехом који стално издаје да он све боље зна, а у исти мах са мирним изгледом тријумфалног савршенства које је, по њему, било у њему. Био је ту, ја не знам зашто, и син нашег префекта, оно покварено дериште, пре времена истрошено, које сам већ поменуо кад сам испричао случај мале поручниковице. Он је целе вечери ћутао. И, најзад, као завршетак, један гимназист, врло ватрен, чупав дечак од осамнаест година, који је седео с туробним изгледом младића увређена у свом достојанству и очевидно патећи због својих осамнаест млађих година. Овај шврћа већ је био шеф самосталне дружине завереника у вишим разредима гимназије – како се на крају показало, на велико чуђење свију. Нисам поменуо Шатова: он се сместио у склонити кут стола, а своју столицу одмакао мало из реда осталих, гледао у земљу, суморно ћутао, није узео чај и хлеб, и за све време није капу испуштао из руку – као да је желео изјавити да он није гост, него је дошао послом, и кад устедне, устаће и отићи. Близу њега седео је Кирилов, такође врло ћутљив, али није гледао у земљу, него, напротив, сваког говорника упорно посматрао својим непомичним погледом без сјаја и сваког слушао без трунке узбуђења или чуђења. Неколицина гостију, који га досад нису никад виђели посматрали су га замишљено и крадом. Није познато да ли је m-me Виргинска ишта знала о постојању петице? Ја држим да је знала све, и то баш од мужа. А стуђенткиња, разуме се, није ни у чем суделовала; али и она је имала своју бригу: намеравала је да гостује свега дан-два, а затим да иде даље и даље, у све универзитетске градове, те да »узме удела у патњама сиромашних студената и да их покрене на протест«. Са собом је вукла неколико стотина примерака литографисаних позива, које је, како изгледа, сама саставила. Вредно је пажње ово: гимназист је њу на први поглед омрзнуо готово до крвне освете, мада ју је сад први пут у животу видео, а она њега исто тако. Мајор јој је падао рођени ујак, данас ју је видео први пут после десет година. Кад Ставрогин и Верховенски уђоше, њени образи беху црвени као црвена боровница: малочас се са ујаком свађала око женског питања.

II

Верховенски се са видном немарношћу завалио у столицу у зачељу стола и није се поздравио готово ни с ким. Лице му беше осорно, чак надмено. Ставрогин се учтиво поклони. Али, мада су само на њих чекали, сви се, као на заповест, учинише да их не виде. Тек што Ставрогин седе, домаћица му се окрете оштро:

– Ставрогине, хоћете ли чаја?

– Дајте – одговори он.

– Ставрогину чаја – командова она оној што служи чај; – а ви, хоћете ли? (то сад Верховенском).

– Хоћу, разуме се; ко пита госте? И хоћу и павлаке, јер код вас место чаја служе увек некакву страхоту; а овамо је у кући и рођендан.

– Како? Зар и ви признајете рођендане? – одмах се на то насмеја студенткиња. – Сад се баш о томе говорило.

– Застарело! – прогунђа гимназист с друге стране стола.

– Шта је застарело? Заборављати на предрасуде, па макар и најбезазленије, то није старо, напротив, на срамоту свију, још је и дан-данас ново – брже-боље изјави студенткиња и помаче се на столици унапред. – Уз то, још на невине предрасуде о нама! – додаде са жестином.

– Ја сам само хтео да кажем – јако се узруја гимназист – да су предрасуде, разуме се, стара ствар и треба их требити... али што се тиче рођендана и имендана, свако већ зна да је то глупост и да је врло старо, да се, дакле, на то не губи скупоцено време које је свет и без тога већ изгубио, него да оштроурнност треба употребити на предмет који тражи више...

– Сувише сте опширни, ништа се не може разумети! – повика студенткиња.

– Мени се чини да свако има право гласа, један као и други, и ако ја желим да своје мишљење искажем као и сваки други, онда...

– Нико вама не отима право гласа – умеша се и домаћица, врло оштро – само вас молимо да не развлачите; јер вас нико не може да разуме.

– Па ипак, допустите да напоменем да ви мене не цените; ако своју мисао нисам могао до краја да искажем, то није зато што немам мисли, него пре зато што имам и сувише мисли... – промрмља гимназист готово очајан и сплете се сасвим.

– Кад не умете да говорите, онда ћутите! – прасну студенткиња.

Гимназист поскочи са столице.

– Ја сам само хтео да кажем – повика он, а сав је горео од стида и није смео да погледа око себе – да сте ви желели да се истакнете својом памећу зато што је дошао господин Ставрогин, ето то!...

– Ваша је помисао прљава и неморална и показује потпуно ништавност вашег духовног развића. Молим да ми се више не обраћате! – прасну студенткиња.

– Ставрогине – поче домаћица – управо пред ваш долазак су много вике подигли око права породице... ето, овај официр (она махну главом на свог рођака мајора). И већ, разуме се, нећу бити ја та која ће вам сад досађивати тим старим будалаштинама с којима смо сви одавно начисто. Али, опет, откуд су управо дошла права и дужности породице у смислу предрасуде у којој се сад приказују? То је питање. Ваше мишљење?

– Како откуда су дошла? – понови Ставрогин питање.

– Хоће да каже: ми, на пример, знамо да је предрасуда о богу постала због мује и грома – опет се истрча студенткиња и само што не скочи очима на Ставрогина; – и сувише је познато да је првобитно човечанство из страха од мује и грома претворило невидљивог непријатеља у божанство; осећало је да је према њему немоћно. Али откуд је постала предрасуда о породици? Како је могла постати и сама породица?

– То није једно исто... – хтеђе домаћица да је задржи.

– Мислим да је одговор на такво питање нескроман – одговори Ставрогин.

– Какав-такав! – опет се студенткиња истури на својој столици.

Међу наставницима се зачу смех, а на то се с другог краја стола одазваше Љамшин и гимназист, а за њима и рођак мајор својим промуклим смехом.

– Ви бисте могли писати водвиље – напомену домаћица Ставрогину.

– Нимало вам, господине, не знам ваше име, не служи на част – одсече студенткиња с крајњом срџбом.

– А ти се немој истрчавати! – кресну мајор; – ти си госпођица, треба скромно да се владаш, а ти, просто као да си села на иглу.

– Молим вас да ћутите и не усуђујте се да са мном говорите фамилијарно и да ми упућујете своја пакосна поређења. Ја вас видим први пут и нећу да знам за ваше сродство са мном.

– Ја сам ти ујак, забога! Ја сам те на рукама носио кад си била одојче.

– Шта ме се тиче кога сте носили. Ја вас нисам молила да ме носите! То значи, господине неуљудни официру, да је то једино вама лично правило задовољство. И допустите ми напомену да ми не смете говорити ти, сем као грађанки, и то вам забрањујем једном засвагда.

– Ето, све су вам такве! – окрете се мајор Ставрогину и лупну песницом о сто. – Ама, молим вас, ја волим либерализам и савременост, и волим да слушам паметне разговоре, али са оградом... само од мушких. А од женских, од ових савремених полетарица... аја, не; то је моја осетљива тачка! Немој се врпољити! – викну он на студенткињу, која као да се отимала од столице. – Аја! и сад ја молим за реч, ја сам уврeђен, молим!

– Ви само сметате другима, а ништа не умете да кажете – прогунђа домаћица набурено.

– Аја! исказаћу ја што имам – љутио се мајор окрећући се Ставрогину. – Ја, господине Ставрогине, рачунам на вас као на новог, мада немам част с вама се познавати. Без мушкараца, оне би изгинуле као муве, то је моје мишљење. И ја вас уверавам да су им то женско питање људи измислили; луди су били, па их сами себи натоварили на врат; али, хвала богу, нисам ожењен! Нема у женама ни најмање разноликости! Најпростију шару за вез измишљају за њих људи! Ето, на рукама сам је носио и, кад је била девојчица од десет година, мазурку сам с њом играо, а данас кад је дошла, ја натурално летим да је загрлим, а она ми већ на другој речи изјављује: нема бога! Бар да је на трећој речи, не на другој, него похитала! Лепо, рецимо да паметни људи и не верују, јер то долази од памети, али ти, велим, сапунски мехуре, шта ти знаш о богу? Тебе је неки студент томе научио! А да те је учио кандило да прислужујеш, ти би кандило прислуживала!

– Ви само неистину говорите, ви сте врло зао човек; малопре, ја сам вам с пуним доказима показала да сте банкрот – одговори студенткиња немарно и као да презире да се с таквим човеком много објашњава. – Малопре сам вам тачно казала да су нас у катихизису учили: »Ако поштујеш своје родитеље, дуго ћеш поживети и даће ти се богатство.« То стоји у десетој заповести. Ако бог мисли да за љубав треба награду обећавати, онда је ваш бог без морала. Ето, то сам вам доказивала и тим речима, и није од друге ређи, него зато што сте ви објавили своја права. А ко је крив што сте ограничени, па ни до данас ствар не разумете. Вама је криво и љутите се... то је одгонетка вашег нараштаја.

– Луда! – рече мајор.

– А ви сте лудак!

– Псујте се!

– Али допустите, Капитоне Максимовичу, па ви сте ми баш сами казали да не верујете у бога – запишта Липутин с другог краја стола.

– Па шта ако сам казао! То је друга ствар! Можда и верујем, али само не сасвим! А ако и не верујем сасвим, ипак не кажем да бога треба пушкарати. Још док сам био хусар, много сам о богу размишљао. У свим песмама говори се као о обичној ствари да хусар пише и ноћу се весели; па можда сам и ја пио, али верујте ми бива да се ноћу и скаче с постеље, набијају папуче и удри онда крстове крстити пред иконом да бог веру пошаље! Ја већ онда нисам имао мира: има ли бога или нема? Колико ми је то горко и тешко било! Сутрадан дабогме, човек се заборави, па се вера опет некуд изгуби. Уопште, опазио сам да се вера дању увек мало губи.

– А имате ли ви карата? – запита Верховенски домаћицу и зевну широко.

– Ја и сувише и сувише симпатишем вашем питању! – опет се истаче студенткиња, а сва је пламтела од срџбе слушајући мајора.

– Губимо златно време слушајући празне разговоре – пресече домаћица и строго погледа у мужа.

Студенткиња се припреми да држи свој говор.

– Желела сам да обавестим скуп о патњама и протесту студената, а пошто се време троши у разговорима морално недопуштеним...

– Нема ништа ни морално ни неморално! – упаде јој нестрпљиво у реч гимназист, одмах чим је почела.

– Ја сам то знала, господин-гимназисте, много, много пре него што сте ви то научили.

– А ја тврдим – разјари се он – да сте ви, госпођице, детенце из Петрограда које је дошло да нас просвети, док ми и сами све знамо. За заповест »чти отца твојего и матер твоју«, коју ви нисте умели ни напамет да изговорите, да та заповест није морална – то цела Русија зна још од Белинског.

– Хоће ли се то једном свршити? – храбро запита Виргинска свог мужа. Она, као домаћица, црвенела је од празних разговора, тим више што је код ових званица опазила неколико осмеха, па и недоумица.

– Господо – повиси глас Виргински – ако би ко желео да говори што друго, да нешто изјави, ја предлажем да се томе приступи и да се време не

губи.

– Усуђујем се ставити једно питање – говори хроми наставник, који је досад само и особито достојанствено седео: – ја бих желео: јесмо ли ми овде на каквој седници, или смо просто скуп обичних смртних који су дошли у госте. Питам то више реда ради и да бисмо знали.

»Лукаво« питање је направило утисак; сви се згледнуше као да једно од другог очекују одговор и одедном сви, као на заповест, окретоше погледе Верховенском и Ставрогину.

– Ја просто предлажем да се изгласа одговор на питање је ли ово седница или не? – рече m-me Виргинска.

– Потпуно се слажем са предлогом – одазва се Липутин – премда је мало неодређен.

– И ја се слажем, и ја – зачуше се гласови.

– Збиља, и мени се чини биће више реда – потврди и Виргински.

– Онда да се гласа! – објави домаћица. – Љамшине, молим вас, седите за фортепијано; кад се почне гласати, ви и оданде можете дати свој глас.

– Опет! – повика Љамшин – доста сам већ дрндао.

– Ја вас молим, не попуштам, седите и свирајте! Зар нећете да сте од користи делу?

– Али уверавам вас, Арина Прохоровна, нико неће прислушкивати. То је само ваше уображење. И прозори су високи; а и ко би шта разумео, баш и да прислушкује.

– Ни ми сами, строго узевши, не разумемо у чему је ствар – прогунђа нечији глас.

– А ја вам кажем да је обазривост увек потребна. Кажем, ако би нас уходили – окрете се она Виргинском да би му разјаснила – нека се на улици чује да светкујемо рођендан и имамо музику.

– Ах, до врага! – као опсова Љамшин, седе за фортепијано и стаде лупати неки валс, ударајући по диркама насумце, скоро песницама.

– Они који желе да ово буде седница, нека подигну десну руку – предложи m-me Виргинска.

Једни подигоше, други нису. Било је и таквих који су руку подигли па је опет спустили. Спустили и опет подигли.

– Пхи, до ђавола! Ја ништа ту не разумем! – викну један официр.

– Ни ја не разумем! – рече други.

– А ја разумем – рече трећи; – ко је за нек дигне руку горе.

– А шта значи то за?

– Значи седница.

– Не, није седница.

– Ја сам гласао за седницу – викну гимназист окрећући се госпођи Виргинској.

– Па зашто нисте дигли руку?

– Ја сам гледао на вас; ви нисте дигли, па нисам ни ја.

– Ма то је бесмислица! Ја сам предлагала, ја зато нисам ни дигла руку. Господо, предлажем поново, на други начин: ко жели седницу нека седи и нек не диже руку; а ко је неће, тај нека дигне десну руку.

– Ко неће? – понови гимназист питање.

– Ама, чините ли ви то намерно? – љутито викну госпођа Виргинска.

– Ех, допустите: требало би тачније одредити то ко хоће, а ко неће, – зачу се више гласова.

– Ко неће, неће.

– Па да, али шта треба чинити ако се неће: дићи или спустити руку? – викну официр.

– Ех, није још време за устав и скупштину код нас – напомену мајор.

– Господине Љамшине, смилујте се, много лупате; нико не може да разуме – рече хроми наставник.

– Тако ми бога, Арина Прохоровна, нико не прислушкује! – скочи Љамшин. – И нећу више да свирам. Ја сам дошао у госте, а не да ударам у звечку.

– Господо – узе реч Виргински – сви гласно одговорите је ли ово седница, или није?

– Седница, седница! – одекну са свих страна.

– Па кад је тако, онда се нема шта гласати, и крај. Јесте ли задовољни, господо? Треба ли ипак гласати?

– Не треба, не треба, разумемо!

– Можда неко није за седницу?

– Не, не, сви смо.

– А каква седница? – викну неки глас. Не одговорише му.

– Треба изабрати председника – викнуше са разних страна.

– Домаћина, разуме се, домаћина!

– Господо, кад је тако – поче изабрани Виргински – ја стављам на дневни ред мој први предлог: ако би ко желео да говори о нечему што би боље одговарало нашој ствари, или ако има шта да изјави, да се почне, да се не губи време.

Опште ћутање. Поново се сви погледи окретоше Ставрогину и Верховенском.

– Верховенски, ви немате ништа да кажете? – упита га домаћица непосредно.

– Баш ништа – одговори он истежући се на столици и зевну. – Него, желео бих чашицу коњака.

– Ставрогине, желите ли ви?

– Хвала, не пијем.

– Ја питам желите ли говорити, а не за коњак.

– Говорити, о чему? Не, не желим.

– Донеће вам се коњак – одговори она Верховенском.

Диже се студенткиња. Она је већ неколико пута поскочила са столице.

– Ја сам дошла да вас известим о патњама несрећних студената и о њиховом општем покрету за протест...

Али је пресекоше; с другог краја стола већ се јавио конкурент и сви погледи се окретоше њему. Дугоухи Шигаљев, мрачан и туробан, лагано се диже са свог места и меланхолично спусти на сто дебелу и изванредно ситно исписану свеску, па оста стојећи и ћутећи. Многи збуњено гледаху у свеску. А Липутин, Виргински и хроми наставник беху, како изгледаше, због нечег задовољни.

– Молим за реч – проговори Шигаљев суморно, али чврстим гласом.

– Имате је – одобри Виргински.

Говорник седе, пољута мало, па важним гласом рече:

– Господо!...

– Ево коњака! – с гађењем и презрењем одсече рођака која служи чај и која је отишла по коњак, па га стави пред Верховенског, заједно с чашицом коју је донела између прстију, без послужавника и без тањира.

Говорник, тиме прекинут, застаде достојанствено.

– Ништа, наставите, ја не слушам! – довикну му Верховенски сипајући коњак у чашицу.

– Господо, обраћам се вашој пажњи – опет поче Шигаљев – и, као што ћете доцније видети, молећи за вашу помоћ у тачки прворедне важности, ја морам дати увод.

– Арина Прохоровна, имате ли маказе? – одедном запита Верховенски.

– Шта ће вам маказе? – избечи она очи.

– Заборавио сам нокте да подсечем – одговори он, мирно гледајући своје дуге и прљаве нокте – већ три дана има како се спремам.

Арина Прохоровна поцрвене, али госпођици Виргинској као да се ту нешто свидело.

– Чини ми се да сам их малочас видела овде на прозору – рече она, устаде од стола, оде, нађе маказе и донесе их. Петар Степанович је и не погледа, узе маказе и замаја се њима. Арина Прохоровна разумеде да то тако мора и постиде се што је ствар узела као увреду. Скуп се погледа ћутке. Хроми наставник посматраше Верховенског злобно и завидљиво. Шигаљев настави:

– Посветивши своју енергију проучавању питања о социјалистичком уређењу будућег друштва, којим ће се садашње заменити, дошао сам до уверења да су сви ствараоци социјалних система, од најстаријих времена до наше 187... године, били сањалице, причала, глупаци, који сами себи противрече, који никад ништа не разумеју из науке о природи, нити о чудној животињи која се зове човек. Платон, Русо, Фурје, стубови од алуминијима, све то вреди само за врапце, а не за људско друштво. Али, како се нов облик друштва неизбежно сад мора одредити, сада кад се најзад припремамо да радимо а не да размишљамо само, ја стога износим свој систем о уређењу друштва. Ево га! – куцну он по свесци. – желео сам да скупу изложим свој систем у овој књизи, по могућству у скраћеном облику; али видим да је потребно дати још много и много усмених разјашњења и стога моје излагање, према броју глава у мојој књизи, тражи бар још десет вечери (чу се смех). Поред тога, унапред изјављујем да мој систем није завршен (опет смех). Заплео сам се у сопствене доказе и мој закључак је дошао у непосредну супротност са првобитном идејом од које сам пошао. Полазећи од неограничене слободе, завршио сам неограниченим деспотизмом. При свем том тврдим да, сем мога закључка о решењу друштвене формуле, другог не може бити.

Смех је растао све више и више; али јаче су се смејали млади и, тако рећи, мало посвећени гости. На лицу домаћичином, Липутиновом и хромог

наставника видео се израз љутње.

– Кад ви сами нисте умели да склопите свој систем и кад сте дошли до очајања, шта ми ту имамо посла? – пажљиво напомену један официр.

– Имате право, господине активни официру – одговори му Шигаљев оштро; – а највише у томе што сте употребили реч очајање. Истина је, долазио сам до очајања; али баш зато све што је у мојој књизи изложено остаје незаменљиво и другог излаза нема; нико неће ништа измислити. И стога хитам, не губећи време, да цео скуп позовем да, пошто ће кроз десет вечери саслушати мој систем, изнесе своја мишљења. А ако чланови неће да ме саслушају, онда да се одмах, у почетку, разиђемо – људи да би се занимали државном службом, а жене да иду у кухињу, јер ако не приме систем из моје књиге, другог излаза неће наћи. Ни-ка-кво-га! А ко време изгубили, себи ће шкодити, јер се оно никад више не може вратити.

Наста комешање: »шта му је? Да није полудео?«

– Чуше се гласови.

– Значи, цела ствар је у очајању Шигаљева? – закључи Љамшин; – а битно питање састоји се у овоме: треба ли или не треба он да буде у очајању?

– Што је Шигаљев близу очајања, то је његова лична ствар – изјави гимназист.

– Ја предлажем да се гласа о томе колико се очајање Шигаљева дотиче заједничке ствари и, с тим у вези, вреди ли слушати Шигаљева или не? – весело закључи официр.

– Није овде реч о томе – уплете се најзад и хроми. Он је говорио, рекао бих, с неким подругљивим осмехом, тако да је, можемо рећи, тешко било разабрати говори ли искрено или се шали. – Овде, господо, није то у ствари. Господин Шигаљев се и сувише озбиљно предао свом задатку, а уз то је сувише скроман. Мени је његова књига позната. Он као завршено решење питања предлаже поделу човечанства на два неједнака делà. Једна десетина добија слободу личности и неограничено право над девет осталих делова. А ти морају изгубити личност и претворити се у неку врсту стада, и, уз неограничену послушност, низом препородавања првобитне невиности, достићи у неку врсту првобитног раја – премда ће, уосталом, морати да раде. Мере које аутор предлаже за одузимање слободе девет десетина човечанства и за њихово претварање у стадо помоћу преваспитивања читавих нараштаја врло су значајне и особите, основане на природним чињеницама, и врло су логичне. А по неким закључцима

можемо се и не сложити, али тешко је посумњати у ауторов разум и знање, жалим што се услов о времену од десет вечери нимало не поклапа са околностима, јер бисте могли чути много занимљивих ствари.

– Говорите ли ви то озбиљно? – запита госпођа Виргинска хромог, скоро са неком зебњом. – Зато што тај човек не зна шта ће с људима, он девет десетина претвара у робове! Одавно сам ја сумњала у њега.

– Дакле, у свога рођеног брата? – запита хроми.

– Сродство? Ви сродство признајете? Ви ми се подсмевате, шта ли?

– А, осим тога, радити за аристократе и покоравати им се као боговима – то је нискост! – рече студенткиња разјарено.

– Ја не предлажем нискост, него обећавам рај, земаљски рај; на земљи другог раја не може бити! – гласно закључи Шигаљев.

– А ја бих – повика Љамшин – уместо раја, узео тих девет десетина човечанства и бацио у ваздух, кад се већ не зна куд ће се с њима; и оставио бих само гомилицу људи образованих, који би по науци почели да живе и уживају.

– Тако може говорити само комедијаш! – плану студенткиња.

– Он је комедијаш, али је користан – шапну јој m-me Виргинска.

– И то би, можда, било најбоље решење задатка! – ватрено рече Шигаљев Љамшину; – ви, господине весељаче, свакако да и не знате како сте дубоку ствар успели да кажете. Али како је ваша идеја готово неизводљива, ваља се ограничити на земаљски рај, кад сте га већ тако назвали.

– Ово је ваљана лудорија! – оте се као Верховенском реч. Уосталом, он је сасвим равнодушно и не подижући очију и даље отарезивао нокте.

– А по чему лудорија? – прихвати хроми као да је само чекао његову прву реч, па да је дочепа. – По чему баш лудорија? Господин Шигаљев је донекле фанатик човекољубља; али, сетите се, код Фурјеа, код Кабета нарочито, па и код самог Прудона, има врло много врло деспотских и фантастичних претходних решења питања. Господин Шигаљев можда још и много трезвеније решава ту ствар него они. Верујте, кад се његова књига прочита, није могућно не сложити се с по неким стварима. Он се, можда, даље од свих удаљио од реализма, а његов земаљски рај готово је прави земаљски рај, онај за којим, као за губитком, уздише човечанство, ако је, то јест, икад постојао.

– Дабогме, требао сам знати да ће се натрапати на такво што –

промрмља Верховенски.

– Допустите – кипео је хроми све јаче и јаче – разговори и суђења о будућем социјалном уређењу – то је готово стална и неизтаежна потреба свих савремених мислилаца. Херцен је целога века само о том бринуо. Белински, што ми је доста тачно познато, проводио је са својим пријатељима читаве вечери у расправљању и претходном решавању и најситнијих, тако рећи кухињских појединости будућег социјалног уређења.

– Понеки од тога силазе и с памети – рече мајор изненадно.

– Али би свакако могли доћи до каквог било споразума – запита Липутин, као да се напослетку усудио да почне напад; – а не седети ту и ћутати као диктатори.

– Ја нисам Шигаљеву рекао да је оно лудорија – промрмља Верховенски. – Видите, господо – он малчице подиже очи – све те књиге, Фурије, Кабети, сва та »права на рад«, Шигаљевштина – све је то, ја мислим, нешто као они романи којих се може сто хиљада написати. Естетичка доколица. Ја разумем, вама је овде, у малом свету, досадно, зато се и бацате на исписивање хартије.

– Допустите – рече хроми и помаче се на својој столици – ми, иако смо провинцијалци, и већ разуме се да због тога заслужујемо сажаљење, али ми ипак знамо да се засад није у свету догодило ништа ново и такво да би требало да плачемо што то нисмо видели. Ево, помоћу разних подбачених листака туђинске фактуре, нама се препоручује да се једни уз друге прибијемо, да оснивамо кружоке са задатком општег рушења, све под изговором да се свет, ма како га лечили, излечити не може, али ако се радикално смакне сто билиона глава и тиме посао олакша, онда се поуздање може прескочити преко ужета. Замисао прекрасна, нема сумње, али са стварношћу нескладна бар толико колико и »Шигаљевштина«, према којој сте ви малочас тако презриво стали.

– Али ја нисам овамо допутовао већања ради – омаче се Верховенском значајна фраза; но као да није ни опазио ту своју омашку, он примаче свећу да боље види нокте.

– Жао ми је, врло ми је жао што нисте допутовали већања ради; и врло ми је жао што сте сад заузети својом тоалетом.

– А шта је вама стало до моје тоалете?

– Сто милиона глава скинути, то је исто тако тешко остварити као што је тешко свет препородити пропагандом. Штавише, можда и теже,

нарочито у Русији – опет се усуди Липутин.

– А баш се у Русији данас надају – проговори официр.

– Слушали смо да се надају – прихвати хроми. – Нама је познато да један потајан index упућује на нашу дивну отаџбину као на земљу најспособнију за извршавање великог задатка. Само, ево шта је: у случају да се задатак буде поступно решавао помоћу пропаганде, ја ћу лично можда што и добити за услуге у социјалном послу. А какву награду могу добити при оном убрзаном решењу помоћу сто милиона скинутих глава? Стане ли неко то пропагирати, још могу и језик одсећи.

– Вама ће га свакако одсећи – рече Верховенски.

– Ето видите! А како се таква сеча ни при најпогоднијим приликама не може довршити пре педесет, рецимо макар тридесет година, јер ти људи ипак нису говеда и свакако неће дати да их тек тако секу – онда, зар није боље покупити своје покућанство, па се преселити куд му драго преко мирних мора на мирна острва и тамо спокојно затворити очи? Будите уверени – он значајно куцну прстом по столу – таквом пропагандом ви ћете изазвати само емиграцију, и ништа више!

Хроми заврши очевидно у тријумфу. То је била јака памет у губернији. Липутин се осмехивао лукаво, Виргински слушао малко невесело, а сви остали су пратили препирку са особитом пажњом, особито госпође и официри. Сви су разумели да је агент оних сто милиона глава притеран уза зид, па су сад чекали шта ће бити.

– Добро сте то, уосталом, казали – превали Верховенски још равнодушније него пре, па као и са неком досадом. – Емигрирати – то је добра мисао. Па ипак, кад се, не гледајући све јасне незгоде које предвиђате, војници за општу ствар буду из дана у дан све више јављали, моћи ће се и без вас. Ту, братац, нова религија иде да замени стару... отуда се и јавља тако много војника, а то је крупна ствар. А ви, емигрирајте! И, знате, ја вам саветујем да идете у Дрезду, не на мирна острва. Прво, то је град који није никад видео никакву епидемију, а пошто сте ви човек паметан, ви се извесно плашите смрти; друго, близу је руске границе, па се из љубазне отаџбине брже могу добити своји приходи; треће, тамо има такозваног уметничког блага, а ви сте човек естета, некадашњи наставник књижевности, чини ми се; и, најзад, Дрезда има своју сопствену џепну Швајцарску... то је, знате, ради песничких надахнућа, јер ви извесно пискарате стихове. Једном речју, то је благо у кутији за цигарете!

Осети се немир; нарочито се ускомешаше официри. Још један

тренутак и почели би говорити сви одеданпут. Али хроми се љутито окоми на мамац:

– Нисам тако мислио; ми можда и нећемо напуштати општу ствар. То треба разумети...

– Дакле, ви бисте сад ушли у нашу петицу, ако бих вам то понудио? – избрбља се Верховенски и спусти маказе на сто.

Сви се чисто тргнуше. Загонетни човек се одједном и сувише обелоданио. Штавише, проговорио је непосредно о »петици«.

– Свако се осећа часним човеком и неће бежати од опште ствари – увијао је хроми – али...

– Аја, нема ту али – заповедно и оштро га прекиде Верховенски; – ја изјављујем, господо, да мени треба отворен одговор. И сувише добро схватам да ја, дошавши овамо и лично вас позивајући на овај заједнички скуп, треба да вам дам објашњења (опет неочекивано откриће), али ја их никако не могу дати пре него што дознам којих се мишљења ви држите. Прелазећи преко разговора, јер неће се, ваљда, опет тридесет година брбљати као што се брбљало тридесет година до данас, ја вас питам шта вам је милије: или лагани пут који се налази у социјалним романима и у канцеларијском одлучивању о судбини људској за хиљаду година унапред, на хартији, док се за то време деспотизам кључука печеним залогајима који би вама сами од себе у уста летели, али које ви мимо уста пропуштате, или да будете за брзо решење, ма у чему се оно састојало али које ће најзад одрешити руке човечанству и широм простора дати му да само створи социјални поредак, и то стварно, не на хартији? Вичу: али за то треба да падне »сто милиона глава«. То је можда само метафора, али зашто се тога плашити ако ће деспотизам, поред свих слова на хартији, за неких сто година појести не сто, него пет стотина милиона глава? Имајте на уму: неизлечиви се болесник неће никад излечити, ма какве му рецепте на хартији прописивали; напротив, ако му се живот продужи, он ће толико иструлити да ће и нас заразити, упропастиће све свеже снаге на које се може још рачунати, те ће тако напослетку сви пропасти. Ја се потпуно слажем с вама да је лепа ствар прођаскати либерално и слатко-речиво, а радити... е, то малчице... уједа... Него, дабогме, ја уопште говорити не умем; овамо сам дошао са саопштењима и стога молим цело поштовано друштво не да гласа, него да непосредно изјави шта му је милије: корњачино милење по блату или прелаз пуном паром преко језера?

– Ја сам одсудно за прелаз пуном паром! – одушевљено викну

гимназист.

– И ја – одазва се Љамшин.

– Разуме се, о избору нема сумње – промрмља један официр, за њим неко други, за њим још понеко.

Главно је да је све изненадило то што је Верховенски дошао »са саопштењима«, што ће, како је обећао, сад говорити.

– Госпођо, ја видим да се сви одлучују у духу прогласа – рече Верховенски и погледом пређе свуд унаоколо по друштву.

– Сви, сви – одјекну већина гласова.

– Ја, право рећи, више сам за хумано решење – проговори мајор – али пошто су сви заједно, то сам и ја уз све.

– Излази, дакле, да ни ви нисте противник? – окрете се Верховенски хромом.

– Оно, није да сам... – он мало поцрвене – али, ако се сад слажем са свима, то је само зато да не пореметим...

– Сви сте ви такви! Готови сте да се пола године спорите ради либералне слаткоречивости, а на крају се прикључујете »свима«. Господо, размислите добро јесте ли заиста сви спремни?

(За шта спремни? Питање неодређено, али веома примамљиво.)

– Разуме се, сви... – зачуше се изјаве. Али се истовремено сви стадоше згледати.

– Да вам после не буде можда криво што сте брзо пристали? Јер код нас готово свакад тако бива.

Узнемирише се у разном смислу, много се узнемирише. Хроми суну на Верховенског.

– Ипак, допустите да вам напоменем да су одговори на слична питања донекле условни. Ако смо и дали пристанак, скрећем вам пажњу, питање је било постављено на чудноват начин.

– На који чудноват начин?

– На начин како се таква питања не постављају.

– Научите нас, молим вас. Ја сам, знате, одмах био уверен да ће најпре вама бити непријатно.

– Ви сте измамили од нас одговор на готовост за убрзан рад; међутим, каква сте права имали да тако поступате? И каква овлашћења да задајете таква питања?

– Требало је да сте се раније сетили тако да питате! А зашто сте одговорили? Пристали сте, а сад сте се покајали.

– Ја држим да она лакоумна отвореност вашег главног питања доводи на идеју да ви уопште немате овлашћења, ни права на то, него да сте лично били радознали.

– Шта, шта? – повика Верховенски као да се веоома узнемирио.

– То да се *афилијација*,[194] каква год била, врши бар у четири ока, а не у друштву од двадесет непознатих људи! – кресну хроми.

– Он се изрече, и сувише је био раздражен. Верховенски, са одлично удешеним изразом узнемирености, одмах се окрете друштву.

– Господо, држим да ми је дужност пред свима да изјавим да је све то била бесмислица и да је наш разговор далеко зашао. Никог још нисам афилирао, нити ко има права рећи да ја афилирам; ми смо просто говорили о овом или оном мишљењу. Је ли тако? Али тако или онако, ви ме веома плашите – окрете се он опет хромом; – ја ни помислио нисам да о тим готово невиним стварима треба говорити у четири ока. Да ли се ви, можда, бојите потказивања? Зар међу нама може бити потказивача?

– Наста изванредно узбуђење; почеше сви говорити.

– Господо, ако би било тако – настави Верховенски – ја бих се највише компромитовао; стога предлажем да ми одговорите на једно питање, разуме се, ако хоћете. Све је само ваша слободна воља.

– Какво питање? Какво питање? – заграјаше сви.

– Па, питање после кога ће бити јасно да ли ћемо сви скупа остати овде, или ћемо ћутке узети капе и отићи сваки својим путем.

– Питање, питање?

– Ако би неко од нас знао за неко намеравано политичко убиство, да ли би, мислећи на све последице, отишао да то пријави, или би с муком остао код своје куће и очекивао догађај? Могу се имати о том различити погледи. Одговор на то моје питање јасно ће казати хоћемо ли се разићи или ћемо остати у заједници, и то не само за ово вече. Допустите, прво вама да поставим питање – окрете се он хромом.

– А зашто најпре мени?

– Зато што сте ви све и почели. Будите добри, не повлачите се испред питања; овде не помаже окретност. Уосталом, како хоћете, ваша потпуна слобода!

– Опростите, али такво питање и вређа.

– Нећемо тако! Него, можете ли ви дати мало тачнији одговор?

– Никад нисам био агент тајне полиције – извијао се онај још више.

– Имајте доброту, реците тачније, и не задржавајте!

Хроми се толико нањути да престаде сасвим одговарати, ћутећи, са мрзосним погледом испод наочара, упорно је гледао у мучитеља.

– Да или не? Бисте ли пријавили или не бисте? – викну Верховенски.

– Разуме се, не бих потказао! – викну хроми двојином јаче.

– Нико не би потказао, разуме се, нико! – зачу се много гласова.

– Допустите, господине мајоре, и вас да упитам да ли бисте ви пријавили? – настави Верховенски. – И, добро пазите, ја питам вас нарочито.

– Не бих.

– Лепо, а кад бисте ви знали да неко неког хоће да убије и опљачка, неког обичног смртног, да ли бисте онда пријавили, на време обавестили?

– Па разуме се! Али то је случај грађански, а ово је политичко потказивање. Нисам агент тајне полиције.

– Нити ико од нас овде – опет се зачуше гласови.

– Излишно питање. Сви имамо један одговор. Овде нема потказивача.

– Зашто овај господин устаје? – викну студенткиња.

– То је Шатов. Шатове, зашто сте устали? – повика домаћица.

Шатов је заиста устао, држао капу у руци и гледао у Верховенског. Изгледало је да хоће нешто да му каже, али се колеба. Лице му беше бледо и љутито, али се уздржавао; не рече ни речи и ћутећи пође да изиђе из собе.

– Шатове, то је за вас самог непробитачно – загонетно довикну за њим Верховенски.

– Али је за тебе пробитачно, као за уходу и ниткова! – довикну му Шатов с врата и изгуби се.

Опет вика, узвици.

– Ето на, то је та проба! – викну један глас.

– Користила! – викну други.

– Да није одоцнила да користи? – опази трећи.

– Ко је њега позвао? Ко га је примио? Ко је он? Ко је тај Шатов? Хоће ли потказати? Неће? – осуше се питања.

– Да је потказивач, он би се претварао; овако, пљунуо на све и изишао

– рече неко.

– Ено, устаје и Ставрогин – викну студенткиња; – а ни Ставогрин није одговорио на питање! Ставрогин доиста устаде, а заједно с њим и Кирилов с другог стола.

– Допустите, господине Ставрогине – окрете му се домаћица оштро – сви ми овде одговорисмо на питање, а ви одлазите ћутке!

– Не видим потребе да одговорим на питање које вас занима – промрмља Ставрогин.

– Али ми смо се компромитовали, а ви нисте! – повика неколико гласова.

– А шта се мене тиче што сте се ви компромитовали? – насмеја се Ставрогин, али му очи севаху.

– Како, шта? Како, шта? – одекнуше узвици. Многи скочише са столица.

– Молим, господо, молим вас! – викао је хроми – па ни господин Верхо венски није на питање одговорио! Само га је задао.

Ова напомена направи страшан утисак. Сви се погледаше. Ставрогин се гласно насмеја хромом, па изиђе, а за њим Кирилов. Верховенски потрча за њима у трем.

– Шта чините са мном? – промуца он ухвативши Ставрогина за руку и стиснувши је свом снагом. Ставрогин ћутећи извуче руку.

– Идите одмах Кирилову, а ја ћу после доћи... Врло ми је потребно, врло потребно!

– Мени није! – одсече Ставрогин.

– Биће код мене Ставрогин – заврши Кирилов. – Ставрогине, и за вас је неопходно. Тамо ћу вам казати.

Они одоше.

ОСМА ГЛАВА

ЦАРЕВИЋ ИВАН

I

Они одоше. Петар Степанович похита натраг на »седницу«, да савлада хаос, али, вероватно промисливши да не вреди мучити се, остави се свега и за минут-два је летео и он за онима. Трчећи, сети се уличице којом се може скратити пут за кућу Филипова; гацајући по блату до колена, он се упути том уличицом и доиста стиже Ставрогина и Кирилова управо кад су улазили.

– Ви већ овде? – рече Кирилов. – То је добро. Уђите.

– Како то? Рекли сте да станујете сами? – запита Ставрогин пролазећи у трему поред самовара који је, спремљен, већ и врио.

– Одмах ћете видјети с ким станујем – промрмља Кирилов. – Уђите.

Тек што уђоше, Верховенски извади из џепа оно анонимно писмо које је од Лемпкеа узео и спусти га пред Ставрогина. Седоше сва тројица. Ставрогин ћутке прочита писмо.

– Па? – упита.

– Овај ће нитков учинити тако како је писао – одговори Верховенски. – Пошто вам је он у рукама, научите ме шта да се с њим ради. Верујте, он ће можда већ сутра отићи Лемпкеу.

– Па нека иде.

– Како, нека? Нарочито ако се може избећи.

– Варате се, не зависи он ни по чему од мене. А мени је и свеједно; мени он не прети ништа, прети само вама.

– И вама.

– Не видим.

– Али може се десити да вас други не поштеде, зар не разумете? Слушајте, Ставрогине, то је само игра речима. Да вам није жао новаца?

– А зар треба новаца?

– На сваки начин; две хиљаде или минимум једна и по. Дајте ми новац сутра, или можда данас, и ја ћу вам га сутра увече испратити за Петроград. Он баш то и жели. Ако хоћете, заједно с Маријом Тимофејевном. Пазите шта вам кажем.

Нешто сасвим пометено као да је било у Верховенском; говорио је несмотрено, отимале му се непромишљене речи. Ставрогин га је посматрао чудећи се.

– Ја немам разлога да Марију Тимофејевну шаљем.

– Можда чак и нећете – осмехну се Петар Степанович иронично.

– Можда и нећу.

– Једном реци, биће новаца или неће? – викну он на Ставрогина у јеткој нестрпљивости и некако заповеднички.

Ставрогин га погледа озбиљно.

– Новаца неће бити.

– Чујте, Ставрогине! Ви или нешто знате, или сте већ нешто учинили. Ви кријете!

Лице му се нагрди, углови усана уздрхташе; он се одједном засмеја неким сасвим беспредметним смехом, који ничем не одговараше.

– Па ви сте од оца свог добили новац за имање – мирно помену Николај Всеволодович. – maman вам је у име Степана Трофимовича дала шест или седам хиљада рубаља. Дакле, ону једну и по хиљаду платите од свог новца. Напослетку, ја нећу да плаћам за другог, ја сам ионако много раздао за друге, тако да ме то вређа... – осмехну се он сам на своје речи.

– А, ви се почињете шалити...

Ставрогин устаде са столице; скочи одмах и Верховенски, и махинално стаде лећима уз врата, као да му спречава одлазак. Николај Всеволодович већ учини покрет да га уклони од врата па да изиђе, али намах стаде.

– Шатова вам нећу уступити – рече он. Петар Степанович се трже; обојица се гледаху.

– Ја сам вам већ казао зашто вам је потребна крв Шатова – севнуше очи у Ставрогина. – Том крвљу хоћете да слепите своје дружине. Малопре сте га отерали на одличан начин: врло сте добро знали да он не би рекао »нећу вас потказати«; а да вас слаже, ни то неће, јер сматра да је то недостојно. Али ја, ја, зашто сам вам ја сад потребан? Ви још из иностранства једнако пристајете за мном. Оно чиме сте ми то данас објашњавали само је бунцање. Ви идете на то да ја Лебјаткину дам једну и по хиљаду рубаља и тиме спремим да га Фећка убије. Знам ја, ви мислите да ја желим да се узгред убије и моја жена. И, разуме се, мислите, кад ме тако злочином обавежете, онда сте добили власт нада мном. Је ли тако? А шта ће вам та власт? Кога ђавола сам вам ја потребан? Разгледајте једном изближе и једном заувек јесам ли ја ваш човек... па ме онда оставите на миру.

– Фећка вам је лично долазио? – пригушеним гласом упита Верховенски.

– Јест, долазио је; и његова је цена такође једна и по хиљада. Он ће то и сам потврдити, ено га... – пружи руку Ставрогин.

Петар Степанович се хитро окрете. На прагу, из мрака помоли се нова прилика – Фећка, у кратком кожуху али без капе, као код своје куће. Стајао је и смешкао се, а бели зуби му севали. Његове црне очи са жутим одсјајем опрезно су зверале по соби, посматрајући господу. Нешто као да ту није разумео, очевидно, Кирилов га је довео баш у тај мах, па су се упитни погледи Фећкини њему и окретали; стајао је на прагу и није хтео да уђе у собу.

– Ви сте га држали овде у приправности, вероватно да чује нашу погодбу, или и новац да прими одмах у руке, је л' те? – упита Ставрогин, па пође и не чекајући одговора. Верховенски, готово луд, стиже га код врата.

– Стој, ни корака! – дрекну он и ухвати га за мишицу. Ставрогин трже руку, али је не ослободи. Спопаде га бес: левом руком шчепа Верховенског за косу и из све снаге га тресну о земљу, па изиђе. Али не прође тридесет корака кад га Верховенски опет стиже.

– Да се помиримо, да се помиримо – прошапута му он дрхтавим шапатом.

Николај Всеволодович слеже раменима, али нити стаде нити се окрете.

– Чујте, ја ћу вам још сутра довести Лизавету Николајевну, хоћете ли? Нећете? Зашто не одговарате? Реците ми шта желите, учинићу. чујте, оставићу вам и Шатова, хоћете ли?

– Мора да сте заиста наумили да га убијете – узвикну Николај Всеволодович.

– Ама шта ће вам Шатов? шта ће вам? – настави Верховенски задихано брзајући и у заносу, а сваки час је истрчавао испред Ставрогина и хватао га за мишицу, вероватно и не знајући да то чини. – Слушајте, предаћу вам га, помиримо се! Ваш је рачун велики, али... помиримо се!

Ставрогин га најзад погледа, веома зачуђен. Не беше више код њега ни оног погледа, ни оног гласа као досад, и још малочас, тамо у соби; Ставрогин виде готово друго лице. Не беше ни оне интонације гласа: Верховенски, ето моли, преклиње. То је човек који не може да се освети, коме отимају, или су већ отели најдражи предмет.

– Ма шта је вама? – повика Ставрогин.

Овај није одговарао, него само трчао за њим и једнако га гледао истим молећивим, у исти мах и непопустљивим погледом.

– Да се помиримо! – прошапута он још једном – Слушајте, ја, као и Фећка, имам нож спремљен у чизми; али ја хоћу да се с вама помирим.

– Ма шта ћу вам ја, до ђавола! – повика Ставрогин крајње љут и врло зачуђен. – То је некаква тајна, ваљда? Да ли неку амајлију са мном добијате?

– Слушајте, ми ћемо дићи побуну – мрмљао је Верховенски брзо и готово као у заносу. – Ви не верујете да ћемо дићи побуну? Направићемо такав метеж да ће се све из основа преврнути. Право каже Кармазинов: нема више ништа за шта би се могло ухватити. Кармазинов је врло мудар. Само десет оваквих дружина у Русији, па мене нико не ухвати!

– И све истих глупака! – оте се Ставрогину.

– О, будите и ви мало глупљи, Ставрогине! Будите мало глупљи! Знате, ви баш и нисте толико паметни да би вам се то морало пожелети; ви се бојите, ви не верујете, вас плаше размере. А зашто да они буду глупаци? Нису они тако глупи; данас нико нема своје памети. Данас је врло мало сопствене памети. Виргински је најчистији, десет пута чистији од оваквих какви смо ми; него оставимо њега. Липутин је варалица, али ја знам његову осетљиву тачку. Нема варалице који не би имао своју осетљиву тачку. Само је Љамшин без икакве тачке, али зато је у мојим рукама. Још неколико оваквих дружина, па ћу свуда имати пасоша и новаца – узмимо само то? Макар само то једно! Имам ја и поузданих места за прикривање... па нека траже! Једну групу ће онемогућити, на друге ће насести... Ми ћемо дићи побуну, да знате... Зар не верујете да је доста и нас двојица, сасвим доста?

– Узмите Шигаљева, а мене оставите на миру...

– Шигаљев је генијалан човек! Знате ли да је то геније какав је Фурје, али смелији, смелији од Фурјеа, јачи од Фурјеа, ја ћу се позабавити њиме. Он је измислио »једнакост«.

»Овај је у грозници, и бунца; њему се нешто десило, нешто нарочито«, помисли Ставрогин погледавши Верховенског још једном. Обојица су, међутим, ишли не заустављајући се.

– Добро је оно у његовом систему – настави Верховенски – оно о шпијунству. Код њега сваки члан друштва мотри другог и мора да потказује. Свако припада свима, а сви сваком. Сви су робови, а у ропству

једнаки. У крајњим случајевима клевета и убиство, али, што је главно, једнакост. На првом месту, спушта се онда ниво образованости, науке и талента. Високи ниво науке приступачан је само највишим способностима! Велике способности свакад су заузимале власт и биле деспоти. Велике способности не могу не бити деспоти и увек су више кварили него што су користиле; њих прогањају или кажњавају. Цицерону се одсеца језик. Копернику се очи сагоревају, Шекспир се каменује... ето, то је Шигаљевштина! Робови морају бити једнаки: без деспотизма још није било ни слободе ни једнакости; а у стаду мора бити једнакости, и ето Шигаљевштине! Ха-ха-ха, вама је чудно? Ја сам за Шигаљевштину!

Ставрогин се старао да убрза ход и да што пре стигне кући. »Ако је овај човек пијан, где ли се могао опити?« паде му на ум. »Да није онај коњак?«

– Слушајте, Ставрогине: брда поравнати, то је добра мисао, није смешна. Ја сам за Шигаљева! Образовање није потребно, доста науке! И без науке имаће материјала за хиљаду година, али ваља се припремити на послушност! У свету једно само недостаје: послушност, жеља за образовањем већ је аристократска жеља. Мало породице или љубави – већ је жеља за својином. Ми ћемо убити жељу: пустићемо пијанство, сплетке, потказивање; даћемо маха нечувеном разврату; сваког генија ћемо угасити још од раног детињства! »Све ћемо свести на исти именитељ – потпуна једнакост!« »Занат смо свој научили, и поштени смо људи, нама ништа друго не треба« – тако су ту скоро енглески радници одговорили. Само, неопходно је неопходно – то је одсад девиза земаљске лопте. Али потребни су и грчеви; за то ћемо се побринути ми, управљачи. Робови морају имати управљаче. Потпуна послушност, потпуна безличност, али, једанпут у тридесет година, Шигаљев изазива грч и сви одједном стану једно друго јести, и тако донекле, тек да не би било досадно. Досада је аристократско осећање; у Шигаљевштини неће бити жеља, жеља и патња, то је за нас, а за робове Шигаљевштина.

– Себе изузимате? – оте се Ставрогину.

– И вас. Знате ли, ја сам мислио да свет предам папи. Он да изиђе пешице и бос и да се појави пред простим народом: »Ево«, рекао би, »до чега су ме довели!« и сви би потрчали за њим, чак и војска. Папа горе у врху, ми око њега, а под нама Шигаљевштина. Ваљало би само да се *Internationale* сложи с папом; а то ће бити. Стари ће, наравно, очас пристати. Другог му излаза и нема! Сетите се шта сам вам казао... ха-ха-ха! Глупо? Реците, је ли то глупо?

– Прилично – промрмља Ставрогин зловољно.

– Прилично! Слушајте, махнуо сам се папе. До ђавола Шигаљевштина! До ђавола папа! Потребно је горуће дневно питање, а не Шигаљевштина, јер је Шигаљевштина златарски предмет. То је идеал, то је за будућност, Шигаљев је златар, а глуп је као и сваки филантроп. Потребан је тежак и прост рад, а Шигаљев презире тежак прост рад. Слушајте! папа ће бити на западу, а код нас, бићете ви!

– Оставите ме, ви сте пијани! – промрмља Ставрогин и убрза корак.

– Ставрогине, ви сте лепота од човека! – повика Петар Степанович готово у заносу; – знате ли да сте дивни! Лепотан! А најлепше је што ви покаткад као да не знате за то! О, ја сам вас проучио! Често вас ја гледам са стране из кутка! У вас има простодушности и наивности, знате ли ви то? Још је имате, још! Ви, мора бити, патите, и патите искрено због те простодушности. Ја волим лепоту. Ја сам нихилист, али волим лепоту. Зар нихилисти лепоту не воле? Они само идоле не воле; е, а ја волим идола! Ви сте мој идол! Ви никог не вређате, а сви вас мрзе; ви на сваког пођеднако гледате, а сви вас се ипак боје, и то је добро. Нико вам не сме прићи да вас потапка по рамену. Ви сте велики аристократ. Кад аристократ силази у демократију, заносан је! За вас ништа није жртвовати живот, и свој и туђ. Ви сте управо такви какви треба да сте. Мени, мени је управо такав човек потребан какав сте ви. Ја не знам ни за ког другог осим за вас. Ви сте вод, ви сте сунце, а ја ваш црвић...

Он изненада пољуби Ставрогину руку. Ставрогина прође језа леђима и у страху истрже руку. Застадоше. – Полудео! – прошапута Ставрогин.

– Можда и бунцам, можда и бунцам! – прихвати Верховенски убрзано – али ја сам измислио први корак. Никад Шигаљев неће први корак пронаћи! Много је Шигаљева! Али је само један једини човек у Русији изумео први корак и зна како ће га учинити! Ја сам тај човек! Шта ме гледате? Ви, ви сте мени потребни, без вас сам ја нула. Без вас ја сам мува, идеја у стакленцету, Колумбо без Америке.

Ставрогин је стајао и стално гледао у његове безумне очи.

– Слушајте, ми ћемо најпре буну изазвати – говорио је Верховенски веома ужурбано и сваки час хватао Ставрогина за леви рукав. – Ја сам вам већ рекао:ми ћемо продрети право у народ. Знате ли, ми смо већ сад страховито јаки? Наши нису само они који убијају и пале, или испуцавају класичне метке, или уједају. Такви људи само сметају. Ја без дисциплине не разумем ништа. Па ја сам обмањивач, а не социјалист, ха-ха! Слушајте, све

сам их ја пребројао: наставник који се са децом смеје њиховоме богу и њиховој колевци – већ је наш. Адвокат који образованог убицу брани тиме што је убица просвећенији од своје жртве и зато, да би дошао до новаца, морао је да убија – и он је наш. Ђаци који убијају музика да би претрпели и познали мучно осећање наши су. Поротници који сваког кривца оправдавају – наши су. Државни тужилац који на суду дршће што није доста либералан – наш је, наш. Администратори, књижевници – о, наших је много, страховито много, само они и сами не знају да су наши. А, с друге стране, послушност ђака и будала стигла је до највише границе; наставницима је препукла жуч; свуда таштина неизмерних размера, апетит диваљ, нечувен... А знате ли, знате ли колико ћемо их само готовим идејама добити? Кад сам пошао, беснела је *Litréova* теза да је злочин лудило; кад сам дошао, злочинство већ није више било лудило него прави и здрави смисао, готово дужност, бар племенити протест. »Како да, онда, просвећени убица не убија кад му је новац потребан!« А то је још цвеће. Руски бог се већ повукао испред ракије. Народ пијан, матере пијане, децà пијана, цркве празне, а по судовима: »двеста батина, или вуци ведро«. О, дајте само времена да дорасте тај нараштај. Жалим само што се нема кад чекати, иначе бисмо их могли пустити да још пијанији буду! Ej, што ми је жао што нема у нас пролетера! А биће их, биће, на то све иде...

– А мени је жао што смо сви оглупели – промрмља Ставрогин и пође старим путем.

– Слушајте, ја лично видео сам дете од шест година које је пијану мајку водило кући, а она га псовала ружним речима. Ви мислите да је то мени мило? Ако у наше руке то дође... можда ћемо лечити... а ако затреба, ми ћемо их на четрдесет година прогнати у пустињу... Али данас је потребно имати један или два нараштаја покварености нечувене, гадне, кад се човек претвара у гнусну, плашљиву, сурову, саможиву гадост... то нама треба! А уз то још и мало »свеже крвце«, да се мало навикну. Што се смејете? Ја противречим само филантропима и Шигаљевштини, а не себи! Ја сам варалица, а не социјалист. Ха-ха-ха! жалим само што је мало времена. Кармазинову сам обећао да ћу почети у мају, а свршити о Покрову. Брзо? Ха-ха! Знате шта, Ставрогине, да вам кажем: у руском народу, премда се тај народ ружним речима грди и псује, до данас није било цинизма. Знате ли да тај спахијски роб себе више цени него Кармазинов? Млатили су га, али он је своје богове очувао, а Кармазинов их није чувао.

– Видите, Верховенски, ја вас први пут слушам и слушам вас са чуђењем – проговори Николај Всеволодович; – ви мора бити да у истини

нисте социјалист, него неки политички... славољубац?

– Варалица сам, варалица! Задаје вам бриге ко сам и какав сам. Казаћу вам одмах ко сам и какав сам, на то и идем. Нисам вам узалуд руку пољубио. Али ваља и народ да поверује да ми знамо шта хоћемо, а да они тамо само »витлају мотком и бију по својима«. Ех, да само има времена! Једино је зло што нема времена. Ми ћемо прокламовати рушење... зашто, зашто је та идејица тако чаробна! Али треба, треба кошчице мало пригњечити. Ми ћемо паљевине прокламовати... Пустићемо легенде... За то ће бити згодна свака шугава »дружина«. Ја ћу вам баш у тим дружинама наћи таквих ловаца који ће на сваки пуцањ поћи, па ће још и захвални бити на учињеној почасти. Дакле, почеће буна! Настаће такво љуљање какво свет још није запамтио!... Замрачиће се Русија, заплакаће земља за старим боговима... Е, а ми ћемо баш тада извести... Кога?

– Кога?

– Царевића Ивана.

– Кога-а?

– Царевића Ивана; вас, вас! Ставогрин се тренутно замисли.

– Самозванца? – запита он, с дубоким чуђењем гледајући у занесењака. – Ах, то је, дакле, најзад ваш план!

– Ми ћемо причати како се он »крије« – настави Верховенски тихо, с неким шапатом, као да је збиља пијан. – Знате ли ви шта ће рећи тај израз »он се крије«? Али он ће се појавити, појавиће се он. Ми ћемо пустити у свет легенду лепшу него што је она код ушкопљеника.[195] Он постоји, али га нико још није видео. О, те каква се легенда може убацити! А што је главно – долази нова снага. А баш она је и потребна, за њом се и плаче, шта је социјализам? Срушио је старе снаге, а нове није донео. А овде ће бити снага, те још каква, нечувена! Нема је само једанпут потребна полуга, па да земљу подигнемо! Све ће се подићи!

– Ви сте озбиљно на мене рачунали? – осмехну се Ставрогин пакосно.

– Што се смејете, и још злобно? Не плашите ме. Ја сам сад као дете. Мене сад један само такав осмех може смртно да преплаши. Слушајте, Ставрогине, ја вас ником нећу показати, ником: тако треба. Он постоји, али га нико није видео; крије се он. Али, знате, једном се од сто хиљада и може показати, једном од стотине хиљада, само једном. И целом ће земљом поћи глас: »видели га, видели«. Видели Ивана Филиповича, бога-саваота, видели га како се пред људима у колима на небо узнео, видели га рођеним очима

својим. А ви нисте Иван Филипович, ви сте дивни човек, поносит као бог, који ништа за себе не тражи, са ореолом жртве, онај који се »крије«. Главно је, легенда! Ви ћете их победити, погледати и победити. Доноси нову истину, и »крије се«. А онда ћемо ми, као Соломон, пустити две-три пресуде. Ту су дружине, ту су петице – шта ће нам новине! Ако се од десет хиљада молби само једна задовољи, сви ће поћи с молбама. У свакој општини, сваки мужик знаће како негде, веле, има нека дупља, у дрвету, у коју се, тако је наређено, спуштају све молбе. И цела ће земља зајечати у уздасима: »долази нам нови прави закон«, и ускомешаће се море, и срушиће се шатра на сајму, и тада ћемо мислити како бисмо начинили зграду од камена. Први пут! Градићемо је ми, ми, једино ми.

– Махнитост! – проговори Ставрогин.

– Зашто, зашто нећете? Бојите се? А ја сам се за вас ухватио баш зато што се ви ничег не бојите. Неразумно, је л' те? Но ја сам засад још Колумбо без Америке; зар је »разуман« Колумбо без Америке?

Ставрогин је ћутао. Ушто дођоше до куће и застадоше пред улазом.

– Слушајте – Верховенски се пригну његовом уву: – оно ћу ја и без новаца... свршићу с Маријом Тимофејеном... без новаца, а и Лизу ћу вам сутра довести. Хоћете ли Лизу, још сутра?

»Шта му је? Је ли збиља полудео?« – осмехну се Ставрогин. Улазна врата се отворише.

– Ставрогине, је ли наша Америка – упита Верховенски и последњи пут хватајући га за руку.

– Зашто? – изусти Николај Всеволодович озбиљно и строго.

– Нема воље, знао сам то! – повика Верховенски у наступу помамне љутње. – Ви лажете, нечисти блудни, ломни и трошни господићићу! Не верујем вам! Имате ви вучји прохтев!... Разумете да је ваш рачун сад већ и сувише велики и ја вас се не могу одрећи! Нема на земљи човека као што сте ви, нема другог! Ја сам вас још у иностранству тако замислио; замислио, гледајући вас! Да вас нисам из прикрајка посматрао ништа ми не би дошло на ум!

Ставрогин, не одговарајући пође уз степенице.

– Ставрогине! – узвикну Верховенски за њим – дајем вам један дан... добро и два... и три; више од три не могу! а после... хоћу ваш одговор!

ДЕВЕТА ГЛАВА

КОД ТИХОНА[196]

I

Те ноћи Николај Всеволодович није спавао; целу ноћ је преседо на дивану, често управљајући непомични поглед у једну тачку у углу ормана. Целу ноћ му је лампа горела. Ујутру у седам часова заспа седећи и кад Алексеј Јегорич, по обичају уведеном једном засвагда, уђе код њега тачно у девет и по са јутарњом шољом кафе и својом га појавом пробуди, он се, кад је отворио очи, изгледа врло непријатно изненадио што је могао тако дуго да спава и што је већ тако касно. Брзо попи кафу, брзо се обуче, и журно изиђе из куће. На опрезно питање Алексеј а Јегорича: »Има ли каквих заповести?« ништа није одговорио. Идући улицом, гледао је у земљу, дубоко замишљен, и подижући главу само на часак, показивао је каткад неку неодређену али велику узнемиреност. На једном раскршћу пут му препреци гомила музика, око педесет њих, или више; туда су пролазили, ишли достојанствено, готово ћутке, и намерно у реду.

Код мале радње, где је морао мало причекати, неко рече да су то »радници Шпигуљиних.« Он једва обрати пажњу на њих. Напослетку, око десет и по, стиже до врата нашег Спасо-Јефимијевог Богородског манастира, на крај града, покрај реке. Тек ту се као сети нечег, застаде, брзо и узбуђено поцепа нешто у џепу, и – осмехну се. Уђе унутра у манастирску ограде и првог послушника кога срете запита како ће доћи до владике Тихона, који ту у миру живљаше. Послушник се поклони и одмах га одведе владици. На крају дугачке двоспратне манастирске зграде, у малом крилу куће, срете их један монах, пун и сед. Кад их је срео, отео је Ставрогина од послушника сигурно, окретно, па га повео другим уским ходником, и једнако се клањао (због пуноће не могаше да се клања ниско, него само често и одсечно климаше главом) и једнако га молио да изволи поћи, премда је Ставрогин и без тога ишао за њим. Монах му непрестано стављаше нека питања; говорио му је о оцу архимандриту; али како не добијаше одговоре, постајаше све смернији. Ставрогин опази да га овде познају, премда је, колико се сећао, ту долазио још у детињству. Кад стигоше до врата, на самом крају ходника, монах некако сигурном руком отвори, а испосника који им приђе пријатељски упита може ли се ући; уосталом, не чекајући одговора, отвори сасвим врата и склони се да мимо себе пропусти »драгога« госта, тек што му гост захвали, он се брзо изгуби, као да бежи.... Николај Всеволодович уђе у омању собу, а готово у исти мах на вратима суседне собе појави се висок и мршав човек, око педесет година стар, у простој доњој кућевној ризи, и по изгледу нешто болестан, са

неодређеним осмехом и са необичним, као стидљивим погледом. То је био Тихон, за кога је Николај Всеволодович први пут чуо од Шатова и о коме је од то доба успео да прикупи неке податке. Подаци беху разноврсни и супротни једни другима, али нешто им бесе заједничко наиме: и они који Тихона воле и они који га не воле (а има и таквих), сви некако нешто прећуткују о њему; они који га не воле, вероватно, из немарности, а они одани као из жеље да сакрију нешто о њему, неку слабост његову, можда јуродивство. Николај Всеволодович је сазнао да има већ шест година како Тихон живи у манастиру и да му долазе и људи најпростији, из народа, и људи најугледнији; да чак и у далеком Петрограду има његових ватрених поштовалаца, у првом реду жена-поштовалаца. Али је од једног достојанственог »клупског« старине код нас, старине богомољца, чуо да »тај Тихон једва те није шенуо памећу или је бар створење без икаквих способности и, нема сумње, пије«. Ја, са своје стране, идући испред ствари, додајем да је све то просто глупост; код њега је само једна укорењена реуматична болест у ногама и каткад неки нервни грчеви. Николај Всеволодович дознаде такође да владика, да ли због слабости карактера или из »неопростиве и његовом чину неодговарајуће расејаности«, не уме да у самом манастиру улије поштовање према себи. Кажу да отац архимандрит, суров и строг у својим настојничким дужностима, а изнад тога познат са своје образованости, гаји према њему, рекло би се, неко непријатељско осећање и осуђује га (не у очи), због немарног живота, чак и јереси. А манастирско братство, ако се и не понаша баш немарно према болном светитељу, оно, свакако, фамилијарно.

Две собе које чине Тихонову ћелију намештене су некако необично. Поред старинског храстовог намештаја, са излизаном кожом, стоје три-четири фина предмета; врло раскошна наслоњача за одмарање, велики сто за писање, укусан, изврсне израде, па орман за књиге, са фином резбаријом, сточићи, полице – све поклони. Скупоцена простирка из Бухаре, но, упоредо с њом и сламна. Има гравира »светске садржине« и из митологије, а одмах ту, у углу, и велики *кијот*[197] са иконама које сијају у злату и сребру, а једна је из најстаријих времена и са моштима. Има и књижница, и сувише разнолика и разнородна: упоредо с делима великих хришћанских светитеља и аскета налазе се делà позоришна, »а можда и још гора«.

После првих поздрава, речених однекуд са видном узајамном неспретношћу, брзо па и неразговетно, Тихон уведе госта у свој кабинет, понуди га да седне на диван према столу, а он седе поред њега у плетену столицу. Николај Всеволодович је још увек, од неког унутрашњег узбуђења

које га је гушило, био увелико расејан и неприбран. Изгледало је као да се одлучио на нешто, али, у исти мах, за њега готово и немогућно. Мало је погледао по кабинету, очевидно и не видећи шта гледа; мислио је, а свакако није знао о чему мисли. Разбудила га је, најзад, тишина и учинило му се као да Тихон некако стидљиво обара очи и уз неки излишан смешан осмех. То за тренутак побуди одвратности код њега; хтеде се дићи и отићи, утолико пре што је Тихон, како мишљаше, сасвим пијан. Али овај изненадно подиже капке и погледа Ставрогина погледом тако поузданим и пуним мисли, и уједно са тако неочекиваним и загонетним изразом, да Ставрогин само што не уздрхта под тим погледом. Однекуд му се учини да Тихон зна зашто му је дошао, да је већ унапред обавештен (мада нико на свету није могао знати узрок) и да само зато није први проговорио што га штеди, боји се да га не понизи.

– Да ли ме познајете? – упита Ставрогин одедном одрешито. – Да ли сам се представио кад сам ушао? Ја сам врло расејан...

– Нисте се представили, али ја сам једном имао задовољство да вас видим, још пре четири године, овде у манастиру, случајно.

Тихон је говорио нимало не брзајући, равномерно, благим гласом, а речи је изговарао јасно и разговетно.

– Нисам био овде пре четири године – одговори Николај Всеволодович некако опоро; – долазио сам овамо још док сам био мали, кад ви нисте ту били...

– Можда сте заборавили? – опрезно и учтиво упита Тихон.

– Не, нисам заборавио; смешно би било да сам заборавио! – држао се Ставрогин упорно, некако и преко мере непопустљиво; – ви сте, можда, само слушали о мени и створили сте неко мишљење, зато сте се и збунили кад сте ме видели.

Тихон заћута. Николај Всеволодович опази како покаткад преко његовог лица прелази неки нервни трзај, знак давнашње нервне слабости...

– Видим толико да ви данас нисте здрави – рече Ставрогин; – и чини ми се да је боље да одем.

Он се чак и подиже с места.

– Јест, данас као и јуче осећам јаке болове у ногама, и ноћас сам мало спавао.

Ту Тихон застаде. Његов гост поново и одједном паде у своју неодређену замишљеност. Ћутање потраја дуго, до два минута.

– Ви сте ме посматрали? – упита гост намах, бојажљиво и са сумњом.

– Гледао сам вас и сетио се црта ваше матере. Поред спољашње несличности, много сличности унутрашње, духовне.

– Никакве сличности, нарочито не духовне; са-вр-ше-но никакве! – опет се без потребе узбуђивао Николај Всеволодович, држећи се свога са претераном непопустљивошћу, а ни сам не знајући зашто; – то ви тек онако? – упита он напречац. – Ах! А зар моја мати долази вама?

– Долази.

– Нисам знао. Никад то од ње нисам чуо. Често?

– Готово сваког месеца; и чешће.

– Никад, никад нисам о томе чуо. Нисам знао. И ви сте онда, разуме се, чули од ње да је код мене поремећен ред у глави?! – упита изненадно Ставрогин.

– Не, није говорила баш о некој поремећености. Него сам то слушао од других.

– Ви то, онда, имате јако памћење кад се и таквих ситница сећате. чули сте и за – шамар?

– Чуо сам нешто.

– То јест све. Имате, дакле, врло много сувишног времена. И о дуелу сте чули?

– И о дуелу.

– Ви сте овде тако много ствари чули! Ту доиста нису потребне новине, Шатов вас је известио о мом доласку? Је л' те?

– Није. Ја иначе познајем господина Шатова, али га одавно нисам видео.

– Хм. Каква вам је ова карта? Гле, карта прошлог рата. А шта ће вам то?

– Помоћу карте сам проучавао текст књиге. Занимљив опис.

– Покажите ми; па ово није рђав рад. Ипак, чудновато штиво за вас.

Он примаче књигу и површно се загледа у њу. То беше опширно и даровито излагање свих околности прошлог рата; уосталом, не толико у војничком колико у чисто књижевном погледу. Ставрогин преврташе мало по књизи и одједном је нестрпљиво одгурну.

– Ја просто не знам зашто сам овамо дошао – изусти он с гнушањем и погледа Тихона право у очи, као да од њега чека одговор.

– И ви као да нисте здрави?

– Па да, нисам.

И одједном, уосталом, најкраће и са испрекиданим реченицама, тако да је понешто тешко било и разумети, исприча он како нарочито ноћу подлеже некој врсти халуцинација, како понекад види или осећа поред себе неко злобно биће, подсмешљиво, иначе разумно, које се јавља »у разним лицима и разним карактерима, али је једно и исто, и ужасно ме то љути«...

Чудна и збуњена беху та признања и као да су одиста долазила од суманута човека. Но, при свем том, Николај Всеволодович је говорио са ретком искреношћу, каква се код њега, можда, никад не јавља, са простодушношћу која није његова, тако да је пређашњег човека чисто одједаред нестало. Нимало се није стидео да призна страх с којим говори о својим привиђењима. Али све то беше тренутно и ишчезнуло је исто онако нагло као што се и појавило.

– Све је то бесмислица – дода де он брзо и са нестрпљивом љутњом, прибравши се. – Ићи ћу лекару.

– Идите, сигурно – потврди Тихон.

– Ви то кажете тако поуздано... да ли сте виђали људе као што сам ја, са оваквим појавама?

– Виђао сам, али врло ретко. Сећам се само једнога у свом веку, једног официра, који је изгубио жену, незамењиву другарицу живота. О другом сам само слушао. Обојица су се излечили, у иностранству... А да ли одавно имате те појаве?

– Тако, годину дана; али све је то бесмислица; ићи ћу лекару. Све је то бесмислица, бесмислица ужасна! То сам ја сам, та појава, у разним облицима, и то је све. Сад, како сам додао ту... фразу, ви извесно мислите да ја још сумњам, ја нисам уверен да сам то ја, него можда, у ствари, зао дух?

Тихон га погледа упитно.

– И... ви га виђате, збиља? – упита Тихон, као не сумњајући нимало да је то поуздано само лажна и болесна халуцинација – ви заиста видите неки лик?

– Чудновато је што толико питате кад сам вам већ казао да видим; – љутио се Ставрогин са сваком речи. – Разуме се, видим, као што видим вас... а понекад видим, и не верујем да видим, мада знам да заиста видим; ја или он... глупост! А зар ви никако не можете да замислите да је он заиста нечист дух? – дода де и насмеја се, па сувише оштро пређе у подругљив тон

– јер то би се више слагало са вашом професијом.

– Више је вероватно да је то болест, премда...

– Премда, шта?

– Нечисти духови постоје, несумњиво, али појмови о њима могу бити врло различити.

– Ви сте сад оборили очи – прихвати Ставрогин са јетким подсмехом – јер се за мене стидите што верујем у нечистог духа, а овамо вас са изгледом неверовања лукаво питам да ли доиста постоји.

Тихон се осмехну неодређено.

– Знате, то обарање очију никако вам не пристаје, смешно је, и манир је; а да вас за неучтивост наградим, ја вам озбиљно и смело кажем: верујем у нечистог духа, верујем канонски, верујем у личности нечистог духа, а не у алегорију, и никакве потребе немам да од иког изнуђавам потврде, и то вам је, ето, све. Мора бити да вам је то врло мило... – Ставрогин се насмеја нервозно, усиљено. Тихон га гледаше радознало, погледом меким, унеколико као бојажљиво.

– Верујте ли ви у бога? – одједном тресну Ставрогин.

– Верујем.

– Јер је речено: ако верујеш и заповедиш брду да се помери, помериће се... уосталом, бесмислица. При свем том, ја бих радо знао можете ли ви брдо померити или не.

– Заповеди ли бог, померићу га – изусти Тихон тихо и уздржано, и опет обори очи.

– Е, то је исто као и да га је сам бог померио. Не тако, него ви, ви, можете ли га ви покренути, као награду за веру у бога?

– »Може бити« да ћу га и покренути.

– »Може бити«, то није рђаво. А зашто сумњате?

– Не верујем потпуно.

– Како? Ви не верујете потпуно? Не сасвим?

– Да... може бити баш и не сасвим.

– Али ипак верујете да бисте брдо, ма и божјом помоћу, покренули, а то није мало. То је ипак више него *très peu*[198] једног такође владике, истина са сабљом. Ви сте, разуме се, и хришћанин?

– И да се не постидим крста твојега, Господе – прошапута Тихон у неком страсном шапату, и још више погну главу. Углови његових усана

задрхташе нагло, нервно.

– А може ли се веровати у нечистог духа ако се не верује у бога? – насмеја се Ставрогин.

– О, и те како може – подиже Тихон очи, па се и он осмехну.

– Ја сам уверен да ви држите да је таква вера ипак часнија него потпуно неверовање... – О, попе! – засмеја се Ставрогин гласно. Тихон се опет осмехну на њега.

– Напротив, потпуни атеизем часнији је од светске равнодушности – дода он весело и простодушно.

– Охо, тако ви!

– Потпун атеист стоји на претпоследњој степеници ка савршеној вери (без обзира на то, да ли ће степеницу прекорачити или не), а равнодушан нема никакве вере, осим мучног страха.

– Разуме се, ви сте... ви сте читали Апокалипсу?

– Читао сам.

– Сећате ли се: »Анђелу Лаодикијске цркве напиши«...

– Сећам се прекрасних речи.

– Прекрасних? чудноват израз за једног владику и, уопште, ви сте особењак... где вам је књига? – Ставрогин се ту некако необично ужурба и узнемири и очима потражи књигу на столу. – Хтео бих да вам прочитам... Имате ли превод на руски.

– Ја знам то место, знам, добро памтим... – проговори Тихон.

– Знате напамет? Реците! – Он нагло обори очи, упре дланове о колена, једва чекајући да чује.

»И анђелу Лаодикијске цркве напиши: тако говори Амин, свједок верни и истинити, почетак створења божијега! Знам твоја дјела, да нијеси ни студен ни врућ. О да си студен или врућ! Тако, будући млак, и нијеси ни студен ни врућ, и избљуваћу те из уста мојих. Јер говориш: богат сам, и обогатио сам се, и ништа не потребујем; а не знаш да си ти несрећан и невољан, и сиромах и слијеп, и го...«

– Доста је – упаде му у реч Ставрогин – то је за средину, то је за равнодушне, је ли тако? Знате, ја вас много волим.

– И ја вас – одазва се Тихон полугласно. Ставрогин ућута и паде опет у пређашњу замишљеност. То се дешавало просто као у наступу, већ трећи пут. И оно »волим« рекао је он Тихону готово као у грозници и заносу,

неочекивано и за њега самог. Прође више од минута.

– Не љутите се – прошапута Тихон и једва осетно прстима додирну његову мишицу, као да и сам од тога стрепи. Ставрогин се трже и љутито скупи обрве.

– Како сте познали да сам се наљутио? – изусти брзо. Тихон хтеде нешто рећи, али му Ставрогин, с неким неразумљивим немиром, одмах пресрете реч.

– По чему сте управо помислили да сам се неминовно морао наљутити? Јест, имате право, био сам љут и то зато што сам вам рекао: »Волим вас.« Имате право; али сте ви... груби циник, ви о човековој природи мислите понижавајуће. Могло је и не бити пакости, само да је то био други човек а не ја... Уосталом, није реч о човеку, него о мени. Свакако, ви сте особењак, а и јуродив.

Љутио се Ставрогин све више и више и, чудновато, није бирао реци:

– Слушајте, ја не волим уходе и психологе, бар не оне који ми се у душу увлаче. У своју душу никог не призивам, нико ми није потребан, умем се и сам наћи. Мислите ли да вас се ја бојим? – повиси он глас и изазивачки подиже лице; – ви сте потпуно уверени да сам вама дошао да вам кажем неку »страшну« тајну и чекате је са свом оном ћелијском радозналошћу за коју сте ви способни. Е, ево знајте, нећу вам казати ништа, никакву тајну, јер ми ни ви нисте нимало потребни... Тихон га погледа одлучно.

– Ви сте се зачудили што јагње више воли човека хладног него само млакога – рече он; – ви нећете да будете само млак. Ја већ осећам да вас подухвата необична намера, можда ужасна. Ако је тако, онда молим вас, не мучите себе, реците све: – зашто сте дошли?

– А ви сте поуздано знали да сам са нечим дошао? – Ја сам... по лицу погодио – прошапута Тихон и обори поглед.

Николај Всеволодович био је мало блед, руке су му подрхтавале. Неколико тренутака је ћутао, непомично гледајући у Тихона, као да се одлучује. Најзад, из џепа на свом капуту извуче некакве штампане листиће и спусти их на сто.

– Ево, ови су листићи намењени јавности – проговори он испрекидано и као да изговара пресуду.

– Прочита ли их ма и један човек, знајте, више их нећу моћи крити, него ће их сви прочитати. Таква је одлука. Ви ми нисте нимало потребни, јер сам се ја већ одлучио. Али прочитајте... Док читате, ништа ми не

говорите, а кад прочитате, реците све...

– Да читам? – упита Тихон неодлучно.

– Читајте, ја сам спокојан.

– Ах, нећу моћи без наочара, слова су ситна, из иностранства.

– Ево наочара – додаде му их Ставрогин са стола и завали се на наслон дивана. Тихон се удуби у читање.

II

Слова су одсита била пореклом из иностранства; пет штампаних и увезаних листова обичне хартије, малог формата. Мора да је слагано у каквој руској штампарији негде у туђини; на први поглед, листови су личили на проглас. У заглављу је стајало: Од Ставрогина.

Ја уносим тај документат у своју причу. Може се узети извесно да је тај текст данас већ многима познат. Допуштам себи само да исправим правописне грешке, доста многобројне, које су ме чак и чудиле, јер је писао човек образован и који је много читао (разуме се, судећи релативно). У слогу нисам учинио никаквих измена, иако је било неправилности (чак и не јасности). Свакако је јасно да писац, пре свега, није књижевник. Допуштам себи још једну напомену, иако тиме истрчавам.

Овај документат, како ја мислим, дело је болести, нечисте силе која је овим човеком овладала. Подсећа на оно кад се болесник, мучен јаким болом, претура по постељи желећи да нађе угоднији положај, да бар тренутно себи олакша, чак и не да олакша, него да бар на часак дотадашњу патњу замени другом. Разуме се, ту није стало ни до лепоте ни до разлога за положај. Основну мисао у документу чини страшна непретворна потреба за казном, потреба за крстом, за казном јавном, пред целим светом. Међутим, та потреба за крстом била је у човеку који у крст не верује, »а већ само то чини идеју«, како је Степан Трофимович једном казао, уосталом, поводом сасвим другог случаја.

С друге стране, цео документ је у исто време био нешто немирно, бујно, жељно титрања, нешто хазардно, иако је, види се, написано са сасвим другим циљем. Писац изјављује како »није могао« да не пише, да је »приморан«, и то је сасвим вероватно; он би био рад да ту чашу, ако се може, мимоиђе, али, изгледа, није је могао мимоићи, и само се користио згодном приликом да учини испад. Јест, болесник се претура по постељи, и хоће једну патњу да замени другом; борба са друштвом изгледа му као најлакши нов положај и он изазива друштво. Доиста, у самом факту оваквог документа осећа се изазивање друштва, ново изненадно, презриво. И жеља је да се само што пре сукоби са каквим било непријатељем...

А ко зна, можда све ово, то јест те странице, намењене јавности, нису ништа друго него што је било и оно угризање губернаторова ува, само у другом облику. Зашто ми то на ум пада тек сад кад се много штошта већ разјаснило, не могу да разумем. Ја не наводим доказе, нити тврдим да је документат лажан, дакле, измишљен и удешен. Највероватније је да истину

треба тражити негде у средини... Него... и сувише сам се истрчао; биће поузданије да видимо документат. Ево шта је Тихон прочитао:

»Од Ставрогина.

Ја, Николај Ставрогин, официр у оставци, године 1866. живео сам у Петрограду, одавао се разврату, у коме нисам налазио задовољства. Имао сам тада, за неко време, три стана. У једном од њих сам становао – биле су то намештене собе за издавање, са храном и послугом – и ту се налазила тада и Марија Лебјаткина, сада моја законита жена. Остала два стана узео сам намерно интриге ради; у једном сам примао једну даму која ме је волела, а у другом – њену собарицу; неко време сам био врло заузет намером да их саставим, да се госпођа и девојка сусретну код мене. Познавајући обе нарави, надао сам се неком задовољству од те глупе шале. Припремајући тај сусрет поступно, морао сам чешће долазити у један од та два стана у који је долазила собарица, у великој кући, у Гороховој улици. Ту сам имао само једну собу, на четвртом спрату, изнајмљену код руских малограђана. Домаћини су се настанили у једној соби поред те, мањој од ње, и то толико да су врата која су их делила свакад била отворена, а ја сам то и хтео. Муж, с дугим скутовима и брадом, служио је у неком контоару, одлазио је јутром и до вечери се није враћао, жена, проста, од четрдесет година, нешто је кројила и шила, од старог ново. И она је такође често одлазила од куће да носи што је сашила и да то продаје. Ја сам остајао сам са њиховом ћерком, по изгледу правим дететом. Звала се Матрјоша. Мати ју је волела, али ју је често тукла и, по њиховој навици, за све је викала на дете, онако по женски. Девојчица та ме је услуживала и распремала је собу иза заклона. Имам да кажем да сам заборавио број куће. Данас, по распитивању, знам да је стара кућа срушена, и наместо две или три пређашње куће подигнута је једна, нова, врло велика. Заборавио сам такође и име мојих станодаваца, а можда га ни онда нисам знао. Сећам се да су њу звали Степанидом; његово име не памтим; где су сад – ништа не знам. Држим, кад би се потребна обавештења потражила

од петроградске полиције, могло би им се наћи трага. Стан је био у дворишту, у углу. Све се догодило у јуну. Кућа је била обојена јасноплавом бојом.

Једном, нестао ми је са стола ножић: није ми ни био потребан и само се вукао по столу. Казах то газдарици и не слутећи да ће она избити девојчицу. А тек што је викала на девојчицу због нестанка некакве крпице, сумњајући да је она узела за лутке, и чупала је за косу. А кад се та крпа нашла под застором на столу, девојчица ни речју не хтеђе приговорити што су је узалуд казнили; ћутећи је гледала. Намерно није хтела; ја сам то опазио и запамтио сам, пошто сам тада први пут запазио лице девојчице; дотле је само нејасно треперило испред мојих очију. Имала је беле обрве и трепавице, била је пегава у лицу и обична, али у том лицу беше много детињског израза, – тихог, необично тихог. Матери се није свидело што девојчица ништа не пребацује и баш у том часу јој добро дође ствар са мојим ножићем, жена је била љута што је дете потпуно неправично избила; извуче, дакле, прут из метле и на моје очи изби девојчицу на маснице, иако јој је била већ дванаеста година. Матрјоша на сав тај бол није викала; свакако што сам ја био ту, само је за сваки ударац некако чудновато јецала; јецала је затим још читав час.

Али, док је жена кажњавала девојчицу, ја нађох ножић на постељи, у прекривачу. Прострели ме мисао да ништа не кажем. У таквим трнуцима ја сам брз као и мисао. Одмах сам осетио да сам учино нискост, али осетих уједно и неко задовољство. Свака ружна, понижавајућа и смешна ситуација у којој би се нашао у животу увек је, сем гнева, у мени изазивала и осећање задовољства. Исто се јављало у тренуцима срамних делà као и у тренуцима животне опасности.

Да сам крао, у моменту делà био бих као опијен свешћу о подлаштву свом. Не да сам подлаштво волео (у том смислу сам здраво расуђивао о стварима), него пијанство услед муке због подлости – то ми је годило. При сваком двобоју, чекајући метак противника, освајало ме је то лудачко срамно осећање. Признајем да сам баш тражио

прилике за таква осећања, која су код мене све друго надмашивала по својој јачини. Ако сам добио шамар, уз ужасан бес ишло је то исто осећање уживања. Кад човек у таквим тренуцима гнев свој савлада, осећање задовољства је неизрециво. Ја о томе нисам говорио ни с ким, крио сам то. У Петрограду, кад су ме једном ужасно тукли, нисам имао то осећање. А да ме је онај виконт у иностранству, који ми је ударио шамар, а коме сам ја за то метком размрскао вилицу – да ме је он онако тукао и за косу чупао, имао бих оно пијано осећање задовољства, и можда, не бих био баш нимало гневан. Тако ми се тада чинило.

То кажем да би се знало да су ме таква осећања често савлађивала, и до нерасудности, управо до неке упорности, али никад до самозаборава. Док то у мени расте до лудила, тако рећи до пламена, ја истовремено могу и потпуно одолети, зауставити та осећања на највишем ступњу. Ја сам убеђен да сам цео живот могао провести као монах, иако сам животињски пожудан. Кад хоћу, могу увек да сам над собом господар. Само, ретко сам се кад хтео заустављати. Али, изјављујем и то, неодговорност за своје злочине нисам никад тражио да истерам ни помоћу нарочитих околности ни због болести.

Кад је казна над девојчицом извршена, ја метнух ножић у џеп од прслука и изиђох из куће без речи. Затим бацих ножић далеко, да се никад не сазна о њему. Затим сам два дана чекао. Девојчица је плакала и плакала, и поста затим још ћутљивија; али према мени, уверен сам, није осећала неки стид што су је преда мном онако избили. Као покорно дете, у томе стиду кривила је саму себе. Бележим ово стога што је то у овом причању врло важно... Затим, у те дане, помишљао сам и да се убијем. Тада сам, да се ослободим лудачких мисли, или можда од шале, починио и крађу, једину, уосталом, у животу. У то исто време живео сам у свом правом стану, у собама за издавање. У тим многобројним собама за издавање, са најружнијим задахом на храну, становало је много људи, све чиновници без службе, или са незнатном службом; лекари који ће да отпутују; разни Пољаци који су се увек

око мене вртели и увијали. Све памтим. У томе содому живео сам усамљен, то јест усамљен за себе, али по цео дан сам био опседнут читавом гомилом »другова«, мени веома оданих и који су ме због мог новчаника готово обожавали. Мислим да смо чинили многе гадости те су нас се остали укућани готово бојали; то јест били су учтиви, иако смо правили несташне шале и глупости, каткад недопуштене. При помисли да будем баш и послан у Сибир, нисам осећао ништа што би се томе опирало. Сећам се, много сам се тада бавио богословљем, и то озбиљно. То ме је унеколико разоноћавало; али ми је затим бивало још досадније. Моја грађанска осећања била су да на све четири стране света треба метнути барут и све одједном срушити; ако би, то јест, вредело. Уосталом, све то без икакве пакости и гнева, јер мени је само било врло досадно, и ништа више. Ја никако нисам социјалист. Мислим да је то била болест. Доктор Доброљубов, који је заједно са својом породицом пропадао без службе у тим меблираним собама, на моје шаљиво питање има ли неких капљица за буђење грађанске енергије, одговорио ми је: »За грађанску, разуме се, нема; али за кривичну... може се наћи«, и био задовољан овим својим каламбуром, мада је са својом бременитом женом и двема девојчицама страшно сиротовао. Уосталом, кад људи не би напретек били собом задовољни, нико не би желео да живи.

После три дана ја се опет вратих у Горохову улицу. Мати Матрјошина спремала се да са завежљајем некуд оде; отац, разуме се, није био код куће; остали смо ја и Матрјоша. Прозори (из дворишта) били су затворени. У кући станују саме занатлије, и по цео дан, са сваког спрата, чује се лупање чекића или песма. Пробависмо нас двоје тако већ читав час. Матрјоша седи у свом сопчету и нешто се боци с иглом. Најзад, изненадно, запева; полако, врло полако; то никад није чинила. Погледам у часовник: беше два. Моје срце поче јако ударати. Устанем и почнем јој се приближавати. На прозорима бешсе много геранија, сунце је јако сијало.

Мирно седох поред ње на патос. Она уздрхта и

испрва се невероватно уплаши и скочи. Узех јој руку и пољубих је, притиснух је опет да седне на клупицу и стадох је гледати у очи. што сам јој пољубио руку, натера је да се насмеје, као дете, али само за један часак; хитро, и по други пут скочи, и сад већ с таквим страхом да јој лице уздрхта. Гледала ме је очима страшно непомичним, а усне су јој се мицале да заплаче, али ипак није заплакала. Ја јој опет пољубим руку и узмем је на колена. Тада се она нагло одби од мене и осмехну се као од стида, али неким унакаженим осмехом. Цело јој лице плану. Ја сам јој све нешто сапутао и смејао се. Напослетку се деси нешто необично, што никад нећу заборавити и што ме је јако зачудило: девојчица ме обгрли око врата и одједном ме стаде силно љубити. Лице јој изражаваше савршено усхићење. Ја устадох тада готово љут – тако ми је непријатно било то од мајушног створења; и устадох и од жаљења које сам нагло осетио...«

Овде се лист свршавао, са реченицом нагло прекинутом. Али не сме се прећутати. Листова је имало свега пет; један је био у рукама Тихоновим, тај који је тек дочитао, први лист са том недовршеном реченицом – а остали беху у Ставрогиновим рукама. На Тихонов упитан поглед, он, очекујући то, даде одмах наставак.

– Али и овде има празнина? – упита Тихон загледајући хартију. – Ево! То је трећи лист, а треба други.

– Јест, трећи, а онај други... онај други лист је сада под цензуром – одговори Ставрогин брзо, осмехујући се невешто. Седео је у куту дивана и за све време непомично и грозничаво пратио читање Тихоново.

– Добићете га после, кад... кад заслужите – додаде он са неуспелим фамилијарним гестом. Смејао се, али је жалосно било гледати га.

– Па сад је већ свеједно, други лист, а трећи... свеједно је – рече Тихон.

– Како свеједно је? Зашто? – трже се Ставрогин неочекивано. – Никако није свеједно. Ах, гле! Ви бисте хтели одмах онако монашки, то јест, пре свега да подозревате да постоји што је најгора гадост. Монах би могао бити најбољи кривични иследник!

Тихон га ћутећи пажљиво посматраше.

– Умирите се... нисам ја крив што је девојчица била глупа и што није разумела... Није било ништа. Ништа

– Добро, и хвала богу – прекрстио се Тихон.

– Било би дуго све то разјашњавати... Ту... ту има просто психолошки погрешно схватање

Ставрогин поцрвене нагло. Осећање одвратности, туге, очајања, сликало се на његовом лицу. Он уђута као да пресече. Обојица су дуго ћутали и више од минута нису се погледали.

– Знате шта, боље је ипак да читате – рече он несвесно отирући прстима хладан зној са чела. – и... најбоље ће бити да при том у мене никако не гледате... чини ми се да сад сањам... И... немојте ме изводити из последњег стрпљења – додаде шапатом.

Тихон брзо скрете поглед, дохвати други лист и сад настави читање до краја без прекида. У листовима које му је Ставрогин предао није више било прекида у тексту.

»Кад је све прошло, девојчица је била збуњена. Нисам је више варкао, нити миловао. Она ме погледа бојажљивим осмехом; лице њено учини ми се скоро глупо. Збуњеност њена расла је. Најзад она покри лице рукама и стаде у угао. Ја се удаљих ћутећи.

Мислим да се Матрјоши све морало чинити као безгранична непристојност и да ће имати да издржи самртни страх. Иако је од најранијих својих дана слушала безобразне псовке, ја мислим да ипак ништа још није схватала. Али морала је осећати да је извршила као неки злочин, да је »бога убила«.

Те ноћи је била туча у механи. Сутрадан се нађох у својој соби: Лебјаткин ме је довео. Прва моја мисао, кад сам се пробудио, беше: је ли девојчица причала или није. То беше тренутак правог страха, иако још не врло јаког. Тог јутра био сам врло весео и према сваком и одвећ добар, и цела дружина је била мноме задовољна. Али махнух се свих њих и пођох у Горохову улицу. С њоме се сретох још доле, у предворју. Долазила је из трговине, куда су је послали по цикорију. Кад ме угледа, она у великом страху, полете као стрела горе уз степенице. То није био ни страх,

него ужас, нем, окамењујући. Кад сам ушао, мати ју је већ ударала, зато што је »стрмоглавце« утрчала; тако је остао скривен прави узрок детињег страха. И тако је засад све било мирно. Девојчица се негде изгуби, а и није излазила. Ја сам остао један час и отишао.

Али предвече сам осетио страх, сад већ неупоредиво јачи. Главно је сад било то што сам се бојао, и то нисам могао одрицати. О, не знам ништа луђе ни ужасније! Страх никад нисам осећао сем у овом случају мог живота, никад ни пре ни после, никад. Али овог пута уплашио сам се и истински задрхтао. То сам осећао свом снагом и с понижењем, желео сам да се убијем, али сам се осећао недостојан смрти. Уосталом, није то разлог што се нисам убио, него страх. Од страха се људи убијају, али због страха остају и живи. човек се почиње бојати самоубиства, не сме, и ствар постаје незамислива. Сем тога, те вечери, у свом стану, омрзнуо сам девојчичу толико да сам се одлучио да је убијем. У свануће сам с тим и отрчао у Горохову улицу. Целог пута замишљао сам како је усмртити и погрдама обасипати. Најважније у мом осећању била је мржња при успомени на њен осмех; у мени се родило презрење са неизмерним гађењем према оном како ми је она уображавајући нешто, полетела и обгрлила ме око врата.

На Фонтанки[199] осетим да ми је рђаво. Осим тога, осетим нову помисао, ужасну, ужасну по оном што сам схватао и разумео. Вратих се и легох сав у грозничавој јези, али са таквим највећим степеном страха да чак више нисам ни мрзео девојчицу. Више нисам желео да је убијем, и, ето, то је та нова помисао коју сам на Фонтанки осетио. Тада сам први пут у животу осетио да страх, кад је у највећем степену, потпуно уклања мржњу и осећање освете према увредитељу.

Пробудим се око подне, сразмерно здрав, и зачуђен јачином јучерашњих осећања. Застидех се жеље за убиством. Па, опет, нисам био опет добре воље и, мимо свег гнушања морао сам да пођем у Горохову улицу. Сећам се, силно сам желео да у том тренутку заподенем с неким

свађу, али врло озбиљну. Кад дођох у Горохову, неочекивано затекох у својој соби Нину Савељевну, собарицу, која ме је чекала већ читав сат. Ту девојку не волим нимало; тако да је она и дошла у страху да се не наљутим због те посете. Она увек тако долази. Али ја јој се одједаред веома обрадовах; а то је њу очарало. Није ружна, скромна је, и са оним манирима код тих девојака које малограђани много цене; моја газдарица ми ју је зато већ одавно хвалила. Застадох их обе при кави, а газдарица у ретком задовољству од пријатног разговора. У другој соби, у куту угледах Матрјошу: стоји, и непомично испод очију гледа у мајку и гошћу. Кад уђох, она се не сакри као онда, и не побеже; то ми се добро урезало у памет и донекле ме и зачудило. Али већ на први поглед се видело да је много ослабила и да има ватру. Према Нини био сам врло нежан, у својој соби, те она оде сасвим радосна. Изишли смо заједно и ја се два дана не вратих у Горохову. Много ми је тамо већ досадило, тако да сам наумио да откажем, да све одједном прекинем.

Али кад дођох да откажем стан, нађох газдарицу забринуту и тужну. Матрјоша је већ три дана болесна и сваку ноћ бунца. Разуме се, одмах је запитам шта бунца (говорили смо шапатом, у мојој соби). Газдарица ми шапуће да дете »стравоте« бунца: »ја сам, вели, бога убила«. Понудих да доведем лекара, о свом трошку; али она не хтеде: »Даће бог, проћи ће и тако; не лежи једнако, малопре је и у продавницу трчала.« Реших да се видим са Матрјошом, али са њом самом; и како је газдарица говорила да у пет треба да иде на Петроградску страну, ја намислих да се вратим предвече. Уосталом, нисам баш знао зашто, ради чега сам то хтео.

Ручах у гостионици. Тачно у пет вратих се. Улазио сам увек са својим кључем. Никог осим Матрјоше. Лежи у собици иза заклона, на материној постељи, и видех како провирује, али се учиних да не видим. Прозори отворени. Ваздух топао, чак и врућ. Ходао сам горе-доле и, најзад, седнем на диван. Свега се сећам, до последње ситнице. Просто ми је чинило задовољство да с Матрјошом не

почињем разговор, него да је мучим; не знам зашто. Чекао сам читав сат, кад изненадно она сама скочи иза заклона, чух како јој се, кад је скочила, обе ноге спустише на под, затим, доста брзе кораке и она стаде на праг за моју собу. Био сам тако низак да сам био задовољан што сам издржао и што је она прва пришла. Она стоји и гледа ћутећи. За тих неколико дана откако је нисам видео одиста је много ослабила. Лице јој упало, а глава, сигурно је врела. Очи су јој постале веће и гледају ме непомично, с тупом радозналошћу, како ми се испрва учинило.

Седим, гледам и не мичем се. И ту сад намах опет осетих мржњу. Али врло брзо опазих да ме се Матрјоша нимало не плаши, него је, можебити, пре у бунилу. Али није ни у бунилу. Одједном она учестано замаха главом на мене, као кад наивна створења, која немају начина, хоће много да прекоревају, и онда подиже своју малу песницу према мени и са свог места стаде да ми прети. У првом тренутку тај ми је покрет изгледао смешан, али даље га нисам могао поднети; нагло скочих и са страхом јој се приближих. На њеном лицу беше очајање какво се код тако малих створења не може видети. Својом малом песницом, непрестано претећи, махала је на мене и стално прекорно узмахивала главом. Почех да јој говорим, смотрено, готово шапатом, и мило, из малодушности, али осетих убрзо да ме она не разуме, и још више ме се плаши. Одједанпут се нагло заклонила обема рукама, као онда, отишла и стала крај прозора, леђима окренута мени. И ја се окретах и седох код прозора. Никако не разумем зашто тада нисам отишао, него сам остао да чекам; зачело сам нешто чекао. Можда бих затим устао и убио је и, свеједно, свршио с очајањем. Али тада зачух њене хитре кораке: изишла је на дрвену галерију, са које се силази низ степенице. Ја брзо прићох вратима и успех још да видим како она уђе у собицу за оставу, налик на кокошарник, упоредо са другим местом.

Код прозора, док сам седео, судбоносна помисао опет ми склизну у главу; и до данас не разумем зашто ми је тако изненадно дошла у главу баш она, а не друга; дакле, вукло

ме је на то. Разуме се, у мисао која свене још се не може веровати, »али ипак«... Све страшно памтим и срце ми је јако куцало.

Кроз један минут погледах на часовник и запазих време што се може тачније. Зашто ми је та тачност била потребна, не знам, али уопште, у том тренутку сам хтео све да запазим; тако да се и данас свега сећам, и све видим, као оног часа, како се спусти вече. Више мене зуји мува и једнако ми слета на лице. Ухватим је, подржим међу прстима, и пустим кроз прозор. Доле у дворишту, уз велику јеку уђоше кола. У углу дворишта, крај прозора, један кројачки помоћник уз велику јеку (и већ одавно) пева песму. Седи за послом, видим га. Паде ми на ум: пошто ме нико није срео кад сам улазио и пео се степеницама, онда, разуме се, не треба ни сад нико да ме сретне кад будем силазио. И ја што смотреније одгурнем своју столицу од прозора и седнем тако да ме ни укућани не могу видети. О, да грдне нискости! Узех књигу, али је бацих и стадох гледати малог црвеног паука на листићу гераније, и ту се заборавих. Све памтим, до последњег тренутка.

Тад погледах на свој часовник. Двадесет минута је прошло откако је она изишла. Али се одлучих да почекам још тачно четврт сата. То сам време сам себи одредио. Паде ми на ум: да ли се није вратила, а ја сам можда пречуо; али то није могло бити; била је мртва тишина и могао сам чути сваку муву како зуји. Одједном ми срце опет залупа. Извадих часовник: још три минута; одседео сам, иако ми је срце до бола ударало. Тада устанем, метнем шешир, закопчам капут и осврнем се по соби: да није остало каквог трага од мога доласка. Столицу примакнем ближе столу, онако како је и пре стајала. Напослетку, отворим врата, полако их затворим својим кључем, и пођем у собицу за оставу. Врата притворена, али не и затворена – знао сам да се и не затварају; нисам хтео да их отворим, него се издигнем на прсте и загледам кроз горњи прорез. У исти мах, док сам се издизао на прсте, сетих се да сам онда кад сам седео крај прозора и посматрао црвенкастог паука, и заборавио се, да сам онда мислио како ћу се подићи на

прсте и оком се поједначити са тим прорезом. Умећући овде ту ситницу, желим само да на све начине докажем у којој сам мери владао својим умним моћима, и дакле, да нисам луд, и да за све одговарам. Дуго сам гледао кроз прорез, јер је онамо било мрачно, али не сасвим, и напослетку видео сам све што је требало.

Тада закључим да могу отићи и сићем низ степенице. Не сретох никога, и нико не може о мени сведочити. После три сата, сви ми, станари, седели смо без капута, пили чај и играли старим картама; Лебјаткин је читао песме. Причао је много, и нарочито, све с успехом, и смешно, не као обично, глупо. Био је и Кирилов. Нико није пио иако је стајало стакло рума; само се Лебјаткин прихватао. Прохор Малов опази: »Кад је Николај Всеволодович задовољан, и не чами, онда су и остали наши веселији и паметно говоре.« Ја сам то врло запамтио, мора, дакле, да сам био весео, задовољан, нисам био суморан. Али, сећам се, и тада сам добро знао да сам у радости својој због ослобођења био низак и гадан страшљивац; и да никад више и нећу бити племенит, ни овде ни после смрти, нити икада. И ево шта још: у том тренутку се на мени обистинила она јеврејска узречица: »Своје је гадно, али не заудара.« Иако сам осећао да сам подлац, није ме било стид од тога, и уопште, мало сам се мучио. Онда, причају и ћеретајући с њима о којечему, први пут сам у животу о себи озбиљно формулисао: да ја не знам и не осећам зло и добро, и не само да сам ја то осећање изгубио него да и нема зла и добра (то ми је било пријатно), него постоји само предрасуда; да ја могу бити слободан од сваке предрасуде, али да ћу кад ту слободу постигнем, уједно и пропасти. То је први пут било свесно, у формули, и управо тада при чају, док сам с њима зановетао и смејао се, не знам шта све и о чему. Али све памтим. Старе сасвим познате мисли често се изненадно учине сасвим нове; понекад после читавих петнаест година живота.

За цело време сам све нешто чекао. А тако се и десило: у једанаест дотрча настојникова девојчица, послата од газдарице из Горохове улице, да ми јави да се Матрјоша

обесила. Пођох за ђевојчицом и видех тамо да домаћица ни сама није знала зашто је по мене послала. Кукала је и бусала се јако, као што у таквим приликама све оне чине. Било је света и полицајаца. Постојао сам и отишао.

Готово да ме никако нису узнемиравали питањима – уосталом, питали су ме што је требало питати. Али, осим тога да је девојчица била болесна и падала у занос и да сам ја, са своје стране, нудио лекара – нисам ништа друго посведочио. Питали су ме нешто и о ножићу рекох да је газдарица дете избила, али да то није било богзна шта. Да сам с вечера долазио, нико није знао. Тиме се ствар и свршила.

Ћеле недеље нисам тамо ишао. Свратио сам кад је она већ била сахрањена, да се иселим. Газдарица још једнако плаче, мада се, као и пре, маје око својих крпа и шића. »Ја сам јој због вашег ножића нажао учинила« – рече ми она, али без великог прекора. Исплатих јој рачун, под изговором да у тој соби не могу више примати Нину Савељевну. При праштању, она још једном похвали Нину. Преко онога што сам јој за стан дуговао поклоних јој још пет рубаља.

Било ми је онда досадно да живим, до лудила. Догађај у Гороховој, пошто је прошла опасност, ја бих сасвим заборавио, као и све што је онда било, да се нисам неко време, и то са срџбом осећао како сам се кукавички бојао. Своју срџбу изливао сам на коме сам год могао. У то време, не знам зашто, дође ми и помисао да живот свој некако убогаљим, али само што може бити грђе. Пре годину дана помишљао сам да се убијем; појавило се нешто боље.

Једном, гледајући хрому Марију Тимофејевну Лебјаткину, која је каткад помало послуживала по собама, и тада још није била луда, него само занесена идиоткиња, до лудила тајно у мене заљубљена (што су наши, наравно, знали) – ја се реших да се њоме оженим. Помисао на женидбу Ставрогина са једним таквим најгорим створењем заголица ми живце. Не може се замислити ништа неразумније. Али не подухватам се да пресуђујем да ли је,

бар несвесно (разуме се, несвесно), у моју одлуку улазила срџба због оне ниске плашљивости која ме је после догађаја са Матрјошом обрвала. Не верујем; свакако, нисам се венчао једино »ради опкладе у пиће, после ситог и напитог ручка«. Сведоци при венчању били су Крилов и Петар Верховенски, који су се тада у Петрограду десили; још и Лебјаткин, и Прохор Малов (сад покојни). Није знао о томе нико више, а они су дали реч да ће ћутати. Мени се то ћутање увек чинило као нека гадост; досад, међутим, није прекршено, мада сам ја намеравао да женидбу објавим; објављујем је, узгред, сада. Када сам се венчао, отпутовао сам у губернију својој матери. Отишао сам ради разоноћења, јер је било неиздржљиво. У нашем граду покренуо сам идеју да сам шенуо, идеју која ни досад није искорењена, а за мене је, несумњиво, штетна, што ћу после разјаснити. Затим сам опет отпутовао у иностранство и тамо сам остао четири године.

Био сам на истоку, у Светој гори сам издржавао осмочасовна ноћна бдења, био сам у Египту, живео у Швајцарској, био сам и на Исланду; читаву годину дана провео сам на универзитету у Гетингену. Последње године сам се веома спријатељио с једном угледном руском породицом у Паризу, и у швајцарској са двема Рускињама девојкама. Пре две године, у Франкфурту, пролазећи поред једне књижаре, угледах међу фотографијама, на малом картону, слику једне девојчице у лепој, укусној дечјој хаљини; девојчица је била врло налик на Матрјошу. Одмах купим слику и, кад сам се вратио у хотел, метнуо сам је на камин. Ту је и остала, читаву недељу дана, недирнута; ниједном је нисам ни погледао, а кад сам пошао из Франкфурта, заборавио сам је понети.

Уносим ово зато да докажем у коликој сам мери могао владати својим успоменама и био неосетљив према њима. Одгуривао сам их све одједанпут, у маси, и та је маса увек послушно ишчезавала, кад год сам хтео. Свакад ми је досадно сећати се онога што је прошло и никад о прошлости не могу много да говорим, како то раде готово сви. Тако је и што се тиче Матрјоше: и њену сам слику

заборавио на камину. Година дана пре тога, у пролеће, пролазећи кроз Немачку, ја, расејан, пропустим станицу са које је требало да скренем на своју пругу, и тако се нађем на другој прузи. На првој станици сиђем; било је три по подне, дан светао. Мало немачко местанце. Показаше ми гостионицу. Треба чекати, идући воз долази у једанаест ноћу. Тај случај ми чак беше угодан, јер никуд нисам хитао. Гостионица бедна и мала, али сва у зеленилу, сва ограђена лејама цвећа. Дадоше ми уску собицу. Јео сам изврсно и, како сам целу ноћ путовао, одлично сам спавао после ручка, до четири после подне.

Уснио сам за мене потпуно неочекиван сан, јер тако нешто никад још нисам сањао. У Дрезди, у галерији, има слика Клод-Лорена, мислим, по каталогу, »Асис и Галатеја«, а ја сам је увек називао »Златан венац« не знајући ни сам зашто. Видео сам је и раније, а сада, ономад, уз пут, запазио сам је још једанпут. Сањао сам ту слику, али не као слику, него као неку епску песму. Кутић грчког архипелага; плави нежни таласи, острва и стене, обале у цвеће, у даљини чаробна панорама, сунце залази – речима се не може описати. Ту европско људство замишља своју колевку, прве сцене из митологије, свој земаљски рај... Ту живљаху дивни људи. Устају и лежу срећни и невини; њихове веселе песме испуњавају шуме; велико изобиље неначетих снага прелива се у љубави и простодушној радости. Радујући се својој дивној деци, сунце својим зрацима прелива та острва и море. Диван сан, узвишена обмана! Машта невероватнија од свих које су икад постојале, али којој је цело човечанство, откад постоји, давало све своје снаге, за коју се умирало на крсту и за коју су убијани пророци, без које народи неће да живе, а не могу ни да умру. Све то осећање као да сам у том сну проживео; не знам шта сам управо снио, литице и море, и коси зраци сунца на заласку, све то као да сам још гледао кад сам се пробудио и отворио очи, први пут у животу буквално сузама наквашене. Осећање среће, мени још непознате, прође ми кроз срце, да ме чак и заболе. Беше већ сасвим вече, кроз прозор моје собице, кроз зеленило и

цвеће на прозору продирао је читав сноп светлих косих зрака сунца на заласку и обасјавао ме светлошћу. Ја што брже опет затворих очи, као жељан да вратим нестали сан; али одједанпут, као усред живе светлости, угледах неки облик и одједном, разговетно видех да је то мајушни црвени паук. Сетих се одмах паука са листа геранијe и кад су се коси зраци заходног сунца исто овако просипали. Нешто као да ме прободе, исправити се и седох у постељи. (Све рекох како се онда десило!...)

Видим њу пред собом. (О, не на јави! Да је могло бити рђаво виђење!) Видим Матрјошу, омршалу и грозничавих очију, потпуно онакву као онда кад је стајала на прагу моје собе и машући ми главом дизала на мене своју малу песницу. Никад ми се ништа ни је показало толико мучно! жалосно очајање немоћног десетогодишњег створења, са још неразвијеним разумом, које ми прети (њиме? шта ми је оно могло учинити?), али које зацело криви себе! Остадох тако до ноћи, не мичући се и заборављајући на време. Зове ли се то грижа савести или кајање? Не знам, и не бих ни данас могао казати. Можда та успомена још и сад садржи у себи нешто за моје страсти пријатно. Да – мучна ми је само њена појава, и то тако, на прагу, са издигнутом песничицом која ми прети, и онај њен изглед који је онда имала, само тај тренутак, само то махање. То је оно што не могу да поднесем, јер ми од тога доба то излази пред очи готово сваки дан. Не само што излази него га ја и сам изазивам и не могу да не изазивам, мада не могу с тим ни да живим. О, кад бих њу ма кад видео и у будном стању, ма и у халуцинацији!...

Имам ја и других старих успомена, можда мало бољих и од ове. С једном женом поступио сам још горе, и она је због тога умрла. На дуелима сам одузео живот двојици људи, који ми нису били криви. Једном сам ја био смртно увређен и противнику се нисам осветио. На мени је и једно тровање – намерно и успешно, а ником није познато. (Ако треба, све ћу казати.)

Али зашто ниједна успомена не побуђује у мени нешто слично? Је ли ту у питању само мржња, и то

изазвана садашњим стањем? А раније сам хладнокрвно све заборављао и одгуривао.

После тога лутао сам готово целу годину дана и старао се да се чиме занимам. Знам добро да бих ја лик девојчице још данас могао да отклоним ако бих хтео. Потпуно владам својом вољом, као и пре. Али ствар и јесте у томе што никад нисам хтео и нећу хтети; ја то знам. И тако ће се наставити до краја, до мог лудила. У швајцарској, после два месеца, могао сам да се заљубим у једну девојку, или, боље рећи, осетио сам наступ исте онакве страсти, са једном од оних помамних навала силне жеље какве сам имао некад. Осетио сам страховиту саблазан за нов злочин, то јест за више-женство (пошто сам већ ожењен), али сам бежао, по савету једне друге девојке, којој сам казао готово све. Уз то, ни тај нови злочин ме не би никако ослободио Матрјоше.

Тако онда реших да наштампам ове листиће и да их у три стотине примерака унесем у Русију. Кад дође време, послаћу их полицији и месној власти, у исти мах послаћу их свима уредништвима листова с молбом да их објаве, а због великог броја личности које ме познају, и у Петрограду, и у Русији. На исти начин појавиће се листићи и у иностранству, преведени. Знам да правно нећу можда никако бити узнемираван, бар не знатно: ја објављујем то лично, нема тужиоца; поред тога, нема никаквих доказа, или их је изванредно мало. Напослетку, укорењена идеја о мом умном растројству, и поуздано, старање моје родбине која ће се том идејом користити, спречиће свако за мене опасно правно гоњење. Ја ово, између осталог, објављујем и зато да докажем да сам при потпуно здравој памети и да разумем своје стање. Али остају ми они који све знају, и ти ће укочено гледати мене, а ја њих. И што их је више, утолико боље. Хоће ли ми то бити од помоћи, не знам. Прибегавам томе као последњем средству.

Још једанпут: ако у петроградској полицији буду боље потражили, можда ће нешто и наћи. Кућу оних малограђана ће јамачно наћи; била је бледоплаве боје. А ја никад нећу отићи; и неко време (годину или две) увек ћу

бити у Скворешњицима, на имању моје матере. А буде ли се захтевало, пријавићу се свуда где то затраже.

Николај Ставрогин«

Читање је трајало око један сат. Тихон је читао полако и неколико места читао, можда, и по двапут. За све то време Ставрогин је седео ћутећи, непомично, чудновато, оног преливања као од неке нестрпљивости, расејаности, бунила, које је целог тог јутра лежало на његовом лицу, готово је нестало и заменило се миром и као неком искреношћу, што му је давало изглед достојанства. Тихон скиде наочаре, почека мало, најзад подиже очи на Ставрогина и с неком опрезношћу отпоче:

– А могу ли се у овом документу учинити неке исправке?

– Зашто? Написао сам искрено – одговори Ставрогин.

– Мало нешто, у стилу...

– Заборавио сам одмах да вам кажем – брзо и оштро говораше он, и сав се пови напред – да ће све ваше речи бити излишне; ја своју намеру нећу напустити; не старајте се да ме одвратите. Отајавићу листиће.

– Нисте заборавили да ми то још пре читања напоменете.

– Свеједно – оштро пресече Ставрогин – опет понављам: ма каква била снага ваших наговора, ја од своје намере одустати нећу. Скрећем вам пажњу да ја оном фразом, невештом или вештом – мислите како хоћете – никако нећу да измолим да ме што можете пре наговорите и склоните да то не учиним.

– Ја не бих ни могао да вас умољавам, а нарочито да вас наговарам да се оставите своје намере. Та мисао, велика је мисао, и потпуније се хришћанска мисао не може исказати. Покајање не може ићи даље од тако необичног подвига какав сте ви намислили, само кад би...

– Кад би, шта?

– Кад би то заиста било покајање и заиста хришћанска мисао.

– Написао сам искрено.

– Ви као да нарочито хоћете грубље себе да представите него што то ваше срце каже... – настављао је Тихон све слободније и слободније. Очевидно, »документат« је оставио јак утисак на њега:

– »Представити«? Понављам вам: ја се не »представљам«, ја не глумим.

Тихон брзо спусти очи.

– Овај документат долази, дакле, непосредно из потребе срца, смртно рањеног... да ли тако да разумем? – рече он са чврстином и ретким жаром. – Да, ово јесте покајање и природна потреба срца, која вас је надјачала и ви сте наишли на велики пут, на један од нечувених путева. Али ви некако већ унапред мрзите и презирете све оне који ће ово прочитати и позивате их на бој. Зашто, кад се не стидите да признате злочин, зашто се стидите покајања?

– Стидим се?

– И стидите се, и бојите се!

– Бојим се?

– Смртно! »Нека ме гледају«, велите ви; лепо, али како ћете ви гледати на њих? Нека места у вашем напису изложена су усиљеним стилом; ви као да уживате у својој психологији и хватате се за сваку ситницу, само да бисте читаоца задивили неосетљивошћу коју немате. А шта је то друго ако не кривчево охоло изазивање судије?

– Па где је ту изазивање? Од своје личности отклонио сам свако суђење.

Тихон ућута. Чак црвенило покри његове бледе образе.

– Оставимо то – прекрати Ставрогин одсечно. – Допустите мени питање: ево већ пет минута како после овога (он махну главом на листове) разговарамо, а ја не видим код вас никаквог израза грожљивости или стида... Ви, чини ми се, нисте грожљиви...

Он не доврши.

– Нећу ништа од вас да затајим: мене је запрепастила велика залиха моћи која је сва отишла на гнусности. Сто се тиче самог злочина, и многи други греше исто тако, али са својом савешћу живе у миру и спокојству, гледајући на то као на неизтаежне погрешке младости. Има и стараца који тако греше, штавише, весело и забављајући се. Цео свет је пун тих страхота. А ви сте осетили тај покор у једној мери која је врло ретка.

– Да ме ви, можда, и не цените због ових листова?

– Осмехну се Ставрогин косимице.

– Непосредно на то одговорити нећу. Али већег и страснијег злочина од вашег поступка са невином девојчичом, разуме се, нема, и не може бити.

– Оставимо се мере на аршин. Можда ја баш и не памтим тако како сам овде написао, и можда сам много против себе и налагао – дода де он

изненадно

Тихон још једном ућута.

– А она девојка – опет поче Тихон – с којом сте у Швајцарској прекинули, налази се, ако смем питати... где, у овај мах?

– Овде.

Опет ћутање.

– Можда сам вам много о себи налагао – упорно понови Ставрогин још једанпут. – Уосталом, па шта ако грубошћу своје исповести баш и изазивам! Ви сте то и тако већ запазили, то изазивање. Примораћу вас и друге да ме још више омрзнете, и то је све. Тако ће ми бити лакше.

– То јест, ваша пакост изазваће пакост која јој одговара и, како мрзите, биће вам лакше да вас мрзе него да примите њихово сажаљење.

– Имате право. Знате – насмеја се он изненадно – можда ће ме после овог документа назвати језуитом и богомољном притворицом. Ха-ха-ха! Је ли тако?

– Дабогме, зачело ће се тако мислити. А, мислите ли скоро извршити своју намеру?

– Данас, сутра, прекосутра, шта ја знам. Тек само: биће врло брзо. Имате право: мислим, испашће тако да ћу објавити изненадно, и баш у неком тренутку осветничком, непријатељском, када их будем највише и изнад свега мрзео.

– Одговорите ми на једно питање, али искрено и само мени, једино мени – изусти Тихон сасвим другим гласом; – ако би вам ово (Тихон показа на листове) неко опростио, али не неко од оних које ви цените, или их се бојите, него незнанац, неко кога никад нећете познати, који би вам, ћутећи, у себи, опростио ову вашу исповест, да ли би вам од те помисли било лакше, или свеједно?

– Лакше – одговори Ставрогин полугласно. – Кад бисте ми ви опростили, било би ми много лакше – додаде обарајући поглед.

– Тако, да и ви мени опростите – изусти Тихон гласом који пробија до саме сржи.

– Лоша смиреност. Знате, те монашке формуле су баш сасвим неукусне! Казаћу вам потпуну истину: ја желим да ми ви опростите; и заједно с вама, још други и трећи, али сви... сви боље да ме мрзе. Али желим то зато да бих са кроткошћу подносио...

– А са том истом кроткошћу опште сажаљење зар не бисте могли

поднети?

– Можда не бих. Зашто ви...

– Осећам колико има искрености у вама и, заиста, много сам крив што не умем да прилазим људима. Увек сам осећао велики недостатак тога у себи – одговори Тихон искрено и срдачно, гледајући право у очи Ставрогину. – Кажем то само зато што ме је страх за вас! – додаде – пред вама је готово непремостива провалија!

– Нећу зар издржати? Нећу поднети њихову мржњу? – трже се Ставрогин.

– Не само мржњу.

– Шта још?

– Поругу њихову – оте се Тихону као силом и у полушапату.

Ставрогин се збуни; узнемиреност се оцрта на његовом лицу.

– То сам слутио – рече он; – дакле, кад сте прочитали мој документат, ја сам вам изгледао комичан. Али, умирите се, не збуњујте се, ја сам се томе надао.

– Настао би ужас општи свуда; разуме се, више лажан него искрен. Људи су плашљиви само пред оним што прети њиховим личним интересима. Не говорим о чистим душама: оне ће се у себи ужаснути и себе ће окривити, али оне неће бити запажене и, зато ће ћутати. А поруга ће бити општа.

– Чудим се како ви о људима рђаво мислите, како их се гадите – изусти Ставрогин с неком срџбом.

– А, верујте, више сам судио по себи него по људима! – уз викну Тихон.

– Збиља? Да ли, дакле, и у вашој души има нешто што се весели при овој мојој несрећи?

– Ко зна, можда и има. О, можда и има!

– Доста! Него, покажите ми шта је управо то што ме у моме напису чини смешним? Знам ја и сам, али волео бих да ми ви то својим прстом покажете. И кажите мало циничније, кажите са свом искреношћу за коју сте способни. И, још једном вам понављам: ви сте страшан особењак!

– Па, и у изразу овог великог покајања садржи се нешто смешно! О, не верујте да нећете победити! – одједном узвикну он готово у одушевљењу: – чак ће и овакав облик победити (он показа на табаке), ако

само искрено примите поругу, ударце по лицу и пљување. Увек се тако свршавало да је најсрамнији крст постајао велика слава и велика моћ, ако је кроткост испаштања била искрена. Можете, чак, дочекати да још за живота свог будете утешени!

– И тако ви можда само у изразу, у облику, налазите нешто смешно? – Ставрогин настојаваше на истом.

– И у суштини. Убија ружноћа.

– Ружноћа? Каква ружноћа?

– Ружно у злочину. Има злочина збиља ружних. Али ма какви били злочини, они су утолико утицајнији, скоро да кажем живописнији, што је више крви, што је више страхота. Али има злочина постидних, зазорних, и мимо сваки ужас ружних, тако рећи, већ и сувише неукусних...

Тихон не доврши.

– То јест – прихвати Ставрогин узбуђен – ви налазите да је моја фигура била врло смешна кад сам прљавој девојчици љубио руке... Разумем вас врло добро; ви управо зато и очајавате за мене што је то ружно, одвратно, и није да је само одвратно, гадно, него је стидно, смешно и мислите да ја, пре свега, баш то нећу моћи поднети.

Тихон је ћутао.

– Разумем зашто сте питали је ли овде она госпођица из Швајцарске.

– Нисте припремљени, нисте прекаљени – прошапута Тихон бојажљиво и обори очи; – без корења, отргнути од земље, ви не веру јетé.

– Слушајте, оче Тихоне; ја хоћу сам себи да опростим, и то је главни циљ, цео мој циљ! – рече Ставрогин са мрачним одушевљењем у очима. – Привиђења ће, знам, тек тада нестати. Ето зашто ја тражим неизмерно страдање, сам га тражим. И немојте ме плашити, иначе свиснућу у мржњи и пакости!

Ова искреност беше тако изненадна да Тихон устаде.

– Кад верујете да сами себи можете опростити и да ћете то опроштење добити страдањем у овом свету, кад себи такав циљ постављате с вером, онда већ у све верујете! – узвикну Тихон ушићен. – Како сте, онда, могли рећи да у бога не верујете!

Ставрогин му не одговори.

– Бог ће вам неверовање опростити, јер светог духа поштујете и не познајући га.

– Овом приликом ће Христос опростити? – упита Ставрогин искрививши уста у смех, брзо промењеним тоном; у тону питања беше лак додатак ироније. – Јер је казано у књизи: »ако саблазните једно од ових малих«... сетите се. По јеванђељу, већег злочина нема... Просто-напросто, ви нимало не желите скандал, и спремате ми клопку, добри оче Тихоне – немарно и са досадом превали Ставрогин; – ви бисте желели да се доведем у ред и опаметим се, да се оженим и завршим живот као члан овдашњег клуба, сваког дана походећи ваш манастир. Дакле, епидемија! Зар не? Уосталом, ви као и онај који познаје тајне срца, можда слутите да ће тако несумњиво и бити; и сва је ствар у томе да ме већ сад добро поучите реду, пошто ја и сам за тим жудим. Је ли тако?

Он се насмеја звуком као раскиданим.

– Не, није та епидемија! Другу ја спремам! – настави Тихон ватрено, нимало се не обзирући на смех и напомену Ставрогинову.

– Знам једног старца, не овде, у близини, испосника и шимника, и такве хришћанске премудрости, да ја и ви не можемо то уопште разумети. Он ће саслушати моје молбе. Казаћу му све о вама. Идите к њему у манастир, на покајничке молитве, на послух његових правила, за пет, за седам година, колико ви сами будете мислили да треба. Дајте себи завет и том великом жртвом ћете откупити себи све оно за чим жудите, па и оно чему се не надате, јер ви сад ни схватити не можете шта ћете добити.

Ставрогин саслуша озбиљно.

– Ви ми предлажете да будем монах у том манастиру.

– Није потребно да сте у манастиру, не треба ни да се пострижете, будите само послушник правила, потајни, не јавни; може се и тако... да се при том живи у свету потпуним животом, а...

– Махните се, оче Тихоне – упаде му у реч Ставрогин с гнушањем, с намерним гнушањем, и диже се са столице.

Диже се и Тихон.

– Шта вам је? – повика Ставрогин готово у страху, гледајући Тихона. Тихон је стајао пред њим склопљених дланова, а болесни трзаји, како се чини од великог страха, прелазили су с времена на време његовим лицем.

– Шта вам је? шта вам је? – понови Ставрогин и похита да га придржи. Учини му се да ће пасти.

– Видим... видим као на јави – уз викну Тихон гласом који у душу понире и са изразом најјаче туге – видим да ви, јадни, пропали младићу,

нисте никад стајали ближе новом, и још већем злочину него што стојите у овом тренутку.

– Умирите се! – молио га је Ставрогин веома узнемирен за њега. – Можда ћу и одложити објављивање... Ви сте у праву...

– Не, не после објављивања, него још пре њега, за дан, за један сат, можда, пре великог корака, пашћете ви у нов злочин, као у излаз, извршићете га једино зато да бисте избегли објављивање.

Ставрогин уздрхта од љутње и готово од страха.

– Проклети психолог! – добаци му он у очи, бесан, па не осврћући се, изиђе из ћелије.

ДЕСЕТА ГЛАВА

ПОПИС КОД СТЕПАНА ТРОФИМОВИЧА

Међутим, код нас се десило нешто што је мене зачудило а Степана Трофимовича потресло. Ујутру у осам дотрча к мени његова Настасја са вешћу да су »господина пописали«. Испрва ништа нисам могао да разумем; дознавао сам само да су претрес извршили чиновници, дошли и покупили хартије, а војник то везао у завежљај и »одвезао у колицима«. Вест је била чудновата. Брзо похитам Степану Трофимовичу.

Затекох га у чудном стању: расејан и у великом узбуђењу, али у исти мах и несумњиво тријумфалан. На столу у средини собе ври самовар и стоји насута чаша чаја, али недирнута, заборављена. Степан Трофимович се врти око стола, залази у све кутове собе, а не даје себи рачуна о свом кретању. На њему је његов обичан црвени грудњак, али кад угледа мене, он похита да обуче прсник и капут, што досад никад није чинио кад га ко од ближих познаника затекне у оном грудњаку. Ватрено ми дохвати руку.

– *Enfin un ami!*[200] (Он уздахну пуним грудима.) *Cher*, ја сам само по вас послао, иначе нико ништа не зна. Настасји треба наредити да затвори врата и да не прима никог осим, разуме се, оних... *Vous comprenez?*[201]

Он са зебњом погледа у мене, као да очекује одговор. Разуме се, ја се одмах дадох у распитивање и из његових невезаних речи, с прекидима и непотребним умецима, некако дознадох да му је јутрос у осам »одједаред« дошао губернијски чиновник.

– Пардон. *Pardon. J'ai oublié son nom. Il n'est pas du pays*, чини ми се да га је Лемпке са собом довео, *guel-que chose de bête et d'allemand dans la physionomie. Il s'appelle Rosenthal*.[202]

– Розентал? Да није Блумер?

– Блумер... Да, баш тако је казао да му је име. *Vous le connaissez? Quelque chose d'hébété et de très content dans la figure, pourtant très sévère raide et sérieux*. Полицијска фигура, послушна, *je m'y connais*.[203] Још сам спавао и замислите, он ме замоли да »погледа« моје књиге и рукописе, *oui je m'en souviens, il a employé ce mot*.[204] Није ме затворио, него је само књиге запленио... *Il se tenait à distance*, а кад је разјашњавао зашто је дошао, изгледао је као да ћу ја... *enfin il avait l'air croire que je temberai sur lui immédiatement, et que je commencerai à le battre comme plâtre. Tous ces gens*

du bas étage sont comme ça,[205] кад имају посла са честитим човеком. Све ми је било јасно одмах само по себи. *Voilà vingt ans que je m'y prépare*.[206] Отворио сам му све фиоке и предао све кључеве; предао му лично, све сам му предао. *J'étais digne et calme*.[207] Од књига узео је Херцена, издање из иностранства; повезан примерак Звона: четири преписа мојег спева, *et enfin tout ça*. Затим, све хартије и писма *et quelques unes de mes ébauches historiques, critiques et politiques*.[208] Све су то однели. Настасја каже да је војник све метнуо у ручна колица и покрио прегачом; *oui, c'est cela*.[209]

То је било бунцање. Ко би ту могао шта разумети? Ја га поново обаспем питањима; је ли Блумер дошао сам, у чије име, по ком праву, како је смео, чиме је то објаснио?

– *Il était seul, bien seul*, уосталом, био је још неко *dans l'antichambre, oui je m'en-souvies, et puis*[210]... Уосталом, чини ми се, још неко, а у предворју био је стражар. Треба упитати Настасју, она све то боље зна. *J'étais surexcité, voyez vous. Il parlait, il parlait... un tas de choses*[211]... уосталом, он је говорио врло мало, све сам ја говорио... Испричао сам му свој живот, разуме се, с те једне тачке гледишта... *J'étais surexcité, mais digne, je vous l'assure*.[212] Бојим се, уосталом, да нисам, чини ми се, и заплакао. Колица су узели од продавца, овде поред куће.

– О, боже, како је све то могло да буде! Али, за име божје, Степане Трофимовичу, говорите тачније, јер то је прави сан, то што причате!

– *Cher*, и ја сам као у сну... *Savez vous! Il a prononcé le nom de Teliatnikoff*[213] и ја мислим да се он баш и крио у предсобљу. Јест, сећам се: он ми предложи прокурора и то, чини ми се, Дмитрија Митрича... *qiu me doit encore quinze roubles de vist, soit dit en passant. Entin, je n'ai pas trop compris*.[214] Али ја сам их надмудрио! А и шта ми је стало до Дмитрија Митрича. Ја сам га, чини ми се, живо молио да ово сакрије, живо га молио, чак се бојим да се нисам и понизио,*comment croqez vous? Enfin il a consenti*[215]... Да, сећам се, он је сам замолио да се то сакрије, да ће бити боље ако се сакрије, пошто је он дошао сам »да види«, *et rien de plus*,[216] и више ништа, баш ништа... и да, ако ништа не нађу, ништа неће ни бити, и тако смо све лепо свршили *en amis, je suis tout-a-fait content*.[217]

– Па, молим вас, он вам је понудио оно што је у таквим случајевима обичан ред и гарантија, а ви сте то одбили! – повичем ја пријатељски љутито.

– Да, боље је овако без гарантије. И нашто скандал? Нека иде донекле

en amis[218]... Ви знате, ако се код нас дозна... *me ennemis... et puis à quoi bon ce procureur, ce cochon de notre procureur, qui deux fois m'a manqué de politesse et qu'on a rossé a plaisir l'autre année chez cette charmante et belle* Наталија Павловна, *quand il se cacha dans son boudoir. Et puis, mon ami*,[219] немојте ми одговорити и немојте ми одузимати храброст, молим вас, јер ништа није несносније него кад је човек несрећан, а баш тада му стотину пријатеља доказују да је направио глупост. Него, седите да попијете чај и, право да кажем, ја сам врло уморан... да ли да прилегнем и да метнем сирћетну облогу на главу, како мислите?

– Одмах! – повиках ја; – па и лед. Ви сте врло нервозни. Бледи сте, руке вам дршћу. Лежите, одморите се и причекајте с причањем. Ја ћу остати мало поред вас и причекаћу.

Он не хтеде лећи, а ја наваљивах. Настасја донесе у чаши сирћета, ја наквасих мараму и метнух му је на главу. Затим се Настасја попела на столицу да запали кандило пред иконом у углу собе. Зачудио сам се кад сам то видео; кандила никад досад није било и сад се изненадно појавило.

– То сам наредио малопре, тек што су они отишли – промрмља Степан Трофимович, погледавши ме лукаво – *quand on a de ces choses-là dans sa chambre, et qu'on vient vous arrêter*,[220] то се препоручује; они ће морати пријавити да су то видели...

Пошто сврши са кандилом, Настасја стаде крај врата, наслонивши образ на десну шаку и плачним изразом гледаше у њега.

– *Eloignez-la*[221] под ма каквим изговором – махну он главом на мене, са дивана; – не могу да подносим то руско жаљење *et puis ça m'embête*.[222]

Али Настасја оде и сама. Ја опазих да се он једнако осврће на врата и ослушкује шта се дешава у предсобљу.

– *Il faut être prêt, voyez vous* – рече он погледавши ме значајно – *chaque moment*[223]... доћу, одведу и фију-у – нестане човека!

– Господе боже! Ко ће доћи? Ко ће вас одвести?

– *Voyez-vous, mon cher*,[224] ја сам га, кад је одлазио непосредно упитао шта ће сад са мном чинити?

– Боље да сте га питали куда ће вас послати! – повиках ја са срџбом.

– Ја сам то баш и мислио кад сам га питао, али он оде и ништа не одговори. *Voyez-vous*: што се тиче рубља, одела, нарочито топле одеће, то већ како они сами хоће; ако нареде да се однесе – добро; иначе, нека ме и у

војничком шињелу отправе. Али сам тридесет пет рубаља (он одједном спусти глас, обзирући се на врата на која је Настасја изишла) кришом спустио у прсник кроз рупицу од џепа, ево овде, пипните... Мислим да ми прсник неће скинути; а тек онако сам метнуо у новчаник седам рубаља, као да кажем: то је »све што имам«. Ту на столу стоји ситнина и остатак у бакру – како се они не би сетили да сам новац сакрио, него да помисле да је то све. Јер богзна где ћу ноћас ноћити.

Пред оваквом избезумљеношћу погнуо сам главу. Очевидно је било да га тако нису могли ни ухапсити ни претресати, тако како он прича; него се он, свакако, збунио. Истина, све се ово десило још пре данашњих нових закона. Истина је и то да су му нудили (како он каже) једну правилну процедуру, али он их је надмудрио и то одбио... Разуме се, пре, пре данашњих закона, губернатор је у крајњим случајевима могао... Али какав је овде могао бити крајњи случај! Ето, то је мене збуњивало.

– Поуздано је дошао телеграм из Петрограда – рече Степан Трофимович изненадно.

– Телеграм? Због вас? Због Херценових делà и због вашег спева? Ви сте сишли с памети! Зашто би вас тога ради затварали?

Ја сам се баш нељутио. Он направи гримасу и очевидно не беше му право; и не због мог узвика, него због моје помисли да није било никаквог разлога за хапшење.

– Ко данас може знати зашто би могао бити затворен? – промрмља он загонетно. Мени сину кроз главу једна чудна бесмислена идеја.

– Степане Трофимовичу! – повиках – реците ми као пријатељу, као правом пријатељу, а ја вас нећу одати: припадате ли ви заиста каквом тајном друштву?

На велико моје чуђење, он није био уверен припада ли каквом тајном друштву или не.

– Па, како се узме, *voyez-vous*...

– Како, »како се узме«?

– Кад неко свим срцем припада прогресу, ко... ко би се, онда, могао заклети! Мислиш као да и не припадаш, а кад погледаш, оно излази да негде и нечем и припадаш.

– Како је то могућно; то је: или – или.

– *Cela date de Pétersbourg*,[225] кад смо нас двоје, она и ја, хтели тамо да покренемо лист. Ето, где је корен. Онда смо им измакли и они су нас

заборавили, али сад су се сетили. *Cher, cher*, зар ви не познајете мене! – узвикну он болно – узеће нас, метнути под арњеве, па хајд' у Сибир, доживотно, или ће нас заборавити у тамници.

И он ту заплака и просу тешке вреле сузе. Покрио је очи црвеном свиленом марамом и дуго јецао, јецао грчевито. Мене то потресе. Човек који нам је двадесет година пророковао, наш проповедник, учитељ, патријарх, Кукољник, који се високо и величанствено држао изнад свих нас, коме смо се ми искрено клањали сматрајући то за част – гле, тај човек сад јеца, јеца као мало дете које за несташлук чека прут по који је учитељ отишао. Беше ми га страшно жао. Он очевидно верује у »арњеве« тако као што види да ја седим ту и чека арњеве још тог јутра, овог часа. А све то због Херценових делà и због неке тамо своје песме! Тако потпуно, најпотпуније непознавање свакидашње стварности било је и дирљиво и некако непријатно.

Напослетку, он престаде плакати, устаде са дивана и поче по соби да хода, разговарајући стално са мном; али је сваки час погледао кроз окно и ослушкивао шта се дешава у предсобљу. Наш разговор је наставио без везе. Сва моја уверавања и умиривања одбијала су се као зрна од зида. Он је мало слушао, али је имао страшну потребу да га ја умирујем и у том смислу је говорио без прекида. Видео сам да не може без мене и да ме сад ни по коју цену не би од себе пустио. У разговору, сетио се да је Блумер понео и два прогласа код њега нађена.

– Шта, прогласе! – изустих је несмотрено и уплашено. – Зар ви...

– Ех, подметнули ми десет примерака – одговори он јетко; (он разговара са мном час јетко и надуто, час веома плачевно и потиштено) – за осам сам се ја већ постарао и Блумер је свега два дочепао...

И он одједаред сав поцрвене од негодовања.

– *Vous me mettez avec ces gens-la!*[226] Да не држите да могу бити у заједници с тим нитковима, тим подметачима, с мојим красним сином Петром Степановичем; *avec ces esprits forts de la lâcheté*.[227] О боже!

– А да нису некако вас двојицу помешали? Али, којешта! То не може бити! – напоменух ја.

Savez-vous – оте му се из уста – ја тренутно осећам *que je ferai là-bas quelque esclandre*.[228] Ох, не идите, не остављајте ме самог! *Me carrière est finie aujàrd'hui, je la seras*.[229] Ја ћу, знате, ја ћу можда насрнути и ујести кога било, као онај поручник...

Он ме погледа чудним погледом – поплашеним, а у исти мах као жељним да поплаши. Одиста се све више и више раздраживао на некога и на нешто како је време одмицало а »арњеви« се нису појављивали; чак се и љутио. Настасја изненадно неким послом дође из кухиње у предсобље и ту закачи и обори вешалицу. Степан Трофимович задрхта и укочи се у месту; а кад се видело шта је, он само што не цикну на Настасју; лупајући ногама, отера је натраг у кухињу. Мало после, гледајући ме очајно, рече:

– Пропао сам! *Cher*- он очас седе поред мене и дуго ме гледаше тужним и жалосним погледом. – *Cher*-, ја се не бојим Сибира, кунем вам се, о, *je vous jure*[230] (чак му и сузе навреше у очима) – ја се другог нечег бојим...

Већ и по изгледу његовом ја се досетих да жели да ми, најзад, каже нешто необично, али се уздржава.

– Бојим се срамоте – прошапута он тајанствено.

– Какве срамоте? Баш напротив! Верујте, Степане Трофимовичу, све ово што се данас десило лепо ће се разјаснити и свршити у вашу корист.

– Ви сте толико уверени да ће ми се опростити?

– Ма шта значи то »опростити«! Да чудних речи! шта сте ви и учинили? Ја вас уверавам да ви нисте ништа учинили!

– *Qu'en savez-vous*;[231] цео мој живот је био... cher... Они ће се свега сетити... па иако ништа не нађу, тим горе – дода̂де он изненадно.

– Како, тим горе?

– Горе.

– Не разумем.

– Пријатељу мој, пријатељу мој! Нека је и Сибир, или Архангелск, нека је одузимање права, ако је да се пропадне, нека се пропадне! Али... ја се нечег другог бојим... (опет шапат, преплашен изглед, тајанственост).

– Ма чега, чега?

– Ишибаће ме – изусти он и погледа ме као изгуљен.

– Ко ће вас ишибати? Где? Зашто?

– Где? Па тамо... где се то ради.

– Па где се то ради?

– Е, *cher* – прошапута ми он готово на уво – под вама се одједном размакне под и ви упадате до половине... То свако зна.

– Приче – повиках ја досетивши се; – старе приче! Да ли сте, збиља, и досад у то веровали? – засмејах се из гласа.

– Приче! Па и те приче су постале из нечег. Онај који је шибан неће сам причати, али ја сам то десет хиљада пута већ у машти замишљао?

– Али зашто вас, вас, зашто? Па ви нисте ништа учинили... мислим?

– Тим горе; видеће да нисам ништа учинио и избиће ме.

– И уверени сте да ће вас ради тога одвести у Петроград!

– Пријатељу мој, већ сам казао да ништа не жалим ма *carrière est finie*.[232] Од оног тренутка у Скворешњицима кад се она са мном опростила, мени мог живота није жао... али стид, стид *que dira-t-elle*,[233] кад дозна?

Он ме погледа очајно и, кукавац, сав поцрвене. Ја оборих очи.

– Нема она шта да дозна, пошто вам ништа неће ни бити. Мени је ово као да сад први пут у животу с вама говорим, Степане Трофимовичу, толико сте ме јутрос зачудили.

– Пријатељу мој, ово и није страх; али нека ми баш и опросте, нека ме опет овамо врате и нека ми ништа не учине – ипак сам ја пропао. Elle me soupçonnera toutes a vie,[234] мене, мене, песника, мислиоца, човека коме је она двадесет две године поклонила...

– То јој неће ни на ум пасти...

– Хоће – прошапута он са дубоким уверењем.

Ја и она смо неколико пута о томе разговарали у Петрограду, о великом посту, пред полазак, кад смо се обоје бојали. Elle me soupçonnera toutes a vie... а како да јој се разбије уверење? Све би испало невероватно. Ко ће овде у овом местанцету поверовати, *c'est invraisemblable... Et puis les femmes*[235]... Она ће се обрадовати. Њу ће то и веома заболети, жао ће јој бити из свег срца, као правом пријатељу, али потајно – радоваће се. Сам ћу јој дати оружје против себе, за цео век. О, мој живот је пропао! Двадесет година потпуне среће с њом... и сад, ето!

Он покри лице рукама.

– Степане Трофимовичу, како би било да Варвару Петровну одмах известите о овоме што се десило? – предложих ја.

– Сачувај ме боже! – трже се он и скочи с места.

– Нипошто и никад, после оног шта је казано на растанку у Скворешњицима, ни-ка-да!

Очи му севнуше.

Поседесмо, мислим, још један час, и више, све очекујући нешто – то нам се већ увртело некако у главу. Он тада прилеже, чак за тренутак и очи затвори, и двадесетак минута лежаше не говорећи ни речи, тако да сам ја помислио да је и заспао, или је пао у несвест. Одједном се подиже бурно, смаче облог с главе, скочи с дивана, полете огледалу, дрхтавим рукама свеза вратну мараму и громовитим гласом довикну Настасју, нарећујући да му донесе капут, нов шешир и штап.

– Не могу више да издржим – рече испрекиданим гласом – не могу, не могу!... Идем сам.

– Куда? – скочих ја.

– Лемпкеу. *Cher,* морам, то сам дужан. То је дужност. Ја сам грађанин и човек, нисам иверка, ја имам права, ја хоћу своја права... Ја двадесет година нисам тражио својих права, целог сам их живота кажњиво заборављао... али данас их тражим, захтевам. Он ми све мора казати, све. Он је добио телеграм. Он ме не сме мучити, нека ме затвори, затвори, затвори! Узвикивао је с неким вриском и лупао ногама.

– Ја вам одобравам – рекох нарочито што сам могао мирније, премда сам се за њ веома бојао; – одиста, то је боље него седети ту с таквим болом; али ми се не свиђа ваше расположење; погледајте на шта личите и како ћете тако поћи. *Il faut être digne et calme avec Lembke*.[236] А ви бисте сад збиља могли јурнути на неког тамо и ујести га.

– Предаћу се сам, лично. Идем право у лавље шапе. – И ја ћу с вама.

– Нисам од вас ни друго очекивао, примам вашу жртву, жртву правог пријатеља, али до куће, само до куће, ви не смете, ви нисте ни у праву и даље да излажете себе опасностима због тог друштва. О, *croyez-moi, je serai calme*.[237] Ја себе познајем у овом тренутку *à la hauteur de tout ce qu'il ya de plus sacré*[238]...

– Ја ћу, можда, и у кућу с вама ући – прекидох му реч. – Јуче су ми из њиховог глупог комитета по Висоцком јавили да и на мене рачунају и позивају ме да на тој прексутрашњој свечаности будем један од редара, или већ како их зову... један од шесторице младића одређених да пазе на послужавнике, дворе даме, госте отпраћају на њихова места и који на левом рамену носе ленту од беле и црвене траке. Хтео сам одрећи, али зашто сад не бих под тим изговором ушао у кућу да бих се објаснио лично са Јулијом Михаиловном... И тако ћемо и ви и ја заједно ући у кућу.

Он је слушао, махао главом, али је изгледало као да ништа није разумео. Стајали смо на прагу.

– Cher – он пружи руку према углу, на кандило. – Cher, никад у то нисам веровао, али... нека буде, нека буде! (Он се прекрсти.) *Allons!*[239]

– Да, овако је боље – помислих ја, излазећи с њим на улицу; – путем ће свеж ваздух помоћи, па ћемо се умирити, вратити кући и лећи да се одморимо...

Али рачунао сам без крчмара. Баш путем се десио случај који га је потресао и упутио нарочитим правцем... тако да се ја, признајем, нисам могао надати таквој хитности нашег пријатеља, какву је он тог дана изненадно показао. Јадни пријатељу, добри пријатељу!

ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА

ФЛИБУСТЕРИ. СУДБОНОСНО ЈУТРО

I

Случај који нам се путем десио био је чудноват. Али треба испричати све по реду. Један час пре него што смо Степан Трофимович и ја изишли на улицу, градом је пролазила, и многи су то радознало гледали, гомила људи, радника из фабрике Шпигуљиних, њих седамдесет, можда и више. Гомила је ишла лепо и мирно, готово ћутке, у нарочитом реду. После се утврдило да су тих седамдесет људи били изабрани од целог фабричког радништва, којег је код Шпигуљиних било до девет стотина, изабрани да иду губернатору и да од њега, док власници фабрике нису овде, потраже да смени управника који је при затварању фабрике и отпуштању радника дрско свима закинуо зараду – чињеница о којој већ нема никакве сумње. Други су, опет, држали да то нису изасланици и тврдили су да је седамдесеторо људи сувише много за то, него да је просто гомила најјаче погођених и да они сад иду да моле само за себе лично, тако да опште фабричке »побуне«, о којој се после тога дизала граја, није ни било. Трећи са узбуђењем увераваху да тих седамдесет људи нису били прости побуњеници него политички, то јест они, као најнемирнији, били су још више узбуњени оним подметнутим хартијама. Речју, био је то нечији утицај или наговор – само што то досад није било тачно познато. Моје лично мишљење је да те подметнуте написе радници нису ни читали; а и да јесу, не би ни реч из њих разумели, већ и зато што писци тих састава, и поред све нагости њихових излагања, пишу крајње нејасно. Али како је радницима и иначе било врло тешко, а полиција од које су тражили помоћ није хтела да мисли о њиховој невољи и штети – онда, шта је природније него њихова намера да заједно оду »самом генералу«, ако је могућно уз то још и с писменом молбом, да се пристојно поставе у ред пред улазом у његову кућу, па чим се он појави, да сви падну на колена и да му се потуже као самом Провиђењу. Како ја мислим, то је било у ствари, а не побуна и изасланици; јер је то старо сродство, историјско; руски народ од искона воли да говори са »самим генералом« и већ само то чини му задовољство, без обзира на то како ће се разговор свршити.

Стога сам ја потпуно уверен – ако су се Петар Степанович, Липутин, може бити и још когод, рецимо баш и Фећка, и шуњали међу радницима (за ту околност постоје поуздани докази) и с њима разговарали, било је то свега са двојицом, тројицом, нека буде и с петорицом, тек пробе ради, и из тог разговора ништа није изишло, што се тиче побуне, радници, ако су шта и схватили од њихове пропаганде, без сумње да нису дуго слушали те глупе

и збуњене ствари. Друга је ствар са Фећком: он је, како изгледа, био срећнији него Петар Степанович. У паљевини у граду, која се десила три дана доцније, збиља су са Фећком учествовала, како се то сад несумњиво зна, и два радника из фабрике; а после месец дана ухваћена су још тројица бивших радника, у срезу, такође при паљевинама и крађи. Но, иако је Фећка успео да примами неке од њих да без околишења и непосредно извршавају таква делà, било је таквих свега петорица; за друге се није чуло ништа слично.

Било како било, радници су сви заједно дошли пред губернаторову кућу и на тераси испред ње сврстали се уљудно и мирно. Затим су зинули у врата и чекали. Причао ми је неко да су, чим су стали, одмах сви поскидали капе; а то ће рећи можда да на пола часа пре него што ће се појавити »господар губерније«, који, као нарочито, тада није био код куће. Полиција се појавила одмах, испрва појединачно, а затим, уколико је могла, и у групама, и, разуме се, с претњом наређивала људима да се разиђу. Али радници остадоше упорни, као чопор говеда кад стигне до ограде; лаконски одговараху да су они дошли »самом генералу«. Видела се чврста одлучност; узалудна вика на њих је, дакле, прекинута, а њу је брзо заменило размишљање, тајанствено шапутаво наређивање и строга пословна ревност која је старешинске обрве набирала. Управник полиције више је волео да сачека самог Лемпкеа. Бесмислица је што се причало да је као долетео на тројци и још из кола почео да виче. Он је, додуше, волео да лети и летео је у својим колима са жутим залеђем и, већ према томе како су левак и дешњак,[240] »до разузданости доведени«, све више и више губили главу, он је волео, усхићавајући све трговце са Тржишта намирница, да се у колима подигне, исправи свом висином придржавајући се о ремен са стране кола, нарочито удешен за придржавање, а десну руку да испружи онако како се то види на споменицима – и тако да прегледа град. Али сад није викао и, мада се, искачући из кола, није могао уздржати од енергичних израза, ипак је то учинио једино зато да не би изгубио популарност.

Још је већа бесмислица, даље, што се говорило да су доведени војници с бајонетима и да је телеграмом јављено на надлежно место да се пошаљу козаци и артиљерија; то су приче у које сад не верују ни они који су их измислили. Бесмислица је и то да су дотерали пожарну бурад с водом и поливали народ. Просто-напросто, Илија Илич, распаљен, подвикнуо је да му »ни један неће сув из воде изићи«, па су вероватно отуда измислили бурад, која су после ушла и у дописе престоничких листова. Најтачнија варијанта била је, по свој прилици, у томе да је одмах сва полиција која се

ту задесила опколила гомилу, а по Лемпкеа је послат гласник, старешина првог одељења, који је колима управника полиције одјурио за Сковорешњике, знајући да је фон Лемпке пре пола часа у том правцу отишао на својим каруцама.

Али, право да кажем, за мене ипак остаје нерешено питање како су ту мирну и обичну поворку молилаца – додуше, од седамдесет људи – одмах, од прве, на првом кораку, претворили у побуну која прети да пољуља друштвене основице? Како да и сам Лемпке, чим је стигао, двадесет минута после гласника, прими ту исту идеју? Ја бих то објаснио најпре овако (то је само лично моје мишљење): за Илију Илича, који се окумио с управником, било је корисно да се ова поворка прикаже фон Лемпкеу баш у тој светлости; да му се баш не дâ да увиди право стање ствари. А на то га је сам Лемпке и навео. За ова два дана он је с њим водио двапут тајне и посебне разговоре, уосталом, нејасне и замршене, али је Илија Илич ипак умео видети да се поглавар чврсто држи идеје о прогласима и о нечијем утицају на раднике браће Шпигуљиних, о наговарању тих радника да дигну друштвену побуну – и држао се тих идеја толико да би, можда, баш зажалио кад би се показало да је тај наговор измишљотина. »Хтео би да се некако истакне у Петрограду«, помислио је наш лукави Илија Илич одлазећи од Лемпкеа; »па шта, нека, то и мени иде наруку.«

Ја сам, међутим, уверен да сиромах Андреј Антонович не би ни ради свог личног одликовања пожелео побуну. То је чиновник сасвим савестан; човек који је до своје женидбе остао чист. (Зар је он крив што се десило да, уместо мирне државне службице и невине Минхен, добије четрдесетоодишњу кнегињу која га је до себе издигла?) Ја тачно знам да су баш тог судбоносног дана избиле прве видне последице оног душевног стања које је, кажу, одвело јадног Андреја Антоновича у познати и нарочити завод у швајцарској, у коме сад, кажу, прибира нову снагу. Али, ако се само допусти да су се баш од тог дана показале очевидне чињенице нечега, онда, како ја мислим, може се допустити и то да су се појаве сличних чињеница, па макар и не тако очевидних, могле и пре тога дана десити. Мени је познато, по ономе што сам најинтимније чуо (ако хоћете, узмите да ми је један делић овог догађаја испричала сама Јулија Михаиловна, и то доцније, и то кад већ више није тријумфовала, него се готово кајала – јер женско се никад не каје потпуно), мени је познато да је Андреј Антонович, уочи тог дана, дубоко у ноћ, у три пред зору, ушао код Јулије Михаиловне, разбудио је и затражио да саслуша »ултиматум«. Захтев је био толико упоран да је она морала устати из постеље, љута и у

папилотнама села је на диван да га, и поред саркастичног презрења, ипак саслуша. Тек је први пут видела колико је њен Андреј Антонович далеко забраздио и у себи се престравила. Требало је сад она да се тргне и ублажи, али она сакри свој страх и одупре се још упорније него дотле. Она је (као и свака удата жена, како изгледа) имала према Андрејy Антоновичу свој начин, који није само једанпут огледала и није само једанпут тим начином доводила мужа до гнева. Тај начин се код Јулије Михаиловне састојао у презривом ћутању за један час, за два часа, и за двадесет четири часа, а бивало је и за трипут по двадесет четири часа – ћутање по сваку цену, па ма шта он говорио, не знам шта чинио, макар се попео на прозор да скочи са трећег спрата; начин који осетљив човек не може да издржи! Је ли Јулија Михаиловна тиме кажњавала свог мужа за његове погрешке последњих дана, за његову љубоморну завист губернијског старешине према њеним администраторским способностима; да ли се љутила због његове критике на њено понашање према омладини и према целом нашем друштву, не схватајући њене истанчане и далековиде политичке смерове; или се љутила на његову бесмислену и тупоглаву љубомору према Петру Степановичу – било како било, тек она науми да му ни сад не попушта и, без обзира на то што је већ три часа у ноћи и што је он узбуђен тако како га никад још није видела. Андреј Антонович је ван себе ходао на све стране њеног будоара, по простиркама, излагао јој све, ама све, истина без икакве везе, али зато све што се накупило, јер је – »превршило меру«. Почео је тиме како му се сви смеју, како га »вуку за нос«. »Презирем ову врсту израза!« цикну он чим запази на њеном лицу осмех – »ако баш и не треба рећи ,за нос' то је ипак истина!...

Не, госпођо, тренутак је дошао; знајте да сад није време осмејкивању, ни начинима женске кокетности. Ми нисмо у будоару накићене госпође, него смо као два одвојена бића на ваздушној лопти, која су се нашла да искажу истину.« (Разуме се, он се збуњивао и није налазио правилних облика за своје, иначе тачне мисли.) »Ви, ви госпођо, ви сте ме истргли из мог пређашњег положаја; ја сам ово место примио једино ради вас, ради ваше славољубивости... Ви се саркастично осмехујете? Не тријумфујте, не журите се. Знајте, госпођо, знајте да бих се ја могао, да бих се ја умео снаћи на овоме месту, и не само на овоме месту него на десет оваквих места, јер имам способности; али са вама, госпођо, али поред вас, госпођо, није могућно снаћи се, јер ја поред вас те своје спремности немам. Два средишта не могу постојати, а ви сте направили два – једно код мене а друго код себе, у свом будоару – два средишта власти, госпођо; али ја то не

допуштам, не допуштам! У служби, као и у браку, средиште је једно, два су немогућна... чиме се ви мени одужујете?« узвикивао је он даље. »Наш се брак састоји само у томе да ми ви стално, сваки час, доказујете како сам ништаван, глуп, чак и низак, а ја једнако, сваког часа, с понижавањем морам доказивати вама да нисам ништаван, да нимало нисам глуп и да сваког изненађујем својом племенитошћу!...« Он поче брзо и учестано лупати, обема ногама по простирци, тако да је Јулија Михаиловна морала да се усправи са суровим достојанством. На то се он смирио, али се зато подаде осетљивости и стаде гласно плакати (да, гласно), бусајући се у груди, и тако настави готово читавих пет минута, све више и више губећи присебност због дубоког ћутања Јулије Михаиловне. Напослетку већ и сасвим промаши: издаде се, да је љубоморан због Петра Степановича. Осетивши да је учинио превелику глупост, он се разјари и повика како »неће допустити да се бог одбацује«, како ће растерати »њен неопростиви салон без вере«, како »и старешина мора веровати у бога« па, дакле, »и његова жена«, како »младиће неће више да трпи«. А »ви, ви госпођо, требало би да се ради вашег личног достојанства бринете о мужу и да цените његов ум, па баш да је он и лоших способности (а ја никако нисам лоших способности)! међутим, баш ви сте узрок што ме овде сви потцењују, баш ви сте такво мишљење о мени код њих створили!...« Викао је даље како ће избрисати женско питање, да ће тај задах кадом истерати, да ће још сутра забранити и растурити ту свечаност у корист гувернаната (нека их носи ђаво)! да ће прву гувернанту коју сретне још сутра ујутру отерати из губерније »са Козаком! Нарочито, нарочито!« цикао је. »Знате ли, знате ли«, викао је он, »да ваши ниткови подговарају оне људе из фабрике и да је то мени познато? Знате ли да они намерно потурају прогласе на-ме-рно! Знате ли да су мени позната имена четворице тих ниткова и да ћу ја сићи с памети, потпуно потпуно!!!...« Јулија Михаиловна сад изненадно прекиде ћутање и озбиљно изјави да она одавно зна за те злочиначке намере и да је све то глупост, да је он то сувише озбиљно примио; а што се тиче оних несташника, она не само да зна ту четворицу него и остале (превари га она;) али да ни најмање нема намеру да због тога и она силази с памети; напротив, још више верује у њу, у своју памет, и нада се да ће на крају све довести у хармонију; омладинце ће подстаћи на рад, уразумиће их, непосредно ће им доказати да су њихове намере познате, а затим, затим ће их упутити ка новим циљевима, ка разумном и вишем деловању.

Ох, шта се учини сад са Андрејем Антоновичем! Кад чу да га је

Петар Степанович опет изиграо и грубо исмејао, да је он њој поверио много више, и много раније него њему, и кад разумеде да, можда, баш Петар Степанович лично и јесте коловођа свих злочиначких замисли – он се помами: »Знај, неразумна али отровна жено«, узвикну он кидајући нагло све везе, »знај да ћу ја твог недостојног љубавника сместа затворити, оковати и спровести у рудничке јаме, или ћу овог часа на твоје очи скочити кроз прозор!« На ову тираду Јулија Михаиловна, зелена од злоће, засмеја се смехом лаганим, дугим, звонким, смехом, чије се таласање и жуборење ширило тачно као у француском позоришту кад се паришка уметница која игра кокете, са уговором на сто хиљада, смеје у очи мужу који се усудио да буде мало љубоморан. Фон Лемпке, штавише, и полете прозору, али нагло застаде као укопан, прекрсти руке на груди побледе као мртвац, па злокобно погледа у засмејану жену: »Знаш ли, Јулија«, проговори он гушећи се и молећиво, »знаш ли да и ја могу нешто учинити?« Али, на понован још јачи грохот, после ових његових речи, он стеже зубе, зајеца и одједном јурну – не прозору него својој жени, надносећи над њом песницу! Али је не спусти: – не, трипут не! но зато пропаде он ту на месту. Не осећајући својих ногу под собом, одјури у свој кабинет и онако како се затекао, обучен, паде ничице на покривену постељу, уви се у покривач грчевито од главе до пете и тако одлежа час, два – без сна, без мисли, с каменом на срцу и с тупим непомичном очајањем у души. Каткад је целим телом уздрхтавао од мученичке, грозничаве дрхтавице. Падале су му на ум неке невезане представе, које ничем нису одговарале: на пример, сетио се старог зидног часовника који је пре петнаест година имао у Петрограду и са кога је спала велика казаљка; сетио се веселог Милбеа, чиновника и пријатеља, с којим је једном, у Александровом парку, ухватио врапца, а кад су га ухватили, сећа се, смејали су се да се цео парк орио, смејали се зато што је један од њих већ био колешки асесор. Биће да је најзад, око седам ујутру, заспао и не осетивши сан и спавао слатко, са дивном сновима. Пробудио се око десет, скочио с постеље, одмах се свега сетио и шаком се по челу добро ударио. Није примио ни доручак, ни Блумера, ни управника полиције, ни чиновника који се јављао да га подсети како га чланови х-ског собрања чекају, да им тога дана председава – ништа није примио, ништа није чуо ни хтео да разуме, него је као махнит потрчао у одељење Јулије Михаиловне. Ту му Софија Антропова, једна старица из племићке породице, која је већ одавно живела код Јулије Михаиловне, исприча како је Јулија Михаиловна још у десет изволела отићи, с великим друштвом, у тројим колима, ка Варвари Петровној Ставрогиној у Скворешњике, да разгледа место за будућу свечаност, тј. другу по реду која се мисли

приредити кроз две недеље, и како је то још ономад било уговорено лично са Варваром Петровном.

Андеј Антонович, врло зачуђен том вешћу, врати се у кабинет и журно нареди да се спреме кола и једва имаде стрпљења да сачека.

Његова је душа чезнула за Јулијом Михаиловном – само да је погледа, да буде мало поред ње, можда би и она њега погледала, опазила, осмехнула се, и, као и досад, опростила – о-о! »Та шта је с тим коњима? Механички отвори дебелу књигу на столу; (он каткад тако гата по књизи кад је насумице отвори и на првој страници прочита прва два-три реда). Сад је наишао на ове редове: »*Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles. Voltaire: Candide*.[241]« На то отпљуну и похита у кола: »У Скворешњике!« Кочијаш је после причао да га је господин целог пута гонио да хита, али тек што су стигли дому скворешњичких господара, он је наредио да кочијаш окрене кола и да га врати у град. »што брже, молим те, што брже!« Још нису стигли ни до градског опкопа, господин нареди да кола стану, сиђе из екипажа и преко насипа пређе у поље – »ваљда« – мислим се, »због нечег потребног, а он стаде и поче посматрати разно цвеће и тако постоја неко време; чудновато, богами, ја сам сасвим посумњао«. Тако кочијаш. Сећам се какво је било време тог јутра: хладан, ведар, ветровит септембарски дан; пред Андрејем Антоновичем се простирала сурова слика оголела поља с кога је жито већ одавно пожњевено, хучан ветар је њихао жалосне остатке жутих цветића на самрти... Је ли желео да себе и судбину своју упореди са увелим цвећем убијеним јесењу и хладноћом? Не верујем. Али мислим поуздано да му цветићи нису ни падали на ум, нити су му могли на ум падати, нити се обзирао на кочијашева показивања, ни на старешину првог одељења који је у тај мах приспео на управниковим колима и који је после сведочио да је губернатора одиста застао са китом цвећа у руци. Тај старешина, један од одушевљених административних лица, Василије Ивановиц Флибустеров, још ту доскора био је гост нашег града, али се брзо истакао и прочуо са своје већ претеране ревности, са својег некако скоро насртљивог држања у свим пословима који имају да се изврше и са свог урођеног стања нетрезвености. Скочио је сад са кола и, ништа не сумњајући у губернаторову забаву с цвећем, одмах као из пушке избацио: »У граду је немир.«

– А? шта? – окрете му се Андре́ј Антонович лица озбиљна, али без имало чуђења, без икаквог сећања на кола и кочијаша, него као да је у свом кабинету.

– Ваша преузвишености, Плибустеров, старешина првог одељења. У

граду је буна.

– Флибустери? – понови Андреј Антонович.

– Јест, ваша преузвишености, побунили се Шпигуљинови.

– Шпигуљинови!...

– Реч »Шпигуљинови« као да га је на нешто подсетила. Он се трже и подиже прст челу: »Шпигуљинови!« ћутећи, замишљен, он без хитње оде каруцама, попе се у њих и заповеди да се иде у град. Старешина одељења, у лаким колима, потера за њим.

Ја замишљам да је Лемпке путем, у уображењу, нејасно и магловито видео многе врло занимљиве ствари, на многе теме – али кад је стигао пред стан, тешко да је имао ма какву чврсту идеју или ма какву одређену намеру. Но тек што угледа стамене редове »побуњеника«, ланац жандарма, немоћног (можда и намерно немоћног) управника полиције, и опште очекивање управљено на њега – њему сва крв навали у срце. Блед је сишао с кола.

– Капе доле! – изусти он једва чујно и гушећи се. – На колена! – цикну изненадно и како се ни сам није надао и, можда баш од те изненадности, и потече читав онај развој ствари који је затим настао, као оно на клизалишту о белој недељи – јер, може ли бити да санке, кад полете са врха брега, застану насред брега? Андреј Антонович, као за своје зло, целог живота се одликовао присутношћу духа и никад ни на кога није викао, нити је ногама о тло лупао; за такве људе је утолико опасније ако се једном деси да им се санке некако нагло отисну с брега. Све му се пред очима вртело.

– Плибустери! – повика он с још јачом циком, баш ружном, и глас му се прекиде. Стајао је, није знао шта да чини, али целим својим бићем је осећао и знао, да ће нешто учинити, неизбежно, одмах, тог часа.

Господе!« – зачу се из гомиле. Неки момчић стаде се крстити; троје-четворо хтеде и клекнути, али остали, сви скупа, коракнуше три корака напред и сви одједном заграјаше: »ваша преузвишености... одузели по четрдесет... управник... не мо'ш му доказати« итд, итд. Ништа се није могло разумети.

Авај! Андре́ј Антонович заиста није могао ништа да разуме; цвеће му још беше у руци. Побуна му је изгледала очевидна, баш као Степану Трофимовичу кола с арњевима. А кроз гомилу »побуњеника«, који су га гледали широко отворених очију, виде пред собом Петра Степановича како се врти и »подбуњује их«. Тога мрског Петра Степановича који га од јуче

никако не оставља.

– Батине! – викну он још изненадније.

Наста мртва тишина.

Судећи по тачним подацима, а и мојим нагађањима, ето такав је био почетак. Даљи подаци нису тако тачни, а тако исто ни моја нагађања. Уосталом, постоје неке чињенице.

Прво, шибе се појавише некако и сувише брзо; очигледно их је досетљиви управник полиције, надајући се потреби, унапред спремио. Уосталом, кажњена су свега двојица, једва тројица, то тврдим. Да су били кажњени сви, или бар половина, сушта је измишљотина. Неосновано је и то да су и неку госпођу, сиромашну али од племићке породице, која је туда прошла, шчепали и одмах је из неког узрока избили – међутим, доцније сам о томе читао допис у једном петроградском листу. Многи наши говорили су о некој убогој старици из гробљанског склоништа, Авдотји Петровној Тарапигиној, као божем да се она, враћајући се из гостију у склониште и пролазећи преко поплочане терасе испред губернаторског стана, прогурала између гледалаца, из природне радозналости, па видећи шта се догађа, узвикнула:»Их срамоте!« и пљунула. Зато, тобоже, као да су и њу дохватили па и њој »одрапортирали«. О томе случају не само што су писали по листовима него су код нас у граду, у првој ватри, прикупљали чак и прилоге за стару. Ја сам записао двадесет копејака. И? Сад се зна да нека Тарапигина из дома за старице и не постоји! Ја лично ишао сам у тај дом на гробљу да се распитам: тамо нико није чуо за Тарапигину; и не само то, него им је било баш врло криво кад сам им испричао шта се говори. Ја ту измишљену Авдотју Петровну намерно помињем зато што се умало то исто није десило и са Степаном Трофимовичем (за случај, тј. да је она прича са старом била истинита); можда су чак ту причу о Тарапигиној некако кроз њега поставили, боље рећи, неки низ сплетака које је он изазвао прерадили у причу о Тарапигиној. Ја, наиме, још ни сад не знам како ми је он умакао, тек што смо били стигли на терасу. Слутећи нешто врло рђаво, ја сам хтео да њега унаоколо одведем пред улазак у губернаторову кућу, али радознао и сам, застао сам био за часак, да бих првог кога сретнем запитао шта је све то – а тек одједном опазим да Степан Трофимович није поред мене! По нагону, похитах да га потражим на најопаснијем месту; однекуд сам слутио да су и његове санке сунуле с брега. И, збиља, нађох га већ у средишту самог догађаја. Сећам се, шчепао сам га за руку; али ме је он мирно и поносито погледао са ненадмашним ауторитетом.

– *Cher* – изусти гласом у коме задрхта нека напукла струна; – кад ови овде, на овој чистини пред нама, без околишења и по својој вољи заводе неки ред, шта се може онда и од онога очекивати... ако му дође прилика да ради самостално.

И он, дршћући од гнева и са неизмерном жељом да изазива, пружи претећи прст на кривца – пружи га, тј. на Флибустерова, који је стајао на два корака испред нас гледајући нас разрогачених очију.

– Онога! – викну Флибустеров кад је то видео и чуо. – Кога »онога?« А ко си ти? – примаче се он стегнувши песнице. – Ти, ко си? – заурла он помамно и болесно; (напомињем да је одлично познавао Степана Трофимовича лично). Још један трен па би га свакако и дохватио за јаку; али, срећом, на његову вику Лемпке окрете главу. У неверици, али истрајно се загледа у Степана Трофимовича, као да нешто доводи у везу, па одједном махну руком. Флибустеров се трже.

Ја Степана Трофимовича повукох из гомиле. Уосталом, он је можда и сам хтео да се уклони.

– Хајдемо, хајдемо кући – молио сам га непрестано; – а ако нас сад нису избили, то је свакако Лемпкеова заслуга.

– Идите, пријатељу; ја сам крив што вас излажем. Ви имате будућност и своју каријеру, ја – *mon heure a sonné*.[242]

Он чврсто ступи на врата губернаторске куће. Вратар је мене познавао; кажем му да хоћемо Јулији Михаиловној. У дворани за примање седосмо да причекамо. Нисам хтео да оставим свог пријатеља, али сам знао да би сувише било говорити му ма шта. Он је изгледао као човек који је сам себе осудио, некако као на неку поуздану смрт за отаџбину. Нисмо сели један поред другог, него у два разна краја, ја ближе вратима за излазак, а он далеко, на супротној страни. Замишљено је спустио главу и обема се рукама лако ослонио на свој трсковац. Шешир широког обода придржавао је левом руком. Тако поседосмо око десет минута.

II

Лемпке уђе нагло, брзим корацима, у пратњи управника полиције; погледа нас расејано и, не скрећући пажње, пође десно у кабинет, али Степан Трофимович стаде испред њега и препреци му пут. Висок стас, појава Степана Трофимовича, сасвим друкчија од осталих, начинила је утисак; Лемпке застаде.

– Ко је то? – промрмља он у неверици, као да пита управника, али и не окрећући главу према њему, него једнако гледајући у Степана Трофимовича.

– Степан Трофимович Верховенски, колешки асесор у оставци, ваша преузвишености – одговори Степан Трофимович и достојанствено саже главу. Његова преузвишеност настави да га гледа, уосталом, врло тужним погледом.

– Предмет? – запита он са старешинским лаконизмом, па нехатно и нестрпљиво окрете уво Степану Трофимовичу, јер га најзад узе као обичног молиоца, са не знам каквом писменом молбом.

– Данас, у име ваше преузвишености, чиновник је извршио претрес у мојој кући; стога бих желео...

– Име? Име? – запита Лемпке нестрпљиво, као да се одмах нечег сетио.

Степан Трофимович још достојанственије изговори своје име.

– А-а-а! То је... то је онај расадник... Господине, ви сте се приказивали с тачке која... Ви сте професор! Професор?

– Некада сам имао част одржати неколико предавања омладини х-ског универзитета.

– О-мла-дини! – као трже се Лемпке, мада је он, кладио бих се, још једнако мало разумевао о чему се говори, па можда и с ким говори.

– Ја, господине, то не допуштам – одједном се он јако нађути. – Ја то омладинство забрањујем! Све су то прогласи, то је напад на друштво, поштовани господине, гусарски напад, флибустерство... шта изволите молити?

– Напротив, мене је жена ваша молила да сутра, на њеној свечаности, одржим предавање. А ја овде не молим, ја сам дошао да тражим своја права.

– На свечаности? Свечаности неће бити. Ја ту вашу свечаност

забрањујем! Предавање? Предавање? – повика он бесно.

– Ја бих јако желео да са мном говорите мало отмениje, ваша преузвишености, да не лупате ногама и да не вичете на мене као на дериште.

– Ви, ваљда, разумете с ким говорите? – Лемпке поцрвене.

– Потпуно, ваша преузвишености.

– Ја собом друштво штитим, а ви га рушите!... Ви... Уосталом, ја се вас сећам: ви сте били онај гувернер у кући генералице Ставрогине?

– Да, био сам... гувернер... у кући генералице Ставрогине.

– И у току двадесет година правили сте расадник свега што се до данас накупило... сви ти плодови... чини ми се, видео сам вас малочас, тамо, на тераси. Припазите се, господине, припазите! Познат је правац ваших мисли. Будите уверени да ја то имам у виду. Ја, господине, ваше предавање не могу допустити. Такве молбе не треба ми упућивати. Он опет хтеде да пође.

– Понављам да се ви варате, ваша преузвишености; ваша жена молила ме је да на сутрашњој свечаности одржим предавање – о нечем из књижевности, обично предавање, ништа друго. Али сад и ја сам отказујем то предавање. Моја је најпокорнија молба да, ако је могућно, добијем разјашњење на који начин, из којих разлога и зашто је извршен данашњи претрес мог стана? Узете су ми неке књиге, хартије, приватна и за мене драга писма и кроз град однета у колицима...

– Ко је претресао? – трже се Лемпке, потпуно се сети, и одједном сав поцрвене. Он се брзо окрете управнику. У тај мах у вратима се показа погрбљена, неспретна, дугачка појава Блумерова.

– Ево овај чиновник – рече Степан Трофимович. Блумер коракну напред као кривац, али који се још не предаје.

– *Vous ne faites que des bêtises*[243] – љутито и пакосно добаци му Лемпке у лице, па се одједанпут сав преобрази и сасвим се прибра и освести.

– Опростите... – промуца он у необичној забуни, и поцрвене колико се год може; – то је све... то је све била, вероватно, само једна неумешност, неспоразум... једино неспоразум.

– Ваша преузвишености – напомену Степан Трофимович – у младости био сам очевидац једног карактеристичног случаја. Једном, у позоришту, у ходнику, неко се брзо приближавао другом неком и пред

целом га публиком ударио. Кад је одмах затим опазио да личност која је то претрпела није она којој је тај ударац намењен, него сасвим друга, само са нешто мало сличности – он је мрзосно и журно, као човек који нема кад да губи златно време, од речи до речи рекао тако као ово сад ваша преузвишеност: »Преварио сам се... опростите, то је неспоразум, једино неспоразум.« А кад се увређени ипак и даље осећао увређен и стао викати, онда му онај други са великом срџбом рече: »Та кажем ли вам, само неспоразум, зашто још вичете!«

– То је... то је, наравно, врло смешно... – осмехнуо се Лемпке једним углом усана – али... али зар не видите како сам и сам врло несрећан?

Он то готово викну и... и, како изгледа, хтеде да покрије лице рукама.

Овај изненадан болан узвик, готово јаук, био је несавладљив. То је сад био први тренутак његове потпуне, јасне свести о свему што се догодило јуче – и одмах затим дође тренутак очајања, потпуног, које понижава и које се потпуно предаје. Ко зна, још један даљи тренутак и он би, можда, заплакао, тако да цела дворана зајечи. Степан Трофимович га прво чудно погледа, затим одмах погну главу и рече гласом дубоко прожетим:

– Ваша преузвишености, нек вас моја осорна жалба више не узнемирује; наредите само да ми се врате моје књиге и писма...

Прекидоше га. Баш се у тај мах Јулија Михаиловна с целом својом пратњом и с буком вратила кући са излета у Скворешњике. Али желео бих све да опишем што се може подробније.

III

Прво, они су сви одједном, из трију каруца, гомилом ушли у дворану. Улаз за одељење Јулије Михаиловне засебан је, налево од главног улаза у кућу; али овог пута сви су пошли кроз дворану – ја мислим баш стога што је ту био Степан Трофимович и што је Јулији Михаиловнпј, при повратку њеном из поља у град, већ јављено било све што се десило њему, као и све оно што је било са Спигуљинима. То је учинио Љамшин, кога су због неке кривице оставили код куће, те није био с њима на излету и тако је све догађаје пре свих дознао. Стога, са злурадом неком радошћу, баци се он на најмљену козачку мрцину и крену путем за Скворешњике у сусрет кавалкади, да јој први донесе веселе новости.

Ја мислим да се Јулија Михаиловна, кад је чула тако чудне новости, поред све своје велике смелости ипак мало збунила; уосталом, вероватно само за тренутак. На пример, политичка страна питања није је могла забринути. Петар Степанович ју је већ четири пута озбиљно уверавао да би те букаче из фабрике Шпигуљиних требало редом добро ишибати, а Петар Степанович је од неко доба велики ауторитет за њу. »Али... ипак, платиће ми он за ово«, зачело је помислила она у себи; а он, то је, разуме се, муж. Напомињем, летимице, да ни Петар Степанович, као намерно, у оној заједничкој шетњи није био, и од рана јутра нико га није ни видео. Узгред помињем још и то да се Варвара Петровна, пошто је госте дочекала, с њима заједно (у једним колима са Јулијом Михаиловном) одвезла у град, у намери да никако не пропусти последњу седницу одбора за сутрашње свечаности. Љамшинове вести о Степану Трофимовичу, разуме се, морале су и њу заинтересовати, а можда и узбудити.

Разрачунавање са Андрејем Антоновичем поче одмах. Авај, он већ са првим погледом на своју дивну жену осети да ће тако да буде. Са изгледом искрености, са опчињљивим осмејком, она се брзо приближи Степану Трофимовичу, пружи му прекрасну руку у рукавици и засу га најљубазнијим поздравима, као да се целог дана бринула само да што пре дође, и поласка Степану Трофимовичу што га, најзад, види у својој кући. Ни једне речи не рече она о јутрошњем претресу код старог, сасвим као да о томе није ништа ни знала. Мужу ни словца, ни једног погледа на његову страну, као да и није у соби. Не само то, него она одмах некако надмоћно присвоји за себе Степана Трофимовича и одведе га у собу за госте; баш као да он са Лемпкеом није имао никаквих разговора, или их не вреди настављати ако их је баш и било. Мени се чини да се Јулија Михаиловна,

иако се увек знала држати, овом приликом много заборавила. А у томе јој је нарочито помагао Кармазинов (који је на њену личну молбу ишао на излет и тако, најзад, иако као узгредно, посетио Варвару Петровну, што је ову, у њеној малој сујети, сасвим раздрагало). Још с врата (а ушао је после свих осталих), чим угледа Степана Трофимовича, он узвикну и пође да га загрли, не марећи што Јулију Михаиловну прекида у разговору.

– Откад се нисмо видели! Најзад!... *Excellent ami!*[244]

И узе да се љуби с њиме, разуме се подметнувши образ. Збуњен, Степан Трофимович мораде тај образ пољубити.

– *Cher* – причао ми је он увече, сећајући се овог доподнева – у тај мах сам помислио: ко је од нас двојице гаднији? Или он, који ме је загрлио зато да ме још и ту понизи, или ја, који презирем и њега и његов образ, а овамо сам га брже-боље пољубио, иако сам се могао окренути... Пфуј !

– Хајде причајте, причајте ми све – мљескао је и врскао Кармазинов, као да се тек тако може сести па испричати цео живот за двадесет година. Али је та глупава површност била у тону великог света.

– Сетите се – поче Степан Трофимович мирно и разложно – ми смо се последњи пут видели у Москви, на вечери у част Грановског, а од тог доба прошле су двадесет четири године... (дакле, говорио је не баш у »вишем« тону).

– *Ce cher homme* – упаде му у реч Кармазинов гласом пискавим и поверљивим и сад му већ и сувише пријатељски стеже раме. – Јулија Михаиловна, одведите нас у ваше собе, што пре, он ће нам тамо све испричати.

– А, међутим – жалио ми се даље Степан Трофимович истог вечера, дршћући од јеткости – ја с том раздражљивом слаботињом никад нисам био у неком великом пријатељству. Били смо тада још готово младићи, али ја сам га већ онда мрзео, исто као и он мене, разуме се..

Салон Јулије Михаиловне брзо се напуни. Варвара Петровна беше особито узбуђена, мада се старала да изгледа равнодушна; ја сам ухватио два-три њена погледа, мрзосна према Кармазинову, а гневна према Степану Трофимовичу, гневна још израније, гневна из љубоморе, из љубави; да је Степан Трофимович овог пута био немаран и олако допустио Кармазинову да га пред свима умањи, она би, чини ми се, скочила да га бије. Заборавио сам рећи да је ту била и Лиза, и још никад је нисам видео радоснију, безбрижнију, веселију и срећнију него тада. Разуме се, био је и Маврикије Николајевич. Затим, у гомили младих госпођа и полураспуштених младића

– обичне свите Јулије Михаиловне – међу којима је распуштеност важила као веселост, а јевтини цинизам као памет – запазио сам две-три нове личности: некаквог новодошавшег Пољака, лисицу и чигру; некаквог доктора Немца, здравога старину, који се сваки час гласно и са задовољством смејао својим сопственим десеткама; и некаквог врло младог кнеза из Петрограда, аутоматског држања, са уображеношћу државника и са страшно високим оковратником. Видело се да Јулија Михаиловна тога госта веома цени, штавише, боји се његове критике о њеном салону...

– *Cher monsieur Karmazinoff* – рече Степан Трофимович и живописно се намести на дивану, па наједанпут поче и он врскати, нимало лошије од Кармазинова. – *Cher monsieur Karmazinoff*, живот једног човека из наше прошлости, и од извесног уверења, мора и у размаку од двадесет пет година изгледати једнолик...

Немац се насмеја гласно и крто; зарзао је управо, очевидно мислећи да је Степан Трофимович рекао нешто врло смешно. Овај га погледа с нарочитим чуђењем, не изазвавши тиме, уосталом, никакав утисак на њега. Погледа и кнез, окренувши се Немцу целим својим овратником, и метну наочаре, премда све то без и најмање радозналости.

– ... мора изгледати једнолик – понови Степан Трофимович намерно, подвлачећи сваку реч што може дуже и јаче. – Такав је био и мој живот, кроз читаву четвртину века, *et comme on trouve partout plus de moines que de raison*,[245] и како се ја с тим потпуно слажем, изишло је тако да сам ја читаву ту четвртину века...

– *C'est charmant, les moines*[246] – прошапута Јулија Михаиловна и окрете се Варвари Петровној поред себе.

Варвара Петровна одговори поноситим погледом. А Кармазинов не могаде поднети успех француске фразе, те брзо и пискаво прекиде Степана Трофимовича.

– Што се мене тиче, ја сам у том погледу умирен и бавим се, ево, већ седму годину у Карлсруеу. Кад је лањске године општинска управа одлучила да постави нову водоводну цев, ја сам у свом срцу осетио да ми је карлсруеско водоводно питање милије и драгоценије од свих питања моје драге отаџбине... за све време такозваних земаљских реформа.

– Приморан сам да саосећам у томе макар и не било од срца – уздахну Степан Трофимович, и са много значаја спусти главу.

Јулија Михаиловна је тријумфовала: разговор је постајао и дубок и »с правцем«.

– Цев за сливање нечистоће? – запита доктор звонко.

– Водоводна цев, докторе, водоводна; баш сам и сам помагао при изради пројекта.

Доктор прште у грохотан смех. За њим и многи други, овог пута у очи доктору, а он то и не опази; био је баш много задовољан што се и други смеју.

– Допустите, Кармазинове, да се не сложим с вама – похита Јулија Михаиловна да се умеша. – Карлсруе, нек иде с милим богом, али ви волите да мистифицирате, те вам зато сад нећемо поверовати. Ко је од Руса, писаца, истакао толико савремених типова, поставио толико најсавременијих питања, уочио нарочито оне савремене моменте који сачињавају тип савременог радника? Ви, само ви, и нико други. После тога, можете колико хоћете уверавати о својој равнодушности према завичају и о страшном интересовању за карлсруеске водоводне цеви! Ха-ха!

– Јест, ја сам, додуше – поче врскати Кармазинов – у типу Погожева[247] истакао све недостатке словенофила; а у типу Никодимова[248] све задатке наших западњака...

– Божем баш све – прошапута Љамшин испотиха.

– Али ја то радим узгред, да некако убијем несносно време и... да некако задовољим очекивања сународника.

– Степане Трофимовичу – настави на то Јулија Михаиловна одушевљено – ви по свој прилици знате да ћемо сутра имати задовољство да чујемо изванредну ствар, низ дивних редова... једно од најновијих, изврсно надахнутих белетристичких творевина Семјона Јегоровића – »*Merci*«;[249] у тој творевини он изјављује да више неће писати, неће ни за шта на свету, па макар га сам анђео с неба, боље рећи, цело високо друштво молило да промени своју намеру. Једном речи, заувек оставља перо и ово грациозно »*Merci*« упућено је јавности у име захвалности за њено постојано одушевљење којим је толико година пратила његову непрекидну службу драгоценој руској мисли.

Јулија Михаиловна бешсе на врхунцу блаженства.

– Јест, опраштам се; рећи ћу своје *Merci*, и отићи и тамо... у Карлсруеу склопити очи – поче Кармазинов мало-помало да постаје кисео.

– Као и многи од наших великих писаца (а ми имамо врло много великих писаца), Кармазинов је слаб према похвалама; те и поред своје духовитости, поче да се расплињује. Али ја мислим да се то пашта. Кажу,

један од наших Шекспира се једном у неком приватном разговору управо тако затрчао: вели, »нама, великим људима, збиља, није ни могућно«... и тако даље, а сам није ни опазио шта говори.

– Тамо, у Карлсруеу, ја ћу склопити очи Нама великим људима кад извршимо свој задатак остаје само да, не тражећи награде, што пре склопимо очи. Тако ћу и ја учинити.

– Дајте ми адресу, ја ћу доћи код вас у Карлсруе на ваш гроб – насмеја се Немац необично.

– Данас мртве преносе железницом – изненадно проговори један од оних безначајних младића.

А Љамшин просто цикну од усхићења. Јулија Михаиловна се смрачи. Уђе Николај Ставрогин.

– А мени рекоше да су вас одвели у полицију – рече он гласно, окрећући се право Степану Трофимовичу.

– Нису; то је био само један полицијски случај – одговори он каламбуром.

– Надам се да то ни најмање неће утицати на моју молбу – опет прихвати Јулија Михаиловна; – надам се да ви, без обзира на какву било непријатност, о којој ја ни сад још немам појма, нећете обманути наше најлепше наде: нећете нам ускратити задовољство да вас чујемо на нашем књижевном матинеу.

– Не знам ја... Сад...

– Збиља, Варвара Петровна, баш немам среће!... Замислите, баш сад кад сам жељна била да што пре лично упознам један од најдивнијих и најнезависнијих руских умова, а он, Степан Трофимович, изјављује намеру да нас остави.

– Похвала је казана тако гласно да бих ја, разуме се, требало управо да је пречујем – рече Степан Трофимович одсецајући речи; – не верујем да би моја личност била од преке потребе за вашу сутрашњу свечаност. Уосталом, ја...

– Ма ви ћете га размазити! – повика Петар Степанович, који одједном утрча у собу. – Тек што сам га узео у своје руке, под строжи надзор, кад оно, једног јутра... претрес, полиција га хвата за јаку; а сад, опет, госпође га мазе у салону управника града! Он сад, ваљда, од тешке раздраганости осећа да му свака кошчица игра; тако што није ни сањао! Које чудо што онда пањка социјалисте!

– Не може бити, Петре Степановичу! Социјализам је и сувише велика мисао да Степан Трофимович то не би увиђао – бранила га је Јулија Михаиловна енергично.

– Јест, велика мисао; али они који је исповедају нису увек велики! *et, brisons là mon cher*[250] – заврши Степан Трофимович говорећи сину и с једним прекрасним, естетичним покретом придиже се са свог места.

– Али ту се деси нешто што се најмање могло очекивати. Фон Лемпке је од неког времена такође био у салону; али као да га нико није опазио, мада су га, кад је ушао, сви видели. Јулија Михаиловна, још увек при својим ранијим мислима и ранијем расположењу према њему, и даље га је игнорисала. Он се сместио близу врата, па туробно и озбиљна лица слушао разговоре. Чувши наговештаје о јутрошњем догађају, стаде се некако немирно окретати, задржа поглед на кнезу, очевидно изненађен његовом јако укученом јаком чији су крајеви штрчали испод браде; затим, одједанпут, као да се тргао кад чу глас Петра Степановича и виде да је утрчао, и, онда, тек што је Степан Трофимович стигао да изговори своју сентенцију о социјалистима, Лемпке му нагло приђе, гурнувши уз пут Љамшина, на шта је овај одскочио са извештаченим покретом и запрепашћеношћу, стао трљати раме и чинити се да га повређено место јако боли.

– Доста! – проговори фон Лемпке и преплашеног Степана Трофимовича енергично дохвати за руку и свом снагом је стеже. – Доста! Над флибустерима нашег времена пресуда је изречена! Више ни речци! Мѐре су предузете...

Он то изговори гласно, чуло се у својој соби, и заврши енергично. Утисак је био врло непријатан. Сви осетише нешто кобно. Видео сам како Јулија Михаиловна пребледе. Ефект се заврши глупом случајношћу. Кад рече да су мере предузете, фон Лемпке се круто окрете и брзо пође из сале, али се на другом кораку спотаче о простирку, пободе мало носом и умал на паде. Он часком застаде, погледа онде где се спотакао, гласно рече »да се промени«, па изиђе. Јулија Михаиловна похита за њим. Кад она изиђе, диже се граја у којој се тешко могло шта разабрати. Неки рекоше да је »растројен«; други да је »подлегао«; трећи показиваху прстом нâ чело; Љамшин, у куту, стави два прста више чела. Давани су знаци за домаће несугласице – све шапатом, разуме се. Али нико не потражи шешир да иде, него су сви чекали. Не знам шта је Јулија Михаиловна успела да уради, али после пет минута се вратила и свим силама се старала да изгледа мирна. Околишно је одговарала да је Андреј Антонович нешто мало узбуђен, али

да то није богзна шта, да му је то остало из детињства, да она то зна »врло добро« и да ће га сутрашње свечаности свакако разведрити. Затим још неколико љубазних речи, тек само из учтивости, упућених Степану Трофимовичу, па онда гласан позив члановима одбора да се одмах отвори седница. На то се остали почеше спремати да иду. Међутим, жалосни догађаји тог судбоносног дана још нису били завршени...

Од тренутка кад је Николај Всеволодович ушао, ја сам опазио да га је Лиза нагло погледала, а затим нетремице и дуго није скидала очију с њега, толико дуго да је то, најзад, изазвало пажњу. Видео сам да се Маврикије Николајевич пригнуо њој, иза рамена и, како је изгледало, хтео нешто да јој шапне, али је очевидно променио намеру и брзо се исправио, обазирући се на све уоколо као кривац. И Николај Всеволодович је будио радозналост: лице му је било блеђе него обично, а поглед необично расејан. При уласку је упутио питање Степану Трофимовичу, али као да га је одмах и заборавио, баш као што бих рекао да је заборавио и домаћици да приђе. Лизу не погледа ни једном; не зато што није хтео, него зато, то тврдим, што ни њу није видео. Одједанпут, после кратког ћутања, после позива Јулије Михаиловне да се не губи време него да се одржи још последња седница – одједанпут одјекну звонак и намерно јак Лизин глас. Обратила се Николају Всеволодовичу.

– Николају Всеволодовичу, неки капетан, који се назива вашим рођаком, братом ваше жене, са породичним презименом Лебјаткин, стално ми пише непристојна писма, жали се на вас, нуди да ми повери неке тајне о вама. Ако је он збиља ваш сродник, забраните му да ме вређа и избавите ме од непријатности.

Из тих речи избијало је страховито изазивање – то су сви разумели. Оптужба је била јавна, премда је, може бити, и за Лизу саму дошла изненадно. Као кад човек зажмури па скочи с крова – тако је изгледало.

Но одговор Николаја Всеволодовича створи још веће запрепашћење.

Прво, чудновато је било већ то што се нимало није изненадио и што је Лизу саслушао са најмирнијом пажњом. Ни збуњеност ни гнев се не показаше на његовом лицу. На њено судбоносно питање одговорио је одређено, чак некако са изгледом потпуне спремности:

– Јест, ја имам несрећу да сам у сродству с тим човеком. Ја сам муж његове сестре, рођене Лебјаткинове, ево скоро већ пет година. Будите уверени да ћу у најскоријем времену изнети ваше захтеве пред њега и јамчим вам да вас више неће узнемиравати.

Никад нећу заборавити страховити израз на лицу Варваре Петровне. Као избезумљена она се подиже мало са столице и пружи десну руку испред себе као да се брани. Николај Всеволодович погледа њу, Лизу, присутне, па се одједанпут осмехну са бескрајном охолошћу и лагано изиђе из собе. Сви видеше како Лиза, чим се Николај Всеволодович само окренуо да изађе, скочи с канабета и учини јасан покрет да хоће да потрчи за њим, али се прибра и не потрча, него полако, не рекавши ни речи ником, нити у кога погледавши, изиђе и сама, разуме се у пратњи Маврикија Николајевича, који је скочио за њом...

О граји и разговорима тог вечера у граду нећу да напомињем. Варвара Петровна се затворила у своју кућу у граду, а Николај Всеволодович отишао је, кажу, право у Скворешњике, и не видевши се с мајком. Те вечери Степан Трофимович послао ме је до »*cette chère amie*«[251] да замолим да га она прими, али су ме тамо одбили. Степан Трофимович је био запрепашћен, плакао је: »Да грозног брака! Да грозног брака! Ужас у породици!« – понављао је сваки час. При свем том сетио се и Кармазинова и страшно га је грдио. За сутрашње предавање се, међутим, енергично спремао – шта ћете, уметничка природа! – спремао се пред огледалом, присећао се свих духовитих израза и каламбура у животу, записаних у једној белешци, како би их уметнуо у своје сутрашње предавање.

– Пријатељу мој, све је то само за велику идеју – говорио ми је он, очевидно ради оправдања.

– *Cher ami*, покренуо сам се из свог двадесет петогодишњег седања и наједанпут пошао – куда – не знам, али сам пошао...

ТРЕЋИ ДЕО

ПРВА ГЛАВА

СВЕЧАНОСТ

I

И поред свих недоумица и сумњи јучерашњег »Шпигуљинског« дана, свечаност је одржана. Ја мислим да је нешто те ноћи и сам Лемпке умро, свечаност би се ипак сутрадан одржала – толико је то Јулија Михаиловна довела у везу с неким нарочитим значајем. Авај, она је и до последњег тренутка остала заслепљена и није могла разумети распложење друштва. На крају, нико није ни веровао да ће свечани дан проћи без ма кавог колосалног догађаја, без »расплета«, како су се понеки изражавали унапред таруђи руке. Додуше, паште се да себи даду изглед мргодан и мудар, али, говорећи уопште, сваки друштвени скандалозан дармар неизмерно весели Руса. Истина, било је нечег знатно озбиљнијег од пуке жеље за скандалом: била је општа раздраженост, нешто неутољиво љуто и опако чинило се да је већ сваком силно додијало. Завладао је неки општи збуњен цинизам на силу, од муке.

Само се не збуњиваху госпоће, и то у једној јединој тачки: у непоштедној мржњи према Јулији Михаиловној. Ту су се слагала сва женска мишљења. А она, сирота, то није ни слутила; до последњег часа је веровала да је »окружена« и да су јој сви једнако »фанатично одани«.

Ја сам већ мало наговестио како су се код нас појавили неки мали и ништавни људи. У мутном времену колебања или прелаза свакад и свуда се појављују разни мали и ништавни људи. Ја не говорим о такозваним »првацима«, који хитају испред свих; (главна брига је то: испред свих) ка неком циљу, макар и глупом али одређеном. Ја говорим баш о талогу. У сваком прелазном времену се јавља тај талог, људи не само без икаквог циља већ без икаквог мисаоног обележја; људи који собом, и свом снагом, изражавају само немир и нестрпљење. Међутим, тај талог, и не несвесно, готово увек потпадне под команду оне мале гомиле »првака«, која ради с одређеним циљем, и та гомилица онда цео тај олош тера онамо куд јој је воља, само ако се, то јест и она сама не састоји из оличених идиота, што се, уосталом, такође дешава. Код нас се говори, сада, кад је све прошло, да је Интернационала управљала Петром Степановичем, а Петар Степанович Јулијом Михаиловном, а она, опет, по његовој команди, сврставала свакојаке пропалице. Наши најозбиљнији умови чуде се сада себи како су се онда тако нагло срозали? У чему се састојало то наше мутно време и зашто је код нас настало прелазно време, и у чему је оно било – ја не знам, а мислим да не зна нико, осим, ваљда, оно неколико дошљака. Међутим, тада је најгоре ђубре од тих малих људи имало над нама преимућство и они

су почели да критикују све што је свето иако пре тога ни уста нису смели отворити; а људи први међу првима, који су дотле срећно држали првенство, одједанпут су почели њих да слушају, а сами да ћуте а други неки да се најсрамније церекају. Некакви Љамшини, Тељатникови и спахије Тентетњикови; домаћи балавци Радишчеви; Јевреји са невеселим али охолим осмејкивањем; путници-смешљивци, па некакви песници из престонице са некаквим »правцем«; и поети који су у замену за правац и дар ишли у подђовкама[252] и мазаним чизмама; мајори и пуковници који исмевају бесмисленост свог позива и готови су да за коју рубљу више сместа скину сабљу па да се увуку за писара на железничкој прузи; па генерали пребегли у адвокате; неки трговци који се просвећују и преображују; небројени семинаристи, жене представнице женског питања – све је то нагло узело маха, и то над ким? Над клубом, над угледним чиновницима, над генералима са дрвеном ногом, над нашим најозбиљнијим и најнеосвојивијим женским друштвом. Кад већ и Варвара Петровна, пред саму катастрофу свог сина, умало што није целом том талогу послужила као средство, онда се неким другим нашим Минервама тадашња буновност може донекле и опростити.

Данас, као што сам рекао, све се бележи у рачун Интернационале. Та се идеја толико учврстила да су странцима који би код нас допутовали у томе смислу тумачили ствари. Ту скоро, саветник Кубриков, човек око шездесет две године, са Станиславом о врату, без икаква повода, гласом дубоког уверења изјави да је за читава три месеца несумњиво био под утицајем Интернационале. А кад су га, са пуним поштовањем према његовим годинама и заслугама, позвали да се потпуније »изјасни«, он није могао рећи друго него да је тако »свим својим чулима осећао« и остао је чврсто при својој ранијој изјави, те га тако нису више ни испитивали.

Да још једанпут поновим. И код нас се одржала једна групица људи, опрезних, усамљених још од самог почетка, некако затворених као под кључем. Али који је то кључ који би се природним законима одупро? И у најопрезнијим породицама, кад дорасту девојке, оне имају неодољиву жељу да поиграју. Тако и сви ти људи, на крају крајева, пријавише се за бал. Замишљало се да ће бал бити врло сјајан, ненадмашан; причала су се чудеса; кружили гласови о доласку кнежева с лорњетима, о десетини редара, младих каваљера, са тракама на левом рамену, о некаквим петроградским силама; о томе како је Кармазинов пристао да, ради већег прихода на каси, прочита своје Mercі у оделу гувернанте из наше губерније, те како ће се одиграти »кадрил књижевности«, такође у костимима, и како

ће сваки костим представљати по неки књижевни правац и мишљење. Најзад, како ће у костиму поиграти и некаква »достојанствена руска мисао« – што је већ доиста била права новост. Па како да се људи не пријаве? Сви су се пријавили.

II

Према програму, свечани дан је подељен на књижевно мâтинé од подне до четири и на бал, од око десет увече па до зоре. Али, већ и у самој тој подели крили су се замеци нереда. Прво, од самог почетка код публике се утврдила вест о некаквој ужини која ће се приредити одмах после књижевних предавања, или за време њих, о одмору нарочито удешеном за то, о ужини, разуме се, бесплатној, која улази у програм, и са шампањем. Врло велика цена улазнице (три рубље) помогла је да се та вест утврди. »Ваљда бих се ја тек онако уписао? Свечаност ће трајати дан и ноћ, па онда треба и да нас хране. Огладниће свет«, тако се код нас резоновало. Морам признати да је овај несрећни глас учврстила баш сама Јулија Михаиловна својом лакомисленошћу. Месец дана раније, још под првим чарима велике замисли, она је првом кога сретне чаврљала о својим свечаностима, а да ће ту бити и неких здравица, јавила је чак и једном од престоничких листова, што је главно, њу су баш те здравице завеле: желела је да их она лично одржи и с надом на то састављала их је и писала. Здравице треба да протумаче наше главно обележје (какво? – кладим се да, сирота, није ништа ни написала), па да као допис уђу у престоничке листове, да вишу власт трону и очарају, а затим да полете у све губерније па да изазову дивљење и угледање. Али је при здравицама шампањ неизбежна ствар, а како се шампањ не може насуво пити, онда је, разуме се по себи, исто тако и трпеза неизбежна. Затим, како је њеним напорима и прирећивачки одбор састављен, и кад су се она и сви озбиљнији прихватили посла, њој је одмах било јасно: ако се ту сања о неким гозбама, за гувернанте ће врло мало остати ма како обилат био приход. На тај начин, питање је имало два излаза: или гозба Балтазарска са здравицама, а гувернантама девет стотина рубаља – или знатан приход, а свечаности да се одрже тако рећи форме ради. Уосталом, одбор је само хтео да губернаторовици зада страх и, разуме се, смислио је трећу одлуку, помирљивију и паметнију, то јест да свечаност у сваком погледу буде врло примерна, али без шампања; тако ће претећи лепа сумица, већа од девет стотина рубаља. Али Јулија Михаиловна не пристаде на то; по свом карактеру, она је презирала малограђанску средину. И одмах стави свој предлог; ако је прва замисао неизводљиви ја, онда се брзо и потпуно бацати у другу крајност, то јест постићи тако колосалан приход да све губерније позавиде.

»Публика треба да схвати«, заврши она свој ватрени говор на седници, »да је неупоредиво узвишеније постићи општечовечански циљ

него стварати тренутна телесна задовољства; да је ова свечаност у суштини својој само прокламовање велике идеје, па зато та публика мора бити задовољна најскромнијим немачким балом, једино алегорије ради, кад се тај досадни бал већ не може никако избећи!« Толико је одједанпут омрзла бал! Одбор ју је најзад умирио. На пример, измислили су и предложили »кадрил књижевности« и друге естетичке тачке, да њима замене телесне насладе. И Кармазинов је на тој седници коначно пристао (дотле их је само замарао, неразговетно мрмљао и оклевао) да своје Mercі прочита и тиме да из мозгова наше неуздржљиве публике ишчисти и саму помисао на јело. На тај начин, дакле, бал ипак остаје тријумф, премда друкчије врсте. А да се не би сасвим отишло од земаљскога, одбор је одлучио да се у почетку бала послужи чај (с лимуном и округлим колачима), затим да се понуде оранжађа и лимунада, а на крају сладолед, и ништа више. А за оне који увек осећају глад и, што је главно, жеђ, може се удесити засебан бифе, негде на крају свих соба, и тиме нек се позабави Прохорич (први кувар у клубу), уосталом, под најстрожим надзором одбора. Служиће се шта коме буде по вољи, али по изузетној цени, и то ће се нарочито објавити натписом истакнутим изнад врата собе: бифе је ван програма. Сутрадан, опет, смислише да бифе никако не отварају, како не би сметао читању, премда би тај бифе био за пет соба даље од беле дворане у којој је Кармазинов имао да чита своје Mercі. Занимљиво је што се томе догађају, то јест том читању, давало и сувише колосално значење; и то су чинили баш најпрактичнији људи из одбора. А што се тиче људи поетичних – предводниковица, на пример, изјавила је да ће одмах после тог читања наредити да се у њеној дворани узида мраморна плоча са златним натписом да је тог и тог дана, те и те године, овде, на овом месту, велики руски и европски писац, остављајући перо, прочитао своје Mercі и на тај начин се опростио са руском читалачком публиком у лицу представника нашег града; а тај ће натпис сви још за време бала моћи читати, дакле, свега на пет сати после читања пишчевог Mercі. Поуздано знам да је баш Кармазинов тражио да на матинеу, док он чита, не буде бифеа, ни у ком облику, иако су му неки одборници казали да то није обичај код нас.

Тако су се ствари развијале и стајале, док је наш свет у граду и даље веровао у Балтазарову гозбу, то јест да ће одбор приредити бифе; и у то се веровало до последњег тренутка, чак су и госпођице будне сањале о силним колачима и слатком, и још о много чем досад незнаном и невиђеном. Сви су знали да су приходи стварно врло обилати, да цео град брује и грми, да долазе гости из среза и да недостаје улазница. Исто тако, знало се да се и

преко одређене цене продају улазнице, и да има много добровољних прилога. На пример, Варвара Петровна је платила своју улазницу триста рубаља и за украс дворане уступила све цвеће из своје оранжерије. Предводниковица (члан одбора) дала је кућу и осветљење; клуб – музику и послугу и још Прохорича уступио на цео дан. Било је још прилога и помоћи (премда не сви овако крупни), тако да се долазило на помисао да се првобитна цена улазница смањи од три рубље на две. Одбор се одиста испрва бојао да госпођице, ако цена буде три рубље, неће доћи и предлагао да се улазнице удесе некако више породично; тако да свака породица плати само за једну своју »госпођицу«, а све остале госпођице из те породице, па ма их било и десет, да уђу бесплатно. Али се показало да је свака бојазан излишна; напротив, баш су се госпођице пријављивале за бал. И најсиромашнији чиновници ће довести своје девојке; а више је него јасно да они нису имали девојака, ни на ум им не би падало да се уписују за бал. Неки ништавни секретар довео је свих седам кћери, не рачунајући ту, разуме се, жену, и још сестричину; а свака је од њих држала у руци улазницу од три рубље. Може се, дакле, замислити каква је то револуција била у граду! Треба још имати на уму и то да је свечаност била подељена у два делà, да су, дакле, била потребна по два одела за сваку даму – поподневно, за предавање увече, балско, за играње. Многи из средњих друштвених редова заложили су, како се после видело, код наших Јевреја све, чак и породично рубље, чак и простирке, само што нису и душеке. А тих Јевреја, има две године, страхота се намножило и усталило у нашем граду, и што даље све их је више. Готово сви чиновници узеше унапред плату; по неки поседници продадоше и потребну стоку; све само зато да би свако своје девојке довео на бал као маркизе и да ни од кога не буду гори.

Сјај и лепота хаљина овога пута било је нешто досад нечувено у нашем граду. На две недеље пре свечаности град је био препун анегдота; њих су наша подсмевала одмах преносила у кућу Јулије Михаиловне. Настало је карикирање појединих породица. Неколико таквих цртежа видео сам у албуму Јулије Михаиловне. Све то било је и сувише добро познато и онима од којих су анегдоте потицале и отуда је, мени изгледа, и порасла у појединим породицама мржња према Јулији Михаиловној. Сви су је грдили; кад је се само сете, шкрипали су зубима. Већ раније је било јасно: само ако одбор ма у чему не угоди свету, ако чим било нахуди балу, настаће нечувен прасак љутње. Ето откуд су се људи надали и скандалу; а кад су му се већ тако надали – како онда да га и не буде?

Тачно у подне загрме оркестар. Пошто сам био редар, то јест један од

дванаесторице »младића с траком«, својим сам очима видео како је почео овај дан, пун постидних успомена; а почео је ненадмашном гужвом на уласку. Како се само десило да се већ на првом кораку све поремети, почевши од полиције? Ја не кривим публику, очеви породице не само што се нису гурали, нити су коме сметали, нити су правили питање о свом чину и достојанству – него су се, кажу, још са улице збуњивали кад су видели навалу ретку за наш град, кад су видели како гомила опседа улаз и отима се да уђе и не улази просто и лепо. Уз то су и екипажи стизали и, напослетку, закрчили су улицу. Данас, кад ово пишем, имам поуздане податке да тврдим: да су Љамшин и Липутин, а можда и још по неко од редара, просто без улазнице пустили унутра неколицину људи са дна најодвратнијег талога у нашем грађанству. Јавиле су се сасвим непознате личности, које су допутовале однекуд из среза и још однекуд. Ови дивљаци, чим уђоше у дворану, одмах се на исти начин (управо као да их је неко томе поучио) почеше да распитују за бифе, а кад су чули да га нема, грдили су и псовали без икакве »политике«, са дрскошћу код нас до данас нечувеном. Понеки од њих је дошао и пијан. Неколицина као дивљаци били су пренераженi сјајем дворана наше предводниковице, као да никад ништа слично нису видели; кад уђоше, они се тренутно смирише и бленуше отворених уста. А велика бела дворана, мада већ рабатна, одиста и јесте била дивна: огромна, на два спрата, с таваницом старински насликаном и златом украшеном, са хоровима, са огледалима између прозора, драперијама у бело и црвено, с мраморним статуама (какве су да су, тек ипак статуе), са старинским тешким намештајем из Наполеонова доба, белим, са позлатом и ивицама од црвене кадифе. На крају дворане дизала се висока естрада за књижевнике који ће се ту приказати и читати; а у целој дворани биле су понамештане столице, као у позоришном партеру; између њих су остали широки пролази за публику.

После првих тренутака дивљења, чуше се врло глупа питања и изјаве. »Ми баш, можда, и не желимо та предавања... Ми смо добро платили... публика је дрско преварена... Ми смо домаћини, а не Лемпкеови!«... Речју, као да су их само зато пустили унутра. Сећам се нарочито једног сукоба у коме се истакао кнез, јучерашњи случајни гост код Јулије Михаиловне, у укруђеном оковратнику, сличан дрвеном лутку. И он је, на њено стално мољакање, пристао да на лево раме прикачи белу траку и постане наш друг, редар. Показало се да овај неми воштани лутак на пружинама уме, ако не да говори, а оно на свој начин да ради. Неки колосалан, рошав капетан у оставци, ослањајући се на читаву гомилу свакојаког олоша који се за њим

тискао, пристаде уз тог кнеза и запита га куда се иде за бифе. Кнез намигну позорнику. Наредба је одмах извршена: пијаног капетана, и поред његове грдње, изгураше из дворане. Међутим, најзад поче долазити и »права« публика и провлачити се у три дуга низа кроз три дуга ходника између редова столица. Елементи нереда стишаваху се постепено, али публика, чак и она »најчистија«, изгледаше незадовољна и зачуђена.

Најзад се сместише и поседаше; умуче и музика, шмркали су и осврtали се. чекали су са претерано свечаним изгледом – што је већ и само по себи било рђав знак. Али »Лемпкеових« још нема. Свила, кадифа, бриљанти на све стране сијају и горе; ваздух пун мириса. Мушкарци пометали све своје ордене, а старци навукли мундире. Напослетку се појави предводниковица, заједно са Лизом. Лиза још никад није изгледала овако засењиво дивна, нити је икад имала овако богату и сјајну хаљину. Коса у увојцима, очи блистају, на лицу сија осмех. Она је очевидно направила утисак; посматрали су је, шапутали о њој. Говорили да она очима тражи Ставрогина, али није било ни њега ни Варваре Петровне. Ја тада нисам разумео израз њеног лица: откуд на њему толико среће, радости, енергије, снаге? Сетих се јучерашњег догађаја и забринух се. Али »Лемпкеови« ипак још не долазе. То је већ погрешка. После сам дознао да је Јулија Михаиловна до последњег тренутка ишчекивала Петра Степановича, без кога у последње време није могла никуд сама, мада то себи није никад признавала. Напомињем у загради, Петар Степановић, уочи свечаности, на последњој одборској седници, одрекао се редарске траке, а то је њој било много жао, чак до суза. После се још више зачудила и необично узбунила што га је уопште нестало; целог јутра се није појавио, ни на књижевном читању није био; тако да га до саме вечере нико није р.и видео ни чуо. Публика стаде показивати нескривено нестрпљење. Ни на естради се нико није појављивао. У последњим редовима су тапшали као у позоришту. Старци и госпође мрштили су се: »Очевидно, ове ‚Лемпке' праве се сувише важне.« Штавише, и међу бољим делом публике поче бесмислено шапутање да се, по свој прилици, свечаност неће ни одржати; да Лемпке, по свој прилици, није здрав; итд. Али, хвала богу, »Лемпке« су најзад дошле – он је водио њу под руку. Право да кажем, и ја сам се много бојао тренутка кад се они буду појавили. Али, ето, дакле, приче падају, истина узима своје право. Публика чисто одахну. Лемпке је изгледао потпуно здрав, што су, тога се сећам, и сви остали закључили; и зато се може замислити колико се погледа на њега окренуло. Ради карактеристике бележим: у нашем вишем друштву мало је њих било који су држали да

Лемпке онако некако није човек здрав; јер, мислили су они, његови послови теку сасвим нормално; и чак његов јучерашњи случај, тамо на тераси, примили су са одобравањем. »Требало је од почетка тако радити«, говорили су чиновници. »Него нам долазе овамо неки тобожњи филантропи, а сви свршавају само строгошћу и не виде да је баш ради те филантропије потребно онако чинити.« Тако се у клубу резоновало. Осуђивали су Лемпкеа само зато што се на том првом кораку прилично загрејао: »То је требало извести хладнокрвније; али нов човек«, говорили су познаваоци.

Исто тако жељно окретоше се све очи и Јулији Михаиловној. Свакако, нико нема права да од мене, приповедача, тражи сувише тачне појединости о једној ствари: то је тајна, ту је жена. Знам само једно: синоћ је она ушла у кабинет Андре́ја Антоновича и остала код њега дуго после поноћи. Андрејy Антоновичу опроштено је и он се умирио. Супрузи су се сложили у свему, све је заборављено и, кад је, на крају споразума, фон Лемпке ипак пао на колена, са стравом сећајући се најважније завршне епизоде из претпрошле ноћи, женина лепа рука, а за њом и усне њене спречише ватрен поток покајничких речи човека витешки деликатног, али умиљатошћу женином разнеженог до попустљивости.

На њеном лицу су сад сви читали срећу:она је пролазила ведра, у сјајној хаљини. Изгледала је као на врхунцу свих жеља. Свечаност – циљ и круна њене политике – остварила се. Обоје, идући свом месту пред самом естрадом, клањаху се и одговараху на поздраве. Били су одмах »окружени«. Предводниковица им пође у сусрет... Али тада се деси један гадан неспоразум: оркестар, ни ово ни оно, него наједанпут груну »туш« – и то не неки марш, него просто »туш« као код нас у клубу, за столом, кад се на званичном ручку пије у чије здравље. Данас знам да се за то постарао био Љамшин, у свом звању редара, тобоже у част доласка »Лемпкеових«. Наравно, Љамшин се увек могао изговорити да је то учинио из глупости, или из претеране усрдности. Авај, ја тада још нисам знао да они више нису марили за извињења и објашњења, него су тим даном све хтели да заврше. Али се није свршило тушем. Заједно с неугодном неверицом и осмесима код публике, одједном, на крају дворане, са хора, разлеже се ура, такође као у част Лемпкеових. Не са много гласова, али право да кажем, потрајало је неко време. Јулија Михаиловна поцрвене, очи јој севнуше. Лемпке заста код свог места, окрете се према викачима и величанствено и строго погледа по дворани... Брже-боље га посадише на место. Ја опет са страхом опазих на његову лицу онај бојажљиви осмејак с којим је јуче пре подне стајао у пријемној соби своје жене и гледао у Степана Трофимовича пре него што

му је пришао. Учини ми се да му је и сад на лицу неки злослутан и, што је најгоре, нешто комичан израз – израз створења које себе приноси на жртву, само да угоди вишим циљевима своје жене...

Јулија Михаиловна ме убрзо знаком позва себи, па ми шапатом рече да отрчим Кармазинову и да га замолим да почне. Али тек што се окретох, створи се друга гадост још гора од прве. На естради, на празној естради, на коју су до овог тренутка скретани сви погледи и прикивана сва очекивања и на којој се видео само велики сто и поред њега две столице, на столу чаша воде на сребрном послужавнику – на тој празној естради одједанпут се појави колосална фигура капетана Лебјаткина, у фраку и с белом краватом. Ја се тако запрепастих да својим очима нисам веровао. Капетан се као, изгледа, збунио и застао у удубљењу естраде. Одједном се у дворани зачу узвик: »Лебјаткине! Ти?« Капетаново глупо и зајапурено лице (био је сасвим пијан) на тај узвик расплину се у широк, туп осмех. Он подиже руку, протрља њоме чело, затресе чупавом главом, па као решен на све, коракну двапут напред и – нагло прасну у смех, не гласан, него таласав, дуг, срећан, од кога се заљуља сва његов одебљала телесина, а мâле му се очи скупише. Готово се и половина публике стала смејати на ову представу; двадесеторо људи је и запљескало. Озбиљна публика се мрко згледала, али све то не потраја дуже од пола минута. Одједном на естраду истрча Липутин са својом редарском траком, у пратњи двојице слугу; они пажљиво узеше капетана под руку, а Липутин му нешто прошапута. Капетан се стушти и промрмља: »Е па добро, кад је тако« – махну руком, окрену публици огромна леђа и нестаде га са пратиоцима. Али тренут доцније Липутин опет скочи на естраду. На уснама му беше један од његових најслађих осмеха који некако подсећа на сирће са шећером, а у руци лист хартије за писање. Ситним али брзим корацима он приђе предњој ивици естраде.

– Господо – рече публици – из непажње десио се комичан неспоразум, који је сад отклоњен; али ја сам примио на себе поруку једног од локалних наших стихотвораца, поруку с надом, и његову молбу, дубоку, пуну поштовања молбу... Дубоко прожет хуманим и узвишеним сврхама... без обзира на изглед... оном истом сврхом која је и нас све сјединила... утрти сузе сиромашних образованих девојака из наше губерније... тај господин, то јест, хоћу рећи, тај овдашњи песник... са жељом да очува инкогнито... веома би желео да види да се његова песма рецитује пре почетка бала... то јест, хтео сам рећи, пре предавања. Премда ова песма не улази у програм... јер је тек пре пола часа пријављена... али нама – (којим

»нама«? ја овај збуњени и испрекидани говор бележим од речи до речи) – нама се учинило да бисмо према видној наивности осећања, спојеног са такође видном веселошћу, те стихове могли прочитати, то јест не као нешто озбиљно, него као нешто пригодно за свечаност... пригодно идеји... Утолико пре што је то свега неколико редака... и хтео сам љубазну публику да молим за допуштење...

– Читајте! – закреча глас на крају дворане.

– Дакле, да читам?

– Читајте, читајте! – одјекну много гласова.

– Прочитаћу, са одобрњем публике – опет се Липутин насмеши оним истим шећерним осмехом.

Изгледало је, међутим, као да се ипак не може да одлучи; а мени се учинило још и да је узбуђен. И поред све своје дрскости, овакви људи се ипак спотичу. Уосталом, данашњи семинарист се не би спотакао, но Липутин још припадаше људима старог друштва.

– Унапред напомињем, то јест част ми је унапред напоменути да ово није нека ода, какве су некад писане за свечане прилике; него је ово готово, тако рећи, пошалица, али са несумњивом осећајношћу спојеном с несташном веселошћу и, тако рећи, са најреалнијом истином.

– Читај, Читај!

Липутин отвори лист. Разуме се, нико га не би могао ни задржати. Уз то, он се појавио са редарском траком... Звучним гласом, дакле, он издекламова:

– Отачаственој гувернанти овдашњег места, од пригодног песника са ове свечаности.

Здраво, здраво, гувернанта!
Васпитачу од заната!
Весели се и ликуј!
Било да си старог кова
ил' напредна, ко Сандова,
свеједно је, сад ликуј!

– Па то је Лебјаткин! Богами, Лебјаткин, и нико други! – одазва се неколико гласова. Разлеже се смех, а и тапшање, мада не тако многобројно.

Учиш туђе балавчиће,
девојчице, дечачиће,

по француски, уз буквар,
а вољна си намигнути,
готова си да те узме
макар какав и звонар.
– Ура! Ура! живео!
Али у нашем веку овом
с реформама и обновом –
не узе те ни звонар.
Требаће ти, госпођице,
неке мале и парице –
ил' ћеш опет за буквар.
– Сасвим, сасвим тако! Ето то је реализам: без »парице« ни корака!
Ал' кад данас играјући,
ми збирамо капитал,
и спремамо, певајући,
теби мираз, дар и тал –
шаљемо те до сто врага,
да не видиш овог прага.

Али била старог кова
ил' напредна ко Сандова,
свеједно је, сада, чуј:
с миразом си гувернанта,
пљуни на све, па ликуј!

Признајем, својим ушима нисам веровао. Ово је тако очита дрскост да се Липутину не може опростити чак ни на рачун глупости. А Липутин и није глуп. Намера је јасна, бар за мене: журе се да изазову нереде. Неколико стихова ове идиотске песме, на пример последњи, такви су да нема глупости којом би се могли оправдати. Липутин, како изгледа, и сам осећа да је далеко забраздио кад се примио да изведе ово јуначко дело; због своје смелости, он некако паде из седла и оста не силазећи са естраде, као да има још нешто да дода. Извесно је мислио да ће ово испасти друкчије, али, ето, чак и гомила неких безобразника који су за време његовог испада пљескали

сад, баш као да су и они из седла испали, нагло заћуташе. Најглупље је што су многи од њих патетично схватили овај испад; дакле, не као сатиру, него као реалну истину о гувернантама, схватили то као какву песму са извесним правцем. Претерана слобода ове песме зграну ипак и њих. што се тиче остале публике – цела је дворана била не само скандализована него и очевидно уврећена. Не варам се кад кажем да је утисак био такав. Јулија Михаиловна је доцније причала како је још само један трен био потребан па да падне у несвест. Један од најчеститијих старина дохвати своју стару и обоје изиђоше из дворане праћени узнемиреним погледима целог скупа. Ко зна, можда би овај пример примамио још неколицину да оду да се баш у тај мах на естради не појави сам Кармазинов, у фраку са белом машном и са књижицом у руци. Јулија Михаиловна баци на њ усхићен поглед, као на избавитеља... Ја сам већ био иза кулиса: требало ми је да неминовно видим Липутина.

– То сте ви намерно учинили! – рекох, хватајући га љутито за руку.

– Богами, нисам ни помислио! – пресамити се он одмах; и поче да лаже и да се претвара како је несрећан због тога. – Песмицу су ми малочас донели и ја сам помислио да ће, као занимљива шала...

– Нисте ви то помислили. Ваљда мислите да је то неспретно блебетање без духа занимљива шала?

– Да, мислим.

– Ви просто лажете; и уопште вам то сад нису донели. Ви лично саставили сте ту ствар заједно с Лебјаткином, можда још јуче, и све то ради скандала. Последњи стих несумњиво је ваш; а и оно о звонару. Зашто је Лебјаткин био у фраку? Значи, ви сте га припремали и да чита, само што се он опио, па му нисте дали.

Липутин ме погледа хладно и заједљиво.

– А шта се то вас тиче? – упита он одједном чудновато мирно.

– Како шта? Па и ви носите ову траку... Где је Петар Степанович?

– Не знам, овде негде; а зашто?

– А зашто? Па зато што вас ја сад видим све скроз. То је просто завера против Јулије Михаиловне, да бисте скандализовали...

Липутин ме опет погледа искоса:

– Ама шта се то вас тиче? – исклиби се он, слеже раменима и уклони се.

Као да ме полио водом. Оправдавају се све моје сумње. А ја се надао

да се варам! шта да чиним? Помислио сам да се посаветујем са Степаном Трофимовичем, али он стоји пред огледалом, огледа разне осмејке и непрестано погледа хартију са својим прибелешкама. Он треба да изиђе одмах после Кармазинова, па већ није у стању са мном да разговара. Да отрчим до Јулије Михаиловне? Али још је рано за то: њој је потребна још мало јача поука да се излечи од уверења да је »окружена« и да јој је цео свет »фанатично одан«. Не би ми она ни поверовала и сматрала би ме за човека који пати од привиђења. А и како би могла она сад и овде помоћи? »Ех«, помислим ја, »па мене се све то и не тиче! кад се започне, скинућу траку и отићи кући.« Управо тако сам помислио: »кад се започне« – то памтим.

Али ваља саслушати Кармазинова. Још последњи пут се осврнем на кулисе и опазим да се туда мува доста људи којима није ту место; има и жена. Улази се и излази. »Иза кулиса« – то је доста узан простор, добро одвојен од публике завесом, а позади је ходницима направљена веза са осталим собама. Овде наши предавачи чекају на свој ред. Но у овај мах мене особито зачуди лектор који је долазио на ред после Степана Трофимовича. И он нека врста професора (ја ни данас не знам тачно ко је и шта је он) који је после неког студентског догађаја добровољно оставио школу и из неког узрока допутовао у наш град; али тек пре неколико дана. И њега су препоручили Јулији Михаиловној, а она га примила љубазно. Сад знам да је код ње био свега једне вечери пре предавања и да је цело то вече ћутао, двосмислено се осмејкивао на шале и тон друштва око домаћице и да је својим надменим и у исти мах до страшљивости потиштеним држањем на сваког учинио непријатан утисак. Сама Јулија Михаиловна га је врбовала за предавача на вечери. Сад је ходао тамо-овамо и, као и Степан Трофимович, шапутао за себе, али гледао у земљу а не у огледало. Осмех није удешавао, мада се често и грубо смејао. Јасно је било да се ни с њим не може говорити. Малог раста, на изглед око четрдесет година, ћелав, гола темена, са проседом брадицом, био је лепо одевен; али је најзанимљивије што је при сваком обрту у ходу подизао десну песницу, узмахивао њом изнад главе и нагло је спуштао доле као да неког свог противника у прах мрви. Понављао је то сваког часа. Мени је било мучно. Брзо отрчим да слушам Кармазинова.

III

Двораном је опет лебдело нешто непријатно. Да кажем одмах: ја се клањам величини генија, али зашто господа наши генији, на крају својих славних дана, раде понекад сасвим као мала децà? И кад је неко Кармазинов и излази са важношћу као да га прате петорица коморника? – како може једним писменим саставом читав један сат задржати пажњу публике као што је наша? Уопште, запазио сам да чак ни геније у јавном, лаком књижевном предавању не може да публику забавља собом дуже од двадесет минута. Додуше, појаву великог генија наша је публика дочекала с највећим поштовањем: чак и најстрожи старци показаше допадање и радозналост, а даме чак и неко одушевљење. Аплаузи, при свем том, беху кратки и некако не баш пријатељски, збуњени. У последњим редовима чак не би ни једног испада, све до тренутка док господин Кармазинов није проговорио; но ни тада се не деси ништа особито ружно, осим што се осетила као нека недоумица. Већ сам и раније поменуо да је његов глас био сувише пискав, чак нешто »женски«, уз то се одликовао правим отменим племићким врскањем. Тек што је изустио неколико реци, кад одједанпут неко тамо узе себи слободу да се гласно насмеје – вероватно какав неискусан глупан који још није видео ништа из великог света, а патио је још од урођене смешљивости. Али није ту било никакве демонстрације; напротив, будали шиштањем даваху знак да ћути и он пропаде. И, ето, сад је господин Кармазинов китњасто и нијансирано изјављивао да он »испрва није ни за шта на свету хтео пристати да чита«; (та изјава била је баш врло потребна)! »јер, каже, има редова који толико потичу из срца да се једва могу исказати, и да се таква светиња управо и не може износити пред јавност«; (па зашто је онда износи?). »Али кад је већ умољен, он их, ето, износи и, осим тога, како он уједно сад и перо оставља заувек и заклео се да ни по коју цену и никад ништа више не чита публици, то ће дакле, само изузетно прочитати јавно ову своју последњу стварчицу« итд., све налик на то.

Но то још није било ништа страшно; (ко не зна за ауторске предговоре!). Напомињем све ово зато да бих подсетио да поред слабог образовања наше публике, и поред раздражљивости у последњим њеним редовима, да су већ и ове речи ауторове могле нарочито утицати. Зар, дакле, не би било боље да је прочитао неку малу новелу, неку малу причицу, какве је некад писао, то јест доста рецкасте и гиздаве, али ипак и оштроумне. Тиме би било све спашено. Али није тако било суђено! Започе

мудровање! Боже, чега све ту није било! Могу рећи слободно: и престоничка публика би се забезекнула, а тек наша! Замислите, два штампана табака врло усиљеног нагваждања и сасвим излишног брбљања, и, да још додам, господин је читао некако као да с висине погиње главу, чисто као из милости тако да је испало и увредљиво за нашу публику. Тема...[253] али ко би разумео ту његову тему! То је био извештај о некаквим утисцима, о некаквим успоменама. Али откуда? О чему? – Ма колико да су се набирала наша губернијска цела, ни прву половину читања нисмо могли сварити, те тако смо другу слушали тек само из учтивости. Истина говорено је ту много о љубави, о генијевој љубави према некој особи, али, право да кажем, то је испало некако незгодно. Уз омалену, дебељушну фигурицу генијалног писца, некако, у мојим очима бар није пристајало причати о свом првом пољупцу. И, што је такође било непријатно, ти пољупци некако нису били као код осталих смртника. Свуд унаоколо неминовно расте нека жутиловина, неминовно жутиловина, или некаква друга трава, о којој треба у ботаници тражити обавештења. Уз то, небо има некакав љубичаст одсјај, који, дабогме, нико од смртних никад није опазио, односно видео је сваки, али сваки није умео да запази, »а ја сам«, каже, »запазио и описујем то сад вама, глупацима, као нешто најобичније«. Дрво под којим интересантан пар седи неминовно мора да има наранџасту боју. Седе они тако, негде тамо у Немачкој, кад одједанпут, виде Помпеја, или Касија, уочи борбе, и њих обоје прожима језа од ушићења. Некаква русалка запишта у жбуну. Глук, у некој трстици, засвира на виолини. Ствар коју је свирао зове се *en toutes lettres*,[254] али ником није позната, те би требало због тога загледати у музички речник. Међутим, магла се усковитла, усковитла, тако да је пре личила на милион јастука него на маглу. И одмах све ишчезну и велики песник пође у зимски дан, али при пролетњој југовини, преко Волге. Две и по странице прелажења преко реке; ипак најзад пропаде у просек леда. Гениje тоне – мислите, потонуо је! Ни помислити! Све је то било само зато да би, кад је већ сасвим потонуо и почео грцати, пред њим заблистао мали, мајушни комадић леда, колико зрнце, али чист и провидан »као замрзнута суза«; а у том комадићу леда огледнула се Немачка, или, боље рећи, немачко небо, а треперења у дугиним бојама подсетила су га на ону сузу која се »сећаш ли се, окрунила из очију твојих онда кад смо седели под смарагдовим дрветом, а ти си радосно узвикнула: 'Нема греха!' Да, рекох ја кроз сузе, али ако је тако, онда нема ни праведника. Ми заплакасмо и растасмо се занавек.« Она оде некуд на морску обалу, а он у некакву пећину; и сад се он спушта, спушта,

три године се спушта под Сухареву кулу у Москви, и одједанпут, у самим недрима земљаним, у пећини, налази жижак, а испред жишка испосника. Испосник се моли богу. Геније се приљуби уз мали прозор са решетком и одједном зачу уздах. Мислите да је то испосник уздахнуо? Много је стало генију до вашег испосника! Није, него, просто-напросто, уздах га је подсетио на њен први уздах од пре тридесет година, »кад смо, сећаш ли се, у Немачкој, седели под дрветом од ахата, а ти ми рече: »Нашто волети? Погледај, наоколо су цветови окер жути, и ја волим, али ће нестати окер жутог, и ја ћу престати да волим. Ту се опет заковитла магла, појави се Хофман, русалка одзвижда нешто од Шорена и одједанпут, из магле, изнад римских кровова, појави се Анк-Марције са ловоровим венцем. жмарци одушевљења прођоше нам низ леђа и ми се заувек растадосмо«, итд. итд.

Речју, можда ја ово не преносим, нити умем пренети како треба, али је смисао брбљања био баш овакав. И, напослетку, каква је то зазорна страст код наших великих умова за каламбуре и игре речи у вишем смислу литерарном! Велики европски филозоф, велики научник, проналазач, радник, мученик – сви ти трудбеници и људи под бременом, сви су они за нашег руског великог генија нешто слично кувару у његовој кухињи. Он је господин, а они му се јављају с капом у руци и очекују заповести. Истина, он се и Русији охоло подсмева и ништа му није милије него да пред великим умовима у Европи објави банкротство Русије у сваком погледу, али што се њега лично тиче – он, он се узвисио и изнад тих великих европских умова! Сви су они само градиво за његове каламбуре. Он узима туђу идеју, уплиће у њу антитезу и каламбур је готов. Има греха, нема греха; истине нема, праведника нема; атеизам, дарвинизам, московска звона; Рим, ловор... Али он и не верује у ловор!... Ту сад долази прописни наступ бајроновске суморности, или гримаса као у Хајнеа, нешто као код Печорина – и машина полази, већ, звижди и... »Него, уосталом, похвалите ме, то ја силно волим! Ја сам тек само онако рекао да перо остављам; почекајте, додијавађу вам ја још триста пута, уморићете се читајући!«

Разуме се, није се баш сасвим глатко свршило; али је зло што се тако започело. Већ одавно се чуло струшкање ногама, шмркање, кашљање и све оно што на књижевним читањима бива кад књижевник, па био он ко био, задржава публику више од двадесет пет минута. Али генијални писац ништа није запажао. Он је настављао своје врскање и нагваждање, он је и даље знао да за публику не зна, те тако све стаде обузимати нека неверица. Изненадно, из последњих редова, зачу се један усамљен, али звонак глас: – Боже, ала је ово глупост!

То му излете нехотице и, уверен сам, без жеље да демонстрира. Просто, човек се заморио. Али господин Кармазинов застаде мало, погледа по публици подсмешљиво, па одмах, са отменим држањем увређеног дворанина, заврска:

– Изгледа, господо, да сам вам прилично досадио?

У томе је баш и била грешка што је о томе проговорио; кад се тако изазива да се добије одговор, самим тим се свакој фукари даје могућност да одговори, и, тако рећи, с правом. А да се говорник уздржао, они би шмркали, шмркали, па би некако на томе и прошло... Можда се аутор, у одговор на своје питање, надао аплаузу, али аплауз се не осу; напротив, сва се публика некако као уплаши, згрчи и ућута.

– Ви никад нисте видели Анк-Марција, то је све стил – одјекну одједном један глас, надражен и некако болесно осетљив.

– Тачно – прихвати одмах други глас – данас се не зна за привиђења, него за природне науке. Упознајте се са природним наукама.

– Господо, таквим оценама најмање сам се надао! – веома се зачуди Кармазинов. Велики геније се у Карлсруеу сасвим одвикао од отаџбине.

– У наше доба је срамота учити томе слично. Као да свет стоји на три рибе – одједном заторока глас неке девојке. – Ви се, Кармазинове, нисте могли спуштати у пећину аскета. А и ко сад о аскетима говори?

– Господо, мене највише чуди што је све то узето тако озбиљно. Уосталом... уосталом... имате потпуно право. Реалну истину нико не цени више него ја.

Мада се иронично осмехивао, био је ипак запрепашћен. Лице му је, међутим, говорило: »Нисам ја такав како ви мислите; ја сам на вашој страни; само ме похвалите, што више ме хвалите, ја то силно волим!...«

– Господо – повика он најзад, већ сасвим увређен – ја видим да моја јадна мала поема није погодила где треба. А и ја сам, чини ми се, нисам погодио како треба.

– Гађао у врану, па погодио краву – викну из свег гласа некакав лудак, мора бити пијан, на кога, разуме се, не треба ни обраћати пажњу. Додуше, разлеже се безобзиран смех.

– У краву, рекосте – одмах прихвати Кармазинов. Глас му је бивао све пискавији. – Допуштам себи, господо, да се уздржим од говора о вранама и кравама. Ја и сувише ценим сваку публику да бих себи допустио ма и безазлена упоређења; али ја сам мислио да...

– Ипак, поштовани господине, не би баш требало да се... тако много... – повика неко из последњих редова.

– ... ја сам мислио да ћу, при растанку од пера и од читалаца, бити саслушан...

– Да, да, ми желимо да вас чујемо, желимо! – одекну најзад неколико охрабрених гласова из првих редова.

– Читајте, читајте! – прихвати неколико одушевљених женских гласова; и једва једном оте се аплауз, додуше овлашно и ретко. Кармазинов се осмехну једном страном усана и устаде с места.

– Верујте, Кармазинове – одједном се из дубине дворане зачу свеж, млад глас. Био је то глас врло младог наставника из једне школе у срезу, дивног младића, мирног и племенитог, који је одскора наш гост. Он устаде са свог места. – Господине Кармазинове, кад бих ја имао срећу да заволим тако како сте нам ви сад описали љубав, ја своју љубав збиља не бих уносио у рад намењен јавном читању...

Младић поцрвене, сав.

– Господо! – повика Кармазинов – ја сам свршио. Изостављам свршетак поеме и уклањам се. Али допустите ми да прочитам још само шест завршених редова:

»Да, пријатељу читаоче, због Бога!« поче он одмах да чита из рукописа, и више не седе у наслоњачу. »Због Бога, читаоче, ја се баш много и не старам да наш растанак буде пријатељски: збиља, зашто бих те узнемиравао? И куди ме и грди колико хоћеш ако ти то чини ма какво задовољство. Али најбоље би било да један другог заувек заборавимо. И баш кад би и сви ви, читаоци, одједном постали толико добри да ме на коленима и са сузама молите: 'Пиши, ох, пиши, Кармазинове, нас ради – отаџбине ради, потомства ради, ловорових венаца радити', ја бих вам и тада одговорио, разуме се, уз велику захвалност, скромно: 'Више не, доста смо се узајамно трудили и мучили, драги моји сународници, Mercі! време је да пођемо сваки својим путем! Mercі, Mercі, Mercі'!«

Кармазинов се церемонијално поклони и, сав црвен, као обарен, оде иза кулиса.

– Баш ти нико неће пасти на колена! Да чудне фантазије!

– Ала је то самољубље!

– То је само хумор – поправи неко мало разложнији.

– Спашавајте нас од вашег хумора.

– Зачело, ово је била дрскост, господо.

– Бар је свршио!

– Их, баш се намучисмо!

Али све ове неуљудне узвике из последњих редова (уосталом, не само из последњих) загуши тапшање другог делà публике. Кармазинова су изазивали. Неколико госпођа, са Јулијом Михаиловном и предводниковицом на челу, окупи се на естради. У рукама Јулије Михаиловне нашао се скупоцен ловоров венац на јастучету од белог сомота, а на другом јастучету венац од свежих ружа.

– Ловори – изусти Кармазинов с танким и мало заједљивим осмехом; – ја сам тронут, разуме се, и са живим осећањем примам овај венац, раније припремљен, али још неувео; но уверавам вас *mesdames*, ја сам одједанпут постао толики реалист да сматрам да у наше доба ловор много више вреди у рукама вештог кувара него у мојим.

– Па кувар је користан – повика онај семинарист са »седнице« код Виргинског.

Ред се у неколико поремети. Са многих столица скочише гости да виде обред са ловоровим венцем.

– Ја бих још три сребрника додао за кувара – прихвати други глас звонко, и чак и сувише звонко, тврдоглаво звонко.

– И ја.

– И ја.

– Ама, има ли овде бифеа?

– Господо, ово је проста превара.

Уосталом, ваља признати да су се ова разобручена господа гости још увек веома бојали чиновника, па и надзорника који је био у дворани. За десетак минута сви се опет којекако понамешташе, али дотадашњи поредак више се не поврати. И тако баш у том започетом хаосу дође ред на сиромаха Степана Трофимовича.

IV

Међутим, ја сам још једном отрчао до њега иза кулиса и успео да га, онаквог ван себе, опоменем да су, како ми се чини, све жице попрскале и да ће бити боље за њега да се и не појављује него да се одмах одвезе кући; и нека се оправда макар и колерином; и да бих ја радо скинуо своју траку и пошао с њим. Али баш у тај мах он беше пошао на естраду; стаде, охоло ме одмери од главе до пете, и свечано рече:

– По чему ви, господине, мислите да сам ја у стању да учиним такву нискост?

Уклоних се. Уверен сам био, као у двапут два, да се он без катастрофе неће вратити. Међутим, како сам ту стајао сасвим утучен, испред мене промаче опет фигура оног дошљака професора, чији је ред био после Степана Трофимовича и који је малочас једнако песницу дизао увис и с великим размахом спуштао. Он је још једнако ходао горе-доле, удубљен у себе, и мрмљао нешто себи под нос, уз осмех змијски лукав али победнички охол. Ја некако и нехотице (нешто ме подстаче) прићем и њему.

– Знате – рекох – судећи по многим припремама, ако предавач држи публику дуже од двадесет минута, она га већ више не слуша. Не знам да је каква знаменитост, па не може пола часа да издржи...

Он нагло застаде и некако сав чисто зацепта од увређености. На лицу му се показа бескрајна охолост.

– Будите спокојни – промрмља он презриво и прође мимо мене.

Тог тренутка у дворани одјекну глас Степана Трофимовича.

»Ех, не било вас свих!« – помислих и отрчах у дворану.

Још се неред није стишао, а Степан Трофимович седе у фотељу. Из предњих редова дочекаше га очевидно зловољни погледи. (У последње време у клубу га однекуд више нису волели и много мање га поштовали него пре.) Уосталом, већ и то је било рђаво што публику нису утишавали. Ја сам још од јуче имао једну чудновату идеју: све ми се чинило да ће га извиждати чим се појави. Међутим, нису га одмах ни опазили – због оно нешто заосталог нереда. Али чему се могао надати овај човек кад су се већ и према Кармазинову онако понашали? Био је блед: десет година није излазио пред публику. По узбуђењу и свему што сам о њему знао, јасно ми је било да он сам на свој данашњи излазак на естраду гледа као на одлуку своје судбине, или тако нешто. Ето, зато сам се бојао! Драг ми је био тај човек! И шта сам осећао кад је отворио уста и кад чух његову прву

реченицу!

– Господо! – рече он одмах, као спреман на све, а у исти мах готово изгубљеним гласом: – Госпођо! Још јутрос преда мном је стајао један од оних овде растураних и кажњивих листића и ја сам се стотину пута питао: »Где је његова тајна?«

Одједном се цела дворана утиша; сви погледи, неки и преплашени, њему се окретоше. Не треба напомињати да је од прве речи умео да придобије пажњу. Чак се и иза кулиса промолише неке главе; Липутин и Љамшин су жудно ослушкивали. Јулија Михаиловна махну руком на мене:

– Задржите га, по сваку цену га задржите! – прошапута она у страху.

Ја само слегох раменима; може ли се задржати човек решен? Авај, разумео сам га.

– Аха, о прогласима! – зачу се шапат у публици; покрену се цела дворана.

– Господо! Ја сам ту тајну открио. Цела тајна њихова ефекта лежи у њиховој глупости! (Њему су севале очи.) Да, господо, да је то глупост намерно смишљена, учињена с рачуном, преваре ради, о, то би још било генијално! Али ваља према њима бити потпуно правичан! Нису они учнили ништа, никакву превару нису смислили! Него је то сасвим нага, сасвим простодушна, сасвим плитка, најчистија глупост – *c'est la bêtise dans son essence la plus pure, quelque chose comme un simple chimique*.[255] Да је за трунчицу паметније казано то што се хтело рећи, свако би одмах увидео сву ништавност те просте глупости. А овако сви застају у неверици! »Не може бити да је ту само то«, вели свако; и тражи тајну, види тајну, хоће да је прочита између редова – ефект је тим постигнут. Тако славну награду глупост још никад није добила, мада ју је и иначе врло често заслуживала... Јер, *en paranthèse*,[256] глупост, као и највећи генији, подједнако су корисни судбини човечанства.

– Каламбури из четрдесетих година! – зачу се нечији, уосталом, врло смеран глас; али одмах као да се све за њим руши; настаде граја и вика.

– Господо, ура! Предлажем да се пије у здравље глупости! – повика Степан Трофимович, већ у потпуном забораву, као изазивајући дворану.

Притрчах му под изговором да му наспем воде у чашу.

– Оставите се, Степане Трофимовичу! Јулија Михаиловна моли...

– Не, него ви оставите мене, залудни младићу! – одсече се на ме из свега гласа. Ја побегох.

– *Messieurs*[257] – настави он – нашто узбуђење, нашто та вика и незадовољство? Ја долазим с маслиновом гранчицом. Приносим последњу реч, јер у овој ствари ја имам последњу реч – ми ћемо се помирити.

– Доле! – викали су једни.

– Мир! Пустите га да говори – викала је друга половина. Нарочито се узбудио млади наставник, који, кад се једном осмелио да говори, сад већ као да више није могао да се уздржи.

– *Messieurs*, последња реч у овој ствари – то је општи опроштај. Ја, преживео старац, изјављујем свечано да дах живота веје као и пре и да жива снага у нараштају није усахнула. И ентузијазам данашње омладине чист је и светао као и у наше доба. Створило се само једно: промењени су смерови, једна лепота замењена другом! Сав је неспоразум само у овоме, шта је лепше: Шекспир или чизма, Рафаёл или пе́тролеј!

– То је клевета!

– Питања која компромитују!

– *Agent-provocateur*.[258]

– А ја изјављујем – цикну Степан Трофимович у последњем степену беса – ја изјављујем да Шекспир и Рафаёл стоје изнад ослобођења сељака, изнад народности, изнад херније, готово изнад целог човечанства, јер су они већ плод, прави плод целог човечанства, и можда, највиши плод, какав само може да буде! Облик лепоте је тим домашен и без тог домашаја ја, можда, не бих пристао ни да живим... О, боже! – он пљесну рукама – пре десет година, у Петрограду, исто сам ово повикао са естраде, сасвим ово исто, истим речима и исто као ови сад ни они тада нису ништа разумели; смејали су се и шиштали као и сад овде. Тесногруди људи, шта вам недостаје па да ме разумете? Да ли ви знате, да ли знате да човечанство може живети и без Енглеза, може, и без Немачке, без Руса поготову може, без хлеба може, једино, једино без лепоте не може, ни трена, јер иначе нема се куд на овом свету! Све је тајна ту, сва историја ту! Ни сама наука не може ни тренутка опстати без лепоте – знате ли то ви, подсмевачи! – претворило би се све у измећарство! Ни чепа не бисте више измислили!... Не допуштам! – бесмислено викну он на свршетку и свом снагом удари песницом по столу.

Док је он цичао без смисла и без везе, настао је неред и у дворани. Многи скочише с места, неки поврвеше ближе естради. Уопште, све се ово десило брже него што сам описао и него што би се успело да се поврати ред. Може бити, уосталом, да се то није ни хтело.

– Добро је вама готованима, мазе једне! – продера се онај семинарист, крај саме естраде, и са задовољством искези зубе на Степана Трофимовича. Овај то опази и прискочи на саму ивицу естраде:

– Зар нисам ја, ја овог часа изјавио да је у младом нараштају ентузијазам чист и светао као што је и пре био и да тај нараштај пропада само зато што се вара у облицима лепоте! Мало вам је? А кад се узме да то проглашава један увређен и убијен отац, може ли се, о, ви, тесногруди људи, више уздићи у непристрасности и зашто, зашто нећете да се умирите?...

И одједанпут заплака хистерично. Прстима је брисао проливене сузе. Од плача су му се тресла рамена и груди. Заборави све на свету...

Публику обузе прави страх, готово сви устадоше. И Јулија Михаиловна брзо скочи, узе мужа за руку и подиже га с фотеље. Направи се ненадмашан скандал.

– Степане Трофимовичу! – продера се семинарист радосно. – Овде по граду и околини тумара сад Фећка робијаш, бегунац с робије. Краде и пљачка; ту скоро извршио је још и ново убиство. Допустите да вас запитам да га нисте ви дали пре петнаест година у регруте ради отплате дуга на картама, то јест, напросто, да га нисте ви на картама проиграли, реците, би ли он допао робије? Би ли убијао, као ево сад, у борби за опстанак? шта ћете на то рећи, господине естето?

Одричем се описивања сцене која сад настаде. Прво загрме буран пљесак. Нису пљескали сви, него једна петина, рецимо, али су пљескали помамно. Сва остала публика нагрну вратима, али како се публика што пљеска једнако тискала напред према естради, створи се општа пометња. Госпође су узвикивале, неколико девојака је плакало и молило да се иде кући. Лемпке је стајао на свом месту, обазирао се често и чудно. Јулија Михаиловна се изгуби сасвим – први пут откако је на свом попришту, што се тиче Степана Трофимовича, он како изгледа, у први мах беше стварно пригушен семинаристовим говором; али затим подиже обе руке, као да их шири над публиком, и повика:

– Отресам прах с ногу мојих и проклињем... То је крај... крај...

И окрете се, па машући и претећи рукама, отрча иза кулиса.

– Он је увредио друштво... Верховенског! – заурлаше помамници. Чак хтедоше појурити за њим у гоњење и тешко би их било спречити у том, бар у овом тренутку, кад одједанпут, потпуна катастрофа, као бомба, загрме над скупом и прште посред њега: трећи предавач онај манијак што је иза кулиса

стално махао песницом, наједном излете са сцену.

Изгледао је одлучно као лудак. Са широким победничким осмехом и пун бескрајног самоуверења, посматрао је усталасану дворану и, како изгледа, радовао се нереду. Нимало га није бунило што ће морати да говори у оваквом метежу; напротив; очевидно је било да га то радује. И то тако очевидно да одмах скрете пажњу на себе.

– Зар још нешто? – зачуше се питања; – још неко? Пст! Шта хоће овај да каже?

– Господо! – из све снаге повика манијак, стајао је на самој ивици естраде, а глас му је био готово онако женски пискав као у Кармазинова, само без племићког врскања.

– Господо! Пре двадесет година, уочи рата са пола Европе, Русија је била идеал свих титуларних и тајних саветника. Књижевност је била у служби цензуре, на универзитетима се предавала шагистика,[259] војска се претворила у балет, а народ је плаћао порез и ћутао под кнутом крјепосног права. Патриотизам се претворио у очерупавање; мито се узимало од живих и мртвих. Који нису узимали мито, сматрани су за побуњенике, јер су реметили хармонију. За потребе реда истребљаване су брезове шуме.[260] Европа је дрхтала... Али Русија, кроз цео свој хиљадугодишњи глупи живот, још никад није досегла до оваквог срама...

Он подиже песницу, зането и с претњом машући њоме изнад главе, па је одједном спусти јаросно као да хоће у прах да смрви противника. Помамна вика разлеже се са свих страна, груну заглушан пљесак. Пљескала је готово цела дворана; повели се и најневинији; Русија је обешчашћивана свенародно и јавно – зар би могао ту неко урлати од одушевљења?

– Е, ово беше добро! То вреди! Ура! То, разуме се, није естетика!

Манијак настави у одушевљењу:

– Од тог доба прошло је двадесет година. Универзитети су отворени и умножени. »Десно-лево« претворило се у легенду; хиљаде официра недостаје до потпуног броја, железнице су прогутале све капитале и Русију измрежале као паучина, те ће се кроз петнаест година можда моћи некуд и отпутовати. Мостови сагоревају само ретко, а градови се подижу правилно, по утврђеном реду, у сезони пожара. У судовима се изричу Соломонове пресуде, а поротне судије узимају мито само у борби за живот, кад већ умиру од глади. Робови-сељаци ослобођени су и туку се сад међусобно, уместо некадашњих поседника који су их ударали розгама. У интересу буџета пију се читава мора и океани вотке а у Новгороду, према

старовремској и расходованој цркви Свете Софије, свечано је уздигнута колосална бронзана лопта, за спомен на хиљадугодишњи нерад, глупост и мрак, који су сад већ прошлост. А Европа се мргоди и опет се врпољи... Петнаест година реформама! Међутим, Русија још никад, чак ни у најгротескнијим епохама свог глупог опстанка и простоте, није долазила до...

Последње речи, због буке у гомили, нису се чуле. Видело се како он опет подиже руку и још једном је победнички спусти. Одушевљење пређе границе: викало се, драло, лупало у дланове, чак и по неке госпође су викале: »Доста! Ништа боље нећете рећи!« Били су као пијани. Говорник их је очима заокружавао и као да се топио у својој слави. Ја сам летимице спазио како Лемпке неисказано узбуђен, нешто неком наређује. Јулија Михаиловна, сва бледа, журно рече нешто кнезу који јој је притчао... Али у том тренутку читава гомила људи, око шесторица њих, више или мање званичних лица, јурнуше из кулиса на естраду, шчепаше говорника и одвукоше га натраг. Не разумем како им се могао отети, али им се отео, поново прискочио к самој ивици и стигао још да викне што може јаче, опет машући песницом:

– Али још никад Русија није дошла...

Опет су га шчепали и повукли. Видео сам како можда петнаесторица људи јурнуше да га ослободе, али не преко естраде, него са стране, рушећи слабу ограду, која се најзад и сруши... Затим сам видео, и својим очима нисам веровао, како одједном однекуд на естраду испаде студенткиња (рођака Виргинског) с оним истим својим смотуљком под мишком, у истом оном оделу, исто онако црвена, исто онако подоста ухрањена, са две-три жене око себе, двојицом-тројицом људи, и у пратњи свог смртног непријатеља гимназисте. Успео сам да чујем и фразу:

»Господо ја сам дошла да вас обавестим о патњама несрећних студената, да бисмо их свуда где их има покренули на заједнички протест...«

Уто побегох. Траку сакрих у џеп и споредним ходницима, које сам већ познавао, изиђох из куће на улицу, па разуме се пре свега, право Степану Трофимовичу.

ДРУГА ГЛАВА

СВРШЕТАК СВЕЧАНОСТИ

I

Он ме не прими. Затворио се и писао. На моје поновно куцање и позив, кроз затворена врата ми одговори:

– Пријатељу мој, ја сам све свршио, ко може од мене више тражити?

– Ништа ви нисте свршили, него сте само помогли да се све сруши. Ако бога знате, Степане Трофимовичу, само без каламбура! Отварајте! Ваља предузети мере, још могу доћи до вас да вам увреду нанесу...

Мислио сам да могу с правом бити особито строг, па и заповедан. Стрепео сам да он не предузме нешто још глупље. Али колико сам се зачудио кад сам наишао на необичну чврстину код њега:

– Онда бар не вређајте ме прво ви сами! Хвала вам на свему, за све што сте ми досад били и чинили, али, понављам: ја сам с људима све свршио, с добрима и са рђавима. Пишем писмо Дарји Павловној, коју сам досад тако неопростиво заборављао. Сутра га однесите, ако хоћете, а сада *Merci*.

– Степане Трофимовичу, верујте ми, ствар је озбиљнија него што мислите. Ви мислите да сте неког тамо смрвили, као празно стакло! (О, био сам груб и неуљудан; помињен то са огорчењем.) Дарји Павловној просто немате зашто да пишете... и где ћете сад без мене? Шта ћете смислити у практичном животу? Ви извесно још нешто намеравате? А само ћете још једном себе упропастити ако још нешто намеравате!...

Он устаде и приђе вратима.

– Ви сте само мало времена општили с њима, а заразили сте се већ и њиховим језиком и њиховим тоном. *Dieu vous pardonne, mon ami, et Dieu vous garde*.[261] Но ја сам одувек запажао код вас неке зачетке ваљаности, а ви ћете се, можда, још и предомислити – *après le temps*,[262] разуме се, као и сви ми Руси. што се тиче ваше напомене о мојој непрактичности, рећи ћу вам једну своју давнашњу мисао: код нас у Русији огроман број људи само то и ради: да најбешње и особито нападно лети као мува и напада туђу непрактичност и њоме оптужује све и сваког, једино не себе. *Cher*, сетите се да сам ја узбуђен и не мучите ме. Још једанпут *Merci* за све и растанимо се један с другим као Кармазинов с јавношћу, дакле, заборавимо један другог што може бити великодушније. Он је то извео вестом преваром; и сувише је мољакао да га некадашњи његови читаоци забораве; *quant à moi*,[263] нисам тако самољубив и највише се надам у младост вашег невиног срца: што бисте се ви некорисног старца дуго сећали? Дакле, пријатељу: »живи били

још више!« како је то мени моја Настасја пожелела о мом лањском рођендану; (*ces pauvres gens ont quelque-fois des mots charmants et pleins de philosophie*[264]). Не желим вам много среће – досадиће вам; не желим ни невоље, него просто, по народној филозофији, понављам вам: »живи били још више« и постарајте се некако да не јадикујете много; ову савесну жељу дајем од себе. А сад збогом, озбиљно збогом! И не стојте ту код мојих врата, нећу вам их отворити!

Он се одиста и удаљи, и ја више ништа нисам могао чути. И поред свог приличног »узбуђења«, он је говорио течно, без журбе и са очевидним старањем да импонује. Свакако, љутио се мало на мене и издалека ми се светио, можда, и због јучерашњих »арњева«, и »патоса што се отвара«. Но његове јутрошње сузе пред светом ставиле су га, он је то знао (иако је ту била и нека врста победе), ставиле су га у положај унеколико и комичан; а овамо нема човека који би се толико колико он бринуо о лепоти и чистоти, о уметничкој чистоти форме у односима према пријатељима. Ах, ја га не осуђујем! То ситничарство и та саркастичност његова, и поред свих потреса, утицали су онда на мене умирујуће: човек који се тако мало променио према свакидашњици није расположен у том тренутку за нешто трагично или необично. Тако сам онда мислио, и, боже мој, како сам се тешко преварио! Много штошта сам испустио из вида...

Излазим испред догађаја и наводим овде неколико првих редова из његовог писма Дарји Павловној, које је она сутрадан одиста примила:

»*Mon enfant*,[265] рука ми дрхти, али ја сам све свршио. При мом последњем рвању с људима ви нисте били; нисте дошли на ово »предавање«, и добро сте учинили. Али причаће вам да је у нашој Русији, која је осиромашила у карактерима, устао један храбар човек и оним ћаловима рекао истину о њима самима: ко су и шта су они – рекао сам им да су ћалови. О, *ce sont – des pauvres petits vauriens et rien de plus, des petits – voila le mot!*[266] Коцка је бачена; ја заувек идем из овог града и не знам куда. Оставили су ме сви које сам волео. Али ви, ви, створење чисто и наивно, ви, смерна душо, чија судбина, вољом једног ћудљивог и самовољног срца, умало што није била везана с мојом, ви који сте, можда, с презирањем гледали на слаботињске сузе које сам пролио уочи нашег неоствареног венчања; ви, који не можете, ма ко да сте, на мене гледати друкчије него као на комичну појаву – ох, вама, вама упућујем последњи узвик свог срца, вама последњи свој дуг, једино вама! Јер не могу вас заувек оставити с мишљу у вама да сам незахвалан глупак, неуљудан човек и егоист, како вам то, вероватно, свакодневно улива једно неплеменито и

сурово срце, које, авај, ја не могу заборавити...«

И тако даље, и тако даље, читаве четири странице великог формата.

Одговор на његово »нећу вам отворити«, ја трипут ударих песницом у његова врата и довикнух му да ће он данас још трипут послати Настасју по мене, али да ја нећу доћи; и тако га оставих, па отрчах Јулији Михаиловној.

II

Ту сам био сведок једног ружног призора: јадну жену су у очи обмањивали, а ја ништа нисам могао да учиним. Одиста, шта сам јој могао рећи? Већ сам успео да се унеколико приберем и да разумем да је и код мене само постојало неко осећање, само нека подозрива слутња и ништа више. Затекао сам је у сузама, готово у нервном наступу, поред колоњске воде и чаше с обичном водом. Пред њом, Јулијом Михаиловном, стајао је Петар Степанович и непрестано јој говорио, и кнез који је ћутао, као да је под кључем. Она је уз сузе и јауке прекоревала Петра Степановича због »неверe«. Зачудило ме је што она сав неуспех, сву срамоту тог дана, речју, све и сва приписује једино одсуству Петра Степановича.

Значајну промену запазио сам и на њему: као да га је нешто и сувише забринуло, готово уозбиљило. Он обично никад није изгледао озбиљан, увек се смејао, па и онда кад је зао, а зао је бивао често. О, и сад је био зао, говорио грубо, немарно, јетко и нестрпљиво. Уверавао ју је да га је у стану Гаганова, код кога је јутрос рано случајно свратио, заболела глава и да му се смучило, па тако није могао доћи на свечаност. Авај, јадна жена је желела да је још обмањују! Главно питање на које сам наишао било је хоће ли бала бити или не, другим речима, хоће ли се изводити и други део свечаности. Јулија Михаиловна никако не пристајаше да се после »свежих увреда« појави на балу; другим речима, она је свом снагом желела да за то буде мољена и намољена, и то баш од Петра Степановича. Гледала га је као неки оракул и чинило јој се да кад би он овога часа отишао, она би пала у постељу. Али он није ни хтео да иде; и сам је свом снагом осећао потребу да се бал вечерас одржи и да Јулија Михаиловна, пошто-пото буде на том балу...

– А нашто плакање? Ви пошто-пото желите сцену? Да бисте на ком било искалили своју јеткост? Добро, искалите је на мени, нападните ме, само што пре, јер време пролази, а треба се одлучити, што смо покварили јутрос, на читању, поправићемо балом. Ево, и кнез тако мисли. Наравно, да није било кнеза, како би се оно јутрос свршило?

Кнез је био против бала само у том смислу да се Јулија Михаиловна не појави на балу, али бал да се свакако одржи; но после два-три притиска на његово мишљење, мало-помало је почео мумлати да пристаје и на то.

Зачудила ме је већ и сувише необична неуљудност у тону Петра Степановича. Јер, ја презриво одбијам ону гадну сплетку која се ширила о неким тобожњим везама између Јулије Михаиловне и Петра Степановича.

Ништа слично нити је било, нити је могло бити. Он је над њом узео маха само тиме што ју је од почетка свим силама подстицао у њеним сновима како ће утицати на друштво и на министарство; улазио је у њене планове, сам их правио, утицао на њу најгрубљим ласкањем; спутао је од главе до ногу; постао јој је потребан као ваздух.

Кад угледа мене, она, севајући очима, повика:

– Ето, питајте њега, ни он се никако није одмицао од мене, као ни кнез. Реците, зар није јасно као дан да је све оно завера, ниска и лукава завера да ми се учини свако зло које се само може учинити, мени и Андреју Антоновичу. О, они су били у договору! Имали су план. То је партија, читава партија!

– Далеко сте замахнули, као и увек. Углавном, увек иста песма. Уосталом, мило ми је што је дошао господин. (Он се направи као да ми је заборавио име.) Он ће нам казати своје мишљење.

– Моје мишљење – похитах ја – у свему се слаже с мишљењем Јулије Михаиловне. Да је оно била завера, јасно је и сувише. Донео сам вам ленте, Јулија Михаиловна. Био бал или не био – то, разуме се, није моја ствар и није моја власт, али је моја редарска улога свршена. Опростите ми моју ватреност, али ја не могу радити на штету здравог смисла и уверења.

– Чујете ли, чујете ли! – она пљесну рукама.

– Чујем, и ево шта вам кажем – окрете се он мени – ја држим да сте ви јели бунику, што вас је и бацило у бунило. Моје је мишљење да се није десило ништа, просто ништа чега у овом граду и пре није бивало и што се у њему не би увек могло десити. Каква завера? Испало је ружно, глупо до срама, али где је ту завера? Је ли против Јулије Михаиловне? Зар против њихове заштитнице, која их мази, која им без суда и прута опрашта све њихове ђачке несташлуке? Јулија Михаиловна! шта сам вас учио целог месеца уста не склапајући? На шта сам вас унапред опомињао? Е, па, онда, шта вам је требало да скупљате цео тај свет? Ваљало је повезати се са ситним светом? А зашто, чега ради? Да уједините друштво? Ама, зар ће се ујединити, бог с вама!

– А кад сте ме опомињали? Напротив, одобравали сте ово, захтевали оно... Искрено да кажем, јако вам се чудим... Ви сте ми сами доводили у кућу много неких туђих људи...

– Напротив, ја сам се с вама препирао и нисам вам одобравао; а да сам доводио људе, јесам, то је тако; али тек онда кад су они сами у читавим десетинама нагртали, и само одскора, да би се саставио »кадрил

књижевности«; без тих простака не би се могло проћи. Али надам се да смем рећи: десетине истих таквих простака провукло се данас и без улазнице.

– Несумњиво – потврдих ја.

– Ето, видите, и ви се слажете. Сетите се какав је тон у последње време завладао, мислим, у читавом овом местанцету? Све се претворило у саму безочност и дрскост; у непрекидан скандал на сва звона. А ко је на то одобравао? Ко својим угледом све покривао? Ко је цео свет помео? Ко је ситну рибу узбунио и разљутио? Па ви имате албум са свим овдашњим породичним тајнама. И зар нисте ви, баш ви, све те песнике и карикатуристе миловали по главама? Нисте ли зар ви допустили Љамшину да вам љуби руку? Није ли пред вашим очима семинарист изгрдио правог титуларног саветника, а његовој кћери накатрањеним чизметинама искварио хаљину? Па зашто се онда чудите што је јавност против вас?

– Ма све то сте баш ви починили! О, боже мој!

– А не! Ја сам вас опомињао, ми смо се посвађали, чујете ли, ми смо се посвађали!

– Па ви у очи лажете!

– Наравно, вас ништа не стаје да то кажете. Треба вам сад жртва, треба вам да ма на коме искалите своју јеткост; е, па искалите је на мени; рекох вам. Боље ће бити да с вама разговарам, господине... (Он се још једнако није сећао мог имена.) Да на прсте бројимо: тврдим да осим Липутина није било никакве завере никакве. То ћу и доказати, али прво да анализирам Липутина. Он се појавио са стиховима оног лудог Лебјаткина; па, шта је то? Завера – по вашем мишљењу? А зар не мислите да је то Липутину могло изгледати просто нешто духовито? Озбиљно, озбиљно духовита ствар. Појавио се просто у намери да присутне насмеје и развесели, а пре свих заштитницу Јулију Михаиловну – и то је све. Не верујете? Добро. Али зар то није у тону свега што се целог месеца дешавало? И, желите ли да кажем све?

Богами, под другим околностима, можда би све глатко и прошло! шала је била грубља, или, како се оно каже, јака, како ли, али тек смешна, је л' те?

– Како! Зар ви, господине, сматрате да је Липутинов поступак духовит? – повика Јулија Михаиловна у великој срџби; – онаква глупост, онаква нетактичност, она нискост, онај напад! О, ви то намерно кажете! Онда сте и ви с њим у завери!

– Неминовно! Седео сам позади, сакривао се, покретао целу малу машинерију! Да сам ја у завери суделовао, не би се све свршило само на Липутину – то бар можете да схватите! Мора да сам се ја, по вашем мишљењу, и с татицом договорио да намерно направи онакав скандал? Хја, а ко је крив што су татици допустили да говори? Ко вас је од тога одвраћао још јуче, јуче?

– Ох, *hier il avait tant d'esprit!*[267] Ја сам тако рачунала; и при том, он има манира: мислила сам, он и Кармазинов... и... ето!

– И ето, да. Али иако је било *tant desprit*,[268] татица је ипак ствар покварио; и да сам ја лично унапред знао да ће је он тако покварити, онда, како несумњиво припадам завери против ваше свечаности, ја вас, без сумње, не бих колико још јуче наговарао да не пуштате козу у врт, је ли тако? Међутим, ја сам вас јуче од тога одвраћао – одвраћао зато што сам слутио. Разуме се, не може се све унапред слутити: ни он сам, зачело, још ни тренутак раније није знао чиме ће пуцати. Зар ти нервозни старци личе на људе! Али нешто се може још спасти: пошаљите колико сутра, ради задовољења публике, административним путем и са свима почастима два лекара да испитају његово здравље; могло би то још и данас да буде; и онда право у болницу, под хладне млазеве. Ако ништа друго, сви ће се насмејати и увидеће да нема шта да их вређа. А ја ћу то још вечерас на балу казати, ја као његов син. Друга је ствар Кармазинов. Он је испао зелени магарац и свој састав развлачио читав сат – дакле, нема сумње да сам и с њим био у завери!

Хајде, велим, да још нагазим, па да нахудим Јулији Михаиловној!

– О, Кармазинов, *quelle honte!*[269] Ја сам просто горела, горела од стида за нашу публику!

– Ја, богме, не бих горео, него бих њега самог »нагорео«. Публика је у праву. А, опет ко је крив за Кармазинова? Јесам ли вам га ја наметнуо? Али, до ђавола с њим! Него, онај трећи манијак, онај извежбани, е то је друга ствар. То су већ сви узели маха, и то није била више само моја завера.

– Ах, не говорите, то је страшно, страшно! Зато сам крива једино ја, једино ја!

– Па дабогме; али ту вас оправдавам. Ко ће да све то предвиди, ко да зна све те »искрене« ? Од таквог се ни у Петрограду не можете сачувати. Он вам је био препоручен, и то још како! И тако, признајте, ви сте чак и дужни сад да се појавите на балу! То је важна ствар! Ви сте га на катедру довели! Дословно, дужни сте сад пред свима изјавити да је тај јунак већ у

рукама полиције и да сте ви на необјашњив начин били преварени. Морате изјавити своје жаљење због догађаја с полуделим човеком. Њега баш и треба тако приказати. Те што уједају просто не могу да трпим. Ја и сам, можда, говорим још горе – али бар не са катедре! А они баш сад нарочито дрече о сенатору.

– О каквом сенатору? Ко дречи?

– Видите, ни ја сам право не разумем. Ви, Јули ја Михаиловна, не знате ништа, ни о каквом сенатору?

– Сенатору?

– Знате, људи су уверени да овамо долази један сенатор и да ће отуд из Петрограда вас да смене. Чуо сам то од многих.

– И ја сам чуо – потврдим.

– Ко је то говорио? – сва плану Јулија Михаиловна.

– То јест, ко је први проговорио? Откуд ја знам. Али тек, говори се. Говори маса. Нарочито јуче. А сви су некако врло озбиљни, мада се ништа не може разумети. Наравно, сваки ко је мало паметнији и компетентнији – тај није говорио, али и од њих понеки хоће да ослушне.

– То је нискост! И... велика глупост!

– Е па, ето, видите, зато и треба да се појавите, да тим сметењацима покажете.

– Признајем, ја и сама осећам да ми је то дужност, али... али шта ћемо ако нас тамо чека други срам? шта ћемо ако гости не дођу? Па нико неће доћи, нико, нико!

– Ала нагло закључујете! Зар они да не дођу? А спремљене хаљине, а девојачки украси? Кад тако говорите ви, жена... Добро познајете људе!

– Предводниковица неће доћи, неће!

– Ама, најзад, шта се десило? Зашто да не дођу! – повика он напослетку с љутитом нестрпљивошћу.

– Поруга, стид, ето шта се десило! Нека и не знам шта се десило, али је ствар таква да, после свега, ја не могу тамо ићи.

– Зашто? И зар сте, најзад, ви нешто криви? Зашто узимате кривицу на себе?... Пре је публика крива, ти ваши старци, очеви породица, зар не? Они су били дужни да неваљалце и скитнице отклоне, јер су само неваљале! и скитнице тамо и били, а ништа озбиљно. Ни у једном друштву се сама полиција не може борити. Код нас, сваки ко улази тражи да му се

одреди нарочити полицијски орган који ће га чувати. Не разуме овде друштво да свако сам себе има да чува. А шта у таквим приликама раде наши очеви породице, угледни чиновници, жене, девојке? Ћуте и дуре се. Нема ни толико друштвене иницијативе у њима да спрече којекакве протуве...

– Да, то је златна истина! Ћуте, дуре се и... осврћу се.

– Ако је истина, онда је баш треба казати гласно, поносито, озбиљно. Морате баш показати да нисте скрхани. И то показати тим старцима и матерама. О, умећете ви то, имате ви дара кад је глава ведра. Поврстаћете их, па ћете им све наглас рећи, наглас! А затим допис у Гласу или Берзанским извештајима. Ја ћу се за ту ствар лично заузети, ја ћу вам све удесити. Разуме се, биће потребно много више пажње: надзор над бифеом, па замолити кнеза, па замолити овог господина овде. Тек нас не можете ви оставити кад треба све изнова почети... Дакле, ви ћете ући у дворану под руку с Андрејем Антоновичем... Како је Андреј Антонович, шта ради?

– О, што сте о том анђеоском створењу нетачно и увредљиво судили, што сте неправични били! – одједанпут повика Јулија Михаиловна са изненадном навалом осећања, готово и са сузама, и принесе мараму очима. У први мах се Петар Степанович чак и одсече на њу:

– Молим вас, ја сам... па шта је било!... ја сам увек...

– Нисте никад, никад! Никад према њему нисте били правични!

– Женско биће се не да никад разумети! – прогунђа Петар Степанович са подсмехом, на пола уста.

– Он је најделикатније, најбоље, најанђелскије створење. Најбоља душа!

– Молим вас, па ја сам, што се тиче доброте... ја сам му увек признавао, што се тиче доброте...

– Никад! Али оставимо то. Ја сам и сувише невешто овде то умешала. И онај језуит, предводниковица, малочас, исто тако промуца неколико саркастичних напомена о јучерашњици,

– О, њој сад није стало до напомена о јучерашњици; има их она и данашњих. А не знам зашто вас да узнемирује што она неће доћи? Наравно да неће доћи кад је насела с таквим скандалом. Можда и није крива, али тек, углед... ручице нам нису чисте.

– Шта је то, не разумем; зашто нису чисте руке?... – упита Јулија Михаиловна и погледа га у неверици.

– Оно, ја не тврдим, али град брује како је она баш њих саставила?

– Шта то? шта је саставила?

– Е, зар ви још не знате? – повика он задивљено, што му одлично пође за руком. – Па Ставрогина и Лизавету Николајевну!

– Како? Шта? – повикасмо сви.

– Па зар збиља не знате? Пију! Па то су трагиромани: Лизавета Николајевна из каруца предводниковице прешла је право у каруце Ставрогина и са »овим последњим« умакла у Скворешњике, усред бела дана. Свега пре једног сата. Нема ни један сат.

Запрепастисмо се. Разуме се, одмах га окуписмо запиткивањима, али, зачудо, он, мада је »нехотице« лично био сведок, ипак није могао опширно да нам исприча. Изгледа, кад је предводниковица после »предавања« повела са собом Лизу и Маврикија Николајевича да их одведе кући Лизине матере (која једнако болује од ногу), онде су, близу главног кућног улаза, на двадесет пет корака, мало са стране, чекале нечије каруце. Пред улазом Лиза скочи из кола и потрча право оним каруцама; вратанца се отворила, затворила; Лиза довикну Маврикију Николајевичу: »Поштедите ме!« – и кола се свом брзином упутише Скворешњицима. На наша нестрпљива питања: Је ли било каквих знакова? Ко је био у колима? Петар Степанович одговори да не зна ништа; да је, наравно, било позивног знака, али да у колима није видео Ставрогина; можда је унутра био собар, стари Алексеј Јегорич. На питање: »Како сте се ви ту нашли? И откуд поуздано знате да је отишла у Скворешњике?« – он одговори да се ту десио што му је туда био пут, а кад је угледао Лизу, да је чак и притрчао колима (па ипак, и поред све своје радозналости, није видео ко је у њима!) и да Маврикије Николајевич не само што није пошао у потеру него није ни покушао да Лизу задржи; још је и предводниковицу својом руком задржавао, док је она из све снаге викала: »Она иде Ставрогину, она иде Ставрогину!«

На то ја одједном изгубих стрпљење и у јарости повиках на Петра Степановича:

– Ти си то удесио, ниткове! На то си и утрошио све време!... Ти си помогао Ставрогину, ти си у оним колима дошао, ти си је у њих превео... ти, ти, ти! Јулија Михаиловна, ово је ваш непријатељ, он ће и вас упропастити! чувајте се!

И стрмоглавце излетех из куће.

Ни данас не разумем и сам се чудим како сам му могао онако подвикнути. Али погодио сам тачно: готово је све било онако како сам ја

изговорио; после се доказало. Главно да је и сувише био запажен лажан начин на који нам је он испричао ову новост. Није испричао одмах чим је ушао, као прву и као ретку новост него се правио као да ми то већ и без њега знамо – а то је, за овако кратко време, било немогућно! А да смо и знали, свеједно, ми не бисмо могли ћутати док он не проговори. Нити је могао, опет због краткоће времена, чути да град »већ брује« о предводниковици. Осим тога, док је причао, он се некако подло и несмотрено осмехивао, вероватно зато што нас је гледао као већ сасвим преварене глупаке. Али више ми није било стало до њега; како сам поверовао најважнијој испричаној чињеници, од Јулије Михаиловне сам одмах отишао, као ван себе. Катастрофа ме је погодила у само срце, беше ми тешко, плакао бих, и можда сам и плакао. Просто нисам знао шта да предузмем. Полетех кући Степана Трофимовича, али ми тај несносни човек опет не отвори врата. Настасја ме је са страхопоштовањем шапућући уверавала да је он легао да спава, али ја нисам поверовао. У Лизиној кући пође ми за руком да се распитам код слугу; они потврдише да је побегла, али да сами ништа не знају. У дому је страх и немир; болесна госпођа пада у несвест, а поред ње је Маврикије Николајевич. На моја распитивања о Петру Степановичу потврдише ми да се он последњих дана дошуњавао каткад и двапут дневно. Слуге су невеселе, о Лизи говоре с неким особитим поштовањем, воле је. Да је она пропала, пропала сасвим, у то не сумњам, али психолошку страну њеног понашања просто не могу да схватим, особито после оне њене јучерашње сцене са Ставрогином. Да јурим по граду и распитујем се у познатим, злурадим породицама, до којих је новост, разуме се, већ допрла, учини ми се гадно, а и за Лизу понижавајуће. Чудновато је било што одох до Дарје Павловне, где ме, уосталом, не примише; (од јуче, у кући Ставрогиних никог не примају;) а не знам ни шта бих јој могао казати, ни зашто сам дошао. Од ње се упутим њеном брату, Шатову. Шатов ме је слушао суморно и ћутке. Напомињем да сам га затекао у невиђеној и нечувеној потиштености; био је јако замишљен и саслушао ме је некако на силу. Не рече готово ништа; ходао је горе-доле по својој ћелији, лупајући ципелама јаче него обично. Кад сам већ силазио низ степенице, он довикну за мном да идем Липутину: »Тамо ћете дознати.« Али ја не одох Липутину, него се с велике даљине опет вратих Шатову и кроз полуотворена врата, не улазећи, запитах га лаконски, и без икаквих разјашњења, да ли ће данас отићи до Марије Тимофејевне? Шатов ме за то само изгрди и тако одох. Бележим, да се не би заборавило, да је он истог вечера нарочито ишао на крај града Марији Тимофејевној, и доста добре воље; Лебјаткин, мртав пијан, спавао је у првој соби, на дивану. Било је

тачно девет сати. Тако ми је он сам казао, сутрадан, кад ме је у хитњи срео на улици. Већ око десет увече одлучио сам се да идем на бал, али не као »млади редар« (моја трака остала је код Јулије Михаиловне), него из неодољиве радозналости да бих (не распитујући) чуо шта се код нас говори о свима догађајима уопште. А вукла ме је и жеља да видим Јулију Михаиловну, ма и издалека. Много сам себи пребацивао што сам, раније онако био отишао од ње.

III

Ова ноћ, са својим готово апсурдним догађајима и својим страшним расплетом сутрадан, мени се и данданас привида као ружан сан, као мора, и чини – бар за мене – најтежи део моје хронике. Мада сам закаснио, ипак сам стигао пре свршетка бала – суђено је, дакле, било балу да се и рано заврши. Кад сам стигао пред кућу предводниковице, било је већ једанаест. Бела дворана, у којој се одржавало читање, била је, иако се имало мало времена, уређена и спремљена да послужи како се мислило, као главна дворана за играње целом граду. Ма како нерасположен још од јутрошњице да верујем у корисност овог бала, ипак нисам могао слутити потпуну истину: ни једна породица из виших кругова; чак прилично мало и чиновника – а то је већ врло крупан знак. Што се тиче госпођа и госпођица, показало се да су ранији рачуни Петра Степановича (сад већ очевидно подмукли) већим делом били нетачни: дошло их је необично мало – на четири кавалъера једва једна дама; па и то: каква дама! »Никакве« жене пуковских обер-официра,[270] различит поштански и чиновнички ситнеж, три докторовице са кћерима, две-три поседнице од оних најсиромашнијих, седам кћери и једна сестричина оног секретара кога сам раније негде поменуо, трговкиње – то је зар Јулија Михаиловна очекивала? чак и од трговаца је изостала читава половина. Мушкарци, и поред изосталих наших знаменитости, дошли су ипак у доста знатном броју, али тај број је давао двојак и сумњив утисак. Разуме се, дошло је неколико врло мирних и честитих официра са својим женама, неколико најпослушнијих отаца породице, као, на пример, опет онај секретар, отац седам кћери. Сав овај мирни свет, ово »ситно зеље«, дошао је, тако рећи, »по неминовности«, како се изразио један од тих људи. С друге стране, множина дрских и окретних особа, а осим тога множина таквих лица на која смо ја и Петар Степанович пре тога већ посумњали да су пуштена без улазница – изгледа да је била још и већа него преподне. Они су сви заједно седели у бифеу и, кад год се неко нов појави, ишао је право тамо као да су се већ раније договорили. Бар тако се мени чинило. Бифе се налазио на крају низа соба, у пространом одељењу где се Прохорич угнездио са свим саблажњивостима клупске кухиње и са примамљивом изложбом јела и пића. Ту сам запазио неколико лица у готово поцепаним капутима, у врло сумњивом, нимало балском оделу, људе који су се очевидно тешком муком отрезнили, нађени ко зна где, доведени ту за неко време, све сами туђинци. Ја сам, разуме се, знао да се по идеји Јулије Михаиловне мислило на прирећивање врло

демократског бала, да се »чак ни ситни грађани не одбијају, ако би се десило да неко од њих купи улазницу«. Ово је она у одбору казала, јер је била потпуно уверена да ником од наших грађана те врсте, који су скупа узевши сиромашни, неће ни на ум пасти да купују улазницу за три рубље. Ја сам се тешио да те мрачне и готово подеране капуташе, без обзира на одборов демократизам, ипак неће моћи пустити да уђу. Ко их је пустио и у каквој намери? Липутин и Љамшин већ су смењени са својих редарских дужности (мада су и били на балу и суделовали у »кадрилу књижевности«). Али је Липутиново место заузео онај семинарист са предавања, што ме је јако зачудило, онај који је »mâтине« највише скандализовао својим сукобом са Степаном Трофимовичем. Место Љамшиново заузео је сам Петар Степанович. Шта се сад могло очекивати. Старао сам се да ослушнем разговоре. По неко мишљење зграњавало је својом дивљином. У једној гомили, на пример, тврдило се да је цео онај догађај са Лизом и Ставрогином удесила Јулија Михаиловна и да је за то добила новац од Ставрогина. Означавали су и количину новца. Тврдили, штавише, да је она с том намером и приредила ову свечаност; зато је, веле, половина света изостала с бала, јер је дознала у чему је ствар; а то је Лемпкеа толико запрепастило да му се »памет померила« и сад га она »води« тако поремећеног. Било је уз то много кикотања, рапавог, дивљег, и смеха за свој рачун. Исто тако, сви су страшно кудили бал; Јулију Михаиловну грдили су већ без сваког устезанија. Уопште, брбљало се суроово, невезано, пијано и немирно, те је тешко било ма штогод из тога извести. У бифеу су нашли уточиште људи просто само онако весели, а било је и неколико госпођа од оних које готово ничим не можете зачудити ни уплашити; свет прељубазан и развесељен, већином све од официрских жена и њихових мужева. Они су се у групама наместили за посебним столовима и са претераном веселошћу пили чај. Бифе се претвори у топло склониште готово целе половине гостију. А да ће за кратко време сва та гомила нагрнути у дворану, страшно је и помислити!

Дотле су у белој дворани, уз кнежево суделовање, састављене три оскудне кадрилске колоне. Госпођице су играле, њихови родитељи су у њима уживали. Али и овде многи од тих честитих људи почеше размишљати како би се, док се девојке мало забаве, за времена спремили да оду, да не чекају »кад започне«. Сви су били начисто уверени да ће се неминовно »започети«.

Теже од свега би ми било да насликам душевно стање саме Јулије Михаиловне. С њоме нисам ни проговорио, мада сам јој прилазио доста

близу. На мој поздрав и поклон, кад сам ушао у дворану, она и не одговори: није ме опазила; (збиља није!). Лице јој беше болно поглед презрив и охол, али расејан и пун стрепње. Очевидно, мучила се да се савлада – због чега и због кога? Требало би сместа да оде одавде, без одлагања и, што је главно, да одведе мужа. А она, ето, још остаје! При том јој се већ на лицу могло опазити да су јој се очи »отвориле« и да нема ништа више да очекује, чак није призивала ни Петра Степановича; (а он, како изгледа, и сам ју је избегавао; видео сам га у бифеу, био је претерано весео!). Али се она ипак задржавала у дворани и ни за тренутак није пуштала Андреја Антоновича од себе. О, она би до последњег тренутка, још данас доподне, с највећим негодовањем одбила сваки миг на његову болест. Али сада су се већ њене очи у томе морале отворити, што се мене тиче, мени се на први поглед учинило да Андреј Антонович изгледа горе него данас преподне. Изгледа као у неком забораву, и да не зна где је сад. Каткад се нагло окретао са изненадном строгошћу у изразу, на пример, једно двапут и на мене. Једанпут је покушао нешто да каже и поче гласно, да се чује, али не доврши, што је готово уплашило једног мирног старог чиновника који се десио испред њега. Али чак и ова мирна и уљудна половина публике у белој дворани уклањала се испред Јулије Михаиловне мргодно и бојажљиво и у исти мах бацала на њеног мужа врло чудноватe погледе, погледе пажљиве, отворене, несакривене и сувише нескладне са обичном преплашеношћу тих људи.

– То је оно што ме је прострелило и одједанпут сам почела слутити шта бива с Андрејем Антоновичем – признала ми је Јулија Михаиловна доцније.

Па ипак је она била крива. Вероватно, после подне, кад је с Петром Степановичем, после мога бежања, решила да се бал одржи и да се на бал иде, вероватно је опет отишла у кабинет свог мужа, Андреја Антоновича, који је већ на »предавању« био коначно »уздрман« – и опет, ваљда, употребила сву своју заводљивост, приволела га и повукла за собом. Али мора бити да сад много пати! И ипак неће да оде! Да ли је мучи понос, или се просто изгубила, не знам. Поред све своје охолости, она се понижавала, и са усиљеним осмесима гледала да разговара с по неким госпођицама; али су се оне одмах збуњивале, ограђивале се простим, сумњивим »да« или »не«, очевидно је избегавале.

Од неоспорних достојанственика нашег града на балу је био свега један једини – онај важни генерал у пензији, кога сам једном већ описао и који је код предводниковице после двобоја између Ставрогина и Гаганова

»отворио врата нестрпљењу друштва«. Он, важан, озбиљно је ходао по дворанама, посматрао и слушао и старао се да покаже како је дошао више ради посматрања овдашњих обичаја и »нарави« него ради несумњивог задовољства. Завршио је тиме што се сасвим придружио Јулији Михаиловној и није се од ње ни корака одмицао, старао се да је умири и охрабри. Нема сумње, он је био најбољи човек, врло отмен и толико стар да се од њега могло и сажаљење поднети. Али било јој је врло криво да и сама себи призна да се овај стари брбљивко усуђује да њу сажаљева и готово протежира мислећи да јој својом присутношћу чини част. Но генерал се није одмицао од ње и непрестано је ћеретао.

– Град, кажу, не вреди седам праведника... седам, чини ми се, не сећам се од-ре-ђе-но-га броја. Не знам колико их је од те седморице истинских праведника нашег града... имало част да посети наш бал, али и поред њихове присутности, ја осећам да нисам потпуно безбедан. *Vous me pardonnez, chramante dame, n'est-ce pas*?[271] Говорим а-ле-го-рич-но, али био сам у бифеу и мило ми је што сам се отуда вратио читав... Наш неоцењиви Прохорич тамо није на свом месту и, чини ми се, до зоре ће се његово одељење разнети. Уосталом, смешно ми је. Само чекам какав ће бити тај »кадрил књи-жев-но-сти«, па после кући да се спава. Опростите старом подагристи, ја лежем рано, а и вама бих саветавао да идете »под перину«, како се говори *aux enfants*.[272] А дошао сам овде ради младих лепотица... којих, разуме се, у тако богатом комплету нигде не могу видети као овде... Све су с оне стране реке, а ја тамо не идем. жена једног официра... чини ми се, јегера... још је и доста лепа, веома лепа и... и сама то зна. Разговарао сам с том малом обешеницом; живахна је и... па јест, и девојчице су свеже, али то је све, ништа више осим свежине. Уосталом, задовољан сам. Има правих пупољака; само, усне су им дебеле. Уопште, у руској лепоти женског лица мало је правилности и... и унеколико прелази у блини.[273] *Vous me pardonnez, n'est-ce pas*?[274] – иначе, очи су лепе... насмејане очи... Ови пупољци, за годину-две, о-ча-ра-ва-ју својом младошћу... па и за три... а после већ расплину се, заувек... и код својих мужева стварају онај жалостан ин-ди-фе-рен-тизам који полако помаже развијању женског питања... само ако ја то питање правилно схватам... Хм. Дворана је лепа; собе нису ружно опремљене. Могло је бити горе. Музика би могла бити и много гора... не кажем, требало би... Рђав утисак чини што је уопште мало госпођа. Тоалете да и не помињем. Ружно је што онај тамо, у сурим панталонама, овако отворено сме да кан-канира. Опраштам што то долази од радости и што је онај овдашњи апотекар... али ипак, у једанаест сати, то је рано и за

апотекара... Тамо у бифеу двоје су се дохватили – а нису их уклонили. Кад је тек једанаест сати, изгредници морају бити уклоњени, па не знам какви да су погледи и обичаји код публике... Не кажем у три сата, јер ту већ настаје неизбежно попуштање друштвеном мишљењу – само ако се овај бал и одржи до три. Варвара Петровна, види се, није одржала реч и није послала цвеће. Хм! Није њој до цвећа, *pauvre mère*.[275] А сирота Лиза, чули сте? Кажу, неки тајанствен догађај и... и-и на арени је опет Ставрогин... Хм! Отишао бих да спавам... већ климам. А кад ће бити тај »кадрил књи-жев-но-сти«?

Напослетку, поче и »кадрил књижевности«. Одскора, код нас у граду, почне ли се разговор о балу, одмах се замишља како тај кадрил изгледа и шта је то и тако тај кадрил изазива бескрајну радозналост. За успех ништа није опасније – па опет, разочарање је било велико!

Споредна врата беле дворане, дотле затворена, отворише се и одмах се појавише неколике маске. Публика их жељно опколи. Бифе се одједном испразни, изиђоше сви до једног и поврвеше у дворану. Маске се распоредише за играње. Пође ми за руком да се провучем у прве редове и одједном се нађем иза Јулије Михаиловне, фон Лемпкеа и генерала. Тад Петар Степанович, који се дотле био некуд изгубио, прискочи Јулији Михаиловној.

– Ја стално пазим на бифе – прошапута он са изразом ђака који је учинио погрешку, уосталом, нарочито удешеним, како би што више наједио Јулију Михаиловну. Она поцрвене од љутње.

– Бар сад ме немојте обмањивати, безочниче! – оте јој се с уста, готово гласно, да се чуло међу гледаоцима.

Петар Степанович одскочи ванредно собом задовољан.

Тешко је било замислити беднију, простију, глупљу и неукуснију алегорију него тај »кадрил књижевности«. Није се могло измислити ништа неподесније с нашом публиком а, међутим, смислио га је, кажу, Кармазинов. Додуше, припремио га је Липутин и саветовао се с оним хромим наставником са »седељке« код Виргинског. Али, ипак, идеју је дао Кармазинов, па је, кажу, и лично хтео да се костимира и да узме нарочиту и самосталну улогу. Кадрил су чинили шест парова жалосних маски, које и нису биле маске, јер су имале одело као што је и у осталих. Тако, на пример, један постарији господин, омален у фраку – речју, све као и остали свет – са седом часном брадом (привезаном, и у томе му се састојало цело костимирање), тупкајући у месту, играо је са озбиљним изразом на лицу,

често и ситно цупкајући ногама и готово не мичући се даље. Одмереним али већ промуклим гласом изговарао је некакве гласове – а та промуклост требало је да означи глас једног од познатих листова. Према тој маски играла су некаква два дива, Ц и З; ова два писмена прикачена су им била о фрак, а шта значи то Ц и З остаде неразумљиво. »Поштена руска мисао« огледала се у господину средњих година, с наочарима, у фраку, с рукавицама на рукама и оковима на ногама (правим оковима). Под пазухом ова мисао држала је некакво »дело«. Из џепа јој је вирило неко распечаћено писмо из иностранства, а то писмо садржавало је уверење о часности за све оне који сумњају у часност »поштене руске мисли«. То су све редари усмено протумачили и допунили, јер писмо из џепа није могло да се прочита. »Поштена руска мисао« држала је у подигнутој десној руци пехар, као да жели напити здравицу. С обе њене стране тапкале су две ошишане нихилисткиње; преко пута њих играо је опет неки постарији господин, у фраку, али с тешком мочугом у руци и као да би хтео да представи неко опасно издање, али не петроградско. А мочуга као вели: »Млатнем ли, засврбеће.« Али, и поред своје мочуге, он никако није могао да поднесе стално у њу упрте наочари »поштене руске мисли« и старао се да гледа у страну, а кад је правио *pas de deux*,[276] он се извијао и вртео и већ није знао где ће да се дене – тобоже, страшно га је мучила савест. Уосталом, не сећам се више свих тих тупоглавих измишљотина, а све је било отприлике исто, тако да ме напослетку обузе мучан стид. И исти утисак стида огледао се и на осталим гледаоцима, па и на најмрачнијим физиономијама које су се из бифеа јављале. Неко време сви су ћутали и посматрали са срдитом неверицом. Мало-помало, поче да брује:

– Ма шта је ово управо? – проговори из једне гомилице један из бифеа.

– Нека будалаштина.

– Нека књижевност. Пањкају Глас. Из друге гомилице:

– Магарци!

– Аја, нису они магарци, магарци смо ми.

– Зашто си ти магарац?

– Ама, нисам ја магарац.

– Па кад ти ниси магарац, ја још мање. Из треће гомилице:

– Треба све вас ногом, па хајде до ђавола!

– Метлом целу дворану! Из четврте:

– Како Лемпкеове није стид да ово гледају?

– Зашто да их је стид? А тебе није стид?

– Па и мене је стид; али он је губернатор.

– А ти свиња.

– Откако сам жива, нисам видела обичнијег бала – проговори једна госпођа поред саме Јулије Михаиловне, заједљиво, у јасној жељи да је чују. Госпођа је била у четрдесетим годинама, једра и нарумењена, у свиленој хаљини светле боје, позната готово свима код нас, али је нико није примао у кућу. Она је била удовица титуларног саветника; муж јој је оставио дрвену кућу и малу пензију, али је живела лепо, држала је и коње. Пре два месеца дошла је у посету Јулији Михаиловној, сама од своје стране, непозвана, али је Јулија Михаиловна није хтела да прими.

– Таман се такав бал могао и предвидети – дода де она и смело се загледа у очи Јулији Михаиловној.

– Па кад се могао предвидети, зашто сте онда купили улазницу? – не уздржа се Јулија Михаиловна.

– Па из наивности – кресну одмах храбра госпођа и сва се накостреши; (страшно јој се прохтело да се шчепају); али генерал стаде између њих.

– Chere даме – пригну се он Јулији Михаиловној – због тога треба ићи. Ми им само сметамо; без нас, они би се изврсно забављали. Ви сте учинили све, отворили сте им бал, дакле, сад их оставите на миру. А чини ми се ни Андреј Антонович се не осећа за-до-во-љан. Да се не деси какво зло? Или већ је било доцкан.

Док се кадрил играо, Андреј Антонович је на играче гледао с неком љутитом сумњом; а кад у публици почеше падати напомене, он се узнемирено стаде обзирати око себе. Први пут сад падоше му у очи нека лица из бифеа; поглед му изражаваше превелико чуђење. Одједном се разлеже звонак смех на неки трик у кадрилу: издавач »опасног но не петроградског издања«, са мотком у руци, коначно је осетио да више не може да подноси наочари »поштене руске мисли«, па не знајући где да се од ње сакрије, одједном, у последњој фигури, пође главачке у сусрет наочарима, што је имало да значи вечити ход здраве мисли у »опасном но не петроградском издању«; дакле, главачке, с ногама увис. А пошто само Љамшин уме да иде главачке, Љамшин се примио улоге издавача с мотком. Јулија Михаиловна није ни слутила да ће се ићи главачке. »То су сакрили од мене, сакрили« – понављала ми је она доцније, у очајању и огорчењу. Кикот

гомиле, наравно, није ишао на рачун алегорије (до које ником није стало), него се односио просто на ход с ногама увис, на фрак с пешевима.

Лемпке ускипе и уздрхта:

– Нитков! – викну он показујући на Љамшина; – ухватите неваљалца, преврните га... преврните ногама... главом, главом увис... да се исправи... увис!

Љамшин скочи на ноге. Смех се појача.

– Да се истерају сви неваљалци, сви који се смеју! – одједном заповеди Лемпке.

Гомила захуча, заори се буран смех.

– Не треба тако, ваша преузвишености!

– Не треба публику ружити, молим.

– Луд је! одјекну глас однекуд из прикрајка.

– Флибустери! – викну неко с другог краја.

На тај узвик Лемпке се окрете и сав преталеде. На уснама му се појави туп осмех – као да је нешто схватио и досетио се.

– Господо – окрете се Јулија Михаиловна гомили која се примицала и у исти мах повуче мужа; – господо, ви ћете опростити Андреју Антоновичу; Андрej Антонович је болестан... опростите... опростите му, господо!

Ја сам лепо чуо кад је казала »опростите му«. Сцена се одиграла врло брзо. Али ја се врло добро сећам да се баш у тај мах, баш после ових њених речи, један део публике, као у страху, упутио излазу. Сећам се и једног женског узвика кроз сузе:

– Ах, опет као данас!

И одједном, кроз сву ту тишину, опет пуче бомба, баш »опет онако као данас«:

– Пожар! Гори цело Заречје!

Не сећам се откуд прво паде тај страховити узвик: да ли унутра, отуд из соба, или је, како изгледа, неко стрчао степеницама из предње собе – али одмах затим наста таква узбуна да се ја не пођухватам да то испричам. Половина гостију била је управо из Заречја: власници тамошњих брвнара или њихови становници. Полетеше прозорима, у трен ока размакнуше гардине, одвалише шторе. Заречје букти. Истина, пожар је тек у почетку, али букти на три сасвим супротне тачке – а баш то је највише и плашило.

– Паљевина! Шпигуљински...! – вичу у гомили. Запамтио сам неколико врло карактеристичних узвика:

– Срце ми је то баш слутило, слутило паљевину, једнако, ових дана!

– Шпигуљинови, Шпигуљинови, нико други!

– Зато су нас намерно овде сакупили, да тамо запале!

Овај последњи најчудноватији узвик, био је женски, нехотичан, ненамеран узвик забринуте погореле »коробочке«.[277] Све нагрну излазу. Нећу описивати гужву у предњој соби при тражењу бунди, огртача и марама; ни вриску преплашених жена; ни плач госпођица. Тешко да је било крађе; а није чудо ако је у овом нереду неко отишао и без топла одела, јер своје људи нису могли да нађу. О том се после дуго по грађу причало, уз разна додавања и »улепшавања«. Лемпкеа и Јулију Михаиловну гомила готово угуши у вратима.

– Сви да се задрже! Нико да се не пусти! – викао је Лемпке и претећи пружао руку према гужви. – Сваког појединце најстроже претрести одмах!

Из дворане се осуше енергичне псовке.

– Андрејy Антоновичу! Андрејy Антоновичу! – узвикиваше Јулија Михаиловна у крајњем очајању.

– Прво она да се затвори! – викну он и претећи управи прст у жену. – Претрести прво њу! Бал је приређен ради ове намерне паљевине!

Жена врисну и онесвести се. (О, разуме се, сад већ истински.) Ја, кнез и генерал похитасмо у помоћ, долетеше и други те нам помогоше у овом тешком тренутку а помогоше нам и неке госпође. Изнесосмо несрећницу из пакла и сместисмо је у каруце; она се освести тек кад стигосмо до куће и први јој узвик беше опет за Андрејем Антоновичем. У рушевини целе њене фантазије остаде пред њом само Андрej Антонович. Послаше по лекара. Ја сам читав сат остао код ње, а тако и кнез; а генерал, у наступу великодушности (премда се и сам много поплашио) хтеде и сву ноћ да остане крај »постеље ове злосрећнице«, али за десетак минута, док смо још чекали лекара, он заспа на наслоњачи и ми га ту остависмо, на миру.

Управник полиције, који је с бала похитао на место пожара, успео је да одмах за нама изведе из дворане Андреја Антоновича и хтео је да га смести у каруце с Јулијом Михаиловном, и свим силама је његову преузвишеност уверавао да треба да се »преда миру« – али не разумем зашто није то извршио. Разуме се, Андрej Антонович није хтео да чује за мир и отимао се да иде где је пожар; премда то није било разложно,

свршило се ипак тако да га је управник у својим колима тамо одвезао. После је причао како је Лемпке целог пута гестикулисао и »вичући исказивао идеје које, пошто су биле необичне, нису могле бити извршаване«. Доцније је такав извештај и послат; како је његова преузвишеност у том тренутку била у нервној грозници с бунилом, »услед изненадности страха«.

О, свршетку бала не треба причати. Неколико десетина беспосличара, а с њима и неколико госпођа, остадоше у дворани. Од полиције ни трага. Гости нису хтели да пусте музику, а музиканте, кад пођоше, избише. До сванућа цело се Прохоричево одељење очистило: пили су до заборава, играли камаринског без цензуре, собе избрљали, и тек у зору један део те сасвим пијане дружине стиже у предграђе готово на свршетку пожара, и на нове изгреде... А друга половина оста да спава по собама, на плишаним диванима и на патосу, мртва пијана, са свим последицама пића. Јутром, чим се прва могућност указала, извукоше их за ноге на улицу. Тако се свршио бал у корист гувернаната из наше губерније.

IV

Пожар је нашу заречанску публику баш зато и престравио што је било очевидно да је то намерна паљевина. Значајно је то што је на први повик »ватра«! одмах одјекнуо други »то су Шпигуљинови!« Данас је и сувише добро познато да су у паљевини одиста суделовали тројица радника из фабрике Шпигуљиних; и – то је све. Сви остали оправдани су и у јавном мнењу и код власти. Осим те тројице неваљалаца (од којих је један ухваћен и признао, а двојица су и данас у бекству), у паљевини је несумњиво суделовао и Фећка робијаш. То је све што се тачно зна о настанку пожара; нагађања и погађања, то је сасвим друга ствар, шта је ту тројицу неваљалаца руководило? Је ли их или није когод упутио? На све то још је и данас врло тешко дати одговора...

Због јаког ветра, и због махом дрвених зграда у Заречју, и најзад због потпале учињене на три разна краја подграђа – пожар се брзо раширио и невероватном снагом захватио цео кварт; (уосталом, пре би требало рећи да је пожар почео са две стране; трећа је одсечена, пожар је одмах угашен, готово у исти мах кад је букнуо, што ћемо доцније испричати). Али у престоничким депешама су ипак претеривали о величини наше несреће: није изгорело више (а можда и мање) од четвртине Заречја. Наша пожарна чета, истина слаба у сразмери с величином и насељеношћу нашег града, ипак је радила врло исправно и самопрегорно. Али, чак ни уз сарадњу придруженог становништва, не би она могла много учинити да се пред зору није променио ветар, који је пред сам расвит нагло дунуо. Кад сам се ја, свега на један сат после бекства с бала, пробио до Заречја, пожар је већ пуном снагом беснео. Горела је цела улица паралелна с реком. Видело се као усред дана. Слику пожара нећу да описујем у појединостима: ко у Русији не познаје ту слику? У најближим споредним улицама и закуцима владале су прекомерна тишма и ужурбаност. Ту се пожар очекивао насигурно; становници су износили намештај, али се још нису одмицали од својих станова, него седели на избаченим перинама и сандуцима, сваки под својим прозором, и чекали. Један део људи био је у тешком послу: без милости су секли ограде; чак разносили и читаве чатрље које су ближе ватри и изложене ветру. Плакала су само пробуђена дечица, нарикале и лелекале жене које су већ успеле да извуку своје крнтије од покућанства. А које нису стигле, извлачиле су ћутке и енергично. Варнице и угарци далеко су се разлетали: гасили су их колико могу. На самом месту пожара тискали су се гледаоци дотрчавали са свих крајева града. Неки су помагали у

гашењу, други посматрали као љубитељи. Велики ноћни пожари увек изазивају раздражљив утисак; на том се и оснивају ватромети, где се ватра распоређује по правилним и одабраним замислима и нацртима, а пошто од њих нема никаквих опасности, они чине утисак весео, лак као чаша шампања. Друго је нешто прави пожар! Страхота, при том неко осећање опасности по себе, такође извесни утисак радости од појаве ноћног пожара, стварају код гледаоца (разуме се, не код погорелаца) неки мождани потрес и изазивају његове сопствене рушилачке инстинкте, који, на жалост, леже у свакој души, па и у души најсмернијег титуларног саветника, оца породице... То тамно осећање готово свакад заноси. »Ја одиста не знам да ли се пожар може гледати без неког задовољства.« Тако ми је од речи до речи рекао Степан Трофимович кад се једном враћао са ноћног пожара на који је случајно наишао и док је још био под првим утиском тог призора. Разуме се, овај исти љубитељ ноћног пожара јурнуо би сам у пожар да спасе дете или старицу. Али то је већ друга ствар.

Гурајући се за радозналом гомилом, ја и без распитивања стигох до најважније и најопасније тачке, где најзад угледах и Лемпкеа, кога сам тражио по личном налогу Јулије Михаиловне. Он је стајао на рушевинама ограде, а на тридесет корака лево од њега висио је црни костур сасвим сагореле двоспратне брвнаре, с рупама уместо прозора на оба спрата, са срушеним кровом, са пламеном који се овде-онде још као змија вио око угљенисаних греда. У дубини дворишта, на двадесет корака од изгореле куће, запалило се и кућно крило; и оно је било двоспратно и око њега су се свим силама старали пожарници. Десно, и пожарници и народ бранили су доста велику дрвену зграду, која још није горела, али је већ неколико пута почињела да гори и суђено јој је, неминовно, било да изгори. Лемпке, окренут лицем крилу, викао је и гестикулисао и издавао наредбе које нико није извршавао. Већ сам помислио да су га и овде намерно довели и сама оставили. Ни она густа и врло разнолика гомила око њега, у којој је заједно са свакојаким светом било и господе (ту се налазио и протопоп наше саборнице), иако је Лемпкеа слушала радознало и с чуђењем, ни у њој нико не проговори с њим, нити ко покуша да га одатле изведе. Он, блед, са усјактаним очима, изговарао је најчудније речи; најзад, није имао ни шешира, одавно га је изгубио.

– Опет паљевина! То је нихилизам! Ако што гори, то је нихилизам! – чуо сам и, мада се није имало чему чудити ни дивити, био сам готово запрепашћен; очита стварност увек носи у себи нешто потресно.

– Ваша преузвишености – зачу се поред њега глас полицајчев – кад

бисте имали доброту пристати... да окушате домаћи мир... Јер за вашу преузвишеност опасно је и стајати овде.

Шеф полиције, како сам после дознао, намерно је оставио овог полицајца поред Андре́ја Антоновича, да пази на њега и да се што може боље поштара да га одведе кући, а ако би било нарочите опасности, да се чак и силом послужи – налог очевидно изнад моћи извршиочеве.

– Сузе погорелаца ће се обрисати, али ће град изгорети. То је дело четворице хуља, четворице и више! Затворите хуљу! Он се увлачи у породичну част! Ради паљевине послужили су се гувернантама. Гадно и подло! Ах, шта ради онај? – викну Лемпке кад на крову разбукталог кућног крила угледа пожарника под чијим је ногама горео кров и пламен се свуд наоколо разбуктавао. – Скините га, скините га, пропашће, изгореће... гасите га!... Шта хоће тамо?

– Гаси, ваша преузвишености.

– Невероватно! Ватра је у мозговима, а не на кућним крововима. Скините га и оставите се свега! Боље је све оставити, боље! Нека буде како буде! Ах, ко то сад плаче? Старица? Старица јауче! Што сте заборавили старицу!

Доиста, на првом спрату јаукала је старица, осамдесетогодишња, рођака трговца, власника те куће. Али нису је заборавили, него се она сама вратила унутра, док се још моглоући, у лудој намери да из неке забитне собице извуче своју перину. Гушећи се у диму и јаучући од силне јаре, јер се и собичак запалио, она се ипак свом снагом паштила да кроз пробијено окно дрхтавим рукама протури своју перину. Лемпке јурну у помоћ. Сви су видели како је он отрчао под прозор, дохватио перину за крај и из све снаге је трзао да је кроз прозор извуче. Као за пакост, у тај мах с крова полете сломљена даска и тресну несрећника; не уби га, него онако у лету удари га ивицом по врату; али је каријера Андреја Антоновича била тим свршена, бар код нас; удар га обори с ногу и он паде обезнањен.

Најзад, наста жалосно, суморно свануће. Пожар се умањи; после ветра нагло настаде тмина, а затим ситна, тиха киша, као кроз сито да пада. Ја сам већ био у другом делу Заречја, далеко од места где је Лемпке пао и ту у гомилама чуо сам разговоре врло чудне. Појавила се једна врло чудна чињеница: сасвим на крају овог делà подграђа, иза повртњакâ, на празноме простору, на педесет корака од осталих зграда – стајала је једна тек саграђена дрвена кућа и баш усамљена кућа се запалила одмах у почетку пожара, готово пре осталих кућа. Но да је баш и сасвим изгорела, та кућа,

према свом растојању, не би могла пренети ватру ни на једну од градских зграда; и обрнуто: кад би и цело Заречје горело, само би ова једна кућа остала читава, па ма какав ветар дувао. Излази: та се кућа запалила одвојено и независно од осталих; и, мора бити, није се запалила тек онако, низашто. Али, што је главно, није могла, сва ни да изговори: у свануће виђене су унутра чудне ствари. Власник те нове куће, грађанин који је становао у оближњем предграђу, тек што је смотрио да му нова кућа гори, дотрчао је и успео да је сачува, пошто је уз помоћ суседа разбацао запаљена дрва сложена уз подзидницу.

Али унутра је било укућана – у граду добро познати капетан Лебјаткин са сестром, и с њима и једна постарија жена, радница; и, ето, ти укућани, капетан, његова сестра и радница, све троје су те ноћи поклани и очевидно опљачкани. (Ето зашто се управник полиције уклонио с пожаришта; ишао је овамо, и то баш онда кад је Лемпке спашавао перину.) У зору се вест рашири и огромна гомила разног света, па и погорелаца из Заречја, поврве на ону ледину, ка новој кући. Тешко је било проћи, толико се света ту збило. И одмах ми испричаше како је капетан нађен на клупи, пресечена грла, обучен, и како је, вероватно, био заклан мртав пијан, да није ни осетио, а крв му је истекла као из бика; како је његова сестра, Марија Тимофејевна, сва ножем избодена, а лежала је на патосу код врата, сигурно, да се са убицôм будна борила. А служавка, зачело, била се пробудила – њој је сва глава испребијана...

Како газда прича, капетан је још јуче изјутра долазио до њега, већ пијан, похвалио му се и показао много новаца, до двеста рубаља. Капетанов стари новчаник с новцем, зелен, поцепан нађен је на патосу; празан; али сандук Марије Тимофејевне није ни дирнут; није дирнута ни сребрна оправа на икони а и капетаново остало одело било је у целости. Видело се да је разбојник хитао и да је био човек који је капетанове прилике познавао и да је само за новац дошао и знао где он стоји. Да газда у исти мах није дотрчао, она дрва би се разбуктала и зацело кућу запалила и сагорела, »а по изгорелим лешевима тешко би било дознати истину«. Тако се причало. Додавало се још и обавештење; стан за капетана и његову сестру погодио је господин Ставрогин, Николај Всеволодович, син генералице Ставрогине; долазио је лично да се погоди, много наваљивао, јер газда није хтео кућу да издаје, наменио ју је био за крчму, али се Николај Всеволодович није ценкао и платио је станарину за пола године унапред.

– Нису тек онако, низашто изгорели – чуло се у гомили.

Али је већина ћутала. Лица су била мрка; ипак, велике, видне

раздражености нисам опазио. Иначе, унаоколо се наставило причање о Николају Всеволодовичу и о томе како је убијена његова жена, како је он јуче, из прве овдашње куће, од генералице Дроздове одмамио девојку, њену ћерку, и то »нечасним путем«, како ће бити оптужен у Петрограду; а што је његова жена убијена, то је, очевидно, зато да би се могао оженити Дроздовом. Скворешњици нису даље но две и по врсте одавде и, сећам се, помислио сам: неће ли се тамо дознати? Уосталом, нисам спазио да је ико распаљивао гомилу, нећу да грешим, мада су ми испред очију тренутно минуле две-три њушке оних »бифеташа«, које су се у зору и нашле на згаришту и ја сам их познао. А нарочито се сећам једног мршавог, високог момка, једног од ситних грађана, испивеног, куштравог, и баш таквог као да се коломазом намазао, бравара по занату, како сам доцније чуо. Он није био пијан, али, насупрот смркнутој гомили, био је некако ван себе. Стално је нешто народу говорио, премда се не сећам шта. Све што је говорио биле су кратке реченице, као: »Браћо, шта је ово? Па зар ће то тако и да буде.« И уз то је махао рукама.

ТРЕЋА ГЛАВА

ЈЕДАН ЗАВРШЕН РОМАН

I

Из велике дворане у Скворешњицима (оне у којој се Варавра Петровна последњи пут видела са Стапаном Трофимовичем) пожар се видео као на длану. У свануће, у шест сати, поред крајњег прозора здесна, стајала је Лиза и укочено гледала пламен који се гасио. Сама је била у соби. Хаљина на њој јучерашња, празнична, са предавања – јаснозелена, богата, у самим чипкама, али већ угужвана, навучена на брзу руку и немарно. Изненада опази да јој је на прсима лабаво закопчана и поцрвене, брзо поправи хаљину, дохвати с наслоњаче црвену мараму коју је јуче при доласку спустила тамо и баци је на рамена. Бујна коса у растуреним увојцима вирила је испод мараме, пала је на десно раме. Лице јој беше уморно, брижно, али очи су јој пламтеле испод скупљених обрва. Она поново приђе прозору и врело чело наслони на хладно стакло. Отворише се врата и уђе Николај Всеволодович.

– Послао сам гласника, на коњу – рече он и за десет минута све ћемо чути; а сад се говори да је изгорела цела четврт Заречја, она ближа обали, десно од моста. Запалило се још у дванаест. Сад се стишава.

Он не приђе прозору, него застаде на три корака иза ње; она му се не окрете.

– По календару требало је још пре једног сата да сване, а готово је као ноћ – рече она зловољно.

– Календари само лажу – поче он с љубазним осмехом, али се застиде, па похита да дода: – Досадно је живети по календару, Лизо.

И сасвим уђута, љут на нову баналност коју је казао. Лиза се осмехну с пола усана:

– Ви сте тако тужни, да чак ни речи за мене не налазите. Али умирите се. Казали сте таман како треба: ја увек живим по календару. Сваки је мој корак срачунат по календару. Чудите се?

Она се брзо окрете, оде до прозора и седе у фотељу.

– Седите и ви, молим вас. Ми нећемо дуго бити заједно и хоћу да кажем све што ми је воља... Зашто не бисте и ви казали све што хоћете?

Николај Всеволодович седе поред ње, па лагано, готово бојажљиво узе је за руку.

– Шта значи тај говор, Лизо? Откуд то тако изненада? Шта значи то: »Ми нећемо бити дуго заједно?« То је већ друга загонетна фраза за ово

пола сата откако си се пробудила.

– Ви сте предузели да бројите моје фразе? – насмеја се Лиза. – А сећате ли се, јуче кад сам овамо дошла, назвала сам се мртвацем? А ви сте пронашли да треба на то да заборавите. Да заборавите, или да не запамтите?

– Не сећам се, Лизо. Зашто мртвац? Треба живети...

– Заћутасте! Ви сте своју речитост сасвим изгубили. Ја сам проживела свој тренутак на овом свету, па доста. Сећате ли се Христифора Ивановича?

– Не сећам се – намрши се он.

– Христифора Ивановича, у Лозани? Он вам је страшно досадио. Отвара врата и увек каже: »Само за часак«, а остаје цео дан. Нећу да личим на Христифора Ивановича и да останем цео дан.

Болан утисак појави се на његовом лицу.

– Лизо, тешко ми је због тог вашег говора, који је скрханост. Та гримаса скупо стаје вас саму. Нашто ће вам? Кога ради?

Глас му доби топлину.

– Лизо – узвикну он – кунем ти се, сад те волим више него јуче кад си дошла!

– Да чудна признања! шта ће овде јуче и данас и то мерење?

– Нећеш ме оставити! – настави он готово очајно; – ми ћемо заједно отићи још данас, је ли? Је ли?

– Јао, не стежите ми руку тако јако. Куда ћемо заједно још данас? Да опет некуд »ускрснемо«? Не, доста је проба, а и касно је за мене; а нисам ни способна, за мене је то сувише далеко. Ако је да се иде, онда у Москву, и тамо правити посете и примати их – то је мој идеал, ви знате; ја ни у Швајцарској нисам од вас крила каква сам. А кад не можемо отићи у Москву и тамо правити посете, јер сте ви ожењени, онда се нема шта о томе ни говорити.

– Лизо! Шта је било јуче?

– Било је оно што је било.

– То је немогућно! То је немилостиво!

– Па шта ако је немилостиво? Поднесите кад је немилостиво.

– Светите ми се за јучерашњу фантазију... – промрмља он се пакосним осмехом. Лиза плану.

– Да ниске помисли!

– Па зашто сте ми онда подарили... »толико среће«! Имам ли права да знам?

– Не, снађите се некако и без права; немојте глупошћу да завршите нискост своје сумње. Данас нећете имати зато среће. Збиља, да се не бојите мишљења великог света, и што ће вас осуђивати због »толике среће«? О, ако је тако, онда се не плашите, за име божје! Овде ви нисте узрок ничему, нисте одговорни ником. Кад сам јуче отворила ваша врата, ви нисте знали ко вам долази. Овде је посреди баш моја фантазија, како се ви малочас изразисте, моја фантазија и само моја. Можете сваком у очи гледати смело и победнички!

– Твоје речи, тај осмех, ево већ читав час испуњавају ме леденим страхом. Та »срећа«, о којој ти говориш тако свирепо стаје ме... свега. Зар сад могу да те изгубим? Кунем ти се, јуче сам те мање волео Па зашто ми данас отимаш све? Знаш ли ти шта мене стаје та, та нова нада? животом сам је платио.

– Својим или туђим? Он се брзо подиже.

– Шта то значи? – запита гледајући је укоченим погледом.

– Јесте ли је платили својим или мојим животом? То сам хтела питати. Или сад ништа не можете да схватите? – плану Лиза. – Зашто сте скочили тако нагло? Зашто ме гледате тако? Плашите ме. што се ви једнако бојите? Одавно сам опазила да се ви бојите, и то управо сад, управо данас... Боже, како бледите.

– Ако ти, Лизо, штогод знаш, ја, ја, кунем ти се, не знам ништа... нити сам малочас о ономе ишта спомињао кад сам рекао да сам својим животом платио...

– Ништа вас не разумем – проговори она застајкујући бојажљиво.

Напослетку, тих, замишљен осмех појави се на његовим уснама. Он полако ослони лактове о колена и покри лице рукама.

– Ружан сан и бунило... Ми смо разговарали о двема различитим стварима.

– Ништа не знам о чему сте ви говорили... Да ли сте јуче знали да ћу данас од вас отићи? Јесте или нисте? Не варајте ме, јесте ли знали?

– Знао сам... – тихо изусти он.

– Па онда, шта хоћете? Знали сте и »тренутак« сте узели и оставили за собом. Па какви су онда још рачуни?

– Кажи ми чисту истину – повика он с дубоком патњом – кад си јуче отворила моја врата, јеси ли и ти сама знала да их отвараш тек само за један час?

Она га погледа с мржњом.

– Истина је, и најозбиљнији човек може да поставља најчуднија питања. А што се ви тиме узнемирујете? Да није из самољубља што вас жена прва оставља, што не остављате ви њу? Знате, Николају Всеволодовичу, откад сам овде, код вас, уверила сам се, између осталог, да сте ви према мени много великодушни; а ја баш то не могу од вас поднети.

Он устаде и пређе неколико корака преко собе.

– Добро, нека се морадне свршити тако... али како се све то могло и да догоди?

– Није важно! А што је главно, ви то сами знате у прсте и разумете боље него ико на свету, и сами сте с тим и рачунали! Ја сам госпођица, племићка, моје се срце у опери васпитавало – ето, како и откуд се започело, то је сва одгонетка.

– Није.

– Нема ту ништа што би могло растрзати ваше самољубље; и све је савршена истина. Започело се од лепог »тренутка«, који ја нисам могла поднети. Ономад, кад сам вас пред целим светом јавно »увредила«, а ви ми одговорили као витез, отишла сам кући и одмах сам погодила да сте од мене зато бежали што сте ожењени, а никако зато што ме презирете; а ја сам се, као госпођица из великог света, највише бојала презира. Схватила сам да сте ви мене нерасудну својим бежањем само штедели. Видите како ценим вашу великодушност. Уто је Петар Степанович прискочио и све ми разјаснио. Поверио ми је да вас покреће велика мисао, пред којом смо ми обоје ништа, и ја и он, али да ипак ја вама препречујем пут. И себе је убрајао; пошто-пото хтео је да буде троје и говорио ми неке претерано фантастичне ствари о некаквој лађи и кленовим веслима, из неке руске песме. Похвалила сам га и рекла му да је песник, а он је то примио као најздравију монету. А како сам ја одавно знала да мени нема дугог века и да мени треба само дати »знак«, примила сам оно и одлучила се. И то је све, и доста је, и молим вас – без даљих разјашњења. Могли бисмо се још и посвађати. Не бојте се никог, ја све примам на себе. Ја сам рђава, каприциозна, завела ме оперска лађа, ја сам госпођица, племићка... Али, знате ли, ипак сам мислила да ме ви богзна како волите. Не презирите луду главу и не смејте се овој сузи што је сада пала. Ја страшно волим да плачем,

»жалећи себе«. Али доста. Нисам ни за шта способна, ни ви нисте ни за шта способни; две зврчке са две стране, и тиме се утешимо! Бар не пати самољубље.

– Сан и бунцање! – повика Николај Всеволодович ломећи руке и ходајући по соби. – Лизо, јаднице шта си од себе учинила?

– Опекла се на свећи, и ништа више. Да и ви не плачете? Будите светски човек, будите мање осетљиви

– Зашто, зашто си к мени дошла?

– Али зар ви најзад не разумете у какав се комичан положај пред светским мишљењем стављате таквим питањем?

– Зашто си саму себе упропастила тако наказно и тако глупо и шта ћемо сад?

– И то је тај Ставрогин, »крвопија Ставрогин«, како вас назива једна дама овде, заљубљена у вас! чујте, већ сам вам казала: ја сам свој живот срачунала на један тренутак и мирна сам. Срачунајте тако и ви, свој... уосталом, ви немате зашто, јер ви ћете имати још много разних »тренутака« и »часака«.

– Толико колико и ти; дајем ти своју велику реч; ни часа више него ти!

Он је стално ходао и није видео њен брз и проницљив поглед, одједном као изненадно осветљен надом. Али се зрак светлости одмах и угаси.

– Кад би ти знала цену моје садашње немогућне искрености, Лизо, кад бих ти само могао поверити...

– Поверити? Ви желите нешто да ми исповедите? Сачувај ме боже ваших исповести! – упаде му она у реч готово са страхом.

Он застаде и чекао је узнемирено.

– Морам да вам признам, у мени се, још онда, у швајцарској, учврстила мисао да на вашој души лежи нешто страшно, нечисто и крваво, а што ће вас истовремено ставити у врло смешан положај... чувајте се да ми се исповедите, ако је то тако: смејаћу вам се. Смејаћу вам се из гласа, целог свог живота... Јер, ви опет бледите? Нећу, нећу, одмах ћу отићи – она брзо скочи са столице, са покретом гадљивости и презирања.

– Мучи ме, казни ме, изручи на мене мржњу! – повика он у очајању. – Имаш потпуно право! Ја сам знао да те не волим и упропастио сам те. Јест, »оставио сам за собом тренутак«; имао сам још једну наду... још одавно...

последњу... Нисам могао да издржим светлост која ми је срце обасјала јуче кад си ми дошла, ти сама, ти прва. Поверовао сам!... Можда верујем још и сад.

– Тако племениту отвореност вратићу на исти начин: ја нећу да будем ваша милосрдна сестра. Нека баш и постанем чуварка, ако не умеднем умрети овом згодном приликом и још данас, али и, ако то постанем, вама нећу доћи, премда, наравно, ви вредите колико и свако безруко и безного створење. Свакад ми се чинило да ћете ме завести и одвести тамо некуд где је огроман зао паук човечјег раста и да ћемо целог живота тог паука гледати и плашити га се. У томе би прошла наша узајамна љубав. Замолите Дашењку, она ће с вама поћи куд хоћете.

– А ви не можете да је и сад не поменете?

– Кукавно псетанце! Поклоните јој се. Зна ли она да сте је ви још у Швајцарској наменили својој старости? Које старање! Која обазривост! Јао, ко је то?

– Дубини собе врата се једва осетно отворише; нечија се глава промоли и опет се хитро сакри.

– Јеси ли ти, Алексеју Јегоричу? – упита Ставрогин.

– Није, то сам само ја – опет се за половину појави Петар Степанович. – Добро јутро, Лизавета Николајевна! У сваком случају, добро јутро! Знао сам да ћу вас обоје наћи у овој соби. Дошао сам тачно на један једини часак, Николају Всеволодовичу – похитао сам по сваку цену, на две речи... неизбежне... свега две речи.

Ставрогин пође, али после три корака врати се Лизи.

– Лизо, ако овог часа нешто чујеш, знај да сам ја кривац!

Она се трже и погледа га плашљиво; он журно изиђе.

II

Соба из које је Петар Степанович провирио било је велико овално предсобље. Поред госта био је ту и Алексеј Јегорич, али га је гост отпослао. Николај Всеволодович затвори за собом врата од собе из које је изишао и застаде у очекивању. Петар Степанович га погледа брзо и упитно.

– Дакле, ако већ знате – убрза Петар Степанович, како изгледа, у жељи да му очима улети у душу – онда наравно, од нас нико низашто није крив, а пре свега нисте ви, пошто је ово врло чудноват стицај... подударност случајева... речју, правна ствар се не може тицати вас и похитао сам да вас за времена обавестим.

– Изгорели? Убијени?

– Убијени, али нису изгорели, то је оно што је рђаво, али дајем вам поштену реч да ја ни ту нисам крив, па ма како ви сумњали – јер ви можда сумњате? Је л' те? желите ли чисту истину, онда, знате, мени јесте тренутно севнула помисао на то – па ви сте ми је сами кришом наговестили (не озбиљно, него да ме закопкате, пошто је ви озбиљно не бисте ни наговестили) – али ја се нисам одлучио нити бих се одлучио, ни по коју цену, ни за сто рубаља, а ту и нема никаквог згодитка, то јест, за мене, за мене нема... – (он је ужасно брзао и чегртао као чегрталька). – Али да видите сад стицај околности: од свог новца сам (чујте, од свог, од вашег ни рубље – што је главно, ви то и сами знате), од свог новца дао сам оном пијаном Лебјаткину двеста тридесет рубаља, дао сам прекјуче с вечера, чујте добро, прекјуче, а не јуче после предавања, скрените пажњу на то, то је врло важан стицај, стога што ја тада збиља нисам нимало поуздано знао да ли ће вам Лизавета Николајевна доћи или не; а свој сам новац дао зато што сте се ви ономад показали врло лепо, наумили сте да своју тајну објавите целом свету. У то, уосталом, нећу да улазим, ваша ствар... витез... али, право да кажем, изненађен сам ипак као да ме је мотка по челу треснула. Но како су ми одвећ додијале све те трагедије и свјо и свја – пазите, ја говорим озбиљно, мада се служим старословенским изразима – пошто све то, најзад, шкоди мојим плановима, зарекао сам се да Лебјаткина пошто-пото, и без вашег знања, отпратим у Петроград, тим пре што је и сам тежио да оде. Једна омашка: новац сам дао у ваше име – омашка или није? Али слушајте сад, слушајте како се све то изокренуло...

У ватри говора он се сасвим примакао уз Ставрогина и почео га хватати за ревер капута (а можда и намерно). Ставрогин га јаким замахом удари по руци.

– Та шта вам је... доста... тако ми можете руку сломити... Главно је сад како се то све изокренуло – заторока он поново, а о ударцу више није ни мислио. – Ја увече дајем новац да би он, са сестром сутрадан, чим сване, отпутовао; и тај мали посао поверавам оном хуљи Липутину, да их он лично отпреми и отпрати. Али хуљи се свидело да се ђачки нашали с публиком – чули сте, можда? На предавању? Слушајте, па слушајте, забога: обојица пију, састављају песму, од које је половина Липутинова; овај оног облачи у фрак, док мене уверава да га је још јутрос отправио, а њега чува негде у неком забитом собичку, да би га после гурнуо на естраду да се плази. Али овај се опије, брзо и неочекивано. Затим долази познати скандал, затим онога полумртвог доносе кући, а Липутин му кришом узима двеста рубаља и оставља му само ситнину. Али, по несрећи, овај је још ујутро вадио из џепа тих двеста рубаља, хвалисао се и показивао их где не треба. А како је Фећка само на то и чекао, а штошта и чуо код Кирилова (сећате ли се, ваш миг?), он се одлучио да се користи. И, ето, то је цела истина. Мило ми је што Фећка бар није нашао новац... а овамо рачунао на хиљаде, хуља! журио је, а још се, како изгледа, уплашио и од пожара... Верујте, тај ми је пожар дошао као цепаница по глави. То је... сам ће ђаво знати шта је то! То је самовлашће, и још какво... Ето вам, видите, ја од вас, од кога много очекујем, заиста ништа нећу да кријем; дакле, јесте, у мени је одавно сазревала једна тако згодна идеја, о паљевини, јер је она врло народна и популарна, али сам је чувао за критичан час, за онај драгоцени тренутак кад ми сви устанемо и... Кад, они то тек одједном смислили самовољно и без наредбе извели сад, у тренутку кад се баш требало притајити и у песницу дисати! Нема другог, то је велико самовлашће!... Ја не знам још ништа, али говори се о двојици Шпигуљиних радника... но ако ту има и наших, ако је макар само један од њих грејао ту своје руке – тешко њему! Видите ли шта значи кад им се за трунчицу попусти! Не, тај демократски талог са својим »петицама« лош је ослонац; ту је потребна једна дивна, кумирска деспотска воља, која се не ослања на нешто случајно и што стоји ван... Онда би и петице подавиле репове покорности, и кад затреба, послушно би послужиле... Али, за сваки случај, и премда се сад на све трубе труби како је Ставрогину било потребно да своју жену спали и да је зато и град изгорео, ја...

– А, већ се труби, труби?

– Оно, управо, ништа се не труби и, признајем, просто ништа нисам ни чуо, али, забога, шта це се с народом, особито с погорелцима? *Vax populi, vox Dei*?[278] Треба ли много па да се најглупљи глас пусти низ

ветар?... Наравно, у ствари, ви се немате чега бојати. Прво, ви сте правно осигурани, а и по савести сте чисти и невини – јер ви то нисте желели, је л' те? Нисте? Нема никаквих доказа; све је само стицај околности... Сем ако је Фећка упамтио ваше несмотрене речи, онда, код Кирилова (а зашто сте их онда и изговорили?), па, опет, ни то не доказује баш ништа; а Фећки ћемо скратити језик; још данас ћу да га скратим...

– Али лешеви нису сасвим изгорели?

– Нимало; тај неваљалац није умео ништа да удеси како ваља. Али мени је мило што сте бар ви тако спокојни... јер ви нисте ништа криви, чак ни помишљу, али ипак... Свакако ћете ми признати да све то вашу ствар корисно срећује: одједанпут сте постали слободни, удовац, и овог часа можете се оженити прелепом девојком са огромним богатством, и која је уз то још у вашим рукама. Ето, шта може да учини прост и глуп стицај околности, је л' те?

– Ви ми претите, глупа главо?

– Ех, којешта, којешта! Сад сам већ одмах и глупа глава! И какав је то тон? Место да се радујете, а ви... Ја сам полетео овамо у намери да вас обавестим... А чиме бих вам могао претити?... Баш сте ви мени ради претња потребни! Таман! Мени је потребна ваша добра воља, а не ваш пристанак из страха. Ви сте светлост и сунце... Ја од вас осећам страх, највећи страх, а не ви од мене! Па нисам ја Маврикије Николајевич. Ах, замислите, летим ја овамо на колима, кад – Маврикије Николајевич, овде, ту, крај ограде вашег врта, тамо позади, на крај врта... у шињелу, сав мокар – мора да је сву ноћ дреждао! чудеса! Докле људи силазе с памети!

– Маврикије Николајевич!... Истина?

– Истина, истина. Ено га крај ограде... Одавде, одавде на триста корака, мислим. Ја пожурио да промакнем поред њега, али видео ме је. А ви нисте знали? У том случају, врло ми је мило што нисам заборавио да вам то кажем. Баш такав је најопаснији, ако само случајно има револвер, а уз то, најзад, ноћ, влажно време, природна осетљивост – јер, какве ли су тек његове околности! Ха-ха! Шта ви мислите, зашто он тамо дрежди?

– Разуме се, чека Лизавету Николајевну.

– Гле-е! А зашто би она њему ишла? И... по овој киши... што је оно будала!

– Она ће сад одмах отићи њему.

– Ехе! Гле новости! Дакле... Ма, слушајте, сад се њене ствари сасвим

мењају; шта ће јој сад Маврикије? Ви сте слободан удовац, можете се још сутра оженити њоме, је л' те? Она то још и не зна... препустите ви то мени, ја ћу вам све одмах израдити. Где је она, треба и њу обрадовати.

– Обрадовати?

– Него шта, хајдемо.

– Ви мислите да се она не досећа о тим лешевима? – Ставрогин зажмири некако особито.

– Наравно, не досећа се – прихвати Петар Степанович играјући глупака – стога што, збиља, правнички.. Ех, ви! Па нек се и досети! Све се то код жена изврсно губи у сенци – још ви не знате жене! Осим тога, за њу је сад цела игра у томе да се уда за вас, пошто је себе осрамотила; осим тога, ја сам јој напунио главу о »лађи«, наиме, увидео сам да се баш том »лађом« на њу може утицати. Дакле, таквог је калибра та девојка. Немајте бриге, она ће прећи преко тих лешиница, да ће бити милина и-хааа, те каква, утолико пре што сте ви сасвим невини је л' те? Зар није истина? То мало лешева држаће она зато да вас после мало пецка, тако у другој години брака. Кад жена узима венац, увек се снабдева чим било од тих мужевих старудија, али онда... шта ће бити онда, после годину дана? Ха-ха-ха!

– Кад сте на колима дошли, онда њу одмах одвезите Маврикију Николајевичу. Сад је баш казала да не може да ме трпи и да ће ме оставити. Разуме се, од мене кола не би узела.

– Гле-е! Ама, зар истински хоће да иде? Откуд то? – погледа Петар Степанович луцкасто.

– Ноћас је увидела да је ја нимало не волим... што је, уосталом, увек и знала.

– А зар је не волите? – прихвати Петар Степанович са изразом бескрајног чуђења. – Па кад је тако, зашто сте је онда примили јуче кад вам је дошла? И зашто је нисте, као племенит човек, одмах обавестили да је не волите? То је врло ружно од вас; а и мене, у какав сте гадан положај мене пред њом ставили?

– Ставрогин се одједном насмеја.

– Смејем се свом мајмуну – објасни он одмах.

– А! погодили сте да сам ударио у лудирање! – насмеја се и Петар Степанович чудновато весело; – желео сам да вас насмејем! Замислите, ја сам одмах, чим сте ушли овамо, по вашем лицу погодио да имате »несрећу«... Чак можда и потпун неуспех, а? Е, кладим се – повика он

готово гушећи се од радозналости – да сте целу ноћ у једној соби драгоцено време трајили на препирку о каквој му драго великој племенитости! Него опростите, опростите! шта ми је? Ја сам још јуче поуздано знао да ћете ви то глупошћу завршити. Довео сам вам је само да бих вас позабавио и да вам докажем да вам са мном неће бити досадно; за тако што ћу вам и триста пута бити ваљан; ја уопште волим да људима будем пријатан и угодан. Ако вам она сад није потребна, а ја сам на то и рачунао, е, онда, онда сам је само тога ради и довео, онда...

– Дакле, довели сте је само моје забави ради?

– А што то питате?

– А не зато да ме приморате да своју жену убијем?

– Гле-е! А зар сте је ви убили? Ала је ово неки трагичан човек!

– Свеједно, убили сте је ви.

– Зар сам је ја убио? Та не казах ли вам: нисам ја ту ни за трунчицу умешан. Ипак, ви ме почињете узнемиравати.

– Наставите! Рекосте: »Ако вам она сад није потребна, онда«...

– Онда је оставите мени, разуме се! Ја ћу изврсно умети да је предам Маврикију Николајевичу, кога, између осталог, никако нисам ја наместио тамо доле у врту; немојте још и то увртети себи у главу. Ја се сад њега бојим. Ви рекосте на колима... Ја сам то тек онако узгред изустио. А шта ћемо ако он има револвер?... Добро је што сам понео свој. Ево га (он из џепа извади револвер, показа га и одмах опет сакри), понео сам га, због дугог пута. Уосталом, све ћу ја то зачас да средим... њено срдашце таман сад болује за Маврикијем Николајевичем... мора да болује... и, знате, богами, чак ми је помало и жао ње! Саставићу је с Маврикијем, а она ће одмах почети да се сећа вас, хвалећи вас, хвалећи вас пред њиме, а њега ће у очи грдити – женско срце! Гле, ви се смејете! Врло ми је мило што сте се тако развеселили... Дакле, хајде! Почећу најпре с Маврикијем, а о онима... о убијенима... знате, не би ли добро било да се сад пођути? И иначе ће се после дознати.

Одједном се Лиза створи у вратима.

– О чему ћу дознати? Ко је убијен? Шта рекосте за Маврикија Николајевича? – изненадно рече Лиза.

– А! Ви сте прислушкивали!

– Шта сте сад рекли за Маврикија Николајевича? Убијен је?

– А! Дакле, нисте добро чули! Будите мирни, Маврикије Николајевич

је жив и здрав, о чему се можете зачас уверити, јер је он овде крај пута, поред ограде... изгледа да је сву ноћ ту пробавио; покиснуо је, у шињелу је. Ја сам се провезао поред њега, видео ме је.

– То није истина. Ви сте казали »убијен«... Ко је убијен? – питала је она упорно, с мучном неповерљивошћу.

– Убијена је моја жена, њен брат Лебјаткин и њихова служавка – рече Ставрогин одлучно.

Лиза се стресе и страшно пребледе.

– Зверски необичан случај, Лизавета Николајевна, најглупљи случај похаре – одмах забрбља Петар Степанович; – само похаре, случај где се лопов користио пожаром; дело разбојника, Фећке робијаша, и лудог Лебјаткина, који је свој новац сваком показивао... Зато сам и полетео овамо... као камен у чело... Ставрогин је једва поднео вест коју сам му донео. Ми смо се овде саветовали да ли да вам одмах кажемо или не.

– Николају Всеволодовичу, говори ли он истину? – једва изусти Лиза.

– Не, говори неистину.

– Како неистину! – трже се Петар Степанович; – шта је сад то?

– Господе, полудећу! – повика Лиза.

– Ама разумејте да је он сад луд човек! – викао је Петар Степанович из свег гласа; – јер, најзад, жена му је убијена! Видите ли како је блед!... Целу ноћ провео је с вама, ни за тренутак није одлазио, па како би се, забога, на њега могло да сумња?

– Николају Всеволодовичу, реците као пред богом јесте ли криви, а ја ћу вашој речи веровати као божјој, кунем вам се, и ићи ћу с вама на крај света, о, ићи ћу! Ићи ћу као псетанце...

– Зашто је кидате, ви, фантастична главо – разјари се Петар Степанович. – Лизавета Николајевна, богами, у ступи ме истуцајте ако он није невин; напротив, убијен је он, и бунца, видите. Ништа, ништа није крив, чак ни помишљу!... Све је било само чин разбојника, који ће за недељу дана бити пронађени и бичевани. То су Фећка робијаш и радници Шпигуљиних, то виче цео свет, па зато и ја...

– Је ли истина? Је ли истина? – питала је Лиза дршћући сва у очекивању последње пресуде.

– Ја нисам убио, и томе сам се противио, али знао сам да ће бити убијени, и убице нисам задржао. Идите од мене, Лизо – изусти Ставрогин и пође у собу.

Лиза покри лице рукама и изиђе из куће. Петар Степанович хтеде потрчати за њом, али се врати у собу.

– Тако ви? Тако ви? Тако се ви ничег не бојите? – насрну он на Ставрогина, помамно, мрмљајући речи без везе и готово не мерећи их, с пеном на устима.

Ставрогин је стајао насред собе без речи. Левом руком је овлаш дохватио прамен своје косе и збуњено се осмехивао. Петар Степанович га снажно повуче за рукав.

– Пропали сте сад! шта ви мислите, нашто су нам уста? Сваког ћете окривити, а сами ћете отићи у манастир, или до ђавола... Али, свеједно, ја ћу вас намртво испребијати, па макар ме се и не бојали!

– Ах, то ви торочете? – угледа га најзад Ставрогин. – Трчите! – пренуо се он нагло – трчите за њом, наредите за кола, не остављајте је... Трчите, трчите, забога! Одведите је кући, да нико не дозна и да не би отишла тамо... где су тела... тела... Метните је силом у кола... Алексеју Јегоричу! Алексеју Јегоричу!

– Станите, не вичите! Она је сад већ у наручју Маврикија Николајевича. Неће Маврикије сести у ваша кола... Станите! Ово више вреди од кола!

Он опет извуче револвер; Ставрогин га погледа озбиљно.

– Па шта, убите – изусти он тихо, готово помирљиво.

– Пхи, до ђавола, какву лаж човек на себе навлачи! – уздрхта Петар Степанович. – Бог га убио! И, збиља, извесно је морала на вас пљунути!... Каква сте ми ви »шајка«! Ви сте само избушена, дрвена барка у слому!... Де, треба да се пренете, макар из зла, макар из пакости! Е-ех! Збиља, вама је, канда, већ све свеједно, кад сами тражите за себе зрно у чело?

Ставрогин се чудновато осмехну.

– Да нисте такав лудак, ја бих можда сад и рекао да... Само да сте за трунчицу паметнији! – рече Ставрогин.

– Добро, ја сам лудак, али нећу да и ви, моја важнија половина, будете лудак! Разумете ли ме?

Ставрогин је разумео, можда једино он. Зар се Шатов није зачудио кад му је Ставрогин казао да Петар Степанович има ентузијазма?

– Идите сад од мене до ђавола, а до сутра ја ћу шта било из себе исцедити. Дођите сутра.

– Заиста? Заиста!

– Откуд ја знам!... До ђавола, до ђавола! И изиђе из собе.

– А можда је и боље – промрмља Петар Степанович за себе, склањајући револвер.

III

Он потрча да стигне Лизавету Николајевну. Још није била далеко отишла, свега неколико корака од куће. Као да ју је задржао Алексеј Јегорович, који и сад иде за њом, на један корак даље, у фраку, погнут смерно, без капе. Он је непрекидно моли да сачека екипаж; стари се уплашио, готово је плакао.

– Одлази! Господин моли за чај, нема ко да га услузи – одгурну га Петар Степанович, па без питања одмах узе под руку Лизавету Николајевну.

Она не извуче руку; изгледало је као да још није била сасвим свесна.

– Пре свега, ваш пут не води тамо – протепа Петар Степанович – треба да идемо овуда, а не поред врта; а затим, свакако, пешице се не може ићи, до ваше куће има три врсте и ви нисте ни обучени за то. Кад бисте мало причекали. Ја имам кола, овде су, зачас ћу их довести, сместићу вас у кола и одвести, тако да нико неће ни опазити.

– Ви сте много добри... – проговори Лиза мило.

– Оставите се, молим вас – сваки хуман човек, на моме месту и у сличној прилици, учинио би исто...

Лиза га погледа и зачуди се.

– Ах, боже мој, а ја сам мислила да је то још онај стари...

– Чујте, молим вас, врло ми је мило што ви све то тако узимате, јер је све то најстрашнија предрасуда. И кад је већ тако пошло, зар није онда боље да ја старцу одмах наредим да спреми кола – свега десет минута – а ми да се вратимо и причекамо пред главним улазом, а?

– Најпре хоћу... где су они убијени?

– Ах, опет фантазија! То ме је и плашило. Не боље да те ситнице оставимо на страну немате ви шта тамо да видите.

– Ја знам где су, знам ту кућу.

– И па шта, ако и знате! Молим вас, киша, магла (дивну сам дужност навукао на себе... Слушајте, Лизавета Николајевна, остаје вам једно или друго: или ћете са мном на кола, и онда ћете причекати, и ни корака даље нећемо ићи, јер ако пођемо још двадесет корака, онда ће нас извесно опазити Маврикије Николајевич.

– Маврикије Николајевич? Где је? Где је?

– Е, ако хоћете с њим, онда молим да вас још мало пратим и да вам покажем где је он, па онда слуга покоран; ја нећу сад да му прилазим.

– Он ме чека, боже! – она застаде нагло и руменило јој се осу по лицу.

– Али, молим вас, ако је он човек без предрасуда!... Знате, Лизавета Николајевна, све ово није моја ствар; овде сам ја сасвим споредна личност, ви то и сами знате: но ипак вам желим свако добро... Кад нам наша »шајка« није пошла за руком, кад се показало да је све то само стари, трули чамац, добар само да се растави...

– Ах, дивно! – узвикну Лиза.

– Дивно, а овамо вам теку сузе! Ту је потребна срчаност. Ни у чему не треба уступати мушкарцу. У нашем веку, кад жена... пхи, врага! (Петар Степанович само што не пијуну. А што је главно, ништа не жалити; још се све може окренути на најбоље. Маврикије Николајевич је човек... једном речи, човек од осећања, мада није много речит, што је, иначе, исто тако добро, свакако под условом да је без предрасуда...

– Дивно, дивно! – насмеја се Лиза хистерично.

– Ама, де врага... Лизавета Николајевна – одједном се нађе увређен Петар Степановић; – забога, ја ово говорим озбиљно, чиним само ради вас... јер шта ме се... Јуче сам вам био на услузи, кад сте све то сами зажелели, а данас... Е, ево, одавде се види Маврикије Николајевич, ено га, седи, не види нас. Знате, Лизавета Николајевна, читали сте Полињку Саксову?

– Шта је то?

– Приповетка, Полињка Саксова. читао сам је још као студент... Некакав тамо чиновник, Сакс, имућан човек, затворио жену у летњиковац, због неверства Али, до врага та прича, пљујем ја на то! Ево видећете да ће вам Маврикије Николајевич понудити своју руку пре него што стигнете до куће. Још нас не види.

– Ах, нека и не види! – повика Лиза одједанпут као без памети; – хајдемо, хајдемо одавде! У поље!

И она потрча натраг.

– Лизавета Николајевна! То је већ врло малодушно! – трчао је за њом Петар Степанович. – И зашто нећете да вас види? Напротив, треба да му отворено и поносито погледате у очи... Ако мислите штогод, на оно... девојачко... па то је само предрасуда, чиста застарелост... Али куда ћете, забога, куда ћете? Ех, да бежите! Боље да се вратимо Ставрогину, да

узмемо моја кола... Па куда ћете? Тамо је поље – гле, паде!

Он стаде. Лиза је летела као птица, не знајући куда; Петар Степанович заостаде већ педесет корака иза ње. И пала је, спотакла се на пањ. У тај мах, позади, са стране, разлеже се јак узвик, узвик Маврикија Николајевича, који је видео како Лиза трчи и пада, па је и он преко поља трчао к њој. Петар Степанович за један трен одступи према вратима куће Ставрогиних, како би што пре сео у своја кола.

А Маврикије Николајевич, у великом страху, већ је стајао поред Лизе – она се већ подигла: нагнуо се и њену руку држао у својој. Невероватне околности оваквог сусрета потресле су му мозак, сузе су му текле низ лице. Видео је како она, којој је он указивао највеће поштовање, безумно трчи преко поља, у ово доба, по оваквом времену, само у лакој хаљини, сад изгужваној, упрљаној од пада... Не могаде речи да проговори; скиде свој шињел и уздрхталим рукама покри јој плећа. Па одједном узвикну, осетивши да она уснама дотаче његову руку.

– Лизо! ја ништа не разумем, али не терајте ме од себе!

– Да, да, хајдемо што пре одавде, немојте ме остављати! – па га ухвати за руку и поведе. – Маврикије Николајевичу – одједном спусти она глас преплашено – ја сам се онамо све храбрила, а овде се бојим смрти. Ја ћу умрети, умрећу врло скоро, али се бојим, бојим се да умрем... шапутала је и чврсто стезала његову руку.

– Ох, бар да је ма ко да прође... – обазирао се он очајно; – да је бар неки путник! Ноге ћете исквасити, ви... изгубићете памет!

– Ништа, ништа – храбрила га је она – овако, поред вас, мање ме је страх, држите ме за руку, водите ме... куда ћемо сад, кући? Не, ја хоћу прво да видим убијене. Кажу заклали су његову жену, а он каже да их је убио он сам. То није истина, није истина, је л' те? Хоћу да видим поклане... због мене... због њих ме је ноћас престао волети... Хоћу све да видим и све да дознам. Брже, брже, ја знам ту кућу... тамо је горело... Маврикије Николајевичу, пријатељу, не праштајте мени, нечасној. Зашто да ми опростите? Зашто плачете? Ударите ме по лицу, убите ме овде у пољу, као псето!

– Нико сад није ваш судија – изјави Маврикије Николајевич чврстим гласом. – Бог нека вам опрости, а ја сам ваш судија мање него ико други!

Али било би чудновато описивати њихов разговор. Њих двоје су ишли, руку под руку, брзо, журећи, као упола без памети. Упутише се прво пожару.

Маврикије Николајевич још није губио наду да ће срести какве таљиге; али нико не наиђе. Ситна, танка киша сву околину скроз пробија, гута сваки одсјај и све претвара у замагљену, сиву једнолику масу. Дан је већ одавно настао, а чини се да још није свануло. Одједанпут, у тој тамној, хладној магли оцрта се нека појава, необична и незамислива, идући им у сусрет. Замишљам да сам ја био на месту Лизавете Николајевне, ја, чини ми се, не бих веровао својим очима; а она, међутим, радосно узвикну и одмах познаде човека који им се примицао. То је био Степан Трофимович. Како је он отишао од куће и на који начин се могла остварити његова безумна идеја, идеја из главе, о бекству – о томе ћемо доцније причати. Поменућу само да је он тог јутра већ био у грозници, али га ни болест није могла да заустави; чврстим кораком ишао је по мокрој ледини; видело се да је поред свег својег неискуства и непрактичности, због собног живота, о свом подухвату размислио што је најбоље могао и умео. Одевен »путнички«, то јест у шињелу, опасан широким појасом од лаковане коже с прећицом, на ногама је имао дубоке нове ципеле и панталоне са доколеницама. Вероватно је већ одавно овако замишљао путника; а појас и дубоке ципеле са сјајним хусарским доколеницама, у којима није умео ни да се снађе, спремио је неколико дана раније. Његов костим допуњавао је шешир са широким ободом, шал од камиље длаке, којим је добро умотао врат, штап у десној руци, а у левој врло мала али тешко набијена путничка торба. При том је још у десној руци држао и отворен кишобран. Ова три предмета, кишобран, штап и торба, били су му, за целу прву врсту хода, врло непогодни за ношење, а после већ и тешки.

– Јесте ли, збиља, то ви? – повика Лиза посматрајући га с тужним чуђењем, које је заменило прву несвесну навалу њене радости.

– *Lise!* – повика и Степан Трофимович, па и он nolete њој, готово у бунилу. – *Chère, chère*,[279] да нисте и ви... у оваквој магли? Гледајте: руменило пламена! *Vous êtes malheureuse, n'est ce pas*?[280] Видим, видим, не говорите, али ни ви мене не питајте. *Nous sommes tous malheureux, mais il faut les pardonner tous. Pardonnons, Lise*[281] и бићемо занавек слободни. Да бисмо се растали са светом и постали потпуно слободни, *il faut pardonner, pardonner et pardonner*.[282]

– Али зашто сте клекли?

– Зато што, праштајући се са светом, хоћу у вашем лику да се опростим и са целом својом прошлошћу! – Он заплака и обе њене руке принесе својим сузним очима. – Падам на колена пред свим оним што је у

мом животу било прекрасно, грлим и захваљујем! Ја сам се сад разбио на две половине: онамо је безумник који је на јави сањао на небо да узлети, *vingt deux ans!* Овде, утучен и озебао старац гувернер... *Chez ce marchand, s'il existe pourtant ce marchand*...[283] – Него, Лисе, како сте покиснули! – повика он и скочи на ноге осећајући да су се и његова колена овлажила на мокрој земљи; – а како је могло бити да сте ви у тој хаљини?... и да идете пешке и да сте на овом пољу... Плачете? *Vous êtes melheureuse*? Ах, начуо сам нешто... Али откуд ви сад овде – убрза он питањима, са бојажљивим лицем и са дубоком неверицом гледајући у Маврикија Николајевича; *mais savez vous l'heure qu'il est*?[284]

– Степане Трофимовичу, јесте ли ви чули што о оним убијеним људима?... Је ли то истина? Истина је?

– Они људи? Сву ноћ сам гледао црвенило њиховога делања. Они друкчије нису могли свршити... (Очи му опет засијаше.) Бежим од буновних снова, од врућичног бунила, бежим да тражим Русију, *existe-t-elle la Russie*? *Bah, c'est vous, cher capitaine*?[285] Никад нисам посумњао да ћу вас наћи ма где на каквом великом подвигу... Али, узмите мој кишобран, *Lise* – и зашто морате баш пешке да идете? За име божје, узмите бар кишобран, за мене је свеједно, наћи ћу где-год какав екипаж и узети га. Ја идем пешке зато што би се *Stasie* (то јест Настасја), да је дознала да хоћу да идем, развикала преко целе улице; а ја сам хтео да се искрадем што се може више *incognito*. Не знам, али тамо у оном Гласу, пише о непрекидним разбојништвима; но, мислим, не може ваљда бити чим изиђем на пут, одмах да наиђем на разбојнике. *Chère Lise*, чини ми се, ви рекосте да је неко неког убио? *O, mon Dieu*,[286] вама је рђаво!

– Хајдемо! Хајдемо! – повика Лиза као у нервозном наступу и опет повуче Маврикија Николајевича да иде с њом. – Станите, Степане Трофимовичу – наједанпут се врати она њему; – станите, да вас прекрстим, сиромаха. Можда би боље било свезати вас, али тек боље ће бити да вас крстом благословим. И ви се помолите богу за »сироту« Лизу... онако, мало само. Немојте се много трудити. Маврикије Николајевичу, дајте овом детету његов кишобран, подајте му. Тако... Хајдемоте, хајдемо!

Дошли су пред кобну кућу управо у онај час кад се густа гомила света, искупљеног пред кућом, већ доста наслушала о Ставрогину и о том како је за њега било корисно да убије своју жену. Али, при свем том, понављам, велика већина је и даље слушала ћутке и непомично. Заборављали су се само пијани дрекавци и људи који могу да »откину«,

отприлике као онај житељ што ту сад маше рукама. Сви га знају као човека баш мирног, али он се некако изненадно »откинуо«, или, ако хоћете, »опучио«; увек тако ако га штогод запањи, па полети бог ће знати куд.

Ја нисам видео кад су дошли Лиза и Маврикије Николајевич. А прво сам угледао Лизу и скаменио се; видео сам је далеко од себе, у гомили, а Маврикија Николајевича испрва нисам спазио. Изгледа да му је дат знак, па је за корак-два изостао иза гужве; или су га људи раздвојили. Лиза се пробијала кроз гомилу не видећи и не запажајући ништа око себе, као да је у врућици, као да је побегла из болнице и, разуме се, врло брзо је скренула пажњу на себе. Почеше гласно говорити и одједанпут заграјаше са оптужбама. Неко викну: »Ово је Ставрогинова!« А с друге стране: »Мало им што убијају, него долазе и да гледају!« И наједанпут виђен како се, позади, изнад њене главе, подиже и спусти нечија рука. Лиза паде. Разлеже се страховит крик Маврикија Николајевича; он јурну у помоћ и из све снаге удари човека који је испред њега заклањао Лизу. Али у исти мах њега шчепа с леђа обема рукама онај житељ.

Неко време се ништа није могло разазнати у гужви која настаде. Изгледа да се Лиза подигла, али је опет пала, од другог ударца. Гомила се одједном разби и начини круг око Лиже. Она је лежала, а Маврикије Николајевич окрвављен, избезумљен, стајао је више ње, плакао и ломио руке. Не сећам се тачно шта је даље било, памтим само да су Лизу понели. Потрчим за њом: била је још жива и можда још при свести. У гомили дочепаше оног житеља, и још тројицу. Та тројица и данас одричу да су у злочину имали икаква учешћа и упорно тврде да су погрешно ухваћени. Можда и нису криви. Онај житељ, иако ухваћен на делу, ни до данас не уме тачно да разјасни како се све догодило. Ја сам, као очевидац који је, иако далеко од догађаја, морао при ислеђењу дати свој исказ – изјавио да се сигурно све догодило крајње случајно и ненамерно и да су то учинили људи можда и расположени за то, али који су били мало свесни, него пијани, који су већ били изгубили свест. И данас тако мислим.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

ПОСЛЕДЊА ПРЕСУДА

I

Тог јутра су многи видели Петра Степановича и запамтили да је необично узбуђен. У два сата по подне отрчао је Гаганову; овај је дошао из свог села свега на један дан, но код њега се скупила пуна кућа гостију, па су много и ватрено разговарали о најновијим догађајима тог дана. Петар Степанович говорио је највише од свих и приморао све да га слушају.

О њему се код нас увек мислило као о »брбљивом студенту с рупом у глави«, али сад је говорио о Јулији Михаиловној, а у овој општој узбуни тема је била примамљива. Он, као њен доскорашњи и најинтимнији повереник, казао је врло много нових и неочекиваних појединости; случајно (и, разуме се, несмотрено), упознаде их и с неколико њених личних мишљења о личностима свима познатим у граду, а тиме дарну у много самољубље. То је, од њега, данас испадало некако нејасно и збуњено, као од човека без лукавства и несмотрена, који, као поштењак, беше стављен у мучну неизбежност да одједном изнесе читаво брдо невероватних ствари и који, у својој простодушној невештини, ни сам није знао како да почне и чиме да сврши. Доста несмотрено оте му се из уста и то како је Јулији Михаиловној позната била цела тајна Ставрогинова и да је она сама управо и спроводила целу ту смутњу. Она је, вели, и њега, Петра Степановича, у то увела, зато што је и он био заљубљен у ту несрећну Лизу – а овамо, тако су га »притегли« да је готово он Лизу отпратио Ставрогину, у својим колима.

– Да, да; господо, лако је вама смејати се, али да сам ја знао, ех, само да сам слутио како ће се то свршити! – довршио је он.

На разна узнемирена питања о Ставрогину, он отворено изјави да је, по његовом мишљењу, катастрофа Лебјаткиних просто и јасно само случајност и да је за све крив сам Лебјаткин, који је свој новац показивао. Ово је нарочито добро расветлио. Један од слушалаца рече му како је он у кући Јулије Михаиловне јео и пио, само што није и спавао, а сад је први готов да је оцрњује; и да све то није баш тако лепо како он мисли. Али се Петар Степанович одмах одбрани.

– Нисам ја код ње јео и пио зато што немам новаца; нити сам ја крив што су ме тамо позивали. Допустите ми да сам судим колико треба да сам захвалан.

Уопште, остави за собом утисак у своју корист: »Нека је баш и приглуп и, свакако, празан, али шта је он крив за глупост Јулије

Михаиловне? Напротив, излази да је он њу још задржавао...«

Око два сата, одједном, пуче глас да је Ставрогин, о коме се тако много говорило, поподневним возом, изненада, отпутовао у Петроград. То је много заинтересовало цео град, многи набраше обрве. Петар Степанович се толико запањио да се, како причају, чак и у лицу променио и чудновато повикао: »А ко је њега могао пустити?« И одмах одјурио од Гаганова, где се налазио. Ипак, видели су га затим још у двема или трима кућама.

Пред сумрак он нађе могућности да продре и до Јулије Михаиловне, премда с највећим трудом, јер га она никако није хтела да прими. То сам дознао тек после три недеље, од ње лично, пред њен одлазак за Петроград. Није ми говорила о појединостима тог виђења, него ми је, стресајући се, напоменула да је он тада њу »зачудио преко сваке мере«. Ја држим да јој је морао претити да ће је јавити као члана при заједничком раду, само ако би јој пало на ум да »говори«. А таква прека потреба за застрашивањем стоји у вези с његовим тадашњим замислима, које су њој, разуме се, биле непознате. Тек доцније, после пет дана, досетила се зашто је он посумњао у њено ћутање и зашто се тако бранио од пролома њене љутње...

У осам увече, кад се већ смркло, у Фоминој улици, тамо на крај града, у малој нахереној кући, у стану подофицира Еркеља, скупили су се сви наши у потпуном броју; сва петорица. Сам Петар Степанович наредио је да тај заједнички скуп буде ту; али је баш он неопростиво закаснио, те су га чланови цео сат ишчекивали. Онај официрчић, дошљак, који је на оном вечеру код Виргинског цело време одседео с писаљком у руци и бележницом испред себе – беше овај Еркељ. Скоро је дошао у град и као самац доселио се у забитну улицу, код двеју старих сестара; требало је ускоро опет да отпутује, стога је најсклонитије било да заједнички скуп буде у његовом стану.

Овај чудни дечак одликовао се ретком ћутљивошћу: могао је провести десет часова узастопце усред живахног друштва и најнеобичнијих разговора, а ни речи да не проговори; напротив, да са пажњом прати говорнике својим детињским очима и да их слуша. Лице му беше врло лепо, чак и некако врло паметно. Није припадао »петици«: наши су мислили да има неке особите налоге да извши. Данас се зна да није имао никаквих налога, а тешко да је и сам свој положај схватао. Он се просто приклонио пред Петром Степановићем, кад се, ту скоро, с њим упознао. Да се упознао с којим било монструмом, пре времена искваренim, па га овај под каквим било социјално-романтичним изговором подбунио да састави једну разбојничку банду и, пробе ради, заповедио му да убије и опљачка

првог мужика кога сретне – он би без поговора пошао и извршио и ту наредбу. Имао је негде у неком месту болесну мајку и слао јој је половину своје мршаве плате; а како ли је она, мора бити, љубила ову сироту белокосу и лепу главу, како ли је стрепела за њу, лебдела над њом и богу се молила за њу! Ја о њему овако опширно говорим зато што ми га је веома жао.

Наши су били узбуђени. Запрепастили су их догађаји од прошле ноћи, а, како изгледа и поплашили их. Прост, премда систематски вођен скандал, у коме су они тако својски досад суделовали, развио се онако како се нису надали. Ноћашњи пожар, убиство Лебјаткиних, дивљаштво гомиле према Лизи – све су то таква изненађења каква они у свом програму нису предвиђали. Са жаром су осуђивали руку која их је у деспотизму и неискрености покретала. Речју, док су овако чекали Петра Степановича, они су један у другом створили такво расположење да су се узајамно одлучили да од Петра Степановича коначно затраже категоричка разјашњења; а ако се он још једанпут, као што је већ једном учинио, извуче, онда да раскину и »петицу«, или да место ње оснују ново тајно уздружење за »пропаганду идеје«, и то, по себи се разуме, на начелима једнакости и демократизма. Липутин, Шигаљев и познавалац народа нарочито су поткрепљивали ту мисао; Љамшин је оћуткивао, премда се, судећи по спољашњости, слагао с тим. Виргински се колебао и желео да се најпре саслуша Петар Степанович; али, како он још никако није долазио, та нехатност само још досу отрова. Еркељ је ћутао као нем и само се старао да се послужи чај који је својим рукама доносио од газдарице, и то у чашама, да не би морао унети самовар и у собу пуштати служавку.

Петар Степанович дође тек у девет и по. Брзим корацима приђе округлом столу испред дивана, око којега је седело друштво, задржа капу у рукама и одби чај. Изглед му је био зао, осоран, строг и надувен. Мора да је по изразу њихових лица познао да се »буне«.

– Пре него што отворим уста, изнесите што ви имате; ви сте се на нешто спремили – напомену он с пакосним осмехом, прелећући очима њихова лица.

Липутин пође »у име свих« и, гласом уздрхталим под осећањем увреде, изјави: »ако се овако настави, онда самима себи можемо чело разбити«. О, они се нимало не страше да сами себи чело размрскају, и на то су спремни, маре само за заједничку ствар; (општи покрет и одобравање). Стога и према њима треба бити искрен, да би увек за времена све знали, »иначе, шта ће бити?« (опет покрет и неколико грлених звукова). »Такав

начин понижава и опасан је... Ми ово не тражимо зато што се бојимо, него зато што тако морамо: јер, ако само један ради, а остали тек иду за њим, онај један може наговорити неистине, а сви ће награјисати.« (Узвици: да, да! Сви су то потпомагали.)

– До ђавола, шта хоћете?

– Какве везе са заједничким стварима имају љубавне згоде господина Ставрогина? – ускипе Липутин. – Нека он и не знам како припада центру, ако заиста постоји тај фантастични центар! То ми нећемо да знамо. Међутим, извршено је убиство, полиција је пробуђена, а по концу ће се доћи и до клупчета.

– А наседнете ли ви са Ставрогином, насешћемо и ми – додаде познавалац народа.

– И сасвим некорисно за општу ствар – суморно заврши Виргински.

– Којешта! Убиство је случајност; Фећка је хтео само да их покраде.

– Хм! Па ипак, чудноват стицај – пресамити се Липутин.

– Е, баш ако хоћете, десило се управо помоћу вас.

– Како то помоћу нас?

– Прво, ви сте, Липутине, и лично суделовали у тој интриги; и, друго, што је главно, вама је било наређено да Лебјаткина испратите и да му новац предате, а шта сте ви учинили? Да сте га отпослали, не би ништа било.

– А зар нисте ви дали неку идеју како би добро било пустити га да чита песму?

– Идеја није наредба. Наредба је била да се он испрати оданде.

– Наредба. Доста чудна реч... Напротив, ви сте наредили да се то одашиљање баш спречи.

– Варали сте се и говорили глупости и показивали самовољу. А убиство је дело Фећкино и учинио га је само он једини, и то ради крађе, чули сте шта се прича и поверовали сте. Били сте кукавица. Ставрогин није тако глуп, а доказ вам је што је он данас у дванаест отпутовао, пошто се видео са вице-губернатором; да је било ичега, њега не би пустили да усред бела дана отпутује у Петроград.

– Па ми никако и не тврдимо да их је господин Ставрогин лично поубијао – прихвати Липутин заједљиво и без устезања; – чак је могло бити да он није ништа знао, баш као ни ја, и вама лично познато је и сувише добро да ја ништа нисам знао, мада сам улетео у то као говече у пласт.

– Па кога ви оптужујете? – погледа га Петар Степанович мрко.

– Па оне којима је било потребно да град запале.

– Најгоре је то што се ви извијате. Уосталом, је ли по вољи да осталима ово покажете и прочитате; то је само уверења ради.

Он извади из џепа Лебјаткиново анонимно писмо Лемпкеу и предаде га Липутину. Овај га прочита и видело се да се зачудио и замишљено га предао оном до себе. Писмо брзо обиђе цео круг око стола.

– Је ли ово заиста Лебјаткинова рука? – упита Шигаљев.

– Његова – изјавише Липутин и Толкаченко (то јест познавалац народа).

– Толико ради уверења и зато што сам знао да сте се врло разнежили за Лебјаткином – понови Петар Степанович узимајући писмо – на тај начин, господо, некакав Фећка сасвим случајно нас избавља од опасног човека. Ето шта значи случај у неком случају! Је л' те, поучна ствар?

Чланови се загледаше брзим погледима.

– А сад, господо, дошао је ред и на мене да испитујем – охрабри се Петар Степанович. – Допустите да сазнам из каквог сте разлога изволели запалити град без допуштења?

– Шта то? Ми, ми запалили град? То је већ болесна глава! – одјекнуше повици.

– Ја разумем што сте се већ и сувише размахнули па све остало заборавили – настави Петар Степанович упорно – али ово са Јулијом Михаиловном није више ситан скандал. Сазвао сам вас, господо, да вам покажем величину опасности коју сте тако глупо на себе натоварили и која, мимо вас, и другима сувише прети.

– Допустите, напротив, и ми смо намерни да вама кажемо колики је степен деспотизма и неједнакости с којима су мимо чланова предузете овако озбиљне и уједно необичне мере – изјави Виргински готово са срџбом, а све дотле је ћутао.

– И тако, ви одричете? А ја тврдим да сте паљевину извршили ви, једино ви, и нико други. Господо, не одричите! Ја имам тачне доказе. Својом самовољом ви сте чак и општу ствар изложили опасности. Ви сте само један чвор на бескрајној мрежи чворова и центру дугујете слепу послушност. Међутим, тројица вас наговорили сте раднике Шпигуљиних, а нисте за то имали ни најмање овлашћење ни упутства, а пожар је изазван.

– Која тројица? Која тројица од нас?

– Прекјуче у четири сата, ви Толкаченко, ви сте у »Поменку« наговарали Фомку Завјалова.

– Забога! – скочи он – једва ако сам му једну реч рекао, и то без икаквих намера, само онако; јер је тог дана био тучен; али сам се одмах махнуо, видео сам да је претерано пијан. Да ви нисте то сад споменули, ја се не бих никад сетио. Једна реч није могла ватру запалити.

– Ви сте као онај који се чудио што је од једне сићушне варнице цела фабрика барута отишла у ваздух.

– Ја сам му шапатом говорио, и то у једном куту; говорио сам му на уво; како сте, дакле, могли дознати? – одједном се присети Толкаченко.

– Седео сам тамо, ниже вашег стола. Немајте бриге, господо, знам ја ваш сваки корак. Господине Липутине, ви се лукаво смешкате? А ја знам, на пример, да сте ви пре четири дана, у поноћ, у својој спаваћој соби, спремајући се да легнете, своју жену прочерупали.

Липутин зину и побледе.

(Доцније се дознало да је о подвигу Липутиновом Петар Степанович дознао од Агафје, Липутинове слушкиње, којој је још раније новцем платио за ухођење, што се тек после разјаснило.)

– Могу ли и ја констатовати један факат? – одједанпут се подиже и Шигаљев.

– Констатујте. Шигаљев седе и спреми се:

– Уколико сам разумео, а не може ни бити да се не разуме, ви сте, господине, лично у почетку, а затим још једном приликом, веома говорнички, премда и сувише теоријски, развијали слику Русије, покривене бескрајном мрежом чворова. Свака од дружиница у раду, стварајући прозелите, и ширећи се побочним одељцима у бескрајност – има, са своје стране, задатак да систематском пропагандом осуђивања постојећег реда и људи непрестано руши значај месне власти, у становиштву створи сумњу, да посеје цинизам, и скандале, потпуно неверовање ни у шта, жудњу за бољим и да, најзад, утиче паљевинама као средством првенствено народним, да се земља, у час, унапред одређен, баци, ако затреба, и у очајање. Јесу ли ваше те речи за које сам се постарао да их верно запамтим? Је ли то програм ваше акције, који сте нам саопштили као овлашћен изасланик централног, узгред речено, за нас и до данас непознатог и готово фантастичног комитета?

– Сасвим тако; само, ви много развлачите.

– Сваки има право да говори. Па како сте ви учинили да ми сами погодимо да се данас броји на неколико стотина тих појединих »чворова« мреже која покрива Русију; и како сте развили мисао да, ако сваки чвор успешно изврши свој посао, онда ће ћела Русија, у одређено време, на знак...

– Их, до ђавола, и без вас већ има много послова! – покрете се Петар Степанович у својој фотељи.

– Ако је по вољи, скратићу, и довршићу само једним питањем: ми смо скандале већ видели, видели смо и незадовољство становништва, чули гунђање, присуствовали паду овдашње административне управе и суделовали у њему и, напослетку, својим смо очима видели паљевину, чиме сте ви још незадовољни? Зар то није ваш програм? Чиме нас можете оптужити?

– Самовољом! – јаросно викну Петар Степанович. – Док сам ја овде, ви без мог допуштења не смете радити. Доста. Достава је ту, готова, и, можда сутра, или још ноћас, бићете похватани. Ето вам. Вест је поуздана.

На то сви зинуше.

– Похватаће вас не само као подстрекаче у паљевини него и као чланове петице. Потказивач познаје сву тајност мреже. Ето шта сте изиграли.

– Зацело, Ставрогин! – викну Липутин.

– Како... по чему Ставрогин? – трже се Петар Степанович. – Ех, врага, не! – освести се он одмах – то је Шатов! Мислим да вам је свима познато да је Шатов у своје време припадао нашој ствари. Морам вам отворено рећи да сам, пратећи га посредством личности у коју он не сумња, дознао, зачуђен, да за њега састав мреже није тајна, да... речју, он зна све. Да би се спасао оптужбе због свог ранијег суделовања, он нас је све потказао. Све досад се колебао и ја сам га штедео. Сад сте му ви тим пожаром сасвим одрешили руке: потресен је и више се не колеба. Још сутра бићемо позатварани као паликуће и политички злочинци.

– Истина? Откуд Шатов зна? Неописиво узбуђење.

– Све је чиста истина. Ја немам права да вам одам путеве и начине како сам то пронашао; међутим, ево шта могу за вас учинити; преко једног лица могу утицати на Шатова, тако да он, не изазивајући сумњу, одгоди доставу. Али не на дуже од двадесет четири сата. И тако можете рачунати да сте до прекосутра ујутру обезбеђени.

Сви су ћутали.

– Онда њега треба послати до ђавола! – викну Толкаченко први.

– Требало је то одавно учинити! – убаци Љамшин са мржњом и удари песницом о сто.

– Али како да се то уради? – промрмља Липутин.

Петар Степанович прихвати одмах питање и изложи свој план. Наиме, да се Шатов, сутра пред ноћ, под изговором да преда тајну штампарију коју он чува, одмами на оно усамљено место где је она закопана и – »већ тамо ће се удесити«. Он уђе у многе потребне појединости, које ћемо ми засад пропустити, и потанко разјаснити оне тадашње двосмислене односе Гатова према централном друштву, који су читаоцу већ познати.

– Све је тако – рече Липутин непоуздано – али, опет, како је то... нов догађај у истом смислу... то ће сувише зачудити сваку памет.

– Нема сумње – потврди Петар Степанович – али се и за то постарало. Има начина да се сумња потпуно отклони.

И он са старом тачношћу исприча све о Кирилову, о његовом намераваном самоубиству и како је обећао да ће чекати на знак, а да ће пред смрт оставити забелешку и примити на себе све што се буде казало да напише. (Речју, он исприча сад све што је и читаоцу познато.)

– Његова чврста намера да себи одузме живот – филозофска, а по моме мишљењу луда – тамо је већ позната; (настави Петар Степанович даље разјашњавање). Тамо не губе ни влакно, ни трунчицу, све иде у корист заједничке ствари. Кад су тамо увидели користи од тога и уверили се о потпуној озбиљности његове намере, одмах су му понудили помоћ да може отпутовати у Русију (а он је, из неког, не знам каквог разлога, хтео пошто-пото да умре у Русији), и дали му налог, с обавезом од његове стране да ће га испунити (и испунио га је) а преко тога обавезали су га обећањем, вама већ познатим, да ће са собом свршити онда кад му се то нареди. На све је дао реч. Водите рачуна о томе да он по нарочитим основама припада нашој ствари и жели да буде користан; више вам не могу поверити. Сутрадан после Шатова, ја ћу Кирилову издиктирати запис да је он крив за његову смрт. То ће изгледати врло вероватно! Они су били пријатељи, заједно су отишли у Америку, тамо се посвадили и све ће то бити у записнику објашњено и... и, штавише, судећи по околностима, Кирилову ће се моћи још штошта издиктирати, на пример, о прогласима, а може бити и нешто о пожару. Уосталом, о томе ћу ја још размислити. Будите без бриге, он је без

предрасуда, све ће потписати.

Зачуше се речи сумње. Прича је била фантастична. Иначе, о Кирилову су више-мање сви понешто чули, а највише Липутин.

– Али он се изненада може предомислити и не извршити – рече Шигаљев – било овако или онако, али он је умоболан, дакле, наде у њега нису сасвим основане.

– Не брините се, господо, он ће учинити – рече Петар Степанович одсечно. – Према уговору, ја га на то морам опоменути пред сам догађај, дакле, још данас. Позивам Липутина да одмах пође са мном до њега, да се увери, па ће вам он, господо, чим се врати, још данас казати јесам ли вам рекао истину. Уосталом – пресече он одједном, са наглом љутњом, као да се изненадно сетио да је за овакве беднике сувише велика част овако се са њима мучити и уверавати их – уосталом, радите како вам је воља. Ако се не одлучите, савез се раскида, али једино на основу факта да сте ви показали непослушност и неверство. И тако, од овог тренутка ми смо свако за себе. Али, знајте, у таквом случају, ви осим непријатности што се тиче доставе од стране Шатова и њених последица, ви навлачите на себе још једну малу непријатност, при стварању савеза јасно објављену, што се мене тиче, ја се, господо, вас много не бојим... И не помишљајте да сам с вама тако много везан... Уосталом, свеједно.

– Не, ми се одлучујемо – изјави Љамшин.

– Нема другог излаза – промрмља Толкаченко – ако још Липутин потврди и то о Кирилову, онда...

– Ја сам против; ја свом снагом своје душе протестујем против тако крваве одлуке! – устаде Виргински.

– Но? – запита Петар Степанович.

– Шта,? Но?

– Ви рекосте но... и ја чекам.

– Ја, чини ми се, нисам рекао но... хтео сам само рећи, ако се одлучујемо, оно...

– Оно? Виргински заћута.

– Ја мислим, може се не марити за безбедност свог сопственог живота – изненадно отвори уста и Еркељ – али ако би општа ствар због тога трпела, онда, ја мислим, не сме се занемарити безбедност сопственог живота...

Он се збуни и поцрвене. Ма како да су сви били заузети свак својим

питањем, тек сви га погледаше зачуђено, толико је велико било изненађење што и он може да проговори.

– Ја сам за општу ствар – одједном рече Виргински.

Сви устадоше. Споразумеше се да се сутра у подне још једном међу собом обавесте, да се тога ради не окупљају и да се тиме доврши потпун договор. Казано је и место где је штампарија закопана, подељене су улоге и дужности. Липутин и Петар Степанович заједно се упутише Кирилову.

II

Сви наши вероваху да ће Шатов потказати, али су исто тако веровали и да се Петар Степанович са њима игра као са ништаријама. А затим, сви су знали да ће се, при свему томе, сутра сви заједно појавити на скривеном месту, као и то да је судбина Шатова запечаћена. Осећаху да су наједанпут, као муве, пали у паучину грдног паука; били су јетки, али су дрхтали од страха.

У њиховим очима Петар Степанович је несумњиво био према њима крив; све би могло и много лакше и складније да прође само да се он ма и за трунчицу постарао да улепша стварност. Место да факат изнесе у лепој светлости, као неку грађанску величину старих Римљана, или тако нешто – он је истакао само груби страх и опасност за своју рођену кожу, а то је било просто незграпно. Свакако, све је то борба за живот, и другог начела нема, то су сви знали, али ипак...

Петар Степанович није имао кад да потрже старе Римљане; сам је он био избачен из колосека. Ставрогиново бекство ударило га је по глави и пригњечило. Слагао је друштво да се Ставрогин видео са вице-губернатором; у ствари, он је отпутовао, а није се баш ни с ким видео, па ни с мајком. А зар одиста није било чудно што га баш никако нису узнемиравали. (Власт је доцније морала дати и посебан одговор на то.) Петар Степанович је целог дана распитивао о њему, али није ништа дознао. Никад се није тако узбуђивао и љутио. А зар је и могао, зар је могао да се тако напречац одрекне Ставрогина! Ето, зато и није могао да буде претерано нежан према нашима. Уз то још, они су му и руке везали; већ је наумио да без одлагања одјури за Ставрогином; међутим, задржао га је Шатов, требало је петицу до краја учврстити, онако за сваки случај. »Не ваља је напразно испустити, можда ће и затребати.« Тако је, ја мислим, он расуђивао.

Што се тиче Шатова, Петар Степанович је био сасвим уверен да ће их он проказати. Све што је нашима о тој достави наговорио, све је сам налагао; нити је икад видео неко његово потказивачко писмо, нити је о њему чуо, али је био у то уверен као у двапут два. Њему се чинило јасно да Шатов ни по коју цену неће мирно поднети догађаје овог тренутка: Лизину смрт, смрт Марије Тимофејевне, и тек сад баш, тек сад ће се одлучити. Ко зна, можда је Петар Степанович имао и неких података по којима је имао разлога да тако мисли. Извесно је било то да је он Шатова лично мрзео; посвађали су се некад, а Петар Степанович увреде није праштао. Ја сам,

штавише, уверен да је баш то лично и било главни узрок свему.

Наши су тротоари узани, од цигле, а такви су и прилази. Петар Степанович корачао је средином тротоара и заузимао га свом ширином, не обраћајући нимало пажње на Липутина, за кога није било места поред њега, па је морао или да жури, или да иде корак иза њега, или да би, ради разговора, ишао упоредо с њим, морао је да силази у блато на улици. Петар Степанович се одједном сети како је и он, пре мало времена, исто тако тапкао по блату да би сустизао Ставрогина, који је, као ово сад он, ишао средином тротоара и заузимао га целог. Сети се целе тадашње сцене и обузе га бес.

Али и Липутин је био бесан због увреде. Нека се Петар Степанович према нашим понаша како му је год воља, али према њему? Та од свих наших он највише зна, од свих је он заједничкој ствари најближи, најинтимније спојен с њом, и све досад, ако и посредно, на њој је највише сарађивао. О, зна он да га Петар Степанович, још и сада, може у крајњем случају и убити. И он одавно мрзи Петра Степановича; и то не толико због опасности колико због његовог охолог и надутог понашања према њему. Данас, кад се на овакво дело требало одлучити љутио се на њега више него сви наши заједно. Јао, знао је да ће већ сутра он бити први на месту »као роб« и да ће доводити и остале. А кад би сад, пре сутрашњице, могао некако да убије Петра Степановича, али да, разуме се, себе не упропасти, убио би га без премишљања.

Удубљен у своја осећања, он је ћутао и трчао за својим мучитељем. Овај је, како изгледа, и заборавио на њега; тек би га само гурнуо каткад лактом, несмотрено и неспретно. Одједанпут, он у најугледнијој нашој улици застаде и уђе у гостионицу.

– А куда ћете тамо? – ускипте Липутин – то је гостионица.

– Хоћу да поједем бифтек.

– Оставите се, ту је увек пуно света.

– Па нека.

– Али... одоцнићемо. Већ је десет.

– Ту се не може одоцнити.

– Али, забога, ја ћу одоцнити! Они ме чекају да се вратим.

– Па нека; и глупо је да им се враћате. Ја због ваших мука нисам данас ни ручао. А код Кирилова... што доцније, тим боље.

Петар Степанович заузе посебну собу. Липутин срдито и увређено

седе у једну фотељу у куту и гледаше како он једе. Прође пола часа и више, Петар Степанович није хитао, слатко је јео, звонио, тражио другу слачицу, затим пиво, али ни речи није проговорио. Дубоко је био замишљен. Он је могао да ради два посла: слатко да једе и дубоко да се замисли. Липутин га напослетку толико намрзну да није био у стању од њега поглед да одвоји. То је било нешто налик на нервни напад. Бројао је сваки залогај бифтека који Петар Степанович ставља у уста, мрзео га због оног како отвара уста, како жваће, како сваки помаснији залогај огледа, слади, исисава; мрзео је и сам бифтек. Напослетку, у очима му се некако мутило; у глави му се почело вртети; врелина и хладноћа у лећима наизменице га подилазиле.

– Ви не радите ништа; прочитајте – добаци му Петар Степанович одједанпут неку хартијицу.

Липутин се примаче свећи. Хартија је била ситно исписана, рукописом ружним и с мрљама на свакој страни. Док се он борио с њом и савладао је, Петар Степанович је већ био платио и пошао. На тротоару, Липутин му врати листић.

– Задржите; после ћу вам казати. Него, уосталом, шта велите?

Липутин сав уздрхта.

– По мом мишљењу... овакав проглас... само је једна бесмислица...

Мржња нађе одушке; он осети како га она захвата и понесе.

– Ако се одлучимо – цептао је сав у ситној дрхтавици – да ширимо овакве прогласе, ми ћемо својом глупошћу и неразумевањем ствари навући презир на себе.

– Хм! Ја друкчије мислим – одговори Петар Степанович, корачајући чврстим кораком.

– А ја друкчије; да то нисте ви саставили?

– То се вас не тиче.

– Ја мислим да је и она песмица »Светла личност« нешто што ништа не вреди; најгора песма што може бити. Никад је Херцен није могао написати.

– Варате се, песма је добра.

– Ја се чудим, на пример, и томе – говорио је Липутин једнако ношен својим разиграним духом – што нам се предлаже да радимо тако како ћемо сви пропасти. У Европи, што је сасвим природно, жели се да се све сруши, јер тамо има пролетаријата, а овде код нас, молим, ми смо тек само љубитељи тих идеја и, како ја мислим, само дижемо прашину.

– Мислио сам да сте фурјерист.

– Код Фурјеа није то, молим, није, није то.

– Знам, све је глупост.

– Није, код Фурјеа нема глупости... Опростите, ја никако не могу да верујем да ће у мају букнути устанак.

Липутин се чак и раскопча, толико му је било врућина.

– Е па хајде де, доста! А сада да не заборавим – прескочи Петар Степанович страшно хладнокрвно – овај ћете листић морати својеручно сложити и одштампати. Ископаћемо штампарију Шатова и још сутра ћете је ви примити. Сложићете и штампаћете што више примерака, у што краћем времену, а затим ћете целе зиме да их растурате. За средства има ко да се постара. Треба што више примерака, јер ће их и из других места од вас тражити.

– А, не, не... молим, опростите, не узимам ја на себе такву... Одбијам.

– Па ипак ћете узети. Ја радим по упутствима централног комитета, морате се покорити.

– А ја мислим да су наши центри у иностранству заборавили руску стварност и прекинули сваку везу с њоме, зато само бунцају... ја чак мислим да уместо много стотина петица у Русији, у ствари, постоји једино наша и да нигде никакве мреже нема – најзад изговори Липутин гушећи се.

– Тим већи презир заслужујете што сте, не верујући у заједничку ствар, ипак за њом потрчали... и трчите сад за мном као гадно пашче.

– Не, господине, не трчим. Ми смо потпуно у праву да одустанемо и да створимо ново друштво.

– Буддало! – сместа загрме Петар Степанович претећи и севну очима.

Обојица постојаше неко време један према другоме. Петар Степанович се окрену и самопоуздано се упути даље истим путем.

Липутину севну кроз главу као муња: »Окренућу се и вратити; ако се сад не окренем, никад се нећу моћи вратити.« Тако је мислио тачно за десет корака, али на једанаестом, у његовом мозгу плану нова и очајна мисао: он се не окрете и не врати се.

Стигоше до куће Филипова, али док још нису пришли самој кући, скренуше у забитну споредну уличицу, или боље рећи на неприметну стазу дуж ограде, те су неко време морали ићи стрмим нагибом олука, на којем се ноге нису могле држати, него је требало хватати се за ограду. На најтамнијем крају накривљене ограде Петар Степанович извади једну даску

и направи тако отвор кроз који се брзо провуче; Липутин се зачуди, али се провуче и он, и даску намести као што је и била. То је био тајни пролаз којим Фећка долази Кирилову.

– Шатов не мора знати да смо ми овде – строго шапну Петар Степанович Липутину.

III

Као и увек у овај час, Кирилов је седео на свом кожном дивану и пио чај. Он се не диже гостима у сусрет, него се некако сав затури и узнемирено погледа у оне што уђоше.

– Нисте се преварили – рече Петар Степанович – управо сам зато и дошао.

– Данас?

– Не, не, сутра... отприлике у ова доба. Па журно седе поред стола и са зебњом стаде погледати узнемиреног Кирилова. Уосталом, он се већ беше и умирио... изгледа као и увек.

– Ево ови никако не верују. Ви се не љутите што сам довео Липутина?

– Данас, не љутим се, а сутра хоћу да сам...

– Али не пре него што ја дођем, а затим преда мном.

– Не бих желео пред вама.

– Ви се сећате да сте обећали написати и потписати све што вам ја кажем да напишете.

– Мени је свеједно. А сад ћете дуго остати?

– Треба ми да се видим са једним човеком и да овде останем пола сата, иначе како хоћете; а то пола сата, остаћу.

Кирилов оћута. Међутим, Липутин се смести мало украј, испод владичиног портрета. Малопређашња очајничка мисао савлађивала га је све више и више. Кирилов га готово и не запажа. Липутин је теорију Кирилова знао и раније и свакад му се смејао, али сад је ћутао и наоблачен гледао око себе.

– Него, ја се не бих противио да пијем чај – примаче се Петар Степанович ближе столу – сад сам појео бифтек, па сам баш рачунао да вас затекнем при чају.

– Добро, пијте.

– Пре сте нудили сами – кисело напомену Петар Степанович.

– То је свеједно. Нек пије и Липутин.

– Не хвала, ја... не могу.

– Нећу, или не могу? – одмах му се окрете Петар Степанович.

– Код њега нећу – изразито одби Липутин. Петар Степанович се натмури.

– Мирише на мистицизам; ђаво ће вас знати какви сте ви људи, сви ви!

Нико му не одговори; ћутали су читав минут.

– Али ја знам једно – наједанпут дода̂де он одсечно – нема те предрасуде која ће нас задржати да своју дужност не извршимо.

– Ставрогин отпутовао? – запита Кирилов.

– Отпутовао.

– Добро је учинио.

Петар Степанович као да севну очима, али се савлада.

– Мени је свеједно како ви мислите, само ако сваки своју реч одржи.

– Ја ћу одржати.

– Уосталом, увек сам и био уверен да ћете ви своју дужност извршити, као човек независан и напредан.

– Ала сте ви смешни.

– Ако, мени је врло мило кад могу кога да насмејем. Увек ми је мило кад могу да угодим.

– Ви много желите да се ја убијем, а бојите се да изненадно нећу?

– То јест, видите, ви сте своју замисао сами везали с нашим акцијама. Рачунајући на ту вашу замисао, ми смо већ понешто предузели, тако да се никако не бисте могли ни одрећи, зато су нас одредили и послали.

– Само никакво право!

– Разумем, разумем, потпуно ваша воља, а ми ништа друго и нећемо него да се ваша воља потпуно изврши.

– И ја ћу морати да примим на себе све ваше гадости и грозоте.

– Слушајте, Кирилове, ваљда се не плашите? Ако желите да се одрекнете, кажите то одмах.

– Ја се не плашим.

– То кажем зато што стављате многа питања.

– Скоро ћете отићи?

– Опет питате?

Кирилов га презриво одмери.

– Ето видите – настави Петар Степанович, а све се више и више љутио и узбуђивао и није налазио прави тон – желите да одем, како бисте остали сами па да се средите; али све су то опасни знаци, управо вас ради,

и најпре вас ради. Хоћете много да мислите. По мом мишљењу, боље је не мислити, него онако. Па, богами, и ви ме узнемирујете.

– Мени је врло гадно само то што ће у оном тренутку поред мене да буде гмизавац као што сте ви.

– Па то је свеједно. Ја ћу у то време, ако хоћете, изићи и остати на степеницама. Ако ви умирете а нисте равнодушни, онда... је то врло опасно. Ја ћу изићи напоље на степенице, а ви замислите да ништа не разумем и да сам бескрајно нижи од вас.

– Не, нисте бескрајно; ви имате способности, али не разумете врло много, јер сте низак човек.

– Врло ми је мило, врло мило. Ја сам већ рекао да ми је мило да прибављам разоноде... у оваквом тренутку.

– Ви ништа не разумете.

– То јест, ја... Свакако, ја слушам с поштовањем.

– Ви ништа не можете; ви ни сад ситне пакости сакрити не можете, а јест вам и незгодно да покажете. Ви ћете, мене наљутити и ја ћу одмах затражити још пола године.

Петар Степанович погледа у часовник.

– У вашој теорији никад ништа нисам разумео, али знам да је нас ради нисте смислили, па ћете је, данас, без нас и остварити. Знам и то да идеју нисте појели ви него идеја вас, па, дакле, тај тренутак нећете одлагати!

– Како? Мене појела идеја?

– Да.

– А нисам ја појео идеју? То је добро. Ви имате мали разум. Само, ви пецкајте а ја се поносим.

– А, дивно је то, дивно. Управо тако и треба, да се поносите.

– Доста; попили сте, идите.

– Ђаво да га носи, мора се – придиже се Петар Степанович. – Премда, ипак је рано. Слушајте, Кирилове, ја ћу оног човека наћи код Мјасничихе, разумете? Или је и она слагала?

– Нећете наћи, јер он је овде, није тамо.

– Како овде, ђаво да га носи, где је?

– Седи у кухињи, једе и пије.

– А како је смео? – плану Петар Степанович, црвен у лицу и љут –

морао је да чека... Којешта! Нити има пасоша, нити новаца!

– Не знам. Дошао да се опрости, обучен и готово. Отићи ће и неће се вратити. Он каже да сте ви подлац и неће да чека ваш новац.

– А-а! Он, боји се да ја... е па да, ја га и сад могу ако... Где је, у кухињи?

Кирилов отвори споредна врата за малу мрачну собу; а из те собе, преко три степеника, силазило се доле у кухињу, право у преграђен собичак у коме се обично намешта куваричина постеља. И ту, у куту, испод икона, за белим незастртим столом, сад је седео Фећка. Пред њим на столу био је половак, хлеб на тањим и парче хладне говедине са кромпиром у једном земљаном суду. Он се залагао и већ био полупијан, али је седео у кожуху и јасно се видело да је спреман за одлазак. Иза преграде шуштао је самовар, али не за Фећку, него га је Фећка по дужности распаљивао и ево већ недељу дана, или боље сваку ноћ, пазио да ври, и то за »Алексеја Нилича, јер господин се много навикао да ноћу пије чај«. Ја силно мислим да је ту говедину са кромпиром исекао за Пећку, у недостатку куварице, сам Кирилов.

– Шта си наумио? – скотрља се Петар Степанович низ степенице. – Зашто ниси чекао тамо где ти је наређено?

Фећка се охрабри.

– Стани ти, Петре Степановичу, стани – проговори он, кицошки кујући сваку реч; – прва ти је дужност овде да треба да разумеш да си ти овде у отменој физити код господина Кирилова, Алексеја Нилича; коме ти свакад можеш ципеле да чистиш, зато што је он један образован мозак пред тобом, а ти си само – пфуј!

Он кицошки насуво отпљуну у страну. Видела се охолост, одлучност и неко врло опасно намештено резонерство пред прву експлозију. Али Петар Степанович није имао кад више да уочава опасности, а није се то слагало ни с његовим погледима на ствари. Данашњи догађаји и неуспеси већ су га сасвим помели .. Отуд из мрачне собице, са она три степеника, радознало је извиривао Липутин.

– Хоћеш или нећеш добар пасош, или добру суму новца, па да идеш тамо куд ти је наређено, а? Хоћеш или нећеш?

– Видиш, Петре Степановичу, ти си ме одмах, отпрве почео варати, зато си ти преда мном као права хуља. Исто као погану ваш човечју... ето, тако ја тебе сматрам. Ти си мени за невину крв натурао велики новац и о томе за господина Ставрогина заклетву положио – а у ствари је то једино

само твоја безобраштина. Ја, ама ни за једну кап нисам умешан, није то због тога што је једна и по хиљада рубаља, него је господин Ставрогин тебе по образима ишибао, па је то и нама познато. Опета ми сада претиш, и опета новце обећаваш, а за коју ствар? – то ћутиш. Зато ја у памети својој сумњам зашто ме у Петроград испраћаш? Да се господину Ставрогину, Николају Всеволодовичу, из пакости чим било осветиш, па се ту надаш у моју лаковерност. И због тога излази да си прво ти сам убица. А знаш ли ти шта си заслужио само зато што си, из покварености своје, престао веровати у самога бога, творца истинитога? Свеједно као и да се клањаш идолима, или да на једној линији с Татарином стојиш, или са Мордвином. Теби је Алексеј Нилич, филозоф, много пута тумачио о богу истиноме, Творцу Создатељу, и о створењу света исто тако о будућим судбинама и преображењима сваке ствари и свакоје звери, и књиге Апокалипсиса. Али ти, као сваки глупи незнабожац, у глувоти и немоти упоран си, па си још и наредника Еркеља на то своје навео, исто као сваки злојед саблажњиви, назван атеист...

– Ух, наказо пијана! Ем дере иконе, ем још о богу проповеда!

– Видиш, Петре Степановичу, да ти кажем право: ја сам је здерао, али ја сам само бисерје поскидао, а, може бити, у оном тренутку, пред кандилом Свевишњега, и моја се суза, куд ћеш ти то знати, преобразила ради некога мога јада, јер сам ја права, сушта сирота, која ни своје најпрече склониште нема. Знаш ли ти оно из књиге, како је некада, у старо време, некакав трговац, исто истоветно тако са сузним уздисањем и молитвом, од пресвете Богородице бисер са зраке око њене главе украо, па после се пред целим народом на коленима вукао и све јој на подножје њено вратио; и Мати Заштитница га пред свима јавно покровом покрила и благословила, те тако се у тој ствари и у то време чудо догодило, а преко власти је заповеђено било да се то истоветно тако и у царске књиге запише. А ти пустио миша, тако рећи; наругао се и самоме прсту божјем. И не био ти мој природни господар, кога сам ја, још као дете, на рукама нашим носио, а ја бих теби данаске судио, и то да се и не макнеш с овога места!

Петра Степановича спопаде тешка срџба.

– Говори, јеси ли се данас видео са Ставрогином?

– Не дам ти ја никад да ме тако испитујеш. Господин Ставрогин пред тобом стоји у правом чуђењу, и нимало није ни жељом својом у ономе учествовао, а камоли каквим заповестима својим, ја ли новцем. Ти си ме безочно навео.

– Новац ћеш добити, добићеш још две хиљаде, у Петрограду, на месту, и то све у сребру и још ћеш добити.

– Ти, прикане, лажеш, а смешно ми и видети како си лаковерне памети! Господин Ставрогин находи се пред тобом као на степеницама, а ти одоздо кевћеш на њега као глупо куче, док он сматра да би ти велику част учинио кад би одозго на тебе пљунуо.

– Ама, знаш ли ти – разјари се Петар Степанович – да ја тебе, хуљу, нећу пустити ни корака даље одавде, него ћу право полицији да те предам.

Фећка скочи на ноге и бесно севну очима. Петар Степанович извуче револвер. Тада се направи брза и немила сцена: пре него што Петар Степанович стиже да управи револвер, Фећка се зачас изви и из све снаге удари га по образу. У исти час зачу се и други страховит ударац, па трећи, па четврти, све по образу. Петар Степанович изгуби памет, избуљи очи, промрмља нешто и, одједном, као проштац тресну о под.

– Ево вам га, носите га! – викну Фећка у победничком ставу, зачас дохвати качкет, завежљај испод клупе и изгуби се.

Петар Степанович је кркљао у несвести. Липутин помисли на убиство. Кирилов стрмоглавце слете у кухињу.

– Воде! – викну он и гвозденом кутлачом захвати из ведра па поли оном главу. Петар Степанович се покрете, подиже мало главу, седе и несвесно погледа око себе.

– Но, како је? – упита Кирилов.

Он га је гледао укочено, још га не познајући; али кад угледа Липутина, осмехну се својим непријатним осмехом и нагло скочи, дочепавши револвер с пода.

– Ако намислите да сутра побегнете као онај подлац Ставрогин – помамно насрну он на Кирилова, сав блед, а речи је муцао и није изговарао тачно – ја ћу вас на другој половини Земљине лопте... обесити, као муву... згњечити... разумете ли!

И револвер стави право на чело Кирилову, али готово у исти тренутак се сасвим прибра и трже руку, гурну револвер у џеп, па без речи изјури из куће. Липутин за њим. Провукоше се кроз онај пролаз и опет пођоше стрмим олуком, придржавајући се за ограду. Петар Степанович брзим, корацима пође уличицом. Липутин га једва стиже. На првој раскрсници застаде изненадно.

– Па? – окрете се он Липутуну изазивачки. Липутин се сети

револвера, а још се сав тресао од оне сцене; али му се из уста некако сам од себе, нехотице и неодољиво, оте одговор:

– Ја мислим... мислим да »од Смоленска до Ташкента већ нимало нестрпљиво не чекају свог студента«.

– А видели сте шта је Фећка у кухињи пио?

– Шта је пио? Вотку.

– Е, дакле, онда знајте, пио је последњи пут у животу. Препоручујем вам да то запамтите ради даљег управљања. А сад идите до ђавола до сутра ми нисте потребни. Али добро ме погледајте: немојте се шалити!

Липутин суновратке полете кући.

IV

Липутин се већ одавно снабдео пасошем на туђе име. чудно је чак и помислити да је овај исправни мали човек, сићушни породични тиранин, у сваком случају чиновник (иако фурјерист) и, најзад, пре свега капиталист и зеленаш – одавно и одавно дошао на фантастичну мисао да се за сваки случај снабде пасошем, те да с њиме умакне преко границе, ако... а он допушта да то ако може и да дође, премда сам никад није умео формулисати шта би то ако... могло значити.

Али оно се сад одједанпут формулисало само, онако како се најмање човек могао да нада. Липутинова очајничка мисао с којом је код Кирилова ушао, пошто је на тротоару чуо реч »будала« из уста Петра Степановича, била је да још сутра, чим пукне зора, све баци на страну, па да се пребаци из отаџбине преко границе! Ко не би поверовао да се овако фантастичне ствари дешавају и данас у нашем свакидашњем животу, нека се обавести из биографија свих данашњих руских избеглица преко границе. Паметно и реално још ниједан није отишао. Увек само царство привиђења, далеко од стварности, и ништа више.

Како је Липутин стигао кући, он се најпре закључао, дохватио торбу и грчевито се узео спремати за пут. Главна брига беше новац и колико и како ће успети да га спасе; јер, по његовом схватању, више се није могло оклевати ни часа, и чим сване, ваља бити на путу. Он чак није знао ни то како и где да уђе у воз; и нејасно, као кроз сан, решио је да уђе где било, на којој већој станици, другој или трећој од града, а до ње макар и пешке ишао. Тако се инстинктивно, и не знајући шта чини, с читавом буром у глави, мучио око торбе, кад одједном престаде, напусти све и с дубоким уздахом се опружи на дивану.

Јасно је осетио и нагло се освестио у сазнању да он бежи зато да би побегао, али да за одговор на питање треба ли да бежи пре или после Шатова, већ нема више снаге; осећао је да је он сад само тело, грубо и неосетљиво, инертна маса, коју креће нека друга, непозната сила; и осећао да, премда има пасош да побегне од Шатова (иначе, зашто би се овако журио?), ипак неће побећи пре Шатова, нити од Шатова, него баш посте Шатова, и да је то тако већ одлучено, потписано и запечаћено. У несносној муци он се непрестано љутио, праскао, чудио самом себи, наизменце уздисао и смиривао се, али лежећи на дивану, ипак како-тако дочекао једанаест сати сутрадан. И баш тада се десио онај неочекивани ударац који је његовој одлуци одмах дао одсудан правац. У једанаест, тек што је

откључао врата и у јутарњем руху изишао, дознао је, и то од својих, да је Фећка, разбојник, бегунац, робијаш, човек који је свима задавао страх, пљачкао цркве, ономадашњи убица и паликућа за којим је наша полиција трагала но није га могла ухватити – да је тај Фећка у свануће, нађен убијен на седам врста од града, онде где насип савија за споредан пут у Захарјино, и да о томе већ цео свет говори.

Липутин наврат-нанос одјури од куће да чује појединости и дознаде, прво, да је Фећка, судећи по свим знацима, и опљачкан; а друго, да полиција већ има јаких основа сумње, па и неколико поузданих података, да закључи да је његов убица Фомка, радник Шпигуљинових, онај с којим је Фећка Лебјаткине убио, а потом запалио, и да је између њих још уз пут, настала свађа око великог новца покраденог код Лебјаткиних, које је Фећка тобож затајио... Липутин отрча и до куће Петра Степановича; успео је на споредном улазу потајно да дозна да се Петар Степанович, истина, вратио кући у ноћ, тако око једног сата, али да је изволео одспавати, додуше, немирно, до осам ујутру. Изгледало је, дакле, да у разбојниковој смрти нема ничег необичног и да се у сличним каријерама често дешавају баш такви расплети; али је подударност кобних речи да Фећка »овог вечера последњи пут пије вотку и брзо остварење тога пророштва било толико значајно да се Липутин напречац престао колебати. Онај ударац је, дакле, пао; управо као да се камен срушио на њега и пригњечио га. Кад се вратио кући, гурнуо је ногом своју торбу, а увече, у одређени час, први се појавио на месту уговореном за састанак са Шатовом; додуше с пасошем у џепу.

ПЕТА ГЛАВА

ПУТНИЦА

I

Лизина катастрофа и смрт Марије Тимофејевне оставили су тежак утисак на Шатова. Ја сам већ поменуо да сам се тог јутра на брзину видео с њим и да ми се учинило да не зна шта хоће. Између осталог, рекао ми је да је прексиноћ (дакле, на три сата пре пожара) био код Марије Тимофејевне. Ујутру је ишао да види лешеве, али, колико ја знам, тога јутра нигде није давао никаквих изјава. Међутим, пред вече истог дана подигла се бура у његовој души и... и, мислим да то могу поуздано рећи, у сумрак је наишао такав тренутак да је он хтео да устане, да оде, и – да каже све. Шта је то све – знао је само он. Разуме се, не би ништа постигао; само би сама себе предао властима... Није имао никаквих доказа да би могао кога окривити за почињена злочинства, јер је и сам имао тек нејасна досећања и слутње; додуше, за самог њега то је било исто што и потпуно уверење. Он је био готов и себе да упропасти, само да може »сможджити гадове« ; то су његове сопствене речи. Ову његову тежњу Петар Степанович је донекле тачно наслућивао и знао је да много ризикује што за сутра одлаже извршење своје нове страшне замисли. Код њега је, као и обично, било много поуздања у себе, а презира према свим осталим »ситним људима«, нарочито према Шатову. Шатова је он већ одавно презирао због његовог »плачевног идиотства«, како се о њему изражавао у иностранству; и тврдо се надао да ће с тако непревејаним човеком лако изићи накрај, то јест да га тог целог дана неће пуштати из вида и да ће му при првој опасности пресећи пут. И, заиста, »гадови« нису ни слутили.

У осам увече (управо у оно време кад су се наши скупили код Еркеља, чекали Петра Степановича, љутили се и жестили) Шатов је са главобољом и малом ватром лежао опружен на својој постељи, у мраку, без свеце, мучио се сумњама, љутио се, одлучивао се на исказ и никако се није могао одлучити; проклињући све, унапред је осећао да све то неће ничем довести. Мало-помало, он се заборавио у лаком сну и видео у сну нешто налик на мору: приснило му се да је на својој постељи везан од главе до пете, не може да мрдне, а, међутим, цела кућа одјекује од страшних удараца у ограду, у вратнице, у његова врата, на одељењу Кирилова, тако да се цела кућа тресе; и неки глас, из даљине, познат, али за њега мучитељски глас, тужно га дозива. Он се нагло пробуди и исправи у постељи. Зачуди се што се у врата још лупа, премда блаже него што му се у сну чинило, али чешће и упорније; а онај чудни и »мучитељски« глас, иако не тужан, напротив, нестрпљив и љутит, такође се једнако чуо доле код врата, прекидан неким

другим гласом, умеренијим, и обичнијим, Шатов скочи, отвори окно за ветрење и промоли главу.

– Ко је тамо? – довикну он, буквално укочен од страха.

– Ако сте ви, Шатове – одговорено му је одоздо оштро и тврдо – онда, молим вас, будите добри да изјавите отворено и поштено пристајете ли да ме примите унутра, или не?

Дабогме, тако је! Познао је тај глас!

– *Marie*... Ти си то?

– Ја сам, ја, Марија Шатова, и уверавам вас да ни тренутка више не могу извошчика да задржавам.

– Одмах... само свећу – попусти Шатов гласом. Затим се даде на тражење жижица. Жижице, као и обично у оваквим приликама, нису могле да се нађу. Испусти на под свећњак са свећом, али како се одоздо зачу нестрпљив глас, махну се свега и наврат-на-нос слете низ своје стрме степенице да отвори мала врата куће.

– Учините љубав, придржите ми торбу, док ја раскрстим с овим глупаном – тако га пресрете госпођа Марија Шатова и гурну му у руке доста лаку, јевтину ручну торбу од платна са бронзаним клинчићима, дрезденске израде. И онда љутито окупи извошчика: – Уверавам вас да добијате више него што треба. Ако сте ме цео сат без потребе вукли по овим глибавим улицама, за то сте ви криви; мора бити да нисте знали где је ова глупа улица и ова луда кућа. Изволите примити ваших тридесет копејака и будите уверени да ништа више нећете добити.

– Ех, госпођо, па ви сте ме сами терали у Вознесенску улицу, а ово је Богојављенска; а Вознесенска, ево на, где је одавде. Само сам џабе коња знојио.

– Вознесенска, Богојављенска, сви ти глупи називи треба да су познатији вама него мени, јер сте ви одавде; сем тога сте још и неправични; ја сам вам одмах казала да хоћу у кућу Филипова и ви сте нарочито потврдили да ту кућу знате. У сваком случају, можете сутра у суду тражити поравнање, а сад, молим вас, оставите ме на миру.

– Ево, ево још пет копејака – рече Шатов благо, па извади из џепа свој петак и даде га извошчику.

– Будите добри, молим вас, и не чините то! Забрањујем вам! – ускипе *Mme* Шатова, али извошчик крете коња, а Шатов је ухвати за руку и повуче вратима.

– Брже, *Marie*, брже... то су све ситнице, и... гле, много си покисла. Лакше, овде се пење... баш ми је жао што нема светлости... степенице су стрме, држи се чвршће, чвршће, ах, добро, ево и моје собице. Опрости, није осветљено... Одмах!

Он диже свећњак, али жижице се још задуго не нађоше. Госпођа Шатова је стајала насред собе, чекала, ћутала и није се мицала.

– Хвала богу, једва! – узвикну он радосно и осветли собицу. Марија Шатова летимице размотри стан.

– Говорили су ми да лоше живите, али ипак нисам мислила да је овако – изусти она, с гнушањем и упути се постељи. – Ох, уморна сам! – рече, и са изразом немоћи седе на тврду постељу. – Молим вас, оставите торбу, седите ту на столицу. Уосталом, како хоћете; стрчите ми пред очима. Код вас остајем привремено, док не нађем посла... јер засад не знам ништа... како је овде... нити имам новаца. Али, ако вам сметам, будите добри, опет вас молим, и кажите одмах, као што сте и дужни учинити ако сте поштен човек. Могу сутра нешто да продам и да платим за гостионицу, а у гостионицу изволите ме отпратити ви лично... Ох, како сам уморна!

Шатов сав уздрхта.

– Није потребно ићи у гостионицу, Марие, није потребно! Каква гостионица? шта ће вам, шта ће вам?

Молио је склопљених руку.

– Лепо, али ако се може без гостионице, ипак је неопходно да се ствар разјасни. Сетите се, Шатове, да смо нас двоје две недеље и неколико дана проживели у Женеви у браку; а ево три године како смо се растали; уосталом, без нарочите заваде. Али не помишљајте да сам се вратила зато да поновим какву од пређашњих глупости. Вратила сам се да потражим посла; а што сам дошла овамо, то је зато што ми је свеједно, ма куда. Нисам дошла да се ма зашто кајем; будите добри, немојте помислити још на такву глупост.

– Ох, *Marie*, није то требало ни спомињати, није требало! – нејасно промрмља Шатов.

– Ако је тако, ако сте ви толико развијени да и то можете разумети, онда допуштам себи да додам: што сам сад непосредно вас потражила и свратила у ваш стан, дошло је унеколико и отуда што никад нисам мислила да сте низак човек, него баш да сте, можда, много и много бољи од других... неваљалаца!

Очи јој севнуше. Мора да је много штошта претрпела од разних »неваљалаца«.

– И молим вас, будите уверени да вам се нимало нисам подсмевала кад сам вам казала да сте добри. Казала сам просто, без улепшавања; ја то не трпим. Него, све је глупост. Увек сам се надала да сте толико паметни да не досађујете... Ох, доста, уморна сам!

И погледа га погледом дугим, измученим, уморним, Шатов је стајао на пет корака од ње и слушао, стидљиво, али некако обновљен, с неким новим сјајем на лицу. Овај јаки и сурови човек, увек као накострешен, одједанпут је сад омекшао и разведрио се. У души му је затреперило нешто необично, ретко, сасвим неочекивано. Три године одвојености, три године раскинута брака, нису у његовом срцу ништа избрисале ни потисле. А можда је баш сваки дан за те три године мислио на њу, на драго створење које му је некад казало »волим те«.

Познајући Шатова, ја могу поуздано рећи да он никад не би допустио себи да сања како би му нека жена могла рећи те рећи »волим те«. Био је он чедан и стидљив до дивљине, гледао је себе као велику ругобу, мрзео своје лице и своју нарав, упоређивао се с неком наказом која се може само по вашарима водити и показивати. Због тога је он изнад свега ценио поштење, а својим уверењима и начелима предавао се до фанатизма; био је туробан, поносит, срдит и неразговоран. Али, ево, ово биће, оно, једино, волело га је пуне две недеље (он је у то веровао, увек веровао!), а он га је увек сматрао као више од себе, без обзира на своје сасвим трезвено схватање њених заблуда; и томе створењу могао је он да опрости све, просто све (о томе није могло бити питања; могло је бити само нешто насупрот: он је држао да је он крив пред њом за све); и та жена, ево, Марија Шатова, банула је у његову кућу, опет је ту, пред њим... то се готово не може ни да схвати! Он је запањен; овај догађај садржи нешто толико страшно по њега и уједно с тим толико среће за њега, да он није могао, а можда није ни желео, него се баш бојао да се прибере. Био је то сан. Али кад га је она погледала оним измученим погледом, одмах је схватио да то створење, толико вољено, пати, можда је уцвељено и потиштено. Срце му претрну. Он се с болом загледа у њене црте: са тог уморног лица одавно је нестало сјаја прве младости. Истина, она је још лепа, а у његовим очима и лепотица, као и пре што је била. (Стварно је то била жена од двадесет пет година, доста јаког састава, растом виша од средње величине, виша од Шатова, са смеђом и бујном косом, бледа овална лица, крупних мрких очију које су сад севале грозничавим сјајем.) Али њена прећашња лакомислена, наивна и

простодушна енергија, њему добро позната, променила се сад у суморну зловољу, раздражљивост, разочарање, у неки, рекло би се, цинизам на који се она још није навикла и који је њој самој досађивао. Али што је главно, она је болесна, то је он јасно видео. И поред своје бојазни пред њом, он јој одједном прође и узе је за обе руке.

– *Marie*... знаш... ти си можда врло уморна, молим те, не љути се... Ако би пристала, на пример, да бар мало чаја узмеш, хоћеш ли? чај изврсно крепи, хоћеш ли? Кад би пристала, је ли?

– Шта имам да пристанем, разуме се, пристајем; право сте дете, као и увек. Ако можете, дајте. Баш је тескобно код вас! И хладно!

– О, одмах ћу подложити; дрва, дрва... имам ја дрва! – устумара се Шатов; – дрва... оно... али... уосталом, биће одмах и чаја – он махну руком као у очајању одлучности и дохвати капу.

– А куда ћете? Мора да немате чаја код куће?

– Биће, биће, биће, одмах ће бити, доста свега... ја...

Он дохвати револвер, с полице.

– Продаћу овај револвер, одмах... или ћу га заложити.

– Какве су то глупости? И колико ће то трајати! Ето, узмите новац, ако немате ништа; ту има осам гривења, мислим; то је све. Код вас је просто као у лудој кући.

– Не треба, не треба ми твој новац; одмах ћу ја... за један тре... могу баш и без револвера...

И одлете право Кирилову. То је, вероватно, било на један, два сата пре него што ће Петар Степанович доћи с Липутином. Шатов и Кирилов, иако су становали у једном двориште, готово се нису ни виђали, али кад се виде, готово се нису поздрављали: и сувише дуго су у Америци заједно »лежали«.

– Кирилове, ви увек имате чаја; је ли код вас чај и самовар?

Кирилов је ходао по соби (по свом обичају, по целу ноћ, (горе-доле); сад нагло застаде и погледа Шатова укочено, уосталом, без особитог чуђења.

– Чај има, шећер има, и самовар има. Али самовар не треба, чај врућ. Седите и попијте просто.

– Кирилове, ми смо заједно лежали у Америци... Дошла ми жена... Ја... Дајте чаја... треба самовар.

– Кад је жена, самовар треба. Али самовар после. Ја имам два. А сад узмите са стола чајник. Врућ је, најврући. Узмите све; узмите шећер; сав. Хлеб... Хлеба много; сав. Има телетине. Новаца – једна рубља.

– Дај, пријатељу! Сутра ћу ти вратити! Ах, Кирилове!

– То је она жена из Швајцарске? То је добро. И то што сте тако потрчали, и то је добро.

– Кирилове! – повика Шатов узевши чајник под једну руку, а у обе шаке шећер и хлеб. – Кирилове! Кад би... кад бисте се ви могли одрећи својих снова и одбацити свој атеистички занос... о, што бисте ви били човек, Кирилове!

– Види се да волите жену, после растанка из Швајцарске. То је добро, кад је и после Швајцарске. Кад треба чај, дођите опет. Долазите целу ноћ, ја никако да спавам. Биће самовар. Узмите рубљу, ево. Идите жени, а ја ћу остати и мислити о вама и вашој жени.

Марија Шатова, очевидно, била је врло задовољна што се он брзо вратио и готово жељно се прихвати чаја; али није било потребно да се трчи по самовар, она попи свега пола чаше и узе само мали залогај хлеба. Телетину одби с грозом и раздражљиво.

– Ти си болесна, *Marie*; све то, код тебе, болесна је... – бојажљиво рече Шатов, бојажљиво се око ње старајући.

– Разуме се, болесна сам; молим вас, седите. Где сте добили чаја кад га немате?

Шатов јој исприча о Кирилову, површно, укратко. Она је нешто чула о њему.

– Знам да је луд; молим вас, доста; зар је мало лудака! Дакле, били сте у Америци? Чула сам, писали сте.

– Јест, ја сам... писао сам у Париз.

– Доста и молим вас говорите што друго. Ви сте по начелима словенофил?

– Ја... ја... оно, није да сам... Пошто нема могућности да будем Рус, постао сам словенофил –осмехну се он с пола уста, с напором човека насилу духовита, и не баш у згодан мах.

– А ви нисте Рус?

– Не, нисам Рус.

– Збиља, све су то глупости. Седите, најзад, молим вас, што тумарате

тамо-овамо! Мислите да бунцам? Може бити биће да сам у бунилу. Рекосте, само сте вас двојица у кући?

– Двојица... и доле...

– И све тако паметни! шта има доле? Рекосте: доле?

– Не, ништа.

– Како ништа? Хоћу да знам.

– Хтео сам само рећи да смо сад само нас двојица овде у кући, а доле су пре становали Лебјаткини...

– То је та што су је ноћас убили? – убаци она нагло. – Чула сам. Чим сам дошла, чула сам. Имали сте и пожар?

– Јест, *Marie*, јест, и можда у овом тренутку чиним страховиту нискост што праштам хуљама...

Он нагло устаде и поче ходати по соби, а руке је подигао увис као у јарости.

Али га *Marie* не разумеде. Она је неприбрано слушала његове одговоре. Питала га, а није слушала.

– Лепе се ствари код вас догађају! Ох, гадно је све! Сви су неваљалци! Па седите, најзад, молим вас! О, што ме ви љутите! – Она изнемогло спусти главу на јастук.

– *Marie*, нећу више... ти би, можда, прилегла?

Она не одговори и немоћно затвори очи. Бледо јој лице поста сасвим као у мртваца. Заспа готово у тренутку, Шатов погледа уоколо, боље намести свецу, још једном узнемирено погледа њено лице, чврсто стиште руке и на прстима изиђе из собе у трем. Горе на степеницама упре лице у кут и тако оста десетак минута, нем и непомичан. Остао би и дуже, али се одоздо одједном зачуше лагани, обазриви кораци. Неко се пео. Шатов се сети да је заборавио затворити мала врата улаза.

– Ко је? – запита шапатом.

Незнани посетилац пео се без журбе и није одговарао. Кад се попе горе, он стаде; у помрчини није могло да се распозна ко је; одједанпут зачу се његово опрезно питање:

– Иван Шатов?

Шатов одговори и одмах пружи руку да га задржи; али га онај ухвати за руку – Шатов се стресе као да је додирнуо неку страшну љигаву животињу.

– Останите ту – брзо прошапута Шатов; – не улазите; сад не могу примити. Вратила ми се жена. Изнећу свећу.

Када се вратио са свећом, он пред собом виде неког младог официра; није му знао имена, али негде га је видео.

– Еркељ – представи се овај. – Видели сте ме код Виргинског.

– Сећам се; седели сте и писали, чујте! – плану сад Шатов и, гневан, примаче му се, али је још стално шапутао – сад кад сте ме ухватили за руку, дали сте ми један знак. Али знајте да ја на све те знакове могу да пљунем! Не знам, и не ценим, и не одобравам то што... ја нећу што... могу вас одмах бацити низ степенице... знате ли ви то?

– Не, ја ништа о томе не знам и никако не знам зашто сте се толико наљутили – одговори гост благо и готово простодушно. – Ја имам само да вам нешто јавим и зато сам дошао, што је главно, не желим да губите време. Код вас је машина која није ваша и за коју сте одговорни, као што и сами знате. Заповеђено ми је да од вас тражим да је још сутра, тачно у седам увече, предате Липутину. Осим тога, наређено ми је да вам саопштим да се од вас више никад ништа неће тражити.

– Ништа?

– Савршено ништа. Ваша је молба уважена и ви сте заувек одстрањени. Стварно, тако ми је заповеђено да вам кажем.

– Ко је заповедио?

– Они који су ми поверили знак. – Ви сте дошли из иностранства?

– То је... то је, мислим, за вас свеједно.

– До врага! Па кад вам је заповеђено, зашто нисте раније дошли?

– Држао сам се неких упутстава и нисам био сам.

– Знам, знам, нисте били сами ви... До... врага! А што није дошао сам Липутин?

Официр прећута питање.

– И тако, јавићу вам се сутра тачно у шест увече, па ћемо заједно отићи тамо, пешице. Осим нас тројице, неће бити више никог.

– Верховенски?

– Не, неће. Верховенски ће отпутовати сутра пре подне у једанаест.

– Тако сам и мислио! – прошапута Шатов бесно и лупну се песницом по бедру; – бежи гад!

Узбуђен, он се замисли. Еркељ га је непрестано гледао, ћутао и чекао.

– А како ћете однети машину? Јер то се не може одједанпут узети у руке и однети.

– Па неће то бити потребно. Ви ћете само показати место, а ми ћемо само да се уверимо је ли заиста тамо закопана. Јер ми знамо тек отприлике место; само не знамо баш тачно где. А јесте ли га још неком показали?

Шатов га погледа.

– И ви, и ви, ви, дериште, лудо дериште, и ви сте улетели, као говече! Ех, па да, њима и јесте то потребно. Добро, идите! Е-ех! Та хуља нас је све преварио! Напунио вам главу и побегао.

Еркељ га погледа ведро и мирно, али га некако не разумеде.

– Верховенски побегао! Верховенски! – гневно шкрипну зубима Шатов,

– Па он је још овде, није отпутовао. Иде тек сутра – напомену Еркељ благо и разложно. – Ја сам га нарочито позвао да и он буде тамо, као сведок, упутства за мене долазе од њега (издаде се он, још млад и неискусан ђечак). Али, на жалост, није се са мном сложио; вели, мора да путује; а и одиста се нешто жури.

Шатов још једном баци сажаљив поглед на ово безазлено дете, али брзо одмахну руком као да вели »а вреди ли жаљење«?

– Добро, дођи ћу – прекиде он разговор; – а сад, хајде, идите!

– И тако, ја сам овде тачно у шест – поклони се Еркељ уљудно, па полако пође низ степенице.

– Глупане један! – довикну за њим Шатов одозго са степеница, не могући да се уздржи.

– Како, молим? – одазва се онај одозго.

– Ништа, идите!

– Учинило ми се да сте нешто рекли.

II

Еркељ је био »глупан« по томе што у глави није имао најважнији разлог који влада главом; малих подређених разлога имао је доста, чак до лукавства. Фанатично, детињски одан »општем делу«, а у суштини Петру Степановичу, он је радио по његовим упутствима и наредбама, добијеним онда на »седници« наших, у његовом стану, кад су утврђене и подељене улоге. Одређујући њему улогу изасланика, Петар Степанович је успео да десетак минута поразговара са њим одвојено, у четири ока. Али како код природа као млади Еркељ, мало разборитих, »општа ствар« иде са жудним потчињавањем нечијој вољи, јер је то за њих једно исто, ти фанатици, мајушни као што је Еркељ, служење јавној идеји не могу да појме друкчије него као стапање њено с неком личношћу која, по њиховом схватању, изражава ту идеју. Осетљиви, нежни и добри Еркељ, био би можда најнеосетљивији међу убицама којима је Верховенски окруживао Шатова; могао би, можда, без икакве мржње, оком да не трене, гледати како оног убијају. На пример, заповеђено му је било, између осталог, док извршује поруку, добро да осмотри околности у којима се Шатов налази; и он, кад га је Шатов примио на степеницама, и у ватри се изрекао, и не опазивши, да му се жена вратила, он, Еркељ, одмах нађе инстинктивно лукавство да не покаже ни најмање радозналости око тога, иако му је синуло у глави да тај факат – женин повратак – има велики значај у смислу успеха или неуспеха њиховог предузећа...

Уистину, тако је и било; само тај факат је спасао »гадове« од намере Шатова да их пријави власти, а уједно с тим је и њима помогао да се »отресу« њега, Шатова... Прво, тај факат је Шатова узбудио, избио га из колосека, одузео му његову обичну оштрину вида и обазривост. У његову главу, заузету сад нечим сасвим другим, понајмање би моглаући каква идеја о његовој личној безбедности. Напротив, да Петар Степанович сутра бежи, поверовао је са раздраганошћу: то се врло добро слагало и с његовим сумњама! Кад се вратио у собу, опет је сео у крај, одупро се лактовима о колена и покрио лице рукама. Мучиле су га горке мисли...

Па онда опет подиже главу, устаде; ишао је на прстима, да погледа њу: »Боже! до сутра ће се сигурно врућица развити! Можда већ и почиње! Зацело је назебла. Није навикла на ову страшну климу, па онда вагон, трећа класа, споља бура, киша, њен мали огртач врло танак, нема топлог одела... И сад, оставити је, одгурнути без помоћи... Па ова торбица, ова сиротињска торбица! што је мала, што је лака, сва збрчкана, десетак фунти! Јадница,

много је изнурена, много је, зачело, поднела! Поносита је, зато се не жали. Али је љута, јетка. То је због болести: у болести и анђео би постао једак. Чело јој је, мора бити, суво, врело; под очима јој је модро и... и, опет, леп је тај овал, па та дивна, бујна коса, па...«

Он брже-боље скрете поглед и брзо се одмаче од ње; као да се боји помисли да не би у њој видео нешто друго сем несрећно, намучено створење коме треба помоћи.

»Какве су то наде! О, што је човек низак, што је гадан!«

Опет сеђе у свој кут, покри лице рукама и опет поче будан да сања, да се сећа... и опет нејасно виде неке своје наде.

»Ох, уморна сам, ох, уморна!« – сећао се он њених уздаха, њеног слабог и скрханог гласа. »Боже! Да је одгурнем сад – а она има свега осам гривења; пружила ми је свој новчаник, стари, излизан, мален! Дошла да тражи посла, а шта се она разуме у пословима, шта она зна о Русији? Заиста, то је као код самовољне деце: све само фантазије које она сама стварају; па се још љути, сирота, што Русија не личи на лепе сањарије из туђине! О да несрећних створења, о да невине деце!... Него, збиља, овде је хладно...«

Сети се како му се она пожалила и сети се да је обећао да ће загрејати пећ... »Има дрва, могу их донети, само да је не разбудим... Да, моћи ће се. А шта ћемо с телетином? Устаће, па ће јој се, можда, пријести... Него, то после; Кирилов по сву ноћ не спава... чиме бих је покрио, она врло тврдо спава, али, извесно јој је хладно, ох и те како!«

Опет прође да је види; хаљина јој се мало засукала, па се види пола десне ноге, до колена. Он се одмах окрете, готово уплашено, скиде са себе топал капут, оста у изношеном кратком сјуртуку и покри њу, старајући се да не погледа тамо где се види обнажена нога.

Потпаљивање пећи, ходање на прстима, погледање на спавачицу, сањарије у куту, затим опет погледање на спавачицу – одуже му много времена. Прођоше два-три сата. А баш у то време Верховенски и Липутин били су код Кирилова. Напослетку, Шатов у свом куту мало задрема. Она зајеца; он се пробуди; она га зовну; он скочи као кривац.

– *Marie!* Заспао сам... Ах, *Marie*, прави сам неваљалац!

Она се придиже, обазре се зачуђено, као да не зна где је и одмах, изненађена, незадовољна, срдита проговори:

– Заузела сам вам постељу и заспала као мртва од умора; а ви, како

сте смели ћутати, што ме нисте пробудили? Како сте смели помислити да намерно хоћу да сам вам на терету?

– Како бих те могао будити, *Marie*?

– Могли сте, морали сте! Овде нема друге постеље и ја сам заузела вашу. Нисте смели да ме стављате у лажан положај. Или да не мислите: дошла сам да се користим вашом милостињом? Одмах да сте легли у своју постељу, а ја ћу тамо у крај, на столице.

– *Marie*, нема толико столица, а нема се шта ни прострети.

– Па онда, просто на под. Иначе, ви ћете морати на под. Ја хоћу на под, одмах!

Она устаде, хтеде коракнути, али намах као да јој неки јак, грчевит бол одуже сву снагу и одлучност; гласно јаукну и опет паде на постељу, Шатов притрча, а Марие сакри лице у јастуке, дочепа његову руку, свом снагом је стиште у својој руци и стаде ломити. Тако потраја готово један минут.

– *Marie*, душо, ако треба, да позовемо лекара; овде је доктор Френцил, ја га добро познајем... Отрчао бих до њега.

– Којешта!

– Како којешта! Кажи, *Marie*, шта те боли? Могли бисмо метнути облоге... на трбух, на пример... То могу и ја без лекара... И слачица је врло добра ствар.

– Шта, шта ће то бити? – упита га она чудно, дижући главу и гледајући га уплашено.

– А шта то, *Marie*, шта: шта ће то бити? – понови он не разумевајући је. – Шта је то за шта ме питаш? О, боже, ја се сасвим збуњујем, *Marie*, опрости што више ништа не разумем.

– Ех, пустите, не морате ни да разумете. А и било би врло смешно... – осмехну се она горко. – Причајте нешто, ма шта. Ходајте по соби и причајте. Не стојте покрај мене и не гледајте ме, за то вас нарочито молим, већ пет стотина пута!

Шатов узе ходати по соби, гледаше у патос и свим силама се стараше да не погледа у њу.

– Овде, не љути се, *Marie*, молим те, овде има телетине, а ту близу и чаја... Малопре, једва си га окусила...

Она гадљиво и с мржњом одмахну рукама, Шатов се очајно угризе за

језик.

– Слушајте, намерна сам да овде отворим књиговежницу, и то на основу разумних начела удруживања. Ви живите овде и, шта мислите, да ли ће ми то поћи за руком?

– Ех, *Marie*, код нас се књиге и не читају, па књига и нема. А хоће ли он књигу још и да повезује?

– Ко он?

– Па овдашњи читалац и овдашњи становник уопште, *Marie*.

– Е па тако, кажите јасније, а не он, јер ко је он, не види се. Не знате граматику.

– То је у духу језика, *Marie* – промрмља он.

– Ех, идите ми с вашим духом – додијали сте ми. – Зашто овдашњи становник или читалац неће да повезује?

– Зато што су то два велика периода у развићу: читати књигу и повезивати је. Он се испрва мало-по-мало, вековима, навикава да чита, али књигу квари, не чува је и баца, јер је гледа као предмет неозбиљан. А повез већ означава и поштовање књиге; затим, значи да је он не само заволео да је чита него је разуме и цени као предмет од вредности. Цела Русија још није стигла до тог периода. Европа одавно повезује.

– То је, додуше, педантно, али бар није глупо казано и подсећа ме на време од пре три године; ви сте били доста духовити пре три године.

Она ово рече исто онако с грозом као што изговараше и све остале своје каприциозне фразе.

– *Marie, Marie* – окрете јој се Шатов разнежен – ох, *Marie!* Кад би ти знала шта је све за те три године отишло и страћено! Доцније сам чуо да си ме презрела зато што сам променио стара уверења. А кога сам одбацио? Непријатеље живога живота, некакве застареле либерале, који се боје своје сопствене независности, лаке је мисли, непријатеље личности и слободе, оронуле, старачки немоћне проповеднике лешева и трулежи! шта стоји иза њих? Старост, златна средина, сасвим малограђанска; ниска и подмукла неспособност, завидљива једнакост без личне вредности, једнакост како је разуме један лакеј, или како ју је разумевао Француз из деведесет треће. А што је главно, свуда ниткови, ниткови и ниткови!

– Да, ниткова има много – проговори она испрекидано и болно. Лежала је опружена, непомична, као да не сме ни да се мрдне; главу забацила на узглавља, мало у страну, и гледаше у таваницу клонулим али

врелим погледом. Лице јој беше бледо, усне суве и спечене.

– И ти увиђаш, *Marie*, увиђаш! – узвикну Шатов. Она хтеде дати знак главом, али је опет нападоше грчеви. Опет сакри лице у јастуке и опет је, читав минут, свом снагом и до бола стезала руку Шатова, који јој притрча, луд од страха.

– *Marie*, *Marie!* Забога, *Marie*, то може да буде врло озбиљно!

– Ћутите... Нећу, нећу, нећу – узвикивала је она готово јаросно и поново окретала лице горе.

– Не смете да ме гледате, с тим вашим сажаљењем! Ходајте по соби, говорите шта било, говорите...

Шатов, као изгубљен, поче опет нешто да мрмља.

– Чиме се овде занимате? – упита она упадајући му у реч с гадљивом нестрпљивошћу.

– Идем у контоар код једног трговца – одговори он. – Ја, *Marie*, могао бих, кад бих хтео, и овде доћи до лепих новаца.

– Тим боље за вас...

– Ох, немој што помислити, Марие, то сам тако рекао...

– А шта још радите? шта проповедате? Јер ви одиста не можете да не проповедате, такав вам је карактер...

– Проповедам о богу, *Marie!*

– У кога сами не верујете. Ту идеју никад нисам могла да разумем.

– Оставимо то, *Marie*, после ћемо.

– Која је то Марија Тимофејевна?

– И о томе после, *Marie*.

– Не смете ми стављати такве опомене! Је ли истина да се та смрт може убележити у злочин... тих људи?

– Несумњиво – шкрипну он зубима. *Marie* нагло диже главу и повика болно:

– Не усуђујте се да ми још о томе говорите, не смете то, никад не смете, никад, никад!

И опет, у наступу грчевитих болова, паде на постељу; сад већ по трећи пут; али овог пута јауци беху јачи, претвориште се у викање.

– О да досадна човека! О да несносна човека! – превртала се она по постељи, сад већ не жалећи себе и одгурујући Шатова који је стајао поред

ње.

– *Marie*, чинићу што год желим... Ићи ћу, говорићу...

– Забога, зар не видите да је почело?

– Шта је почело, *Marie*?

– А откуд ја знам! Зар ја ту штогод знам... О, проклето! Ох, проклето све већ унапред!

– *Marie*, кад би хтела да ми кажеш шта је то почело... иначе, ја... како могу да разумем, ја, ако ви тако?...

– Ви сте занесењак, некористан брбљивац! О, проклето све на свету!

– *Marie! Marie!*

Он озбиљно помисли да код ње почиње лудило.

– Ма, забога, зар не видите да се мучим у порођају – придиже се она и погледа га с великом болесном мржњом која јој је лице нагрдила. – Проклето, унапред проклето то дете!

– *Marie!* – узвикну Шатов кад најзад и сам виде шта је... – Па што ми то ниси раније казала? – освести се он у тренутку и са енергичном одлучношћу дохвати капу.

– А откуд сам знала кад сам овде ушла? Зар бих дошла код вас? Речено ми је тек кроз десет дана! Та, куда ћете, куда ћете? Само се усудите!

– По бабицу! Продаћу револвер; сад пре свега новац!

– Да се нисте усудили! Ништа! Не смете звати бабицу, него просту жену, неку бабу, ја имам само осам гривења у новчанику... Сеоске жене рађају и без бабица... А скапам ли, утолико боље...

– Доћи ће и бабица и стара жена. Само, како ћу, како ћу да те оставим саму, *Marie!*

Па онда помисли да је, без обзира на њен гнев и бес, боље да сад остане сама, него да остане без помоћи после, те се, не слушајући њене јауке ни љутите узвике, вратоломно пусти низ степенице.

III

Пре свега Кирилову. Било је већ око један час у ноћи. Кирилов је стајао насред собе.

– Кирилове, жена ми се порађа!

– Шта то значи?

– Родиће, родиће дете!

– Ви... ви се не варате?

– О, не, не, има грчеве!... Потребна је једна проста жена, каква год стара жена, одмах, овог часа... Може ли се одмах добавити?... Код вас је било много баба...

– Врло ми је жао што не умем да родим – одговори Кирилов замишљено – то јест, не, не што ја не могу да родим, него не умем учинити да се други породи... или... не, то не умем да искажем.

– Хоћете да кажете како ви лично не можете да помогнете при порођају; али ја не молим за то, него за бабу, за бабу молим, чуварку, слушкињу!

– Баба ће бити, само не одмах, може бити. Ако желите, ја ћу место...

– О, немогућно; сад идем даље. Виргинској бабици.

– Гадура!

– Да, јесте, Кирилове, јесте, али је она боља од других. Да, јесте, све ће то она чинити без смерности пред светињом, без радости, са гнушањем, са грдњама и безбожностима – при тако великој тајни, пред појавом новог бића!... О, а она, моја жена, она већ сад проклиње дете и све...

– Ако желите ја ћу...

– Не, не, али докле ја отрчим (о, довући ћу ја Виргинску!), дотле, ви, покаткад прићите мојим степеницама и ослушните, али немојте улазити, уплашићете је, нипошто не улазите, само ослушните... за сваки страшни случај... А ако се деси крајњи случај, онда уђите.

– Разумем. Новац – још рубља. Ево. Хтео сам за то сутра кокошку, сад нећу. Трчите брже, трчите из све снаге. Самовар сву ноћ.

Кирилов није ништа знао о намерама против Шатова; а ни раније није знао да Шатова нека опасност чека. Знао је само да он са »тим људима« има неке старе рачуне и мада је делимично и сам био умешан у ту ствар, према упутствима која су му била дата из иностранства (уосталом, врло

површним упутствима, јер он ни у чему није ближе суделовао), ипак је у последње време све оставио на страну, сасвим се повукао од сваког посла, а пре свега од »послова« на »заједничком делу«, и сав се предао духовном животу, размишљању. Петар Степанович, на седници, позвао је Липутина да заједно оду до Кирилова, како би се и овај уверио да ће Кирилов, у одређени час, примити на себе сву одговорност у »делу Шатова«, а ипак у расправљању с Кириловом није о Шатову рекао ни речи, чак ни издалека; вероватно је држао да то не би било мудро, да Кирилов није поуздан и да је боље да ствар остави до сутра, кад све буде свршено, да би Кирилову могло бити све »свеједно«. Липутин је добро запазио да о Шатову, и мимо обећања, није било ни речи, али био је сувише узбуђен да би могао протестовати.

Шатов је јурио у Муравјину улицу као олуја, проклињући њену дужину и не видећи јој краја.

Дуго је требало лупати у врата; сви су већ одавно спавали, Шатов стаде грувати у прозоре што може јаче, и без икаквог устезања. Пас, везан напољу, поче се трзати и лајати веома жестоко и љутито. То прихватише и сви остали пси из улице; подиже се псећа узбуна.

– Шта лупате и шта желите? – зачу се најзад с прозора глас самог Виргинског, мек, и без најмањег трага неке »увређености«. Капак се одшкрину, отвори се и окно.

– Ко је тамо, какав је то безобразлук? – Љутито зацича женски глас, који се потпуно слагао са »увређеношћу«, глас старе девојке, рођаке Виргинског.

– Ја сам, Шатов, жена ми се вратила и тек што се није породила.

– Па нека се породи, идите!

– Дошао сам по Арину Прохоровну; без ње нећу отићи.

– Не може она сваком да иде. Ноћна пракса је посебна... Идите Макшејевој и чувајте се да не правите галаму! – трештао је разљућен женски глас.

Чуло се како Виргински утишава свастику, али га је стара девојка одгуривала и није попуштала.

– Ја нећу да идем! – повика опет Шатов.

– Причекајте, причекајте мало – довикну најзад Виргински кад је надјачао девојку. – Молим вас, Шатове, почекајте пет минута, док разбудим Арину Прохоровну; молим вас, не лупајте и не вичите... О, што је све ово

страшно!

После пет бескрајних минута појави се Арина Прохоровна.

– Жена вам дошла? – зачу се њен глас кроз отворено прозорско окно; и Шатов се много зачуди што глас њен није нимало љут, него само тек по обичају заповеднички; али Арина Прохорова и није умела друкчије да говори.

– Да, жена, и порађа се.

– Марија Игњатијевна!

– Да, Марија Игњатијевна. Разуме се, Марија Игњатијевна!

Наста ћутање. Шатов је чекао. У кући су се сашаптавали.

– Је ли одавно дошла? – опет запита Уме Виргинска.

– Синоћ, у осам. Молим вас, похитајте.

– Слушајте, да се ви не варате? Је ли вас она лично послала по мене?

– Није, није ме послала по вас; она тражи какву просту жену, да не би мене изложила трошковима, али не треба да се бринете, ја ћу платити.

– Добро; доћи ћу, платили не платили. Ја сам увек ценила слободна и независна осећања Марије Игњатијевне, мада се она, можда, мене и не сећа. Имате ли ви најпотребније ствари?

– Немам ништа, али све ће бити, све ће бити... »Има ипак племенитости у ових људи!« – мислио је Шатов уз пут. »човек и уверење – то су, изгледа, две ствари, у многом различите. Ја сам се можда о њих и огрешио!... Сви смо криви, сви смо криви и... кад би смо се у то сви уверили!«

Код Љамшина није морао дуго да лупа; зачудо брзо је отворио окно и скочио из постеље, иако је био у ноћном рубљу, те се излагао могућности да добије кијавицу, а у питању свог здравља био је врло смотрен и стално се бринуо о њему. Но та опрезност и хитрина имале су нарочити узрок: Љамшин је целе ноћи дрхтао и ни досад није могао заспати, због узбуђења на седници код наших; све су му се причињавали неки незванични и нимало нежељени гости, а највише га је мучила вест да ће их Шатов пријавити власти... И сад одједанпут, као нарочито, тако страшно јако му залупали у прозоре!...

Кад угледа Шатова, он се толико препаде да одмах затвори окно и побеже у постељу, Шатов је махнито лупао даље и викао.

– Како се усуђујете да усред ноћи тако лупате? – викну Љамшин

претећи тек после два минута, а сав је био премро од страха и једва се решио да опет отвори окно и да се увери, најзад, да је Шатов дошао сам.

– Ево вам револвера, узмите га натраг, дајте ми петнаест рубаља.

– Шта је то, јесте ли ви пијани? То је разбојништво; само ћу назепсти. Причекајте, одмах ћу огрнути плед.

– Дајте одмах петнаест рубаља. Ако не дате, лупаћу и викаћу до зоре; избицу оквир.

– Зато ћу ја довикнути стражу да вас пропусти кроз шаке и стрпа у бувару.

– А ја сам, ваљда, нем, шта ли? Ја не могу викнути стражара? Ко треба да се боји стражара, ви или ја?

– И ви сте у стању да гајите тако подлачке намере... знам ја куд тим смерате... Станите, станите ако бога знате, не лупајте! Молим вас, ко ноћу има новаца? И шта ће вам новац, ако нисте пијани?

– Жена ми се вратила. Поклонио сам вам десет рубаља; ниједанпут нисам из њега пуцао; узмите револвер, узмите одмах, вратите ми новац.

Љамшин махинално повуче руку кроз окно и прими револвер; постоја мало, па одмах живо промоли главу кроз окно и, као ван себе, с језом у леђима промуца:

– Лажете, није вам дошла жена, откуд... То... то ви просто хоћете некуд да побегнете.

– Ви сте луди, куда ћу да бежим? Бежи ваш Верховенски, а не ја. Сад сам био код бабице Виргинске; одмах је пристала да дође. Свршавајте, жена ми се мучи; новаца треба; хајде, дајте новац!

У Љамшиновом гипком разуму севну читав ватромет идеја. Наста нагли преокрет; али страх му још није дао да размисли.

– А како то... па ви не живите са женом?

– Главу ћу вам разбити због таквих питања.

– Јао, боже мој, опростите, ја сам се само зачудио... Али разумем, разумем... Него... него... зар ће доћи Арина Прохоровна! Ви рекосте да хоће? Знате, то неће бити истина. Видите, видите, видите, ви на сваком кораку причате неистине.

– Она је сад код ње, то је поуздано, не задржавајте ме, а ја нисам крив што сте ви глупи.

– То није истина, ја нисам глуп. Опростите, баш не могу...

Сасвим збуњен, он хтеде и по трећи пут да затвори окно, али Шатов тако подвикну да Љамшин за трен ока опет промоли главу.

– Ма то је већ прави напад на личност! Шта хоћете ви од мене, де, шта, шта! Формулишите! И пазите се, пазите се, усред овакве ноћи!

– Хоћу петнаест рубаља, воловска главо!

– Али ја, можебити, нећу револвер. Нисте у праву. Купили сте ствар, и свршено, нисте у праву. Ја ни по коју цену не могу ноћу издавати толики новац. А где могу и да набавим толики новац?

– Увек ти имаш новаца, а ја сам ти опростио десет рубаља; него, ти си већ познат Јеврејин.

– Дођите прекосутра – чујете ли, прекосутра у подне, тачно у дванаест, па ћу вам дати све, све ћу вам дати.

Шатов и трећи пут поче помамно ударати у оквир.

– Дај сад десет рубаља, а сутра, чим сване, осталих пет.

– Не, него прекосутра до подне пет, а сутра, богами, нећу имати. И више не долазите, више не долазите.

– Дај десет! о, хуљо!

– А зашто тако грдите? На! – он пружи кроз окно једну новчаницу.

Шатов је узе – свега пет рубаља.

– Богами не могу више, макар ме убили, не могу! Прекосутра могу дати све, а сад не могу ништа.

– Ја одавде не идем! – загрме Шатов.

– Па ево, узмите, ево још, видите, ево још, а више не дам!

Шатова обузеше бес, очајање, зној. Две додате новчанице беху по рубљу. Свега седам рубаља, толико је сад имао.

– Ђаво да те носи, дођи ћу сутра! Избицу те, Љамшине, ако не спремиш још осам рубаља.

»Е, али ја нећу бити код куће, луђаче!« брзо помисли Љамшин.

– Станите, станите! – махнито повика он за Шатовом, који је већ отрчао даље. – Станите, вратите се. Кажите, молим вас, јесте ли истину рекли да вам се вратила жена.

– Глупаче! – рече Шатов презриво и што брже може отрча кући...

IV

Напомињем, Арина Прохоровна није ништа знала о намерама утврђеним на јучерашњој седници. Кад се Виргински вратио кући, запрепашћен и клонуо, није се усудио да ишта говори о тој одлуци, али ипак се није могао савладати да јој не повери половину, а то ће рећи све што је Верховенски казао о неизмењеној намери Шатова да их пријави власти; додуше, одмах је додао да он тој вести много не верује. Арина Прохоровна се много уплашила. И, ето, зато се она, кад је Шатов дотрчао по њу, одмах одлучила да иде, мада је била уморна, јер се сву ноћ бавила око неке породиље. Увек је била уверена да су овакве трице као Шатов у стању да учине грађанску нискост; али долазак Марије Игњатијевне постави ствар на друго гледиште. Страх од Шатова, очајан тон његове молбе за помоћ, значе преокрет у издајничким осећањима: човек одлучен и сам себе да изда само да би упропастио друге друкчије би, чинило се, изгледао и друкчије би говорио него што се он показао. Речју, Арина Прохоровна је решила да све види лично, својим очима. Виргински је њеном одлуком био врло задовољан – као да су му пет пудова скинули с леђа! чак доби и наду: Шатов му је изгледао сасвим друкчије него што га је Верховенски приказао.

Шатов се није преварио; кад се вратио кући, затекао је Арину Прохоровну код *Marie*. Тек што је дошла, она с презрењем отера Кирилова, који је чечио доле код степеништа; затим се набрзо упозна с Марие, која не рече да се с њом и раније познавала; нађе да је Марие у »најружнијем стању«, то јест да је јетка, несрећена и у највећем степену малодушности, па за неких пет минута заузе одсудну власт над свим њеним отпорима,

– Шта сте се упели да нећете скупу акушерку? – питала је она таман у тренутку кад Шатов уђе; – чиста бесмислица; погрешно мишљење услед ненормалности вашег стања. С помоћу некакве бабе, народске бабице, ви бисте са педесет процената рђавих изгледа рђаво и прошли; а ту би, онда, било и посла и трошка много више него поред акушерке која се боље плаћа. Откуд ви знате да сам ја скупа акушерка? Платићете доцније, ја од вас нећу узети више, а за успех јамчим; поред мене, нећете умрети; није ми се то никад десило. А и дете, ако хоћете, још сутра ћу послати у дом, а затим у село на негу, и свршена ствар. А ви ћете оздравити, прихватићете се паметног посла, па ћете за врло кратко време наградити Шатова за стан и трошкове, који никако неће бити тако велики...

– Не мислим ја то... Ја немам права њега да теретим...

– То су рационална и грађанска осећања; али, верујте, Шатов неће готово ништа изгубити ако хтедне да се од фантастичног човека бар за трунку преокрене у човека здравих и тачних идеја. Треба само да се не праве глупости, да се не лупа у добош, да се по граду не трчкара са исплаженим језиком. Кад не би ово сад задржавало, он би можда до сутра узбунио све овдашње лекаре; узбунио је све псе у мојој улици! Лекари нису потребни; ја већ рекох да јамчим за вас. Баба се, додуше, још може узети, ради послуге, то много не стаје. Уосталом, и он би се могао корисно употребити; а не да прави само неке глупости. Руке има, ноге има, отрчаће у апотеку, а да нимало не вређа ваша осећања »милостињом«. Каква ми је то милостиња, врага! Зар вас није он сам довео у тај положај! Зар вас није он посвадио с породицом у којој сте били васпитачица, у себичној намери да се вама ожени! чули смо ми то, наравно... Уосталом, он је малочас дотрчао као луд и развикао се над целом улицом. Ја се ником не намећем и дошла сам једино ради вас; из принципа, јер сви наши дугују сваку солидарност; ја сам то казала да зна; казала сам пре него што сам пошла од куће. Ако сам вам, по вашем мишљењу, сувишна, онда због; само да не буде несреће, коју је лако отклонити.

Она се чак диже са столице.

Marie је била тако немоћно сама, толико је патила, а, треба рећи истину, толико се плашила самог догађаја, да бабицу није смела отпустити. Али јој та жена одједанпут постаде мрска: све је говорила нешто што *Marie* никако није било у души. Али антипатију је победило предвиђање да може умрети у рукама невеште бабице Према Шатову, пак, постала је још суровија, још непоштеднија. Напослетку дође дотле да му забрани не само да се »усуди« гледати је него да се ни лицем не сме окренути према њој. Порођајни болови се појачаше. Проклињања, па и грдње, постадоше љуће и бешње.

– Ех, нека он иде одавде – рече Арина Прохоровна; – сав се променио у лицу, само вас плаши тиме; блед је као мртвац! Шта вам је, реците, молим вас, ви, смешни особењаче? Гле ти комедије!

Шатов не одговори; одлучио је да ништа не одговара.

– Виђала сам глупих отаца у оваквим приликама који су силазили с памети! Али, додуше, они су бар...

– Престаните! Или ме оставите до ђавола, да скапам! Ни речи не говорите! Нећу, нећу, не дам! – развика се *Marie* у мукама.

– Ни речи не проговорити, то не иде, ако нисте памет изгубили; тако

ја мислим о тој ствари и о вашем стању. Ево, реците ми: имате ли што припремљено? Одговорите ви, Шатове, њој није до тога.

– Реците, шта вам управо треба?

– Дакле, ништа није спремљено.

Она набраја све што је за овакав догађај преко потребно да се има; и, ваља јој признати, ограничила се само на оно што је крајње потребно, најсиротињскије. Понешто се и нађе код Шатова, Марие му пружи кључ да потражи у њеној путничкој торби. Како су му руке дрхтале, он је по непознатој брави копкао дуже него што је требало. *Marie* остави стрпљење, али кад Арина Прохоровна прискочи да му отме кључ, она јој нипошто не даде ни да завири у торбу, уз тврдоглаву вику и плач захтеваше да торбу отвори само Шатов.

За по неке предмете морало се ићи Кирилову. Тек што се Шатов окрете и пође, она га љутито позва да се врати; и умири се тек кад се он у највећој брзини врати са степеница и рече јој да иде само за тренутак да донесе што је најпре, па ће одмах опет доћи.

– Збиља, госпођо, тешко је вама угодити – насмеја се Арина Прохоровна; – час, стани лицем зиду и не усуди се погледати; час, не сме се ни за тренутак одвојити од вас, одмах заплачете... Још ће нешто уобразити... Де, де, не пућите се тако јогунасто, да, не трљајте очи, ја се само шалим.

– Не сме он ништа да уобрази!

– Тара-та-та, да он није у вас заљубљен као теле, не би по улицама трчао, језик да исплази, нити би узбунио све псе у граду! Прозор ми извалио.

V

Шатов затече Кирилова како још једнако хода горе-доле по соби, толико расејан да је већ заборавио био да је Шатову дошла жена, и слушао га шта говори без разумевања.

– Ах, јест, јест – сети се он одједном, као да се с напором, и само тек за часак отео од неке идеје која га је занела – да... баба... жена или баба? чекајте: и жена и баба, је л' те? Сећам се; ишао сам, баба долази, само не одмах. Узмите јастук, шта још?... Јест... чекајте... долазе ли вама тренуци вечне хармоније, Шатове?

– Знате, Кирилове, више не ваља ноћу да не спавате.

Кирилов се прену и, чудновато, поче говорити много складније него обично; видело се да је све што је имао да мисли одавно формулисао, а можда и записао.

– Има тренутака, бива их свега пет или шест уједанпут, кад се одједном осети присутност вечне хармоније, нађене тада потпуно. То није земаљско; не кажем да је небеско, него да човек у земаљском облику то не може поднети. Треба се променити физички, или умрети. То је осећање јасно и непосредно. Некако изненадно осетите целу природу и одмах кажете: да, то је истина. Кад је бог створио свет, он је на крају сваког дана стварања рекао: »Да, то је истина, то је добро.« То... то није тронутост, него само тако, радост. човек не прашта ништа, јер нема више шта да прашта. То није зато што волите – то је више од љубави! Највише од свега то што је све то онда веома јасно и што је велика радост. Кад би трајало више од пет секунада, душа не би могла да поднесе, морала би нестати. У тих пет секунада ја живим живот и за њих ћу да дам цео свој живот, зато што то вреди. Да се то издржи десет секунада, морао би се човек променити физички. Ја мислим да човек мора престати да се рађа. Зашто ће децà, зашто развиће, кад је смер постигнут? У Јеванђељу је речено да се о ускрснућу неће рађати, него ће сви бити анђели божји. Наговештење... Ваша жена се порађа?

– Кирилове, долази ли вам то често?

– У три дана једанпут, у недељи једанпут.

– Немате падавицу?

– Не.

– Значи, добићете је. Чувајте се, Кирилове; ја сам слушао да се падавица баш тако појављује. Један епилептик опширно ми је описао то

наговештајно стање и осећање пред појавом падавице, тачно као ви; и он одређује пет секунда и он каже да се више не може издржати. Сетите се Мухамедова крчага – још се суд није пресуо, а он је на коњу облетео рај. Крчаг, то су тих ваших пет секунада; то и сувише подсећа на вашу хармонију; а Мухамед је био епилептик. чувајте се, Кирилове, падавице!

– Неће стићи – мирно се осмехну Кирилов.

VI

Ноћ је пролазила, Шатова су терали, грдили га, опет га позивали. *Marie* је сад била у највећем страху за свој живот. Викала је да хоће да живи, »по сваку цену, по сваку цену!« и бојала се да не умре: »Није вредно, није вредно!« понављала је. Да није Арине Прохоровне, било би велико зло. Она је, мало-помало, потпуно овладала болесницом. *Marie* је већ слушала сваку њену реч, сваки повик, као дете. Арина Прохоровна је освајала строгошћу, а не нежношћу, али је зато радила врло умешно. Свитало је. Арина Прохоровна одједном измисли да је Шатов истрчао на степенице и моли се богу, па се насмеја. Насмеја се *Marie*, пакосно заједљиво, као да јој је лакше баш од тог смеха. Напослетку, Шатова истераше сасвим. Настало је влажно, хладно јутро. Он притиште лице зиду, у куту, исто као синоћ кад је дошао Еркељ. Треперио је као лист, није смео да мисли, али мозак се скопчавао са свим што у њему искрсне, као што бива у сну. Снови су га заносили непрекидно и прекидали се непрестано као трули конци. Из собе се зачу, напослетку, не више јаук, него страшан, просто животињски врисак, неиздржљив, немогућан. Он хтеде да запуши уши, али није имао снаге и паде на колена понављајући несвесно: »*Marie, Marie!*« И, најзад, ено, одјекну врисак, друкчији врисак, од кога се Шатов трже, скочи на ноге: врисак детињи, слаб испрекидан. Он се прекрсти и улете у собу. На рукама Арине Прохоровне кмечало је, мрдало мајушним ручицама и ножицама мало, црвено, смежурано створење, сасвим немоћно, и, као нека ситна прашка зависна од најмањег поветарца; али оно је викало и објављивало своје постојање, као да и оно има некаквог права на живот. *Marie* је лежала као мртва, али убрзо отвори очи и врло чудно погледа у Шатова; неки сасвим нов поглед; какав, то он још није био у стању да схвати, но никад досад нити је познавао нити упамтио такав поглед у ње.

– Дечак? Дечак? – упита она болесним гласом Арину Прохоровну.

– Деран! – викну она у одговор и стаде повијати дете.

Кад га пови и хтеде да га спусти на постељу попреко, између два јастука, за тренутак га предаде Шатову да га придржи. *Marie*, некако кришом и као да се боји Арине Прохоровне, махну главом на Шатова. Он одмах разумеде и принесе јој дете да га види.

– Што је... леп... – прошапута она слабим гласом и са осмехом.

– Уф, како он гледа! – насмеја се Арина Прохоровна весело, сва свечана, и погледа Шатову у лице; – гле какво му је лице!

– Радујте се, Арина Прохоровна... ово је велика радост... – протепа Шатов са изразом идиотског блаженства, разведрен двема речима *Marie* о детету.

– Чудна ми и та ваша велика радост! – рече Арина Прохоровна весело, трчкарајући тамо-амо, распремајући и радећи као робиња.

– Тајна појаве новог бића велика је тајна и неразјашњива, Арина Прохоровна, и врло ми је жао што нећете то да разумете!

Шатов је мрмљао без везе, чедно и ушићено. Некако као да му се нешто вртело по глави и из душе се изливало само собом, без његове воље.

– Било двоје, два бића, и наједанпут и треће. Нов дух, потпун, довршен дух, што од човекове руке не бива; нова мисао и нова љубав, чисто је страшно... И нема на свету ништа узвишеније!

– Их, шта наприча! То је, просто, крајњи степен развића једног организма и ништа друго, нема ту никакве тајне – смејала се Арина Прохоровна из гласа, искрено и весело. – Овако је и свака мува тајна. Него знате шта: непотребни људи не би требало да се рађају. Најпре треба све прековати тако да не буду сувишни, па тек после их рађати. А овако, прекосутра ће га одвући у склониште. Него, тако и треба.

– Не дам у склониште, никад, док је мене – чврсто се одупре Шатов о под.

– Усиниће те га?

– Он и јест мој син.

– Дабоме, он је Шатов, по закону Шатов, и немате се зашто истицати ту као неки људски добротвор. Не могу они без фраза. Лепо, лепо, него знате шта, господине и госпођо, време је да идем – сврши она, најзад, своје спремање. – Доћи ћу још ујутру, доћи ћу и увече, ако треба; а сад, пошто је већ све особито добро свршено, треба отићи и другима, чекају одавно. Ту негде близу вас, Шатове, станује нека баба; баба је врло добра; али ни ви, мужићу, немојте њу занемаривати; поседите поред ње, можете јој устребати; а Марија Игњатијевна, чини ми се, неће вас терати... де, де, та шалим се ..

Код врата, докле ју је Шатов допратио, она дода̂де:

– Насмејали сте ме, како се нисам смејала никад у животу; новац од вас нећу да узмем; и у сну ћу се смејати. Никад ништа смешније нисам видела него вас ноћас.

Она оде потпуно задовољна. По ономе како је Шатов изгледао и по

његовом говору јасно јој је као дан било да се овај човек »спрема да буде светац« и да је »последња крпа, од најгорих«. Она намерно заобиђе пут, мада јој је одатле ближе било отићи другој породиљи. Хтела је Виргинском да исприча.

– *Marie*, она ти је наредила да неко време не спаваш, премда је то, како видим, врло тешко за тебе – рече Шатов бојажљиво. – Да ја поседим мало крај прозора, да те причувам, а?«

Он седе поред прозора иза дивана, тако да га она није могла да види. Али не прође ни часак, а она га позва и раздражено замоли да јој поправи јастуке. Он узе да их намести. Она је срдито гледала у зид.

– Не тако, ох, не тако. Да невештих руку! Шатов удеси још мало.

– Сагните се – проговори она чудно и, колико је могла, старајући се да га не види.

Он уздрхта, али се наже.

– Још... не тако... ближе – и изненадно њена лева рука бурно обгрли његов врат и он на свом челу осети њен крепак и влажан пољубац.

– *Marie!*

Усне су јој дрхтале, савлађивала се, али одједном се придиже, очи јој севнуше и рече:

– Николај Ставрогин је нитков!

И немоћно, као подсечена, паде лицем на јастук, заплака нервозно, својом руком чврсто стеже његову.

Од тог тренутка више га није пуштала од себе, једнако је захтевала да јој седи код главе. Мало је могла да говори, али једнако је гледала у њега и осмејкивала се као блажена. Одједном се променила, претворила као у неку тупоглавку. Некако се све препородило, Шатов је или плакао као мало дете, или говорио бог би га знао шта, чудно, чедно, надахнуто; и љубио јој руке; она га је слушала са заносом, можда га и није разумела, али својом слабом руком умиљато му је намештала косу; гладила је, гледала са уживањем. Он јој је причао о Кирилову; па како ће они сад почети да живе »изнова и заувек«, како има бога, како су сви добри... У одушевљењу дигоше опет дете да га мало погледају.

– *Marie* – повика он држећи дете у рукама – *Marie*, свршено је са старим бунилом, са некадашњим стидом и поругом и са мртвилом! Хајде да се ради и да се пође новим путем утроје, да да!... Аха, јест, а какво ћемо му име дати, *Marie*?

– Име? – понови она зачуђено, а на лицу јој се појави изненадна велика туга.

Затим пљесну рукама, прекорно погледа Шатова, а лице загњури у јастуке.

– *Marie*, шта ти је? – повика он у тешком страху.

– И ви сте могли, могли сте... О, незахвалниче!

– *Marie*, опрости, *Marie*... Питао сам само како да га назовемо. Ја не знам...

– Иван, Иван – подиже она зажарено и уплакано лице; – зар сте могли и помислити на какво друго и страшно име?

– *Marie* – умри се! О, како си ти потресена, узбуђена!

– Ви то томе приписујете? То је нова грубост. Кладим се, да сам рекла да га назовемо... оним страшним именом, ви бисте одмах пристали, а не бисте то ни опазили! О, сви су незахвални и ниски, сви, сви!

Дабогме, зачас се опет помирише. Шатов јој је саветовао да спава. И она заспа, али његову руку не испушташе; будила се често и погледала га, управо као да се бојала да не оде, па би опет заспала.

Кирилов посла старицу да »честита«, а поред тога посла и врућ чај и тек испечен котлет, и буљон с белим хлебом – за »Марију Игњатијевну«. Болесница жудно поједе буљон; старица препови дете; Марие примора Шатова да поједе котлет.

Време је пролазило, Шатов, како је изнурен, заспи сам, онако на столици, главом на њеном јастуку.

Тако их затече Арина Прохоровна – одржала је реч – пробуди их весело, са *Marie* поразговара што је требало, прегледа дете, а Шатову опет нареди да се уклони. Затим се пошали са »супрузима«, духовито с неким нагласком презрења и напетости, па оде исто онако задовољна као пре тога...

Већ се одавно сасвим смркло кад се Шатов пробудио. Он брзо упали свецу и потрча по старицу, али тек што стаде на степенице, зачуди се неким тихим, спорим корацима човека који се пео навише. Дође Еркељ.

– Не улазите! – прошапута Шатов па га журно шчепа за руку и повуче наниже, ка улазу. – чекајте овде, одмах ћу доћи; на вас сам сасвим заборавио, сасвим! Ви сте ме на себе подсетили!

Тако се ужурба да и не оде Кирилову, него само позва старицу. *Marie*

обузе љутња и очајање што је он »могао само и помислити да је остави саму«.

– Али – повика он одушевљено – ово је последњи корак! А затим нов пут и никад, никад више нећемо помињати прошле страхоте!

Како-тако, он је умири и обећа да ће се вратити тачно у девет; пољуби је крепко, пољуби и дете и бабу и отрча Еркељу.

Обојица се упутише у парк Ставрогиних, у Скворешњике, где је Шатов пре пола године, на усамљеном месту, накрај врта, онамо где настаје борова шума, закопао поверену штампарију. Место усамљено, сасвим невидљиво, доста далеко од куће скворешњичких господара. Од куће Филипова дотле требало је ићи три и по врсте, можда и четири.

– Зар пешице? Узећу кола.

– Молим вас лепо да их не узимате – одговори Еркељ, и то је нарочито хтео. Јер и кочијаш је сведок.

– Добро... до ђавола! Свеједно, само да се сврши, да се сврши! – Убрзаше ход.

– Еркељ, ви сте мало дете! – повика Шатов. – Јесте ли кадгод били срећни?

– А ви сте сад, како изгледа, врло срећни – примети Еркељ радознало.

ШЕСТА ГЛАВА

МУЧНА НОЋ

I

У току дана Виргински је употребио око два сата да обиђе све наше и да их обавести како Шатов зацело не мисли да их потказује, јер му се вратила жена и родило му се дете, па, »према познавању срца људског«, не може се узети да он у овом тренутку може да буде опасан. Али много се збунио: код куће није нашао никога осим Еркеља и Љамшина. Еркељ је саслушао то ћутећи, отворено му гледајући у очи, а на непосредно питање: »Хоће' ли он доћи у шест часова?« с најведријим осмехом је одговорио: »Доћи ће, разуме се.«

Љамшин, како бар изгледа, лежао је веома озбиљно болестан, умотан у покривач преко главе. Кад Виргински уђе, он се уплаши; а чим овај проговори, он одмах замаха рукама испод покривача, молећи да га »остави на миру«. Али је ипак слушао све о Шатову, само, вест да ниједан од друштва није код куће нешто га је много запрепастила. Али је и он запрепастио Виргинског вешћу (чуо је од Липутина) о Фећкиној смрти, што је и испричао, брзо и без везе. А на Виргинсково непосредно питање: »треба ли ићи тамо или не?« Љамшин опет поче махати рукама и молити га да се њега окану, као »човека који не зна ништа и који хоће да буде намиру«.

Виргински се врати кући под тешким притиском и јако узнемирен; тешко му је било и што мора да крије од породице; навикао је да све поверава жени; и да се у том тренутку у његовом загрејаном мозгу није разбуктала нова мисао, нова, помирљива намера, он би са страхом легао у постељу као и Љамшин. Али та нова помисао га је окрепила; на уговорени час је чак нестрпљиво чекао, па се чак раније и кренуо на зборно место.

Место је било врло скривено, накрај великог врта Ставрогина. Ја сам доцније нарочито ишао тамо да видим; мора да је те сурове јесење вечери то место изгледало врло суморно. Ту почиње стара шума, коју је забрањено сећи; огромни вековни борови оцртавају се у помрчини као замрачене и неразговетне мрље. Мрак је био тако густ да један другог готово ни на два корака нису могли познати; али Петар Степанович, Липутин и, затим, Еркељ донели су светиљке. Не зна се зашто и кад, али у незапамћено време ту је направљена некаква доста смешна пећина од грубог и неотесаног камена. Сто и клупе унутра у пећини већ су одавно иструнули и распали се. На неких двеста корака десно свршава се и трећи рибњак у парку. Рибњаци настају готово од саме куће и пружају се један иза другог више од једне врсте, све до накрај парка. Тешко је замислити да се неки јек, вика, или чак

и пуцањ одатле могу чути до укућана у том осветљеном дому Ставрогиних. Од јучерашњег одласка Николаја Всеволодовича, и кад се изузме Алексеј Јегорич, у целој кући није остало више него петоро или шесторо укућана, тако рећи, инвалида. Готово с потпуном вероватношћу се може мислити: кад би неко од тих усамљеника и чуо вику, или позив у помоћ, то би само изазвало страх у њему, али се ниједан од њих не би ни помакао од загрејане пећи и топле лежанке да пође у помоћ.

У двадесет минута после шест на окупу су били готово сви сем Еркеља, који је послат по Шатова. Петар Степанович овог пута није одоцнио; дошао је са Толкаченком. Толкаченко је био мргодан и забринут, нестало је његове намерне и дрско-хвалисаве одлучности. Он се готово не одмицаше од Петра Степановича и, како изгледаше, одједанпут му је постао неограничено одан – често се и живахно врпољио око њега и ћушкао се да с њим шапуће; а овај му готово и не одговараше, или би му срдито промрмљао нешто, само да га се отресе.

Шигаљев и Виргински дошли су чак и нешто раније од Петра Степановича; кад се он појавио, они су се одмах склонили мало у страну, пуни дубоког и отворено намерног ћутања. Петар Степанович подиже фењер и погледа их пажљиво, зазорно и увредљиво. »Захтеваће да говоре«, севну му кроз главу.

– Нема Љамшина? – упита он Виргинског. – Ко је казао да је болестан?

– Ја сам овде – одазва се Љамшин изненадно, и појави се иза дрвета. Имао је топал капут, био је добро увијен и у шал, па је тешко било да му се лице осветли и разгледа.

– Онда још само Липутин није дошао?

Из пећине изиђе и Липутин, ћутећи. Петар Степанович опет подиже фењер.

– Зашто сте се тамо завукли, што нисте досад изашли?

– Држим да ћемо сви сачувати право слободе кретања – прогунђа Липутин, вероватно и не знајући шта хоће да каже.

– Господо – повиси глас Петар Степанович, те тако први пут поремети досадашњи полушапат, што је оставило утисак – мислим, господо, да добро разумете да ми сад немамо шта ваздан да причамо. Јуче је све речено и прежвакано, непосредно и одређено. Али, може бити, као што видим по физиономијама, неко би желео да што изјави: у том случају нека то учини што пре. До сто ђавола, времена је сасвим мало и Еркељ

може сваког часа оног довести.

– Он ће га на сваки начин довести – додаде нечега ради Толкаченко.

– Ако се не варам, прво треба да се преда штампарија – распитивао се Липутин; и, опет, као да и сам не разуме зашто поставља питања.

– Па разуме се, нећемо ваљда изгубити ствар; – ту Петар Степанович подиже фењер према његовом лицу. – Али, како смо се јуче погодили, ми је не морамо стварно од њега сад примити. Нек само покаже место где је закопана; после ћемо је сами откопати. Знам да је то на неких десет корака даље од неког угла ове пећине. Ах, Липутине, ђаво да вас носи, како да то заборавите. Уговорено је да га ви сами дочекате, а после да изиђемо и ми... чудновато је што ви још ту нешто питате; или сте то тек онако...

Липутин се натушти и ућута. Гутали су сви. Ветар је њихао врхове борова.

– Ја се, господо, ипак надам да ће сваки извршити своју дужност – плаховито прекиде ћутање Петар Степанович.

– Ја знам да се Шатову вратила жена и да се породила – одједном рече Виргински узбуђено, журно; речи је једва изговарао и гестикулирао. – Према познавању срца људског... може се веровати да он сада неће потказати... јер је срећан... Па како сам малопре ишао код свих и тражио их, и никога нисам нашао код куће, и како сад, можда, ништа није ни потребно...

Он застаде, јер му је престало дисање.

– Кад бисте се ви, господине Виргински, изненадно усрећили – коракну Петар Степанович према њему – да ли бисте ви одгодили, не доставу, о томе нема ни говора, него ма какав опасан подвиг грађанске куражи, који бисте замислили пре своје среће и који бисте сматрали за дужност и обавезу, без обзира на опасност и губитак своје среће?

– Не бих, не бих одгодио! Низашто не бих одгодио! – одговори Виргински с неким одвећ нескладним чудним одушевљењем и сав се уздрма.

– Пре бисте волели да постанете опет несрећни него да будете нитков?

– Да, да... штавише, сасвим напротив... више бих волео бити прави нитков... то јест, не... бар не сасвим нитков, напротив, потпуно несрећан, пре него нитков.

– Лепо; знајте онда да и Шатов сматра ту доставу као свој грађански

подвиг, своје нај узвишеније, уверење; а доказ је што он и самог себе унеколико кроз то доводи у опасност пред влашћу, премда ће му се због доставе свакако много штошта и опростити. Такав човек неће се тог одрећи ни по коју цену. Нема среће која би њега победила; прође ли један дан, он ће се сетити, прекореће себе и извршиће своју намеру. При том, ја баш и не видим никакву срећу у томе као што му је жена, после три године, дошла у кућу да роди Ставрогиново дете.

– Али то његово потказивање, то његово оптуживање нико није видео – изусти Шигаљев изненадно и енергично.

– Оптужбу сам видео ја – подвикну Петар Степанович; – оптужбу сам ја видео, а сав овај говор је страшно глуп, господо!

– А ја – одмах плану Виргински – ја протестујем свом снагом... Ја хоћу... Ево шта ја хоћу: ја хоћу, кад он дође, сви да изиђемо и сви да га питамо: ако је истина, нека се узме од њега покајање, на поштену реч, и онда да се пусти слободан. У сваком случају, саслушање! Саслушање и онда пресуда! А не да се сви сакријемо и да га нападнемо.

– На поштену реч изложити опасности целу општу ствар – то је врхунац глупости! До ђавола, то је ужасно глупо! И каква је то улога, господо, коју ви у тренутку опасности примате на себе!

– Ја протестујем, ја протестујем – заокупио Виргински, све једно те једно.

– Немојте сад викати! Нећемо чути знак. Шатов, господо... (до ђавола, ала је ово све глупо!). Ја сам вам већ говорио да је Шатов словенофил, дакле, један од најглупљих људи... Него, уосталом, до ђавола, сасвим је свеједно. За презирање! Ви ме само ометате! Шатов је, господо, био огорчен човек, па како је ипак, хтео-не хтео, припадао друштву, ја сам се и до последњег тренутка надао да се за општу ствар можемо њиме користити и употребити га као озлојеђена човека. Ја сам њега, иако су издате најтачније наредбе, чувао и штедео... штедео сам га сто пута више него што вреди! Али он је свршио као потказивач... Ма шта ту, ваздан! До ђавола! Пљујем ја на то!... Него, нека који од вас само проба да се сад склони! Ни један од вас нема права да напусти ствар! Можете се ви с њим и љубити ако хоћете, али да »на поштену реч« издате општу ствар – на то немате права! Тако раде само свиње и владини плаћеници!

– А који су то овде владини плаћеници? – процеди Липутин.

– Ви, можда. За вас би, Липутине, боље било да ћутите; ви говорите тако тек из навике. Поткупљени су, господо, сви који се у тренутку

опасности плаше као кукавице. Увек ће се наћи лудака који ће у последњем тренутку потрчати и повикати: »Куку, опростите ми, па ћу их све продати!« Али знајте, господо, сад вам се више ни за какву доставку не би опростило! Ако се правнички мало и попусти, ипак сваког чека Сибир, а, осим тога, нећете умаћи ни испред другог мача. А други мач је оштрији од државног.

У бесу, Петар Степанович наговори и сувишних ствари. Шигаљев одлучно коракну три корака ближе њему.

– Ја сам од синоћ размишљао о ствари – поче он уверено и методично, као и увек (мени се чини кад би се и земља под њим провалила, ни тада он не би појачао своју интонацију, нити би и једну црту изменио у методичности свог излагања). – И кад сам размислио, закључио сам да је намеравано убиство не само губитак скупоценог времена, које би се могло употребити стварније и на прече потребе, него нас то утаиство штетно удаљује од нормалног пута, што је увек највише шкодило ствари и за читаве десетине година одлагало њене успехе, јер ту долази потчињавање утицају људи лакомислених и незрелих, првенствено политички, место утицају чистих социјалиста. Ја сам овде дошао да протестујем против замишљеног делà, смераног за поуку свима, а затим да себе издвојим из садашњег тренутка, који ви, не знам зашто, називате тренутком опасности по вас. Ја се не уклањам из страха од те опасности, нити из осетљивости према Шатову, с којим нећу да се љубим и братимим – него једино зато што цела та ствар, од почетка до краја, противречи дословице мом програму. А што се, пак, тиче потказивања и поткупљивања, можете, са моје стране, бити сасвим мирни: доставе нема.

Он се окрете и пође.

– Ђаво да га носи! Сусрешће се с њима и онда ће Шатов приметити! – викну Петар Степанович и извуче револвер. Зачу се *цак* подигнутог обарача.

– Можете бити уверени – опет се окрете Шигаљев – да ћу се са Шатовом још можда и поздравити, ако га сретнем, али опоменути га нећу.

– А знате ли ви, господине Фурје, да ћете можда платити за то?

– Пазите, молим вас! Нисам ја Фурје. Кад мене мешате са тим сладуњавим оклевалом, који нереално схвата ствари и проповеда, тиме само доказујете да вам је мој рукопис, иако је био у вашим рукама остао сасвим непознат. А што се тиче ваше освете, рећи ћу вам да сте узалуд запели оружје; у овом тренутку за вас је то сасвим незгодно. А што ми претите за сутра или прекосутра, осим непотребног трчкарања, опет нећете

ништа за себе добити ако мене убијете: мене ћете убити, али, пре или после, прићи ћете мом систему. Због ом.

У тај мах, на једно двеста корака, из врта, отуд од рибњака, одјекну звиждање. Липутин, као што је јуче договорено, одмах одговори исто тако звиждањем (немајући поуздања у своја доста безуба уста, он је још јутрос купио у базару дечју земљану пиштаљку за једну копејку). Еркељ је успео да Шатова путем припреми на ово звиждање, како се код њега не би зачела нека сумња.

– Будите без бриге, ја ћу проћи постранце од њих, неће ме ни видети – рече им Шигаљев озбиљним, уверљивим шапатом, па затим, без хитње, не убрзавајући кораке, он се кроз мрачан врт упути право кући.

Данас се сасвим тачно зна, све до најмањих ситница, како је извршен страховит догађај. Прво је Липутин дочекао Еркеља и Шатова, код саме пећине; Шатов се није поздравио с њиме, нити му је пружио руку, али је одмах журно и гласно рекао:

– А где вам је мотика? И зар немате још једну светиљку? Та не бојте се! Овде просто нема никог, а из Скворешњика неће нико чути, макар топови пуцали одовуд. Место је ево овде, управо на овој тачки...

Он лупну ногом на месту одиста само за десет корака даље од задњег угла пећине, према шуми. У исти мах Толкаченко излете иза дрвета и нападе га с леђа, а Еркељ, опет позади, шчепа га за лактове. Липутин га нападе спреда. Сва тројица га оборише с ногу и притиснуше на земљу. Сад Петар Степанович прискочи са револвером. Причају да је Шатов још имао времена да главу окрене према њему и још га је могао угледати и познати. Три светиљке су осветљавале сцену, Шатов викну, кратко и очајно, али му не дадоше да виче даље: Петар Степанович тачно и поуздано намести цев на његово чело, притиште јако и – спусти обарач. Пуцањ, како изгледа, није био врло јак; бар у Скворешњицима нису ништа чули. Чуо је, разуме се, Шигаљев, који једва да је за триста корака одмакао, али како је доцније сам признао, није се ни окренуо ни зауставио. Смрт је настала готово тренутно. Потпуну разложност – не мислим и хладнокрвност – сачувао је једино Петар Степанович. Он чучну, па брзо и поуздано руком претресе џепове убијеног. Новаца не беше (новац је остао под јастуком Марије Игњатијевне). Нађе две-три хартијице без вредности: једна контроарска прибелешка, наслов неке књиге и један стари хотелски рачун из иностранства, ко зна зашто две године чуван у џепу. Петар Степанович узе хартије у џеп, па кад изненада опази да су се сви скупили да гледају у леш и ништа не раде, поче да их грди љутито и неучтиво, и да их тера на рад.

Толкаченко и Еркељ освестише се, потрчаше и зачас из пећине донесоше два камена, тешка по двадесет фунти, још одјутрос тамо остављена и припремљена, што ће ређи, узетом чврсто и сигурно везана. Раније још, на седници, било је утврђено да се леш однесе до најближег (трећег) рибњака и да се тамо потопи у воду, па зато сад почеше ово камење при везивати лесу за ноге и врат. Привезивао је Петар Степанович, а Толкаченко и Еркељ само су држали камење, да му их додаду, прво један, па други. Прво Еркељ дода камен; Толкаченко за све то време доста дуго држаше у рукама свој камен, као неки висак, и целим телом јако погнут, као из поштовања, како би могао, без успоравања посла, одмах да камен дода, на први захтев; ниједанпут не помисли да свој терет спусти на земљу. Кад су напослетку оба камена привезана и Петар Степанович се дигао са земље и загледао у физиономије присутних, десило се нешто необично, сасвим неочекивано, што их је све веома зачудило.

Као што је већ казано, готово сви су стајали, гледали и ништа нису радили, сем оно мало што су радили Толкаченко и Еркељ. Виргински је, истина, као и сви остали, полетео на Шатова, али га ипак није ухватио, ни с лећа ни за руке, нити је помагао да се држи. А Љамшин се нашао у гомили тек после пуцња. Затим сви, у току целог тог напора с лешом, који је потрајао можда десет минута, сви некако изгубише један део свести. Кад су се начетили око леша, осећали су, и то пре него икакву узнемиреност и узбуђеност, једино као неко чуђење. Липутин је стајао напред, крај самог леша. Виргински, иза њега, извиривао је преко његових рамена с неком особитом и некако споредном радозналошћу, без везе са предметом, па се још и на прсте дизао да боље види. А Љамшин се сакрио иза Виргинског и само покаткад, пажљиво и опрезно, извиривао иза њега, да би се одмах опет сакрио. А кад је камење привезано и Петар Степанович устао, Виргински одједанпут сав уздрхта од ситне дрхтавице, пљесну рукама и у сав глас болно узвикну:

– То није оно! Није оно! Не, никако није оно!

Уз свој оволико задоцнели узвик он би, можда, додао још нешто, али га Љамшин спречи да доврши: како је стајао иза њега, изненадно и свом снагом га обухвати и стеже, па завришта неким невероватним вриском. Има тренутака кад човек, на пример, у силном страху, повиче гласом некако туђим, гласом који се раније не би код њега могао да замисли, а бива то каткад и врло страшно. Љамшин није викао човечјим гласом, него некако зверињим. Све јаче и јаче, с грчевитом силином, стежући позади руке Виргинском, он је вриштао без прекида и избуљеним очима гледао у све

њих; уста је отворио претерано јако, а ногама уситнио по земљи као да изводи ситно добовање. Виргински се толико уплашио да је и сам почео викати као луд и с неком јарошћу толико љутом колико се од њега није могло надати, отимао се из Љамшинових руку, гребао га и бо и ударао колико је игде могао рукама домашити иза леђа. Напослетку му Еркељ поможе да откачи Љамшинове руке. Али кад Виргински у страху одскочи једно десет корака, Љамшин, изненадно угледавши Петра Степановича, опет врисну чак и јурну на њега. Саплете се о леш, преко леша паде на Петра Степановича и већ га обухвати у наручја и притиште своју главу на његове груди, тако да ни Толкаченко ни Липутин не могоше ништа учинити. Петар Степанович је викао, пљувао, тукао га песницама по глави и најзад се некако ишчупао да би извукао револвер. Увукао га је право у отворена уста Љамушинова, али онај је још једнако јаукао. Толкаченко, Еркељ и Липутин су га већ чврсто држали за руке, али Љамшин је још вриштао и није се обазирао на револвер. Најзад, Еркељ некако згужва своју мараму од фулара и весто му је угура у уста, те се тако пресече писка. Толкаченко му веза руке остатком ужета.

– Ово је непојмљиво – проговори Петар Степанович посматрајући полуделог Љамшина са узнемиреним чуђењем.

Он је очевидно био запрепашћен.

– О њему сам сасвим друкчије мислио – додаде замишљено.

Засад оставише код њега Еркеља. Ваљало је хитати да се мртвац уклони; било је толико вике и цике да се могло негде и чути. Толкаченко и Петар Степанович подигоше фењере, а леш дохватише испод главе; Липутин и Виргински узеше га за ноге и тако га понесоше. Терет са два камена био је тежак; а размак одатле до рибњака више од двеста корака. Најјачи беше Толкаченко. Он је саветовао да се иде у корак, али му нико није одговарао и ишли су како су почели. Петар Степанович је ишао здесна и сасвим погнут носио на рамену мртвачеву главу, а левом руком одоздо придржавао камен. За читаву половину пута Толкаченко се не сети да свој камен придржава, те Петар Степанович, најзад, уз псовку, подвикну на њега. Његов узвик је био изненадан и усамљен; сви су носили и даље ћутећи и само Виргински, кад већ стигоше до самог рибњака, погнут под теретом и као малаксао под његовом тежином, опет исто онако звонким и плачним гласом повика:

– То није оно, не, не, то никако није оно!

Место где се свршавао трећи скворешњички рибњак било је доста

велико и не истакнуто, једно од најусамљенијих и најмање тражених места у парку, нарочито у овако позно доба године. На том крају рибњак је обалом зарастао у траву. Они спустише фењере, замахнуше трупом и бацише га у воду. Одјекну туп и дуг звук. Петар Степанович издиже фењер, за њим се поредаше и остали, и сви радознало посматраху како мртвац тоне; али се управо ништа није видело: тело с два камена утопило се одмах. Површином воде пођоше велике бразде и колутови и изумреше брзо. Посао је био завршен.

– Господо – окрете се Петар Степанович свима – ми ћемо се сад разићи. Нема сумње, ви ћете осећати онај слободан понос који се удружује са извршењем слободне дужности. Ако сте сад, можда, и, на жалост, узнемирени због таквих осећања, ви ћете их, нема сумње, осетити и сутра, када ће већ бити срамота да се не осети. Пристајем да на Љамшиново одвећ срамно узбуђење гледам само као на бунило, утолико пре што је он, кажу, још одјутрос болестан. А вама, Виргински, један тренутак слободног размишљања показаће да се у интересу опште ствари није могло ослањати на часну реч, него је ваљало чинити баш онако како смо ми учинили. Последице ће вам доказати да је Шатовљева достава постојала. Вољан сам да заборавим ваше узвике, што се тиче опасности – не види се баш никаква! Ником ни на ум неће пасти да посумња на ма кога од нас, нарочито ако се сви умеднете понашати како треба; и, тако, што је главно зависи од вас само и од оног потпуног уверења које ћете, надам се, још сутра сви учврстити. Зато сте се, између осталог, и спојили у посебну организацију слободног друштва једномишљеника, да у даном тренутку удружите своје енергије за општу ствар и да, кад и ако затреба, један другог испитујете, пратите и пазите. Сваког од вас обавезује виши рачун. Ви сте позвани да обновите борбу; јер је та ствар од устајалости старачки изнемогла и заудара; то нека вам је, подстицаја ради, увек пред очима. Цео ваш посао састоји се сад у рушењу – све да се сруши: и држава и њен морал. Останимо само ми који смо се унапред спремили да примимо власт: паметне ћемо са собом здружити, а глупаке ћемо узјахати. Ви се због тога не морате збуњивати ни снебивати. Нараштај ваља изнова васпитати да би заслужио слободу. Предстоје још многе хиљаде Шатова. Организујмо се да бисмо узели власт; оно што лежи беспослено, незаузето, и само зија, стидно би било не повести са собом. Одмах сад идем Кирилову и ујутру ће се имати документат у коме он, пред смрт, даје изјаву, ради обавештења власти, и све прима на себе. Од такве комбинације ништа нема вероватније. Прво, он је са Шатовом у непријатељству; живели су заједно у Америци, па

су, дакле, имали времена да се посвађају. Познато је да је Шатов изневерио начела; дакле, њихово непријатељство долази због начела и из страха од потказивања – и то је непријатељство које најмање праште. Све ће то тако бити и написано. Најзад, може се поменути да је код њега, у кући Филипова, становао Фећка. И, тако, све ће то потпуно уклонити сваку сумњу од вас, јер ће сва та стока погубити главе од велике забуне. Сутра, господо, ми се нећемо видети; ја морам за кратко време у срез. Али прекосутра ћете добити од мене вести. Саветовао бих вам да нарочито сутрашњи дан одседите код куће. А сад да се разиђемо, све по двојица разним путевима. Вас, Толкаченко, молим да се заузмете за Љамшина и да га одведете кући. Ви можете на њега утицати и, што је главно, разјаснити му колико сам себи може нашкодити својом малодушношћу. У вашег рођака Шигаљева, господине Виргински, нећу да сумњам, исто тако као ни у вас; он неће издати. Остаје само да жалимо због његовог понашања. Уосталом, при свем том, он још није изјавио да оставља друштво, па зато је још рано сахрањивати га. Дакле, брже, господо! Иако су оно воловске главе, ипак опрезност није наодмет.

Виргински пође са Еркељом. Еркељ, предајући Љамшина Толкаченку, успе да га приведе Петру Степановичу и да му покаже како се он прибрао, да се каје и да моли за опроштење; да се, штавише, и не сећа шта му је било. Петар Степанович оде сам обилазећи рибњак с оне друге стране, мимо парка. То беше најдужи пут. Много се зачуди кад га готово на пола пута стиже Липутин.

– Петре Степановичу, знајте, Љамшин ће потказати.

– Неће; он ће се опаметити и сетити да ће, ако поткаже, први отићи у Сибир! Сад неће нико потказати. Нећете ни ви...

– А ви?

– Несумњиво је да ћу вас све зауздати, само ако мрднете да изневерите; и ви то знате. Али нећете ви одати. Зато сте трчали за мном читаве две врсте?

– Петре Степановичу, Петре Степановичу! Тешко да ћемо се ми икад више видети!

– Зашто?

– Реците ми само једно.

– Но, шта? Уосталом, желим да се чистите одавде.

– Један одговор, али прави: јесмо ли ми једина петица на свету или их

одиста има неколико стотина? Питам то из више разлога, Петре Степановичу.

– Видим то по вашој махнитости. А знате ли ви, Липутине, да сте ви опаснији од Љамшина?

– Знам, знам, али одговор, ваш одговор!

– Ви сте глупак! Сад већ, уосталом, мислим да би вам било свеједно била једна, или хиљаду.

– Дакле, једна! Одмах сам знао! – повика Липутин. – Увек сам знао да је једна, све до овог часа...

Па и не сачека други одговор, него окрете натраг и брзо се изгуби у помрчини.

Петар Степанович се замисли мало.

– Не, нико неће издати – проговори он одлучно – али дружина мора остати дружина и слушати! Или ћу их ја... Их, какве су све то трице, збиља, богами!

II

Верховенски прво сврати у свој стан, па савесно, без журбе, тачно и лепо сложи путнички пртљаг. Ујутру у шест је полазио брзи воз. Тај воз је долазио само једанпут недељно, а уведен је био скоро, засад само као проба. Мада је Петар Степанович наше обавестио као да се само привремено одваја од њих и да, тобож, иде у срез, ипак је, после се видело, имао сасвим других намера. Кад сврши с пртљагом, он се обрачуна с домаћицом (њу је већ раније известио о свом одласку) и колима се пресели код Еркеља, који је становао близу станице. А, затим, отприлике један час после поноћи, упути се Кирилову, прође опет кроз онај потајни Фећкин улаз.

Душевно стање Петра Степановича било је ужасно. Поред других, за њега врло важних неповољности (о Ставрогину још ништа није могао дознати), он је, чини ми се – јер не могу да тврдим поуздано – добио данас, однекуд (највероватније из Петрограда), један тајни извештај о некаквој опасности која га у скором времену чека. Разуме се, о том времену се сад проносе код нас у граду врло многе бајке; али ако је ишта било раније тачно познато, било је познато само оном ко је то требало да зна. А ја, по свом личном мишљењу, држим да је Петар Степанович могао имати посла и гдегод на другом месту, не само код нас, па је одиста и могао бити ухођен и добити обавештења. Уверен сам, насупрот циничној и очајној сумњи Липутиновој, да је Петар Степанович доиста могао имати још две-три петице мимо наше, на пример, у обема престоницама; а ако не петице, оно везе и спојеве, и то, можда, и врло необичне. Није прошло више од три дана после његовог одласка, а у наш град стиже из престонице наредба да се Петар Степанович одмах затвори – а због којих делà управо и да ли код нас или у ком другом месту, не знам. Ова наредба стигла је таман да појача онај потресни утисак страха, готово мистичног, који је обузео нашег старешину, као и наше дотад увек лакоумно друштво; а стигла је управо тада кад се обелоданило тајанствено и врло значајно убиство студента Шатова, као и све ванредно загонетне околности које су тај догађај пратиле. Али наредба је закаснила! Петар Степанович је тада, под туђим именом, већ био у Петрограду, одакле је, кад је прољушио у чему је ствар, утекао преко границе... Него, ја сам сувише измакао напред.

Код Кирилова он уђе са изгледом љутитог човека, спремног за свађу. Поред главног посла, хтео је да откине као и нешто лично од Кирилова, да се за нешто на њему освети. Кирилов баш као да се обрадовао његовом

доласку; видело се да га је очекивао врло дуго и са болесним нестрпљењем. Лице му беше блеђе него иначе, поглед црних очију тежак и укочен.

– Мислио сам нећете доћи – проговори он мучно, из дубине кута на дивану, одакле се иначе и не помаче да га дочека.

Петар Степанович стаде поред њега и, пре него што ће проговорити, загледа се у његово лице непомичним погледом.

– Дакле, све је у реду и нећемо одустати од наше намере... је ли, јуначе? – осмехну се он увредљиво-заштитничким осмехом. – А ако сам баш и задоцнио – додаде непријатно шаљиво – бар ви немате шта да се жалите на то: поклонио сам вам три сата.

– Нећу од вас поклоњене сате! Ти ми их не можеш поклонити... глупаче!

– Како? – трже се Петар Степанович, али се одмах савлада. – Гле ти осетљивка! Е? Па ми смо љути? – удешавао је он своје речи једнако са изгледом увређене охолости. – У оваквом тренутку пре би био потребан мир. Најбоље је сад себе сматрати за Колумба, а на мене гледати као на миша и не рачунати на моју увреду. То сам јуче препоручивао...

– Ја нећу да те гледам као миша.

– Шта је сад то, комплимент? Него, уосталом, и чај је хладан... дакле, све тумбе! Да, овде се дешава нешто сумњиво. Аха! Гле, видим нешто тамо на прозору, на тањим (он прићe прозору). Оно, кувана кокошка, с пиринчем!... Али зашто није досад ни начета? Мора да смо били у таквом душевном стању да чак ни кокошку...

– Ја сам јео; и то није ваша ствар; умукните!

– О, наравно, па то је сад и свеједно. Али за мене, за мене и није свеједно: замислите, готово нисам ни ручао и, према томе, ако ова кокошка, како мислим, сад већ више није потребна, а?...

– Поједите ако можете.

– Добро, хвала, а затим ћу чај.

Он се очас намести за сто, на други крај дивана, и с ретком лакомошћу навали на јело; али у исти мах сваки час посматраше своју жртву. Кирилов га је са јетком одвратношћу непомично гледао, управо као да нема снаге да се одвоји од тог предмета одвратности!

– Него, збиља – одједном добаци Петар Степанович једући и даље – збиља, а наша ствар? Ми, дакле, не одустајемо, а? Је ли? А писамце?

– Ја сам ове ноћи открио да ми је свеједно. Написаћу. О прогласима?

– Јест, и о прогласима. Уосталом, ја ћу издиктирати. Јер вама је свеједно. Зар би вас, у овом тренутку, садржина могла да узнемирава?

– То није твоја ствар.

– Није моја, разуме се. Уосталом, свега само неколико редака: да сте са Шатовом растурали прогласе, између осталих и помоћу Фећке, који се крио у вашем стану. Ова тачка, о Фећки и о стану, врло је важна, чак најважнија. Видите, ја сам према вама сасвим отворен.

– Шатов? Зашто Шатов? Нипошто Шатов.

– Ето ти сад, шта ће вам то? шкодити му већ не можете.

– Дошла му је жена. Она се пробудила и послала да ме пита где је он.

– Слала да пита за њега? Хм. То није згодно. Може бити послаће опет; нико не мора знати да сам овде.

Петар Степанович се забрину.

– Она неће дознати; опет спава; код ње је бабица Арина Виргинска.

– Баш зато и... неће чути, мислим? Знате, добро би било да се улаз затвори.

– Ништа неће чути. А Шатов ако дође, ја ћу вас сакрити у ону собу.

– Шатов неће доћи; а ви ћете написати да сте се посвадили због издаје и отказивања... вечерас... и да је то узрок његове смрти.

– Умро! – повика Кирилов и скочи с дивана.

– Вечерас у осам увече; или, боље рећи, синоћ у осам; јер сад је већ један после поноћи.

– Па ти си га убио!... И то сам ја јуче слутио!

– Како не бисте слутили! Ево, из овог револвера! – (Он извуче револвер, изгледа, зато да га покаже али га више није ни склањао, него га задржа у руци као на готовс.) – чудан сте ви човек, збиља. Па забога, Кирилове, ви сте и сами знали да се тако морало разрачунати с тим лупежом, шта је ту имало да се слути? Ја сам то већ неколико пута претресао, Шатов је спремао доставу; ја сам га пратио; оставити га, није се могло нипошто. Па и вама је било дато упутство да пазите; и сами сте ми, пре три недеље, казали...

– Умукни! Ти си то зато што ти је у Женеви пљунуо у лице!

– И зато, и још за друго. За много штошта друго, уосталом, без икакве мржње. Што скачете? Зашто правите те фигуре? Охо! Гле какви смо... ево...

Он скочи и управи револвер испред себе. Међутим, и Кирилов је

изненада дохватио с прозора свој револвер, још јутрос спремљен и напуњен. Петар Степанович заузе став и упери оружје на Кирилова. Кирилов се пакосно насмеја.

– Признај, ниткове, узео си револвер зато да ја убијени тебе... а ја нећу тебе да убијем... премда премда...

И опет упери револвер на Петра Степановича, као да одмерава мету, као да нема снаге одрећи се задовољства да замисли себе како би га убио. Петар Степанович, непрестано у истом ставу, чекаше до последњег тренутка и не окидаше излажући се тиме да пре сам добије зрно у чело него да први пуца; иако је од овог »манијака« могло и то да се очекује. Али »манијак« најзад спусти руку, јер је био задихан и у дрхтавици; није могао да говори.

– Нашалили смо се, па доста – спусти оружје и Петар Степанович. – Знао сам ја да се ви шалите; само, знате, ризиковали сте; ја сам могао и окинути...

Он прилично мирно седе на диван, насу себи чаја, уосталом, мало уздрхталом руком. Кирилов спусти револвер на сто и поче да хода горе-доле.

– Ја нећу написати да сам убио Шатова и... сад нећу ништа да напишем. Нема писма!...

– Нема?

– Нема.

– Да чудне дволичности, да чудне глупости! – ту Петар Степанович позелене од једа. – Ја сам то, уосталом, и слутио. Знајте, нећете ме уплашити. Како хоћете, збиља. Кад бих вас могао силом натерати, ја бих вас натерао. Уосталом, ви сте подмукли.

Петар Степанович је све више и више губио стрпљење. – Ви сте онда молили новац од нас, бацили нам прашину у очи... Само, при свем том, ја одавде не излазим без резултата, бар док не видим како ћете сами себи лубању да размрскате.

– Ја хоћу да ти одмах изађеш – одупре му се Кирилов непоколебљиво.

– А-ја, то већ никако! – Петар Степанович опет дохвати револвер. – Вероватно, пало вам сад на ум да само из пакости и страха све одложите, па сутра да идете да пријавите, како бисте опет добили мало пара... јер то се плаћа. Ђаво да вас носи, али такви кукавци као што сте ви на све су готови! Само, не узнемирујте се: све сам ја унапред видео и знао; нећу одавде

отићи док, ево, овим револвером не размрскам ту вашу лубању, као и оном хуљи Шатову – у случају да се ви лично препаднете па одложите намеру... ђаво да вас носи!

– Ти пошто-пото желиш да видиш и моју крв?

– Не из мржње, разумете ли? Мени је свеједно. Него зато да бих био миран за нашу ствар. На човека се не може ослонити, видите и сами. Ја нимало не разумем ту вашу фантазију да себе уморите. Нисам вам то ја измислио, него сте ви сами казали, пре него што сам о њој и чуо, и то нисте казали прво мени, него члановима у иностранству. И не губите из вида да вас нико од њих није на то приморавао, нико од њих вас није ни познавао, него сте сами дошли да се поверите, из осетљивости. Е па шта можете сад кад је баш на томе, још онда, и то с вашим пристанком, и понудом (утувите: понудом!) заснован план за овдашњи рад! То се сад већ никако не може да измени. Ви сте тако себе поставили да знате, знате и сувише много штошта што не бисте требали да знате. Ако пођете сутра да нас пријавите властима, да неће то, можда, и вама бити незгодно? Како мислите? Ви сте се обавезали, дали реч, узели новац... и сад никако не можете одрећи...

Петар Степанович се јако загрејао, али га Кирилов одавно не слушаше. Он је опет замишљен ходао по соби.

– Жао ми Шатова – рече он и поново се заустави пред Петром Степановичем.

– Та, оно, додуше, жао је и мени, можда, и зар...

– Ћути, ниткове! – загрме Кирилов и учини покрет страшан и недвосмислен. – Убићу те!

– Де, де, де, слагао сам, слагао, слажем се, нимало ми га није жао! Та де, доста! Доста! – скочи Петар Степанович преплашено и испружи руку.

Кирилов се одједном умири и опет поче ходати.

– Ја нећу одложити, ја баш сад хоћу да се убијем: сви су подлаци!

– Видите, ето, то је идеја; дабогме, сви су подлаци и како је пристојном човеку мрско да живи на свету...

– Глупаче, и ја сам подлац као и ти, као и сви, и нисам пристојан човек. Пристојног човека никад није било.

– Најзад, сетио сам се. Зар ви, Кирилове, како сте паметни, нисте схватили да су сви једни и исти, да не постоји ни боље ни горе, него само паметније и глупље, и да ако су сви подлаци (што је, уосталом, глупост), онда, по свој прилици, и нема подлаца!

– А! Па ти се збиља не смејеш! – погледа га Кирилов с неким чуђењем. – Ти то кажеш ватрено и просто... Зар људи као што си ти имају уверења?

– Кирилове, ја никад нисам могао разумети зашто хоћете да се убијете. Знам, само, да се то чини из уверења, из чврстог уверења. Али ако осећате потребу да се, тако рећи, наизговорите, ја сам вам на услузи... Само, ваља имати на уму време...

– Колико је сати?

– Охо, тачно два – погледа Петар Степанович у часовник и запали цигарету.

»Чини ми се, моћи ћемо се погодити«, помисли он.

– Ја немам шта теби да кажем – промрмља Кирилов.

– Разумем; ту има нешто о богу... јер ви сте ми то разјашњавали једанпут, па и двапут. Кад се убијете, ако се убијете, бићете бог... тако нешто, чини ми се?

– Да, ја ћу бити бог.

Петар Степановић се не осмехну. Чекао је. Кирилов га погледа оштроумно.

– Ви сте политички обмањивач и интригант, ви хоћете да ме сведете на филозофију и на одушевљење, да ме примирите, да ми одстраните гнев и кад се помирим, да измолите писмо да сам ја убио Шатова.

Петар Степанович одговори са готово природном простодушношћу:

– Е, па нека ме, нек сам и такав неваљалац; само, зар вама, Кирилове, у последњим тренуцима није то свеједно? Де, реците ми, молим вас, зашто се свађамо: ви сте овакав, ја онакав, па шта из тог излази? А уз то, обојица смо...

– Подлаци.

– Па, рецимо, и подлаци. Ви знате да су то само речи.

– Ја целог живота нисам хтео да то буду само речи. Ја и сад сваки дан хоћу да то не буду речи.

– Па да, сваки тражи где је боље... Ситна риба... то јест, сваки тражи себи комфор своје врсте, своју угодност, то је све. Давно и давно позната ствар.

– Угодност, велиш?

– Ах, вреди ли препирати се око речи.

– Не, ти си добро казао: угодност. Бог је потребан и за то га мора бити.

– Е па, изврсно!

– Али ја знам да њега нема и не може бити.

– То је тачније.

– Зар не разумеш да с тим двема мислима човек не може да остане међу живима?

– Него да се убије, ваљда?

– Зар ти не разумеш да се једино због тога може човек убити? Ти не разумеш да може бити такав човек, један из хиљада ваших милиона, који неће хтети и неће поднети.

– Ја разумом само да се ви, чини ми се, колебате... То је врло рђаво.

– И Ставрогина је појела идеја – није запажао Кирилов ону напомену и суморно је ходао по соби.

– Како? – Петар Степанович наоштри слух; – каква идеја? Је ли вам он лично нешто говорио?

– Није, ја сам погодио сам: Ставрогин, ако верује, не верује да верује. А ако не верује, не верује да не верује.

– Е, код Ставрогина има нешто друго, паметније од тога...– набусито промумла Петар Степанович, узнемирено пратећи обрт разговора и бледог Кирилова.

»Ђаво да га носи, неће се убити«, мислио је он; »увек сам то слутио; наопак мозак и ништа више; их, какав људски шљам!«

– Ти си последњи који си са мном – изненада учини Кирилов милост; – и не бих хтео да се с тобом рђаво растанем.

Петар Степанович не одговори одмах. »До ђавола, шта је, опет, ово?« помисли он поново.

– Верујте, Кирилове, ја немам ништа против вас као личности и увек сам...

– Низак си ти и лажна памет. Али и ја сам што и ти, и убићу се, а ти остајеш жив.

– То јест, хоћете рећи да сам тако низак да желим остати међу живима.

Он још није могао да просуди је ли згодно или није да у оваквом тренутку овакав разговор наставља и одлучи да се »држи према

околности«. Али Кирилов га је и досад увек љутио својим тоном надмоћности и својим отвореним презиром, а сад га је то, однекуд, још више љутило него пре. Можда зато што му Кирилов, који кроз који час треба да умре (јер, ипак, Петар Степанович је то стално имао на уму), изгледа некако као неки получовек, неко коме он ту надмоћност и претерани понос никако на може да допусти.

– Изгледа ми да ми се хвалите што ћете се убити?

– Ја сам се увек чудио што сви остају да живе – рече Кирилов и не слушајући његову напомену.

– Хм! Узмимо да је то идеја, али...

– Мајмуне, ти повлађујеш да би мене покорио, ћути! Ништа ти не разумеш. Ако нема бога, онда сам ја бог.

– Е, ту вашу тачку никад нисам могао да разумем: по чему сте ви бог?

– Ако бога има, онда је све његова потпуна воља и ја не могу изван воље његове. Ако га нема, онда је потпуна воља моја и дужан сам да обзнаним своју вољу.

– Слободну вољу? А зашто да сте то дужни?

– Зато што је цела воља постала моја. Зар нико на читавој планети, кад сврши с богом и увери се о својој вољи, неће смети, без страха, у главној тачки, да покаже слободну вољу? То је као кад сиромашак добије наследство и уплаши се, па не сме да приђе кеси, јер сматра себе немоћним да то има. Ја хоћу да обзнаним слободну вољу. Нека сам један, али учинићу.

– И учините.

– Ја сам дужан да се убијем, јер најглавнија тачка моје слободне воље јесте: убити сам себе.

– Додуше, нисте ви једини што се убијате, има много самоубица.

– Са узроком. Али без икаква узрока, него једино од своје слободне воље, само ја.

»Неће се убити«, опет севну кроз главу Петра Степановича.

– Знате шта – рече он љутито. – Да сам на вашем месту, ја бих своју слободну вољу показао тиме што бих убио неког другога, а не себе. Могли бисте бити корисни. Казаћу вам кога, ако се не уплашите. И онда пристајем да се не убијете данас. Може да буде споразума.

– Убити другог била би најнискија тачка моје слободне воље; а ти си сав у томе. Ја нисам ти; ја хоћу највишу тачку и убићу себе.

»Својом памећу, хвала богу, дотле је дошао«, пакосно промумла Петар Степанович.

– Ја сам дужан да објавим неверовање у бога – рече Кирилов ходајући по соби. – За мене узвишеније идеје нема до да бог не постоји. За мене говори сва људска историја. човек је учинио само то што је измислио бога, да живи и не убија се; у томе је цела светска историја до данас. Ја једини у светској историји нисам хтео да измислим бога, то је први пут. Нека сазнаду једном засвагда.

»Неће се убити«, стрепео је Петар Степанович.

– А ко да сазна? – подстицаше га он. – Овде смо ја и ви; Липутин, ваљда?

– Сви да сазнају; сви ће сазнати... Нема ништа тајно што не би постало јавно. То је Он казао.

Он с грозничавим одушевљењем показа на икону Спаситељеву пред којом је горео жижак. Петар Степанович се сасвим разљути.

– Мора да ви баш у њега верујете! И кандило палите; да није то »за сваки случај«?

Кирилов пођута.

– Знате шта, ја мислим да ви верујете можда више него поп.

– У кога? У Њега? Слушај – застаде Кирилов, а непомичан и занет поглед беше упро испред себе. – Слушај, велику идеју: Био је на земљи један дан, а у средини земље стајала су три крста. Један на крсту је веровао толико да рече другом: »Данас ћеш бити са мном у рају.« Сврши се дан, оба умреше, одоше, и не нађоше нити рај нити ускрснуће. Не обистини се казано обећање. Слушај: Овај човек био је већи од свих на земљи, сачињавао је оно зашто она треба да живи. Цела планета и све што је на њој без тога човека је – само лудило. Таквог човека није било ни пре ни после њега, никад, а чудо је било. У томе и јесте чудо што није било и неће бити таквога, никад. А кад је тако, ако природни закони нису пожалили ни *Овога*, а ни чудо своје нису пожалили, него и њега натерали да живи усред лажи и умре за лаж, онда је, дакле, и цела планета лаж и стоји на лажи и глупом подсмеху. Мора да су и сами закони планете лаж и ђаволов водвиљ. Па зашто живети? Одговори ако си човек.

– То је други обрт ствари. Мени се чини да сте ви премашили два разна узрока; а то је очајно. Али, допустите, а шта ћемо ако сте ви бог? Ако је лаж свршена и ако сте се ви досетили да цела лаж долази отуда што је

досадашњи бог постојао?

– Једва, разумео си! – повика Кирилов раздрагано. – Дакле, може се разумети кад је разумео човек као што си ти! Разумеш ли сад: цело спасење за свакога јесте доказати ту мисао. Но ко ће је доказати? Ја! Ја не разумем како је атеист досад могао знати да нема бога, па опет се није убио? Сазнати да нема бога, а не сазнати да се у тај исти час сам постаје бог – то је апсурд, иначе човек мора убити себе; никако друкчије! Ако ти то сазнаш, ти си цар и нећеш се убити; него ћеш живети у слави најславнијој. Али један, онај ко је сазнао први, мора се убити, одмах, никако друкчије, иначе ко ће да почне и да докаже? Ја ћу се убити неминовно да бих почео и доказао. Ја сам тек по невољи бог и ја сам несрећан, јер имам дужност да објавим свима своју слободну вољу. Сви су несрећни зато што сви страхују да објаве своју слободну вољу. Човек је досад зато и био несрећан и кукаван што се бојао да објави најглавнију тачку своје воље и показивао је своју вољу из прикрајка, као ђак. Ја сам страшно несрећан, јер се страшно бојим. Страх је човеково проклетство... Али ја објављујем слободну вољу и дужан сам уверити да не верујем. Ја ћу почети и довршити, и отворити врата. И спашћу. Спас ће бити за људе само то, то једино за све људе, и будући нараштаји биће већ физички препорођени; јер у садашњем физичком облику, колико сам ја мислио, човек не може да буде без досадашњег бога никако. Ја сам три године тражио атрибут свог божанства – то је Слободна воља! То је све чиме ја у главној тачки могу показати непокорност и нову страшну слободу своју. Јер је она веома страшна. Ја се убијам да покажем непокорност и нову страшну слободу своју.

Лице Кирилова било је неприродно бледо, поглед неиздржљиво тежак. Беше као у врућици. Петар Степанович помисли да ће сад пасти.

– Дај перо! – одједном сасвим неочекивано – узвикну Кирилов у одлучном надахнућу. – Диктирај све ћу потписати. И да сам убио Шатова потписаћу. Диктирај, док ми је смешно. Не бојим се мишљениа уображених надмених робова! Видећеш лично да ће све тајно постати јавно! А ти ћеш бити згажен... А ја верујем! Верујем!

Петар Степанович сместа дохвати мастионицу и хартију и поче да диктира како би уграбио тренутак; сав је дрхтао за успех.

»Ја, Алексеј Кирилов, објављујем«...

– Стој! Нећу. Коме објављујем?

Кирилов се тресао као у грозници. Изгледа да га је ова изјава, и нека нарочита изненадна мисао на њу, одједном целог прогутала, као какав излаз

на који је његов измучени дух бурно налетео, макар само за тренутак.

– Коме објављујем? Хоћу да знам коме?

– Ником, свима, првом ко прочита. Нашта одређеност? Целом свету!

– Целом свету? Браво! И да не буде као кајање. Нећу да буде као кајање и нећу властима!

– Ама нећете, забога, немојте, до ђавола, све власти! Пишите, ако мислите озбиљно!... – подвикну Петар Степанович хистерично.

– Стој! Хоћу горе једну њушку, са исплаженим језиком.

– Ех, којешта! – наљути се Петар Степанович. – Све се то и без цртежа може да искаже, само тоном.

– Тоном? То је добро. Да, тоном, тоном! Диктирај, у тону!

– Ја, Алексеј Кирилов – диктирао је Петар Степанович енергично и заповедно, нагнут над раменима Кирилова, и пратећи сваку реч коју је онај писао уздрхталом руком од узбуђења, »ја, Кирилов, изјављујем да сам данас... ог октобра, увече у осам сати убио студента Шатова у парку због издаје и због тога што је властима доставио прогласе и Фећку, који је код нас двојице у истој кући Филипова становао и ноћивао десет дана. А убијам се данас из револвера не зато што се кајем и што се бојим вас, него зато што сам још у иностранству имао намеру да себи одузмем живот.«

– Само то? — узвикну Кирилов са чуђењем и срџбом.

– Ни речи више! – одмахну руком Петар Степанович тако како би у исти мах успео да му отме документат.

– Стој! – Кирилов снажно притиште руку на хартију; – стој ! бесмислица! Ја хоћу с ким сам убио. Зашто Фећка? А пожар? Ја хоћу све, и још да се подсмевам и ругам, хоћу тоном, тоном хоћу!

– Доста је, Кирилове, уверавам вас да је доста – поново је молио Петар Степанович, а сав је дрхтао да онај не поцепа лист. – Да би се томе поверовало, ваља да буде што нејасније, управо овако, таман овако, само у наговештајима. Ваља показати само крајичак истине, таман толико да њих човек раздражи. Они ће сами себе више налагати него ми; и већ, разуме се, поверовање сами себи више него нама; а то је, разуме се, најбоље, боље него ишта друго! Дајте! Овако је сјајно! Дајте, дајте!

Он се стално трудио да отме лист. Кирилов је широм отворио очи и слушао као да се стара да појми, али као да више не може да поима.

– Их, до ђавола! – разљути се Петар Степанович – па он то још није ни потписао! шта сте избуљили те очи, потписујте!

– Ја хоћу да наружим... – промрмља Кирилов; уједно узе перо и потписа се. – Ја хоћу да наружим.

– Допишите: *Vivo, la république*,[287] па доста.

– Браво! – готово заурла Кирилов од ушићења.

– *Vive la*... Не, не, не тако... *Vive la république démocratique, sociale et universelle, ou la mort*.[288] ... Не, не, не тако... *Liberté, égalité, fraternité, ou la mort*.[289] Ово је лепше, ово је лепше. – Он са задовољством написа то испод свог имена.

– Доста, доста – понављао је Петар Степанович.

– Стој, још малчице... Ја ћу, знаш, потписати још једанпут француски: »*de Kiriloff, gentilhomme russe et citoyen du monde*.«[290] Ха-ха-ха! – зацену се он од смеха. – Не, не, не, стој! Нашао сам најбоље еурека! Дакле: *gentilhomme, seminarist russe et citoyen du monde civilisé*.[291] Ово је боље од свих, сваких – Па скочи с дивана и изненадним брзим покретом дохвати револвер с прозора, отрча с њим у другу собу и добро затвори врата за собом.

Петар Степанович постоја мало размишљајући и гледајући у врата.

»Ако је тренутак ту, онда ће вероватно и пуцати, а почне ли да мисли, ништа неће бити.«

Узе лист, седе, и поново га прегледа. Опет му се свидело како је изјава састављена.

»Шта сад још треба? Треба их за неко време држати у забуни и завести. Парк? У граду нема парка, добро, али кад помисле, сетиће се Скворешњика. Док се сете, проћи ће време; докле буду тражили леш, опет ће проћи време; а нађу ли леш, биће то доказ да је истина што је о томе написано; дакле, истина је и све остало, дакле, истина је и ово за Фећку. А шта ће то рећи: Фећка? Фећка – то је паљевина, то су Лебјаткини, значи: све је и потекло одавде, из куће Филипова, а они то баш нису знали ни видели; све су пропустили, и то ће их сасвим збунити! Наши – неће им ни на ум пасти. Шатов, па Кирилов, па Фећка, па Лебјаткин; па зашто су један другог убили? Ето им још једно мало питање... Их, до ђавола! не чује се пуцањ!...«

Он је, истина, читао изјаву и у њој уживао, али је ипак сваки час у мучном немиру ослушкивао и одједанпут се нађути. Неспокојно погледа у часовник – доста је касно, а већ је десет минута како је Кирилов изишао... Дохвати свећу па се упути вратима собе у коју се Кирилов затворио. Код

самих врата се сети да свећа већ догорева, кроз двадесет минута догореће сасвим, а друге нема. Дохвати браву и опрезно ослушну; није се чуо ни најмањи звук; он нагло отвори врата и подиже свећу увис. Нешто замумла и јурну на њега. Он из све снаге прилупи врата, па се још и налегну на њих, али се већ све умирило и опет настала мртва тишина.

Дуго је постојао тако са свећом у руци, неодлучан. У тренутку кад је отворио врата могао је врло мало унутра да види, па ипак, промакло му је испред очију лице Кирилова, који је стајао у дубини собе крај прозора и дивља јарост с којом је изненада јурнуо према њему. Петар Степанович се стресе, брзо спусти свећу на сто, припреми револвер и на прстима одскочи у супротан кут, како би, ако Кирилов отвори врата и с упереним револвером пође столу, још имао времена да пре Кирилова одмери мету и повуче обарач.

У самоубиство Петар Степанович сад већ више није нимало веровао. »Стајао насред собе и мислио«, пролете му кроз главу као олуја. »Па још и она мрачна, страшна соба... Заурлао и јурнуо – ту су две могућности: или сам га ја омео у тренутку кад је хтео да одапне, или... или је стајао и мислио како би мене убио... Јест, тако је, размишљао је... Он зна да ја нећу отићи пре него што га убијем, ако он сам то не буде смео да учини, дакле, треба му да он убије мене пре него што бих ја убио њега... Па, опет, опет, тамо је тишина! чак је и страшно: одједанпут, отвориће врата... Гадно је то што он у бога верује луђе него поп. Неће се убити нипошто!... Данас се сувише намножило тих који су »својим разумом дотле дошли«. Трице! Шљам! Пих, до ђавола! Свећа, свећа! За четврт сата догореће, свакако... Ваља што-пото свршити... Што, сад га могу убити... Према овој изјави, нико не може ни помислити да сам га ја убио. Могу тако да га наместим, на патосу, са испаљеним револвером у руци, да сваки мора помислити на самоубиство... Их, до ђавола! А како да га убијем? Ја отворим врата, а он опет јурне и окине пре мене. Ех, промашиће, разуме се!«

Тако се Верховенски мучио, дршћући од овако неизбежних мисли и од своје неодлучности. Напослетку узе свећу и опет приђе вратима, а револвер подиже и спреми; онда, левом руком, у којој је држао свећу, притисну кваку. Али учни то невешто; квака кврцну зачу се шкрипут. »Пуца одмах, право!« пролете му кроз главу. Он из све снаге гурну врата ногом, подиже свецу и пружи револвер: али отуд – ни пуцња ни узвика. У соби никога.

Верховенски се трже. Соба је забачена и нема излаза. Он још више издиже свецу и пажљиво разгледа: просто никога! Полугласно зовну

Кирилова, па онда још једном, јаче; нико се није одазивао.

»Да није побегао кроз прозор?«

Доиста, на једном прозору је отворено окно за ветрење. »Глупост, кроз окно није могао побећи.« Петар Степанович пређе преко целе собе, право окну. »А-ја, никако!« Одједанпут, он се брзо окрете и виде нешто необично од чега се сав стресе. Уза зид, према прозорима, десно од врата, био је орман. Десно од ормана, у куту што га чини зид са орманом, стајао је Кирилов и стајао страховито необично – непомичан, исправљен, руку спуштених низ бедра, издигнуте главе и затиљком чврсто приљубљен уза зид, сасвим у углу и, како се чинило, са жељом да се сав притаји и ишчезне. По свим знацима рекло би се да се сакрио, али се у то некако није могло веровати. Петар Степанович стаде мало укосо од кута, да може да види само истакнутије делове фигуре. Још никако није смео да се покрене улево, па да Кирилова добро види и да разуме загонетку. Срце му јако залупа... Одједанпут, њега обрва потпуно беснило; он се оте са свог места, викну и лупајући ногама, јаросно јурну ка страшном месту.

Али кад дође сасвим близу, он опет стаде као укопан, још јаче престрављен. Што је главно, он се престравио зато што се фигура, иако је он викнуо и помамно полетео, чак и не мрдну, нити трепну; оста сасвим као скамењена или као да је од воска. На лицу фигуре видело се неприродно бледило, црне очи су биле укочене и гледале у неку тачку у простору. Петар Степанович осветли фигуру одозго до доле и опет до горе, са свих страна, и осмотри лице. Наједном он опази да Кирилов, иако гледа некуд у празно, ипак види њега, искоса, па га можда и посматра. Тада му паде на ум да пламен свеће сасвим принесе лицу »овог гада«, да га мало опече и да види шта ће да ради Одједанпут му се учини да Кирилову мрдну подбрадак и да са усана склизну подругљив осмех управо, као да је погодио његову намеру. Петар Степанович уздрхта, и не знајући за себе, чврсто стеже Кирилова за руку.

Затим се деси нешто толико необично, и тако брзо да Петар Степанович ни после није никако могао ни како-тако да среди своја осећања. Једва што се дотаче Кирилова, овај хитро погну главу и главом му изби свецу из руке; свећњак са звеком паде на под, а свеца се угаси. У исти мах Верховенски осети јак бол у малом прсту левé руке. Он дрекну; и, сећа се само толико, чим Кирилов паде на њега и уједе га за прст, он га, ван сваке присебности, трипут из све снаге удари револвером по глави. Напослетку, отрже прст и суновратице јурну да побегне из куће, тражећи пут кроз помрчину. Из собе полетеше за њим страшни узвици:

– Сад, сад, сад, сад!...

Тако једно десет пута. Али он је непрестано бежао и већ стигао у предсобље, кад се одједанпут заори јак пуцањ. Тада он застаде у предсобљу, у помрчини, и око пет минута се предаде размишљању. Најзад се опет врати у собу. Али ваљало је наћи свецу. Свећњак, избивен из руке, требало је тражити на поду, десно од ормана. Али чиме да припали свећу? Одједном му севну кроз главу једно нејасно сећање: још синоћ, кад је отрчао у кухињу да нападне Фећку, рекао би да је у куту на полици опазио повелику црвену кутију са жижицама. Пипајући, он се упути лево, кухињским вратима; прође кроз собичак и спусти се низ степенице. На полици, управо на ономе месту којег се сад сетио, у помрчини напипа кутијицу, пуну, још неначету. Ту не укреса ни једну жижицу, него се брзо врати горе. Поред ормана, на истом месту где је револвером ударио Кирилова кад га је овај ујео, он се изненада опет сети свог прста и у исти мах осети готово неиздржљив бол у њему. Стисну зубе па како-тако упали остатак свеце опет га стави у свећњак и погледа унаоколо. Код отвореног окна лежао је леш Кирилова, окренут ногама десном углу собе. Метак је пробио десну слепоочницу, а зрно пробило лубању скроз и изишло на леву страну. Видели су се распрскана крв и мозак. Револвер је остао у самоубичиној руци, рука је пала на под. Смрт је морала настати тренутно. Верховенски разгледа све најтачније, па се диже и на прстима изиђе у прву собу, затвори врата, свећу остави на место, поразмисли се и закључи да је не гаси – рачунао је да не може направити пожар. Још једном погледа документат на столу, осмехну се несвесно, па затим, ко зна зашто, све на прстима, изиђе из куће. Опет се провуче Фећкиним пролазом, натраг, савесно намести документат како треба и остави га за собом.

III

Тачно у десет минута до шест на железничкој станици, дуж доста дугачког низа вагона, Петар Степанович шетао је са Еркељом. Петар Степанович је путовао, а Еркељ га испраћао. Пртљаг је предат, торба унета у вагон друге класе, на изабрано место. Прво звоно већ је звонило, чекало се друго. Петар Степанович је гледао отворено на све стране, пратио путнике који улазе у вагоне. Али ближих познаника није било; свега једно двапут имао је прилике да климне главом – једном трговцу кога је површно познавао, затим неком младом сеоском свештенику, који је путовао само до друге станице, у своју парохију. Еркељ је, очевидно, желео да у овим последњим тренуцима поразговара о чем било важнијем, иако можда ни сам није знао шта би то могло бити; само се никако није усуђивао да почне. Стално му се чинило да се Петар Степанович мучи с њим и нестрпљиво чека последње звоно.

– Ви на сваког гледате тако отворено – рече он некако бојажљиво, као да га жели опоменути.

– А зашто не? Ја се још не морам крити. Рано је. Будите без бриге. Бојим се само да ђаво не донесе Липутина; нањушиће и дотрчати.

– Петре Степановичу, нису они сигурни – рече Еркељ одлучно?

– Липутин?

– Сви, Петре Степановичу.

– Којешта; сад су сви везани смочницом. Неће издати ниједан. Ко ће, ако не изгуби памет, поћи у сигурну пропаст?

– Али, Петре Степановичу, они ће засело сви погубити памет.

Ова помисао очевидно је улазила у главу Петра Степановича и зато га Еркељова напомена нађути још више.

– Да се не плашите и ви, Еркељу? Ја се у вас надам више него у све остале. Сад сам увидео колико сваки вреди. Кажите им усмено све, још данас, то вама непосредно налажем. Обиђите их јутрос. Моје писмено упутство прочитајте им сутра или прекосутра, кад их сакупите, кад буду у стању да саслушају... а, верујте, биће то они већ и сутра, јер ће се страшно препасти, па ће бити меки као восак... А што је главно, ви немојте клонути.

– О, Петре Степановичу, боље би било да не идете!

– Па ја идем само на неколико дана; вратићу се одмах.

– Петре Степановичу – рече Еркељ опрезно, али чврстим гласом – па

баш да ћете и у Петроград... зар ја не разумем да ви радите само оно што је за општу ствар неопходно.

– Нисам мање ни очекивао од вас, Еркељу. Кад сте се досетили да ћу у Петроград, могли сте разумети и то да им јуче, у оном тренутку, нисам могао казати да путујем тако далеко, јер би се поплашили. Ви сте и сами видели какви су били. Али ви разумете да ја радим за општу ствар, за главну и важну ствар, за ствар општег добра, а не зато да умакнем, како то сматра некакав тамо Липутин.

– Петре Степановичу, па макар да ћете и преко границе, опет ја разумем, заиста разумем: ви своју личност морате да чувате, јер сте ви све и сва, а ми смо нико и ништа. Ја разумем, Петре Степановичу.

Јадном дечаку је глас уздрхтао.

– Хвала, Еркељу... Ух, дирнули сте ми болестан прст! – (Еркељ му је неспретно стиснуо руку; болестан прст био је врло лепо увезан црним тафтом.) – Али вам понављам јасно и одређено; у Петроград идем да ољушим ствар, идем, штавише, можда свега на двадесет четири сата, па се одмах враћам овамо Кад се вратим, ја ћу се онако тек, привидно, преселити у село код Гаганова. Буду ли они мислили да има ма какве опасности, први ћу доћи да је поделимо. Ако се у Петрограду и задржим, вама ћу у исти мах дати знак... познатим путем; а ви њима.

Одјекну друго звонец.

– А, дакле, свега још пет минута до поласка. Ја, знате, не бих желео да се овдашња дружина растури. Оно, не бојим се, за мене не брините; ја имам доста таквих чворова заједничке мреже и немам ништа нарочито да ценим; али и један сувишан чвор неће ништа сметати. Уосталом, што се вас тиче, миран сам, премда, остављам вас готово самог са оним наказама; али не бојте се, они неће издати, неће смети... Ах, ах, и ви данас? – довикну он изненадно, сасвим другим, веселим гласом, неком младићу који му радосно прође да се поздраве – нисам знао да и ви путујете брзим. Куда? Мамици?

Мамица младићева била је најбогатија поседница у суседној губернији; младић беше неки далеки сродник Јулије Михаиловне, а у нашем граду гостио се близу две недеље.

– Нећу, идем даље, у П... Треба осам сати преседети у вагону. У Петроград? – насмеја се младић.

– Зашто мислите да идем баш у Петроград? – насмеја се Петар Степанович још отвореније.

Младић му попрети прстом у рукавици.

– Дабогме, погодили сте – прошапута му Петар Степанович тајанствено – носим писма Јулије Михаиловне и морам се тамо видети са три-четири личности, знате с којима, ђаво их носи, да вам искрено кажем. Ђаволска дужност!

– А зашто се она онако уплашила, реците? – прошапута и младић. – Јуче није хтела ни да прима; како ја мислим, за мужа нема шта да се боји; напротив, он је тако дивно пао, приликом пожара, да је, тако рећи, живот жртвовао.

– Па да, наравно, молим вас – насмеја се Петар Степанович – него видите, она се боји да одовуд већ нису писали... то јест, нека господа... Речју, ту је главно Ставрогин; то јест, кнез К... Ех, има ту читава прича, па ћу вам, ако допустите, путем нешто казати, уколико то каваљерство допушта... Ово је мој рођак, заставник Еркељ, из среза.

Младић који је искоса погледао у Еркељ а дотаче шешир, Еркељ се поклони.

– Али знате, Врховенски, осам сати у возу, то је ужасна судбина. Са нама, у првој класи, путује и Берестов, један одвећ смешан пуковник; суседи смо по имању; оженио се Гарином (*née de Garine*);[292] знате он је један од ваљаних; чак по идејама. Овде се бавио свега два дана; љубитељ виста; хоћемо ли, шта велите? четвртог сам већ запазио, то је Припухлов, наш и т-ски трговац, с брадом, милионар, и то прави милионар, кажем вам... Ја ћу вас упознати; одвећ примамљива торба с благом, добро ћемо се насмејати.

– Вист играм с највећим задовољством и врло волим да играм у вагону, али ја сам у другој класи.

– Ех, пустите, нипошто! Сешћете с нама. Одмах ћу наредити да вам се ствари пренесу у прву класу. Возовођа ме слуша, шта имате, торбу? Плед?

– Дивно, хајдемо!

Петар Степанович дохвати своју торбу, плед, књигу и одмах, с највећом готовошћу, пређе у прву класу. Еркељ му је у томе помогао. Удари треће звоно.

– Дакле, Еркељу – рече Петар Степанович журно, са изразом запослености, и последњи пут му пружи руку, кроз прозор – ја, ево седам с њима за игру.

– А што ми то објашњавате, Петре Степановичу? Па ја разумем, заиста све разумем, Петре Степановичу!

– Е онда, до срећног... – додаде он, окренувши се нагло, кад га, у тај мах, онај младић позва да га упозна са играчима. И Еркељ више не виде свог Петра Степановича!

Он се врати кући врло невесео. Не баш зато што се бојао тога што их Петар Степанович овако наједанпут оставља, него... него што се тако брзо од њега окренуо чим га је онај млади помодар позвао и... и могао му је рећи шта било друго а не »до срећног«... или... бар да му је јаче стиснуо руку!

Управо ово последње било је главно. Јер је нешто друго почело тиштати његово убого срце, нешто што ни сам још није схватао, нешто што је имало везе са синоћницом.

СЕДМА ГЛАВА

ПОСЛЕДЊЕ ПУТОВАЊЕ СТЕПАНА ТРОФИМОВИЧА

I

Уверен сам да је Степан Трофимович много страховао осећајући да се примиче време за његово непромишљено предузеће. Уверен сам да је од страховања много патио, особито последње ноћи, уочи поласка, те ужасне ноћи. Настасја је, доцније, помињала како је он већ касно легао да спава и да је спавао. Али то ништа није доказивало; кажу, људи осуђени на смрт врло тврдо спавају уочи саме казне. Иако је из куће изишао кад се већ разданило, а нервозни људи су у то време увек мало више охрабрени (тако мајор, сродник Виргинског, чим прође ноћ, губи веру у бога) – ипак, уверен сам, да он од страха никад не би могао себе ни замислити онако сама на путу, ни у онаквом стању. Свакако је нешто очајничко у његовим мислима у први мах, веорватно, утрнуло снагу страшног осећања изненадне усамљености, у којој се одједном нашао, тек што је оставио *Stasie*[293] и своје двадесетогодишње загрејано место. Али свеједно; и поред најјасније свести о свим страхотама које су га чекале, ипак је изишао на пут и пошао њиме! Било је ту нечег поносног и што га је одушевљавало, без обзира на све друго! О, могао би да прими сјајне понуде Варваре Петровне и да остане при њеним милостињама *comme un* прост уљез.[294] Он, ето, није ни примио милостињу и није остао. И оставља је сам и подиже »заставу велике идеје«, и иде да за њу умре на друму... Сигурно је тако морао осећати, сигурно му је тако његов поступак морао изгледати.

Више пута ми се врзло по глави још једно питање: зашто је бежао пешице, зашто није отпутовао колима? Испрва сам то тумачио његовом педесетогодишњом непрактичношћу и фантастичним заобилажењем идеја, под утицајем јаког осећања. Чинило ми се да му се морала сувише простом и прозаичном чинити помисао на путни лист, на коње (премда и са звонцетом); напротив, поклоничко путовање, па макар и са кишобраном, много је и много лепше, и осветнички љубавно. Али данас, кад се свршило, мислим да је све било много простије: прво, он се побојао да најми кола јер је то могла дознати Варвара Петровна и силом га задржати, што би она сигурно и учинила, а он би се сигурно и покорио – па онда, због, велика мисли, заувек! А друго, да узме путни лист за поштанска кола ваљало је знати бар куда ће. Али баш то, знати куда ће, то баш и јесте оно што је у томе тренутку било права мука за њега; он никако није могао ни одредити, ни назначити место свог путовања. Јер да се одлучи ма за који град, њему би се тог часа његова намера учинила бесмислена и немогућа – он је то врло добро унапред осећао. Шта би радио у том изабраном граду? И зашто

не би отишао у други који? Да тражи *ce marchand*?[295] – Али кога *marchand*? Тада је опет искрсавало друго, и баш најгоре питање. Заиста, за њега ништа није било страсније него *ce marchand*, за којим се он тако суновратно пустио у трагање, а овамо, разуме се, највише се бојао да га стварно не нађе. Не, најбоље је да се пусти на велики, на главни пут, онако просто да изађе на пут и да крене, и да не мисли нинашто, док само може да не мисли. Главни пут, то је нешто дугачко, дугачко, чему се не види краја – управо као што је живот људски, управо као сан људски. Главни пут садржи идеју, а поштанска кола – каква ту има идеја? У поштанским колима је идеји крај Дакле, *Vive la grande route*,[296] а после шта да бог! После изненадног и неочекиваног сусрета с Лизом, који сам већ описао, он у још већем забораву пусти се даље насипом. Пут је водио поред Скворешњика, за пола врсте по страни; он, чудновато, испрва није ни опазио да је пошао њиме. У том тренутку било му је тешко да темељно размисли, или бар да јасно види шта хоће. Ситна киша час је почињала час престајала, али он ни кишу није примећивао. Није видео, нити је знао, ни како је своју торбу заметнуо на раме, ни како му је то олакшало ход. Мора да је тако прошао врсту, или врсту и по, кад одједном стаде и осврте се. Стари, прост колски и браздама изривени пут пружао се пред њим као бескрајан конац, засађен са стране белим врбама; десно од њега била је пуста ледина давно и давно пожњевених њива; лево, шипражје, а даље, иза њега, шумица. А у даљини – у даљини једва видљива железничка пруга која се укосо губи, а више ње танак дим од неког воза, али се није чуо никакав звук. Степан Трофимович се мало уплаши, али само за часак. Уздахну без узрока, спусти торбу крај врбе и седе да одахне. Док се намештао да седне, он осети језу и уви се у плед; и тек тада опази да пада киша, па отвори кишобран. Седео је тако доста дуго и покаткад старачки жвакао и шушкао уснама; у руци је стегао чврсто дршку од кишобрана. Испред очију су му искрсавали низови разних грозничавих слика и у његову мозгу брзо се мењали. »*Lise, Lise*«, мислио је он; »а с њом *ce Maurice*... Чудни људи... Али какав је то чудноват пожар био? шта су они то причали? И који су то убијени? чини ми се, *Stasie* још није стигла ништа да дозна и чека ме с кафом... На картама? Зар сам ја на картама људе проиграо? Хм! Код нас у Русији, за време такозваног крјепосног права... Ах, боже мој, а Фећка!«

Он сав уздрхта од страха и обазре се око себе. »А шта ћемо ако тај Фећка овде негде иза жбуња; кажу, има он овде негде на путу читаву руљу разбојника... О, боже, онда ћу... Онда ћу му рећи целу истину; да сам крив... и да сам десет година због њега патио, више него он тамо у војсци... и... и

дађу му свој новчаник. Хм! *J'ai en tout quarante roubles; il prendra, il prendra les roubles, et il me tuera tout de même*...[297]

У страху, он, ко зна зашто, затвори кишобран и спусти га поред себе. Издалека, путем од грађа, појавише се нека проста кола. Он се узнемири и мало боље загледа у њих.

»*Grâce à Dieu*[298] то су таљиге и... иду полако; то не може бити опасно. То су овдашњи кукавни коњи, преморени... Ја сам увек говорио о пореклу врста... уосталом, то је говорио у клубу Петар Илич, а ја сам га онда уверавао, *et puis*[299]... а шта је оно позади?... изгледа да у таљигама седи нека жена, сељанка, и сељак, *cela commence à être rassurant*.[300] Сељанка позади сељак напред, *c'est très rassurant.*[301] А позади таљига, крава привезана за рогове *c'est rassurant au plus haut degré*.[302]

Таљиге стигоше наспрам њега; доста јаке и добре сељачке таљиге. Жена је седела на врећи добро напуњеној; а сељак на свом седишту; ноге обесио на страну, према Степану Трофимовичу. Позади кола збиља се вукла нека рића крава, привезана за рогове. Сељак и жена избуљили очи у Степана Трофимовича, а он у њих, али кад их већ пропусти мимо себе, тако, на двадесет корака, он одједном устаде и пође да их стигне Учини му се да је много поузданије ићи у друштву таљигаша, али кад их стиже, он опет заборави на све и опет утону у своје испрекидане и невезане мисли и представе. Корачао је даље и, разуме се, и није ни сањао да је у том тренутку он за њих најзагонетнији и најзанимљивији предмет, какав се игда може видети на друму.

– А који ћете ви бити, господине, ако смем питати? – окрете му се, најзад, женица, управо у часу кад је он, у расејаности, погледао у њу. Није се више могла уздржати да га не пита.

Било јој је око двадесет седам година, једра, црних обрва и румена, са црвеним уснама умиљато насмејаним, а иза њих су светлуцали бели и једнаки зуби.

– Ви... ви мене питате? – промрмља Степан Трофимович с тужним чуђењем.

– Биће да сте од трговаца – проговори сељак с поуздањем.

Сељак је био висок човек од неких четрдесет година, лица широка и доста паметна, браде широке и риђе.

– Нисам, нисам трговац, ја... ја... *moi c'est autre chose*[303] – одговори Степан Трофимович како–тако, и за сваки случај застаде мало за таљигама

и тако се упути напоредо с кравом.

– Од господе, мора бити – закључи сељак кад зачу туђинску реч и удари коња.

– Зато вас ми једнако гледамо; ви сте зачело пошли у шетњу? – опет радознало упита жена.

– То... то ви мене питате?

– Странци путници понекад долазе гвозденим путем; те ваше ципеле баш као да нису по овдашњем обичају...

– Официрске ципеле – дометну сељак самозадовољно и важно.

– Нису; ја нисам официр, ја...

»Нека радознала жена«, љутио се Степан Трофимович у себи; »како ме, само, посматра... *mais enfin*[304]... Речју, чудновато, као да сам им скривио, а ја им нисам ништа скривио.«

Жена прошапута нешто са сељаком.

– Ако вам није криво, ми ћемо вас, ако желите, повести, само ако вам је пријатно.

Степан Трофимович се одмах прибра.

– Да, да пријатељи, с великим задовољством, јер сам се много уморио; али само, како ћу се попети?

»Чудно је ово«, помисли он, »што сам овако дуго ишао поред ове краве а није ми ни на ум пало да их замолим да с њима седнем. Тај ‚стварни живот' има у себи нешто врло карактеристично.«

При свем том сељак још није заустављао кола.

– Акобогда? – упита он нешто неповерљиво. Степан Трофимович га није одмах разумео.

– Мора да ћете до Хатова?

– У Хатово? А шта бих у Хатову? Није ми добро познато, мада сам чуо.

– Село Хатово, село, девет врста одавде.

– Село? *C'est charmant,*[305] – аха, јест, нешто сам некако чуо.

Степан Трофимович је још стално ишао, а они још никако да га узму у кола. Генијална мисао севну му кроз главу, најзад.

– Ви, можда, мислите да сам ја... Ја имам пасош... ја сам професор, то јест, ако хоћете, учитељ... али главно. Ја сам главни учитељ. *Oui, c'est*

comme ça qu'on – peut traduire.[306] Ја бих врло радо сео у кола и ја ћу вам купити... купићу вам пола оканице пића.

– Пола рубље, за вас, господине, пут је тежак.

– Иначе, биће нам врло жао – додаде женица.

– Пола рубље? Е па лепо, пола рубље. *C'est encore mieux, j'ai en tout quarante roubles, mais...*[307]

Сељак заустави коња и њих двоје удруженим силама извукоше Степана Трофимовича на кола и наместише га на врећу, да седи поред жене. Вихор мисли га није остављао. Каткад је и сам осећао да је некако много расејан и да не мисли на оно на шта треба да мисли, и чудио се томе. Ова вест о болној умној немоћи бивала му је с часа на час врло тешка и вређала га.

– А ово... како ово? Крава позади? – изненада упита он женицу.

– Шта вам је, господине? Као да никад нисте видели? – насмеја се жена.

– Купили је у граду – уплете се сељак – а наше живинче, шта ћеш, мањкало с пролећа; помор. У нас, свуд унаоколо, све поскапа, све, не остаде ни половина, ако ћеш веровати; па кукај, кукај...

Он опет швиђну коња, који се заглибио био у колске бразде.

– Да, то бива код нас, у Русији... и уопште ми Руси... дабогме, дешава се – није довршавао Степан Трофимович мисао.

– Кад сте учитељ, онда шта ћете у Хатову? Да нећете кудгод даље?

– Ја, то јест, није да ћу некуд даље... *C'est à dire*,[308] идем једном трговцу.

– Биће у Спасов?

– Да, да, управо у Спасов. Уосталом, то је једно исто.

– Ако ћете у Спасов, и то пешице, ви ћете у вашим ципелама путовати целу недељу – насмеја се жена.

– Да, да, и то је свеједно, *mes amis*,[309] свеједно – нестрпљиво прекиде он.

»Много радознали људи; уосталом, ова жена говори боље од њега; и ја видим да им се од деветнаестог фебруара и говор унеколико променио, а... шта ми је стало, ишао не ишао у Спасов. Уосталом, платићу им, па шта ми онда досађујy.«

– Ако ћете у Спасов, онда морате и бродом – опет је надовезивао

сељак.

– То је таман како треба – дометну жена живо – јер ако се иде коњском запрегом, обалом, биће неких тридесет врста заобилажења.

– Биће и четрдесет.

– Сутра, таман у два, наћи ћете брод у Устјеву – потврди жена.

Степан Трофимович оћута тврдоглаво. Заћуташе и питачи. Мужик је швиђкао коња; жена би покаткад накратко проговорила с њим коју реч. Степан Трофимович задрема. И много се зачуди кад га жена, смејући се, продрма, и он се виде у неком доста великом селу', пред вратима једне сељачке куће с три прозора.

– Задремали сте, господине?

– Шта? Где сам ја? Ах, јест! Па... свеједно – уздахну Степан Трофимович и сиђе с кола.

Невесело се обазре око себе; изглед села учини му се чудан и некако као нешто одвећ далеко и незнано.

– А ја и заборавио на половину рубље! – окрете се он сељаку с неким претерано журним покретом. Видело се да га је страх одвојити се од њих.

– У соби ћете се обрачунати – позва сељак – изволите.

– Тамо је лепо – храбрила га жена.

Степан Трофимович ступи на рабатне улазне степенице.

– Па зар је ово могућно! – прошапута он у дубокој и плашљивој неверици, али ипак уђе у кућу. – *Elle l'a voulu*[310] – нешто му срце прострели, но он опет одмах заборави све, па заборави и да је ушао у овај кућерак.

То беше видна, доста чиста сељачка кућа с три прозора и две собе; не нека друмска механа, него нешто онако као путничка кућица у којој су се, по старој навици, заустављали познати путници. Степан Трофимович без устезања пређе на почасно место, а заборави да се поздрави, седе и замисли се. Међутим, необично угодно осећање топлоте после три сата на мокром путу брзо се разли по његовом телу. Па и она језа, која га брзо и испрекидано подилазаше у леђима, како то бива код особито нервозних људи кад су у грозници, поста му одједном некако чудно пријатна. Он подиже главу и сладак мирис врућих палачинки, око којих се крај пећи домаћица мајала, заголица његово чуло. Осмејкујући се детињским осмехом, он се пригну домаћици па протепа:

– А шта јер то? Палачинке? *Mais c'est charmant*.[311]

– Желите ли, господине? – одмах га домаћица учтиво предусрете.

– Желим, да... желим и... молио бих још и чаја – живахну Степан Трофимович.

– Да спремимо самовар? Радо...

На великом тањиру, с великим плавим шарама, појавише се палачинке, познате, сељачке, танке, полупшеничне, преливене врелим, свежим маслом, укусне. Степан Трофимович је пробао са задовољством.

– Како је масно и како укусно! Још само, ако је могућно, *un doigt d'eau de vie*?[312]

– Да не желите и мало вотке, господине?

– Тако, тако, малчице, *un tout petit rien*.[313]

– Значи за пет копејки?

– За пет, за пет, за пет, *un tout petit rien* – одобри Степан Трофимович с блаженим осмехом.

Замолите простог Руса да што за вас учини, он ће вас, ако може услужити својски и усрдно; а замолите ли га да донесе мало вотке, тада, обично, његова мирна готовост одмах прелази у неку ужурбану радосну послушност, готово у рођачку бригу за вас. Онај који иде по вотку – па макар пили само ви, а и он, што он и сам зна, и пре ваше молбе – тај осећа и сам део задовољства које ћете ви имати... Не прође више од три-четири минута (крчма је била на два корака одатле), а на столу пред Степаном Трофимовићем нађе се половак и повећа зеленкаста чашица.

– И све то мени! – много се зачуди он. – Ја сам код куће увек имао вотке, а никад нисам знао да се за пет копејака добија овако много.

Он насу чашицу, устаде и с неком свечаношћу пређе преко собе у други крај, где се на врећи сместила његова сапутница, женица црних обрва, која му је путем својим распиткивањем онолико додијавала. Жена се збуни и стаде се нећкати, али кад је већ изговорила све што пристојност прописује, она напослетку устаде, учтиво испи чашицу у три гутљаја, као што женскиње пије, направи на лицу израз великих мука, врати чашицу и поклони се Степану Трофимовичу. Он јој достојанствено одговори поклоном и врати се за сто поносито.

Све се то код њега сврши по неком надахнућу; а само за тренутак пре тога, он није знао да ће овој млађој и веселој жени указати поштовање.

»Ја умем савршено да се понашам према народу, савршено; ја сам то њима увек говорио«, помисли он задовољан собом и нали себи остатак пића из боце; и мада је остало мање од једне чаше, ипак пиће га је животворно загрејало, па, штавише, ушло мало у главу.

»*Je suis malade tout à fait, mais ce n'est pas trop mauvais d'être malade*.«[314]

– Желите ли прибавити? – одјекну близу њега тих женски глас.

Он подиже очи, и, зачуђен, угледа пред собом госпођу – *une dame et elle en avait l'air*[315] – од преко тридесет година, по изгледу врло скромну, одевену грађански, у мркој хаљини и са великом суром марамом на плећима. На лицу јој беше нека умиљатост, што се Степану Трофимовичу одмах свидело. Она тек што се беше вратила у кућу; ствари су јој још лежале на клупи, таман поред места које је Степан Трофимович заузео; између осталог, и једна кожна торба на коју је он, сећа се, кад је ушао, погледао радознало; а поред ње још мала торба од мушеме. Из те торбе госпођа извади две врло лепо повезане књиге, са крстићима утиснутим на повез, и поднесе их Степану Трофимовичу.

– Ех... *Eh... mais je crois que c'est l'Evangile*,[316] с највећим задовољством... А, сад тек разумем *Vous êtes ce qu'on appelle*,[317] књигоноша, недавно сам читао... Пола рубље?

– По тридесет пет копејака – одговори књигоноша.

– С највећим задовољством. *Je n'ai rien contre l'Evangile, et...*[318] Одавно сам хтео поново да га читам.

И сети се сад да Јеванђеље није читао бар од пре тридесет година, а пре седам година само по Ренановој књизи *Vie de Jésus*;[319] сетио се неколиких редака. Како није имао ситног новца, он извади своје четири десетице – све што је имао. Домаћица узе да му размени новац, и он тек сад, кад боље погледа, опази да се у кући окупило доста света и да га сви већ одавно посматрају, и, изгледа, говоре о њему. Разговарали су о пожару у граду. А највише је говорио власник таљига с кравом, јер се он таман вратио из града. Говорили су о паљевини, о Шпигуљинима.

»Па он ми ништа није казао о пожару док ме је возио, а иначе говорио је о свему«, присети се Степан Трофимович.

– Степане Трофимовичу, брате, видим ли ја то вас, господине? Е, нисам се никако надао!... А ви ме нисте познали? – узвикну један постарији човек, мали, по изгледу старински домаћи слуга, обријане браде и у огртачу

с дугим посувраћеним оковратником. Чувши своје име, Степан Трофимович се уплаши.

– Опростите – промрмља он – не сећам се сасвим добро.

– Заборавили сте? Па ја сам Анисим, Анисим Иванов, био сам у служби код покојног господина Гаганова, па сам и вас толико пута виђао код Авдотје Сергијевне, можда се изволите сећати, сломила ногу, пала из каруца, возила се на бал, сад живи покрај манастира, а ја сам код ње, господине; и сад, ето, изволите видети, хоћу у губернију, да видим своје...

– Дабогме, дабогме.

– Па кад вас видех, обрадовах се, били сте добри наспрам мене – осмејкивао се Анисим раздрагано.

– А куд сте се ви, господине, тако упутили... оно, чини се, као да сте сами самцити?

Степан Трофимович га плашљиво погледа.

– Да нећете нама у Спасов, господине?

– Јест, хоћу у Спасов. *Il me semble que tout le monde va à Spassof*...[320]

– А да нећете Пјодору Матвејевичу? Много ће се обрадовати. И већ како вас је од старине поштовао; па и сад спомиње; колико пута...

– Јест, јест, идем Фјодору Матвејевичу.

– Ако, ако; треба. Баш сељаци се овде чуде... веле, сусретали вас на насипу, пешице идете. Глуп свет, господине.

– Ја... ја сам то... Ја сам се, знаш, Анисиме, кладио као Енглези да ћу пешице отићи, ја...

Зној му изби по челу и слепоочницама.

– Ако, ако; треба... – слушао га је Анисим с немилосрдном радозналошћу. Али Степан Трофимович не могаде даље да настави. Помео се тако да је хтео устати и изићи из куће. Али у том донесе самовар с прибором, а у исти мах врати се и књигоноша. С покретом човека који се спашава, он се окрете њој и понуди јој чаја. Анисим се уклони.

И, заиста, међу сељацима је расла сумња. »Ко је овај? Нашли га на путу, ишао пешке, каже да је учитељ, обукао се као туђинац, а памет му као у детета, одговара наопако, као да је од неког побегао, а има новаца!« Већ су помишљали били да га пријаве кмету, »пошто ионако у граду нешто није мирно«... Али Анисим све то уталожи. Изиђе у трем и свакоме ко је хтео да чује рече да Степан Трофимович није, да се каже, учитељ, него је

»најчувенији човек« и занима се највећим наукама, и био је овдашњи поседник и већ двадесет две године живи код праве правцате генераловице Ставрогине наместо најважније главе у кући и од сваког у граду ужива ретку част (он за једно веће оставља по једну сиву и шарену),[321] чином је племићком клубу саветник, исто што и војни потпуковник, биће да је само једним чином мањи од правог пуковника. А што има новаца то је отуд што им права правцата генераловица Ставрогина даје колико он хоће... и тако даље, и тако даље.

»*Mais c'est une dame, et treè comme il faut*«,[322] дахну Степан Трофимович од Анисимове напасти и са угодном радозналошћу стаде посматрати своју сусетку књигоношу, која је пила чај из тањирића и присмакала шећер. »*Će petit morceau de sucre ce n'est rien*...[323] Има она у себи нешто племенито и независно, а у исти мах мирно. *Le comme il faut tout pur*[324] само нешто мало на свој начин.«

Убрзо дознаде од ње да се зове Софија Матвејевна Уљитина, да живи у К., у сопственој кући, да тамо има сестру удовицу, из реда ситних грађана; и сама је удовица, а муж њен, потпоручник, који је тај чин добио као наредник за заслуге, погинуо је на Севастопољу.

– Али ви сте још врло млађи, *vous n'avez pas trente aras*.[325]

– Тридесет четири – одговори она с осмехом.

– Како, ви и француски разумете?

– Мало; ја сам четири године проживела у једној отменој кући; и ту поред деце мало научила.

Она исприча како је по мужевој смрти, а имала је тада свега осамнаест година, остала неко време у Севастопољу, »међу сестрама«, а затим живела по разним местима, а сад, ево, путује и продаје Јеванђеља.

– *Mais, mon Dieu*,[326] није ли се баш вама, код нас у граду, десио један чудноват, врло чудноват случај?

Она поцрвене; доказ да се то десило њој.

– *Ces vauriens, ces malheureux*...[327] – поче он гласом уздрхталим од срџбе и жаљења; болна и мрска успомена мучно ођекну у његовом срцу. Тренутно се некако заборавио где је:

»Гле, опет отишла«, прену се кад виде да је нема поред њега. »Она често излази и нешто је заузета; запажам да је чак и узнемирена... *Bah, je deviens egoiste*.«[328]

Подиже очи и опет угледа Анисима, али овог пута у врло опасним околностима. Цела кућа била је пуна сељака, а све их је, очевидно, довео Анисим. Ту је и власник куће, и сељак с кравом, још некаква два сељака (извошчика), некакав мали полунапит човек, одевен сељачки, а, међутим, обријан, сличан грађанину који се пропио – и говори највише од свих. И сви су нешто расправљали о њему, Степану Трофимовичу. Сељак с кравом је остајао при своме; он је тврдио да ће обалом имати четрдесет врста и да је преко потребно ићи бродом, никако другачије. Поднапити грађани и домаћин одговарали су ватрено.

– Па јест, братац мој, његовом господству, зацело, биће ближе да иде лађом преко језера; то је сигурно; али ово сад како је, лађа може и не доћи довде.

– Доћи ће, доћи; ићи ће она још недељу дана – расправљао се Анисим више од свих.

– Ама, оно, тако је! Само, не долази тачно, а време је сад већ и позно и деси се да се у Устјеву чека на брод и три дана – рече полупијани.

– У Спасов ће сутра стићи сигурно, господине, до вечери, тачно на време – рече Анисим и већ из коже да изиђе.

– *Mais qu'est e qu'il a cet homme*?[329] – рече Степан Трофимович стрепећи за своју судбину.

Све више су напред ступали извошчици, да се погађају – траже три рубље до Устјева. Остали су викали да је то право, да је то цена и да се целог лета по ту цену возило одавде до Устјева.

– Па... и овде ми је добро... И нећу да идем – прошушка Степан Трофимович.

– Добро, господине, то је истина, али добро је и код нас у Спасову, и те како добро; а и Фјодор Матвејевич много ће се обрадовати.

– *Mon Dieu, mes amis*,[330] све је за мене сасвим неочекивано.

Најзад, једва, врати се и Софија Матвејевна. Али седе на клупу жалосна и убивена.

– Нема, дакле, мени Спасова! – рече она домаћици.

– Шта, и ви ћете у Спасов? – прену се Степан Трофимович.

И дознаде како јој је једна поседница, Надежда Јегоровна Свјетлицина, јуче поручила да је причека у Хатову и обећала да ће је повести до Спасова, па ево није уопште дошла.

– Шта ћу сад да радим? – понављала је Софија Матвејевна.

– *Mois ma chère et nouvelle amie*,[331] па могу вас и ја, баш као и та поседница, повести у то, како се зове, село; кола сам погодио; и сутра, па сутра ћемо заједно у Спасов.

– Зар ћете и ви у Спасов?

– *Mais que faire, et je sues enchanté!*[332] Повешћу вас са особитом радошћу; ено, возиће они, већ сам узео кола... Једног од вас сам погодио – окрете се он извошчицима. Одједанпут је силно зажелео да иде у Спасов.

После четврт сата већ седоше у покривену бричку;[333] он врло живахан и сасвим задовољан; она поред њега, са својом торбом и захвалним осмехом. Анисим их је смештао.

– Срећан пут, господине! – још се он свим силама бактао око бричке; – баш смо вам се обрадовали, и богзна како!

– Због, због, пријатељу, због!

– Видећете се, господине, и са Фјодором Матвејевичем.

– Хоћу, брате, хоћу... и са Фјодором Петровичем... него, због.

II

– Видите, драга пријатељице, ви ћете ми допустити да се назовем вашим пријатељем, *n'est-ce pas*?[334] – поче Степан Трофимович журно, тек што се бричка кренула. – Видите, ја... *J'aime le peuple, c'est indispensable, mais il me semble que je ne l'avais jamais vu de près. Stasie...*[335] *cela va sans dire qu'elle est aussi du peuple... mais le vrai peuple*,[336] дакле, прави онај са друма, њему је, чини ми се, стало било само да дозна куда ја управо идем... Него, махнимо се увреда... Ја се, чини ми се, мало као буним у говору, али то је мислим, због журбе.

– Изгледа да сте болесни – рече Софија Матвејевна, посматрајући га оштрим оком, али с пуно поштовања.

– Нисам, нисам, само треба да се мало увијем; него јесте, неки свеж ветар, и то врло свеж, но... но и то ћемо да заборавимо, што је најглавније, нисам то хтео рећи. *Chère et encomparable amie*[337] чини ми се да сам готово срећан, а томе сте ви узрок. За мене, уосталом, срећа није корисна ствар, јер онда хитам да без одлагања опростим свима својим непријатељима...

– Па што, то је врло лепо, молим.

– Није увек, *chère innocente. L' Evangile... voyez vous, désormais nous le prêcherons*,[338] ја ћу врло радо продавати ваше дивне књиге. Јест, ја осећам да је можда, идеја *quilue chose de très nouveau dans ce genre*.[339] Народ је религиозан *c'est admis*,[340] али он још не зна Јеванђеље. Ја ћу му га изложити... у усменом излагању могу се исправити грешке те књиге, према којој, разуме се, готов сам показати највеће поштовање. Ја ћу, дакле, и на другу бити од користи. Ја сам увек био користан. Ја сам то њима свакад говорио, *et à cette chère ingrate*...[341] Ох, опростимо! Пре свега, опростимо, опростимо свима и заувек! Надајмо се да ће се и нама опростити. Да, јер смо криви сви и сваки од нас један према другом. Сви смо криви!

– То сте ви, мислим, врло лепо изволели казати.

– Да, да... Ја осећам да врло добро говорим. Ја ћу им врло добро говортии; него, него, шта сам оно хтео најважније да кажем? Стално се буним и заборављам... Допуштате ли ви мени да се с вама не растајем? Осећам да је ваш поглед... и... дивим се вашем држању; простодушни сте, само... видите... изговарате на крају речи слово с[342] и сипате чај у тањирић... и онај ружан присмочак са шећером; али све је то код вас нешто дивно; и по вашим цртама држим... Ах, немојте црвенети, и не бојте ме се

као човека. *Chère et incomparable, pour moi, uns femme, c'est tout*.[343] Ја не могу да не живим поред жене, и то само поред... Ја сам много, много, збуњен... Никако не могу да се сетим шта сам хтео казати. О, блажен је онај коме бог увек шаље жену и... и, мислим чак да сам и у неком одушевљењу. И, на друму то је узвишена мисао! Аха, ево шта сам хтео рећи, о тој мисли, ево сад сам се сетио, иначе никако да погодим А зашто су нас даље повукли? Било је добро и тамо а овде је... *cela devient trop froid. A propos, j'ai en tout quarante roubles, et voilà, cet argent*,[344] узмите га, молим вас, ја не умем да га чувам, изгубићу га узеће ми, и... чини ми се, спавао бих; нешто ми се врти у глави. Тако, врти се, врти. Ох, баш сте добри чиме ме то покривате?

– Ви зачело имате грозницу, па сам вас покрила својим покривачем; него, новац ја бих...

– О, забога, *n'en parlons plus, parce que cela me fait mail*,[345] о, како сте добри!

Он некако нагло прекиде говор и заспа необично брзо, сном грозничавим, у дрхтавици. Споредни пут, којим су ишли ових седамнаест врста, био је нераван, па су се кола жестоко трескала. Степан Трофимович се често будио, брзо се дизао са малог узглавља које му је Софија Матвејевна подметнула под главу, хватао је за руку и уверавао се: »Ту сте?« као да се бојао да га она не остави. Рекао јој је како је сањао разјапљену чељуст са зубима и како се од ње много грози. Софија Матвејевна се јако забрину за њега.

Извошчици их одведоше пред једну овећу сељачку кућу, са четири прозора и са зградама у дворшиту, за становање. Степан Трофимович похита да уђе у кућу и прође право у другу собу, најпространију и најбољу. Његово сањиво лице доби израз неке пословности. Одмах рече домаћици, високој и једрој сељанки од неких четрдесет година, са врло црном косом, а готово и са наушницама, да узима целу собу само за себе, затражи »да се соба затвори, и да се нико више не пушта, *parce que nous avons à parler. Oui j'ai beaucoup à vous dire, shère amie...*[346] Платићу вам, платићу вам!« – узмахну он рукама на домаћицу.

Мада је говорио журно, језик му се ипак некако тешко кретао. Домаћица га саслуша нељубазно, али ћутке, у знак пристанка, у коме се, уосталом, осећало нешто што прети. Он ништа од свега тога не опази; и журно (много се ужурбао) затражи да и она одмах иде да му се одмах, и што може брже, »без и најмањег задржавања«, донесе ручак.

Сад се жена с наушницама не могаде више савладати:

– Ово вам није постаја, господине; ми не спремамо ручак за путнике. Обарене ракове, или самовар да спремимо, то је све! Више ништа немамо; свеже рибе имаћемо тек сутра...

Али Степан Трофимович узмахну рукама и са срдитом нестрпљивошћу понови неколико пута: »Платићу, само брже, брже.« Одлучише да узму чорбу од рибе и печену кокош; домаћица рече да се кокош у целом селу не може добити, премда пристаде да потражи, али с таквим изразом као да чини ретку услугу.

Тек што она изиђе, Степан Трофимович одмах седе на диван и поред себе посади Софију Матвејевну. У соби су били и диван и наслоњача, али су страшно изгледали. Уопште, цела соба (са одељењем за постељу, иза преграде) доста пространа, са жутим, старим начетим тапетима, са страшним митолошким литографијама по зидовима, са дугим редовима икона, обичних и бакарних, на расклапање, понамештаних на предњем крају, са чудним намештајем од сваке руке – цела та соба чинила је неку неугодну мешавину нечег грађанског и исконско-сељачког. Али Степан Трофимович чак и не погледа на све то, па ни кроз прозор на велико језеро, на десет хвати од куће.

– Најзад, сели смо и нећемо никог пустити! Хоћу да вам све испричам, све да вам испричам, од почетка.

Софија Матвејевна задржа га с великом узнемиреношћу:

– Је ли вам познато, Степане Трофимовичу

– *Comment, vous savez déjà mon nom*?[347] – осмехну се он радосно...

– Па чула сам од Анисима Ивановича, кад сте с њим разговарали... Дакле, ево, ако смем, ево шта хоћу да вам, са своје стране...

Па му стаде брзо шапутати осврћући се на затворена врата, да ко не прислушкује – како је, вели, овде, у овом селу, зло. Како се сви овдашњи сељаци, иако су рибари, баве стварно тиме што сваког лета черупају путнике, узимају награду колико им на ум падне. Како ово село није успутно и »на ударцу«, него забачено и да се овде долази само зато што пристаје брод, а кад брод не дође (јер чим настане мало рђаво време, брод нипошто неће да сврати), онда се за неколико дана накупи много путника, те тако заузму све куће по селу, а домаћини само на то и чекају, па онда за сваки предмет трипут више наплаћују, а овај газда, овде, уображен је и надут, јер је у овом месту он много богат, код њега једна пуна рибарска мрежа вреди хиљаду рубаља.

Степан Трофимович је готово прекорно гледао у њено необично живахно лице и неколико пута учини покрет да је заустави. Али она оста при свом и довршивши како је, рече, »са једном врло отменом госпођом«, из града, била летос овде, па су преноћиле док брод није стигао и ту су остале пуна два дана, и толико су мука претрпеле да је страшно и сетити се... »Видите, Степане Трофимовичу, ви сте изволели ову собу задржати само за себе, молим... То вам кажем само да вас опоменем... Онамо, у оној другој соби, већ има путника, један постарији човек и један младић, па онда нека госпођа с децом, а до сутра, до два сата, напуниће се цела кућа јер, пошто брод већ два дана није долазио, сутра ће зачело доћи. И тако, за засебну собу и зато што сте тражили да код њих ручате и због штете на осталим путницима, они ће од вас, господине, тражити толико за колико се ни у престоницама никад није чуло...«

А он је патио, истински патио.

– *Assez mon enfant, molim vas, nous avons notre argent et après, et après, le bon Dieu*.[348] Ја се чудим што ви, поред узвишености својих шватања *Assez, assez, vous me tourmentez*[349] – рече он хистерично; – пред нама је цела наша будућност, а ви... ви ме плашите за будућност...

И одмах јој стаде причати све што је доживео, а толико се журио да је, испрва, тешко било и разумети га. Прича је била врло дуга. Послужише чорбу, послужише кокошку, донесоше, најзад, и самовар, а Степан Трофимович је непрестано говорио... Све је испадало унеколико чудновато и болесно, али он је и био одиста болестан. То је био изненадан напор умних моћи, што се, свакако, морало одмах затим и завршити – Софија Матвејевна је то с тугом наслућивала за све време његовог причања и видела изванредну малаксалост снага у његовом и иначе већ поремећеном организму. Безмало је своју причу почео од детињства, кад је »са свежим грудима трчао по пољима«; а тек после читавог сата стигао је до своје обе женидбе и живота у Берлину. Ја се, уосталом, не смем подсмевати. За њега је у томе било заиста нешто велико и, говорећи најновијим језиком, врста борбе за живот. Пред собом је, пак, видео сада ону, коју је изабрао себи за будућност, и хита да је, тако рећи, посвети... Не треба да његова генијалност за њу остане тајна... Можда је, с погледом на Софију Матвејевну, много претеривао, али, ето, изабрао је њу... без жене није могао да опстане. А видео је по њеном лицу да га она готово не разуме, па ни оно што је нај главније не разуме.

»*Ce n'est rien, nous attendrons*[350] – а засад може да разуме

наслућивањем«...

– Драга моја, једино што ми треба то је ваше срце, ништа више! – узвикивао је он прекидајући причу; – и треба ми тај ваш поглед, мио и заносан поглед којим ме сад гледате. О, немојте црвенети! Ја сам већ једном рекао...

За сироту Софију Матвејевну, овако ухваћену, све је то било необично магловито; прича умало што није прешла у читаву дисертацију о томе како нико и никад није могао да га разуме и како »код нас у Русији таленти пропадају«!... »О, све је то било и одвише паметно, молим«, причала је она после, врло тужно. Слушала га је са видним болом, нешто мало избечених очију. А кад Степан Трофимович удари у хумор и духовите заједљивости на рачун »наших првака и оних који владају«, она као покуша још да се једно двапут и осмехне у одговор на његов смех, али код ње је то било већ горе од суза. Утолико већом жестином и мрзошћу удари он сад на нихилисте и »нове људе«. Тиме је тек истински њу поплашио. Она је мало одахнула, уосталом, само варљивим одахнућем, кад је отпочео прави роман, женско је свакад женско, па ма то била и калуђерица. Софија Матвејевна се осмејкивала, махала главом, црвенела јако и обарала очи; тиме је Степана Трофимовича потпуно занела и надахнула, тако да је он сад још доста и »додавао«. Варвара Петровна изишла је најлепша »црнка« (која је ушићавала и Петроград и врло много других европских престоница), а муж јој, »оборен зрном код Севастопоља«, умро је само зато што се осећао незаслужан њене љубави и што је њу уступио свом супарнику, то јест главом Степану Трофимовичу...

– Не збуњујте се, моја кротка душо, хришћанко моја! – узвикну он Софији Матвејевној, готово и сам верујући у оно што прича. – То је било нешто више, нешто толико нежно да се нас двоје ниједанпут у свом веку нисмо ни изјаснили.

Као узрок оваквом стању ствари, појављивала се у даљем причању, једна плавуша (ако то није Дарјâ Павловна, ја онда не знам на кога је мислио) Та плавуша је дуговала црнки за све и као далека сродница одрасла је у њеној кући. Кад црнка, напослетку, опази плавушину љубав према Степану Трофимовичу, она се повуче. Плавуша, опет, кад опази црнкину љубав према Степану Трофимовичу, такође се повуче. И све троје, изнурени од узајамне великодушности, проћуташе тако, повучени у себе, пуних двадесет година... »Ах, што је то била страст, што је то била страст!« – узвикивао је он грцајући у најискренијем заносу. »Ја сам видео сву пуноћу расцвета њене (црнкине) лепоте, видео је с препуклим срцем. Из

дана у дан гледао сам како она пролази поред мене као да се стиди пуне лепоте своје.« (Једном он рече: »како се стиди пуноће своје«.) Напослетку, он је, ето, побегао, остављајући сав тај страсни двадесетогодишњи сан. »*Vingt ans!*[351] И сад, ево ме на друму!« Затим, у неком сасвим чудном стању мозга, узе он да јој разјашњава шта треба да значи овај данашњи »толико неочекивани, толико судбоносни њихов састанак заувек«. Софија Матвејевна, најзад, устаде с дивана, у великом узбуђењу; чак учини покрет да пред њим падне на колена и заплака се. Сутон је постајао све гушћи; њих двоје су већ неколико сати пробавили у затвореној соби.

– Ах, боље ће бити да ме пустите у ону другу собу да одем – промуца она; – онако ће људи, можда, нешто помислити.

Најзад се оте; он је пусти да оде, давши јој реч да ће одмах лећи да спава. Праштајући се с њом, он се пожали да га много боли глава. Још кад је ушла у кућу, Софија Матвејевна је своју торбу и ствари оставила у првој соби, у намери да преноћи с домаћинима; али јој се не даде да се одмори.

Преко ноћи, Степану Трофимовичу се десио, мени и свим пријатељима његовим толико познати наступ колерине – обична последица свих нервних напора и моралних потреса његових. Кукавна Софија Матвејевна сву ноћ не заспа. И како је, дворећи болесника, морала доста често улазити и излазити из куће, све кроз домаћинову собу, гунђали су због тога и путници и домаћица, па почели најзад и грдити кад је она, пред зору, хтела да спреми самовар. За све време напада, Степан Трофимович је био у полузаносу; покаткад му се чинило да спремају самовар, да му дају да пије (неку малину), да му нечим загревају трбух, груди. Но готово стално је осећао да је она ту поред њега, да она улази и излази, скида га с постеље и опет намешта у њу. У три сата, пред зору, било му је лакше, па се мало придиже, спусти ноге с постеље и, не мислећи ни на шта, клече пред њу. То сад није био само поклон, он просто паде пред њу на колена и поче љубити скутове њене хаљине.

– Немојте, молим вас... ја за то нисам, не вредим – муцала је она, старајући се да га попне на постељу.

– Спаситељице моја! – он побожно склопи руке пред њом. – *Vous êtes noble comme une marquise!*[352] Ја, ја сам ђаво! О, ја бих, док сам жив, био несрећан...

– Умирите се – утишавала га је Софија Матвејевна.

– Малопре сам вас обмањивао, ради славе, ради сјаја, из таштине и беспослености живота, све, све до једне речи! О, што сам неваљао, што сам

неваљао!

И сад колерина пређе у други наступ, у хистерично осуђивање себе сама. Ја сам те наступе помињао кад сам говорио о његовим писмима Варвари Петровној. Он се наједном сети Лизе, сети се виђења с њом јуче изјутра: »То је било врло страшно и била је тада сигурно већ врло несрећна, а ја је и не запитах, не сазнадох! Мислио сам само на себе! Ах, шта ли је с њом? Знате ли шта је с њом?« молио је он Софију Матвејевну.

Затим се клео да њу (то јест Варвару Петровну) неће изневерити, да ће се вратити њој. »Ми ћемо приступати њеним вратима (то јест, увек заједно, он и Софија Матвејевна) сваки дан, кад она седа у кола да се извезе у јутарњу шетњу, и мирно ћемо гледати... О, ја желим да ме она и по другом образу удари: слатко желим. Подметнућу јој свој други образ, *comme dans votre livre!*[353] Ја тек сад разумем шта то значи подметнути другу... '*lanitu*'.[354] Никад досад нисам разумео! За Софију Матвејевну настадоше два страшна дана у њеном, животу; она их се и сад сећа стресајући се. Степан Трофимович се озбиљно разболео и није могао отићи на брод, који се овог пута појавио тачно у два после подне; а она није имала снаге да га остави самог, па ни она не оде у Спасов. Како сад прича, он се врло обрадовао кад је брод отишао даље, без њега.

– Е, дивно, е, прекрасно – мрмљао је с постеље; – а онако, све сам се бојао да не одемо. Овде је врло лепо, нигде боље... Нећете ме оставити? Ох, нећете ме оставити?

При свем том »овде« није било нимало добро. Он просто није хтео да зна за њене тешкоће; глава му је пуна самих фантазија. На своју болест није гледао озбиљно, него као на нешто пролазно, на ситницу, на коју и не мисли, него само како ће они »поћи у свет« и продавати »те књиге«. Замоли је да му мало чита из Јеванђеља.

– Одавно га нисам читао... у оригиналу. Могао би ме ко штогод упитати, а ја да погрешим; ваља се, свакако, припремити.

Она седе поред њега и отвори књигу.

– Ви читате дивно – упаде јој он у реч још при првој врсти. – Видим ја, видим да се не варам! – додаде неразумљиво, али свечано. Уопште, стално је био у неком свечаном стању. Она му прочита проповед на гори.

– *Assez, assez, mon enfant?*[355] доста је... Зар ви не мислите да је заиста доста тога!

И, малаксао, затвори очи. Био је врло слаб, али још није губио свест.

Софија Матвејевна се подиже да иде, мислећи да он хоће да спава, али је он задржа.

– Мила моја, ја сам целог свог живота лагао. Па и онда кад сам говорио истину. Нисам никад говорио истину истине ради, него само себе ради. Ја сам то и пре знао, а сад то и видим... Ах, где су ти пријатељи које сам целог века вређао својим пријатељством! И све остале! *Savez-vous*,[356] ја можда и сад варам; зачело и сад варам. Главно је што ја сам себи верујем кад варам. У животу је најтеже живети а не лагати... и својој рођеној лажи не веровати... Ми ћемо бити заједно, бићемо заједно, бићемо заједно! – додаде он са ентузијазмом.

– Степане Трофимовичу – бојажљиво замоли она – како би било да пошаљемо у губернију по лекара?

Он се силно престрави.

– Зашто? *Est-ce que je suis si malade? Mais rien de sérieux*.[357] А и шта ће нам туђи људи? Још да они дознају, па онда, шта ће онда бити? Не, не, нико од туђина, ми ћемо бити заједно, заједно!

– Знате – рече он пошто мало оћута – прочитајте ми још штогод, онако, без избора, што му драго, где око падне.

Софија Матвејевна отвори књигу и поче да чита.

– Где се отвори, где се случајно отвори – понављао је он.

– »И Анђелу Лаодикијске цркве напиши«...

– Како? шта? Одакле?

– Из Апокалипсе.

– О, је *m'en souviens, oui, l'Apocalipse. Lisez, lisez*.[358] Ја тако по књизи гатам о нашој будућности; хоћу да видим на шта излази; читајте, од анђела, од анђела, читајте...

»И Анђелу Лаодикијске цркве напиши: тако говори Амин, свједок вјерни и истинити, почетак створења Божијега. Знам твоја дела, да нијеси ни студен ни врућ; О, да си студен или врућ! Тако будући млак, а нијеси ни студен ни врућ, избљуваћу те из уста Својијех. Јер говориш: богат сам, и обогатио сам се, и ништа не потребујем, а не знаш да си ти несрећан, и невољан, и сирома, и слијеп, и го.«

– То... и то стоји у вашој књизи! – узвикну он озарених очију и придиже се са узглавља; – никад нисам знао за тај велики стих! Слушајте: пре хладан, хладан човек, него млак, него само млак! О, доказаћу ја! Само, немојте ме оставити, не остављајте ме самог! Доказаћемо, доказаћемо!

– Па нећу вас оставити, Степане Трофимовичу, нећу никад! – дохвати она његову руку и стеже је обема својим, принесе их срцу и гледаше га сузним очима. (»У том тренутку било ми је много жао њега«, причала је она после.) Усне његове су уздрхтале као у грчу.

– Него, збиља, Степане Трофимовичу, збиља, како ћемо ми овако? Да ли да јавим коме од ваших познаника, или-ти, ако хоћете, сродницима?

Али то је њега толико уплашило да њој би криво што је то опет поменула. Дршћући и тресући се молио ју је да не зове никог, да не предузима ништа; тражио је од ње реч, молећиво понављајући: »Никога, никога! Само ми, једино ми, *nous partirons ensemble*.«[359]

Врло рђаво је било и то што су се домаћини почели бунити, па су гунђали и додијавали Софији Матвејевној. Она им је платила што су тражили и постарала се да их увери да ће бити новаца; и то их је мало ублажило; али домаћин је захтевао »виђено« (то јест, доказе о личности Степана Трофимовича). Болесник са једним претерано поноситим осмејком, показа на своју малу торбу; у њој Софија Матвејевна нађе указ о његовој оставци, или тако нешто, за доказ како је он цео живот проживео. Газда не попушташе и рече: »Треба га одавде куд било уклонити, зато што код нас није болница; а умре ли, онда ко зна шта би још могло да буде; напатили би се.« Софија Метвејевна и с њим хтеђе да поразговара о лекару, али се одмах видело, кад би слали »у губернију«, то би могло бити врло скупо, те се свакако треба оставити сваке помисли на лекара. Невесела, она се врати свом болеснику. Степан Трофимович је све више и више малаксавао.

– Сад ми прочитајте још једно место... оно о свињама – изусти он изненадно.

– Шта-а? – уплаши се Софија Матвејевна.

– О свињама... тамо и то има... *ces cochons*...[360] ја се сећам, зли дуси ушли су у свиње и све се подавиле. Прочитајте ми то свакако, после ћу вам казати зашто. Хоћу да се сетим дословце. Треба ми дословце.

Софија Матвејевна је добро знала Јеванђеље, па одмах нађе, од Луке, оно место које сам ја као епиграф истакао у мојој хроници на прво место. Доносим га опет, и овде:

»А онђе посијаше по гори велики крд свиња, и мољаху Га да им допусти да у њих уђу. И допусти им. Тада изиђоше ђаволи из човјека и уђоше у свиње; и навали крд с брijега у језеро и утопи се. А кад виђеше свињари што би, побегоше и јавише у граду и по селима. И изиђоше људи

да виде шта је било и дођоше к Исусу; и нађоше човјека из кога ђаволи бијаху изишли, а он сједи обучен и паметан код ногу Исусовијех; и уплашише се. А они што су видјели казаше им како се исцијели бијесни.«

– Драга моја – изусти Степан Трофимович у великом узбуђењу – *savez-vous,*[361] то дивно... и необично место било ми је целог живота као камен спотицања... *dans se Uvre*...[362] тако да сам то место запамтио још из детињства... Управо, сад ми паде на ум једна мисао; *une comparaison*...[363] Сад ми долази на ум страшно много мисли; видите, то је од речи до речи тако као с нашом Русијом. Ти зли духови што су изишли из болесника и ушли у свиње – то су отрови, мијазме, сва нечистоћа, све нечисте силе, сотоне и дрекавци, намножени у нашем великом и драгом болеснику, у нашој Русији, вековима намножени! *Oui, cette Russie que, j'aimais toujours*.[364] Али велика мисао и велика воља благосиљају је са висине, исто онако као и оног лудог бесомучника, и изићи ће сви ти нечастиви, сва нечистоћа, сва та гадост која се на површини нагнојила... и нечисте силе ће саме молити да уђу у свиње. А и ушле су већ, може бити! То смо ми, ми и они, и Петрушка... *et les autres avec lui*[365]..., а ја можда први од свих... и полудели и побеснели, ми ћемо поскакати у море и подавити се сви; тамо нам је пут и само нам то и остаје. Али болесник ће се излечити и »сести крај ногу Исусових«... и сви ће гледати са чуђењем, и дивљењем... Мила моја, *vous comprendrez après... Nous comprendrons ensemble*.[366]

Он поче бунцати и најзад изгуби свест. Тако прође цео сутрашњи дан. Софија Матвејевна је седела поред њега и плакала. Већ је трећа ноћ била како готово не спава и избегава да домаћинима изиђе на очи, а они се, она то слути, на нешто спремају. Избављење дође тек трећег дана. Тог јутра Степан Трофимович се прибра, познаде је и пружи јој руку. Она, у нади, прекрсти се. Он пожеле да погледа кроз прозор: »*Tiens, un lac*...[367] ах, боже мој, језеро, а ја га још нисам ни видео!...« У тај мах, пред улазом затутњаше нека кола и у кући наста невиђена узбуна.

III

То је била Варвара Петровна, која је дошла са двојицом лакеја и Дарјом Павловном, у колима с четири седишта. чудо се догодило просто: Анисим, који је умирао од радозналости, отишао је у град и одмах сутрадан потражио кућу Варваре Петровне и код послуге истртљао како је Степана Трофимовича видео у селу, самог самцатог, како су га мужики видели на насипу самог, како је ишао пешице и упутио се у Спасов, преко Устјева, али тад већ удвоје, у друштву Софије Матвејевне. Али, пошто се Варвара Петровна већ била страшно узнемирила и пошто је већ знала за бекство и тражила свог сиротог пријатеља-бегунца, лакеји су је одмах известили о Анисиму. Кад је чула шта он прича и, што је најважније, шта прича о његовом одласку у Устјево заједно с некаквом Софијом Матвејевном, у једним колима, она се одмах спремила и још врућим трагом одвезла се у Устјево. О његовој болести није још ни сањала.

Зачу се њен опори, заповеднички глас; чак се и укућани уплашише. Овде се она зауставила само да се распита, јер је била уверена да је Степан Трофимович већ одавно у Спасову; али кад чу да је овде и да је болестан, она узбуђено уђе у кућу.

– А где је он? Ах, ти си то! – викну она кад угледа Софију Матвејевну, која се у тај мах појавила на прагу друге собе – по твом бестидном лицу познала сам да си ти та. Одлази, неваљалице! Сместа, ни трага овде да ти не остане! Треба је отерати, иначе, сестро, ја ћу тебе у затвор заувек! Засад да се причува у другој кући. Она је већ једанпут била у затвору, у граду, па ће бити опет. А тебе, газда, молим, не усуђуј се никог да пустиш унутра док сам ја овде. Ја сам генералица Ставрогина и заузимам целу ову кућу... А ти ћеш ми, драга моја, о свему још дати рачун.

Познати глас потресе Степана Трофимовича. Задрхта. Она већ уђе к њему иза преграде. Севајући очима, гурну ногом столицу, затури се на њен наслон, па повика Даши:

– Изиђи мало, остани код укућана. Каква је то радозналост? А врата добро затвори за собом.

Неко време, ћутећи и с неким грабљивим погледом она гледаше у његово преплашено лице.

– Па како сте, Степане Трофимовичу? Јесте ли се прошетали? – оте јој се са уста у љутитој иронији.

– *Chère* – промуца Степан Трофимовић ван себе – ја сам познао руски

стварни живот... *Et je prêcherai l'Evangil*...[368]

– Ох да бестидна и незахвална човека! – узвикну она и пљесну рукама. – Мало вам је што сте ме осрамотили, везали сте се... О, ви, стари, бестидниче, покварени створе!

– *Chère*...

Глас му се прекиде, не могаде више ништа рећи, само је гледао очима изгубљеним од страха.

– Ко је та она?

– *C'est un ange... C'était plus qu'un ange pour moi*,[369] она сву ноћ... О, не вичите, не плашите је, *Chère*, *Chère*...

Варвара Петровна с лупом скочи нагло са столице и разлеже се њен преплашени узвик: »Воде, воде!« Он се, истина, опет освести, али она је још једнако дрхтала од страха и сва бледа гледала у његово искривљено лице, и тек тад схвати да је он озбиљно болестан.

– Дарја – шапатом позва она Дарју Павловну – сместа по лекара, по Залцфиша; нек Јегорич одмах иде; кола нек узме овде, а из града друга. До довече да буде овде.

Дарја похита да изврши налог. Степан Трофимович је стално гледао изгубљено, преплашено, усне су му дрхтале.

– Причекај, Степане Трофимовичу, причекај, душо – умиривала га је она као да је дете. – Хајде, причекај мало, причекај, сад ће се Дарја вратити и... Ох, боже мој; газдарице, газдарице! Па дођи бар ти, мила моја!

У нестрпљењу она сама отрча домаћици.

– Одмах, сместа она натраг овамо! Да се врати, да се врати!

Срећом, Софија Матвејевна још није стигла да оде из куће; тек што је са својом торбом и завежљајем прешла праг. Вратише је. Тако се препала да су јој се тресле и ноге и руке. Варвара Петровна шчепа је за руку као кобац пиле и махнито је повуче у собу Степану Трофимовичу.

– Е, ево вам је. Нисам је појела. Ви сте мислили да сам ја њу, тако, просто појела.

Степан Трофимович узе руку Варваре Петровне, принесе је својим очима и обли је сузама јецајући болесно, као да је добио наступ.

– Умири се, доста, душо моја, доста роде. Јао, боже мој, та, смирите се! – викну она бесно. – Ох, мучитељу, вечити мој мучитељу!

– Мила моја – промуца најзад Степан Трофимовиц обраћајуће се

Софији Матвејевној – останите мало тамо, мила моја, хтео бих нешто овде да кажем...

Софија Матвејевна одмах похита да изиђе.

– Chérie... Chérie... – поче он грцајући.

– Још не говорите, Степане Трофимовичу, причекајте мало док се не повратите. Ево воде. Та, при-че-кај-те!

Она опет седе на столицу. Степан Трофимович је чврсто стезао руку. Она му задуго не даде да говори. Он принесе њену руку својим уснама и стаде је љубити. Она стиснула зубе и гледа негде у кут.

– *Je vous aimais!*[370] – оте му се, најзад. Никад, никад она није од њега чула оваквих речи и овако изговорених.

– Хм! – мукну она у одговор.

– *Je vous aimai s toute ma vie... vingt ans!*[371] Она је стално ћутала – минут, два, три.

– А како ли се био спремио за Дашу!... Намирисао се!... – одједном проговори она страшним шапатом, Степан Трофимович ни жив ни мртав.

– Везао нову мараму око врата... Опет ћутање, минут, два.

– Сећате ли се цигаре?

– Драга моја – прошушка он у страху.

– Цигаре, увече, код прозора... месец је сијао... после разговора у вењаку... У Скворешњицима? Сећаш ли се, сећаш ли се, је ли? – скочи она с места, дохвати јастук за оба краја и продрма га заједно с његовом главом. – Сећаш ли се, ти, некорисно, некорисно, слабо и кукавно створење, вечито, вечито непотребно створење! – сиктала је она својим јаросним шапатом, уздржавајући се да не викне. Најзад га остави и паде на столицу, покри лице рукама. – Доста! – прекиде се сама и исправи се. – Двадесет година је прошло, оне се не могу вратити; и ја сам била ћурка!

– *Je vous aimais*[372] – опет он склопи руке.

– Та шта ми ту непрестано *aimais, aimais*.[373] Доста! – скочи она опет. – И ако сад одмах не заспите, ја ћу... Вама је потребан мир; да спавате! одмах да спавате! затворите очи... Јао, боже мој, он би можда хтео да доручкује! шта узимате? шта он једе? Јао, боже мој, па где је та? Где је она?

Наста ужурбаност. Степан Трофимович малаксалим гласом протепа како би одиста одспавао *une heure*,[374] па после може *un bouillon, un thé... enfin il est si heureux*.[375]

И, збиља, као да заспа (вероватно, претварао се). Варвара Петровна почека мало, па на прстима изиђе иза преграде.

Она приседе у домаћиновој соби, домаћине истера, а Даши нареди да јој доведе ону. Започе озбиљно испитивање.

– Сад, снахо, испричај све потанко; седи поред мене. Тако. Дакле?

– Ја сам Степана Трофимовича срела...

– Стој! ћути! Напомињем ти, ако штогод слажеш или прикријеш, ја ћу те испод земље ископати. Дакле?

– Са Степаном Трофимовичем ја сам се... тек што сам стигла у Хатово, госпођо... – поче Софија Матвејевна готово без даха.

– Стој, ћути! шта си зачегртала? Прво, каква си ти тица?

Онда јој ова све некако исприча о себи, уосталом, најкраће, почевши од Севастопоља. Варвара Петровна је слушала, ћутала, исправљена у столици, а приповедачицу оштро и стално гледала право у очи.

– Што си се тако уплашила? што гледаш у земљу? Ја волим оне који гледају право у очи и са мном се расправљају. Настави.

Она доврши о сусрету, исприча о књигама и како је Степан Трофимович указао сељанки част понуђеном вотком...

– Добро, добро, не заборави ни једну ситницу! – храбрила ју је Варвара Петровна.

Напослетку Софија Матвејевна исприча како су заједно пошли на пут и како је Степан Трофимович непрекидно говорио, »већ сасвим болестан, госпођо«, а овде у соби испричао јој је цео живот, од почетка, причао је неколико сати.

– Причај то о животу.

Софија Матвејевна одједном запе и збуни се сасвим.

– О томе, госпођо, не умем ништа да кажем – изусти она и само што се не заплака; – ја готово ништа нисам разумела.

– Лажеш! Ниси могла да баш ништа не разумеш.

– Молим, дуго ми је причао о једној угледној црнокосој госпођи – Софија Матвејевна јако поцрвене кад опази да Варвара Петровна има беле власи и да ни најмање не личи на »црнку«.

– О црнокосој? Па шта, управо? Хајде, говори!

– То, како је та угледна госпођа била много у господина заљубљена, целог живота, пуних двадесет година; али то није никако смела да покаже и

стидела се зато што је била одвећ пуна...

– Лудак! – пресече Варвара Петровна замишљено, али одлучно.

Софија Матвејевна је већ увелико плакала.

– Ништа не умем лепо да испричам, јер сам била у великом страху за господина, па нисам могла да разумем, пошто је господин, као врло паметан човек...

– О његовој памети не може да суди врана као што си ти. Нудио ти руку?

Приповеђачица уздрхта.

– Заљубио се у тебе? Говори! Нудио ти своју руку? – подвикну Варвара Петровна.

– Оно, готово тако нешто – зајеца она. – Само, нисам то ни у шта примала – дода̂де она и с поуздањем диже главу.

– Како се зовеш? Име, и презиме? – Софија Матвејевна.

– Е онда знај, Софија Матвејевна, да је то најнекориснији, најништавнији ништавко. Боже, боже! Мислиш ли ти да сам ја рђава?

Софија Матвејевна избуљи очи.

– Рђава, тиранка? Да сам његов живот упропастила?

– Шта кажете, госпођо, откуд то може бити, кад и ви сами, госпођо, плачете?

Одиста, Варвари Петровној су биле очи пуне суза.

– Хајде седи, седи, не бој се. Погледај ме још једанпут право у очи; зашто си поцрвенела? Даша, ходи овамо, гледај је: шта мислиш, има ли она чисто срце?...

И на велико чудо, а можда на још већи страх Софије Матвејевне, Варвара Петровна је неочекивано потапша по образу.

– Жао ми је, само, што је ћурка, ћурка, за своје године. Лепо, драга моја, ја ћу се постарати за тебе. Видим, све је ово глупост. Остани засад овде, стан ће ти се наћи, а од мене имаћеш храну и све... док испитам...

Софија Матвејевна, у страху, промуца како мора да пожури.

– Немаш ти куда да журиш. Купујем све твоје књиге, а ти седи овде. Ћути, без поговора. Јер и да нисам ја дошла, ти би, ваљда, ионако остала крај њега?

– Не бих ја њега оставила ни за шта на свету – изусти Софија Матвејевна мирно и поуздано, бришући сузе.

Доктор Залцфиш стиже тек доцкан у ноћ. Био је то врло уважен старац и доста искусан лекар; а ту скоро изгубио је код нас своје службено место због неке амбициозне распре са својим старешином. Варвара Петровна одмах предузе да код њега што може боље »протежира« свог болесника. Он га прегледа пажљиво, распита се и обазриво изјави Варвари Петровној да је »болесниково« стање врло сумњиво услед компликација које су се у болести појавиле и да се треба надати »и од највише рђаво«. Варвара Петровна, за двадесет година одвикнута од саме помисли да ишта што долази лично од Степана Трофимовича може да буде озбиљно и одсудно била је сад дубоко потресена, па је побледела.

– Зар нема никакве наде?

– Не каже се да нема никакве наде, али...

Она не леже да спава, оста целе ноћи будна и једва сачека да сване. Тек што је болесник отворио очи и дошао себи (он је једнако био при себи, само је све више губио снагу и малаксавао) – она му, са изгледом крајње одлучности, приђе и рече:

– Степане Трофимовичу, треба све предвидети. Послала сам по свештеника... Мораћете испунити своју дужност...

Знајући како он о томе мисли, она се сувише бојала да ће он одбити. Он је у њу гледао са чуђењем.

– Глупост, глупост! – завапи она мислећи да он одбија. – Сад нема шале. Доста сте се лудирали.

– Али... зар сам ја толико болестан?

Он замишљено пристаде. Уопште, ја сам се веома зачудио кад сам, доцније, дознао од Варваре Петровне да се он није нимало уплашио од смрти. Можда у њу није ни веровао, него је и даље држао да је његова болест ситница.

Исповедио се и причестио са пуно готовости. Сви, и Софија Матвејевна, па и послуга, прићоше да га поздраве после причешћа. Сви су плакали, уздржано, гледајући у његово смакнуто и изнемогло лице, у побледеле и уздрхтале усне.

– *Oui, mes amis*,[376] само се чудим што се ви... тако трудите. Сутра ћу, вероватно, устати, па ћемо... отпутовати... *Toute cette cérémonie*...[377] којој, разуме се, одајем сву дужну... била је...

– Молим вас, оче, останите код болесника – брзо задржа Варвара Петровна свештеника који је већ хтео да скине епитрахиљ. – Чим се

послужи чај, молим вас да му одмах говорите о божанственоме, како бисте у њему окрепили веру.

Свештеник поче да говори; сви су седели или стајали крај болесникове постеље.

– У наше грешно време – поче свештеник одмерено, а шољу чаја држао је у руци – вера у Свевишњег једино је уточиште људског рода, у свим бригама и искушењима у животу, као и надање у вечно блаженство обећано праведницима...

Ово као да Степану Трофимовичу поврати сву снагу; фини осмех клизну преко његових усана.

– *Mon père, je vous remercie, et vous êtes bien bon, mais*...[378]

– Нипошто, *mais*, никако, *mais!* – узвикну Варвара Петровна, и помаче се на столици. – Оче – окрете се она свештенику – ово је човек, ово је човек... кроз један час опет би га требало исповедати! Такав је то човек!

Степан Трофимович се осмехну уздржано.

– Пријатељи моји – проговори он – за мене је бог потребан већ и зато што је то једино биће које се може вечно волети...

Да ли је због тога почео да верује или га је потресао величанствени обред извршене тајне и побудио у њему уметничку осетљивост, тек, он изусти неколико речи насупрот многим његовим досадашњим уверењима, и изусти их чврсто, без колебања и, кажу, врло осећајно.

– Бесмртност моје душе потребна је већ и зато што бог неће учинити неправду да сасвим угаси пламен љубави према њему, кад се она у мом срцу већ једном запалила. А шта је веће од љубави? Љубав је виша од постојања; па како једно биће може да се не погне пред њом? Ако сам га заволео и обрадовао се својој љубави, може ли бити да он и мене и радост моју угаси и да нас претвори у ништа? Ако постоји бог, онда сам и ја бесмртан! *IVoila ma profession de foi*.[379])

– Бог постоји, Степане Трофимовичу, верујте, постоји – преклињала је Варвара Петровна; – па се одреците свих ваших лудорија, одбаците их, бар једном у животу! (Како изгледа, она није потпуно разумела његову *profession de foi*.)

– Пријатељу мој – оживљавао је он све више, мада му се глас често прекидао – пријатељу мој, кад сам ја разумео... онај подметнути ланит... одмах сам... и друго разумео... *J'ai menti toute ma vie*,[380] целог свог живота! желео бих... уосталом, сутра... Сутра ћемо ми сви отпутовати.

Варвара Петровна заплака. Он је тражио неког очима.

– Ево ње, овде је – разумеде га она и приведе му Софију Матвејевну за руку. Он се нежно осмехну.

– Ох, ја бих веома желео опет да живим! – узвикну он са изванредним приливом енергије. – Сваки тренутак, сваки часак живота треба да су блаженство за човека... морају, заиста, и морају то да буду! Сам човек мора то тако да учини, то је његова дужност. То је за њега закон – скривен, непознат, али који несумњиво постоји... Ох, желео бих да видим Петрушу... и све њих... и Шатова.

Напоменућу да они о Шатову још ништа нису знали, ни Дарја Павловна, ни Варвара Петровна, па ни Залцфиш, који је последњи дошао из града.

Степан Трофимович се узбуђивао све више и више, болесно, изнад своје снаге.

– Већ сама мисао да постоји нешто што је неизмерно правичније и срећније него ја, то мени – о, био ја ма ко, учинио ма шта – већ испуњава душу гањивошћу, прелива је радошћу, славом и хвалом! Човеку је много пре од личне среће знати и у сваком тренутку веровати да за све и за сваког има негде једна савршена и мирна срећа. Сав се човек увек може приклонити пред тим нечим што је неизмерно велико. Ако се људима одузме осећање неизмерно великог, они неће хтети да живе, умреће у очајању. Неизмерност и крајност су човеку исто тако неопходне као и ова мала планета на којој станује... Пријатељи моји, узвикнимо сви, сви: живела Велика Мисао! Вечна бескрајна Мисао! За сваког човека, био он ко био, прека је потреба, неминовна, да погне главу пред оним што јесте Велика Мисао. Бар штогод Велико – неопходна је потреба. Свакоме, и најглупљем човеку... Петруша... О, што бих желео да их опет, све њих, видим! Они и не знају да се та вечна Велика Мисао и у њима налази!

Доктор Залцфиш није присуствовао обреду причешћа. Сад изненадно уђе у собу и запрепасти се. Растера друштво захтевајући да се болесник не узбуђује.

После три дана Степан Трофимович заврши свој живот, али у потпуној несвести. Угасио се некако лагано, као свећа која догорева. Варвара Петровна, пошто је ту на месту извршено опело, пренела је тело свог сиротог пријатеља у Скворешњике. Његов је гроб у црквеној порти и већ је под мермерном плочом. Натпис и ограда остају да се доврше на пролеће.

Изостанак Варваре Петровне из града трајао је свега осам дана. Заједно с њом, и то поред ње, у њеним колима, дошла је у град и Софија Матвејевна и, како се чинило, преселила се код ње заувек. Тек што је, да поменем и то, Степан Трофимович изгубио свест (истог тог јутра), Варвара Петровна је одмах уклонила Софију Матвејевну сасвим из куће, а болесника је неговала сама, све до његовог свршетка; и тек кад је испустио душу, опет је њу позвала. И онако страшно преплашеној понудила је (тачније, наредила) да се заувек пресели код ње у Скворешњике и није хтела да чује ни за какве њене изговоре.

– Све је то којешта. Ја ћу лично с тобом ићи и продавати Јеванђеља. Немам сад никога више на свету.

– Па имате сина! – напомену Залцфиш.

– Немам ја сина! – огради се Варвара Петровна и – као да је наслутила.

ОСМА ГЛАВА

СВРШЕТАК

Сви почињени изгреди и злочинства обелодањени су ретком брзином, много брже него што је Петар Степанович мислио. Почело се са несрећном Маријом Игњатијевном, оне ноћи кад јој је муж убијен. Пробудивши се пред зору, она се машила руком да га нађе и, кад га није виђела поред себе, пала је у неописиво узбуђење. Чуварка, која је код ње ноћила и коју јој је набавила Арина Прохоровна, није никако могла да је умири. Тек што поче свитати, чуварка отрча до Арине Прохоровне, пошто је болесницу уверила да она зна где је Шатов и кад ће се вратити. Међутим, и Арина Прохоровна била је у некој бризи: она је од свог мужа већ сазнала за ноћашњи подвиг у Скворешњицима. Он се вратио кући тек у једанаест ноћу у страшном стању и изгледу; кршио је руке, ничице пао на постељу и, трзајући се од грчевитог плача, једнако понављао: »То није оно; то никако није оно!« Разуме се, напослетку је све признао Арини Прохоровној, од свих укућана једино њој. Она га остави на постељи и строго му поручи, »ако хоће да цвили, онда нек се дере у јастуке, да се не би чуло, и да ће бити шмокљан ако се сутра ма чим изда«. Она се озбиљно замисли и одмах се спремила »за сваки случај«; сувишне хартије, књиге, па можда и прогласе, могла је без икаква трага да сакрије или уништи. По свему томе закључила је да се она, њена сестра, тетка, студенткиња, па може бити ни њен брат клемпавко – немају много да боје. Кад је чуварка зором дотрчала к њој, она је без предомишљања отишла Марији Игњатијевној. Уосталом, силно је желела да се што пре осведочи је ли истина оно што јој муж, јуче преплашеним и безумним шапатом, сличном бунцању, рекао о намерама Петра Степановича у погледу оне опште користи од самоубиства Кирилова.

Али Марији Игњатијевној дошла је доцкан: кад је чуварку послала бабици и остала сама, породиља се није могла уздржати, него је устала из постеље, бацила на себе што јој је од одела дошло под руку, нешто врло лако и што није за јесење доба – и сама сишла до Кирилова, рачунајући да ће јој он, можда, поузданије него ико моћи да каже нешто о мужу. Може се замислити како је на породиљу утицало оно што је тамо видела. Значајно је да она није прочитала његово предсмртно писмо, а лежало је на столу, пред очима. Свакако, у страху га није ни ведела. Истрчала је отуда и вратила се горе у свој »светларник« под кровом, дохватила дете и с њиме изишла из

куће на улицу.

Јутро је било влажно, легла магла. Пролазника, у овој забитој улици, није било. Она је непрестано трчала, губила дах, газила хладно и житко блато. Напослетку је стала лупати на врата по кућама: у једној не отворише, у другој дуго нису отоворили: у нестрпљењу отрчала је на трећа и ту лупала. Била је то кућа нашег трговца Титова. Направила је велику узбуну, плакала и невезаним мислима уверавала да јој је муж убијен. Код Титова су знали Шатова и понешто о њему и престравише се што она, која се, како су од ње сад чули, тек пре двадесет четири часа породила, трчи по улицама, у ово доба, у оваквом оделу по оваквој хладноћи, с дететом на руци, једва повијеним. Прво су помислили да је жена у бунилу, утолико пре што никако нису могли да разумеју ко је убијен, Кирилов или њен муж. Она опази да јој не верују и већ хтеде даље да трчи, али је силом задржаше. Она је, причали су, јако викала и отимала се. Отишли су у кућу Филипова – и после два часа је цео град знао за самоубиство Кирилова и за његово предсмртно писмо. Полиција дође и породиљи, која је још била присебна; тада се видело да она то писмо није прочитала; а како је и откуд закључила да јој је муж убијен, од ње нису могли дознати. Само је викала: »Кад је убијен он, онда је убијен и мој муж; они су били заједно!« Пред подне је пала у занос, из кога се више није освешћивала, а после три дана је умрла. Дете, прозебло, умрло је пре ње.

Кад Арина Прохоровна није нашла у кући ни Марију Игњатијевну ни њено дете, она је и сама погодила да је зло и хтела да отрчи кући, али је застала код врата и послала чуварку да »доле, у кућном крилу, запита господина да ли је код њега Марија Игњатијевна и зна ли он што о њој«. А изасланица се вратила вичући махнито да се чуло целом улицом. Арина Прохоровна говорила јој је да не виче и да ником не казује, јер ће је »узети под суд« и тим знаменитим аргументом ју је уђуткала па утекла из те куће.

По себи се разуме да ју је полиција још истог јутра узнемирила као бабицу код Шатовљеве жене, али од ње нису успели богзна шта да дознају, јер она је врло разумно и хладно испричала све што је видела и чула код Шатова; а за онај догађај изјавила је да о томе ништа не зна и не разуме.

Може се замислити каква се узбуна направила у граду. Нов догађај, опет убиство! Али сад је већ дошло и нешто друго: постало је јасно да има, да заиста има неко тајно друштво убица, паликућа-револуционара, бунтовника. Страшна смрт Лизина, убиство Ставрогинове жене, сам Ставрогин, паљевина, бал за васпитачице, распуштеност друштва око Јулије Михаиловне... чак у нестанку Степана Трофимовича хтели су пошто-

пото видети загонетку. Много, врло много се шапутало о Николају Всеволодовичу. Предвече се дознало и за нестанак Петра Степановича; чудновато, о њему се најмање говорило. Тог дана се највише говорило »о сенатору«.

Код куће Филипова је стајала гомила света готово цело поподне. Писмо Кирилова одиста је обмануло полицију. Поверовало се да је Кирилов убио Шатова и да се »убица« сам убио. Уосталом, власт се, додуше, помела, али не сасвим. Реч »парк«, на пример, која је онако неодређено стављена у писмо, није никог збунила, како се то Петар Степанович надао. Полиција сместа одјури у Скворешњике и то не само зато што тамо има парк, а иначе нигде на другом месту код нас, него и по неком нагону пошто су све страхоте последњих дана биле у вези са Скворешњицима, непосредно или делимично. (Напомињем да је Варвара Петровна, не знајући ништа, рано ујутру била отишла у потеру за Степаном Трофимовичем.) Истог дана увече нађоше тело убијеног Шатова, и то по неким траговима; на самом месту убиства нађена је његова капа, коју су убице са ретком лакомисленошћу, заборавиле. Полицијски и лекарски преглед леша, и неколико нагађања и досећања још на првом кораку су пробудили сумњу да Кирилов у томе није могао бити сам, без другова. Разјаснило се да постоји тајно друштво Шатов-Кирилов, у вези са прогласима. Али ко су били другови? На наше, на иког од наших, тог дана нико није ни помислио. Сазнало се да је Кирилов живео као затвореник и толико усамљен да је Фећка, кога су свуда тражили, могао оно неколико дана невиђен становати с њим заједно – како се то из писма видело... што је главно, све је мучило што се из целе збрке не може да извуче ништа заједничко, ништа што ствари везује и спређује. Тешко је замислити до каквих би све закључака и до какве би неначелности дошло наше друштво, престрављено до панике, да се није одједанпут, још сутрадан све разјаснило. А то је учинио Љамшин.

Он није могао да издржи. Десило му се оно што је Петар Степанович на крају и предосећао. По поруци Толкаченка, а затим и Еркеља, он је цео идући дан одлежао у постељи, на изглед миран, не говорећи ни речи, чак и не одговарајући ако га је ко шта запитао – једнако окренут зиду. Тако целог дана ништа није чуо, ни знао о оном што се у граду догађало. Али Толкаченко, који је врло добро знао шта је све било, предвече науми да остави улогу коју му је Петар Степанович наметнуо да пази на Љамшина, па да се из града склони у срез, дакле, просто да побегне. Све зато што су изгубили памет, како је Еркељ о свима њима предсказао. Овом приликом

напомињем да је и Липутина нестало из града истог дана, још до подне. Али се десило некако тако да је власт о његовом нестанку дознала тек сутрадан предвече, кад се приступило непосредном испитивању његове породице, уплашене његовим нестанком, и која је, из страха, ћутала.

Него, да наставимо са Љамшином. Тек што је остао сам (јер је Еркељ, надајући се у Толкаченка, раније отишао својој кући), он је одмах излетео из куће и, разуме се, врло брзо сазнао како стоји ствар. Не враћајући се натраг кући, он се дао у бекство, куда га очи воде. Али ноћ је била тако мрачна, а његов подухват толико страшан, мучан и тежак, да се он, пошто је прошао две-три улице, вратио кући и целу ноћ остао закључан. Како изгледа, пред зору је хтео да се убије, али му то није пошло за руком. При свему томе, тако затворен остао је све до подне, па је онда наједанпут одјурио у управу. Кажу, тамо је пузио на коленима, плакао и врискао, љубио под, викао како не заслужује да чиновницима обућу пољуби. Умирили су га, па су чак и били љубазни према њему.

Испитивање је, кажу, трајало три сата. Он је признао све, искрено испричао што је знао, сваку појединост; истрчавао се, хитао са признањем, казивао чак и непотребно, и без питања. Утврђено је да он зна доста и да је ствар доста добро изнео: трагедија Шатова и Кирилова, паљевина, смрт Лебјаткиних и остало; све то оде у други план. А у први план дођоше Петар Степанович, тајно друштво, организација, мрежа. На питање зашто су починили толика убиства, скандале и неваљалства, Љамшин је са грозничавом журбом одговарао да је то било »ради систематског подривања државне основе, ради систематског распадања друштва и свих закона: ради тога да сви изгубе храброст, па онда да се од свега направи дар-мар; а кад се тако пољуља друштво, болесно, малаксало и труло, цинично и без вере, али са бескрајном жудњом за ма каквом руководном мисли и самоодбраном – тада да се све одједном узме у своје руке, подигне застава револуције, са ослонцем на читаву мрежу чворова и петица, које би за то време утицале, радиле, врбовале и практично тражиле све начине и сва слаба места за која се могу ухватити«. Завршио је закључком да је Петар Степанович, само пробе ради, први пут, овде, у нашем граду, извео један тако систематски неред, као један, тако рећи, програм даљег рада; а ради пробе свих петица. И рекао је да је то све његова (Љамшинова) мисао, његова претпоставка и одгонетка свих догађаја и да је, вели, »врло потребно да они то упамте и имају у виду, па да се зна колико је он искрен и колико племенит у намерама кад је ствар овако разјаснио и, према томе може врло добро користити и унапред бити управној власти на услузи«. На

стварно питање има ли много тих »петица« одговорио је да их има бескрајно много и да је цела Русија покривена мрежом; и мада то није могао да докаже, ипак, ја мислим, одговорио је сасвим искрено Показао је штампан програм друштва, одштампан у иностранству, и пројект за развијање система даљег рада, који, иако написан као нацрт, написан је руком Петра Степановича. Оно што је Љамшин казао о »подривању основе«, казао је од речи до речи по ставу из те хартије; чак није заборавио ни тачке ни зарезе, мада је уверавао да је то само његово мишљење. О Јулији Михаиловној он је, зачудо занимљиво и смешно, дословце и непитан рекао да је »она невина« и да су је само »изиграли«. Значајно је да је Николаја Ставрогина сасвим оградио од сваке сарадње у тајном друштву, од сваког споразума и договора с Петром Степановичем. (О драгоценим и врло смешним надама Петра Степановича у Ставрогина Љамшин није знао ништа.) Смрт Лебјаткиних удесио је, по његовом исказу, Петар Степанович, једино и лично он, са лукавим смером да Ставрогина увуче у злочин, како би овај тако зависио од њега, Петра Степановича. Али, уместо захвалности, на коју је Петар Степанович несумњиво и лакомислено рачунао, изазвао је »код племенитог Ставрогина« само срџбу, чак и »очајање«. Исказ о Ставрогину завршио је Љамшин опет журно и без питања, очевидно у нарочитом смеру; како је Ставрогин, вели готово »ретка птица«, врло значајна, али да се ту крије некаква тајна, да је он међу њима живео, тако рећи, инкогнито, да он има неки налог и да лако може бити да ће изволети опет код нас доћи из Петрограда (Љамшин је био уверен да је Ставрогин у Петрограду), али тада у сасвим друкчијем изгледу и другим приликама, у пратњи лица о којима ће се можда убрзо и код нас чути, и да је све ово он (Љамшин) чуо од Петра Степановича, »тајног непријатеља Николаја Ставрогина«.

Nota bene: после два месеца Љамшин је признао да је Ставрогина нарочито изузимао јер се надао у његову протекцију, као и да ће му он у Петрограду израдити олакшицу, за два степена блажу казну, а за пут у изгнанство снабдети га новцем и препорукама. Из овог признања видело се да је он одиста имао претеране појмове о вредности Николаја Ставрогина.

Разуме се, истог дана је затворен и Виргински, а, онако у жестим, и цела његова кућа (Арина Прохоровна, њена сестра, тетка, па и студенткиња, већ одавно су ослобођене; а говори се да ће и Шигаљев за најкраће време бити пуштен, јер он не спада ни у једну категорију оптужених; уосталом, све је то само разговор). Виргински се одмах и у свему покорио: кад су га хтели затворити, лежао је болестан, био у ватри.

Кажу, он се готово и обрадовао: »скинуло ми се са срца«, као да је рекао. За њега се чује да сад даје отворене изјаве, али с неким достојанством, и да се не одриче ни једне од својих »светлих личности«, проклињући у исти мах политички пут (супротан социјализму) на који је наведен тако случајно и лакоумно, »у вихору стицаја околности«. Његово држање у извршавању убиства тумачи се погледима који ублажавају његову кривицу; па изгледа да и он може рачунати на неке олакшице. Бар тако се тврди.

Али Еркељева судбина тешко да се може олакшати. Он, откако је затворен, само ћути, или, ако може, изврће истину. Од њега се досад није могла добити ни једна реч кајања. А овамо, он баш побудио је неку симпатију и код најстрожих судија својом младошћу, својом незаштићеношћу, очевидним доказом да је само фанатичка жртва политичког завођења, а највише својим држањем према мајци, којој је слао готово половину своје мале плате. Његова мати сад код нас живи; немоћна и болесна жена, пре времена остарела. Моли за сина и плаче и буквално се ваља пред ногама судија. Нешто се мора збити – али многи код нас већ жале Еркеља.

Липутина су затворили у Петрограду, где је пробавио пуне две недеље. С њим се десила готово невероватна ствар и тешко је то разјаснити. Кажу, имао је пасош на туђе име и могао је сасвим сигурно да умакне преко границе; имао је и знатну количину новца са сабом – а ипак је остао у Петрограду и није никуд отпутовао. Неко време тражио је Ставрогина и Петра Степановича, па одједанпут почео је да пије и да неуморно води развратан живот, као човек који је потпуно изгубио сваки здрав смисао и разумевање свог положаја. У Петрограду су га ухватили у јавној кући, још и пијаног. Проноси се вест да он никако не губи храброст, да у својим исказима обмањује и да се на суд спрема с неким тријумфом и с неком надом? чак намерава и да говори на суду.

Толкаченко, ухваћен негде у срезу, десет дана после бекства, понаша се неупоредиво уљудније, не обмањује, не врда, казује све што зна, не оправдава се, осуђује себе са свом скромношћу, али исто тако вољан је и да поћерета и профразира; говори много и радо, а кад ствар дође до познавања народа и његових револуционарних елемената, он чак заузима и став, и жељан је ефекта. И он је, чује се, намеран да говори на суду. Уопште, он и Липутин не плаше се много, а то је врло чудно.

Понављам, ствар још није свршена. Данас, после три месеца, наше је друштво одахнуло, опоравило се и освежило; има своје мишљење, и то у тој мери да понеки Петра Степановича сматрају као генија, бар као човека с

»генијалним способностима«. »Организација, господо!« – говоре у клубу и подижу прст увис. Уосталом, све је то врло невино; и многи то знају. Други, напротив, не одричу му оштроумност, али уз потпуно непознавање стварности, уз страшну апсурдност, уз изопачено и тупоглаво развијање у једном правцу, уз ретку површност која отуда настаје. Што се тиче његових моралних особина, ту су сви сложни, ту се људи не споре.

Не знам, одиста, кога још да поменем, да ли нећу кога заборавити. Маврикије Николајевич је некуд отпутовао, сасвим. Стара Дроздова је подетињила... Уосталом, остаје ми да испричам још један тужан догађај. Ограничићу се само на чињенице.

Варвара Петровна, по повратку, оста у својој кући у граду. На њу су одједанпут навалиле све нагомилане вести и страховито је потресле. Она се затворила у самоћу. Било је вече; сви су били уморни, па су рано легли да спавају.

Ујутру, собарица, са тајанственим изразом, предаде Дарји Павловној једно писмо. Писмо је, како она рече, дошло још јуче, али касно, кад су већ сви спавали, па их није смела будити. Није дошло поштом, него га је у Скворешњике донео неки непознат човек и предао Алексеју Јегоричу. А овај га сместа лично донео и предао њој у руке, доцкан синоћ, па одмах опет отишао у Скворешњике.

Срце јој је лупало док је гледала у писмо, гледала га дуго и није га смела отворити. Знала је од кога је: писао јој је Николај Ставрогин. Она прочита адресу на коверту: »Алексеју Јегоровичу, за Дарју Павловну, поверљиво.«

Ево тог писма, од речи до речи, без исправљања иједне, најмање погрешке у стилу руског господског сина, који, поред све своје европске образованости, није сасвим доучио руско писање.

»Драга Дарја Павловна,

Ви сте некад пожелели к мени да дођете, за 'чуварку', и узели сте обећање да пошаљем до вас када то буде требало. Ја путујем кроз два дана и нећу се вратити. Хоћете са мном?

Прошле године, ја, као Херцен, уписао сам се за грађанина Кантона Ури, и то нико незна. Тамо сам већ купио малу кућу. Имам још двадесет хиљада рубаља,

отићи ћемо и живећемо тамо довека. Ја нећу никад нигде одатле одлазити.

Место је врло досадно, кланац; планине сужавају поглед и мисли. Врло суморно. Ако вам се не свиди, ја ћу продати и купити другу кућу на другоме месту.

Ја нисам добро, али од халуцинација надам се излечиће ме тамошњи ваздух. То, физички; а морално, ви све знате; само, да ли све?

Ја сам вам много испричао из мога живота. Али не све. Ни вама не све! Овом приликом да потврдим, да сам у свести ја крив за смрт моје жене. После тога се са вама нисам видео, и зато сад потврђујем. Огрешио сам се о Лизавету Николајевну; али то ви знате, ту сте ви готово све прозрели.

Боље да не дођете, што вас зовем к себи, то је страшна нискост. А и зашто ви да са мном сахраните свој живот? Ви сте ми драги, и мени, у тузи, било је добро покрај вас: поред вас једино могао сам гласно о себи да говорим. Из тога ништа не излази. Ви сте се сами одредили, у 'чуварке' – то је ваш израз; нашто толика жртва? Удубите се, такођер, и увидите да вас ја не желим кад вас зовем, нити ценим кад вас чекам. А овамо и зовем и чекам. У сваком случају потребан ми је ваш одговор, јер треба путовати врло ускоро. У том случају отићићу сам.

Од Урија се не надам ничему; просто идем. Нисам намерно изабрао суморно место. У Русији ме ништа не везује – у њој ми је исто тако све туђе као и свуда. Истина у њој сам мање волео да живим, него на другоме месту, али ни у њој нисам могао ништа да мрзим.

Ја сам свуда огледао своју снагу. Ви сте ми то саветовали ради »познавања себе«. У огледима ради себе, и ради јавнога видика, као и раније кроз цели мој живот, снага се моја показивала неодређена. На ваше очи поднео сам удар од вашег брата; своју женидбу признао сам јавно. Али у што снагу ставити – то је оно што никад

нисам видео, не видим ни сада, и ако сам добијао ваше похвале у Швајцарској, којима сам поверовао. Ја могу, исто тако као и увек досад, увек пожелети да учиним добро дело, и осећам од тога задовољство, упоредо с тим, ја желим и зло, и такође осећам задовољство. Али и једно и друго осећање, као и пре увек, је и сувише површно, а никад и не бива јако. Моје жеље нису врло јаке; не могу мене да управљају. Река се може на брвну препливати, а на иверу не. Ово – да не би мислили да ја у Ури путујем са каквим било надама.

Ја, као и досад, никога не оптужујем. Ја сам окушао велики разврат, и у њему сам истрошио снагу, али ја разврат не волим, и нисам га желео. Ви сте ме у потоње време мотрили. Знате ли, ја сам и на ваше одрицатеље[381] *гледао са пакошћу, из зависти према њиховим надањима? Али ви сте се узалуд плашили; ја нисам могао да им будем друг, јер нисам ништа ни исповедао, ни са њима једно мислио. А нисам то могао ни од шале, ни од пакости, и то не зато што би од шале презао – ја од смешнога не могу уплашити се – него зато што ипак имам навике угледна човека, па ми је то било мрско. Када би према њима имао више мрзости и пакосности и зависти, ја би можда и отишао њима. Судите је ли ми било лако, и колико сам се мучио!*

Мили, најбољи друже мој, нежно и великодушно створење, које сам најзад сагледао! Можда ви сањате да ми поклоните толико љубави, и да ме обаспете са толико лепоте из ваше дивне душе, да се надате да ћете и самим тим најзад ставити пред мене моју сврху? Не, боље је за вас да будете смотренији; и моја би љубав била исто тако површна као што сам и сам, а ви несрећни. Ваш ми је брат рекао да онај који губи везе са својом земљом тај губи и богове своје, то јест све своје тежње и смерове. О свему се може препирати у бескрај, али из мене се расипало само одрицање, без икакве великодушности и без икакве снаге, чак се расуло и одрицање. Све је свакад било површно и слабо, увело, млитаво. Великодушни Кирилов

није могао да издржи идеју и – убио се; али ја видим он је био великодушан зато што није био при здравој памети. Ја никад не могу да изгубим здрав разум и никад не могу у идеју да поверујем дотле докле он. Шта више не могу ни да се предам идеји толико колико он. Никад, никад се ја не могу убити!

Знам да треба да се убијем, да себе ишчистим са земље као гадног инсекта; али ја се плашим самоубиства, јер се плашим великодушности. Знам да ће у бескрајном низу обмана од мене доћи још једна обмана. Па каква корист обмањивати себе да би се одиграла великодушност? Код мене никад не може бити срџбе ни стида, па, дакле, ваљда ни очајања.

Опростите ми што пишем оволико и овако нешто Освестио сам се. То сам случајно урадио. Овако, мало је и сто страница, а доста је и десет реди. Доста и десет за позивање у 'чуварке'.

Откако сам отпутовао живим на шестој поштанској станици, код надзорника. С њиме сам се упознао за време пијанака, пре пет година, у Петрограду. Да ја ту живим, нико не зна. Пишите ми на његово име. Шаљем адресу.

Николај Ставрогин.«

Дарја Павловна одмах оде Варвари Петровној и показа јој писмо. Она га прочита и замоли је да изађе, да би га прочитала још једанпут, али убрзо је позва опет.

– Ићи ћеш? – упита је готово бојажљиво.

– Ићи ћу – одговори Даша.

– Спремај се! Ићи ћемо заједно! Даша је погледа упитно.

– А шта ћу сад овде? Зар није свеједно? И ја ћу да прећем у грађанство у Ури, и ја ћу да живим у кланцу... Не бој се, нећу полудети.

Стадоше се спремати брзо, како би стигле за поподневни воз. Али не прође ни пола часа кад Алексеј Јегорич дође из Скворешњика. Он јави да је Николај Всеволодович »изнебуха« дошао изјутра, јутарњим возом, и да се

налази у Скворешњицама, али »тако је изгледао да на питања није одговарао, обишао је све собе и затворио се у своју половину«...

– Ја сам и преко њихове заповести наумио да дођем и да вам јавим – додаде Алексеј Јегорић врло пажљиво и значајно.

Варвара Петровна погледа га проницљивим погледом и не хтеде га испитивати. Кола су одмах спремили. Она поведе и Дашу. Док су се возиле, често су се, причало се, крстиле.

Сва врата његове »половине« била су отворена, а Николаја Всеволодовича нигде не беше.

– Оно, да није у мезанину, молим? – изусти Фомушка опрезно.

Значајно је што је за Варваром Петровном у његово одељење ушло и неколико слугу, а остатак чекао у дворани. Досад, они се никад нису усуђивали да етикету повреде. Варвара Петровна је то видела и ћутала.

Попели су се у мезанин. Тамо су биле три собе; али ни у једној не нађоше никог.

– А да није отишао овуда? – показа неко на врата од светларника. Доиста, мала врата од собице на тавану, иначе увек затворена, сад су стајала широм отворена. Требало је попети се готово под сам кров, и то преко дрвених степеница, дугих, врло узаних и врло стрмих. У врху је собица.

– Ја тамо нећу. Зашто би се он тамо пео? – Варвара Петровна, погледајући у слуге, страховито пребледе. Они су је гледали и ћутали. Даша је дрхтала.

Варвара Петровна потрча уз степенице; Даша за њом; али тек што ступи у светларник, она врисну и паде онесвешћена.

Грађанин кантона Ури висио је одмах ту, код врата. На сточићу је лежао листић хартије, на њему писаљком написано:»Не треба никог оптуживати, сам сам.« На сточићу је још био и чекић, комадић сапуна и велики гвоздени клин, очевидно све унапред спремљено. Јака свилена пређа, сигурно раније изабрана и набављена, о коју се Николај Всеволодович обесио, била је добро намазана сапуном. Све је доказивало намеру и свесност до последњег тренутка.

Наши лекари, пошто су леш прегледали, енергично изјавише да је лудило потпуно искључено.

KPAJ

1 – Фурје француски филозоф и социолог, творац фаланстерске школе, социјалистичког система по коме би људи становали заједнички у општим кућама, фаланстерима.

2 – В. напомену о либералу у VIII одељку ове главе.

3 – Јералаш, игра карата; врста виста.

4 – Кукољник (Нестор), незнатан писао из оног времена.

5 – Aleksi de Tokvil, француски писац и политичар.

6 – Pol de Kok, француски романсијер.

7 – Радишчев је савременик Чаадајева, Риљејева и других декабриста; био је присталица идеја француских револуционара. Као политичког кривца послала га је царица Катарина II у Сибир.

8 – О примању или непримању извесних личности у кући издавача Крајевског.

9 – Поступили су са мном као са старом крпом.

10 – Наслов часописа.

11 – Може мој живот да сломи.

12 – Свуда.

13 – У земљи Махара и његове телади.

14 – Позната руска пословица која се узима у истом смислу као код нас »богу иза леђа«.

15 – Ја сам (прост уљез) и ништа друго. Баш ништа друго!

16 – Код ових семинариста

17 – Gzenz (ksendz, ksjonz), католички свештеник код Пољака.

18 – 19. фебруар (по ст.) 1861. године, укидање крепосног права.

19 – Драги пријатељу.

20 – Камарински, шаљивац и весељак, који је на народним скуповима и сајмовима забављао народ »камаринском« песмом, игром, свирком, шалама. »Камаринска«, каткад прилично нецензурисана по садржини, пева се и уз народне игре.

21 – Велика француска глумица

22 – Са »царичиним мирисом«.

23 – Једна сеоска прича од Григоровича, који је око половине XIX века почео проповедати, да је и сељак човек.

24 – Вод једног одреда сељака, после ослобођења.

25 – За нашу свету Русију.

26 – Али разазнајмо.

27 – Међу нама буди речено.

28 – Личност из шекспирове такозване хронике – историјске драме »Хенрик IV« и »Хенрик V«.

29 – убојицу

30 – Одлична пријатељице

31 – Ах, те бескрајно дуге руске речи!

32 – Ви знате, код нас

33 – Једном речи

34 – Да вам покаже своју власт

35 – То је врло занимљиво.

36 – Дражесне даме

37 – Знате већ оне стихове и књигу о Јову.

38 – Кретање

39 – О да чудне црвене идеје!

40 – Знате.

41 – Са надутошћу

42 – Доиста

43 – Драга пријатељице

44 – Дивно дете!

45 – Савременици су држали да је писац у Кармазинову карикирао Тургењева, а у Степану Трофимовичу Грановског, уједно с тим и тип тадашњих естетика и сентименталаца.

46 – И, затим, како калуђера увек има више, него што је потребно.

47 – Богами, драга...

48 – А затим...

49 – Плаховит, али добар

50 – О, то је врло глуп случај! чекао сам вас, драга моја пријатељице, да вам испричам.

51 – Сви генијални и напредни људи у Русији били су, јесу, и остаде увек страсни карташи и пијанице који пију »у запоју«. – Запои гозба, чашћење, пијанка а значи и хронично пијанство, када се с времена на време пије и опија стално неко време.

53 – Драги мој, ја сам један

54 – Слово о полку Игореву (о војсци Игоревој) јуначки еп из XI века, од непознатог песника, од некадашњих тзв. гуслара, којих је било обично у свакој дружини (тако су се по тадашњој војној уредби називале војске – од две до три хиљаде људи – старих руских кнежевика). Спеван на старом руском језику, еп је досад »преведен«, у неколико редакција, на данашњи.

55 – Па то је дете!

56 – Јесте, узео сам једну реч за другу. Али... то је свеједно.

57 – Да, да ја сам неспособан...

58 – Tj. на основу реформе (укидање крепосног права) 59 – Тим драгим дететом.

60 – Драгога сина.

61 – То је тако слаба глава.

62 – То је ипак један бедник

63 – И напослетку, још комику.

64 – Ја сам роб, мученик...

65 – Баш ме брига!

66 – човек који се смеје – часопис

67 – Прокламујем своју слободу! До ђавола Кармазмов, до ђавола Лемпке!

68 – Ви ћете ме помоћи, је л' те, као пријатељ и сведок, 69 – Кирилов има нарочити, погрешан начин говора 70 – То је (само) реч

71 – Такво нешто.

72 – Сећам се. Уостаом

73 – Био је управо мали идиот

74 – Како?

75 – Јадног нашег пријатеља

76 – Нашег плаховитог пријатеља

77 – Нашу свету Русију

78 – Али прођи ће то.

79 – Оплетен бич с оловом на крају плетенице.

80 – Јунак у роману Љермонтова Јунак нашег доба.

81 – Овога случаја. Ви ћете ме пратити, је л' те?

82 – О! боже, који си тако велики и тако добар!

83 – И почињем да верујем

84 – У бога? У бога који је тамо горе и који је тако велики и тако добар?

85 – Дадиља

86 – Он чини што ја хоћу.

87 – Боже, боже!... Напослетку, један тренутак среће!

88 – Ви и срећа, долазите у исти мах!

89 – шашка, сабља у црним корицама, носи се обешена о рамену.

90 – Био сам врло нервозан, и болестан, и онда...

91 – То је наш мислилац. То је најбољи и најплаховитији човек на свету.

92 – И учинићете добро дело...

93 – Напослетку, смешно је то.

94 – Тај Морис

95 – Добар човек, ипак

96 – Коробочка, тип из Мртвих душа. Коробочка значи кутија, котарчица.

97 – Овај Липутин, што ја не разумем

98 – Ја сам незахвалник!

99 – Све је казано

100 – То је ужасно

101 – Та једна

102 – То је анђео

103 – Вере ми!

104 – Двадесет година!

105 – То је чудовиште! и, затим

106 – Тај Морис...

107 – Честит човек, ипак.

108 – Ови људи замишљају природу и људско друштво сасвим друкчије него што их је бог створио и какви нису стварно

109 – Али говоримо о другом чему

110 – У Швајцарској

111 – То је било глупо, али шта ћете, казано је

112 – Добри бог.

113 – Ако чудо постоји.

114 – И да све буде казано.

115 – Под тај, што се каже

116 – Оставите ме, пријатељу

117 – Видите, ето

118 – Хромка, или хромица (нап.) значи исто што и прост израз ћопа, ћопавица

119 – Речи Гоголјеве, као одговор на прекор да су његове фигуре све виђене само са подсмехом и презиром.

120 – Пародија на познату песму Фетова: Дошао сам да те поздравим – да кажем ти да је сунце устало.

121 – Ванька (Иван) име извошчика, па и самих његових кола.

122 – Али шта је вама, Лизо!

123 – Драга рођако

124 – Али драга и изврсна пријатељице, у каквој сте узнемирености!

125 – Нервни бол на лицу

126 – Напослетку, он је само један изгубљен човек и нешто као одбегли робијаш.

127 – То је човек непоштен, ја мислим чак да је одбегли робијаш, или нешто томе слично

128 – Tj. његово име долази од реци лабуд

129 – Мисли на свој стан у бившој гостионици, у некадашњем одељењу за прање

130 – Неспретна варијанта на лепу Пушкинову песму о равнодушној природи

131 – Мисли на Липутина

132 – Петре, дете моје!

133 – Смешан характер

134 – Чувен петроградски базар

135 – И имате право

136 – Величанствено

137 – Декабристи и завереници против цара Николе I, названи тако по дејству њиховом у децембру 1825

138 – Земства су биле обласне сеоске и градске самоуправне установе

139 – Драги мој

140 – Сине, сине драги

141 – Он се смеје

142 – Пређимо преко тога

143 – Главно лице у роману Очеви и децà 144 – Револуционарна омладина тадашња

145 – Тип из Мртвих душа Гогољевих

146 – Да, баш то

147 – Правити грају око свог имена

148 – Он се смеје. Смеје се много, смеје се сувише

149 – Он се непрестано смеје

150 – Тим боље. Оставимо то

151 – Хтедох да га преобратим

152 – Сирота тетка, лепе ће ствари чути!

153 – Ту има нечег неразумљивог и двосмисленог

154 – Они су просто лењивци

155 – Ви сте лењивци. Ваша је застава крпа и немоћ

156 – Будалиштина те врсте

157 – Он се смеје

158 – Не разумете. Хајдемо даље

159 – Ви разумете?

160 – Куцевејка, врста кратке горње одеће

161 – Крао.

162 – У казненом заводу, на робији

163 – Петроград

164 – Радионица

165 – Петохлебница (дарохранилница).

166 – Ђаконов укрштени појас

167 – Симулиран, тј лажан, не од сребра

168 – (Char à bancs), старинска отворена кола, са више седишта

169 – 'Књигоноша, који с књигама и сликама за народ торбари из места у место

170 – Стари руски обичај да се мртвац у отвореном сандуку носи до гробља

171 – Хвала

172 – Чувени роман чернишевског

173 – Кирка, лутеранска црква

174 – Активност најснажнија

175 – Мргодан доброчинац

176 – Семинаристи, ђаци и васпитаници из разних школа и завода

177 – Нечисте крви нека се напију наше бразде

178 – Стара позната полка. Аугустин овде представља Пруску у рату с Француском 1870

179 – Ни једна стопа наше земље, ни један камен наших утврђења

180 – Артелац, члан артела (мање пословне заједнице, задруге или орташтва од неколико радника или занатија и сл.) 181 – Да, упоређење се то може допустити. То је било баш као онај донски Козак који игра на свом сопственом гробу.

182 – Пређимо то.

183 – Заборавио сам

184 – Доста!

185 – Коцка је бачена

186 – Чувени природњаци-научници оног доба

187 – Безобзирност.

188 – А све као нехотице

189 – Опомена на пажњу

190 – Треће одељење, политички одсек у министарству

191 – Један од декабриста, осуђен на смрт

192 – Тј. у сељачким брвнарама, које се на мочварном земљишту подиже на колју. У народним бајкама помињу се колибе на кокошјим ногама или на пилећим ногама

193 – Ако није истина (добро је измишљено).

194 – Пријем у друштво

195 – Секта ушкопљеника сматра једну књигу, легенду, за једино божје откровење

196 – Некадашња руска цензура забранила је штампање ове главе романа и, по наређењу Каткова, уредника »Руског весника«, у коме је роман први пут изишао (1871-72), она је изостала. Оригинал ове главе нађен је у Пушкиновом дому руске Академије наука, а познат је под именом »Исповест Ставрогина«

197 – Кијот или кивот врста ормана или оквира за иконе

198 – Врло мало

199 – Фонтанка, улица у Петрограду

200 – Једва једном пријатељ

201 – Ви разумете?

202 – Опростите, заборавио сам му име. Није одавде... Има нешто глупо у његовој физиономији, и нешто немачко. Зове се Розентал.

203 – Познајете ли га? Има нешто врло глупо и врло задовољно у свом изгледу, али и нешто врло строго, круто и озбиљно... Ја се у томе разумем

204 – Јест, сећам се, употребио је ту реч.

205 – Држао се на одстојању... Речју, изгледало је као да мисли да ћу га ја одмах шчепати и жестоко измесити. Сви ти људи ниског порекла такви су...

206 – Ево већ двадесет година како ја то очекујем.

207 – Био сам достојанствен и миран.

208 – Речју, све то. Затим... и неколико мојих појединих скица из историје, критике и политике...

209 – Јест, тако је то.

210 – Био сам, потпуно сам, уосталом, био је још неко у предсобљу, да, тога се сећам, а после...

211 – Био сам врло узрујан, видите. Он је говорио, говорио... ваздан ствари.

212 – Био сам узрујан али достојанствен, верујте.

213 – Драги мој, знате ли! Изговорио је име Тељатников...

214 – ... који ми дугује петнаест рубаља на висту, узгред буди речено. Уосталом, нисам много разумео

215 – Како ви мислите? Напослетку, пристао је

216 – И ништа више

217 – Пријатељски, и сасвим сам задовољан

218 – Као међу пријатељима

219 – Моји непријатељи... а напослетку, за које добро је тај прокурор, та свиња наш прокурор, који је двапут био неучтив према мени и кога су добро избили, прошле године, код дражесне и лепе Наталије Павловне, кад се био сакрио у њеном будоару. А после, пријатељу...

220 – Кад се овакве ствари држе у соби, а дођу да вас ухапсе

221 – Уклоните је

222 – Додијало ми то

223 – Видите, треба бити спреман сваког момента...

224 – Видите, драги мој...

225 – То се датира још из Петрограда

226 – Ви сте ме помешали с тим људима!

227 – С тим људима који су јаки подлошћу.

228 – Осећам да ћу тамо учинити какав испад

229 – Моја је каријера данас свршена, ја то осећам

230 – О, кунем вам се

231 – Шта ви знате

232 – Моја је каријера свршена

233 – шта ће она рећи

234 – Сумњичиће ме док је жива

235 – То је невероватно... па онда жене...

236 – Треба бити достојанствен и миран пред Лемпкеом.

237 – О, верујте, бићу миран...

238 – На висини свега што је најсветије

239 – Пођимо

240 – Левак и дешњак, побочни коњи у запрези тројке

241 – Све је што може бити најбоље у најбољем могућном свету. Волтер: Кандид.

242 – Мој час је куцнуо

243 – Ви правите само глупости

244 – Одлични пријатељу

245 – Како свакад има калуђера више него што треба...

246 – Дивно, калуђери!

247 – Погожев – Потугин у »Диму«

248 – Никодимов – Њежданов у »Новини«.

249 – (Хвала), односи се на дело Тургењева »Довољно!«

250 – Прекинимо то, драги мој.

251 – Драге пријатељице

252 – Подђовка, врста горње одеће, дуже или краће

253 – »Привиђање«, од Тургењева.

254 – Јасно и потпуно

255 – То је глупост у својој најхитнијој суштини, нешто као један прост хемијски елемент

256 – Узгред речено, или, »под заградом«.

257 – Господо

258 – Изазивач

259 – »шагистика« долази од реци шаг (корак) – дакле, егзерцирање

260 – Tj. обилно се кажњавало шибама

261 – Бог нек вам опрости, пријатељу, и бог нека вас чува

262 – После времена

263 – што се мене тиче

264 – Ти јадни људи имају покаткад изразе дивне, и пуне филозофије.

265 – Дете моје

266 – О, то су јадни и никакви ћалови, и ништа више, сасвим никакви, то је права рез!

267 – Ох, јуче је био врло духовит

268 – Толико духовитости

269 – Koja срамота!

270 – Обер-официр, Чинови од потпоручника до капетана

271 – Ви ћете ми опростити, дражесна госпођо, зар не?

272 – Деци

273 – Форма крофне или палачинке

274 – Ви ћете ми опростити, зар не?

275 – Јадној мајци!

276 – Корак у игри

277 – Име једне јунакиње Гогољеве

278 – Глас народа, глас божји

279 – Драга, драга!

280 – Ви сте сви несрећни, је л' те?

281 – Ми смо сви несрећни, али треба свима опростити

282 – Треба опраштати, опраштати, опраштати.

283 – Код тог трговца, ако уопште постоји тај трговац

284 – Али знате ли колико је сати?

285 – Постоји ли та Русија? Та то сте ви, драги капетане?

286 – О, боже мој!

287 – живела република!

288 – Живела демократска, социјална и универзална република, или смрт!

289 – Слобода, једнакост, братство, или смрт!

290 – де Кирилов, руски племић и грађанин света

291 – руски племић, семинарист и грађанин цивилизованог света!

292 – Рођена де Гарин

293 – Стасја (Настасја)

294 – Као прост уљез

295 – Тог трговца

296 – живео друм!

297 – Имам свега четрдесет рубаља, он ће узети рубље и опет ће ме убити.

298 – Хвала богу

299 – И затим...

300 – То почиње да ме теши

301 – То је већ врло утешно.

302 – То већ у највећем степену умирује

303 – Ја... то је сасвим нешто друго

304 – Уосталом

305 – Дивно!

306 – Јест, тако се то може превести

307 – То је боље, ја имам, додуше, свега четрдесет рубаља, али...

308 – то јест.

309 – Пријатељи моји

310 – Она је то хтела

311 – Па то је дивно

312 – За један прст ракије

313 – Сасвим мало

314 – Ја сам сасвим болестан, али није баш рђаво бити болестан

315 – То је дама, и баш изгледа дама

316 – Ех... рекао бих, то је Јеванђеље

317 – Ви сте, како то зову

318 – Немам ништа против Јеванђеља, и...

319 – живот Исусов

320 – Изгледа ми да цео свет иде у Спасов.

321 – »Сива« и »Шарена«, новчанице од пет и од сто рубаља

322 – Ма то је дама, и још каква.

323 – Тај мали комад шећера, то је маленкост само...

324 – Чиста ноблеса

325 – Ви немате тридесет година

326 – Ма, боже мој...

327 – Ти неваљаци!, ти злосрећници...

328 – Ах, постајем себичан

329 – Ама, шта хоће тај човек

330 – Боже мој, пријатељи

331 – Али драга и нова пријатељице

332 – Шта другo могу, и очаран сам

333 – Бричка, полуфијакер

334 – Је л' те?

335 – Ја волим народ, то је и неизбежно, од тога се не можемо ослободити, али ми изгледа да га никад нисам изблиза видео. Стаси (Настасја)...

336 – само се по себи разуме, и она је из народа... али прави народ...

337 – Драга, јединствена пријатељице

338 – Драго невинашце. Јеванђеље... видите, одсад ћемо га заједно проповедати

339 – Нешто сасвим ново те врсте.

340 – То је тако...

341 – И оној драгој незахваници

342 – У говору простих и потчињених људи, а и уопште кад се хоће да искаже нека почаст и поштовање према саговорнику, често се уз реч чује глас »с«, као остатак од речи судар, господин, и сударија, госпођа, које су још из времена крепосног права означавале поседника или власника имања, спахију, племића. У туђем језику то »с« може се заменити пуном речју, или с »молим«, или се уопште не преводи.

343 – Драга и јединствена, за мене, жена је све

344 – Овде постаје некако и сувише хладно. Збиља, имам свега четрдесет рубаља, то ми је све; ево вам тај новац.

345 – Не говоримо више о томе, тешко ми је од тога

346 – Јер имамо да разговарамо. Јест, драга пријатељице, имам много да вам кажем!

347 – Како, ви већ знате моје име?

348 – Доста, дете моје; ми, прво, имамо новаца, а после добри бог.

349 – Доста, доста, ви ме мучите

350 – Ништа зато, почекаћемо.

351 – Двадесет година!

352 – Ви сте отмени као маркиза!

353 – Као у вашој књизи.

354 – Ланита – образ

355 – Доста, доста, дете моје

356 – Знате.

357 – Зар сам ја тако болестан? Па није ништа озбиљно

358 – О, сећам се, јесте, Апокалипса, читајте само, читајте

359 – Отићи ћемо заједно

360 – Оне свиње...

361 – Знате ли

362 – У тој књизи

363 – Једно упоређење

364 – Да, та Русија коју сам увек волео.

365 – и остали с њиме.

366 – Разумећете доцније. Разумећемо обоје

367 – Гле, језеро

368 – Проповедаћу Јеванђеље

369 – То је анђео... За мене била је више него анђео...

370 – Ја сам вас волео

371 – Волео сам вас целог свог живота... двадесет година!

372 – Волео сам вас.

373 – Волео, волео

374 – Један час

375 – Један буљон, чај... речју, он је врло срећан.

376 – Да, пријатељи

377 – Сва ова церемонија...

378 – Захваљујем вам, оче, ви сте веома добри, али...

379 – Ето, то је моје »вјерујy«.

380 – Лагао сам целог свог живота.

381 – Tj. нихилисте